84467
125

Ce Touraf

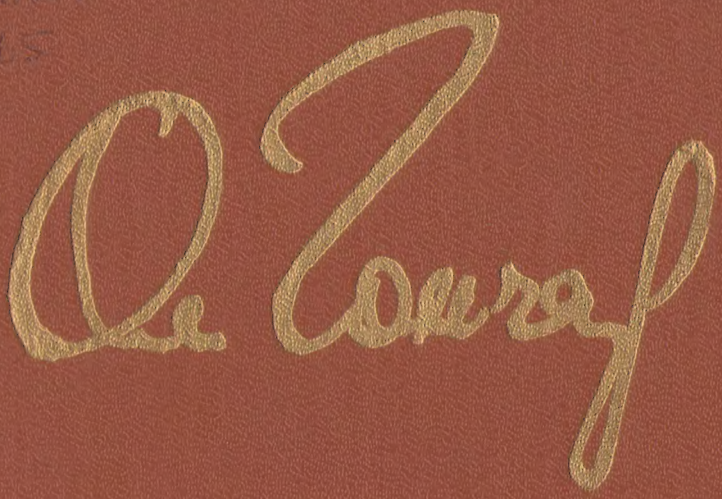

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТВОРИ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

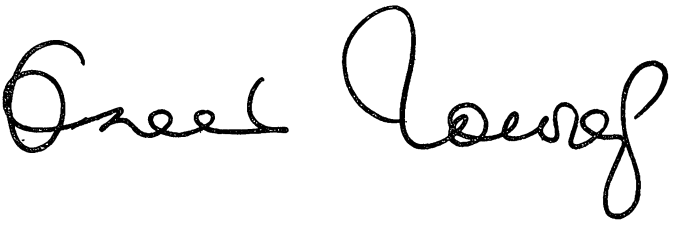

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ ДРУГИЙ

Таврія
Роман

Перекоп
Роман

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

84Ук7
Г65

Во второй том вошли
романы «Таврия»,
действие которого
разворачивается
на юге Украины
накануне первой
мировой войны,
и «Перекоп»,
посвященный событиям
гражданской войны.

Примітки
Віталія Коваля

Г 4702590200—224
М205(04)—87 передплатне.

© Примітки, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1987 р.

Таврія

Роман

Ранніми веснами, коли на заболоченому Поліссі ще не бралися сіяти, коли на Сулі, на Пслі та на Ворсклі, розпускаючись першим найніжнішим цвітом, сяяли білі вишневі садки,— над відкритими степами Півдня проносились страхітливі чорні бурі. По всьому степу, від Ногайська до Каховки, зустрічали їх молитвами, з коругвами. Велелюдні селянські процесії, виходячи в хмаровищах куряви насупроти стихії, падали навколішки, благали, щоб вщухло.

Страшний суд творився тоді серед голих беззахисних Таврійських степів. Зривало дахи, замітало колодязі, з корінням видимало в людей із-під ніг посіви. Голосили хори в полях, у відчаї металися люди серед чорної завірюхи. А перед тими, хто ставав навколішки, за мить нагортало кучугури-бархани пилюки.

Важко було рухатись, не видно було, куди хреститись. На схід? Але де той схід? Саме звідти й насувалося оте найстрашніше, темне, вируюче... Сікло, як градом, збивало з ніг, безпроглядною сухою каламуттю бушувало навкруги — від землі до неба. Вгорі, за суцільними тучами зірваних, піднятих у повітря, летючих грунтів, ледь помітно стояло сонце посеред неба, маленьке, похмуре, безсяйне, як при затемненні. Від неприродних денних присмерків ставало моторошно всьому живому. Тривожно ревла по селах худоба, завивали собаки, птиці по азовських берегах ховалися в нори. Лише люди, збиваючись у процесії, шугали крізь куряву в полях та лопотіли над ними порохом посічені коругви.

Потім, коли вщухало, степи смугами через цілі повіти лежали спустошені, мовби покриті сірим смертельним попелом. Селяни брались лопатами відгортати піщані замети від своїх облуплених мазанок, як узимку відгортають на півночі сніг. Розгойдане море по всьому узбережжю викидало на пісок рештки розбитих під час шторму рибальських суденець.

Ще азовське жіноцтво оплакувало своїх загиблих чоловіків-рибалок, ще закіптюжені чабани розшукували в степах свої розметані бурею отари,— а всіма шляхами по свіжих слідах урагану, як чорні його яничари,

вже неслися в напрямі на Каховку численні, по-ярмарковому одягнуті наймачі з поміщицьких економій та столипінських хуторів. З видзвоном вилітали на виметені тракти граціозні таврійські тачанки, розмальовані ради свята в червоні яблука по чорному лаку. Як на свято, як на здобич, поспішала звідусіль у Каховку пазуриста степова хижачня.

Тачанками, фургонами, шарабанами, верхи. Хай каміння з неба, а на весняного Миколи треба бути там!

На весняного Миколи в Каховці відкривався знаменитий людський ярмарок — новітній невільничий ринок, що постачав робочу силу всьому Півдню країни. З приморських степів, з Криму і навіть з далекої Кубані з'їжджалися сюди наймачі.

Заробітчани валом валили з північних губерній. Добувалися хто як міг. Висіли на поїздах, спускались дубами та заробітчанськими чайками через вируючі грізні пороги по Дніпру, а найбільше — вивіреним способом — пішки. Брели, зігнувшись під клунками, виснажені, худі, почорнілі від гарячих супротивних вітрів, пробивались на Каховку, як у землю обітовану.

Не питали їх по селах — куди? Гріх закудикувати нещасних. Здалеку видно: в Каховку на ярмарок.

Ішли за сотні верст — полтавські, київські, чернігівські, братаючись у дорозі з курськими, воронезькими, орловськими... Ішли, розбиваючи ноги до крові, несучи незгасний виблиск надії в очах. Де вже та Каховка? Чи скоро вона вирине назустріч на золотих дніпровських пісках?

Після чорних бур, у погожі, переповнені сонцем дні, весняне марево текло перед ними. Мабуть, ніде не було таких розкішних міражів, як на півдні, в безводнім степу. Мов чисті, невтомні мрії, струмували вони цілими днями, не наближаючись, не віддаляючись... Високими сріблястими ріками — впоперек сухих заробітчанських доріг!

I

Щовесни знімалася криничанська голота на заробітки. В багатьох хатах великим постом шили матері бурлацькі торби своїм синам та дочкам у дорогу. Настав час і старій Яресьчисі взятися за це гірке

пошиття. Шила дочці Вусті, що була вже на виданні, а Данько — найменший — пристав, ув'язався в одну душу:

— Пошийте й мені.

Здавило матері в грудях. Куди воно піде таке, хто його візьме? Тринадцятий рік ще тільки минає хлопцеві — і волячого рога не дістане...

— Та чи ти ж дійдеш, сину, в оту таврійську даль?

— Пошийте, мамо! На край світу дійду!

Подумала, порадилась з дочками та сусідами — а чому б і справді не пошити? Хіба мало ходить на заробітки таких, як Данько? Зрештою, чим не погонич? Меткий, розторопний, веселий... Прохарчується літо по людях, ще й на домашні злидні щось принесе... Хай іде! Хай змалку звикає до заробітчанських мандрів, яких йому рано чи пізно, а теж не минути.

З року в рік одне покоління криничан за другим топтало весняні стежки на південь. Як голодні птахи, пускались вони у простір, маючи свої звичні, добре вивчені бурлацькі маршрути. Ішли здебільшого за Самару, в Синельниківські степи, а там уже й розбрідалися хто куди, на все літо, до перших осінніх заморозків.

Цієї весни валка підібралася переважно з молоді, свіжої, міцноногої, настроєної йти хоч до моря в пошуках кращого найму. Вирішено було не розсипатися, як раніше, по самарських хуторах, не зупинятися по колоніях, а пробиватися далі, в глибінь Таврії, сягнути самої Каховки, легендарної заробітчанської столиці.

Через ярмаркових людей — то з Говтви, то з Решетилівки, то з Турбаїв — все частіше докочувались про Каховку різні чутки: одні гудили її, інші, навпаки, запевняли, що тільки в Каховці справжні вільготи, аж там дають за людину те, чого вона варта. Правда, Каховка була десь на краю світу, з глухих Криничок дороги туди до ладу ніхто не знав, та хіба молодим це перепона. Язик доведе! Доводить же прочан до Києва, то доведе й заробітчан до Каховки!

Наслухавшись від дорослих розмов про Каховку, Данько щедро оповивав її серпанком власних мрій, похлоп'ячому нестримних, химерних. Каховка поставала перед ним як біле, веселе місто-ярмарок, у пишній зелені, у каруселях, у весняних барвистих райдугах, під якими кожному щастить, під які тільки ступиш,

як у кишенях тобі вже задзвенять легендарні таврійські червінці.

Крізь напічне віконце, ще замережане морозом, Каховку можна було побачити, якою забажаєш. Пролизавши язиком замерзлу шибку, сягаючи оком за небокрай, Данько бачив уже свою Каховку містом щастя, де всі люди ходять у нових чоботях, де замість ячників їдять калачі та паски і ніхто нікого не кривдить. Каховські вільготи, про які чув хлопець, малювались йому як необмежені вільності, в яких він уже відчував туманну потребу і якими найбільше вабила його Каховка. Не буде там ні сільської розправи, ні податей, ні буцегарні, не буде ні проклятих глитаїв Огієнків, ні панських прикажчиків, до яких мати ходить в'язати за шостого снопа.

Тричі на день ввижалась Данькові його вимріяна Каховка. Захмелів, марив нею хлопець. Рахував дні, босоніж вискакував ранками до Псла наслухати, чи не тріщить, чи не ламається крига. Хоча б уже швидше пригріло сонце по-весняному, та й торбу на плечі, та й на оту вільготну неймовірну Каховку!

Восени Данько має повернутись з Каховки багатирем. Якщо сестра сподівається там заробити за літо на корову, то він заробить принаймні хоч на теля. В хаті він єдиний мужчина, і його обов'язок дбати про добробут сім'ї. Хай ще дістає він часом від матері запотиличника, але має і відповідну шану, як хазяїн двора. На святвечір, коли криничанські діди виходять кликати Мороза вечеряти, мати з Вутанькою посилають надвір і Данька.

— Морозе, Морозе, йди до нас вечеряти! — кличе він баском, стоячи без шапки на причілку, нарівні з найстатечнішими сільськими дідами. В той вечір Данька садовлять на покуті, на сіні, і він перший пробує кутю. Мати й сестра терпляче, урочисто ждуть, поки юний господар благословить святкову вечерю.

Батька свого Данько пам'ятає мало, але часто бачить його в снах, найчастіше на човні, в тихе лунке надвечір'я, як він випливає ставити ятери і співає пісню про турбаївську Мар'янушу. Співає весело і сміливо, могутнім чудесним голосом, яким обдарувала його природа, співає для себе, а криничанські діди слухають його, сумовито стоячи з веслами по садках, а урядник уже свариться на нього з берега: знову

завів бунтарської? Коли декотрі з глитайчат зважуються тепер дражнити Данька тим, що батько його нібито був розбійником, то таким Данько відразу б'є морду. Ні, не соромиться він свого батька, і якщо на сільських храмах хто-небудь з незнайомих часом запитає його, чий він, то хлопець зухвало і згорда відповідає, що він син Яреська Матвія. Це діє, як постріл.

Насторогу в одних, щиру повагу й захоплення в інших викликає батькове ім'я. Знають його по всіх довколишніх селах, відоме воно по Пслу і по Хоролу до самої Сухорабівки і славних Турбаїв.

...Глибокої осені дев'ятсот шостого року самосудом було страчено в Криничках Яреська Матвія. У вітряну ніч, в листопадову стужу озброєні дробовиками багачі вивели його за село, прив'язали до крила вітряка, пустили на волю стихії:

— Ану піднімайся, Яреську, вгору, лети за чорнії хмари — навздогін за своєю бунтарською правдою!..

Глухо стугоніли в ту осінь ліси понад Пслом, щоночі жевріли хмари над економіями по Запсіллю... Вся округа була озагравлена спалахами пожеж.

Потім згасли хмари, потемніли ліси, зосталася Яресьчиха з трьома дітьми: двоє дочок і син, по-домашньому — Данько, по святцях — Данило. Старша, Мокрина, була вже піддівком, менша — Вустя, годилася комунебудь у няньки, а Данько міг хіба що пасти гуси, але гусей у Яресьчихи не було.

Ріс хлопець сам, як гусеня на воді, без особливого догляду: нікому було з ним панькатись. Вустя ціле літо бавила чужих дітей, а мати з Мокриною не вилазили з поденщини. Коли вже защербатів Данько, гублячи молочні зуби і нетерпляче чекаючи справжніх, спробувала була Яресьчиха влаштувати його пастушком до багачів. Повела малолітка до цяцькованих ганків під бляшані крівлі, пропонуючи то одному, то другому, але ніхто не захотів брати:

— Спідлоба він у тебе дивиться, Мотре... Батьківським нерозкаяним поглядом.

— Та ні, це він тільки перед вами чогось такий... Дома часом як втне що, то всіх насмішить...

— Видно, видно вже його натуру: батьковим кресалом бавиться... Ач, іграшку собі знайшов!

Збракували багачі Данька. Та згодом він сам знайшов спосіб допомагати родині: з весни промишляв

рибою, а восени ходив з ровесниками по лісах Запсілля та драв хміль на деревах.

Якось уже після покрови Яресьчиха, повернувшись увечері з економії, з подивом дізналася, що син її віднині школяр: пішов і сам записався до школи.

— Де ж тобі, сину, тепер узувачки брати?

— Не турбуйтесь, мамо... Якби тільки вчитель дозволив босоніж заходити до класу... Я й босий зиму перебігаю!

Дві зими перебув Данько у класах, а потім мати сказала годі: ні за що книжок купувати.

— Читати, писати навчився, а на попа однаково ж не вийдеш...

Через два роки видала Яресьчиха Мокрину за молодого кучера в лісництво. Сидячи на покуті, озброєний колючим кужелем, продавав Данько сестру молодому. Кинув жених срібного полтиника на тарілку, думав, на тому й зійдуться, але хлопець, насупившись, заправив за сестру такий викуп, що гості ахнули:

— Цей уміє постояти за сестру!

— Править, як за царівну!

Розвеселившись, гості гуртом стали упрохувати Данька, щоб не впирався, щоб не зоставив Мокрину вік сидіти в дівках... Сама Яресьчиха сліз наковталася вволю на доччиному весіллі — пекуче воно було: замість справжнього батька порядкував за столом одноденний «батько», званий, весільний...

Видавши одну, незчулася Яресьчиха, як і друга стала на порі, треба було й Вусті приданого дбати. В своїї сімнадцять весен Вустя була вже красунею, співала в церковному хорі, беручи там такі піднебесні ноти, що парубки навіть із сусідніх сіл, ставши дивовижно богомільними, щосвята юрбами набивалися в криничанську церковцю. Але що́ солов'їний Вустин голос, коли скриня порожня? Цілу зиму хурчали в хаті прядки, гуркотів ткацький верстат, а полотен у скрині не прибавлялося — все комусь та комусь... Де взяти, з чого надбати?

Вихід був один: у Таврію — на заробітки.

Сподіваннями на Каховку зігрівалась тепер Яресьчишина хата. Вечорами, при каганці, крізь монотонне хурчання прядок, летіли вдовині думи в далекий той край степовий, куди незабаром подадуться її діти в бурлацькій ватазі.

II

Думалося спочатку добуватися в Каховку водою, найнявши в складчину дуба десь на Дніпрі, як робили це заробітчани багатьох інших полтавських сіл. Але назабаром з'ясувалося, що далеко не кожен з криничан спроможеться внести на човна свій пай. Після ретельних підрахунків помирилися всі на тому, щоб іти пішки:

— Підошви свої, не куповані!

Вожакувати над валкою зголосився Нестір Цимбал, вічний заробітчанин, добродушний криничанський невдаха, єдине багатство якого складалося з купи дітей — дрібної та голопузої династії Цимбалів, серед яких було навіть двоє однойменців: Степан 1-й і Степан 2-й. Збилися куми з ліку, коли несли найменшого хрестити, нарекли наздогад Степаном, і лише потім виявилось, що інший Степан уже лежить у колисці, надимаючи щоки і спокійно пускаючи бульбашки.

Мав Цимбал свої слабості, над якими в Криничках кожному дозволено було потішатись. Завзятий голуб'ятник, міг він годинами гасати з малечею по селу за голубами, алалакаючи в небо, перечіпаючись через кожну колоду. Однак мав Нестір і незаперечні, як для ватажка валки, чесноти. Певне, ніхто краще за нього не знав усяких заробітчанських звичаїв та правил, набутих ним за довгі роки бурлакування. Певне, ніхто не вмів краще за Нестора попроситися в дорозі на ночівлю, прицінитися на ярмарку, намолоти, де треба, сім мішків гречаної вовни,— а це могло мати неабияке значення для переговорів з крутіями-прикажчиками.

Вештаючись взимку по навколишніх ярмарках, Цимбал уважно прислухався до розмов, приносячи потім у Кринички всякі новини про південні краї. Саме з його уст вперше почули в Криничках притчу про якогось решетилівського наймита, який нібито страшенно розбагатів у Таврії, розжившись — коли вірити прасолам — просто... на воді. Отак може поталанити чоловікові! На радощах за невідомого щасливця Нестір у той же день нахильці видудлив біля марнопольки чвертку і, розходившись, погрожував у бік панської економії, що зостанеться вона, мовляв, без поденщиків, бо всіх він, Цимбал, поведе цей рік у Каховку,

хай лишень скаче пан за ними навздогінці, нехай спробує їх у Каховці наймати.

— В Каховці ми станемо вдесятеро дорожчі! — викрикував Цимбал на вигоні біля млинів, доки, зрештою, підіслані матір'ю цимбалята не потягли його за руки додому.

Для криничанських молодиць було одне туманне місце в Несторовій притчі про удачливого решетилівця. Як це можна розжитися на воді? Чи, може, в тамтешніх колодязях і вода якась особлива, коштовна, панська?

Данько сприймав це по-своєму: щасливий, чудесний край, де навіть вода могла приносити людині статки!

В Криничках з води ще ніхто не розбагатів, хоча Псьол протікав під боком і чисті джерельця били з-попід круч на кожному кроці. Більше того, саме від надміру води криничани терпіли часом справжнє лихо. В деякі весни Псьол, вийшовши з берегів, затоплює всю понизову частину села, і пливуть тоді вулицями човни-душогубки, причалюючи до перелазів, запливаючи просто в двори. Лементує село, тривожний котиться над водами переклик. В того повінь останній прикладок сіна потягла, іншому хату розмиває. Важко боротися селянинові з норовистою річкою голіруч. Хто має родичів під горою — перебирається з дітьми на якийсь час до них, а більшість не зрушує з місця, терпляче пересиджуючи лиху годину по своїх розкисаючих ковчегах. Збіжжя — на горище, дітей — на піч, від стола до порога настеляють дошки і так живуть, не топлячи, не варячи, доки річка вгамується, доки повінь спаде.

Наробив шелесту Псьол і цієї весни. Несподівано розлившись уночі, позаливав у погребах картоплю та кваснину, потопив декому овець у кошарах. Хати на низянській вулиці з біленьких стали темно-сірими, похмурими, порозкисали до стріх. Весь ранок гвалт стояв над селом. В школу, що опинилась на острові, набилося повно люду з подушками, ягнятами, телятами, з дітьми.

Саме під час розливу заробітчани знімалися в путь. Збір було призначено на вигоні біля тих самих вітряків, де глитайня підняла колись на крилі свого найлютішого ворога Яреська Матвія, помщаючись йому

за те, що водився з кременчуцькими бунтарями і читав селянам протицарські афішки.

На сході сонця підпливали до вигону душогубками заробітчани в супроводі матерів, дітей, родичів. Ридма ридало село. Далеко над вранішніми зарожевілими водами стелились материнські тужіння.

Першим, як і личило ватажкові, з'явився на вигоні довготелесий Нестір Цимбал з усім своїм виводком та з вагітною дружиною. Вслід за ним потяглися до місця збору Яресьчиха з дочкою та сином; подружжя погорільців Персистих, що виряджали свою старшу доньку Олену; безрідні затуркані сестри Лісовські, обидві з такими рум'янцями на всю щоку, що аж дивно було, де вони могли взятися в них, викоханих на житняках та на сирівці. За Лісовськими спустилася з підгір'я пишногруда сільська краля Ганна Лавренко в супроводі своїх дядьків — Оникія та Левонтія Сердюків, що в останній момент приєдналися до заробітчан і які, хоча й мали вже років за сорок кожний, все ж вважалися парубками.

Останнім приплив із своїми краянами Федір Андріяка, відчайдушний шибайголова з розірваною губою, який щоліта бився на сільських храмах з хутірськими глитаєнками, а іноді і сам падав замертво, оглушений залізним шворнем, так що приносили його потім старій Андріячисі в рядні. Зараз Федорова компанія теж прибула на вигін, як на храм: напідпитку, з піснями.

Нікого, однак, не звеселили на цей раз їхні пісні. Схлипували матері, злякано тулились до Цимбала його цимбалята, слухаючи втішання матері, що принесе, мовляв, татко восени їм з Каховки корову у клуночку... В задумі сидів Цимбал, стежачи, як гасають його Степани — Степан 1-й і 2-й — по вигону вже босоніж, пускаючи весняні сонечка з долонь:

— Куди сонечко полетить — у той край і Каховка!

Наче востаннє надивлялись присмучені заробітчани на рідне село, на його садки та вербові клубки левад, охоплені першим весняним ясно-зеленим туманцем. Ранок швидко світлішав, переповнювався блиском сонця, неба, води. Мов заворожені, стояли у воді розбухлі Понадпслянські ліси. Сяяла повінь по городах тихими, дзеркальними плесами та заплесками. Забиваючи запах розкислої глини хат, могутньо тягло

звідусіль прісними пахощами весни, свіжих вод, розбрунькованих верб... П'янкий, соковитий дух ішов від живої розпареної землі, а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, дзвінкоголосі, чуйні, весняні...

— Вони додому, а ви... з дому! — голосили матері.

Вмилася сльозами й змучена Яресьчиха, опинившись зі своїми навпроти Огієнкового вітряка. Закляте, мученицьке місце! Тут у неї забрано мужа, і тут же мусить вона розлучатися з сином, з дочкою, живцем відриваючи їх від серця.

— Батька замордували і вас на край світу женуть,— тужила Яресьчиха, поправляючи клунки на дітях.— Хай би їм і Таврія, і перетаврія, окаянним... Не для них, загребущих, ростила я вас, ночей над вами недосипала...

— Мамо, не треба,— гірко заспокоювала Вустя матір.— Не в неволю йдемо, не навіки ж!..

Похнюпився, згорбився Данько, наче дід. Померкли на мить юні, світлі його марева. Все меркло порівняно з матір'ю, згорьованою, змарнілою, наймилішою, найкращою за всіх... одна вона така, і ніде вдруге її не буде, другу ніколи не знайти!.. Не соромлячись людей, припав до натрудженої материної руки, поцілував — уперше в житті.

А у верхніх дверях свого вітряка стояв Митрофан Огієнко з синами і, глумливо посміхаючись, дивився звідти, наче пан з балкона, на заробітчанські прощання. Коли в клунки стали впрягатися сестри Лісовські, вічні Огієнкові поденщиці, не витерпів хазяїн, зачепив:

— У своїх, значить, набридло, до чужих повієтесь? В татарщину за довгим карбованцем? Ой, глядіть, дівчата, щоб не прогадали!

— Навряд,— відповіла знизу за Лісовських Вустя.— Уже гіршої хльобанки, ніж у вас, дядьку Митрофане, мабуть, ніде не варять.

— Ну ідіть, ідіть... Там вам наварять. Боюсь тільки, що не раз іще на вас чмихавка нападе.

Чиясь добра ломака, просвистівши в цей час у повітрі, лунко трахнулась об Огієнків «балкон». Відсахнувся хазяїн, зблід:

— Це ти, Андріяко? Попомни ж...

— Попомню!

З тим і пішли криничани. Повагом, понуро витягшись ланцюжком, у той край, звідки всі ці дні високо летіли з весняним гелготанням перелітні голодні птахи.

III

І ось ідуть тепер вони день за днем назустріч своїй невідомій Каховці. Далеко за бродами, за поронами зостались рідні Кринички, залиті то каламутною, то ясно-блакитною весняною повінню.

Від Псла і десь аж за Самару Цимбал вів валку упевнено, бадьоро,— не раз він бував у цих краях,— а як вийшли далі, в степи, то й ватажок посмутнів, перестав жартувати, пригнічений величчю незнайомих просторів. На привалах дедалі частіше відводив душу словами лірницьких, чутих по ярмарках пісень:

Як став брат найменший, піший-піхотинець,
на полівку ізбігати,
На степи високі, на великі дороги розхідніï...
Нема ні тернів, ні байраків, ніяких призна́ків!

Замість біленьких чепурних сіл полтавських пішли інші, рідкі степові селища, облуплені, як бубон, незатишні, обшуговані наскрізними вітрами. Присадкуваті руді мазанки повгрузали в землю, мов арештантські етапи, придавлені зверху плескатими глиняними дахами...

— Оце хороми! — вигукував юний Яресько.— Під хатою бур'ян, а на хаті лобода... До самих димарів хоч кіз паси!

— Чом не робите вищими,— звертались дівчата до місцевих селян,— чому соломою не вкриваєте?

— Хіба тут солома вдержиться,— хмуро відповідали степовики.— Вітри у нас вічно.

Чим глибше в степ — хмурнішають криничани, гостріше відчувають свою бездомність. Безлюдна, безводна, безлісна земля розлягається навкруги, втомлює зір своїм одноманітним непривітним простором. Де ті гаї та садки подівались, куди ті річки розтеклись?

Дома в цей час Псьол, переповнившись, заливає городи, розмиває хати, а тут ні ставка, ні озеречка в полі...

Земля та небо. Сухі вітри пашать і пашать назустріч. Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиш, хмизини ні з чого виламати. Якби не запаслися з дому ціпками, то нічим було б навіть від собак відборонитися... А скільки їх, ікластих, передражнили криничани за ці дні!

Клопоти з собаками, особливо найлютішими — хутірськими, охоче брав на себе Данько, якому подобалося здіймати по хуторах бучну веремію. Ступаючи з ломакою попереду валки, він зухвало пас очима глитайські двори, готовий, здається, зчепитися хоч з вовком. Але те, що розважало відчайдушного хлопця, для дівчат було мукою, катуванням. Невміло відбиваючись від знавіснілої собачні, злякано пробираючись серед несамовитого собачого гвалту, вони вихоплювались з хутора, мов з пекла. І навіть тут, опинившись знову серед безпечного світлого степу, обдзвонені з усіх боків мирними співучими жайворонками, вони ще довго не могли отямитись. Розшарілі, збуджені, з сльозами на очах оглядали передусім свої спідниці — чи цілі, чи буде в чому показатись на каховському ярмарку? Бо хто зна, може, обшарпаних там і зовсім не захочуть наймати?

— Ви литки бережіть, а не спідниці,— повчав дівчат Цимбал.— Бо як прокусить котрійсь, то вже пиши пропало: далеко не підеш.

— Відбиватися треба, а не ховатися одна за одну,— напускався на дівчат Данько.— Ти не галасуй, не матляй перед ним пеленою, а старайся палицю йому засадити в горлянку, щоб аж ікла хруснули!

Мало тішили такі поради дівчат. Переляк минав, але надовго зоставалось на душі тяжке, кривдне почуття своєї бурлацької безпритульності. Чим вони завинили перед богом, що, кинувши близьких і рідних, мусять іти десь з торбами на плечах, дражнити чужих собак? Хіба з добра віються оце в білі світи? Чорні, непросипні злидні погнали їх з рідних домівок. Змалку працювала з них кожна, не шкодуючи сил. Ще тоненькими рученятами, якими б гратися в кукли, вже крутили товсті перевесла, в'яжучи хліб на поденщині. Ще не видно було їх, підлітків, серед високих прядив, а вони, моторні, вже умлівали там, в гарячій п'янкій гущавині, беручи комусь плоскінь... Не ледачими повиростали, всяку роботу вміють робити

оці дівочі розвинені руки: зв'яжуть снопа — буде як вузлик, виведуть нитку — забринить струною, вишиють рушник — горітиме, мов жива калинова гілка! Стільки вже встигли до своїх сімнадцяти весен переробити, що, здається, озолотитись могли б! А де воно? Все пішло то на податі, то на борги, то на оренди. В чужих скринях пріють їхні полотна, а вони, безприданниці, сидять тепер край шляху, гризучи кам'яні свої заробітчанські сухарі, змочені сльозами. Кара? Але за що?

А в степах води не допросишся, ночувати не достукаєшся. Рідкі таврійські села переповнені заробітчанським людом, в кожнім дворі вже застанеш ночувальників. Серед бідних ще, правда, зустрінеш співчуття, а в багаті двори, до хуторян, хоч і не стукай. Нікого не пускають під свою черепицю — бояться, що куритимуть хлопці вночі, пожарів нароблять...

На що вже Нестір був майстер проситися, але і йому раз у раз показували дорогу далі: не вірили хуторяни, що хлопці його не курять.

Добре, що хоч ночі були теплі та не весь торішній курай позбирали селяни на паливо,— можна було постелити під боки.

— Це ще нічого,— міркував у таких випадках Цимбал.— Ми хоч на землі, на кураєві спочиваємо, а як же тому голубові, що іноді всю ніч протріпочеться в небі, тримаючись лише на власних крилах?.. Буває, випустиш оце їх надвечір, а вони на радощах підуть угору такими гвинтами, що вже ледве мріють над тобою в небесах. Шия заболить за ними стежити... Ставиш тоді коритце з водою і, присівши біля нього, дивишся, наче в дзеркало... Повне коритце блакиті небесної!.. А в ній десь глибоко-глибоко метеликом тріпочеться біленька маленька цятка: ото він і є, голуб!.. Особливо з молодими клопоту наберешся. У нас уже й сутінки під лісом, а він і не думає спускатись, бо йому там світло вгорі... Коли схаменеться, то в Криничках уже темрява, вже і до голубника він не втрапить. Мусить тоді отам і ночувати в небі, тримаючись на крилах з вечора до самого світанку...

Може, бувало й так, а може, це просто вигадував Нестір, лежачи в колючому кураєві, але після його історій Данькові цілу ніч снилися голуби. Легко було хлопцеві в їхньому товаристві, сам ніби шугав птахом

у високості, набираючись сил для наступного дня... А вранці, як безконечні сірі полотна, розгортались в далечінь великі шляхи розхідніі.

Шляхи, шляхи... Були вони по-весняному грузькими спочатку, стали шкарубкими, колючими потім, а зараз уже перетерлися в порох незліченними заробітчанськими підошвами. Маленькими, дрібними здавалися люди серед цих справді неосяжних просторів. Роями збивалися біля степових колодязів, мурашнею темніли на шляхах, рухаючись звідусіль в одному напрямку — під сонце, на Каховку. Іноді незнайомі валки обганяли криничан, іноді, навпаки, самі криничани обганяли подорожніх, що перепочивали край шляху... Все такі ж нужденні, обшарпані, розпарені далекою ходьбою... Декотрі з тиквами для води, з рубанками, з власними косами через плече на таврійські сінокоси.

Десь на дев'ятий день мандрів обігнали криничани валку своїх полтавських земляків — опішнянців. Ці теж туди плуганились, в Каховку на ярмарок. Зі скрипом, рипом, возами, волами. Везли в Каховку свої славнозвісні вироби: дзвінкий та яскравий посуд, відомий усій Полтавщині своїми чудовими якостями та майстерним розписом.

— Так кажете, земляки, що не святі горшки ліплять?—весело задирався до опішнянців Андріяка.

— Розучились уже святі,— в тон йому відповідали земляки.— Тепер нам передовірено...

— Овва!

— А ти ж думав!

Дівчата на ходу лисицями зазирали у вози, обережно брали з полови посуд до рук на пробу.

— Боже, яке ж і гарне!

— А узори!

— А дзвін!

Очі заробітчанок вбирали розписані барвистими узорами миски та полумиски, тендітні глечики та макортетики, кручені куманці та веселі барильця... Добре знали в Криничках опішнянський посуд, і зараз не одна з дівчат потайки зітхнула, на ходу милуючись ним. З мрією про такий посуд в кожної в'язалася мрія про щасливе заміжжя, про солодкі родинні турботи... Розставила б на миснику отакий посуд — на всю хату яскравів би своєю красою... Але чи буде це,

чи здійсниться коли-небудь? Може, й довіку отак — по чужих краях, по людських ярмарках, доки і коси посивіють, і врода погасне...

— Не продавайте, дядьки, доки я розбагатію,— просила опішнянців Ганна Лавренко.— Все у вас тоді закуплю!

— Ой, мабуть, довго чекати, дівчино... До того часу ми ще кращого наробимо.

— Не треба кращого, придержіть оцей! — гаряче упрохувала Ганна, і важко було зрозуміти, чи жартує вона, чи говорить всерйоз.— Хіба вже моє щастя так далеко закотилося? Чує душа — близько десь воно!..

Порипували ярма, повільно котились вози, наганяючи на дівчат невеселі думи.

Чим далі в степ — рідшало колодязів. Все більше потерпали криничани від спраги. Доки дійдеш від села до села, від колодязя до колодязя, в роті пересохне, аж шелестить. Хуторяни та колоністи, виходячи на людські лови, переймаючи заробітчан на каховських шляхах, спокушали їх тепер насамперед водою.

— Ставайте до нас, люди добрі,— закликали вони,— у нас вода не тухла, будете свіжу пити все літо!

Нестір охоче вступав у переговори, докладно розпитуючи про умови, про ціни на сезон.

— Мало, мало,— уперто крутив він потім головою,— ми більшого варті... Гляньте, які дівчата, які хлопці! Мов на підбір, мов перемиті!

І вів своїх «перемитих» далі ковтати дорожню пилюку.

Густо, до блиску позагоряли криничани в дорозі, спалені сухими татарськими вітрами. Одну тільки Ганну Лавренко сонце поки що зачепило найменше. Захищалась від нього дівчина, як могла, рятувалась, наче від лютого ворога. Всю дорогу йшла, затулившись хусткою по самі очі, старанно оберігаючи обличчя від сонця та вітру. Кров з молоком, ніжні пелюстки яблуневі — такі були в неї щоки. Дома, перемагаючи нестерпний біль, Ганна щоліта зривала загар гіркими пекучими молочаями, взимку вмивалася сирівцем, а навесні росами, аби тільки бути білою, білішою за всіх панночок економії. Будучи звідкись певною, що саме ніжна шкіра обличчя найбільше до-

дає дівчині вроди, Ганна ради цього всю дорогу задихалась під хусткою, воліючи швидше зомліти, аніж відкритися сонцеві посеред дня.

Відкривалась лише увечері, коли спека спадала.

— Хи! Панночка в свиті,— не раз пробував дошкуляти їй Данько.— Не встигла сухаря згризти, уже перед люстерком викуклюється!..

«Панночка в свиті» мало на це зважала. Що те хлоп'я розуміє? Інші мають повні скрині полотен, а вона, окрім власного тіла, окрім пишної вроди, не має нічого. За іншими стоять батьки в чумарках, з волами та коровами, а Ганна свого навіть не пам'ятає... Кажуть, нібито вона дівоцька дитина, нагуляна матір'ю з лісниками... Хто за неї вступиться, хто подбає? Чи не дядьки — Оникій та Левонтій, що безсовісно об'їдають її всю дорогу? Сама мусить подбати про себе, про єдине своє дівоче багатство. Може, якраз оцими тонкими бровами, оцим виніженим молочаями лицем вдасться їй коли-небуть привернути до себе своє безприданницьке щастя. Панночки з пустощів клопочуться своєю вродою, а для неї врода — і посаг, і єдина оборона в житті!

Легко їм бути білими у світлицях, спробували б вберегтися отут, на вітрах, під нещадною зливою сонця.

Хоч би хмарка з'явилася де в небі, хоч би дощик прокрапав... Чи буває він тут коли-небудь? Здається, тутешні люди зроду-віку не бачили хмар, не знають, що то є дощ...

Вода! Навколо неї точилися в цих краях усі розмови, за неї сварились, на ній багатіли, вона вважалася тут основою всього добробуту.

Вперше збагнули тут криничани страшну її владу і силу. Вперше почули, що водою торгують, що за неї люди вбивають одне одного, що цілі села діжками доставляють її за кільканадцять верстов...

— Пити! — волав увесь край, знемагаючи від спраги.

— Пити! — шелестів пошерхлими губами заробітчанський люд на шляхах.

В хуторян колодязі на замках, закриті залізними лядами. Звичайнісінька вода на замку! Диким, незвичним було все це для криничан...

Спрага палить весь край. В деяких селах влаштовують під ринвами спеціальні цементові ями-басейни

для збирання дощової води: на кілька місяців роблять запаси.

— Та хіба ж можна на такій воді жити?

— Позвикали вже ми... Влітку як відстоїться, то стає чиста, як сльоза... Правда, зігрівається дуже, і пуголовки розводяться, але вони на дно осідають...

— І страву з неї варите?

— І страву варимо... Тільки в борщ треба цибулі та часнику багато накришувати, щоб затхлість усю перебити... А п'ємо її, як горілку: одним духом, не нюхаючи...

Так тут жили.

Замість води лише привид її — чисте прозоре марево день у день звабливо текло над степом. Ось-ось, здається, наздоженуть його, припадуть до нього, тамуючи спрагу... Обманні, брехливі ріки! Близькі, майже відчутні, біжать і біжать під сонцем, то зникаючи на мить, то виникаючи знов...

— Є і нема. Де воно дівається? — дивувався Данько, не в силі відірвати очей від марева.— Дядьку Несторе, як би до нього дійти, як би його наздогнати?

— Ех,— зітхав Нестір.— На крилах до нього треба летіти, хлопче. Та й то чи наздоженеш!

Дівчата, заливаючись потом від спеки, згадували криниці, покинуті вдома, річку свою повноводу...

— Якби оце наш Псьол та міг потекти сюди за нами...

Траплялись і в степу русла — та все без води: текли, видно, колись і тут річки, та попересихали.

Якось під час перепочинку, витягшись горілиць край шляху, задрімав Данько. Що то за сон був, чарівний, незабутній! Наснилась йому весняна повідь у Криничках, затоплені кучеряві левади, білі розквітлі вишняки по пояс у сяючій святковій воді... І сам він, Данько, бовтаючись, бреде з хлопцями серед щасливих повних вод, і Цимбалові голуби табунцем в'ються над ним, і хвиля по-голубиному горнеться до нього, ласкава, тепла, в'юнлива, а він п'є її всмак, п'є і ніяк не може напитись...

Сестра Вустя розбудила його, і хлопець якусь мить з подивом дивився на її великі засмучені очі, на її губи, висушені, запечені вітром.

— Вставай, рушаємо.

Потім сестра відхилилась кудись убік, а натомість —

як продовження сну — відкрилося небо, сухе, високе, капустяного кольору, а посеред нього — птах, що нерухомо висів угорі, розпластавши над степом сірі могутні крила. Дома Данько ніколи не бачив таких величезних птахів, що, видно, водяться лише в степах... Яструб то чи якийсь інший хижак велетенського розміру? Птах висів просто над хлопцем, мовби цілився дзьобом йому в груди, в саму душу.

Данько рвучко зірвався на ноги, пройнятий моторошною тривогою.

— Ти! — посварився хлопець кийком угору на хижака.— Я тобі не миша.

Птах, плавно змахнувши крилами, спокійно поплив стороною над степом.

— Орел-могильник,— пояснив Цимбал.

— Чому могильник?

— На високих степових могилах він найчастіше сідає...

— Якби оце мені рушниця... Я б йому показав!

Звично підчепивши палицею торбу, Данько перекинув її — на бурлацький манір — через плече.

Пити хотілось нестерпно. Все, здавалось, пересохло, горіло йому всередині.

Рушили, і марево знову задрижало попереду, як учора, як позавчора. Справдішні річки, такі, як Псьол чи Ворскла, Орель або Самара, через які довелось переправлятись Данькові, були вже десь далеко, мов у дитинстві. Замість них потекли несправдішні, лукаві, зіткані з гарячого степового повітря. І хоча хлопець дивився на них із жадобою, але вже не вірив їм.

Змучені спрагою дівчата дедалі частіше ремствували на свого ватажка. Це вже, мабуть, завів їх Цимбал на край світу! Позникали річки, не ростуть дерева. Небо десь проломилося і свистить назустріч голими, паленими вітрами. День крізь день. І нема їм, невщухаючим, ні впину, ні перепину серед відкритих беззахисних рівнин.

Де вже та заповітна Каховка? Чи скоро вона вирине з-за обрію живою блакиттю свого Дніпра, могутнім розливом не маревних, а справжніх вод, до яких можна припасти безборонно?

Навіть Данька, якому каховський ярмарок ввижався дома тричі на день і який досі вірив у свою бурлацьку зорю чи не найміцніше з усіх криничан,— навіть

його останнім часом все частіше стали охоплювати тривожні роздуми та сумніви. Справді, чи кінчиться нарешті коли-небудь оця безводна дорога? І чи існує взагалі на світі вона, ота його омріяна, щаслива Каховка? Що, коли то всього-на-всього теж одне тільки видиво, степова казка, вічно струмуюча заробітчанська легенда?

IV

Глиняна, напівзанесена пісками Каховка —нічим не примітне заштатне містечко Таврійської губернії — перетворювалась на час ярмарку в місто із стотисячним населенням, ставала буйною столицею всього Півдня.

За кілька днів до відкриття ярмарку Каховку вже трясла лихоманка. З ранку й до ночі рипіли попідвіконню вози, іржали коні, гелготали перекупки, стукотіли по всьому містечку сокири теслярів. Як з-під землі виростали рундуки, балагани, каруселі.

Скрізь шум, гам, штовханина. Міщанські двори тріщать від постояльців. На пристані та біля трактирів, прислухаючись до гомону заробітчанських гуртів, уже кружляють нетутешні набундючені стражники, що на їжджають на ярмарок найраніше, разом з конокрадами. Дніпровський берег попід кручами поступово заселяється заробітчанським людом. Від головної пристані і десь аж до плавнів снує понад водою розтривожений людський мурашник. Ті, кому не вистачає місця в березі, влаштовуються вгорі, на кручах, захоплюють холодок попід конторами наймачів, туляться поміж гамазеями чи просто осідають вподовж вулиць, стелячи свитки по горбах, складаючи торби попід вапнякові сірі, немов з кісток, паркани.

З боку степу каховські околиці вже як в облозі. Наче найшла звідкись орда кочівників і, розметнувшись, стала попід містечком. Все тут перемішалося: чумацькі мажари, вози й теліги старообрядців, татарські гарби й німецькі фургони, конокрадські бігунки й таврійські тачанки... Скільки видно, таборяться по пісках наїжджі, біліють ятки та намети, стирчать, мов щогли десь у висохлій гавані, підняті в небо голоблі.

А з трактів усе котить і котить новий ярмарковий прибій. З видзвоном пролітають тачанки, обганяючи валки піших пішаниць, що похмуро бредуть узбіччям понад шляхом. З величезним спокоєм випливають з-за обрію, немов з глибини віків, крутороги сірі воли — одомашнені нащадки могутніх степових турів. Де-не-де похитуються над ними ще незвичні у цих краях високі горбаті верблюди, мовби несучи вже з собою на Каховку подих далеких безводних пустель.

Надвечір напередодні ярмарку в'їхав верхи Мелітопольським трактом до Каховки й Савка Гаркуша, молодий прикажчик з фальцфейнівської Асканії. В'їхав, як завжди, не сам, а з приятелями — мордатими синками новотроїцьких хуторян. Мусили розступатися перед Савкою каховські крамарчуки — знали його норов. Осміхаючись, перегнеться з сідла і, ніби жартома, так потягне нагайкою вподовж спини, що тільки зів'ється.

— Свербить хіба? Ха-ха-ха... Який же ти, козаче, тонкошкурий...

Їде Гаркуша, картинно відкинувшись у сідлі, привертаючи на себе погляди розкоханих каховських бублейниць. Малий, але бравий: манишка на всі груди, сивий смушок на голові, очі з хижуватими розкосинами, як у того татарина з-за Перекопу.

Знають бублейниці, де буде фальцфейнівський прикажчик бажаним гостем, у чиї ворота заверне його притомлений кінь. Хоча має економія в Каховці свою власну контору, проте Савка рідко ночує там. На час ярмарку він воліє орендувати собі вікно на майдан у світлицях статечного каховського прасола Лук'яна Кабашного. Звідти, як із засідки, буде чигати насторожений прикажчик на ярмаркову здобич, пересиджуючи палючу обідішню спеку в холодку за кухлем пива чи квасу, в той час як під вікном у нього з галасом товпитимуться розхристані заробітчанські отамани, вимахуючи своїми пропотілими, повипорюваними з шапок пашпортами...

Віхоть сіна висить на Лук'янових воротях, діжки холодного квасу стоять у Лук'янових погребах. Наточить Настя, весела дідова наймичка, напоїть гостя з власних рук, доки човгатиме старий Кабашний із костуром по двору.

Гуде, клекотить розтривожена Каховка. Сидить дід Кабашний на призьбі, байдуже слухає, як бовкають до вечерні. Великий дзвін на каховській дзвіниці надколений, і звук він видає короткий, з хряпанням, не такий, як колись. Не йде старий до вечерні, сидить, мов єретик, у затінку, опершись бородою на костур. Нездужає прасол. Міг замолоду плечем підважити мажару з сіллю, а тепер... Поступово зраджують сили, день відо дня руйнується йому ширококосте кряжисте тіло. Отак підкралась старість... Кволо служать руки, кепсько носять ноги, неушкодженим зостався лише зір, пильний, важкий, нерухомий, як у того степового яструба, що бачить свою здобич з піднебесся...

Бачить, але вхопити несила! Чужими возами захрясло подвір'я, чумаркасті байдужі до діда столипінці водяться по двору з прасолами попід руки, шушукаються, змовляються, прицілюючись на завтрашній день. Без Лук'яна міряють вигоди, без Лук'яна замишляють гендлі.

Його, Лук'янове, вже минулося. Порати заїжджих доручив розбещеній своїй коханці Насті, а сам досиджує життя на причілку, насуплений, обрезклий, безнадійно хворий на водянку.

З предка живуть Кабашні у цих місцях. Мали колись найбільший у Каховці заїжджий двір, у Берославі тримали для чумаків власні порони... Просторо було тоді тут Кабашним. Дикі коні-тарпани ще водились в тутешніх степах, табунами проскакували мимо Каховки на водопій... Ще й Лук'янів батько тримав на стайнях піймани диких лошат, намагаючись їх приручити, але так ні одного й не приручив: то гинули, то, вирвавшись, з сідлами зникали назавжди в степу... Що то були за часи! Порони давали нечувані зиски, по три шкури можна було дерти з чумаків за перевіз... Прямуючи на кримські озера по сіль, тисячами збивались вони весною біля бериславської переправи із своїми рипучими мажарами, в полотняних штанях та сорочках, густо виквацюваних дьогтем — щоб чума не пристала... Широкий Дніпро перед ними, повноводий — на руку Кабашним! Вплав не перепливуть його чумаки і додому впорожні не повернуться: що заправиш, те й мусять платити... Пізніше, коли з'явилася пароплавна компанія і відбила у поронщиків перевіз, перенесли Кабашні всю свою діяльність на Каховку.

Стали прасолувати, менджуючи кіньми та іншим товаром...

Однак, мабуть, дуже грішна була спадщина Кабашних, не пішла вона Лук'янові в руку: вилетіла в трубу.

Не знаєш, на кого тепер і нарікати: чи на предків, чи на чорну бурю, чи на самого себе, що не довірявся банкам, а ховав гроші за старим звичаєм у димарі за в'юшкою, придавивши каменем зверху... Якось під час того, коли йшла над Каховкою чорна буря, прибігла до Кабашного сусідка-перекупка:

— Позичте, дядьку Лук'яне, червінця до завтрього, з процентом поверну!..

Спокусила, шельма, його тим процентом. Не було червінця під рукою, поліз Лук'ян до своєї схованки... Хто ж знав, що та роззява дверей за собою не причинила як слід? Проворнішим виявився вітер за Лук'яна, мовби тільки й чекав, доки зніме старий каменюку з грошей... Шугонуло зненацька з-за спини в трубу, засвистіло чорно — закружляли Лук'янові асигнації вже десь у повітрі над Каховкою... Лови!

Дещо вдалося переловити, а про решту — хоч і не питай: кожен божився, що не підбирав. Скаржитись? Але до кого? Позиватися? Але з ким? З вітром, чоловіче, не напозиваєшся!

Затаїв відтоді Кабашний лють на каховських крамарів: несло його асигнації якраз у їхній бік, крутило ними найдужче якраз поміж крамницями, над ярмарковою площею. Не один там погрівся, підгрібаючи чуже, як своє власне... Іншого, правда, Лук'ян і сподіватися від них не міг: сам стояв на тому, що в Каховці людина людині вовк.

Непоправний то був удар. Зачахла після того випадку Лук'яниха, поховав невдовзі, а сам загуляв з горя, почав їздити по монастирях, пиячити з ченцями, позаводив собі коханок.

Старіючи, бавив себе різними химерами, мудрував над тим, чи не вдалось би як-небудь ще повернути втрачене. Чи не подати б, приміром, скаргу на високе царське ім'я? Хіба не могли б там зглянутись на нього? Хіба не він у дев'ятсот п'ятому ходив разом з Кирилом Гаркушею по Каховці на чолі роз'ярілого натовпу, усмиряючи ворогів трону, стверджуючи порепаною рукою православіє?! Летить раптом із сто-

лиці до губернатора казенна бумага: відшкодувати Лук'янові, сину Свиридову, Кабашному всі його збитки, понесені по причині стихії, і надати йому вільготи... хоча б у вигляді виняткового права на торгівлю водою по всьому Кримському тракту!

Неабияк наживаються декотрі степовики на воді. Хто має добрий колодязь, той і панує: мати-водиця — всьому цариця... Головне — вибрати таке місце, щоб дорога не дрімала ні вдень ні вночі та щоб іншої води не було поблизу. Кирило Гаркуша, давній Лук'янів приятель, вгадав, де йому вгніздитись. Вибив колодязь над самим трактом, і вже виросли йому з того колодязя і хутір, і вітряк, і добрий «шматок» овець...

Серед таких думок застав Кабашного Савка Гаркуша, Лук'янів хрещеник. Лукавець оцей татаркуватий Савка, але звичай знає: скочивши з коня, поштиво ручкається з старим, передає від батька уклін.

— Розсідлуй, заводь,— покректує Кабашний, вдоволений увагою.

— Там є де?

— Твоєму, Савко, завжди місце знайдеться...

— Спасибі, Лук'яне Свиридовичу... Але зі мною ще й хлопці.

— Помістимо й хлопців... Де вони?

— Послав їх тут по одному ділу... Зараз будуть.

Поки Савка ставить коня, Настя вже виносить з хати глек з водою, печатне мило, рушник. Очі Насті збуджено блищать, грають Савці назустріч.

— Ставайте отут, Савочко, я вам зіллю.

Щедро зливає Настя, аж розпліскує.

— Не дорожите ви тут водою,— зауважив Савка, відпирхуючись.— А в нас у степу... щоночі крадуть. Відбою від них нема.

— Від кого нема відбою? — зацікавившись, підступає ближче до гостя старий Кабашний.

— Воду, кажу, крадуть селяни з економіческих колодязів... Вже й об'їждчиків нових понаставляли — однаково не каються... Особливо отам у Присивашші...

— Солоно їдять, видно, що п'ється,— пожвавівши, пожартував дід.— Сіль у них там добре родить на Сивашах.

Зіжмакавши чистий рушник, гість повагом витирає ним своє міцне вилицювате обличчя, натирає круту, налиту кров'ю потилицю, топчеться навпроти діда,

клишоногий, присадкуватий, в'язистий, як бичок-бузівок. Ось-ось, здається, шемене діда головою під бік.

— Солоно чи не солоно — це нас, зрештою, не обходить... У нас, самі знаєте, кожна краплина на обліку: своїм гуртам ледве вистачає.

— Та звісно, як у степу... Вода на вагу золота.

— От іменно.

— Мати-водиця — всьому цариця... Ну, проходь же до хати, Савко...

Лукаво переморгувались попід возами заїжджі хазяйчики, дивлячись, як веде Кабашний молодого прикажчика до хати. Там, у Настиних горницях, Гаркушине місце... Кивне котрий-небудь услід, злегка підкашляне до сусіда, та й то щоб Гаркуша не помітив. Кому охота зв'язуватись з Гаркушею та його компанією? Має старий яструбиний зір — хай сам за своїми коханками стежить.

— Жарко в тебе, Насте,— зауважив прикажчик, опинившись у хаті.

— Сьогодні по всій Каховці жарко,— вибачливо посміхнулась Настя.— В печах день і ніч топлять, жарять та шкварять, всяких крученіків заготовляють... Щоб до кінця ярмарку вистачило.

— Ти теж понапікала?

— А я хіба що? Заробити не хочу?

— Хто чим може, тим і промишляє,— пояснив Кабашний.— Ви — людьми, цигани — кіньми, а ми вже... хоч крученіками.

— Не прибіднюйтесь, Лук'яне Свиридовичу!

— Не прибіднююсь, Савко, але й з вами, молодими, мені вже тягатись несила... Підкосило мене раз і назавжди.

— Ото і лихо наше, що гроші по димарях тримаємо, банків цураємось... Як чорт ладану, боїмось їх, замість того щоб самим тими банками заправляти...

— Банки теж іноді вилітають у трубу.

— Буває. Тільки в них хоч і вилетиш, та не сам... А гуртом воно веселіше,— посміхнувся до Насті Гаркуша і відійшов до свого вікна. Дід, загадавши Насті готувати вечерю, теж незабаром притупав до Савчиного вікна, що виходило просто на ярмарковий майдан, уже людний, розбентежений, яскраво закривавлений вечірнім сонцем.

— Камеру сміху будують,— зауважив Гаркуша.

— Отож принесло їх під самі вікна з тими кривими дзеркалами,— сказав Кабашний, наче виправдуючись.— Нема на них управи...

— Це нічого,— поблажливо відповів прикажчик.— Буде людно, а де людно, там і прибутково.

— І то так...

Вже й зараз на майдані косяками ходили відмітні з-поміж іншого люду заробітчани. В латаних свитках, худющі, погорблені, з острішками давно не стрижених чубів, що виглядали їм з-під брилів та пом'ятих шапок. Товпилися біля не добудованої ще камери сміху, заглядали одне одному через плече, витягуючи худі, жилаві шиї вперед — десь там встановлювали для них великі криві дзеркала.

— Ну, шановні земляки,— весело промовив Гаркуша, маючи на увазі заробітчан,— якими ви бачите себе там в дзеркалах? Мабуть, дуже коштовними? Гай-гай! Щодо мене, то я вже бачу вас... на вірьовочці. По десятку на налигачі.

— І скільки ж таких десятків думаєш сей рік нанизати? — запитав Кабашний.

— Мені малувато перепало. Двісті чубів доручено пригнати. А всього Фальцфейни набиратимуть більше трьох тисяч.

— Оце шматок,— прицмокнув старий.— Три тисячі... А казали, нібито панич ваш машин з Америки навиписував, на машини хоче переходити.

— Машинам теж буде робота, не гулятимуть... Сам панич махнув до Америки з вовною, вибере й машин, яких треба, на місці... Правда, знавці наші підрахували, нібито для економії жива каховська «машина» поки що вигідніша за фабричну.

— Ще б пак не вигідніша... Доброго строковика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? Сущі копійки... Бач, скільки напливло!

— Буде улов, Лук'яне Свиридовичу... Братимемо їх завтра голими руками!

— І з кожною весною все більше... Намножилося народу — діватися вже йому нікуди.

— Хай множиться — знайдемо дірки!

— О, не кажи, Савко... Скоро їх стільки буде, що й земля не прогодує... І нас з тобою проковтнуть... Великий мор насувається на нас, Савко. В писанії прямо сказано...

— Що там писаніє... Не вірить йому наш панич.

— Довчився!

— А що ж... Усі Європи пройшов, а тепер ще й Америку пройде.

— Думаєш, навчить його Америка, як чорні бурі приборкати, як дощі накликáти?

— Може, й навчить.

— А я тобі скажу, Савко, що все це кара божа. Всі грішні, на всіх її пошле, а починає з нашої Таврії. Та інакше й бути не могло, бо содом тут у нас, зборисько всяких єретиків... Там бусурман, там нехрист, там німець-лютеранець... Кому тут стояти за православіє? От із нас і почалось... Бурани, посухи, недороди, вода пішла вглиб. Були колись у степу і річки, і озера, а де вони тепер? Поховались, повисихали, мертві піски насуваються...

— Це тому, що земля старіє, Лук'яне Свиридовичу.

— Кара, Савко, кара... За гріхи наші наслано все це на нас. Взимку снігу не побачиш, влітку бездощів'я єгипетське. В давнину тут, кажуть, ліси шуміли, а зараз пустиня до самого моря світить. Так само і птиця, і звір... Ще за моєї пам'яті сайгаки, тарпани в степах водились, а зараз — де вони?.. Де байбаки, що свистіли по всьому степу? Неспроста вони покинули Таврію: першими зачули погибель...

— Тарпанів колоністи винищили,— заперечив Савка.— За те, що кобил їхніх крили.

— Колоністи колоністами, а кара карою... За всі прегрішенія наші... Ну, прошу до столу.

Тільки сіли, ввалилося двоє Савчиних приятелів, тих самих, що він їх посилав у якійсь справі.

— Чого ж ви стоїте, лоби? — звернувся Гаркуша до парубків, які, похмуро поздоровкавшись, деякий час переминалися біля порога.— Сідайте... Полюбуйтесь, Лук'яне Свиридовичу: це Гнат, син Івана Сидоровича Рябого, а це Андрущенко Тимоха з Горностаївських хуторів,— відрекомендував Савка приятелів, коли вони, погуркотівши стільцями, нарешті всілися за столом.— Ну, є?

— Та є...

І лобури почали добувати з кишень чорні пузаті пляшки, мовчки виставляючи їх на стіл.

— Ти мене кривдиш, Савко,— запротестував Кабаш-

ний, веселіючи.— Хіба вже у мене не така? Може, скажеш, у діда водою розведена?

— Це калганівка, Лук'яне Свиридовичу... Винен був мені тут один чоловік... Сідай і ти, Насте,— розпорядився Гаркуша, наливаючи чарки.— Почувай себе з нами не наймичкою, а господинею в хаті... Отже, за те, щоб добре поярмаркувалось... Будьмо!

V

Ходить, розшарівшись, Настя вподовж столу, міняє наїдки, черкає, мовби ненароком, дідового хрещеника своїми пишними грудьми. Савчині плечі ніби не чують тих черків. Не до пустощів йому зараз. Сидить над смаженим поросям, перекидає, не п'янію чи, чарку за чаркою, просторікує.

Найбільша насолода для Гаркуші за столом — щоб дали йому змогу всмак набалакатись, щоб було кому його слухати та щоб сиділи при цьому в нього по праву й по ліву руку покладисті підтакувачі. Все це йому було тут забезпечене. Правда, Гнат уже заїкається більше звичайного, а другий підручний, Андрущенко, розпустивши кучері, все нахабніше глипає посоловілими баньками в Настин бік, зате старий Кабашний слухає гостя серйозно, мов на суді.

— Випадає ось, приміром, нагода в Каховку їхати, строкових набирати,— говорив Гаркуша, звертаючись головним чином до діда.— Що нам тут критися — прибуткова, золота поїздка. Могоричі, хабаренція і всяке таке інше... Кожен рветься поїхати. Помічники управителя, ці само собою, їхнє право. А коли доходить черга вибирати на поїздку прикажчиків, отут і починаються чвари... Ох, як вони старалися, щоб відтерти мене, відіпхнути в тінь, оганьбити будь-що! Савка і смушки тягає, Савка і фураж переполовинює, возами батькові овес на хутір таскає... Ніщо не помогло. Управитель, звісно, теж радий би мене в ложці води втопити, але остерігається: знає, що панич Вольдемар дорожить Гаркушею...

— Тож-бо й воно,— прокректав дід, святково поблискуючи при світлі лампадки своїм спітнілим апостольським черепом.— Покровительство — велике діло.

— Вірите, сам я іноді дивуюся, за що мене панич

так виділяє з-поміж інших прикажчиків,— вів далі Гаркуша.— Адже як подумати, то що я для нього, для нашого степового мільйонера? Фальцфейнову вовну знає весь світ, у сенаті в нього рука... Що йому, здавалося б, із Савки Гаркуші, з оцього гречкосія, сіряка, що дьогтем пахне, що реверансів не вміє? Одначе цінує, тримає на виду...

— Б-бо ти в нас голова,— заїкаючись, лестить Гаркуші Гнат Рябий і похмуро лізе обійматись.— Д-дай я тебе чмокну.

Савка відсторонює приятеля:

— Не дихай на мене цибулею... Будь!

І, допивши свою чарку, Савка з хрустом заїдає її цибулею.

— А чого він у ту Америку повіявся? — запитує Настя про панича.— Родичі там у нього чи, може, любовниці?

— Вгадала, Насте,— посміхнувся Гаркуша.— У Фальцфейнів з Америкою давня любов. Водою не розіллєш.

— У них там теж ярмарки є? — поцікавився дід.

— Ще й які! Людський товар у них здавна в ходу. Вони собі, замість строковиків, негрів-арапів понавозили кораблями з Африки, стільки нагребли, що на весь вік вистачить... А в руках як уміють тримати! З своїми вони не панькаються так, як ми тут із своїми. Коли що — зашморг на шию та на дерево — от і вся розмова.

— У нас у степу для цього й дерева путнього нема,— пожартував Андрущенко і, піймавши Настю за лікоть, став усаджувати її поруч себе.

— При їхніх звичаях і дурень каші наварить,— знову заговорив прикажчик.— А нашого тут поки вламаєш, сім потів з тебе вийде. Не чого й панич Вольдемар старається підбирати собі таких, як я. Думаєте, нема в нього тут свого розрахунку? Знає, що Савка вміє підійти до заробітчанина, зуміє стриножити його... На ярмарку не до реверансів, тут якраз дьоготь Савчин подавай! Де торг, там Савці й приказка в пригоді стане, і жарт допоможе... Поїду — наберу за таку ціну, що інші потім очі витріщають. А все це тому, що я сам гречкосій, до людей не гордий. Знаю, з якого боку зайти, по якій струні вдарити... «А, полтавці! Браття! Земляки!»

Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, немов стоїть уже десь на майдані серед заробітчанського юрмища. Гнат Рябий, що, видно, трохи закуняв був, на Савчин вигук кинувся, як опечений:

— Хто? Де? Які земляки?

Зареготала доброзичливо компанія.

— Не кидайся, козаче,— заспокоїв Гната Кабашний.— Тут не ті земляки, що тобі ввижаються.

— Були раніше і в мене промахи,— вів далі Гаркуша,— але батько, спасибі їм, навчили, як треба ярмаркувати... Тепер я держу лінію не на мужиків, а більше на дівчат та на підлітків. Набираєш їх за півціни, а роботу питаєш, як з дорослого мужика. Молоді, дешеві, здорові, сили в них вистачить, зумій тільки витягти. І бунтарів серед них менше. Покомизяться, покричать, а чеченцями пригрозиш — то й замовкнуть.

— По скільки ж ви дівчат набираєте? — запитала Настя, грайливо відхиляючись від Тимохи і поводячи спиною ніби з лоскоту.

— За вроду — червінець надбавки! — випалив Андрущенко.— Панич тільки Савці довіряє покоївок підбирати...

— Тимохо, не спотикайся,— погрозливо обірвав Андрущенка Гаркуша, який давно вже вичікував нагоди осікти приятеля, що занадто вже тут розперезався. Думає, мабуть, що не помічає Гаркуша, як він, втиснувши Настю поруч себе, раз у раз в'язне до неї з чаркою, щоб пила, і як вона іноді, стримуючи сміх, вгинається пахвою, наче її хто лоскоче там потайки крізь кофту. Все помічав, усе запам'ятовував Гаркуша, не збираючись нічого прощати... Але всьому — свій час.

— Скажіть, які ж служаночки йому до вподоби? — поцікавилась Настя.— Чи чорняві, чи біляві?

— Певне, що не такі, як ти,— буркнув дід,— бо інакше давно була б уже там.

— Ну да, щоб демоніту підклали!.. Це ж правда, що у вас там якусь дівчину демонітом рознесло в постелі? — звернулась Настя до Гаркуші.

— Та то ж той придуркуватий Густав придумав... Як на що інше, так у нього десятої клепки не вистачає, а на це клепка знайшлася.

— Бавився, чи що?

— З ревнощів усе... Покоївку Серафиму намітив

собі, а Фрідрік Одуардович відбив її в нього... Ну, Густав і вирішив їм підстроїти... Чи динаміту, чи чогось іншого підклав, тільки весь флігель, у якому вони лягли, в повітря серед ночі підняло.

— Подумати,— зітхнув Кабашний,— брат на брата з-за дівки пішов!

— Вся Асканія прокинулась від того гуркоту. Збіглися сторожі, пожарники, а підступити бояться,— може, ще вибухатиме! Потім таки зважились, витягли з-під уламків голого Фрідріка Одуардовича, стали відкачувати...

— А дівчина все там? — вжахнулася Настя.— Пана відкачують, а вона гинь?

— Хто ж знав, що вона там... Уже як пана відкачали, зізнався він, що й дівчина була з ним, сказав, щоб шукали... Витягли, але пізно! Зате ж він звелів поховати її з почестями, білий камінь поставив з золотими літерами... І батьків викликав, півсотні овець їм відвалив, щоб мовчали... Тепер поїхав десь у Швейцарію лікуватись.

— А Густавові що?

— Зіслали в батьківський Доренбург, живе там вовкулакою.

— Та й усе? А казали, що його в жовтий дім відправили?..

— Збиралися, але потім порішили на сімейній раді, що галасу буде багато, ще більше ославить.

— Ослави бояться,— задумано промовила Настя.— Білим каменем відкупились... А що дівчині віку вкоротили, то нічого...

— Брат на брата...— знову похитав головою Кабашний і, помовчавши, звернувся до Гаркуші: — Ти мені ось що, Савко, порадь... Що, коли б подати прошеніє на саме високе ім'я?

— Це по тому ділу?

— По тому.

— Кгм... Тонка пряжа, Лук'яне Свиридовичу... Тонка. Навряд чи що вийде.

— Я багато не прошу... Хай би надали вільготу бити колодязі до Перекопу... Стояв же я за віру, за батюшку царя... А то мислимо хіба: з тельбухами вилетів у трубу!

Андрущенко, не втримавшись, коротко реготнув під стіл, немов чимось вдавився.

— Бач, сміються тепер, як з блаженного... Смійтесь, заслужив!

Прищух Тимоха, почуваючи себе ні в сих ні в тих.

— Плакати тут треба, а не сміятися,— несподівано охижів Гаркуша.— Оце якраз нас і губить! Мало того, що інші з нас сміються, давайте ще й самі з себе.

— Бо простота,— скрушно похитав головою Кабашний.

— Арапником треба з нас вибивати оцю простоту! Вайлуваті, темні, недружні ми... Готові капітали, замість того щоб в діло вкладати, по димарях затикаємо... Дівок лоскочемо та потилиці чухаємо, а інші тим часом тройками та четвериками нас обскакують!..

— А дулю їм,— бовкнув Тимоха, розвалившись на стільці, немов у тачанці.— У декого з нас теж четверики як вогонь...

— Дурень ти божий,— криво осміхнувся Гаркуша.— Чуєш дзвін, та не знаєш, де він... Сестра моя он книжки з «Просвіти» дістає, послухали б ви її. Вся наша історія там списана... Роздарила наші землі Катерина графам та князям, своїм полюбовникам... І німцям, і грекам, і перегрекам — усім дісталося, тільки нам, корінним, не попало!

— Чи так уже й не попало,— ущипливо зауважила Настя.— Здається, є де коня попасти...

— Помовч,— пригримнув на наймичку дід,— не твоє засипалось...

— Казали колись батько: виростай, Савко, на великого пса, бо маленька собачка — повік щеня... Так воно й є... Вони півжиття по столицях та по заграницях, а ми тут мусимо — з отарами, з чабанами, з чорними бурями. З сідла не вилазиш, канчука з рук не випускаєш, збиваючи їм багатства. Та хіба ж не осточортіє? Невже нам довіку отак бігати в козачках, жити під чужими вивісками?!

Гаркушина промова зненацька обірвалась на найвищій ноті. Прикре непорозуміння скоїлося на тому кінці стола, де між Андрущенком та Кабашним, розімлівши, сиділа Настя; Тимоха, давши під столом волю своїм ручищам, сп'яну не попав ущипнути Настю, та замість неї ущипнув за коліно діда.

— Насте,— обурився дід,— чи не собаки завелися у нас під столом? То все по ногах топталося, а це вже кусається...

Гаркуша, роз'ярившись, поспішив витурити Тимоху за двері:

— Піди на коней глянь. Поняв?

Сяк-так вдалося зам'яти конфуз.

Настя сиділа присоромлена, сердита, готова до сварки. Лише Гнат Рябий спокійно собі куняв, покльовуючи в тарілку носом.

— Троє братів нас на один хутір,— повернувся перегодя Савка знов до свого.— Вгору ростемо, а вшир... Тісно вже нам стає!

— То скажіть своєму Вольдемарові, може, посунеться,— вжалила прикажчика Настя.— У них же сто тисяч десятин...

— Прийде час, Насте, і скажу, і посунеться. А мо', й зовсім з місця зжену.

— Дай, боже, нашому теляті...

— Посмійся... Проріжуться і в нас зуби, зачекай... Не завжди нам по чужих прикажчикувати... Ще їхатиму в Каховку не комусь набирати строкових — собі сотнями набиратиму... А то тільки чуєш, то Фальцфейни, то Штігліци, то Асканії, то Доренбурги, а де ж наш рундук, де Україна, я вас питаю?

— Ох, якби ж і послухав оце панич, що його прикажчик замишляє!..

Гаркуша на мить розгубився. Пусте Настине припущення, видно, неабияк занепокоїло його.

— Ти, Насте, гляди,— якось одразу протверезів Савка.— Що чула, те забула! Ясно?

— За це, Савко, не турбуйся,— втрутився старий.— Це вона з жиру сьогодні казиться...

Заспокоївся Гаркуша, але розмова після цього вже не клеїлась.

Незабаром в хату вдерся Андрущенко, розкудланий, збентежений:

— Чули стрільбу?

— Яку стрільбу? — з ненавистю глянув на приятеля Гаркуша.

— Пальба десь унизу біля пристані... Так наче з револьверів садять!

Компанія на мить принишкла.

— З револьверів, кажеш? — підвівся дід.

— Та так... Гомін, і собаки валують.

— Це, мабуть, знову фабричних ловлять,— висловив догадку старий.— Внадилися з Херсона наших

пильщиків бунтувати. У страсну п'ятницю соцькі були вже зовсім схопили одного, та... втримати не могли. Самі ж пильщики та матроси й відбили.

— У Кінських плавнях у них майовка була,— сказала Настя злорадно.

— Що, що? — перепитав Гаркуша.— Майовка?

— Це у них свято весняне таке,— пояснив Кабашний.— Випливають човнами в плавні нібито погуляти серед зелені, пива попити... А потім враз викидають там червону коругву і промови біля неї промовляють...

— Знову, значить, підводять голову,— нахмурився Гаркуша.— Мало їм у п'ятому крові пустили... Так у бік пристані, кажеш?

— Десь туди... І собачня валує.

Вийшли гуртом на подвір'я, стали, прислухаючись. Хропіли під возами заїжджі, коні похрумували сіно. Ніякої стрільби вже не було, спало містечко. Ледве виступали з пітьми силуети прилеглих до майдану будинків, крамниць, гамазеїв. Де-не-де блищали на стовпах ліхтарі-керосинки, кладучи слабкі відсвіти на землю. Скрізь, куди сягали їхні тьмяні відсвіти, вся земля була встелена людом. Порозлягавшись на свитках, попідмощувавши під голови клунки, покотом спали заробітчани.

Несподівано прогув десь на Дніпрі пароплав,— басовито, згрізна,— змусивши Гаркушу здригнутись.

— Це який?

— Херсонський...

І знову запанувала тиша. Тепло було. Зморено спала Каховка, розметавшись під зорями, під Чумацьким небесним Шляхом, що проходив просто над нею.

VI

В перші дні криничани ходили в Каховці, як у чаду. Голови туманіли від невщухаючого лементу цього вавілонського стовпотворіння. З ранку до ночі горлають водоноси, вищать шарманки, іржуть коні, перегукуються похриплі наймачі, гомонить і гомонить безкрає заробітчанське море... Тисячі голосів, безліч звуків зливаються в гарячий, розморений, одурманюючий гул...

В торгових рядах — гори товарів. Не було, здається,

такої речі на світі, що її не можна було б купити на цьому багатющому ярмарку! Сувої найяскравіших матерій розгортались перед очима обшарпаних заробітчан. Скільки того краму на рундуках та всяких наїдків! Величезними білосніжними плахами тануло сало на розлогих возах; смачним духом тягло від жаровень, де щось смажилося, шкварчало, роздражнюючи голодний люд... Кучугури ласощів, дивовижних кавказьких фруктів та запашних кримських тютюнів пропливали перед ошелешеними північанами. Новісінькі гармонії і мережані ярма, посуд і упряж, текучі, мов хвиля, шовки і найкращої сталі коси — всього було вдосталь у цій переповненій, по-південному яскравій Каховці, все горіло на сонці, дратуючи спраглу уяву, збуджуючи пристрасті. Бери купуй, коли тільки є за що!

Одначе не дуже розгонився купувати заробітчанський люд, вдовольнявся більше витрішками, безкоштовно користуючись видовиськом численних ярмаркових спокус.

Привид безробіття тривожив людей, змушуючи отаманів весь час бути насторожі. Сила народу зійшлася цієї весни до Каховки, ніколи ще, здається, не сходилось стільки...

Давно вже минулися ті часи, коли заробітчани були тут нарозхват, коли, понадписувавши крейдою ціни на своїх порепаних п'ятах, могли цілими днями вилежуватись по холодках, чекаючи більш-менш достойного найму. Прийде наймач, хай дивиться спочатку на п'яти, а спроста чоловіка не руш, не буди,— він, може, наперед висипляється за всі оті короткі таврійські ночі, що їх доведеться недосипати влітку...

Минулися ті золоті часи. Розпеклися нині каховські піски, не влежиш на них спокійно: печуть. Юрбами ходять отамани за прикажчиками... А наймачам цього тільки й треба: всюди, наче змовившись, пропонують однаково нікчемні ціни.

Часом то в одному, то в іншому місці зчиняється бійка, самі ж заробітчани привселюдно чинять розправу над тими, хто, нехтуючи звичаями заробітчанського товариства, зголошується ставати за безцінь. Коли сам не вмієш дорожити собою, то тут научать гуртом, кулаками розтлумачать, чого ти вартий. Жорстоко б'ють нещасних, споєних прикажчиками новач-

ків. Щоб не ліз у ярмо запівдарма, щоб не збивав тим самим ціну на інших!

Криничанам в Каховці вдалося осісти на березі Дніпра, біля самої води. З ними тут сусідила велика артіль заробітчан, що прибули десь аж з Орловщини. Між обома гуртами швидко встановились приязні, людяні стосунки. Орловці, які вже не вперше приходили на каховський ярмарок, охоче ділилися з криничанами своїм досвідом, застерігаючи їх від можливих промахів. Маючи таких сусідів, криничани одразу відчули себе в Каховці певніше.

— Тримаймося цих людей,— пошепки наставляв своїх Нестір Цимбал після знайомства з орловцями.— Вони буваліші за нас, з ними не пропадемо.

Відчуваючи потребу в добрій пораді й підтримці, Нестір швидко побратався з ватажком орловських — привітним бородатим заробітчанином, якого всі тут звали Мокеїчем. Курені, зіпнуті поруч, і спільна заробітчанська доля, і веселість характерів — все зближувало їх. Особливо подобалось Цимбалові в Мокеїчі те, що на нього мовби зовсім не діяла загальна гарячкова тривожність, що в своїх лаптях і перепрілій сорочці він ходив по ярмарку з таким виглядом, немов уже дзвеніли йому в кишенях веселі червінці. Силою віяло від Мокеїча, від його розхристаних, загорілих, закучерявлених грудей. Не зминав перед ярмарковими багачами — самі вони зминали перед ним. А де проходив широкоплечий Мокеїч, там уже легко міг протиснутись і сухорлявий, жилавий Цимбал.

Криничанські дівчата, опинившись в Каховці, спочатку були зовсім отетеріли перед цим розбурханим ярмарковим морем. Боялися відходити далеко від берега, а коли й відходили, то не інакше, як міцно побравшись за руки, щоб не розгубити одна одну, не заблукати в натовпі. Збентежені страшенним, ніколи не баченим напливом безробітного люду, вони поривалися найматись негайно, ставати за будь-що. Їм здавалося, що Цимбал діє занадто мляво, помірковано, що за своїми балачками він усе тут прогавить, зоставить їх без роботи. Без роботи на все літо! Про це страшно було навіть подумати. Де їм діватись тоді, що з ними буде?

Мокеїч брав Цимбала під захист.

— Ось ви не гарячіться, дівчатка, не засмикуйте

свого отамана,— спокійно стримував він заробітчанок.— В перший день завжди так, знаємо тих живоїдів... Це вони навмисне воду каламутять, щоб зручніше було в ній карасів ловити...

— Вміють пастки на нас розставляти, тільки ми теж метиковані,— заспокоював Цимбал дівчат.— Порядки їхні знаєм. Якщо строковичка захворіє або, ногу обранивши, пролежить кілька днів, то він із неї три штрафи здере, а після строку не одразу й додому відпустить — муситимеш йому відробити, віджити пропущені дні... Отож, без мене не спішіть, не піддавайтесь на улещання...

Мов сполохані сарни озирались дівчата на вигуки якогось пикатого крикуна: «До мене, полтавки. До мене, хохлушки. Добре заплатю!»

— А що, коли й зовсім не наймемось? — стривожено зверталась до отамана старша Лісовська.— Гляньте, скільки тих рук шукають роботи! І якої це роботи треба, щоб вистачило на всіх?

— Майте, дівчатка, витримку, майте терпіння! — твердив своє отаман.— Нас тисячі сюди зійшлось, але ж і їм тисячі треба!

Стали потроху заспокоюватись дівчата.

— Справді, хіба це вже край? — повеселішала першою Вустя Яресько.— Не станемо в строк — поденно десь підемо... Адже влаштувались он наші хлопці колоди з Дніпра тягати... Наженуть і на нашу долю плотів,— закінчила вона жартом.

Федорові Андріяці та його приятелям справді поталанило: лісному причалу треба було додатково набрати кільканадцять вантажників для термінових робіт на лісоскладі, і криничанські та орловські парубки, без вагань метнувшись на поклик, попали в число відібраних. Хай хоч на день, хоч на півдня, та зате — свіжий, каховський уже заробіток!

Дівчата тим часом причепурилися біля води, повиряджалися в недільне.

— І охота ж вам було ото наряди в клунках перти,— дивувався Нестір, не без приємності оглядаючи своїх посвіжілих криничанок, що, вже повмивані, у білих вишиваних сорочках, в чепурно полатаних чобітках, павами походжали біля води.

Принаймні хоч у цьому повезло криничанам: вода своя. Гарне, вигідне було місце, де вони поставили

свої курені в однім ряду із сотнями інших заробітчанських куренів, що тяглися, скільки зглянеш, берегом, то більші, то менші, зіпнуті з нарізаного в плавнях верболозового прутття, повкривані де сіряками, де арм'яками, а де латаними свитками... Особливо вигідним було це місце зараз, в нестерпну ярмаркову спеку. На горі, на пісках, в цей час за відро води луплять, як за рідного батька, а тут — пий безкоштовно, хлюпайся досхочу.

Данько Яресько, добувшись до води, одразу шубовснув купатися, шкодуючи, що не захопив рибальської снасті, а то ще міг би й риби половити.

Чудово було тут, на Дніпрі! Широко, на кілька верстов, розметнувся він, спокійно плинучи під сонцем до моря. Святково мигтять чайки над небесно чистою водяною рівниною, біліють вітрильники, снують шаланди, підходять плоти... Сила-силенна води, чистої, свіжої, солодкої, плине і плине кудись до моря. Багатий нею Дніпро, багатший за всякого царя. Весь ярмарок, згоряючи від спраги, черпає з нього пригорщами, кухлями, тисячами відер, а в ньому не меншає анітрохи. Найвправніші нирці не можуть сягнути дна в його холодних глибинах. Як добре, що належить він усім, однаково привітний та щедрий до кожного... Купаються в ньому птиці, купаються люди, далекі плавні лежать на воді, розпустивши по хвилях своє весняне пишнозелене гілля. Углиб — глибокий, ушир — широкий... Ледве мріє протилежний берег з похмурими вітряками на горбах, з золотими маківками берославських церков.

Кожен користався Дніпром по-своєму. Той гнав по ньому плоти, той купався, а Ганні Лавренко Дніпро ще й в інший спосіб прислужився: став для неї дзеркалом замість люстерка, роздавленого в дорозі. Сиділа на камені, нахилившись до води, милувалась білим своїм личком та вправляла у вуха срібні конвалії сережок.

— Чи ти, Ганно, женихів тут ждеш, що так чепуришся? — запитував Цимбал.— Злови, злови котрого-небудь... Хоч би одну вдалось видати, може, на весілля покликала б, чарку піднесла...

— Ось відчепіться ви, дядьку Несторе, не стійте отут...— з досадою відмахувалась Ганна.— Без вас є кому над душею стояти.

Правду сказала Ганна: було кому стояти над її душею. Мала вона на увазі своїх дядьків — Оникія та Левонтія Сердюків, тих самих, якими в Криничках матері лякали своїх дітей і з якими вона прийшла на заробітки. Чорні, зарослі і навдивовиж похмурі, мов два розбійники, вони і в дорозі трималися осторонь від інших криничан. Недолюблювала Ганна своїх дядьків, але мусила їх слухатися в усьому: мати, виряджаючи її на Каховку, передала дядькам цілковиту владу над нею, доручила їм берегти дівчину від усяких напастей. За дорогу дядьки досить-таки остогидли Ганні. Не раз ніяковіла вона перед односельцями за своїх відлюдкуватих, неподільчивих опікунів, за їхню скнарість і навіть за їхні здоровезні порепані п'яти, розтоптані під час далекої ходьби.

Опинившись у Каховці, Сердюки раптом виявили неабияку спритність, показавши, що вони не такі вже простакуваті, якими здавалися криничанам раніше. Метнулись в один кінець, гайнули в другий, повернулися незабаром з купою практичних новин, пожвавілі і вже навіть не такі ніби чорні. Порившись у торбах, перевіривши, чи все у них на місці, подалися знову кудись на гору і за півгодини вернулись захекані і не з пустими руками: принесли в полах яблука сухих кінських кізяків — заздалегідь подбали про паливо на вечір. Зсипавши своє добро біля куреня, відкликали племінницю вбік, забубоніли до неї позмовницькому.

— Тут є де грошики заробляти,— говорив Оникій до Ганни.— Отой решетилівський наймитюга, що про нього колись Нестір плів, справді міг тут збити капітал...

— А чого ж... Хлопці наші он і не бігали ніде поза Уманню і вже влаштувалися вантажниками на ліснюю.

— Що там хлопці,— енергійно заперечив Левонтій, який взагалі не терпів Андріяки за його насмішки.— Ви́тягають колоди та й знов без роботи... Тут якби відра оце роздобути та задєлатись на час ярмарку водоносами. Отим лафа! Що не відро — то й п'ятак! На горі там тільки й чуєш: «Кому води, кому води!..»

— Я цього не вмію,— відрізала Ганна, догадавшись, куди загинають дядьки.

— Навчилася б, Ганно!.. Тут сором відкинь... Тут куй, поки гаряче! Подумай тільки, який дурняк попадається: біля Дніпра Дніпром торгують...

— Дядьку Оникію, я сказала: хочете — торгуйте, а я не можу.

— Гаразд, воля твоя, але, бачиш, відер нам ні за що купити,— підпрягався до Оникія Левонтій.— Ми вже і так, і так радилися між собою... Ганно, чи не збула б ти, гей, оті свої сережки?.. Навіщо їм у вухах стриміти? Один блиск та зайва примана для циганчуків: десь у тисняві вони тобі їх з м'ясом пообносять!..

— Не пообносять.

— Ось послухай нас, Ганно: коли розторгуємось, ще кращі тобі купимо...

— Не треба мені ваших кращих... Це в мене від хрещеної пам'ять.

— Яка тут може бути пам'ять, Ганно? Це ж ярмарок, тут всіх забудь, все пускай в оборот!

— Доброї ж науки ви мене вчите...

— А ти як думала? Де торг іде, там нема ні брата, ні свата... Кожен за себе дба!

— Ну то й дбайте... Ви за себе, я за себе!

— Ось ти не сердься, Ганно, ми діло тобі радимо... Глянь, скільки дівчат зовсім без сережок ходять та й живі...

Дівчині, видно, остаточно урвався терпець. Склала руки на грудях, презирливо примружилась на дядьків:

— Скажіть, ви довго будете мене точити? Гетьте, бо, їй-право, очі заплюю!

Вперше Ганна так різко розмовляла з дядьками. Відчула раптом, що тут, у Каховці, вона може крутіше поводитися з ними, менше зважати на їхню опікунську владу.

Якщо кожен живе тут тільки сам для себе, не турбуючись про інших, якщо нема перед жорстокими законами ярмарку ні брата, ні свата, то чому вона мусить когось слухатися, дозволяти комусь, хай навіть родичам, обдурювати себе? І чи легше їй стане від того, що її обдурять не чужі, а рідні дядьки? Яке може бути справді родичання на цьому ярмарку, де всіх і все продають, де ніхто нікому не довіряється!..

Сердита, але в сережках повернулася Ганна до гурту. Не вдалося дядькам зоставити її з пустими дірками у вухах, повернути дівочу окрасу на свої гендлі.

Діставши відкоша від племінниці, Сердюки спробували були видурити капітал у найменшого з заробітчан — у Данька Яреська. Знали вони, що при капіталі хлопець; має за душею срібного полтиника, того самого, що дістався йому свого часу на весіллі як викуп за сестру. Кілька років зберігала Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло. Видобула його лише в день проводів, урочисто вклала хлопцеві в руку:

— Це тобі, сину, на щастя...

І ось тепер Сердюки пригадали того полтиника. Покружлявши деякий час довкола хлопця, дружно пристали до нього з двох боків:

— Позич...

Данько у відповідь крутнув головою, засміявся:

— Не можу!

— Чому?

— Бо це мені на щастя!

Сестра Вустя, зачувши переговори, налетіла розвогнена, напустилася на Сердюків:

— Страмилися б видурювати в хлопця останнє, що є за душею!.. Не слухай їх, Даньку, не давай... Краще біжи розміняй у рядах та хоч бублика собі купи!

— Що бублик? — встряв у розмову Нестір.— То таке: кругом об'їж, а середину викинь... Чогось тривкішого треба. Я б на твоєму місці добру скибку житняка вмолов з гарячою стравою...

Данько вирішив, не гаючись, скористатися цими порадами. Справді, не солити ж йому свій капітал! Все надголодь та надголодь. Треба ж хоч раз коли-небудь наїстися вволю!.. Було, правда, якось незвичайно розмінювати монету, дану йому на щастя, але як інакше поміркувати, то хіба ж і не щастя після пісної дороги, після сухарів та цибулі, від яких йому вже до спини притягло живота, натьопатись, нарешті, смачної гарячої страви, набратися сили, без якої людину вітром зіб'є в цій вітристій Каховці! Звичайно, Данько не з таких, щоб повернути свої гроші тільки на себе, він і сестрі щось купить...

— Що тобі купити, Вусте?

— Мені?.. Мені краще здачу принесеш.

— Гаразд.

Заклавши полтиника за щоку, Данько з підстрибом гайнув ярмаркувати.

— Гляди ж не заблудись! — гукнула сестра навздогінці.

— Як зіб'єшся,— додав голосно Цимбал,— одразу дивись, де Дніпро, в той бік і пробивайся!

Видобувшись на кручу, хлопець на мить застиг приголомшений. Що тут коїлося, що творилося! Гам, лемент, штурханина, гаряча, пекельна тиснява...

Там, чути, циган розхвалює якусь шкапу:

— Добра кобила! День біжить — три дні лежить! Море перескочить — хвоста не замочить!

А в іншім місці:

— У Попівці люди по копійці, а в Перекопі — по копі!..

Весь ярмарок пливе, тече, поспішає кудись, мов на пожежу. В нестримному русі вирує розбурхане ярмаркове велелюддя, суне і суне невідомо куди, збиваючи тисячами ніг куряву, обливаючись потом, захлинаючись сухою пилюкою... Як навіжені, товпляться люди, штовхаються, згарячу налітають одне на одного, наосліп продираються за чимось далі вперед, розтікаючись у всі краї, і в той час їх ніскільки не меншає, весь ярмарок, велелюдний, гомінливий, залишається на місці, кружляючи, немов у страшному безглуздому танці, на одних розпечених пісках, під оцим високим нагрітим куполом неба.

Оторопілий стояв хлопець край кручі, не зважуючись одразу кинутись стрімголов у моторошний круговорот людської веремії, що, заповнивши майдани, вулиці, городи, байдуже витоптувала Каховку, ходила по ній, як по безконечному зачарованому колу. Що їм усім до Данька? Тут якщо загавишся, то зімнуть тебе вмить, перейдуть, затопчуть, навіть не помітивши, що ти за один. Розбентежені, запалені, нестримно-пожадливі, о, якби вони могли глянути на себе збоку! Куди вони поспішають, куди товпляться одне поперед одного? Розмореним спекою, очманілим від власного лементу, їм, здається, вже й самим хотілося б вирватися з оцієї колотнечі, полегшено зітхнути, але якась сила не пускала їх звідси — вони були мов приречені ярмаркувати до кінця, до впáду.

VII

Сонце палило, як у пустелі. Сліпуче повітря, склисте, переповнене надмірою світла, боляче різало очі. З дзвоном у вухах, з острахом на серці стояв Данько віч-на-віч з ярмарковою розбурханою Каховкою. Нарешті, зібравшись з духом, він шугнув у текучий натовп, пішов, як голка в сіно.

Будь це не в Каховці, гірко довелось би хлопцеві, в тисняві ноги йому геть повідтоптували б. Тут же, на Данькове щастя, більшість було так само босих, як і він сам. Босий босому не страшний! Ковзаються підошвами одне одному по ногах, з теплою цупкістю, без особливого болю — наче граються. Остерігатися треба було тільки дукачів, ярмаркової знаті, що мала підбори з підковами.

Незабаром Данька прибило, мов хвилею, до нерухомого, застиглого в напрузі гурту чоловіків, що, горбляючись, тісним колом оточили якогось страшного на вигляд, одноокого таранкуватого велетня.

— Одержуй утішеніє, коли в кишені є! — стоячи в середині натовпу, раз за разом вигукував одноокий хриплим, нутряним басом.— Десять програє, один виграє, на-а-а-літай!

Прослизнувши в когось попід зіпрілими пахвами, Данько несподівано опинився біля рулетки.

Якийсь час він уважно стежив за грою. Дуже цікаво було тут. З висвистом крутилося розмальоване коло, відчайдушно побрязкувало срібло та мідь, а згори, нависаючи над цим дивом, дружно виявляла свої почуття парубота, сміючись над невдахами, хором вітаючи того, кому поталанило.

Рулетка поступово захопила Данька. Спочатку йому було просто цікаво стежити за грою, вгадувати, кому пощастить, а кому ні, а потім, збагнувши суть гри, він грішним ділом подумав, чи не спробувати б і самому цієї відважної насолоди. Звісно, тут легко програти, але можна ж і виграти!

«Один-однісінький раз. Жартома. Для проби,— просився він у думках, немов питаючись у когось дозволу, чи то в матері, чи в сестри, чи в самого себе.— Раз — і більше не буду. Просто так, щоб вивірити своє щастя!»

Справді, дорослі ж грають, декотрі вже позичають

гривеники один в одного, ставлять до останнього,— чому ж йому не можна? Гра втягувала його, як таємнича прірва, все більше спокушала своєю небезпечністю й риском. Дивлячись на програші та виграші інших, хлопець поступово проймався дивною, непояснимою певністю, що йому поталанить.

А, будь-що-будь!

Тут же розмінявши полтиника, Данько поставив свою долю на кін. Хлопцева рішучість розвеселила дорослих.

— Ану, ану, докажи,— під'юджували його з усіх боків.— Одержуй, чоловіче, утішеніє... Звідси або паном, або безштаньком підеш!

Засвистів диск, залопотіла по металевих зубчиках пір'їна, тоненька й легка, як Данькове щастя. І хлопець, і всі присутні примовкли, посопуючи, напружено стежачи за рухом пір'їни.

— Один виграє, десять програє! — зловісно каркнув таранкуватий десь над самою головою хлопця.

— Стоп!

Данько спочатку не повірив власним очам...

Виграв!!!

Отетерілий, приголомшёний своїм щастям, стояв і мовчки дивився на чудову пір'їну, яка немов відчула, де їй треба було зупинитись. Хоч раз та розщедрилась перед хлопцем фортуна! Радість Данькова була така щира, чиста, підкупаюча своєю наївністю, що вона передалася й іншим присутнім, і навіть його супротивники, яких він щойно обіграв, не особливо лютилися на свою невдачу.

— Забирай виграш,— сказав хазяїн рулетки, але Данькові ще й зараз не зовсім вірилось, що вся ота купа грошей, що лежить на кону, відтепер законно належить йому одному. Не дочекавшись, доки хлопець прочуняється, хазяїн рулетки здер з нього картуза і, згорнувши туди виграш, сунув усе це щасливцеві в руку. Картуз був важкий.

— Ще граєш?

Данькові здалося, що відмовитись тепер від гри було б не по-лицарськи.

— Граю,— відповів він глухо.

Азарт серед присутніх наростав. Данько, розкошланий, капловухий, отерплий від напруги, застиг з картузом у руці перед рулеткою і виразно чув, як

десь у пазусі йому, за худими, молоденькими реберками, тріпочеться серце.

Пішла рулетка, забринькала пір'їна, ахнули хором присутні: вдруге виграв Данько!

— Е, та це щасливий! — вигукнув один із невдах, підозріливо оглянувши хлопця.— Нам з ним грати не вигідно.

Рухнувся натовп, загомонів, посипались жарти, в яких, окрім веселощів, почувався і подив, і заздрощі, і навіть острах:

— Стережіться, хлопці,— щасливець між нами!

— Ану, де там він, ану, покажись!

Задні проштовхувались наперед, щоб хоч краєм ока глянути на незвичайного, рідкісного для Каховки щасливця. А він, мнучи картуза, стояв біля рулетки, худющий, зніяковілий, у своїй вилинялій полотняній сорочечці і таких же штаненятах, викрашених по-домашньому способу — бузиновим соком. Роса виступила щасливцеві на облупленому широкому носі, на вигорілих острішках русявої, давно не стриженої голови. Нічим нібито не примітний хлоп'як, звичайний сільський пастушок — сухоногий, лозинуватий, з вухами, геть віддавленими картузом, з непокірним вихром на тім'ї... Таке незавидне і має таку легку руку!

— Забирай! — вказав на виграш таранкуватий.

На цей раз Данько, осміливши, вже сам згорнув у картуз свою виручку.

— Граєш далі?

Ще б пак не грати! Тепер тільки й грати... Але не встиг Данько проголосити свою згоду, як чиясь рука цупко, по-заробітчанському, вхопила його за ошийок, і щасливець миттю опинився поза гуртом, супроводжуваний вибухом загального реготу.

— Треба, хлопче, й міру знати! — пролунало йому вслід.— Іч, розохотився!

— Тікай краще, поки не пізно!

— Бо тут везе-везе та й перекине!..

Сконфужений закляк осторонь Данько, вислуховуючи насмішкуваті напучування незнайомих заробітчан.

Викинули з гурту начебто з добрими намірами, пощадили малолітка, остерегли, щоб не програвся до цурки, а от насмішками не щадять:

— Біжи тепер кобилу в цигана купи!..

Проте навіть щойно пережитий конфуз та насмішки ніскільки не зменшували радісного переможного почуття, що переповнювало хлопцеві душу.

Вірив і не вірив своєму несподіваному щастю, не знаючи ще, як йому повестися далі із своїм виграшем. То затуляв, то знову розтуляв картуз, щоб переконатися, що казна його на місці, що гривеники не порозскакувалися, що все це справдішнє.

Що він тепер зможе купити? Паляницю? Борщу? Бубликів? Франзоль? Все може, весь ярмарок закупить! Але треба спершу розсортувати виграш, відділити срібло від міді, надійно порозтикати багатство в різні місця... Частину в кишеню, другу за підкладку картуза, а решту вузликом у хусточку і за пазуху... Бо він тепер багач, йому треба остерігатися людей, особливо жуликів та вуркаганів. Але хай-но тільки спробують видирати в нього здобич! Руки перекусає, а свого, законного, не віддасть.

Приводячи до ладу свою казну, з щасливою сторожкістю озираючись довкола, Данько помітив раптом підлітка своїх років, що, видно, вже деякий час пильно стежив за ним. Зовні хлопчик нічим не нагадував вуркагана. Стояв одинцем, чепурний, чистенький, тонкобровий, у форменій тужурці і форменому кашкетику з кокардою, на якій були зображені граблі та коса навперехрест... Чому граблі? Чому коса? Ніколи Данько не бачив такого на кокардах. Безперечно, хлопчик цей не з босяків, скоріше він був схожий на якогось мазунчика-гімназиста. Але чого він так пильно, з сумом в очах стежить за Даньком? Що йому треба?

— Ти чого? — з викликом ступнув до хлопця Данько.

Густо смагляве, по-дівочому вродливе личко незнайомого здригнулося в гіркуватій усмішці.

— А що?

— Чого дивишся, питаю?

— Очі є, то й дивлюсь.

— Виграти, може, охота?.. Так іди он грай, там нікому не заборонено.

— Грав уже я... раніше тебе,— знову гірко посміхнувся хлопчина.

Це зацікавило Данька:

— Грав? Ну й що? Мало виграв?

— Невезучий я... Програвся... Та тут рідко кому

таланить... Один ти оце, мабуть, щасливий об'явився на всю Каховку... Двічі підряд...

— Я на руку легкий,— упевнено пояснив Данько.— Я ще грав би, та побоялися вже, не дали... За шкірку і на сонце! — засміявся він щасливо.

— То вони пожаліли тебе... А я тричі підряд прогорів. Зарікся: ніколи більше не гратиму.

Хлопці помовчали.

— Що в тебе за кокарда?..— підійшов ближче до співрозмовника Данько.

— Нашої школи відзнака... Я в агрономічній школі вчився... Дванадцять верстов звідси по Мелітопольському тракту.

— Закінчив уже?

— Не закінчив, а так... Відчислили мене.

— Витурили тобто?

— Витурили.

— За що ж це тебе?

— Та,— махнув рукою учень,— довго розповідати...

— Вперше бачу граблі та косу на кокарді,— признався Данько, обережно помацавши учневу кокарду, і не втримався при цьому від насмішки: — У нас більше на попів та на дяків учать, а у вас тут без грамоти й до граблів не підпустять?

— Агрономом оце мали випустити, та, бач, передумали: випустили агрономчуком...

— І куди ж тепер?

— Та куди ж: найматися прийшов і ось... програв останнє.

Данькові раптом стало жаль агрономчука.

— Слухай, давай, брат, пообідаємо!.. Бо, може, це я й твої гроші виграв... Ти не знаєш, де тут борщі продають?

— Як не знати... Можемо піти, покажу.

Незабаром хлопці, вив'юнившись з натовпу, опинились на широкому піскуватому пустирищі, де варились ярмаркові обіди, клекотіли борщами підвішені на триногах казани, а поруч під відкритим небом розкинулись найдешевші заробітчанські ресторації у вигляді низеньких засалених столиків, за якими обідав невибагливий ярмарковий люд. Ті, кому не вистачало місця за столиками,— а таких була більшість,— влаштувались з мисками просто на піску, не відходячи далеко від казанів.

Як смачно тут пахло! Які борщі кипіли, танцювали над вогнищами, стікаючи наваристими червоними патьоками по казанах!.. Огрядні торговки походжали біля них з ополонками, наче козаки з піками. Вештались поблизу й собаки, бездомні, лагідні, чемні, ті, що дивляться на кожного людяно, що не кидаються на тебе з лютим гарчанням, як оті хуторські, цепові... Все тут подобалось Данькові. Стояв, вбираючи широкими ніздрями дух смачної засмажки, ковтаючи голодну слину, що раз за разом набігала йому в роті.

— Тут у них на вибір,— пояснив Данькові його новий знайомий,— можна замовляти або порцію, або «від пуза». Порція коштує три копійки...

— А «від пуза»?

— Гривеник.

Данько вирішив брати «від пуза».

Одержавши плату наперед, тітка насипала хлопцям по повному полумиску, дала по доброму кусневі паляниці. Присівши неподалік, під чахлим кущем краснoталу, затиснувши полумиски в колінах, хлопці дружно взялися уплітати.

Надолужуючи прогаяне в дорозі, Данько тьопав так, що й за вуха його не відтягли б: скучив за гарячою стравою. Новий Даньків приятель спочатку був аж замилувався, дивлячись, як артистично взявся Данько до роботи: відкусить паляниці, гляне на шматок (чи ще великий?) і пішов мотати з присьорбом, з якимись вилясками, роздимаючи свої зеленкуваті ніздрі, енергійно працюючи міцними щелепами. Проковтне хліб — і знову відкусить, і знову покоситься на шматок, чи багато зосталось. Не часто, видно, бачить цей полтавець кусень паляниці в руках.

Але й сам новий товариш Даньків не дуже відставав. Дарма що студить у ложку раз у раз, але вже вистудив миску до половини... Невередливі попались торговкам обідальники. Муху помітять — виплеснуть. Пісок тріщить на зубах — перетруть і пісок... Ще б пак йому не тріщати: вітер гуляє над пустирищем, крутить в повітрі піском та ярмарковим сміттям, завіваючи все це і в миски, і торговкам у казани, щоб більше було.

Оп'янів від їжі Данько. Сидів, і аж похитувало його. Мусив передихнути, перше ніж братися за прибавку... Воно, може б, і годі, але ж замовив «від пуза»!

Впріли обидва, жарко. А від того, що кухарки підкладали поблизу під казани очерет, навкруги ставало ніби ще жаркіше.

Вдовольнивши перший голод, хлопці розгомонілися. Тендітний агрономчук, розстебнувши тужурку і відмовившись від прибавки, неквапом розповідав про себе. Звати його Валерик, на прізвище Задонцев. Родом він з Гур'ївки — приморського рибальського селища, яке, між іншим, славиться тим, що з нього виходить багато першокласних матросів та капітанів на Чорноморський флот. В усіх гаванях світу знають гур'ївських капітанів.

Туманно, ледь-ледь пам'ятає Валерик своїх батьків... Мати його була дочкою відставного боцмана, вивчилась у місті на фельдшерицю і, приїхавши в Гур'ївку працювати, вийшла там заміж за простого рибалку. Працюючи фельдшерицею, вона у вільний час теж допомагала чоловікові, нерідко навіть виходила з ним баркасом у море, далеко за Тендру... Був ще зовсім малим Валерик, коли пронеслась над їхнім краєм чорна буря страшенної сили. Багато гур'ївчан загинуло тоді в морі. Загинуло й подружжя Задонцевих.

Так осиротів Валерик.

Жив кілька років у свого дідуся, що служив на маяку, а потім, коли земство відкрило в степу під Каховкою агрономічну школу і почало звозити туди сиріт з усієї Таврії, опинився й Валерик у числі школярів, майбутніх агрономів (бо, як відомо, поміщикам Півдня потрібні не лише темні батраки, але й батраки освічені, інтелігентні). Правда, змалку він мріяв стати капітаном далекого плавання, але бути агрономом — це теж добре. Саме від агрономів він уперше почув, що з чорними бурями людина може боротись, і вирішив присвятити цьому своє життя. Вчився тільки на високі бали, краще за всіх отих своєкоштних ябедників, прикажчицьких синків, які тільки й знали, що бігати до смотрителя з доносами на інших.

На Валерикове щастя, серед учителів школи підібралось немало чесних, непідкупних людей, чудових агрономів, які вміли прищепити своїм вихованцям любов до науки і з якими під час практичних занять десь у степу чи на дослідних ділянках можна було поговорити про все одверто, по душах, і почути від них там таке, чого у класах ніколи не почув би.

За це незлюбило начальство школу, ненавидять її і навколишні хуторяни, називають розсадником крамоли. Замість агрономів вона, мовляв, постачає Таврії одних агрономчуків з «вовчими» білетами... Земство вже й не раде, що відкрило її собі на клопіт. Останнім часом внадились до школи жандарми, роблять обшуки в гуртожитках і навіть на квартирах у декого з викладачів. Торік познаходили у старшокласників попід матрацами заборонені книжки та листівки, надруковані на такій таємничій машинці, що зветься гек-то-граф... Було тоді шелесту! Одним — «вовчі» білети в зуби, і котись на всі чотири сторони, інших, на чолі з викладачем історії, під конвоєм повезли до Сімферополя.

— Цієї весни докотилося й до молодших,— розповідав Валерик.— Дізналось начальство через якогось навуходоносора, що група вихованців збирається в неділю вирушити до Дніпра, ніби купатись, а насправді на майовку в Кінські плавні. «Ах ви ж, казанські сироти! Земство вас виховує, годує, зодягає, а ви все в ліс дивитесь? Мітингувати вам з каховськими пильщиками забаглося? Ну, то й ідіть же собі мітингуйте все життя!..» Довелося йти... Оце так я опинився в Каховці,— закінчив Валерик сумовито.

Його оповідання неабияк зацікавило Данька. Аж вуха росли — так слухав він свого опального приятеля. Чорні бурі... Села, що дають капітанів на весь світ... Мітинги!.. Майовки!.. Про все це Данько чув уперше, не все з почутого було до кінця зрозуміле йому, одначе своєю незвичайністю і напівтаємністю воно ще більш приворожувало хлопця, а Валерик, який був щойно вихлюпнутий з того середовища, поставав тепер перед ним в новому освітленні, майже в героїчному ореолі.

— А я ще ніколи не бачив чорних бур,— зізнався Данько.— У нас їх не буває.

— Краще б їх нікому не бачити,— зітхнув Валерик по-дорослому.— Це таке страхіття!.. Ніби ніч раптом наступає посеред дня, каганці мусять по хатах світити... Гуде, рве, трощить...

Посерйознішали, задумались юні заробітчани над хліборобською долею. Неподалік від них обідали з горілкою якісь дядьки, що, видно, тільки-но одержа-

ли за себе завдаток. Їхня дедалі шумливіша розмова мимоволі привернула увагу хлопців.

— Ох, коли б нам та не прогадати,— бідкався один з компанії, літній, нужденного вигляду селянин.— Коли б нам оцей завдаток та потім боком не виліз!..

— Завів уже: коли б та коли б,— невдоволено сказав другий із заробітчан, обшарпаний, як арештант.— Тепер задкувати пізно, ув'язли,— і став пробувати на зуб новопридбану косу.

— З чим було ждати? — устряв кремезний парубок з засуканими по лікті рукавами.— Сухарі вийшли, махорки катма, вітер у кишенях гуде... Та й не схоже щось на те, щоб завтра наш брат подорожчав!

— А як дощ? — знову заговорив той, що боявся прогадати.— Дай сюди дощу — ціни одразу підскочать!..

— А як суша на все літо?

— Чому суша? Може ж, і дощ...

— Ось годі-бо вам,— взявся втихомирювати своїх краян сухорлявий веселий дідок, стаючи навколішки перед пляшкою.— Дощ, він здавна глухий: не йде, де просять, а йде, де косять... Давайте краще розговіємося оцією каховською, щоб строк нам без напасті відбути!.. Чи так, хлоп'ята? — підморгнув дідок до Данька та Валерика, змусивши їх зніяковіти.— За ваше щастя, синочки, за вашу будущину...

Компанія мовчки подивилась в бік хлопців і знову повернулася до свого, загомоніла про найм.

— За нашу будущину,— промовив згодом Данько, начисто облизуючи, за домашнім звичаєм, ложку після їжі.— Цікаво, яка в нас будущина, Валерику? Може, як ми повиростаємо, то ціни тоді вже будуть на нас вдесятеро вищі?

Валерик загадково посміхнувся.

— Може, тоді вже зовсім не буде людських ярмарків...

— А як?

— А так,— Валерик знову посміхнувсь, сяйнувши своїми дрібними, як білі іскри, зубенятами.

Тітка гукнула, щоб повертали миски.

Обід можна було вважати закінченим. На закуску Данько ще замовив по кухлю води і, смаковито напившись, відчув себе зовсім чудово.

— Ти знаєш,— довірливо звернувся він до товариша,— я тебе спочатку був ледве не прийняв... за вуркагана.

Валерик почервонів, але не образився.

— Їх тут буває... Під час ярмарку навіть одеські сюди дістають...

— А сам ти їх бачив?

— Ого, скільки раз...

Данько виявив охоту подивитись на ярмаркову босячню, про яку він чимало наслухався на березі. Дізнавшись від товариша, що це зробити не важко, криничанський мільйонер обмацав свої капітали, надійно розтикані по тайниках, і підвівся рішуче:

— Покажи!

— Але з ними треба бути насторожі!.. То така публіка, що на ходу підметки рве...

— Ну, мені за свої підметки боятися нічого,— засміявся Данько, виставляючи вперед босу, запилену ногу.— Гайда!

Мав цей ярмарок свою бистрінь, свої ярмаркові чорторії і тихі заводі та лимани. В одній з таких заводей — в душнім тупиковім завулку, де незабаром опинилися наші герої,— стояли рядами парусинові грибки, схожі на каруселькн, а під ними за столиками чаювали, сховавшись у тінь, місцеві можновладці, заходжалі ченці, крамарі, баришники... Більше вони, правда, тут пиячили, ніж чаювали, проте самовар для годиться шумів на кожному столі.

— По нашому звича́ю п'ють горілку до чаю! — вигукував до перекупок посоловілий вусатий баришник, потрясаючи пляшкою над самоваром.

— Ти! Не горлай там,— розморено усмиряв його становий пристав, що, розстебнувши мундир, солідно чаював неподалік за окремим столом.

Пан пристав тут же чинив свій суд і розправу. Раз за разом стражники, вихопивши з ярмаркової гущі, підводили до нього то впійманих на гарячому кишенькових злодіїв, то безсоромних зальотних аферисток, то самовпевнених одеських пройдисвітів, які трималися перед приставом досить-таки вільно, майже по-панібратськи. Дивні, чудернацькі розмови відбувались між ними та паном приставом!

Вислухавши, як водиться, донесення стражника про суть провини того чи іншого шахрая, пристав

зупиняв на винуватцеві свій важкий олов'яний погляд.

— Ну-с, ти,— починав пристав розпікати злочинця.— Попався вже... Наколобродив... Червоній тепер.

— Ні,— відповідав той спокійно.— Не можу червоніти, ваше благородіє... Сьогодні — синію.

— Ах ти, падлець, ще й не хочеш? Жартувати зі мною надумав? Червоній, говорю тобі!

— Пане пристав, рад би! Я для вас, самі знаєте... Завтра почервонію, а зараз дозвольте синіти...

Посперечавшись отак, помірявшись упертістю, вони несподівано швидко мирилися.

— Гаразд,— казав пристав, обливаючись потом.— Синій, чорт з тобою... Але пам'ятай: завтра не почервонієш — в тюрмі згною.

І, втершись рушником, уже давав стражникам знак цього відпустити і підводити іншого.

— Чи вони подуріли? — півголосом питав оторопілий Данько свого приятеля.— По-якому то вони балакають? Нічого не второпаю!

Озирнувшись, Валерик тихо пояснив:

— Пан пристав вимагає з нього «червоненьку», тобто десятку, а той дає лише «синеньку» — п'ятірку...

Данько засміявся. «Оце суд!» — подумав він, потроху задкуючи звідси, бо, як йому здавалося, декотрі торговки — власниці самоварів — уже й на нього стали позиркувати з підозрою. Такі гладухи ще чого доброго можуть і його ні за що схопити, щоб потягти на розправу — синіти та червоніти!

Коротко порадившись, хлопці націлились тепер на карусель.

Барвиста, летюча, повна музики, вона давно вже привертала увагу Данька, вабила, кликали до себе хлопця здалеку. Ще б не привабити, ще б не полонити!.. Карусель була справжньою короною цього неосяжного розбурханого ярмарку. Височіла над людським морем, підвішена була наче до самого купола неба! В сяйві, в барвистому казковому вихорі мигтіли там люди, літаючи в повітрі на хвилях музики. Весь день летіли вони кудись, як горді й щасливі птиці, летіли стрімголов, залишаючись в той же час на місці.

Вперше в житті Данько мав змогу зазнати такої дорогої, рідкісної, неземної втіхи. Бачили б оце його криничанські ровесники, як він, вільний бурлака, нині

гуляє в Каховці! Грає на рулетках, обідає «від пуза», величезна, у дзвіночках та китицях, карусель — така, що аж вітер від неї шумить! — до його послуг... Може сідати на коня чи верблюда, літати на ньому хоч до вечора, і ніхто його не зжене, ніхто на нього не нагримає, бо він уже сам собі пан!

Хлопці обрали собі пару баских високих коней з червоними гривами. Опинившись високо на каруселькому коні перед натовпом, Данько на мить відчув, що він і босий, і нестрижений, і капловухий, і що крашені бузиновим соком штаненята на ньому куці, бо полотно позбігалося від дощів, і що домоткана сорочка повитлівала йому на плечиках, там, де пролягали поворозки від клунка. Звичайно, для такого урочистого випадку і вбрання личило б якесь інше, коштовне, незвичайне, як у запорожців абощо. Одначе ніхто на Данька та на його вигляд уваги не звертав, інші заробітчани, що товпилися тут, теж були не в шовках, та й сам він, зрештою, скоро забув про свою зовнішність. Бо музика вже грала, баский каруселький кінь уже летів, і Данько, забуваючи про всіх і все, в захваті пришпорив його кісточками своїх босих худючих ніг.

Дух перехопило Данькові від незнаного повного щастя... Мелькало перед очима рухливе море людських голів, зблискувало десь далеко внизу сяюче крило Дніпра, а назустріч полотняним перетлілим плечикам, з музикою і вітерцем, з ніжним чарівним шелестом, летіло небо святковими блакитними шовками.

VIII

Ночувати Данько потяг Валерика на берег, до своїх. Хіба там місця забракне? Хіба постелити нічого? Кручу в голови, Дніпро в ноги, а небом укриваються!

По норову прийшлися хлопці один одному, вирішили не розлучатися — ставати і в строк разом.

В цей день весь ярмарок стежив, як заходило сонце. Може, «за стіну»? Може, таки навіщує дощу оцій спраглій, забутій богом землі?..

Але сонце, як і вчора, і позавчора, знову сідало на сушу, спускаючись десь за плавнями, за голими

задніпровськими горбами в своє імлисто-криваве гніздо.

Зітхали люди, стоячи по каховських кручах, овіяні сухим багрянцем ярмаркової пилюки. Було до моторошності дивно: цілими днями висвистують з-за обрію вітри, але жодної хмарки не можуть вигнати звідти в таврійське небо. Освітлене заходом, воно було й зараз від краю до краю пустельно-чистим.

По дорозі до своїх Данько купив білу франзолю та кілька в'язанок бубликів, оперезавшись ними навперехрест. Хотів пригостити сестру, обдарувати дівчат,— хай знають, що козак сьогодні гуляє!

До криничан Данько з'явився героєм дня. Сердюки аж затряслися обидва, коли хлопець забряжчав перед ними своїм капіталом.

— Де ти? Даниле... звідки?

— Вгадайте,— дратував їх Данько.

— Казну пограбував чи дідькові душу запродав?

— Ні казни не грабував, ні душі не запродував. На рулетку виграв!

Це зовсім доконало Сердюків:

— Отакий дурняк!

— Щасливий ти в нас, Даньку,— щебетали дівчата, хрумаючи бублики.— В сорочці вродився!

При підрахункові Данькових мідяків виявилось, що їх таки чимало: понад чотири карбованці. Порадившись з сестрою, хлопець тут же вирішив, що завтра відішле свій виграш матері у Кринички.

— Порадуємо маму: хай знають, що не вмирало в Каховці наше щастя.

Що ж до формальностей, які треба буде виконати на пошті, то Валерик брав це на себе.

Валерик сподобався криничанам.

— Який гарненький хлопчик,— сказала Ганна Лавренко при зустрічі.— Жаль тільки, що загорів дуже, засмаглявів, як циганчук. Чи ти, може, циганчук і є?

Валерик скраснів, як іскра.

— Він агрономчук,— пояснив Данько, вважаючи, що в такий спосіб звеличує друга.— Бачите, кокарда? Це він в агрономічній школі вчився... Пів-«Кобзаря» напам'ять знає!..

— Дівчата, гляньте! — вигукнула раптом менша Лісовська.— Когось б'ють!

Бійка зчинилася неподалік, за орловськими куренями, і люди з усіх кінців уже збігались туди. Кинулись на шум і криничани.

На березі, біля самої води, ватага розлючених заробітчан-київців жорстоко товкла літнього сутуловатого селянина, свого отамана, який буцімто продав їх сьогодні за могорич, пропив з наймачами в шинку. Ніхто не заступався за зрадника-отамана. Навпаки, декотрі з натовпу, в тім числі й Сердюки, вигуками під'юджували парубків, щоб чинили розправу. Данько теж вважав, що односельці карають отамана по заслузі, але сама сцена розправи викликала у нього жах і огиду.

Тяжко було дивитись, як топтали вони його в піску, як відповзав він потім до води навкарачки, зім'ятий, закривавлений, ще мовби не вірячи, що його пустили живим, озираючись на своїх переслідувачів зацькованим, здичавіло-винуватим поглядом. Дотягнувшись до води, він упав над нею, став пожадливо, по-собачому хлебтати.

— Ото дивіться, дядьку Несторе, не пропийте нас,— звернулась Ганна Лавренко до Цимбала, коли криничани повертались до своїх куренів. Нестір, несподівано образившись, відповів лайкою на її недоречний важкий жарт, в якому отаманові, видно, чулася більше пересторога.

Сонце зайшло, але ще було видно. По всьому берегу снував люд, розтривожено гули заробітчанські гурти. Ще з полудня між заробітчанами то в одному, то в іншому місці стали з'являтися дніпровські матроси, вантажники та якісь енергійні юнаки в засмальцьованих кепках, закликаючи заробітчан триматися дружніше, протиставити наймачам свою силу. Їхні заклики ще більше підігрівали загальне збудження, що панувало в заробітчанських натовпах. Було з чого баламутитись людям: зовсім нікчемні ціни виставили наймачі в цей перший день ярмарку.

— Кругова змова між ними! — лунали обурені голоси.— Користуються тим, що багато найшло нас, задарма хочуть набрати!..

— Провчити їх треба, людожерів! Вони проти нас змовляються, а ми хіба не можемо проти них?!

Грізний подих заробітчанського берега поступово докочувався й на гору, до наймацьких контор. В берег

все частіше стали заникувати мобілізовані на час ярмарку соцькі з бляхами на грудях. Їм наказано було виявляти й по змозі виловлювати підбурювачів, але вони повертались на гору ні з чим, насуплені, запевняючи при цьому, що підбурювачів виявити неможливо, бо їх покриває весь берег.

По заході сонця з уст в уста пішла поміж куренями звістка про те, що на лісній пристані збирається рада отаманів Каховки. Хто її скликає, було невідомо, але всім заробітчанським ватажкам пропонувалось негайно явитись туди, на збір, де вони зможуть спільно порадитись і вирішити, як їм триматись на ярмарку завтра.

Це вже було щось нове, нечуване для каховського ярмарку.

Нестір Цимбал спочатку навіть дещо розгубився, вислухавши звістку про раду. Іти чи не йти? Ніколи йому ще не доводилось брати участь у таких важливих (і треба думати — небезпечних) сходках. Що з цього вийде і хто все це затіяв? Фабричні та вантажники з пристані подейкували, що сходка матиме для заробітчан неабияке значення, що там нібито має виступити з промовою навіть якась учителька з Херсона, правдистка, як вони кажуть. Що то за правдисти і яка у них віра? Стояти за правду? Невже десь є ще на світі люди, які можуть справді уболівати за простих людей, за якихось сірякуватих криничан? Невже справді комусь не байдуже, за яку ціну Цимбал стане із своїми в строкове ярмо?

Сумніви обступили Нестора. Коли захищають маєтних, це зрозуміло — це вигідно, а кому яка вигода з криничан, щоб раптом вступатися за них, ні з сього ні з того брати їх під захист?

Мокеїч уже зібрався йти і чекав тільки Нестора, а Нестір усе ще м'явся, застрявши в своєму курені, шукаючи між торбами вчорашнього дня. Дівчата схвильовано підганяли його, заставляли, щоб ішов, коли кличуть.

— Мокеїч іде, інші отамани йдуть, і хлопці наші десь там, на пристані... Чого ж вам боятися? — запально під'юджувала ватажка Вустя.— Чи ви в нас гірший за інших? Годі вам стояти там раком, світити латками на все Дніпро!

— Чекай, Вусте, дай подумати...

— Дорогою подумаєте, а не в курені! Вилазьте, бо витягнемо!

Виліз Цимбал, почухався за вухом.

— Давай, давай, земляче,— весело підгонив його Мокеїч.— Без тебе ради не почнемо.

Дівчата, переморгнувшись, підхопили свого отамана під руки, жартівливо штовхнули його вперед:

— Ідіть!.. Не огинайтесь!.. Та стійте там за нас твердо!

Кілька молодих матросів, що проходили в цей час мимо криничанського куреня, зупинились поблизу, спостерігаючи з веселою цікавістю, як воюють дівчата із своїм отаманом, випихаючи його на раду.

— Так його, дівчата, так, піддайте старому парів! — сміючись, бадьорив дівочу компанію присадкуватий лобатий матросик в безкозирці.— Хай іде та постоїть за свій інтерес! Не дрейф, отамане, лягай на курс, коли що — ми підтримаєм! — І, обернувшись до товариша, білявого рослого матроса, що стояв поруч з гармошкою через плече, присадкуватий додав: — Вдар, Льоня, марш отаманам, щоб з пританцем пішли!

Вустя, не зводячи очей, дивилась на матроса, якого було названо Льонею. Який гарний та ставний! Стоїть між товаришів, мов красень дуб поміж меншими дубками... Вже десь ніби бачила його, вже з деякого часу наче ждала цієї дружньої усмішки, цього юнацького задумливого погляду, дивно близького її серцю... Може, він коли-небудь наснився їй?

— Та заграйте ж бо,— не втримавшись, попросила матроса Олена Персиста і весело, нетерпляче повела плечем.

Льоня злегка розгорнув свою нову-новісіньку гармонь, і вона озвалася до Вусті живим, проникливо-чарівним голосом.

А Цимбал прийняв музику цілком на свою честь.

— Іду вже, йду,— заметушився він і, вище підсунувши шапку, звернувся до Мокеїча: — Так тому й буть, Мокеїч, не відстану від тебе... Куди одна нога, туди й друга!

Пішли отамани, рушили розвалькувато й матроси понад берегом, понісши свою музику якимось іншим дівчатам...

Щось схоже на ревнощі ворухнулось у серці Ву-

таньки. Ось-ось зникнуть за куренями матроси, більше ніколи, мабуть, уже й не зустріне їх. Стало чомусь тоскно на душі.

Немов відчувши Вустин настрій, гармоніст озирнувся на ходу, посміхнувсь. Кому він посміхнувся? Дівчата радісно перезирнулись: кому?

— Вутанько, ой накинув уже на тебе оком матрос!

Вустя стояла задумавшись. Певне, ніколи вже більше не зустрінуться, так і розминуться назавжди в оцій гамірливій, велелюдній Каховці, але за цей прощальний його усміх вона була вдячна йому. Хоч це зостанеться з нею, хоч оця усмішка, схожа на летючу весняну ластівку, що, мовби заблудившись, з розгону влетіла дівчині просто в груди...

Десь за Дніпром, нижче Берислава, несподівано розсипалась в небі ціла віхола вогнів. Ганна Лавренко, що першою побачила їх, зачудовано ахнула на таке диво.

— Ой, гляньте, скільки світляків у небі! Дівчата, ви бачите? Білі, зелені, червоні... Що то воно таке?

— В Козацькому бенгальські вогні пускають,— спокійно пояснив Валерик.— Мабуть, іменини в князя або в княгині...

— А на мої іменини ніхто й іскри не викресав,— кинула Ганна, жадібно стежачи за розсипом холодних далеких вогнів, що безсило танули на тлі ще світлого Дніпра і незгаслого неба.

— У них там управителем німець Шмідт, то він усе вигадує... Він для своїх строкових навіть намордники вигадав.

— Як це намордники? — обернулась до Валерика Вустя.— Намордники на людей?

— Ну да... З парусини та планочок таких... Припасовуються по викоту шиї і зав'язуються потім одна з одною міцним шнурком. Це на тих робочих, які працюють на збиранні винограду, щоб не їли дорогих сортів.

— А як же, коли пити, приміром, забажається? — з діловим виглядом поцікавився Оникій Сердюк.

— Коли пити, то йдете до прикажчика, і він розв'яже... А як нап'єтесь — знову зав'яже.

Вжахнулись дівчата, почувши, що криється за панськими світляками.

— Такий глум,— сказала Вустя обурено.— Вмерла б, не надягла!

— Куди ж пак, яка гонориста! — похмуро зауважив Оникій.

Рятуючись від комарів, що густо дзвеніли над головами, заробітчани взялися розкладати багаття. Скрізь вподовж берега заяскравіли вогники, запахло кізяковим димом. Злагодили вогнище й Сердюки. В їхніх торбах знайшлося навіть кілька солодких буряків, які вони, приперши із самих Криничок, збиралися тепер пекти собі на вечерю.

— Цікаво, якого розміру ті намордники,— пораючись біля вогню, міркував Сердюк Левонтій.— Може, він не на всяку морду й налізе?

— Це Шмідт передбачив,— усміхнувся Валерик.— В нього їх, кажуть, повна кладовка... І на великого, і на малого, всяких розмірів є...

— Нарядити б його самого в намордник, ірода,— лайнулася Вустя.— Хай би на собі спробував...

— А вірно,— підтримала Вустю Олена Персиста.— Сам придумав, сам хай і носить!..

— Нарядити й пустити по ярмарку,— засміявшись, додав Данько.— Як теля!

Уявивши раптом собі панського вислужника, що йде, як теля, в намордникy, весь гурт розвеселився, безтурботно задзвенів дівочий сміх, притягуючи потроху до вогнища заробітчан з сусідніх валок, любителів повеселитись. Молоденький бакенщик, що, засвітивши бакени, пропливав мимо, теж підвернув у цьому місці, ткнувся своїм човником у ноги дівчатам.

— Чи можна, дівчата, прикурити від вашого вогню?

— А чого ж... Вогню не жалко...

— Теж бакенщик — без сірників!

— Чи у вас ліхтарі самі собою засвічуються?

— Авжеж, самі...

Не встаючи з човна, хлопець дістав з кишені сірники і, усміхаючись, став прикурювати. Слово за словом, і вже з жартівливих розмов знову зійшли на Таврію, на умови найму та життя строковиків.

— До Шмідта, дівчата, не ставайте,— попереджував бакенщик,— але й до отих чумаркастих теж не спішіть... По хуторах вам буде ще гірше, ніж по маєтках. В економії хоч неділя є, хоч уночі не заставляють

хребта гнути, а в глитаїв і ночами, як у пеклі... Він вам і сам не засне, і другому не дасть. Особливо в жнива: вдень у полі до сьомого поту викрутить, а настане ніч — заставить на току при місяці кам'яні котки тягати, гарманувати до зорі або намолочене віяти...

— Кругом жмикрути,— перемовлялись дівчата.— Кари на них нема...

— А новачки,— розохотившись, вів далі бакенщик,— якраз найчастіше й потрапляють у пастку до хуторян... Бо при наймі він ходить по Каховці, як той лис, своїм, рідним перед вами прикидається. З тим пожартує, а з тим і чарку вип'є, полтавських пісень заспіває... Ну, думають, це свій, у цього буде легше... Не вірте! Бо то він такий, доки лиш до себе на хутір заманить, доки мережане ярмо надіне, а тоді лупитиме гірше татарина, всі ваші пісні забуде!..

— Таких ми добре знаємо,— кинула старша Лісовська.— Від мережаних ярем і сюди втекли.

— А в татарів як? — допитувались Сердюки.— Що в них за харч? То правда, що вони сала не вживають?

— І до татарів краще не попадати,— відштовхнувшись веслом від берега, гукнув хлопець,— і в монастирі не ставайте...

— Боже,— з болем вигукнула Ганна,— до кого ж нам тоді ставати? І там пече, і там гаряче!

Присмирніли, задумались у сутінках заробітчани. Не широкий був у них вибір!

Розгорялося вогнище, рідшало комарів. То тут, то там уже починали бриніти перші заробітчанські співи, поступово наростаючи, мовби розгойдуючись. В одних чулася туга, журба за домівкою, в інших, навпаки, вже зривалося щось молодецьке, радісно-грізне, що нестримно поривалося вгору, окрилюючи само себе... Співали українських, російських, молдавських пісень... Людей у сутінках було майже не видно, і лише по численних вогнищах та по піснях можна було догадатись, як багато їх тут зібралося вподовж Дніпра. Заслухались дівчата, декотрі й самі стали стиха підспівувати...

Данько тим часом знайшов собі по душі забаву: придумав перестрибувати, як на Купала, через вогонь, викликаючи своїм жируванням глухе ремствування Сердюків.

— Ну куди тебе оце несе? — невдоволено бубоніли вони, відхиляючись від нього врізнобіч, в той час як хлопець, розігнавшись десь із темряви, від кручі, і ледве торкнувшись перед самим багаттям землі, пружиною злітав у повітря і вже летів через вогонь, чортуватий, легкий, весь облитий яскравим полум'ям.

— Ось кинь оті витівки, штани пропалиш,— не без тайного замилування настрожила на брата Вустя.— Попечеш свої хромові, як тоді з тобою бути?

— Не попечу,— весело відмагався хлопець, вище підкочуючи холоші.— Ось давай і ти, Валерику, спробуй... Не бійсь!.. Тільки штани підкоти та розженись добре...

Несподівано десь у районі лісоскладів пронизливим хором засюрчали поліцейські сюрчки. Заробітчанські гурти насторожено обернулись у той бік. Що трапилось? На кого сюрчать?

Весь берег зашумів, підвівся на ноги:

— Раду отаманів розганяють!

— Виручати!

Хоробріші гамірливо посунули до місця тривоги. Данько та Валерик, переганяючи дорослих, стрімголов подалися на сюрчки.

Коли вони прибігли до лісні, від плотів саме відчалював освітлений ліхтарями вітрильник, на якому стояло вздовж борту кілька козаків з оголеними шаблями, а за ними, між поставленими парусами, видно жінку було, високу, розпатлану, з блідим, вкрай схвильованим лицем. Вона пручалася. Розлютовані козаки, видно, втихомирювали її, хапали, гнули жінку кудись униз, під парус, а вона щоразу знову гнівно випростовувалась і вся аж поривалася до берега, запрудженого отаманами, вантажниками, пильщиками та щойно нахлинулим заробітчанським людом.

— Оце так з нами! Слова не дають сказати! — гукала вона до людей.— На весь народ хочуть надіти намордники! Але не здавайтесь! Вас безліч, ви — сила! Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють!..

На березі кипіла страшенна колотнеча. Команда стражників, наступаючи від причалених плотів, з хрипом лізла на людей, відтискуючи їх від берега, надсадно вимагаючи розійтись. Декотрі з стражників

були вже скупані в Дніпрі, і це їм, мокрим, забрьоханим, ще більше піддавало люті. Лізли наосліп, безперервно сюрчали в свої сюрчки, періщили нагайками кого попало.

— На Лені нас розстрілюють, в Каховці нами торгують! Доки це буде? До-оки?!.— гукала жінка з вітрильника, що вже віддалявся за позначений бакенами фарватер.

Розбурханий заробітчанський натовп, відринувши до складів лісоматеріалу, раптом уперся, не подаючись далі, розлючено обороняючись від знавіснілих держиморд. В хід пішли дошки, бруси, палаючі смолоскипи... Данько, видершись з Валериком та іншими підлітками на гору навалених кругляків, теж не забарився ув'язатися в загальну катавасію, діймаючи стражників зі своєї труднодоступної позиції хоч в'їдливими словами, шпиняючи їх звідти глумливими насмішками.

— Ей, ти, лантух! — гукнув він униз огрядному стражникові, що, надимаючи товсті щоки, якраз розсюрчався особливо запопадливо.— Легше дмись, бо пуп вилізе! Чуєш, свистун!

Стражник, якому видно, дошкулило, кинувся раптом дертися на колоди.

— Ти на кого тикаєш, шмаркач? — хрипів він знизу.— Це ти мені тикаєш? Не бачиш, що цар мене гудзиками обтикав?

Данько не мав, звісно, найменшої охоти попадатися в лапи такому ведмедеві і, шурхнувши з Валериком у темноту, за хвилину піднявся вже на іншому кінці кругляків, легко балансуючи на них, мов у лісі на буреломі.

Нарешті стражники, переказившись, вирішили, видно, махнути на все це рукою. Зрідка пересюркуючись, вони потяглися знову до берега, і піднята катавасія помітно почала спадати.

Освітлений вітрильник тим часом відпливав усе далі й далі вниз по Дніпру. Данько, стоячи з Валериком між натовпом на колодах, захоплено стежив за ним. Дивна там жінка відпливала! Є, виявляється, люди, що не бояться нічого, що сміливо принародно картають можновладців, заступаючись за таких, як він. Що вони з нею зроблять тепер?.. Слухав би й слухав її. Виривала десь із самого дна свого серця дивно прав-

диві, заборонені всюди слова і кидала їх просто в серце Данькові, немов ті зерна при посипанні на Новий рік.

— Валерику, оце вона і є, вчителька з Херсона?

— Вона не просто собі вчителька, Даньку... Це, видно, справжня революціонерка, правдистка!

— Куди вони її тепер запроторять? В острог, у Сибір?

— Мабуть... А може, товариші визволять...

— Якби-то!

Не тільки Данько та Валерик — весь берег в цей час стежив за вітрильником революціонерки. Там, де він пропливав уподовж сотень куренів, люди були збуджені до краю. Заробітчани й заробітчанки — на зло стражникам — вихоплювали з багать палаючі головешки і розмахували ними в повітрі, вітаючи заарештовану правдистку.

...Довго не міг Данько заснути цієї ночі. Збуджений, лежав з Валериком поміж заробітчанами, що вилягли покотом, постеливши собі в голови каховські кручі.

Змовкли останні голоси. Богатирським сном захропів Федір Андріяка, що весь вечір точив ляси з орловськими хлопцями, з якими він сьогодні разом тягав колоди з Дніпра, разом купав стражників біля плотів, а потім змовлявся разом іти завтра вибирати гармонію. Ось уже прищух і Нестір Цимбал, переставши вихвалятись сусідам, як він сьогодні буцімто осмалив смолоскипом вуса якомусь заповзятому соцькому; стихало все навкруги, поринало в дрімоту, а хлоп'ята, вкрай схвильовані бурхливими подіями вечора, все ще крутились під Даньковою свиткою, ніяк не могли поснути. З Дніпра тягло прісною прохолодою, від плавнів молодо пахло весною, зорі стікали з небесної височини тонким, голубуватим світлом. Розмірено сплескувалась дніпрова хвиля внизу, десь у плавнях подиркував деркач.

Те, що Данько та Валерик разом пережили цього вечора, ще дужче зблизило і породнило їх.

Революціонерка!

Звучало це слово обом, як слово «орлиця», було в ньому щось могутнє, таке, що зустрічалося досі хіба що в піснях... І ось вони бачили її сьогодні зблизька, слухали її спрагло, коли вона зверталася

до всіх і мовби до кожного з них зокрема крізь осоружні стражницькі шаблі...

Зараз, після зустрічі з нею, про все найпотаємніше можна було говорити вільно, щиро, по-людськи, нікого не боячись, відкриваючись один одному з повною довірою, з якоюсь навіть полегкістю. В напливі одвертості Валерик зізнався товаришеві, що й сам він у школі був причетний до гуртка, який потайки збирався на квартирі в молодого викладача історії Гліба Опанасовича Введенського. Як і оця жінка, Введенський був, мабуть, також правдистом, бо твердо стояв за трудящий люд, і навіть газета, яку він давав декому з вихованців читати, звалася «Правда». Торік забрали його сімферопольські жандарми, певне, задзвонив уже Гліб Опанасович кайданами в Сибір, але не пропало, живе те насіння, яке він посіяв серед агрономчуків степової школи.

Данькові аж дух перехоплювало від напруженої уваги, з якою він слухав товариша. Броненосець «Потемкин», ленські розстріли, газета «Правда», що виходить десь у далекому Санкт-Петербурзі... Про все це він чув уперше, і новий світ розгортався перед хлопцем-селюком у всій своїй казковій дивовижності... Якісь особливі, безстрашні, небуденні люди діяли там, в тому незнаному світі, і всі вони були схожі на оцю сьогоднішню жінку, відважну й правдиву, і всі носили горде наймення революціонерів і готувалися до революції, в якій Данькові вчувалося щось героїчне, крилате і разом з тим бентежне, грізне, як набат серед ночі в Криничках. І дніпровський вітрильник, і заробітчанські вогні вподовж берега, і гул криничанських дзвонів, що б'ють на сполох,— усе це якось перекликалося, спліталося поміж єобою в розпаленій хлоп'ячій уяві, в химерному мареві першої напівдрімоти, наколисаної розміреним переплеском хвиль... Поступово зоряне таврійське небо вже заступалось палаючими хмарами, встали заграви, застугоніли звідкись ліси по-осінньому, а він, ще зовсім маленький, припавши з сестрами до вікна, дивиться туди, де палає Запсілля. Тривожно бовкають дзвони, шумить озагравлений ліс, а мати схлипує, бо татко десь там, у бунтарських ночах, у кривавих заграваx заріччя...

IX

Наступного дня криничани найнялися. Аж полегшало відразу на душі: вже не стоятимуть на розпутті, не битимуться в сумнівах, дорога віднині була їм визначена. Тепер, коли їх питали — чи не стануть? — відповідали з гідністю, що вже стали, коли запитували — куди? — Цимбал коротко відповідав за всіх:

— В Нові Ісканія.

Більшість інших валок теж понаймалися в цей день, до того ж за досить терпиму плату: вчорашня рада отаманів, хоч і була розігнана, все-таки встигла настрахати наймачів, позначившись певною мірою на загальній ярмарковій ситуації. Сам факт скликання ради вже був серйозною пересторогою для наймачів. Тривога серед них посилювалась ще й іншою обставиною. Хтось із заробітчан розпустив по ярмарку чутку, нібито в Каховку ось-ось мають прибути наймачі з Кубані, які, до речі, не раз уже перехоплювали в таврійських поміщиків робочу силу. Вірогідність цих чуток ніхто не брався перевіряти — не до того було наполоханим прикажчикам. Кожен поспішав передусім забезпечити себе строковиками, щоб і справді не пошитися в дурні.

Набір строковиків відбувався цього дня не зовсім звичайно. Незвичайним було вже те, що вранці ніхто з заробітчанських отаманів не побіг на гору до наймацьких контор, довелося самим наймачам спускатися до Дніпра, вести переговори на місці. Це вже само по собі дещо значило! Одна річ, коли ти, захекавшись, бігаєш за прикажчиком чи, напинаючись всіма жилами, товпишся до його вікна, і зовсім інша річ, коли він сам, позичивши в сірка очей, поспішає до тебе на берег, а ти стоїш собі з приятелями-отаманами біля води, спокійно куриш та попльовуєш...

В числі перших наймачів з'явився в цей ранок на березі й Савка Гаркуша в супроводі свого поріділого почту, який тепер складався, власне, з одного Гната Рябого.

Про Асканію серед заробітчан, особливо серед молоді, що вперше прийшла в Таврію, вже ходило чимало різних чуток. Одні гудили, ще навіть не побувавши там, інші — з чужих слів — уже хвалили. Диво-

вижний нібито маєток, нічим не схожий на решту таврійських економій... Серед безмежного голого степу раптом, наче з марева, розкішний гай перед вами встає.

— Ісканія — то просто як сон: зелень, ганки та палісадники, вода ротизіанська!..

Живі, справжні дуби шумлять на степових вітрах... В найпекучішу спеку — вода свіжа, артезіани б'ють, чорні лебеді по ставках плавають, райські птиці співають у вітах дерев!.. І хоч заморські птиці, як відомо, співають насамперед панам, але ж і тобі не заборонено буде послухати ввечері на дозвіллі! Хай птиці — то розвага, але свіжа вода, зелений холодок у степу — все це для строковика неабищо... Крім того, і ціну асканійський прикажчик змушений був давати сьогодні не гіршу за інших — чому ж не стати?

Поквапом пройшовшись поміж куренями, Гаркуша оптом закупив кілька валок, і в той час, коли черга підійшла до криничан, він мав уже за собою улову чоловік на півтораста. Опинившись перед криничанськими дівчатами, прикажчик не в силі був стримати свого захоплення.

— Ай да кралі! — вигукнув він, картинно відставляючи ногу з китицею нагайки, що виглядала йому з-за халяви.— На таких покупець знайдеться!

Було тут справді на що подивитись — на весь ярмарок був примітний цей яскравий вінок криничанських безприданниць. Коли вони, побравшись за руки, протискувались в ярмарковому натовпі, то всім парубкам мимоволі повертались голови на в'язах у їхній бік. Там, де вони проходили, хтось наче проносив сніпки свіжих, яскравих, вкритих росою квітів. Такими стояли й зараз, півколом, щойно повмивані дніпровою водою, принаряджені, веселі. З-поміж інших найбільше виділялась ніжнолиця, немов з яблуневого цвіту, Ганна Лавренко в своїх блискучих сережках, в чорних перевеслах кіс, перекинутих на груди. Рівнятися з нею могла хіба що тільки Вустя, Данькова смуглявка сестра, хоч ця була вродлива іншою вродою, тією, що наливається, як вишня у червні, що не боїться ні вітру, ні гарячого сонця, яке в нагороду за це щедро кладе на дівочі щоки золотисто-вишневу смагу, лягає золотавим бархатцем на виточену дівочу шию, іскриться живими, лукавими іскрин-

ками в карих очах... Ганна, звикши вже, що на неї звертають увагу, стояла й зараз, спокійно запишавшись, немов на оглядинах. Вустя ж ледве стримувала в собі природну веселість, сміх весь час тремтів їй під верхнім губеням, ось-ось готовий вирватися назовні. А коли вона посміхалася через голову наймача до орловців, то посміхалась одразу вся — і вустами, і бровами, і навіть золотистими ямочками на щоках.

— При здоров'ї ви, бачу, дівчата, при красі!.. Тьхутьху, хоча б не наврочити,— весело сказав прикажчик і тьхукнув через плече на Гната Рябого.— Звідки такі будете? Миргородські, мабуть, або решетилівські?

— Ми криничанські,— підібравши губу, гордовито відповіла Ганна Лавренко.

— Полтавці, одним словом,— визначив одразу Гаркуша, вкладаючи в слово «полтавці» свій особливий наймацький зміст. Для нього, як і для інших каховських наймачів, полтавцями були і київські, і чернігівські, і вихідці з інших губерній,— всі, хто найдовірливіше потрапляв у пастки, кого легко можна було обдурити.— Для нас, де найдешевші та найспівучіші — ото й полтавці, ото й земляки,— засміявся Гаркуша якось сам до себе, а не до інших (як здавалось Данькові, що стояв збоку).

— Тоді ми вам не земляки,— відрубала Ганна суворо.

— О, які ви норовисті, їй-богу... З вами й пожартувати не можна... Але я від вас, дівчата, не відстану — не хочу, щоб ви до татарів потрапили... Завдатку ще ні від кого не брали?

— Ще ні.

— О, тоді ми породичаємось: в Асканію станете?

— А харч? Мабуть, бурделиця якась? Голі одвійки?

— Рай — не маєток, кращого вам по всій Таврії не знайти. Ліс, тінь, вода артезіанська, живі жар-птиці в саду... Підете — не прогадаєте...

— Та нам хоч до ката, аби плата,— усміхнулась Вустя.

— За плату ми якось домовимось... Де ваш отаман?

Дівчата вказали на Цимбала та на Мокеїча, що досі стояли осторонь, уважно прислухаючись до розмови. Як не прикро було Гаркуші, але переговори йому довелось вести не з одним, а одразу з двома

отаманами, бо криничани й орловці заявили, що вони дуже близькі земляки і вирішили ставати разом. З одним мати справу завжди легше, аніж з двома та ще такими впертими, як ці... Крутою була розмова. Кілька разів прикажчик, виведений з терпіння їхньою впертістю, поривався вже йти собі геть, але наймачі-конкуренти кружляли поблизу, дівчата цвіли біля куренів, як півонії, і Гаркуша незабаром повертався знову, люто умовляючи неподатливих отаманів, набавляючи по карбованцю та по два, доки не зійшлися нарешті на тій сумі, якої вимагали заробітчани. При оглядинах Гаркуша не збракував нікого, всі були здорові, повносилі. Один тільки Валерик викликав у нього підозру.

— Що за хлюст? Вовчобілетник? Чого примазався до чесних людей? — напустився він на хлопця.— Знаєм, за що вас із школи виганяють! Не агрономи, а паливоди там ростуть... Не беру!

Так і не взяв би, але дівчата дружно вступилися за Валерика: якщо, мовляв, не всіх разом, то вони до іншого зараз наймуться. Прикажчик, вилаявшись, мусив і в цьому поступитись:

— Гаразд... Твоє щастя... Але шануйся мені!

За годину Нестір уже повернувся з контори із завдатком. Попередив, що сьогодні кінчається їхнє ярмаркування.

— Ідіть нагулюйтесь на все літо!.. Завтра на світанку вирушаємо.

Цимбал з Мокеїчем залишились біля куренів, а молодь розійшлася ярмаркувати. Федір Андріяка разом із своїм новим другом орловцем Прокошкою та іншими дорослими парубками пішли пробувати ярмаркові гармонії, а підлітки, відділившись від них, подалися розшукувати Валерикове школярське хазяйство, яке він на час ярмарку залишив на схорону одному з своїх каховських знайомих, якомусь кошикареві Баклагову.

За словами Валерика, чудесний це був чоловік — Дмитро Никифорович Баклагов. Землемір за освітою, він деякий час пасічникував при земській школі (там з ним і познайомився Валерик), займаючись водночас проблемою закріплення олешківських пісків. Згодом він і сам виселився десь на піски, взявся їх шелюгувати, а зоставшись без копійки, мусив перебратися в Каховку і займався тепер тим, що плів верболо-

зові кошики, наочно доводячи своїм ремеслом користь від шелюгування Олешківської піщаної пустелі. В повіті про Баклагова ходила слава як про дивака, що бореться з химерами, але Дмитро Никифорович на це не зважав, плів свої кошики, продовжуючи закладати на пісках всякі досліди, які, окрім збитків, нічого йому не давали.

— Просто подвижник цей Баклага,— говорив Валерик з глибокою пошаною про кошикаря.— Все віддає для науки... Жаль тільки, що пани з Олешківського земства знати цього не хочуть, не дають йому допомоги... Б'ється, як риба об лід.

Мешкав Баклагов на східній околиці Каховки, на пісках, що підступали до самого містечка. Пробираючись до Дмитра Никифоровича, хлопці натрапили біля міського цвинтаря на так званий ярмарковий лазарет.

Було то страшне видовище. Край кладовища попід хрестами, попід чахлими кущами, в кучугурах, в ровах валялись численні хворі, ті, що занедужали по дорозі сюди або захопили малярії чи шлункових хвороб десь уже в самій Каховці. Той лежав скоцюрблений, підігнувши коліна до грудей, той намагався звестися, спинаючись навкарачки, той натужно стогнав, дивлячись у небо спустошеним поглядом... З усіх жертв нещадного ярмарку становище лазаретників було найжахливішим. Велелюдний ярмарок шумів біля них з рання й до вечора, але нікому було їх зарятувати, ніхто не спішив їм допомогти. З усього ярмарку стягували їх сюди, поближче до кладовища, і дорога їм залишалася звідси хіба що під оті похилені хрести, на які декотрі з них уже дивилися обайдужіло, поглядом приречених. Зелені мухи роїлись над лазаретом, важкий сморід стояв навкруги.

Лежали скрізь покотом, валялися в ровах, виснажені, заструплені, нещасні, знаючи, що все втрачено, що для ярмарку вони тепер уже нічого не варті: хто їх найме таких? Кому вони потрібні, коли ні рідних, ні близьких немає за сотні верст? Зоставалось лежати й конати, битися в корчах під безкраїй гул страшного в своїй байдужості ярмарку, що крутився, веселився навкруги, гримів бубнами, завивав шарманками, мерехтів перед очима, як у маренні, розмаїтим божевіллям найяскравіших барв.

Жалісливіші з заробітчан, чим могли, помагали

хворим — підносили їм напитись, клали біля них окрайці хліба... Але хіба це могло врятувати? «Найнятись би! — ось чого благали хворі.— Вибратися б якнебудь звідси!...»

Ніхто з наймачів, звісно, й гадки не мав, щоб наймати лазаретників, прикажчики сюди й не потикались. Ярмарок, відкинувши їх, більше не хотів їх знати.

З гнітючим почуттям пробирались хлоп'ята вподовж кладовищенського рову, заповненого конаючими людьми. Вперше в Каховці Данькові стало по-справжньому страшно якраз тепер, коли він уявив собі, що й сам міг би опинитись в такому ж становищі... Хіба довго до того? Це ж добре, що в нього тут сестра, що всі вони тримаються гуртом, а якби він прийшов одинцем та захопив собі десь трясучки? Куди тоді? Лягай і вмирай!

В кінці рову, під кучугурою піску, на самій спеці, лежала прикрита сіряком жінка, суха, аж чорна, з глибоко запалими очима. Над нею, схилившись, сиділа дівчинка років дванадцяти, з руденькими косичками, з глиняним кухлем у тоненькій руці. Вона, видно, щойно давала матері пити.

Коли хлопці, проходячи мимо, пристояли трохи поблизу, дівчинка, підвівши голову, глянула на них з таким розпачем, з таким безмежним диким горем у вічу, що воно вже, здавалось, переходило в ненависть до всіх. «Мов навіжена!» — подумав Данько, мимоволі відступаючись.

Мати її час від часу зводилася на лікоть і, стримуючи стогін, приклацуючи, як від холоду, зубами, зачіпала прохожих, просила найняти доньку хоч за харчі.

— Вона в мене така робітниця,— ніжно вихваляла вона дівчинку.— Чи пасти, чи дітей бавити, чи й латку прилатати — все вміє... Не дивіться, що вона така худенька та ніби квола,— погладжувала мати дівчинку по голові.— Вона в мене жвавенька, слухняна, наймiть, люди добрі...

І падала в знемозі горілиць, а за хвилину знову силкувалась підвестись.

— Мені вже недовго, скоро відмучусь, а її наймiть, люди добрі, згляньтеся на сироту, що воно винне? Вже вона й величенька і все вміє робити... Наймiть, богом прошу, людоньки добрі.

Здається, і камінь міг би почути оті материнські передсмертні благання. Краялись душі хлоп'ятам від жалю, від безсилля чимось їй допомогти. Якась літня заробітчанка, проходячи, кинула дівчинці в кухлик мідяка. Хлопці, пригадавши відразу, що й у них дещо є, жменями сипнули в той кухлик важкої міді та срібла і кинулись чимдуж тікати геть, соромлячись своєї малої пожертви, затуманені обидва гарячими слізьми... Зціпивши зуби, брели кудись поміж кучугур, шугаючи в пісках, як у білім сипучім вогні. Не хотілось ні про що говорити. Тільки боліло обом, тільки палило обох сліпим, здушеним болем...

X

Баклагова вони застали за роботою. Сидячи під хатою в холодку, він саме заготовляв пруття для своїх виробів. Уміло, впевнено зблискував ніж у його руці. Здавалось, руки його роблять роботу самі собою, незалежно від волі хазяїна, який у цей час, видно, витав думками десь поза ярмарком, далеко від свого пруття, від мазанки, від усього, що тут його оточувало.

Данько уявляв собі Баклагова не таким, сподівався побачити його значно привітнішим і молодшим. Спочатку хлопцеві було навіть незрозуміло, що міг Валерик мати спільного з оцим булькатим, суворим на вигляд чоловіком, геть лисим уже, з вусами Тараса Бульби, з кошлатими бровами якоїсь мурої масті. Коли Баклагов насуплював їх, щось думаючи, то здавалось, що весь череп його рухається, насувається наперед.

Пруття в руках мелькало й мелькало... Тут же під хатою-мазанкою красувались уже й готові вироби, виставлені на продаж,— чепурні кошики, сапетки і навіть сплетені вази та велике тарілля.

Одначе торгувати Баклагов, видно, був не мастак чи, може, просто не мав до цього охоти. З випадковими покупцями, що підходили оглядати його товар, він розмовляв таким незалежним тоном, наче хотів їх швидше здихатися, щоб зостатися знову на самоті. Складалося враження, що плете він свої кошики не стільки для ярмарку, скільки для власної втіхи.

Валерика Баклагов теж зустрів без ентузіазму, але дещо люб'язніше, ніж інших. Запитав, чого не приходив ночувати та чи найнявся, поцікавився потім долею двох інших вовчобілетників, з якими Валерик заходив до нього напередодні.

— Синицин влаштувався кухарчуком на пароплав, а Чирві родичі зустрілись,— розповідав Валерик,— до них на літо став... Тепер ми з ним ось,— вказав він на Данька.

Баклагов, не відриваючись від роботи, покосився на хлопця.

— Звідки такий?

— Полтавець...

— По штанях бачу, що полтавець,— бузиною крашені... А звідки саме: з Ворскли, з Орелі?

— З-над Псла я...

— Ага.

Так перемовившись, вони помовчали деякий час. Данько оглядав місцевість. Піски і піски... Руда, облуплена вітром мазанка, прилита зверху глиною, поставлена на самому белебні — лицем до Дніпра, плечима до пісків... Ні віконниць, ні паркана, ні колодязя з журавлем на подвір'ї... Три молоденькі акації на причілку, піщані замети попід самими вікнами... Не розкішно живе чоловік!

— Понаймалися, кажете,— заговорив Баклагов після мовчанки.— Куди ж саме?

— До Фальцфейнів,— відповів Валерик,—в Асканію.

— Що ж... ні пуху вам, ні пера. До речі, там приятель мій садівникує. Мурашко Іван Тимофійович. Зустрінеш — кланяйся.

— Дякую,— сказав Валерик і задумався. Вони знову помовчали, проте їхня мовчанка була якоюсь природною, не обтяжливою ні для кого і навіть ніби зближувала всіх трьох.

Згодом, помітивши, що Данько зацікавлено стежить за роботою, Баклагов пожвавів, покосився на хлопця з несподіваною доброю посмішкою.

— На вус мотаєш? Навчитися хочеш? Це діло нехитре... А у вас там, понад Пслом, шелюги до дідька, там їй легше доводиться, не те що в нас тут. Бачиш, яку силу мусить стримувати,— кивнув Баклагов під хату на кучугури наметеного піску.— До самої Каховки вже дійшли.

— Хто? — не второпав спочатку Данько.

— Піски. Піски, хлопче, на нас ідуть.

Досі Данько ніколи не чув, щоб піски ішли кудись замість того, щоб лежати на місці, як лежать вони з правіку в Криничках понад Пслом.

— Хіба піски ходять?

Простодушна хлопцева зацікавленість справою, видно, сподобалась Баклагову.

— У тім-то й річ, друже,— заговорив він, взявшись натоптувати люльку тютюном,— що піски бувають різні. У вас лежать, бо у вас ліси, а в наших краях вони ходять, літають, хмарами пересуваються з місця на місце. Звідки оці кучугуристі пустирі перед нами, де ото ярмаркові своїми возами тирлуються? Безплоддя, пустеля, але це пустеля молода, під пластами наносного піску тут родюча земля похована. Колись на цьому місці, може, хліба шуміли, виноград наливався, а зараз і молочай не витримує, все скручується, горить...

— А в ноги пече, витерпіти не можна! — зізнався Данько.

— Ще б не пекти... В таку спеку, як сьогодні, коли пісок голий, він розпікається градусів до шістдесяти, стає вдвічі гарячішим за повітря. В цьому піску зараз яйце можна накруто запекти. Звісно, що існування рослини при такій температурі — неможливе. І зважте, що це перед вами тільки один шматок, крайній зализень так званої Каховської арени летючих пісків, а таких арен кілька, стеляться вони одна за одною до самого моря. Півгубернії замело, а ми собі ярмаркуємо...

— В Чолбасах, кажуть, знову якась комісія з'явилася,— вкинув Валерик насмішкувато.

— А, ті комісії,— зітхнув Баклагов,— вони приїдуть та й поїдуть, а піски напливають день у день, розливаються все далі, замітають поля та колодязі, заносять села, загрожують містам...

— Що ж робити? — вражено вигукнув Данько, який до цього навіть і гадки не мав, що піски можуть бути такими небезпечними.— За Дніпро від них тікати, чи що?

Баклагов гірко посміхнувся з-під вусів:

— Нікуди від них не треба тікати. Треба помірятися з ними силою, спробувати приборкати їх.

— Приборкати? Таке страховисько?

— Пісок страшний, доки він рухається,— пояснив Баклагов,— доки тече, як вода. Отже, все діло в тому, щоб зупинити, закріпити чимось наші піски.

— А й справді! — підхопив Данько, дивуючись, як така проста і ясна думка не стукнула йому самому в голову.— Так чому ж їх не зупинять?

— Пробують, сину, але це нелегка річ...

— Дмитро Никифорович роками вже займається шелюгуванням,— з гордістю пояснив Валерик Данькові.— Сам на сам воює проти всієї Каховської арени.

Баклагов нахмурився:

— Нелегко мені самому, Валерику... Але я двожилий... тягтиму... Життя покладу, а зупиню!

Хлоп'ята дивились на нього, сяючи від захоплення. Тепер від першого Данькового враження про кошикаря не зосталося й сліду. За цей час Баклагов наче наяву роздався у плечах, налився силою, і Данько з радістю помітив тепер, яка в нього шия крута, які руки м'язисті. В якогось незвичайного богатиря обертався зараз перед ним цей лисий, булькатий чоловік з упертим великим черепом. Живе в рудій своїй мазанці, занесеній мало не по самі вікна сипучими пісками, заробляє собі на прожиток шелюговими кошиками, а все-таки не відступає від свого, б'ється, мов лицар, сам на сам проти стихії, один проти цілої армії грізних летючих пісків!

Одним з найзапекліших своїх противників Баклагов вважав Гришу-семінариста — юродивого з Олешок, якого в Каховці знало старе й мале. Давно, в роки своєї молодості, Гриша-семінарист теж нібито ламав собі голову над олешківською проблемою, насіяв було у пісках жолудів, діждався нібито навіть сходів, а коли при першій бурі, незважаючи на щити, Гришині посіви зарівняло, замело піском так, що й признаку від них не зосталося,— після того нещастя та зв'язаного з ним потрясіння Гриша, за висловом олешківських молодиць, «звихнувся умом». Відпустив бороду, завів патли до плечей і пішов топтати Таврійські степи своїми чорними, мовби чавунними, ногами, проповідуючи на папертях церков, кружляючи по південних ярмарках, піняво шельмуючи кожного, хто пробував змагатись з летючими пісками. З маніакальною впертістю сіяв він серед людей відчай та зневіру, страхаючи їх похмурими апокаліптичними картинами,

привиддям кінецьсвітнього загасання природи, а те, що він сам також пробував колись змагатися з піскаами, надавало тепер його віщуванням особливої переконливості й зловісної сили.

— Це чорний крук каховського ярмарку,— презирливо кинув Баклагов, коли Валерик почав був мову про Гришу-семінариста.— Якби він проповідував лише проти мене, з цим можна було б не рахуватися. Але він проповідує... і проти всіх вас.

З Гришею-семінаристом хлопцям довелося незабаром зіткнутися на цій же самій Каховській арені, коли вже, розпрощавшись з Баклаговим і захопивши Валерикове хазяйство, яке складалось в основному з вузлика книжечок, вони пробиралися поміж возами, щоб вийти навпростець через піски до Дніпра.

Сонце вже звернуло з обіду, відкриті кучугури були ще повні в'язкої спеки, худоба спливала потом, сіно, збруя, шини коліс — все було гарячим, гарячими були навіть дерев'яні полудрабки возів. Це був час тієї загальної післяобідньої розімлілості, коли ярмарок, паралізований спекою, дещо стишував свою шалену круговерть, коли люди, знеможені вкрай, ховалися по холодках, рятуючись від сонячних ударів. В цей час на пригородніх пісках, незважаючи на вбивчу спеку, натовп похмурих степовиків у брилях, закам'янівши поміж возами, жадібно й терпляче слухав свого юродивого віщуна, що саме вітійствував над ними, притупцьовуючи на чиїйсь тачанці своїми чавунними ногами.

Страшний був семінарист у ці хвилини. Чорні патли тряслися йому, гривою розсипавшись по плечах, очі горіли фанатичним вогнем. Мова його, що лилася звично і владно, підсилювалась всім його виглядом, кожним порухом розчепірених рук, жовтим вискалом зубів, землистим кістлявим обличчям, що раз у раз жмакалося в судорожних, болісних гримасах.

— Якось я проходив вулицею старовинного і дуже багатого міста,— розповідав семінарист.— «Чи давно засноване це велике місто?» — запитав я одного з городян. «Справді, наша столиця величезна,— відповів мені городянин,— але ми не знаємо, з якого часу вона існує». Через п'ятсот років я знову там проходив, але на цей раз від квітучої столиці вже не зосталось ніяких слідів. На її місці лежали кучугури піску

і пастух пас верблюдів. «Чи давно зруйнована ваша столиця?» — запитав я в пастуха. «Ти, певно, п'яний,— відповів він мені,— Про яку столицю питаєш? Ні діди наші, ні прадіди не пам'ятають її. Тут завжди була пустеля».

Шелест пройшов поміж возами. Потемніли ще дужче степовики, вбираючи похмуру семінаристову притчу... Всяко буває на світі... Все — тлін і суєта.

— Через п'ятсот років я знову пройду тут,— трубним голосом віщував семінарист,— і не знайду вже слідів цього велелюдного ярмарку... Жовта пустеля, суцільна арена мертвих пісків лежатиме тут навкруги. Сліду не буде ні вашого, ні вашої сатанинської Каховки!

Якась тітка голосно схлипнула при цьому з-за воза:

— О лишенько, о боже! — І висякалась у фартух.

— Позамітає дерева, позарівнює плавні... Не буде дощів з неба, сухі чорні бурі вічно гасатимуть над цим краєм. Дніпро? Шукатиму Дніпра — не знайду. О, нещасний у віках, побачу я порожнє ложе дніпрове! Побачу, як на самій його середині нащадки ваші кайлами битимуть криниці!

Мороз перебіг Данькові поза шкірою. Криниці посеред Дніпра? Болячка тобі на язик!

— Крук... крук і є,— шепотів Валерик зблідлими вустами.— Заціпило б йому!..

Як від чорної напасті, кинулись звідси хлоп'ята, шугаючи пісками, поспішаючи до своїх у бік Дніпра. Під гнітючим враженням семінаристового каркання їм, вкрай збентеженим, в цей час здавалося, що над їхнім Славутичем і справді нависає якась небезпека. Лише опинившись нарешті на одній з берегових круч, хлопці знов посвітліли, полегшено зітхнули: Дніпро сяяв перед ними, як і перше, живий, могутній, вільно розкинувшись між берегів у всій красі свого весняного повноводдя.

XI

Наступного дня в тихий досвіт криничани збиралися далі в дорогу. Востаннє вмивалися дніпровою, розбирали курені, вкладали свої пожитки в клунки.

Заграв, зарум'янився Дніпро, злегка повитий свіжим серпанковим туманцем: сходило сонце. Прощально кували зозулі в далеких плавнях. Меншало на березі куренів, просторішало біля води. Гурт за гуртом заробітчани підіймались стежками на гору, на шляхи.

За Каховкою на шляху вже стояла напоготові — ярмами в степ — довжелезна валка асканійських мажар. Кілька прикажчиків, в тім числі й Гаркуша, гарцюючи вподовж неї верхи на конях, давали розпорядження:

— Торби на гарби, а самі — маєте ноги... Хутчій, поки спека не вдарила! Розбирайся, рушай!..

Зарипіли одна по одній мажари, плавно загойдалися в повітрі волячі роги.

Проскакуючи мимо криничан, Гаркуша ковзнув по них таким очужілим поглядом, наче бачив їх уперше. Данька, що не встиг посторонитися, мало не притоптав конем,— з-під коня вихопив хлопця отаман орловських Мокеїч.

— Бандюга! Просто на людей жене,— лайнулася Вустя вслід прикажчикові.— А вчора, як блазень, кривлявся, через плече тьхукав...

Орловці з криничанами, склавшись в одну гарбу, ішли тепер разом, вперемішку, коротаючи дорогу дружніми розмовами. Прокошка, завзятий гармоніст без гармонії, смішив дівчат оповідками про те, як вони промишляли вчора з Федором Андріякою в гармонійних рядах, шукаючи таких, ще не існуючих на світі, гармоній, що були б їм по плечу. Цілий день вони вибирали, перепробували всі гармонії, які тільки були на ярмарку, але так нічого й не вибрали.

— Всі не по плечу? Чи не по кишені? — сміялися дівчата.— Ні одної підходящої не знайшлось?

— Зрідка попадалися,— відповідав Прокошка.

— То чого ж не купили?

— Через дрібницю: купила не хватило... Зате напробувались досхочу, награлися в душу!

— Тепер постити доведеться,— сумовито промовила Олена Персиста.— Мабуть, уже до самої осені гармошки не почуємо.

— Почуємо,— підбадьорив дівчину орловець.— Ми там в гармонійних рядах з одним матросом познайомились... Він теж в Іскаиіях, машиністом у них пра-

цює... Якраз приїздив на ярмарку трирядку собі вибирати. Буде, каже, музика!..

— Може, це той, що ми в березі бачили? — насторожилась Вустя, як птиця.— У нього була новісінька...

— Може, й той,— не став заперечувати орловець.— Який він собою?

Вустя просяяла:

— Та як тобі сказати... Хлопець як сонце!

— Ну, коли — як сонце, то це він! — вигукнув Прокошка, і молодь на його жарт дружно засміялась.

За кілька верстов від Каховки сивіла неподалік шляху висока могила, поросла сріблястою нехворощею. Порівнявшись з могилою, Данько підморгнув Валерикові:

— Гайнем!

За хвилину хлоп'ят уже вітром винесло на самий вершечок могили.

Що за картина відкрилася звідси! Всіма шляхами, в усіх напрямах від Каховки розлітались тачанки, повзли мажари, брели незліченні валки строковиків... Тільки тепер по-справжньому стало видно, чим була Каховка для цих безкраїх, залитих вранішнім сонцем степів, для ненаситних владарів рабовласницького Півдня. Що б вони робили, якби Каховка раптом стала дибки та не дала їм людей? Що цей степ, оці простори без людини? На цілі версти розтяглися шляхами батрацькі валки, збиваючи куряву. Грають обіч них пригінчі на конях, наче женуть після страшного побоїща тисячі бранців у полон. Розсотується потрохи ярмарок, оголяються каховські майдани та прикаховські пустища-піски. Кінчається торжище. Одні — в степи, розчовгуючи босими п'ятами тракти, інші,— хто понаймався за Дніпро,— поронами, пароплавами туди, на бериславські голі висоти. Притихне, спустіє незабаром Каховка, ціле літо кунятиме над Дніпром, ждучи осені, ждучи нового розгульного ярмарку...

— Колись оцими шляхами,— промовив Валерик,— тільки татарва гонила в неволю наших людей, а тепер...

Він не доказав. Прикажчик, окликнувши їх знизу, насварився на них нагайкою, щоб не затримувались, не відставали. Догнавши своїх, хлоп'ята понуро побрели за гарбами.

Спека швидко розгорялася, вже припікало в ноги. Данько спробував був почепитися ззаду на гарбу, але

погонич, виконуючи Гаркушин наказ, зігнав його пугою.

Зустрічний вітер сушив людей, безкраї степи втомлювали зір.

— Стільки землі гуляє,— перемовлялися, йдучи, заробітчани.— Якби на ці перелоги та води вдосталь... Зацвіло б!

Данькові пригадалась учорашня зустріч з семінаристом на пісках.

— Валерику, як ти гадаєш, може таке бути колинебудь, як він ото пророкав?

— Ні, Даньку... Не пересохне Дніпро, поки світ сонця, ніколи не копатимуть люди на ньому криниці... Тарас Шевченко інакше пророкав...

І, наче крізь сон, несподівано м'яким, замріяним голосом Валерик заговорив у бік неосяжного степу:

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озе́ра
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть...

— Святі слова...— почувся поблизу задуманий голос Мокеїча.

Все дужче нагрівалось сухе повітря. Все більше заробітчан позирало вперед, виглядаючи водопою.

Марево потекло степом.

За якусь годину з-за пагорба виринула велика біла будівля з різними господарськими прибудовами, що здіймались над зеленню ще молодого, акуратно розпланованого парку.

— Школа!

Це була та сама земська школа, в якій ще недавно вчився Валерик. Мов недоступні поміщицькі палати, біліла вона самотою серед відкритого степу. Стояла неподалік шляху, оточивши себе парком та прилеглими до нього лісорозсадниками, обнесена невідомо проти кого кам'яним муром з білою капітальною аркою, що виходила просто на шлях.

Просяяв, загледівши знайоме подвір'я, Валерик, просяяв, але одразу й спохмурнів... Солодкими радощами і гіркими полинами хлюпнуло на нього звідти, від рідної школи! Світлом перших дитячих сяєв, болем перших незаслужених кривд, щемливою тугою

безповоротності розбентежила вона зараз його вразливу душу. Чи матір'ю була, чи мачухою — хіба це зараз важливо? Щедрою була на все, і на тому — спасибі... Отой молоденький парк він сам позаторік насаджував з хлопцями, в отих розсадниках ще недавно окулірував молоді абрикоси, попід отією аркою стільки разів вільно проходив... Тепер йому туди, під рідну вигнуту арку, вхід заборонений, шкільний дзвоник дзвонить уже не для нього. Чому? За віщо? За один тільки намір іти у плавні, за огиду до фіскальства, за оті «крамольні» читання, які тільки й могли освітити перед ним дрімучі нетрі життя?!

З байдужістю, мов на чужого, дивилася школа на свого опального пасинка. Наближався до неї в новому товаристві, в гурті обшарпаних невільників, із запорошілою шкільною кокардою на лобі... Коса та граблі навперехрест — коси та греби тепер, хлопче, до самого обрію!..

Валерик сподівався, що біля школи буде водопій,— шкільне начальство теж не гребувало промишляти водою. Однак Гаркуша дав наказ: не зупинятись, рухатись далі до хуторів, бо в школі, мовляв, вода тухла, розбовтками тхне. Якусь заробітчанку, що метнулась була під арку до колодязя, прикажчик перейняв конем з півдороги, завернув, нагрозив канчуком:

— Хочеш, щоб різачка напала? Не для того я вас наймав!

— Бач, все-таки вболіває за нас прикажчик,— говорив дехто здивовано,— дбає про заробітчанське здоров'я...

Але буваліші із строковиків пояснювали Гаркушину дбайливість зовсім інакше:

— До батькового хутора без продиху гнатиме, щоб папаша міг більше вторгувати на воді...

В школі саме була перерва. Школярі, висипавши на подвір'я, юрмлячись під аркою, зацікавлено оглядали заробітчан, що кушпелили й кушпелили мимо.

— О! Гляньте! — раптом вигукнув котрийсь із школярів.— Задонцев наш там! Агов, Валерику! Ти куди?

Валерик, гірко усміхнувшись, помахав однокашникам на прощання рукою і відповів уже по-заробітчанському:

— В Нові Ісканія!

XII

В білій атласній сукні сидить Софія Фальцфейн у парку, в альтанці, приймає гостей.

Альтанка влаштована на високій гірці, насипаній строковиками в одному з наймальовничіших закутків ботанічного саду, поблизу чималого ставка, обрамленого по берегах штучними гротами та заростями м'ясистої, по-тропічному листатої зелені. Дикі качки, магелланові гуси спокійно плавають на водах ставка. Граціозною групою застигли на острівку рожевокрилі фламінго. Віддзеркалені водою, вони немов замилувались своїми гнучкими шиями, високими, струнками ногами. На стежках парку походжають, як дома, набундючені фазани, виблискуючи на сонці важким пурпуром, алмазами, гарячим золотом свого оперення, накладаючи на все довколишнє колорит фантастичності.

Звідси, з високої Софіїної альтанки, видно майже весь асканійський парк. В бік сходу над парком, як зубчатий бастіон, могутньо здіймається цегляна водонапірна башта, збудована в стилі середньовічних рицарських замків. Осторонь, потопаючи в зелені, біліє панський будинок з повідчиняними вікнами в сад, за ним, мов величезні черепахи, блищать черепицею інші будівлі економії: контора, флігелі для гостей, екіпажні сараї... В протилежний бік, крізь гіллясті дерева парку, просвічує під сонцем білясто-кремове на колір, злегка схвильоване вітром, неосяжне море степових ковилів.

У степу ще повна весна. Цвіте ковила, або калдан, як її називають чабани, дзвенять, переливаються в піднебессі невидимі жайворонки. Над Асканією пливе запашний дух степу, квітів, трав, нагрітих щедрим південним сонцем.

Сьогодні в Софії Карлівни гостюють мадам Шило — дружина бериславського міського голови та преподобна Лукерія — ігуменша задніпрянського монастиря. Обидві ярмаркували в Каховці, і звідти занесло їх в Асканію — прибули провідати свого кумира, Софію Карлівну.

Поблизу альтанки монотонно шумить над гротом штучний водопад. Дзюркочуть фонтани. Гості, пригощаючись смаженим мигдалем та справжнім цейлон-

ським чаєм, добропристойно бесідують з господинею, головним чином на духовні теми.

— Хотіла б я вам оце, Софіє Карлівно, одну річ присовітувати,— смачно балакає огрядна, рясно вбрана мадам Шило.— Замість того щоб жертвувати їм тисячі на дзвони, краще придбали б ви собі нашу бериславську церкву Вознесенія. Старовинна, гарно оздоблена, історична...

— Не така вже вона й історична, сестро,— невдоволено кинула на це ігуменша. Сувора, з дзьобатим носом, вона була схожа більше на півня, аніж на жінку.

— Кому ж уже краще знати — історична вона чи ні,— злегка образилась мадам Шило.— Вам, здається, добре відомо, що й чоловік мій походить від запорозької старшини, і сама я з роду Скоропадських... Історична, як ви собі не хочете! Без єдиного цвяха! Ще за часів матінки Катерини перевезли ту церкву на плотах по Дніпру десь аж із Переволошиної, з-під Кременчука, і поставили в Бериславі, там, де цариця звеліла. Відтоді й стоїть собі поруч з вітряками, на горбах. А чого їй там стояти? Хіба в нашому Бериславі хто-небудь розуміється по-справжньому на старовинній українській дерев'яній архітектурі? Їй-богу, придбайте, Софіє Карлівно! Для вашої чарівної Асканії така церковця була б тільки окрасою.

— А як же її перевозити по степу? — промовила після паузи Софія Карлівна, обмахуючись віялом.

— Волами,— жваво пояснила мадам Шило,— в розібраному вигляді!..

— Розтрясуть, переламають,— сумно відповіла Софія Карлівна.— Хіба за ними догледиш? Такий народ настав, що тільки й шукає, чим би тобі дошкулити.

— Істинно так, сестро,— підхопила ігуменша з хижуватим виразом на обличчі.— Не бояться ні гріха, ні кари... Сущі антихристи... На вербному тижні приходить до нас у монастир молодий прочанин, такий поштивий на вигляд, сумирний. «Я маляр-художник, чи немає у вас роботи?» Треба було дещо підфарбувати перед великоднем — взяла, хай попрацює... Просить ще дати когось йому — для підсобної роботи, мовляв... І затьмарив же мене в ту мить нечестивий! Сама ще й направила йому послушницю Ната-

лію, молоденьку, дикувату, вродливу з лиця. Минає день, і два, і три — нібито нічого, малюють... Потім раптом доносять мені: согрішила Наталія з художником! Ми всі у гнів, у крик: негайно вигнати негідницю геть з обителі! Вигнати, але на прощання покарати своїм монастирським судом!.. Ну, звісно, як ми караємо: кладемо грішницю, як у сільській розправі, на лаву ницьма, одна з сестер сідає їй на шию, а друга на ноги, а інші, проходячи з різками, мусять шмагонути кожна безсоромницю по заголеному тілу... Цього разу сестри мої особливо яріли. Де ж пак, не розговівшись навіть, у великий піст, перед самим великоднем посміла! Бризкала б вона, гріховниця, кров'ю, шматтям би рвали з неї біле тіло,— я вже їх знаю. Старі дівственниці, вони найпаче люті на гріх, їх і не посилай — самі ходили в плавні різати пруття. Нарізали, приготувалися, мене ждуть. Приходжу, наказую: «Заголяйте!» Заголили — ах, мати божа! Якраз на тому місці, де треба сікти, в неї два святих угодники намальовано... Опустилися різки наші, не сміємо бити. «Що ж, відпустіть,— кажу,— щоб не брати гріха на душу...»

А він, халамидник, стоїть під брамою, регоче, що вигадав спосіб, як свою коханку врятувати від кари. І вона теж — ні страху в ній, ні сорому. Встала, обтрусилась і пішла, посміхаючись, до нього, як нічого й не сталося. Ще й обернулась на ходу, у вічі, бісовка, сміється: «Оце,— каже,— любов!..»

Мадам Шило, не витримавши, ласо засміялась при цьому. Софія теж розвеселилася. Тільки ігуменша дивилася на них докірливо, видно, не розуміючи причини їхнього пожвавлення.

— Це варварський спосіб отак карати,— промовила згодом Софія.— До того ж ви самі й винні: навіщо було молоду дівчину піддавати таким спокусам? Адже не кожна в її літа може встояти проти спокуси справжнього кохання... По-моєму, треба було когось із старших приставити до того художника.

— Вгадай же, що він за один,— буркнула ігуменша.— Такий поштивий... Ні, сікти їх треба, сікти,— закінчила вона рішуче.

— Та що ви хочете з художника,— сказала мадам Шило.— На те він і художник... Ви краще гляньте на своїх он ченців, з мужеського монастиря: ходять на-

підпитку по Каховці та заробітчанок за пазухи щупають...

— Мадам Шило! — вигукнула Софія.— Як ви висловлюєтесь...

— Пробачте...

— Прошу, продовжуйте...

— Ах, я вже забула!

— Про ченців, про заробітчанок...

— Ага: найвродливіших намагаються наймати. За вроду — червінець надбавки...

— Жах,— сказала Софія, задумавшись.— Що там тільки робиться по тих ярмарках...

— Вакханалія, Софіє Карлівно, справжня вакханалія,— притишивши голос, швидко заговорила мадам Шило, стаючи раптом схожою на пащекувату перекупку.— Берег бунтує, поліція з ніг збилася: агітаторів розвелось, як не перед добром... А в балаганах тим часом вино ллється ніч крізь ніч, троїсті музики не змовкають, прасоли та кримські мурзи гопака вибивають з портовими повіями... На що вже — статечні люди і ті ніби з глузду поз'їжджали... Про Лук'яна Кабашного чули?

— Це той, що в трубу вилетів?

— Еге ж... Напився, найняв собі ватагу дітлашні, наказав, щоб дурнем його принародно дражнили... І сміх і гріх. Начепив через плече торбу з ласощами, іде по ярмарку, як проводир, а каховська малеча з усіх боків на нього: «Дурний Лук'ян, що цурався банків!», «Дурний Лук'ян, що ховав гроші в димарі!» А йому це, як холодне до рани, сам підохочує крикунів: «Кричіть, кричіть дужче, глуміться з старого невдахи!» І жменями сипле-посіває крикунам горіхи та цукерки...

— Спасенний,— пустила очі під лоба ігуменша,— хто тримається далі від того зборища нечестивих... Хай не проникне поганський дух каховського торжища у вашу благословенну Асканію. За це молюсь.

— Недаром, Софіє Карлівно, вашу Асканію називають земним раєм,— підхопила мадам Шило.— Після каховської бурі, після ярмаркової суєти тут справді відпочиваєш душею, забуваєш про всі мирські тривоги... Не розумію тих святих пустельниць, що обирали для своїх молитов дикі печери та пустині... По-моєму, оця буйна зелень, таємничі гроти та дзюркотливі

фонтани вашої милої Асканії не менше схиляють до божественності...

Підносячи хазяйку над святими пустельницями, ма дам Шило била просто в ціль: їй було добре відомо, що Софія Карлівна теж мріє стати святою. З деякого часу про цей дивний намір Софії Фальцфейн гомоніла вся поміщицька Таврія. Бажання стати святою зародилось у Софії після того, як вона відсвяткувала своє п'ятдесятиріччя і переконалась, що найкращі паризькі білила вже не закриють поморщеної шиї, не повернуть молодість обабленому побуряковілому обличчю. Якось в засушливу пору Софія, подивившись на барометр, виїхала в степ. На очах в селян вона стала бити поклони, благаючи дощу на таврійські землі. В той день справді випав дощ, і чутки про те, що його вимолила Софія, рознеслися по всіх навколишніх селах і хуторах.

Монастирі Півдня, підхопивши ці чутки, охоче пішли назустріч Софії у здійсненні її незвичайної забаганки — стати святою. Кому ж уже й бути святою, як не їй? Лютеранка, прийняла православ'я, роздає наліво й направо пожертви... Владарка степової імперії, найбагатша й найрозпусніша у цих краях, вона, переборовши на схилі своїх літ численні земні спокуси, цілком віддалася нині ревній каятьбі і молитвам. Правда, злі язики подейкували, що зовсім недавно Софія нажила собі з якимось іноземним туристом поганої хвороби і невдовзі заразила нею — одного за другим — кількох своїх кучерів. Діло темне, піди взнай, але якщо навіть і так, то хіба це може стати перепоною Софії Карлівні у досягненні її благоліпної мети? Навпаки! Виходить, ще й мучениця на додачу!.. Задніпрянський жіночий монастир, якому Софія подарувала горіховий, оздоблений щирим золотом іконостас, брався першим оголосити Софію святою і вимурувати їй склеп під самим вівтарем.

Софії не дуже подобались розмови про монастирський склеп. Не хотіла б вона лежати і в асканійському фамільному склепі поруч із своїми предками-лютеранами. Воліла б вона бути похованою романтично, десь на високій могилі серед своїх володінь, серед шовкового заповідного степу. Щоб ішли тоді до неї, романтичної таврійської святої, вродливі молоді пілігрими десь із Рима та Парижа і щоб там,

біля її могили, зазнавали вони різних метаморфоз, які в православ'ї звуться чудесами... А ще більше хотіла б Софія і взагалі не бути ніде похованою, якось обминути їхні ідіотські склепи і поносити лаври святої ще за життя.

Однак останнім часом переговори про прилучення Софії Фальцфейн до лику святих дещо зайшли в тупик. Уже не лише монастирі, але й церкви претендували на її капітали, вимагали з майбутньої святої завдатку у вигляді все нових і нових пожертв, зокрема на церковні дзвони, що, поколовшись під час грізних набатів у 1905 році, так і хрипотіли ще й досі в Чаплинці, в Каховці, в багатьох інших селах та містечках Таврії. З дзвонами Софія не квапилась, заявивши, що вона не в змозі замінити дзвони по всій Таврії, та й де, зрештою, гарантія, що невгамовні степові паливоди не поколють їх знов!

Десь у церковних верхах справа зустріла несподіваний опір, але бажання стати святою відтак не покинуло Софію, і сьогоднішні гості якраз і були з тих відданих їй збройносців, які, будучи зацікавленими у майбутніх Софіїних святощах, всіляко підтримували її в зазіханнях на золотий німб.

— «Земний рай»,— усміхнувшись, зітхнула Софія Карлівна.— Ви надто щедрі в своїх компліментах, мадам Шило... Для мене Асканія не стільки рай, скільки ноша, яка вимагає зусиль, нервів і справді християнського терпіння. На жаль, щодалі менше стає людей, на яких можна було б покластись... Уявіть собі, що навіть табунників ми змушені тепер набирати виключно з конокрадів. Парадоксально, але факт... Бо тільки бувалий конокрад, який уже добре знає хитрощі своєї братії, може надійно встерегти табун.

— Мудрий розрахунок,— зауважила ігуменша.

— А коли й не встереже, то зате швидко потім розшукає: знає, де ховають... У них один звичай ховати: зв'яжуть стригуна чи молоду лошицю і з усіх чотирьох у ковилу...

Гості знали Софіїну слабість: здавна кохалася в конях. Ще й досі роз'їжджала здебільшого в ландо чи просто в тачанці, залишаючи новину техніки — автомобіль — на повну втіху синам.

— Але я далека від того, щоб нарікати на свій хрест,— смиренно вела далі Софія Карлівна.— Навіть

за прикрощі, за муки, яких вона мені завдає, я люблю її, нашу ласкаву Асканію, нашу ковилеву столицю... Є в ній справді щось умиротворяюче, таке, що спрямовує думки у вічність... А якщо вже пристрасті, то вони тут бурхають на повну силу. Прості, може, навіть грубі, кочівницькі, але є в них своя приваба. Останній раз, будучи в Парижі, я чомусь особливо гостро відчула себе степовичкою... Вірите,— з Парижа, з набережної Сени, з Єлісейських Полів мене невідступно тягло сюди, в Присивашшя, в наші українські прерії.

— Прерії! Як це романтично сказано! — застогнала в захопленні мадам Шило.— А то: степи та степи...

— В слові «степ» вчувається щось вульгарне, скіфське, чабанське... Але в Парижі я нудьгувала навіть за степом, за чабанською кашею... У великому місті не відчуваєш природи, не бачиш, як заходить сонце. А що може бути чарівнішого, ніж захід сонця в наших безкраїх степах!

— Це зворушливо, оте, що бачиш у вашім, гм... степу, сестро,— сказала ігуменша.— Дика антилопа, полохлива лань довірливо пасуться в сусідстві з могутнім бізоном та зубром... Вашою волею воістину немов здійснюється оте євангельське примирення різних створінь природи, що вже без усякої ворожнечі пасуться рядком...

— Гляньте, ось ведуть нашого Чарлі на прогулянку,— вказала Софія Карлівна вниз, де саме проходив молодий слуга з прирученим леопардом.— Іване, веди його сюди, покажи гостям.

Іван, білявий добродушний хлопець, не забарився ввести звіра в альтанку. Занепокоєна ігуменша про всяк випадок відсунулась подалі в куток, мадам Шило помітно змінилась з лиця.

— А він... і... і... не кусається?

— Що ви,— заспокоїла гостей Софія Карлівна.— Наш Чарлі такий розумник... Погладьте його!

Але гості, видно, не збиралися гладити. Лише після того, як це проробила сама Софія, вони теж почали по черзі гладити леопардову шерсть, далеко витягуючи руки, внутрішньо мертвіючи перед звіром. Чарлі вигинав перед ними свою плямисту спину, мружився, а мадам Шило та ігуменша улесливо осміхались до нього покривленими, потерплими з переляку губами.

Іван спостерігав цю сцену з явною насолодою. Наприкінці він злегка придавив Чарлі за шию, і звір глухо загарчав до гостей. Жінки злякано відсахнулись.

— Припини свої жарти! — крикнула пані на Івана.— Ти не можеш без цього... Чого смієшся? Виведи його геть!

— Ходім, Рябко,— добродушно звернувся Іван до леопарда.

— Не смій називати його Рябком!

— Таж він рябий...

— Не смій, кажу! Скільки тебе вчити?.. Отак вони всі,— втомлено проговорила хазяйка, коли Іван, витягши звіра з альтанки, вже загомонів з ним десь унизу.— Що у вихованця, що у вихователя — один норов. Ти його гладиш, привчаєш, а в нього своє на думці...

— В мене аж отут похололо, коли він рикнув,— поклавши руку на живіт, зізналась мадам Шило і заодно тут же пустила жало в ігуменшу: — Оце вам і євангельська пастьба рядочком... Дружба вовка з ягницею!..

Ігуменша засопіла.

— Скажіть, мадам Шило,— промовила Софія Карлівна, замріяно злігши на руку.— Вам доводилося читати твір Гоголя «Тарас Бульба»?

— Це отам, де запорозький лицар закохується в шляхтянку? Пам'ятаю, проходила колись у гімназії.

— Як він незрівнянно оспівав наші степи, наші українські прерії,— томно сказала Софія.— Але мені чомусь не віриться, що тут було колись так... Важко взагалі уявити собі, що тут що-небудь було раніше, до нас... Тисячний тупіт коней, зблиски шабель у повітрі, хоробре козацтво в яскравих своїх мундирах... Ні, не було, не було цього, мадам Шило! Не могло цього бути!

— Чому? — оторопіла мадам.— В нас ще й досі зберігається прадідів жупан... тільки міль переїла.

— Бойові корогви, величні походи,— повільно говорила Софія, не слухаючи гостю.— Могутні прекрасні лицарі з дивними мужицькими іменами... Ха-ха!.. Де вони могли взятись тут ще до приходу сюди перших Фальца і Фейна? Що їм було тоді робити в цьому забутому, безлюдному і безводному краю?.. Одна фантазія. По-моєму, якби були тоді — то були б і нині, зосталися б хоч у вигляді резервації, як зостався оцей

шматок первісного заповідного степу в нас... А де вони? Замість них сама мужичня навкруги, обшарпана, темна, груба... Згодьтеся, мадам Шило, що таке середовище не могло породити стільки прекрасних лицарів та героїв... А коли не воно, тоді логічно буде запитати: хто ж їх міг породити? Звідкіля вони могли прийти?

Мовчала мадам Шило, не знаходячи відповіді. Мовчала й ігуменша, час від часу пожовуючи омертвілими губами.

В цей час крізь гущавінь парку зненацька пролунав десь з окраїни, з узлісся, дзвінкий дівочий голосок:

— Ідуть!

Степом, з-під сонця, в напрямі від Каховки хмарою йшли строковики.

XIII

Мружачись, Софія взяла із стола маленький срібний дзвоник, теж десь трохи надколений, і подзвонила. Молода покоївка, що чергувала внизу біля ставу, зайнята вишиванням, зметнувшись на ноги, розігналась була до альтанки.

— Принеси бінокль,— перепинила її пані.— Та мерщій!

— Швидко вони дійшли,— зауважила мадам Шило, мружачись і собі — на хазяйчин манір — у степ на заробітчан. Коли ми їх обігнали, вони кушпелили ще біля Титаревих хуторів...

— До води поспішають,— сказала Софія.— Це для них зараз єдиний стимул... Боже, як вони п'ють! Як коні!

— Даремно ви їх у цьому не обмежуєте,— з легким осудом сказала ігуменша.— Вони зловживають вашою м'якістю, Софіє Карлівно... Допадеться зопалу до холодної, надудлиться, а потім — який з нього робітник?

— Хвороби їх не беруть,— відповіла Софія.— Дивишся часом, підійде такий розпалений, мов щойно з пекла, нап'ється артезіанської, хай хоч крига в ній плаває... втерся й пішов.

Принесли бінокль. Приклавши його до очей, Софія стала розглядати валку сьогорічних батраків. Спочатку в панорамі бінокля виріс згорблений Гарқуша на коні,

потім з'явились пари круторогих красенів волів, що йшли шляхом просто на неї, на Софію, сірі, грудасті, важко переступаючи з ноги на ногу, поводячи час від часу головами в ярмах. Обіч гарб брели і брели темні юрмища строковиків. Чимось недобрим, грізним війнуло від них на поміщицю. Он ступає попереду якийсь бородань гренадерського зросту, із зухвало розхристаними грудьми... З такими буває особливо важко говорити... Ідуть лавою парубки, дівчата... Якісь дітлахи, забравшись далеко в степ, бредуть, ледве помітні, ковилою, що шумує навколо них, мов шовк, сягаючи їм по плечі... І навіщо той Гаркуша набирає дітей? З ними одні неприємності. Ставить їх на важкі роботи, а вони потім хникають, надриваються, аж перед гостями буває незручно, подумають, що тут у Фальцфейнів яка-небудь Індія... І взагалі Софія недолюблювала дітей, інтуїтивно почуваючи в них якихось потенціальних недругів. Адже дитина — це загадка, живий сфінкс, ніколи не можеш сказати напевне, що з неї виросте!..

Прийшов головний управитель маєтків Густав Августович, високий, сутулуватий німець, запитав, чи буде пані хазяйка присутня при огляді першої партії.

— Густав Августович! — удавано розгнівалась Софія, виказуючи перед гістьми свою господарську ревність.— Я ж, здається, ще тут хазяйка, чи не так?

Управитель мовчки вклонився. Софія, попрохавши в гостей пробачення і пообіцявши невдовзі повернутися, стала спускатися по східцях униз. Густав Августович, збігаючи попереду, запропонував був їй руку, але Софія відмовилась. Цей Густав Августович був незамінимим служакою, але мав неприємну звичку, розмовляючи, забуватися і бризкати слиною на співбесідника. Тому пані воліла розмовляти з управителем на відстані, не підпускаючи близько.

— Ви коли думаєте розводити їх по таборах? — запитала Софія по-німецьки, прямуючи з управителем в бік казарми.

— Завтра вранці почнемо... А втім, як ви зволите, Frau Wirtin [1].

— По-моєму, це краще буде зробити ще сьогодні...

---

[1] Пані хазяйка *(нім.)*.

Звечора, холодком... Бо за ніч вони так засмердять нам подвір'я, що потім тиждень буде чути.

— Гаразд, почнемо звечора...

В маєтках Фальцфейнів здавна було заведено, що оглядати свіжих строковиків виходять не лише управителі, але й сам господар, якому належить пройтись, показатися в цей день новим людям, щоб знали, перед ким їм все літо знімати шапки. Такий існував порядок, і не Софії Карлівні було порушувати його, хоча зустрічі з строковиками ставали для неї дедалі обтяжливіші. Чи тому, що постаріла і не має вже чим хизуватись перед зайшлою каховською паруботою, чи, може, тому, що з року в рік контингент новоприбулих стає все гіршим, непокірливішим... Який жаль, що не можна взагалі обійтися в житті без строковиків! То було б найкраще, то був би справді рай!

Глибоке презирство і вічний острах викликало в Софії це строкове тубільне плем'я. Скільки живе — ніяк не може з ним порозумітись. Таке уперте, таке лукаве та підступне!

Ах, якби знали її закордонні приятельки, серед кого доводиться їй тут жити... В своїх листах вони називають Софію королевою українських прерій, а численні асканійські строковики ввижаються їм покірними, чемними, мальовничими ковбоями... Наївні уявлення! Звичайно, вона, Софія, не шкодувала сил, щоб якось навернути своїх упертих тубільців до культури, перелицювати їх під своєрідних українських ковбоїв, але все те марно. Доки повчаєш його при чеченцях, доти й слухає, а пішов з-перед очей, уже, чуєш, десь насміхається з тебе, дає тобі всякі глумливі прізвиська, з якими мусиш потім ходити весь вік. Дай такому ласо в руки, так він зашморгне його тобі ж на шиї!

Найвульгарніших насмішок, чого завгодно можеш чекати від них, але тільки не вдячності, не джентльменського ставлення... Понастроювали проти хазяйки навіть своїх цапів, що водять на пасовиськах отари. Досить з'явитися перед таким цапом у костюмі, приміром, амазонки, як він уже мчить на тебе звіром, не знаєш, куди діватися...

А їхні вислови: «Скубни цапа за хвіст — буде рукавиця!..»

Однак, незважаючи на різні прикрощі котрих Софії завдавала іноді її степова імперія, вона не згодилась

би проміняти свої володіння ні на які інші. Цей край, певно, мав протекцію від самого всевишнього. Ніде в світі не можна було так швидко й легко багатіти, як тут. Що той американський Клондайк порівняно з її українськими преріями! Тут буквально все само пливе тобі в руки, багатства твої ростуть, мов на дріжджах, уже, здається, навіть без твоєї участі, без будь-яких зусиль з твого боку. Розуміється, все це прийшло як наслідок енергії, кмітливості, культури, ну, і, звичайно... щастя трьох поколінь Фальцфейнів. Так, саме щастя, це безсумнівно.

Кощавими колоністами, без дворянських гербів прибули сюди, в Присивашшя, перші Фальц і Фейн. Породичавшись між собою, вони стали Фальцфейнами, а наплодивши хмари овець, стали благородними, а ще більше розбагатівши, стали могутніми степовими крезами, перед якими тепер запобігають ласки навіть губернатори. Фортуна! Блискуча фортуна плюс до неї господарська чіпкість, родючі землі, незрівнянні пасовиська, породисті вівці — все це в сукупності принесло Фальцфейнам їхні мільйони.

Правда, останнім часом по економіях все частіше лунають голоси різних крамольників, нібито фальцфейнівські мільйони походять зовсім не від овець, а що нажиті вони ганебним плантаторським способом, кров'ю та потом строкових рабів, єгипетською працею кількох поколінь каховського батрацтва, найвитривалішого і найдешевшого в світі... Дивні претензії! Самі ж наймаються і самі ж потім ремствують! І взагалі, до чого тут плантатори, до чого — раби? Можна подумати, що їх тут лінчують абощо! Тим часом кожному відомо, що в Асканії вже третій рік живе молодий негр із Сенегалу, спокійнісінько працює кухарем, і ніхто його досі не лінчував і не збирається лінчувати.

Найприкрішим для Софії було те, що найбільше горланів якраз і виходило з її власних економій, з численних скотних дворів, чабанських сараїв, таборів та батрацьких казарм, з темних надр вічно невдоволеного заробітчанського племені... Лукаве, варварське поріддя! Таврує, осміює, компрометує на всі лади своїх благодійників... І це замість того, щоб довіку дякувати великодушним Фальцфейнам, які, мов відважні конквістадори, ступивши на цю незайману

землю, посіяли на ній зерна прогресу, завели англійських скакунів та французьку кухню, ввели лакеїв у фраках та американський спосіб стриження овець.

З американцями Фальцфейни здавна підтримували досить тісні зв'язки. Звідти випи́сували баранів-плідників, звідти ж завезли в Асканію останніх на землі велетнів бізонів, майже цілком винищених за півстоліття на американському континенті. Молодший син Софії, Вольдемар, і зараз вояжував десь у Сполучених Штатах, поїхавши на світову виставку вовни в Чікаго. З-за океану теж іноді навідувались в Асканію різні закупники, професіональні туристи та пронозливі кореспонденти газет, для яких Фальцфейни не шкодували подарунків і які потім розносили славу про владарів українських прерій по всьому світу. Захлинаючись від захоплення, вони наввипередки описували розкішні степові пікніки, катання на тройках, ночівлі під відкритим небом у цілиннім степу «з усіма аксесуарами життя циганського, таборового...» В їхніх щедро оплачених дифірамбах Асканія виступала романтичним островом, твердинею західної культури серед розбурханого варварського моря, а хазяйка Асканії була «чудесною амальгамою паризького виховання й бурхливого скіфського (бог з ним — хай навіть скіфського!) темпераменту».

Про тисячі тих, що випасали Фальцфейнам отари, молотили хліб на токах, насаджували парки, будували в Асканії басейни, копали штучні озера, перевертаючи гори землі,— про цих людей розбитні вояжери-кореспонденти подавали значно скупіші відомості. Про строкових вони знали тільки те, що приходять вони десь з півночі через якусь свою екзотичну Каховку, що люблять вони ходити завжди босими, що можуть випивати одним духом по відру води і що там, де вони працюють влітку, дуже жарко. Там уже кінчається цивілізований рай асканійських вольєр і починається справжня українська Сахара!

Старанно зберігала Софія пожовклі вирізки з американських газет, як і листи від своїх ексцентричних заморських приятельок, з якими вона колись розтринькувала життя по паризьких пансіонах та вар'єте. В них ще й досі вчувалося їй далеке відлуння молодості, тієї, що й справді дзвеніла шаленими тройками в степу, пінилась при місяці шампанським десь на копи-

цях сіна, мліла розгульною ненаситною млостю в духмяні таврійські ночі... Тяжко зізнатись, але за одну таку ніч, гріховну ніч молодості, все б віддала зараз Софія — землі, маєтки, рабів!..

Мала вона законного чоловіка, але не почувала себе з ним дружиною, має дітей, але не почуває себе матір'ю. Почувала й почуває себе куртизанкою, потайно хтивою навіть і зараз, у своєму солідному віці.

Це, мабуть, кара їй за оті хмільні молоді гріхи! Не в силі примиритися із своєю старістю, не має радості в дітях... Старший син, найрозумніший, що вважається засновником асканійського зоопарку, лікується зараз десь у Швейцарії і цікавиться в листах не стільки материним самопочуттям, скільки своїми любимими звірами, середульший вродився дефективним і, засівши після скандальної історії з вибухом у Доренбурзі, погрожує звідти матері та братам новими дебошами, а менший, цей теж... байдикує десь в Америці. Сама зосталася цього року на всю Асканію, весь тягар влади на ній.

І вже розміняла шостий десяток... Поморщилась шия, побабіло підборіддя, не допомагають паризькі креми... Тільки тіло ще досить гнучке та прудке, погадючому звивисте та податливе, наче весь час почуває себе в чиїхось обіймах...

— Може, тачанкою скористуєтесь? — перебивши Софіїну меланхолію, запропонував управитель, коли вони проходили мимо екіпажного сарая.

Софія Карлівна сприйняла це як образу:

— Ви вважаєте мене такою вже кволою та постарілою, що й через маєток не перейду?

— Що ви! Даруйте, Frau Wirtin! Я зовсім не хотів...

— Годі, годі... Пройдуся пішки. Я так рідко бачу нашу Асканію з цього боку...

З цього, південного, боку економія мала не зовсім привабливий вигляд. Кінчились сади та вольєри, потяглося голе, витоптане пустирище, за яким збилися похмурою групою винесені якомога далі в степ обдерті батрацькі казарми. Пануючи над цілим районом казарм та робітничих халуп, густим чорним димом курила в небо цегельня, якась зловісна на тлі чистого, відкритого степу.

— Як тут незатишно,— поморщилась Софія Карлівна.— Діти, кози, пилюка, дим!..

Неподалік від казарм, біля так званого «чорного водопою» (яким, на відміну від «білого», панського, користувались тільки батраки та худоба), вже смачно пахло їжею, варилася, клекотіла у величезних казанах страва для строкових. Тридцять вибракуваних ветеринаром баранів було зарізано ради їхнього приходу! Баранячі шкури та роги так і лежали тут неприбраними, на видному місці, щоб кожен міг, оглянувши їх, на власні очі пересвідчитись у щедрості асканійської хазяйки, щоб потім і влітку, коли звичайно починаються ремствування на харчі, на протухлу солонину, можна було б заткнути невдоволеним пельку нагадуванням про оцих тридцять нагуляних баранів, без жалю забитих одним замахом в день прибуття першої партії.

Потягло пилюкою, потом, зарипіло, затупотіло... Передні мажари, огинаючи Асканію, вже втягувались на вигін. Закушпелені натовпи заробітчан, загледівши колодязь, з ходу кинулись до нього (окрім води, для них зараз ніщо не існувало). Гаркуша, сплигнувши з коня, підбіг до хазяйки, став доповідати. Софія, перебивши його, наказала вистроїти прибулих для огляду.

Нелегка це була справа — вистроїти в ряд оцей різношерстий, ще не прибраний до рук натовп. Одні товпилися біля водопою, інші розбирали з мажар торби, декотрі ж, понапивавшись, навіть порозлягалися, як пани, і не хотіли вставати. Однак Гаркуша разом з іншими пригінчими, пустивши в хід увесь свій намуштрований досвід, незабаром сяк-так вибудував із заробітчан величезну шеренгу, яку він намагався навіть вирівняти по-солдатському, але яка так і залишилась напівстихійною, кривулястою, вигнутою, мов піднята хвиля.

Софія в супроводі управителів та прикажчиків рушила оглядати людей. У шелестливій сукні, у білій панамі йшла вона вихлястою ходою королеви понад рядами, милостиво посміхаючись до закіптюжених, пропотілих істот. Заробітчанки не вміли так посміхатися, як вона. Посмішка хазяйки була для них наче якийсь мистецький фокус: доки дивиться на тебе — посміхається, а тільки відвихнулась поглядом до управителя, вже нема на обличчі усмішки, злетіла, згасла і замість неї з'являється вираз нудьги або сторож-

кої напруги, витонченої жіночої хижуватості. За якусь мить і це згасне так само швидко, як і з'явилось, бо вже пані обертається до людей, вже знов уста їй складаються у звичному, наче наліпленому, усміху. З подивом помічало ці зміни зірке заробітчанське око!

Біля декотрих Софія зупинялась, заговорювала, питала, чи вдоволені, що попали в Асканію.

— Хоч у пекло, аби тепло!

— А чи баня нам буде?

— А в звіринець нас пустять?

— А в сад?

Хазяйка обіцяла все.

Навпроти Данька та Валерика вона теж затрималась і ніби навіть зраділа зустрічі з ними.

— Які милі хлопчики!..— млосно мовила вона.— Густав Августович, зверніть увагу, які в них розумні, інтелектуальні обличчя!.. Я завжди почуваю в собі якийсь підсвідомий потяг до дітей, до їхньої чистоти та безпосередності... Ви їх призначте, будь ласка, на легку і приємну роботу. Взагалі, я наказую всіх дітей і підлітків призначати тільки на легкі, посильні для них роботи... Залиште їх,—додала вона по-німецькому,— хоча б при складах... вовну перебирати.

Вираз удаваної піснуватості, святенницької стриманості, що лежав на Софіїному обличчі, дівчатам-заробітчанкам з першого ж погляду не сподобався. Правду кажучи, боялися вони всіляких святенниць, які потім, у буденному житті, найчастіше виявляються особливо жорстокими та в'їдливими тиранками.

— Злюка, мабуть,— перешіптувались заробітчанки Софії вслід.— Яга!

— Мружиться, скалить на тебе око, наче недобачає!

— А духами якими напахчена... Несе від неї, наче кінським потом...

— Та ще й стрижена до того... Чи не парубки їй часом коси відтяли?

Однак Софія не чула цих зауважень на свою адресу і посувалась понад рядами далі, обділяючи строковиків усмішками, які їй здавались бездоганними.

Після оглядин дозволено було пити і їсти. Криничанські Сердюки, загледівши баранячі шкури, по-змовницькому підморгнули один одному і разом розреготались: отут накладемось!

— Яка ваша думка буде, Софіє Карлівно, про сьогорічний набір? — запитав Густав Августович, коли Софія, зоставшись з ним посеред вигону, вже перестала посміхатись.

— Не знаю, що там завтра інші приведуть, а від цих враження не дуже втішне,— призналася пані.— Порівняно з торішніми, серед цих, по-моєму, значно більше зустрічається зухвалих, розбійницьких фізіономій... Чи не так?.. А потім, з-поміж дівчат занадто вже багато писаних красунь. Я, до речі, помітила це за Гаркушею: завжди він таких наведе, що хоч виставку красунь з них влаштовуй... Хотіла б я знати, чию в таких випадках волю він виконує? Розтлумачте, будь ласка, йому, Густав Августович, що мені потрібні насамперед скотарки, доярки, в'язальниці з дебелими хребтами, а не яскраві полтавські красуні, які все літо крутитимуть з заробітчанами романи, відволікаючи їх від роботи.

Густаву Августовичу було досконально відомо, чию волю виконує Гаркуша. Цей хитрий і підступний прикажчик знає, на кого йому робити ставку. Перед Софією він гнеться лише для ока, а весь розрахунок його на панича Вольдемара. Дбає про його майбутній гарем! І хоча управитель ненавидів Гаркушу всією своєю прусською ненавистю, але викрити перед хазяйкою паничевого фаворита не міг і не хотів, тим паче, що й сам Густав Августович у справі з красунями почував себе в якійсь мірі Гаркушиним співучасником. Управитель, певна річ, не міг все це викласти зараз Софії. Одначе, хоча б для проформи, треба було нагримати на Гаркушу, провчити його негайно, щоб бачила пані.

— Алло, Гаркуш! Ком гір!..

Покликавши прикажчика, Густав Августович взяв його за лікоть і, відвівши вбік від Софії, став енергійно читати йому нотацію.

— Донерветер,— бризкав слиною на Гаркушу Густав Августович,— через тебе мені нагінка... Нащо стільки вродливих набрав?

— Ану їх к чорту,— лайнувся у відповідь Гаркуша, тримаючись перед управителем досить нахабно.— Вони всі там вродливі!

— То не є резон... Я знаю: природа й порода... Але пані невдоволена!

— Краще б вона не совалась у ці справи, ваша пані...

— Що за тон, Гаркуш? Ну-ну, обережніш на поворот... Доки панич вояжує, вона тобі може... е-е... роги скрутити!

— Викинштейн, може? — ошкірився раптом прикажчик.— Не дуже ви мене цим лякайте! Що я — собі їх набирав, гареми у мене потайні, чи що? Самі ви добре знаєте, куди і кому відбирається товар!

Доки вони так перегиркувались, Софія Карлівна стояла сама собі серед вигону, стежачи з-під кислатої панами за штовханиною біля колодязя.

Розкошували заробітчани водою. Пили, віддихавшись, знову пили, як найкращий, найсолодший у світі напій. Дівчата тут же вмивалися, чепурилися, розчісували свої врунасті коси, не звертаючи уваги на панію.

О, як їх зараз ненавиділа Софія! Молоді, розпашілі здоров'ям, налиті гарячою соковитою силою... Золоті від смаги, насунули звідкись, заволодівши її подвір'ям, її водою, затьмаривши без найменших зусиль її саму. Щойно прийшли десь з-під сонця, з Каховки, мов древні рабині із східних невільничих ринків, а тим часом уже не почувають себе рабинями, тримаються тут, наче вдома. Боже, які в них постави, які пишні, тугі бюсти, скільки природної неусвідомленої грації в кожному русі... Плавно, мов русалки, чешуть коси, поставали в ряд понад коритами і миють ноги, високо підбираючи спідниці, не соромлячись своїх білих, незагорілих стегон, свого пругкого, молодого, класично прекрасного тіла...

Глибоко зітхнула Софія.

Ні, не хотіла б вона бути святою, хотіла б бути молодою!

XIV

Гаряча задуха стоїть у сараях. Пашить над головою розпечена черепиця. Смердить вовна. Повітря важке, густо насичене духом овечої сірки, скипидару, дьогтю, яким заливають уражені коростою місця шкіри та свіжі закривавлені порізи на щойно острижених вівцях.

Сидять хлоп'ята півколом у задушливім закутку, перебирають вовну. Немудра це річ — перебирати брудні колючі «обніжки» — забиті реп'яхами та бібряхами відходи, що попадають під сортувальний стіл... Швидко опанували Данько та Валерик нове своє ремесло. Пожаліла їх пані, наказала поставити на легку роботу... А, було б їй так дихати легко, як оце їм! Саму б її засадити, руду відьму, в оце смердюче, задушливе пекло, де чадієш від сірки, де від овечого мекання туманіє голова... Так умекаються тут хлопцям за день, що потім і в казармах уві сні всю ніч мекають.

Стриже овець спеціальна артіль стрижіїв-маячан, що прибули сюди, як цигани, цілими сім'ями. Розкинули біля амбарів шатра для дітей, пустили коней на пашу (виговорили собі таке право на час сезону), а самі з ранку й до ночі в сараях, не розгинаючись, знімають важкі руна з мериносів, цигаїв та лінкольнів. Отаманує над стрижіями тітка Варвара, дебела, напориста, горлата, слово якої для артілі — закон: «Кидай роботу!» — І всі кинули. «Починаймо!» І всі почали.

Тітки Варвари побоюється навіть довготелесий німець-наглядач, якого звати Фрідріх Фрідріхович і якого вона уперто величає Фидрик Фидрикович або просто Фидриком. Фидрикові, видно, вперше доводиться мати справу з жінкою-отаманом, і він, неборака, ще не завжди може второпати, як йому з нею поводитись в тому чи іншому випадку.

В обов'язки наглядача входить погейкувати на людей, важити вовну, а також видавати стрижіям мідні маленькі бирки на кожну острижену вівцю. Коли на виході, де Фидрик переглядає овець, між ним і котримсь із молодих стрижіїв виникає сварка, то завжди в таких випадках кличуть тітку Варвару, щоб розсудила. Грудаста, розшаріла на виду, з ножицями в руці, в своїх робочих парусинових штанях, підходить вона до німця спокійною отаманською ходою.

— Що тут у вас? Знов не дає бирки?

— Та не дає... Порізав, каже. А хіба це порізав? Удряпнув!

Оглянувши удряпнуту вівцю, отаманка деякий час дивиться на німця, що стовбичить перед нею напів-

голий, у самих трусах, з торбою бирок на жилавій шиї.

— Ти... Фидрик,— нарешті каже отаманка, погрозливо беручись у боки.— Чи доводилось тобі остригти в своєму житті хоч якого-небудь дурного барана? Чи зняв ти руно хоч з однієї вівці? А через мої руки їх тисячі перейшло, і від такої подряпини ще ні одна не загинула.

— Але ж, фрау Барбаро...

— Яка я тобі фрау? Що я дітей з тобою хрестила? Видай бирку і не мороч голову хлопцеві...

— Але ж...

— Видай, бо зараз кинемо роботу!

Загнаний на слизьке, німець нарешті добуває з своєї торби нещасну копійчану бирку, без якої робота стрижіям не зараховується.

На вівцях, що виходили з-під рук самої тітки Варвари, порізів майже ніколи не траплялось, хоча за день вона остригала овець найбільше. Її робоче місце в сараї було навпроти Данька, і хлопець не раз у захваті задивлявся на її роботу.

— Глянь, Валерику, як ловко у неї виходить... Немов само відгортається руно від тіла...

— Вона, мабуть, знає до овець якесь слово,— перемовлялись поблизу жінки, шиючи лантухи на вовну.— Іншим доводиться путати, тримати, а під нею вівця лежить собі розв'язана, як дитина в купелі...

— Тітко Варко, чим ви її приворожуєте, що вона під вами ані мекне, ані брикнеться?

— Ласкою,— коротко відповідала отаманка.

Справді, хоча роботу свою вона виконувала немов з принуки, з майже сердитим виразом напруженого, набряклого кров'ю обличчя, але в кожному русі її було стільки красивої лагідності, точності, стільки вправної ласки було в її руках, що вівця аж заплющувалась від вдоволення, почуваючи на собі цю ласку, що текла й текла на неї з умілих Варвариних рук. Німа, безсловесна твар, лежачи на боку, вже мовби розуміла, що тітка Варвара, обережно знімаючи з неї важкий і жаркий кожух, не замишляє над нею ніякого лиха, а, навпаки, хоче вивільнити її від зайвого тягара, без якого їй буде зручніше й легше ходити в степу.

М'які суцільні руна (забродженi, сірі зверху, вони були знизу як вершкове масло!) одне за одним летіли

з Варвариних рук на сортувальний стіл. Там їх сортували на перший та на другий класи, тоді важили, і німець, вийнявши з-за вуха олівець, робив собі запис у книгу; потім білими рунами натоптували величезні лантухи, що погойдувались по всьому сараю, підвішені канатами до бантин. Топчіями ставили тільки важких, шестипудових дядьків, але іноді й Данькові з його пташиною вагою вдавалося спробувати цього, схожого на розвагу, заняття — погойдатися в лантусі, пірнувши у вовну по плечі.

Скільки тут громадилось тієї вовни! Горами лежать уже біля дверей наглухо позашивані лантухи, наготовані кудись, позначені чорними таврами.

Цікавість розбирає Данька:

— Тітко Варваро!

— Що таке, племіннику?

— Де її діватимуть, всю оцю вовну?

— На мажари та в Каховку...

— А тоді?

— А тоді натчуть із неї дорогих, тонких сукон, та будемо ми з тобою носити з тих сукон красиву святкову одежу...

— О, якби-то!.. Тітко Варваро, коли це буде?

В задумі стоїть біля лантухів отаманка, поправляючи на шиї важку, вже сивіючу косу, що роз'їхалась під час роботи.

— Не буде цього тут... Це я сміюсь,— похмуро, без тіні усмішки каже вона.— Повезуть вовну в Каховку або в Хорли, звідти кораблями за море — на фабрики загранишні... Там, далеко, перепрядуть-перетчуть її в тонкі сукна, і тамтешні багачі носитимуть з неї напрасовані костюми, нагуляні в Таврійських степах...

— А нам?

— А нам з тобою, хлопче,— світити дірками в перетлілих ситчиках, круглий рік ходити в грубих сирових полотнах та в парусині оцій...

Отаманка вдарила долонею по коліну своїх парусинових штанів і знову пішла до станка...

Отари вовнистих, ще не стрижених овець підганяють до сараїв просто зі степу. Минуло вже кілька днів, як Данько та Валерик опинились в Асканії, в самому серці Таврійських буйних степів, а самого степу вони ще по-справжньому й не бачили. Де тут його побачити крізь занудливе труєво сірки, крізь брудні,

потемнілі від часу стіни сараїв, у яких вони чадіють, немов у величезній глухій клітці?..

Подих широкого степового царства приносили з собою чабани. Підігнавши отари, вони заходили в амбари, і від них пахло вітром, сонцем, травами, духмяним степовим зіллям. Хай були вони в шкарубких постолах, з бурдюками води за спинами, хай смушеві їхні шапки були вже посічені негодою, але як уміли ці корінні обвітрені степовики триматись, як уміли вони незалежно поводитись, викликаючи в Данька щиру шанобу й захоплення! З людьми розмовляли привітно, хлоп'ят розпитували про домівку, на німця-наглядача вони й вухом не вели, сміливо пересміхалися, стоячи з своїми гирлигами перед його заткнутим за хрящаве вухо олівцем. Статечні, неквапливі, як справжні володарі степу, збиралися гуртами, відмітні на око в пропотілих своїх сорочках із цупкого домотканого полотна, хто в шапці кудлатій, хто в кислатім брилі із пшеничної соломи, та найвідмітніше на чабанові — взуття: шкуратяні постоли з так званими «паволоками» — широкими ремінними тясьмами, що ними чабан щільно — ремінь до ременя — обмотує собі литки (мабуть, так легше ходити). Паволоки в доброго чабана ще й мідними гудзиками рясно оздоблені для краси та шику! Ніхто, лише справжній корінний чабан має право носити паволоки з міддю — блискучою гордовитою оздобою, від якої Данько просто очей не міг відвести... Та ще ці гирлиги-патериці — одвічні знаки чабанської влади...

Гирлигами (по-їхньому — гайдарками) чабани орудували майстерно.

— Без гайдарки,— жартували вони,— чабан, як без коня.

Найверткішу вівцю можна підчепити карлючкою-гирлигою, вихопити з гурту, підтягнути до себе. Ніяка, хай найхитріша, не перехитрить чабана, не сховається в тисняві від його меткого знаряддя. Ось, наче вправний стрілець, цілиться він між безлічі однаковісіньких овечих ніг, раз! шугнув низом гирлигою — і вже тягне-витягує саме ту, яку йому треба.

Були в чабанів свої, тільки їм властиві, повадки, звичаї, свої жарти і навіть лайка своя. І все те подобалось Данькові. Деколи, попросивши в котрогось із чабанів гирлигу, хлопець і сам пробував орудувати

нею, переймаючи чабанські замашки, але в нього поки що нічого не виходило.

— Не густо, видно, дома овець маєш,— весело сміялись чабани, потішаючись з Данькових промахів.— Признайся по правді, чоловіче добрий: більше горобцями займався, аніж мериносами?

— Для нього ще всі вівці однакові: не ту тягне, яку хоче, а яку може...

— Нічого, буде бонітьор! [1]

Хлопець на їхні жарти відповідав тільки тим, що ще більше впрівав, намагаючись опанувати мудре майстерство гирлиги. Уперта Данькова запопадливість у цьому ділі була чабанам явно по душі.

— Не перевівся чабанський рід!

Якось один з атагасів, кряжистий старий солдат з георгіївським хрестом на грудях, розпитуючи Данька, з яких він країв сюди забився, несподівано витрі щився на хлопця у великому подиві:

— О! Та це ж турбаївська поросль! Кринички, Остап'є, Говтва!..— І, зірвавши з себе шапку, радісно вдарив нею об землю.— Ви чуєте, чабани? Казали, нема Турбаїв, казали, що й місця ті розорано... Брехня!! Турбаї були й будуть!

Вхопивши Данька за руки, атагас у захваті обкрутнув його перед собою, жадібно оглядаючи з усіх боків, потім притяг, пригорнув до грудей, як рідного, і на мить застиг так, занімів, схилившись над вихрястою хлопцевою головою. Великі, наче алмази, сльози повільно покотились одна за одною по широких, запечених сонцем щоках атагаса.

— Внука зустріли, Мануйле, чи що? — дивувалися чабани, підходячи.

— Більше ніж внука...— задумався атагас.— Турбаївця.

Сам він був теж турбаївець, нащадок тих славних повстанців, яких переселив колись пан Каховський — за наказом цариці — з Хоролу в безводні Таврійські степи...

Німець, з'явившись на порозі сарая, все строжив на Данька, погрожуючи штрафом за те, що відлучається без дозволу від роботи. Треба було йти сідати знову до вовни.

---

[1] Спеціаліст, який робить оцінку якості та класифікує овець.

— Отак у неволі довелося зустрітись. А були ж ми вільні козаки.

Відпустивши хлопця, атагас провів його до самого сарая пильним, стуженим поглядом.

Через деякий час Мануйло з'явився в сараї уже вспокоєний і чимось уже рідніший Данькові за всіх інших чабанів. Ставний, високий, він повільно рухався понад станками, поблискуючи своїм «георгієм» на полотняній пропотілій сорочці. Біля Варвариного станка пристояв, задивившись, як отаманка стриже.

— Хист у тебе, Варваро, до цього діла... Недаром на світову виставку руна твої повезли.

— Може, хоч на цей раз Фальцфейни могорича поставлять,— насмішкувато промовила Варвара.— Вам за те, що напасли, мені — що настригла...

— Е, мабуть, без нас могоричі поп'ють... Хто пас, хто стриг, а хвалитись панич і сам зуміє...

— Кажуть, нібито ще дві медалі за вовну насуджено... за миту — малу, за немиту — велику...

— За вовну, та й тільки? За руки твої, Варваро, медаль би тобі золоту!..

Отаманка стрижіїв не сказала на це нічого. Ще нижче схилилася над напівроздягнутою вівцею, що нерухомо світила знизу на неї своїм здивованим оком, райдужним, випуклим, як самоцвіт.

Мануйло тим часом підійшов до гуртка підлітків, що, розсівшись кружком, перебирали відходи.

— Ще не вчадів, земляче? — звернувся він до Данька.

— Та тут недовго,— похнюпився хлопець.

— Слухай лишень, що я тобі скажу... Чого тобі скніти отут, мов на губвахті, серед смердючих оцих обніжків?.. Чи не пішов би ти, гей, до мене гарбичем? У степ, на простір!..

В Данька від радощів похололо в серці.

— А що таке гарбич?

— Біля гарби бути... За провізією по п'ятницях їздити... Кашу нам чабанську варити.

— Так я ж не вмію!

— Була б охота: всіх артикулів навчимо... А там, дивись, і до вищого чину дослужишся... Чабаном лівої руки, чабаном правої руки, а як підростеш, то, може, й в атагаси проізведуть...

Атагасом! Найстаршим чабаном в паволоках з міддю, найдосвідченішим, упевненим, незалежним, з яким

навіть пани мусять рахуватись!.. Про це Данько міг тільки мріяти.

Зрештою, що йому в цих сараях? Що він тут забув? Нікого з своїх поблизу не зосталось — сестра Вустя була тепер за кільканадцять верстов від Асканії, на таборі Кураєвому, куди після розподілу потрапила більшість криничан та орловців, яких у перший же вечір відправили, мов етапників, далі, не давши їм навіть переночувати в головному маєтку. Покушпелили хто на Бекир-сарай, хто на Джембек-сарай, хто на табір Кураєвий, хто на Комишевий... Недовго слухали в Асканії Гаркушиних райських птиць! Правда, в головній економії зачепився Нестір Цимбал, який, закривівши в дорозі, не міг далі йти, і його призначили кудись на страусятник. Але з Нестором Данько міг зустрічатися хіба що вночі в казармах, отже, із своїх зостався, власне, один Валерик. З ним Данько не хотів би розлучатись! Що, коли попросити атагаса, може, він згодиться й Валерика взяти?

Атагас привітно дивився на Данька своїми ясно-сірими, мовби від природи примруженими очима (це, мабуть, від того, що давно чабанує, що завжди йому доводиться бути серед степу, серед сонця та блиску!).

Його влада здавалася Данькові безмежною.

— Оце товариш мій, Задонцев,— почав Данько, вказавши на Валерика.— Візьміть і його гарбичем!

Чабан посміхнувся:

— Всіх я вас рад би, хлоп'ята, забрати звідси... Але ж несила моя! Гарбич при отарі один... Дружка твого, може, хто-небудь інший візьме... Попитайте.

Валерик почервонів, мов ягода, серед своєї вовни і поспішив покласти край цій невдалій Даньковій протекції.

— Чого ти за мене просиш,— може, я й зовсім до отари не хочу! — випалив він, схвильований.— А тебе коли беруть, то йди... Гіршої катівні, аніж тут, ніде не буде.

Гарячий клубок спер Данькові дихання. Безмежно жаль йому стало товариша.

— Я без тебе, Валерику, не піду...

— Іди, Даньку,— став уже м'якше вмовляти Валерик свого побратима.— Там хоч вітру надихаєшся, степу надивишся... А по п'ятницях будемо зустрічатись.

— Звісно,— підтримав Валерика атагас.— Щоп'ятниці приїздитимеш сюди верблюдами за пшоном... А в неділю він зможе провідати тебе на пасовиськах.

Як не гірко було Данькові розлучатися з товаришем, але нарешті, переконаний розважливими доводами, він змушений був згодитись, сподіваючись, що десь пізніше знайдеться й для Валерика робота біля отар... Тоді вони будуть сусідами в степу!

— Гаразд,— схопився Данько.— Але де ж мені гирлигу вирізати?

Він був готовий хоч зараз вирушати в степ.

— Чекай з гирлигою,— стримав його атагас.— Ще мені треба за тебе з управителем сторгуватись. Сьогодні в нас субота?.. От у понеділок тебе заберу. Прижену «шматок» достригати і заберу.

На тому вони й зійшлися. Став би цей день святом для Данька, якби не потьмарила його одна раптова подія. Незадовго до обідньої перерви до амбара ввели нову групу дітлахів, очевидно, відібраних з останньої заробітчанської партії, що прибула з Каховки напередодні. Серед новачків Данько відразу впізнав ту нещасну дівчинку, в якої помирала мати в Каховці на ярмарковому лазареті. Дівчинка відтоді ще начебто більше схудла й витягнулася — зостались самі очі, великі, перелякані, та тоненькі хвостики косичок за плечима. Ступила до сарая, мов до пекла, і на мить отетеріла перед його високими темними стінами, перед незнайомими людьми, які, обливаючись потом, бабрались серед вовни та клопотались біля овець, що, жалібно, верескливо мекаючи, здригалися, напівоблуплені, під страшними ножицями. Чадний дух сірки, лою, овечого поту стояв у приміщенні. Підступивши до тих, що працювали сидьма в кутку, і помітивши серед них Данька та Валерика, дівчинка раптом відсахнулась назад, мовби захищаючись від когось обома рученятами. Лице її перекосилось від жаху та болю.

— Чого ти, дурна? — з ласкою в голосі сказав їй Данько.

А наглядач отямив дівчинку окриком:

— Ну? Чого ждеш?

Сполохана його окриком, дівчинка швидко опустилась навколішки перед кучугурою вовни, осторонь від інших, і стала слухати пояснення, що та як тут треба робити. Слухаючи пояснення, покірно кивала

головою, але видно було по ній, що мало вона второпала з почутого і що все це їй глибоко байдуже.

Лише окрики її лякали, перешарпували, та за кожним пронизливим меканням вівці вона вся здригалася. Взявшись за роботу, працювала мляво, неуважно і була глуха до порад, які їй час від часу співчутливо подавали ровесники та ровесниці.

Якось Данько несподівано вп'ймав на собі її погляд — далекий, ясний і зіркий, як у птиці. Потім очі їй враз налилися слізьми, і вона мерщій похнюпилась над роботою. Данько в такий спосіб мовби поговорив з нею. Йому стало одразу зрозумілим, що вона прийшла сюди сама, без матері, що матір вона зоставила в Каховці назавжди.

Невдовзі дівчинка вже змокріла, як курча, піт котився по ній рясними ручаями, навіть дивно було, звідки йому братися стільки на тому восковому, аж прозорому личку.

Заклопотані роботою, підлітки вже менше звертали на дівчинку уваги. І раптом вона, затиснувши шерсть в рученятах, якось чудно похилилась вперед, немов для поклону, і мовчки ткнулась обличчям у вовняну кучугуру.

— Та вона ж зомліла! — раптом скрикнула котрась із жінок, що шили поблизу лантухи.— На повітря її, мерщій!

Данько з Валеріком, першими зірвавшись з місць, підхопили дівчинку за руки, за ноги і квапливо кинулися з нею на подвір'я. Вона, оця зомліла, була дивовижно легкою, легшою за оберемок вовни, була — як пір'їна!

На повітрі хлопці поклали її горілиць, хтось бризнув на неї з бурдюка водою. За хвилину дівчинка зітхнула, розплющила очі, і, хоча нічого ще ними не бачила, вони раптом виявились на сонці для Данька такими синіми, незвичайними, небесними,— дівчинка дивилась у небо.

Коло зомлілої зібрався натовп.

— У неї мати померла в Каховці,— грубувато пояснив Данько присутнім.— Біля кладовища, на ярмарковому лазареті.

Для присутніх Данькові слова були, здавалось, тією краплею, що переповнила чашу їхнього терпіння. Натовп гнівно загудів. Чабани, стрижії, жінки-ро-

бітниці загомоніли разом, грізно обступили наглядача:

— Відправте звідси дітей!

— Хай нас уже катуєте, а їх за віщо?

— Не будемо стригти овець! Хай бариня сама стриже!

Фидрик Фидрикович, добре-таки злякавшись, подався за управителем.

Тим часом дівчинка, прочунявщись, похапцем пробувала звестися на лікоть. Залякана, розгублена, вона, видно, більш за все боялась і соромилась своєї немічності. Тітка Варвара, нагнувшись, сердито підхопила її в оберемок:

— До шатра заберу, між свої, бо тут живцем доконають, людожери!..

І, широко ступаючи, понесла дівчинку за амбар, до свого шатра.

В супроводі двох чеченців незабаром з'явився жевжикуватий помічник управителя в суконних бриджах на англійський манір.

— Що тут скоїлось?

— Дівча он, нещасне, зомліло...

— Ну й що ж, що зомліло?.. Ви ж то не помліли? Ану, гайда до роботи!..

— Не станемо до роботи! — заколихався натовп.— Горіла б вона вам, сама оця робота!

— Дітей не катуйте, іроди!

— Що вони вам завинили?

Вгамувались робітники тільки після того, як помічник управителя пообіцяв розтикати з понеділка дітлашню по інших роботах, на свіжому повітрі.

В цей час ударив гонг на обід.

Була це перемога, хай невелика, але перемога, їхня, заробітчанська, і Данько з Валериком, почуваючи себе до певної міри її учасниками, йшли від сараїв, мовби напоєні хмелем войовничості, розпалені вогнем першої боротьби.

XV

Насьорбавшись похапцем заробітчанського кандьору і маючи до початку роботи ще майже годину в запасі, хлопці стали знічев'я поникувати біля

ботанічного саду, який зараз, в обідню спеку, особливо приваблював їх своєю неприступною забороненою зеленню, свіжістю й прохолодою.

Там, за високою металевою сіткою, що відділяла хлоп'ят від саду, буяло зелене царство. Могутні кристалаті дерева нависали над оградою, як тучі, місцями аж розпирали її зсередини своїм гіллям. Соковита, рясна листва крізь гарячу від сонця сітку непокірно лізла назовні, лизала хлопцям шершавими зеленими язиками руки та обличчя, живою холодковою вільгістю несло звідти, справжнім лісовим духом, до якого Данько звик змалку і який тут, на межі гарячого, повитого маревом степу, здавався ще п'янкішим, ніж у лісах Запсілля.

Серед дерев, що тіснилися в парку, чимало було незнайомих Данькові, платани та кримська ялина викликали у нього щирий подив, але ще більше було тут рідних, клечальних, випробуваних друзів його дитинства.

— Оце дуби так дуби! — вигукував Данько в захваті.

А скільки веселого птаства жило, пурхало, перекликалося в гущавині! У верховіттях упевнено ярмаркували чорні граки, зграями лементуючи над своїми величезними гніздами. Нижче, ховаючись десь у листві, настроював голос соловей, озивалась славка, перестрибували з гілки на гілку синиці і навіть лісова невтомна дрібнота — корольки! Данькові й самому захотілося стати зараз отаким корольком, щоб не повертатися більше до панської смердючої вовни, щоб жити, стрибаючи отам у гіллі, серед свіжої, чистої зелені.

В парку було безлюдно. Низом вподовж алей виднілись подекуди лавки, на яких ніхто не сидів. Таємничий тінявий присмерк стояв біля густо обвитої плющем водонапірної башти з окутими залізом дверима, на яких висіли пломба і замок, завбільшки з добрий чоловічий кулак. Неподалік від башти на відкритому місці просвічувалась фігура юнака, вилита з темної бронзи.

— Глянь, який Геркулес! — звернув Валерик Данькову увагу на статую.

Темним полиском лиснілось м'язисте Геркулесове тіло, яке здалося було спочатку Данькові живим. Здіймаючись у богатирському русі над кущами підстриженого жасмину, юнак в радісному напруженні роз-

дирав пащу якійсь потворній гідрі. З пащеки гідри важким гнутим струменем вибивала вода. Така чиста, прозора, свіжа, що хлопцям одразу захотілося пити.

Вода з безперервним шумом обвалювалась униз між кущі, звідки брали початок зрошувальні канави, що розходились потім понад стежками кудись у глибінь парку.

— Ось воно, те, що всьому дає тут життя,— промовив у задумі Валерик, задивившись на сяйливий водопад.

Данько зміряв очима масивну цегляну башту. Вигнавшись з-поміж дерев, ішла вона до самого неба, обвита-перевита хмелястим плющем.

— А що там у ній всередині, Валерику?

— Вода... Сила води.

— А чому вона замкнута?

Валерик здвигнув плечима.

Парк не переставав притягувати, вабити хлоп'ят, як жива зелена казка.

— Слухай, як би туди нам перебратись,— злодійкувато озирнувшись, став пробувати Данько руками сітку.— Ніде ні душі, всі на обід порозходились...

— Незручно,— завагався Валерик.— Що, як попадемось у руки самому садівникові — Мурашкові? А я ще мушу йому привіт передати від Баклагова.

Раптом Данько, що вже був розіп'явся на сітці, стрибнув одним махом на землю, сторожко присів:

— Хтось іде!

За мить із-за кущів вийшов, прямуючи до фонтана, страшний, геть чорний, аж блискучий паруб'яга у білому кухарському ковпаку на голові. Не помічаючи хлопців, він наблизився до вигнутого струменя і, нахилившись, став пожадливо пити. Темне, спітніле, наче в дьогті, обличчя його лиснілось в цей час точнісінько, як оте тіло на металевому Геркулесі, що, стоячи над ним угорі, весело роздирав обома руками щелепи гідрі.

— Арап! — вражено прошепотів Данько.

— Це, мабуть, той Яшка-негр, що нам говорили про нього,— догадався Валерик.— Що кухарем на білій кухні служить...

— Чорний який, чорніший за всякого цигана! Наче в димарі побував, сажу трусив... А білками так і зблискує. Ну, арап як є!

Валерик стояв, уп'явшись поглядом у негра. Людину чорної шкіри він, як і Данько, бачив уперше. Правда, йому доводилось багато читати про знаменитих мандрівників, яким зустрічались цілі негритянські племена в тропічних лісах Африки... Все це зараз випливало йому в пам'яті, і могутній асканійський парк, що сам по собі вже був небаченим дивом у степу, з появою в ньому живого негра ще більше вразив Валерика своєю пишною екзотичністю... За спиною пашіла степова сахара, а попереду, пронизані де-не-де сонцем, буяли зелені нетрі тропічної Африки!

— Чого вони такі чорні, оті арапи, Валерику?

— Мабуть, від сонця... У них там ще дужче пече, ніж у нас тут. А вони з дитинства працюють голими на плантаціях...

— Ото, видно, пече! Так позасмажувались, що смага уже й не сходить із них...

Напившись, негр випростався й, помітивши хлоп'ят, приязно блиснув до них своїми білосніжними зубами.

Данько, скориставшис нагодою, не забарився вступити з ним у переговори. Вважаючи чомусь, що з негром можна буде порозумітись лише на мигах та на кивах, він став тут же викаблучуватись перед сіткою на всі лади, досить красномовно показуючи, як їм обом хочеться зараз пити і як добре було б, якби кухар відщіпнув зсередини хвіртку, що була поблизу, та впустив їх у сад до води.

Негр, якого Данькові штуки щиро розвеселили, несподівано заговорив до хлоп'ят хоч і ламаною, але цілком для них зрозумілою мовою:

— Хочеш пии вода? Іди... Яшка вас пускай.— І, не перестаючи усміхатись, попрямував просто до хвіртки. Данько приймав усе це за жарт, хоча хвіртка була взята лише на засув і відчинити її з середини не складало ніяких труднощів. Але коли засув справді клацнув, і дверцята, що вели до раю, справді відчинились, і сад вільно відкрився перед хлоп'ятами уже в новій, дозволеній своїй красі, вони разом, відскочивши назад, застигли в нерішучості. «Чи не пастка тут яка-небудь?» — застеріг Данько поглядом товариша. Але в усій мирній поставі негра, у виразі його веселого обличчя було стільки добродушної, одвертої приязні,

що вона мимоволі заспокоювала і викликала довіру до себе.

— Хелло... Не бойся мене,— м'яко і якось журливо промовив негр.

Це остаточно підкупило хлоп'ят. Вони зайшли в парк.

Опинившись біля фонтана, пили вже ту воду, пили, аж стогнали, аби тільки довести кухареві, що їх справді потягла сюди не пуста цікавість, а невтоленна жага.

За втамуванням цієї жаги і застав їх тут старший садівник ботанічного парку. Сухорлявий, енергійний, в сандалях на босу ногу, в легкій парусиновій тужурці, він підійшов до гурту швидко, майже нечутно, так, що хлопці побачили його, коли він зупинився вже біля них, здоровкаючись із негром. Валерик чомусь одразу вирішив, що це Мурашко. Очі повні темного гарячого блиску, обличчя смагляво-бліде, суворе, тонкі вуста стиснуті, майже прикушені. На голові — гривкою набік — купа чуба кучерявого, темного, ледь торкнутого сивизною...

— Гнізда руйнувати прийшли? — запитав садівник, пильно дивлячись на хлопців. Говорив він баском, дивився серйозно, але вуса його, чорні, з позолотинкою, якось так лежали, що надавали всьому обличчю — тонкому, інтелігентному — усміхненого виразу.

— Ні, ми гнізд не руйнуємо,— поспішив запевнити Данько, відступаючи за негра.

— Не руйнуєте! Гм... А даремно.

Хлопці насторожились: що він говорить?

— Руйнуйте, але тільки грачині,— попередив садівник.— Інших — боронь боже, а сорок та граків ганяйте. Скільки гілок обламали на гнізда, яйця корисних птахів п'ють... Та ви, здається, свіжаки тут, не брали ще участі в наших грачиних війнах?

— З Каховки ми,— схвильовано промовив Валерик.— А ви... Мурашко?

— Він самий... Мурашко Іван Тимофійович, власною персоною.

— Вам Баклагов кланятись велів...

— А, Дмитро Никифорович! Ти що, знаєш його?.. Спасибі.— Мурашко відразу наче пом'якшав, посвітлішав.— Як же він там на своїй арені?

— Та нічого... Так собі... Кошики в'яже.

— Кошики,— замислився Мурашко і потім, звер-

таючись до негра, пояснив: — Це друг у мене є в Каховці... Золотий чоловік, Яшко! Гне його життя, крутить-викручує, а зламати не може... Одні шелюги занесе йому піском, а він обтруситься, побурчить, дивись — інші вже насаджує...

Данько жадібно розглядався навколо. Ліс! Тільки й того, що нема ні байраків, ні бурелому та грибів... Стежки та стежини, природні, як у справжньому лісі, затінені зверху густим гіллям, розбіглися кудись у глиб парку, надаючи йому ще більшої таємничості. Куди вони ведуть, до яких нових див їх протоптано?

Яшка-негр незабаром, весело помахавши хлопцям на прощання своїм кухарським ковпаком, подався, насвистуючи, понад оградою в бік панських хоромів, а Мурашко, присівши навпочіпки біля водорозподільника, взявся уважно розглядати якісь лінійки, що стриміли в воді.

— Ні, ви вже свою порцію одержали,— заговорив він,— тепер напоїмо інших... їм теж хочеться.

І, засукавши рукава, садівник став витягувати каміння з одної канавки, яка була досі перекритою, і загачувати ним іншу, в яку потоком ішла вода.

Данька аж розсмішило, що садівник з серйозним виглядом будує якісь іграшкові гребельки, достоту, як дітлашня в Криничках після дощу.

— Для чого то він? — пошепки запитав Данько товариша.

Валерик, який дещо розумівся на іригації, став півголосом пояснювати веселому полтавцеві, в чім тут річ.

— Хоче перевести воду з одної ділянки парку на іншу... Бачиш — там гатить, а туди спрямовує...

— О, ти одразу впізнав у мені стрілочника,— зачувши розмову, весело глянув через плече на Валерика Мурашко.— Переведу на лісостеп та на розсадник... Там у мене все аж кричить зараз — води.

Обома руками, по-робочому, він бабрався у намулі, як у тісті. Хлопці взялися йому допомагати. Працювали охоче, дружно, наче бавилися.

— В земській вчився? — кивнув Мурашко через деякий час на Валерикову кокарду.— Вигнали? За що ж вони тебе?

Валерик не став критися перед ним, розповів усю правду.

— Так... Мітингуй, значить, усе життя,— пробурмотів Мурашко, у співчутливій задумі вислухавши хлопця.— Це тепер модно. А на кого ж вони там надії свої покладають? На своєкоштних? На управительських синків?

Вода незабаром ринула в новий арик, що був досі сухим. З милозвучним вуркотінням помчала далі й далі понад стежкою, поспішаючи в тіняві хащі зелених Мурашкових володінь. Вдоволений наслідками роботи, садівник стежив з хлоп'ятами за нестримним бігом води.

— А що горить без полум'я, а що біжить без повода? — загадав Данько загадку Валерикові.

— В нас вода тут на поводку бігає,— посміхнувся Мурашко.— Біжить не куди захоче, а куди аричок її поведе...

— Ловко придумано,— похвалив Данько.— Але невже отакого рівчака вистачить, щоб весь ліс оцей напоїти?

— Дивно, правда? Маленька якась канавка, курка її переступить, а яку силу несе в собі!.. Десятки тисяч відер одержує парк за добу з отаких струмочків... Ось водонапірна башта над вами, хлоп'ята... Це серце нашого парку, а жили його — арики, весь парк перетканий ними... Пульсують день і ніч, розносять в різних напрямках справді життєдайну вологу... Перестане битися водокачка — і все тут замре, усе погорить...

— Якби по всьому степу розставити отакі башти та водокачки,— замріявся агрономчук.— Тоді й посуха не страшна...

— Водокачки по степу? — пильно подивився на хлопця Мурашко.— Ой, мабуть, штанів не вистачить. Іншого виходу треба шукати.

Ударив гонг, ошелешивши хлоп'ят своїм мідним погрозливим гуком. Кликав на роботу! Одразу війнуло на них важким сірчаним духом сараїв, замекали, мов недорізані, вівці, виринув перед очима плюгавий Фидрик-наглядач з олівцем за вухом...

— Нам пора йти,— промовив Валерик зніяковіло.

— Стривайте... Та ви де працюєте?

— Ми в сараях,— бадьоро сказав Данько.— Я, правда, з понеділка їду вже гарбичем у степ до отари, мене атагас Мануйло бере, а йому,— кивнув Данько

на Валерика,— ще в сараях доведеться тягти лямку.

— Що ж ви там робите? — запитав Мурашко.

— Вовну перебираємо,— почервонів чомусь Валерик.

— Ми бастували сьогодні,— засміявся Данько.— Бо там одне дівча зомліло було!..

— Зомліло?

— Новеньке... З незвички вчаділо від сірки.

— Ах, нелюди,— вирвалось у Мурашка з самих грудей.— Я знаю ті сараї... Там не те, що дівча, там у спеку й дорослий очманіє.

— Обіцяють з неділі десь на інші роботи розтикати...

— Обіцянками годують,— задумався Мурашко.— Так от що, хлопці, не йдіть ви більше в оте Дантове пекло...

— Забастовщиками назвуть,— завагався Валерик.

— Хай називають, як хочуть,— спокійно промовив садівник.— Але туди ви більше не підете. На випадок чого, я візьму все це на себе. Ти,— звернувся він до Данька,— вже й так маєш право до понеділка гуляти, а тебе, вовчобілетнику, я візьму сюди, собі на поміч... Згода?

Валерикові навіть вуха спалахнули від щастя.

— Кокарду твою з кіссям та граблями я прийму замість диплома.

Відгув гонг. Кликав, гонив їх до вовни, а вони не пішли. Страшнувато і радісно якось було їм водночас, що чули й не пішли, зосталися собі в саду, де чисте й солодке повітря, де дзюркоче, співає вода, де зелень, як рута.

Блискучий, в плямах сонця Геркулес приязно усміхався зверху до хлопців і, здавалось, ще дужче взявся роздирати пащу своїй металевій гідрі.

— Татку! — задзвеніло раптом десь зовсім близько тоненьким срібним голосочком.

Іван Тимофійович, прояснівши, обернувся на оклик:

— Я тут, донечко... Що тобі?

З-поміж кущів жасмину легко випурхнула дівчинка років десяти. Данько витріщився на неї з щирим зацікавленням. До чого ж ніжне, тендітне створіння! Одразу видно, що виростає при матері: чисте, охайне, вимите, вичесане... З бантиком посеред голови, у витких кучериках до плечей, мов у золотому пшеничному колоссі... Легка була, як скрипочка, і Данько,

який любив давати людям прізвиська, мимоволі охрестив її в думці Скрипочкою.

— Ну як тобі не соромно, татку,— сокоріло дівча, видно, з материного голосу.— Знов забув обідати! І оце завжди в нього так,— звернулась дівчинка вже до хлопців, немов доросла.

— Чекай, Світланко, ти спершу познайомся з молодими людьми. Не бійся, не бійся, дай їм руку. Це колеги мої, ми разом тут відводку оце робили.

Першим познайомився Валерик, чемно назвавши себе, а потім труснув дівчинці руку й Данько, який на цей раз чомусь назвав себе Данилом.

— Поведи покажи тепер, хазяйко, парк гостям,— порадив Іван Тимофійович, коли церемонія знайомства була закінчена.— Можете сорок та граків наполохати, хай порозлітаються з половини... А я піду й справді, мабуть, пообідаю... Ти ж, Валерику, виходь післязавтра просто сюди — з управителем я сам домовлюсь.

Молоді люди зостались самі. На деякий час ніяковість скувала обох кавалерів.

— Ви з першої партії, еге ж? — запитало згодом дівча, сміливо оглядаючи хлопців.

— З першої,— відповів Валерик серйозно.

— А я побачила вас, тільки ви зі степу виткнулися... Я люблю виглядати, коли йдуть з Каховки... Виходжу на узлісся і виглядаю. Хочете, підемо на узлісся? Звідти так далеко видно!

Хлопці не заперечували. Данько готовий був зараз іти куди завгодно, аби лише не переступати з ноги на ногу перед оцим тендітним створінням, що виростало, мабуть, на самих бубликах та молоці, не знаючи в житті ніяких злигоднів. Біленьке, злегка пойняте смагою, воно так невимушено розглядало Данька, що йому притьмом відбирало мову. Особливо той бантик, оте вимите золоте волосся!.. Навпроти них Данько мовби освітився сам собі, став почувати всі свої невидні «курчата» на ногах, і бузинові штани, що збіглися брижами мало не до колін, і відтопірчені, мов грамофонні труби, вуха, що горіли йому зараз як жар...

Рушили кудись стежкою, наче в зелену печеру, і лісове життя знову заполонило Данька. Птаство гомоніло до нього зрозумілою мовою, з-під кущів дерлась назустріч знайома ожина, хапаючи за штани.

В рідну стихію потрапив хлопець — зроду лісовик! Місцями крізь дерева просвічувались веселі сонячні галявини, порослі буйними травами, в яких хотілося покачатись. Світлана незабаром вивела хлопців на одну з таких галявин, простору, мальовничу, як зелене лісове озеро. Сонце на мить засліпило всіх. Данько немов прохмелився одразу від сьогоднішніх лісових чарів. Відчув, що ліс цей зовсім не безкраїй, що він лише чудо якесь, острівець тут, а навкруги — отам уже за поріділими деревами — пашать і пашать на тисячі верст відкриті, нещадні степи, серед яких згоряє десь сестра його Вустя та інші заробітчани...

На галявині буяла блискуча, соковита трава, майже у пояс хлопцям. Розгортаючи руками травостій, Валерик пробував розшукати серед нього знайомі, штудійовані в школі степові види. Їх майже не було... Зате Данько, пустившись і собі в пошуки, раз у раз натрапляв тут на земляків.

— Заячий ячмінь! — вигукував він із трави.— Лисохвіст, чистотіл!..

— Це трави все лісові,— радісно міркував Валерик над знахідками.— В наших степах таких нема. Бач, що робить ліс! Де сам оселився, там уже й помічників своїх оселив!

— Татко їх підсіває щороку,— пояснила Світлана.— А то ще й вітрами наносить...

— Вітром навряд чи нанесе,— заперечив агрономчук.— Мабуть, разом з саджанцями сюди перемандрували...

— А що це в тебе за кокарда з косою та граблями?— підступила до нього Світлана.— Хіба на косарів де учать? Ану, дай і я побуду в кокарді!

Опинившись «в кокарді», Світлана одразу змінилась, всю її серйозність як вітром змело. Залящала дзвіночком, застрибала в траві, хлюпаючись у ній, наче в воді.

Полегшало одразу хлопцям. Хай уже бавиться тією кокардою, коли не знає, скільки лиха сьорбнув через неї Валерик.

— Скажіть, хто з вас бачив море? — запитала раптом Світлана, дещо вгамувавшись.— Але не Сиваш, бо то не справжнє море, то — Гниле!

— Я бачив справжнє,— хмурніючи, сказав Вале-

рик.— Чорне... А над ним повно в небі чайок та бакланів...

— Ой, як це гарно! — вигукнула Світлана, сплеснувши в долоні.— Звідти вони й до нас залітають, чайки-реготухи... Але рідко-рідко... Сідають на Зовнішніх Ставках... А ти що бачив, Даниле?

Данько насупився. Справді, що ж він бачив у своїх Криничках?

— Я бачив... ліс,— нарешті зітхнув він.— В сто раз більший за оцей ваш насаджений... Краю йому нема, з хмелем, кислицями, глодом!..

— А я бачила тільки степ,— промовила Світлана з деяким жалем.— Бо я тут народилася і весь час тут... Але і степ буває чудовим, найбільше, коли цвіте... Знаєте що? Давайте завтра підемо в степ, далеко-далеко... Згода?

Хлопці, переглянувшись, відповіли згодою.

— Степ... Море... Ліс,— ласкаво шепотіла Світлана і раптом вигукнула радісно: — Давайте будемо гратися... у степ-море-ліс!

Данько одразу відмовився, сказавши, що він не вміє у це гратися. Валерик теж не вмів. Світлана задумалась.

— Ліс... Степ... Море...

Вони стояли поруч у задумі, і кожен уявляв собі те, чого він ще ніколи не бачив, по-своєму, маревно.

— Давайте краще граків драти,— сказав Данько після мовчанки. Товариство його підтримало.

Оце було, нарешті, справжнє діло! Данькові давно вже свербіло майнути з своїми «курчатами» десь аж на саме верхів'я дуба, повоювати з граками. Мусили б вони, розбійники, зарані тремтіти перед Даньком, перед його залізною натурою, що гартувалася в безперервних війнах з горобцями! Коли він, вдаривши картузом об землю, метнувсь, як кішка, на найвище дерево, Світлана стежила за ним, розкривши ротик, занімівши у величезному подиві: їй здавалось, що цей лісовий Данило, дряпаючись все вище та вище, щоразу випускає кігті з своїх рук та ніг.

Наробив шелесту Данько на всю Асканію! Розтривожені граки незабаром зняли над парком такий страшенний галас, що позбігалися сторожі.

Переговори з ними взяла на себе Світлана:

— Він граків дере,— пояснювала вона з гідністю.— Йому татко дозволив.

До самого вечора сполохано клекотіли граки над парком, з тріском та луском летіли вниз їхні гнізда, джвакаючись об землю, а Данько ходив по верхів'ях десь під самим небом, гойдався на гілках, весело виробляв там найнебезпечніші фігури, перекликаючись з Валеріком та Світланою, що дивилися на нього знизу, мов на сатану.

XVI

А наступного дня була неділя, був дивовижно ясний, налитий прозорим сонцем ранок, був неосяжний степ, що шумів і шумів попереду шовками — то молочними, то золотистими, то з сталевим полиском.

Ішли вони втрьох, взявшись за руки, в тому напрямі, де, по-їхньому, мусило бути б море, оте, що уявлялось кожному з них не однаково.

Степ квітував. Незайманий, звіку не ораний, високотравний...

Що то було за видовище! Маючи в собі красу моря, його велич, блиск і надміру світла, маючи в собі також моґутність лісу і його тихі, вікові шуми, степ, окрім цього, ще ніс у собі щось своє, неповторно степове, властиве тільки йому — оту шовкову ласкавість, оте ніжне, замріяне, дівоче...

Ковили, ковили, ковили. За сонцем сталево-тьмяні, а там, під сонцем,— скільки зір сягне,— сяючі, молочні, як морське шумовиння. Перегортаються злегка розгойданими хвилями, пливуть, розливаючись до самого неба.

Благословенна тиша навкруги. Лише зашерхоче десь сухо зелена ящірка, пробігаючи в траві, бризнуть врізнобіч з-під ніг коники-ковалі та ще й жайворонки дзюркочуть у тиші, проймаючи її вгору і вниз, невидимі у повітрі, як струмки, що течуть і течуть, розмаїті, джерельно-дзвінкі. Здається, співає від краю до краю саме повітря, співає марево, що вже схоплюється, тече, струмує де-не-де над ковилою. Може, і цей текучий, замріяний степ теж тільки марево, що протече і не буде? Але ні, кожна стеблина закоренилася в суху, місцями вже потріскану землю; вбродиш по пояс в золотаві, злегка згойдані вітром шовки —

і вони не зникають, вони є; бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуваєш на душі, очищеній від усього гіркого, тільки устояну радість, тільки звільнене від усяких пут небесно-легке щастя. Іти б отак і йти серед цієї тихої задумливої краси, сягнути б аж туди, де небо торкається землі, де має бути велике синє море з чайками та бакланами... Ось-ось, здається, хлюпне воно з крайнеба, з-за ковилів.

М'яке, пухнате волоття облизує руки, торкається щік. Пливуть гнучкі, тонконогі, квітучі тіпчаки. Серед золотавого їхнього розливу рясніють в улоговинках озеречка квітів, сизіють де-не-де, немов покриті інеєм, острівки степового чаю. Зрідка видніються над ковилами кулясті кущі верблюдки, кермека та молодого кураю, які восени, відломившись від власного кореня, стануть перекоти-полем.

— Ви знаєте, що тут навіть узимку, коли пригріє сонце, співають жайворонки,— каже Світлана.

— І отари пасуться? — запитує Данько.

— І отари.

— Всю зиму?

— Всю зиму... коли немає буранів.

Далеко, на самому крайнебі, паслися гуртиком гіллясторогі олені, зебри та антилопи, зрідка маячили кудись у бік Сиваша самотні стовпи чабанських колодязів.

— Знаєте, хто їх копає? — знову звернулась до хлоп'ят Світлана.— Є такий дядько Оленчук Мефодій. Кажуть, що він чаклун, бо бачить крізь землю всі підземні ріки, озера й ставки... Їх тут багато тече попід степом... Але пані не може їх бачити: їй це «не дано», а Мефодій бачить, бо він чаклун, і за те пані наймає його копати в степу колодязі...

Так вони йшли розмовляючи, зрідка зупиняючись, щоб оглянути в траві стрепетове гніздо або зірвати якусь винятково красиву квітку, і знову рушали далі, вільно вдихаючи аромат раннього літа, настояного на теплих духмяних травах.

Потім вони стояли перед прадавнім степовим маяком — кам'яною облинялою бабою з гострим монгольським прорізом очей. Після радісного, доброго юнака Геркулеса, що роздирав у саду пащеку гідрі і напував увесь парк водою, ця саженна, оббита вітрами баба-

яга здалася хлоп'ятам зловісною, як привид пустелі, як віщунка самих посух та чорних ураганів... Склавши на обвислому животі руки, вона загадково посміхалася в степ вічною кам'яною посмішкою.

— Чого то вона розплилася до вух? — звернувся Данько до Валерика.

— Не знаю... І не знає ніхто.

— А що то в руках у неї?

— Одні кажуть, що то світильник, інші — що книга...

— А, по-моєму, воно більше на каменюку схоже...

— Яка бридка,— сказала Світлана.— А пані їх стягує з усього степу та ставить, як жандармів, в ряд попід своїми вікнами.

І, побравшись за руки, вони знову пірнули поміж шовки, поміж сухі струмки жайворонків, назустріч морю, ясному, чудесному.

Потім і шовки кінчились, і вперед, на край світу, розкотилась безтравна бура земля, ідеально рівна, в плямах солончаків, суха як дзвін. Незабаром, мов крізь мерехтіння текучого скла, далеко-далеко на обрії виросло кілька голих, рудих, немов покинутих людьми халуп. Низом, проймаючи їх, швидко струмувало могутнє марево, і дивно було, що воно досі ще не розмило тих глиняних присадкуватих мазанок, схожих на саклі.

— То вже табір Солончаковий,— зупинилась Світлана.— А далі там десь буде Строганівка на Сивашах. Там селяни живуть, ті, що воду крадуть... У них води мало, так вони її крадуть уночі з панських колодязів... Недавно пригонили об'їждчики двох... Руки на спинах поскручувані, обличчя в крові...

Стояли всі троє примовклі й довго дивились у той бік.

XVII

Чабанує Данько в степу.

Вже позвикали до нього верблюди, яких він сам запрягає в гарбу, не ганяються за ним вожаки отари — гоноровиті цапи з дзвіночками на шиях, полюбили Данька навіть суворі приотарні собаки — білі кудлаті вівчарки української породи, для розведення якої Фальцфейни тримають цілу псарню.

Було попервах клопоту юному гарбичеві з верблюдами! Скільки їдеш, ревуть і ревуть, аж сумно стає. А як ляжуть посеред дороги, то — хоч плач! — ніяким способом їх не зженеш, доки самі не встануть. Окрім того, мали препогану звичку: всупереч волі погонича завертати в перший-ліпший двір, наче до себе додому. Коли Данько поїхав до економії по харчі, завернули його канальські верблюди під самі Софіїни вікна! Стали, позадирали голови і давай ревти, неначе тут шкури лупили з них живцем! Добре, що вчасно збіглися інші гарбичі, потягли мерщій Даньків екіпаж далі від панських вікон, а то б не минути було розправи...

Атагас Мануйло терпляче навчав хлопця, як приноровитись йому до верблюдів, як біля них ходити.

— Ти їх не бий, Даниле... Бо воно хоча й верблюд, але шкіра на ньому ніжна, як у чоловіка, бачиш, від батога одразу тріскається... А потім, забув я тобі сказати: солі ти їм даєш?

— Солі?

— Авжеж... Йому сіль — як овес коневі... Дома, в Оренбурзьких степах, він на солонцях виріс, і без солі йому тут не життя.

Метнувся Данько до гарби, приніс торбу з кухарською сіллю, насипав кожному, мабуть, по фунту.

Понабирали верблюди солі повні роти, взялись розжовувати її, як зерно, вдячно поглядаючи на гарбича.

— Дивні створіння: їдять курай та молочай, а сіллю закусюють!

— Отож частуй їх щодня... Чого-чого, а солі вистачить: під боком, на Сивашах росте...

Після того визнали нарешті верблюди свого погонича, перестали ревти.

Решту своїх обов'язків Данько опанував набагато легше. Прості вони: вранці мусиш наварити каші, в пору поїння отари — натягати води з степового колодязя, поналивати в жолоби. Зробивши це, запитуєш атагаса, де буде отара ввечері.

— Там,— махне атагас рукою в степ.— За отією могилкою... Бачиш, могилка бовваніє?

— Аж ото-о-о-о?

— Аж ото...

Склавши хазяйство, рушаєш на нове місце. При переїздах не любить Данько гнутись у своєму шатрі — частіше бачить його степ верхи на одному з верблю-

дів, запряжених у гарбицьку двоколісну кибитку. Гарно в степу, привільно! Щебечуть жайворонки, синіє небо, течуть марева...

Ні тобі панів, ні прикажчиків, ні дикої чеченви. Рідко вони з'являються тут.

Пливе Данько, спокійно погойдуючись на верблюді, наспівує, пригадує далекі Кринички... Якби оце взяв та й поїхав, і поїхав отак верхи аж до самих Криничок!.. Вибігла б мати назустріч, радісно сплеснувши руками, все село збіглося б зустрічати дивовижного верхівця...

— Хто ж то воно приїхав до нас на такому звірові, що ні кінь і ні корова? — вигукує раптом Данько пожіночому крикливим голосом криничанської попаді. І тут же відповідає дияконським басом:

— Та то ж Данько Яреськів верхи на верблюді!

Поступово в уявну розмову встряють інші односельчани — знайомі дядьки, тітки, баби.

— Іч, куди забрався, гемонський хлопець! — строїть кумедні міни Данько, продовжуючи розмову в лицях.— І не впаде, і не боїться, що верблюд затисне його там, між своїми горбами!..

— Звідки ж він мандрує, звідки завернув до нас у Кринички?

— Та, видно, здалеку, на такому звірові, що йде та реве, та на Огієнків вітряк плюється!

— Агов, Даниле, звідки ти?

— Із степів глибоких, із край світу я, люди!

— Чуєте, люди! Із край світу прибув молодий Яреськo!...

Вільно витають над степом химерні Данькові мрії, не раз побуває він за цей час під материними вікнами на своєму горбатому верблюді...

Добравшись до місця, вказаного атагасом, хлопець пускає верблюдів на пашу, а сам береться розставляти триноги, готувати вечерю чабанам. Перші дні не вдавалась Данькові чабанська каша — занадто вже відгонила димом, а тепер, здається, опанував: зварить — крута, сальцем присмачена,— вишкрібають казанок до дна.

Надвечір зі степу поволі наближається отара. Вирівнявши овець «в струнку», Мануйло неквапом веде своє військо, вступаючи вівцям пашу крок за кроком, час від часу командуючи підпасичам, щоб чепурніше «підбирали зади», щоб не розтягували отару. Сам

Мануйло виступає з гирлигою поперед овець, стрункий, випростаний, як джигіт, з браво піднятою головою, з «георгієм», що здалеку сяє йому на шкарубкій, просоленій десятьма потами сорочці.

Наблизившись на відстань голосу, атагас окликає Данька:

— Агов, каптенармусе! Як там у тебе?

— Готово! — доповідає Данько.

— Пшоно розіпріло?

— Розіпріло.

— Ложка не падає?

— Стримить!

Якщо ложка в казанку стримить і не падає, то це вже вершина, вищої похвали для каші бути не може.

З атагасом Данько в дружбі, в такого чоловіка є чого повчитися хлопцеві. Був Мануйло на японській війні, пройшов огонь і воду. Нещадно кидала його доля по різних землях, годинами може розповідати про далеку і таємничу країну Маньчжурію, куди його було послано, як він каже, «перекривляти японців».

Трубачем був Мануйло в полку. Коли це було, а ще й зараз усе пам'ятає: муштру знає на зубок, різні вояцькі сигнали вміє передавати на своїй чабанській сопілці.

Ось він підійшов до гарби, струснув з плеча накинуту наопашки свитку, зняв порожній бурдюк... Данько вже жде від нього якогось веселого номера.

— Ану, гренадери,— гримить Мануйло своїм підпасичам, досить-таки вайлуватим парубкам,— розімнемось перед вечерею! І ти, Данило, ставай на хланг... Підтягти животи... За мною... Живо! Ать-два! Ать-два!

І вже пішов виробляти такі вихиляси, такі закручувати артикули, що тільки встигай за ним. Уся отара в цей час з подивом дивиться на свого атагаса. То присяде, то підскочить, то відсахнеться, то ринеться вперед. Нема на нього ні втоми, ні задишки. Вже гирлига обертається йому в руках у багнет, вже чабанська шапка сидить на ньому чортом, вже й сам він стає дивовижно легким, бравим та молодим!

Старанно виробляє Данько перед враженими баранами єфрейторські артикули, але ще з більшою охотою переймає хлопець від Мануйла сурмацьку науку — сигнали військової тривожної музики. Коли вивчився грати зорю, атагас його похвалив:

— Учись... Може, ще спасибі мені коли-небудь скажеш...

Найкращий для Данька час наступає після вечері, коли степ мовби спочиває, вичахаючи, м'яко оповиваючись духмяними сутінками. Темніє поблизу отара, чатована вівчарками, що облягли її з трьох боків. Монотонно сюркочуть коники в траві, зрідка поморгують сухі зірниці на обрії. Сидить Мануйло над пригаслим вогнищем, розправивши плечі, без шапки, підставивши голову зорям. Тихо, спокійно, як широка ріка, плине його розповідь... В такі вечори любить Мануйло розповідати про свою рідну степову Чаплинку, засновану в Присивашші турбаївськими бунтарями, «ще коли тут не було ніяких ні Фальців, ні Фейнів».

Про Турбаївське повстання Данько чув іще вдома, в Криничках, але там відгомін Турбаївщини жив більше в піснях про Мар'янушу, якими голота допікала багатіїв і якими часто відводив душу Даньків батько-рибалка. А в Мануйлових устах вся історія Турбаїв виступала жорстокою живою бувальщиною. Старий знав її в таких подробицях, наче сам був учасником тих суворих і славних подій давнини.

...Неподалік від Данькового Псла на річці Хорол стояло колись велике, мальовниче село Турбаї, що входило до Остапівської сотні Миргородського полку. Не посполиті, не чиїсь піддані жили в ньому, а вільні козаки. Турбаївські козаки були зразковими воїнами, брали участь у багатьох походах на турків, звитяжно стояли за рідну землю. Але зажерлива козацька старшина, багатіючи та розживаючись, щодалі частіше зазіхала на вольності простих козаків. Першим напасником для Турбаїв виявився їхній земляк, миргородський полковник Данило Апостол, що згодом став навіть гетьманом. Цей ясновельможний силою перетворив турбаївських козаків на своїх підданих. Але після смерті Апостола новий миргородський полковник Капніст, ворогуючи з родом Апостолів, знову повернув турбаївцям їхні колишні вольності. Вдова гетьмана Апостола, маючи на руках царську грамоту, що підтверджувала за нею право на Турбаї, поскаржилась на дії Капніста в Генеральну військову канцелярію. Проте гетьманша незабаром померла, і лише правнучка Апостолова — Катерина Битяговська, до якої перейшли права на Турбаї, поновила позов, і суд

генеральний ухвалив: бути турбаївським козакам у підданстві Битяговської. Битяговська продала Турбаї багатому сотникові Іванові Базилевському, який із своїм братом Степаном та сестрою Мар'яною почав ще тугіше затягувати на Турбаях кріпацьку петлю. Таким-то воно було, «своє», «рідне» українське панство!

На рідкість жорстокими визискувачами виявились поміщики Базилевські (були вони Василенки, але щоб дужче пахло від них шляхтою, то змінили своє прізвище на Базилевських). Крім панщини в полі, мусили турбаївці виконувати задарма ще й інші тяжкі роботи. Випалювали цеглу на панських цегельнях, мочили до самих морозів коноплі, рубали ліс, ткали полотна... «Не то пряли наші жінки, пряли й наші дітки», — співалося в тужливій турбаївській пісні тих часів.

Однак мрія про повернення козацьких вольностей ні на мить не покидала волелюбних турбаївців. Їхні тайні ходаки сягнули з Хорола аж у Петербург, вишукуючи собі козацтво. В сенат було подано позов на Базилевських. Кілька років тяглася справа. Нарешті позов турбаївців увінчався успіхом: за ними було визнано їхню козацьку природу й козацькі права.

Незабаром у Турбаї виїхав з військовою командою говтвянський нижній земський суд. Судові урядовці оселились у домі Базилевських, пили з ними та гуляли і нарешті прийняли ухвалу, що в Турбаях, мовляв, виявлено всього кількадцять козацьких родів, а решта — то все мужики, посполиті, більше того — між ними нібито є навіть збіглі кріпаки з Курщини, які самовільно іменують себе козаками.

Вирок було оголошено надвечір. Вислухавши на майдані рішення п'яного суду, селяни в один голос заявили:

— Неправда! Всі ми, як один,— козаки!

Захвилювався майдан, загомоніли турбаївці, згрізна обступивши своїх кривдників.

Саме під час перепалки з судовими урядовцями на майдан вбігло кілька стривожених сільських пастушків:

— Гвалт! Череду займають!

— Хто? Де?

— Осавули Базилевських!!!

Це було іскрою, що впала в порох. Налетівши на військову команду, турбаївці миттю обеззброїли її

й перев'язали, кинувшись у другий бік — розгромили приміщення суду і, відлупцювавши до безпам'яті панських посіпак — суддів та підсудків,— рушили всім селом до садиби Базилевських.

Затремтіло панське кодло, бачачи, як насувається на нього з клекотом та стугонінням велелюдний розгніваний натовп, як зблискують поміж кіллям та косами турбаївські списи та шаблюки! Козацька, в боях з іноземцями освячена зброя, десь лежала вона по схованках, ждучи свого часу. І ось він настав, і, немовби повироставши з-під землі, зброя сяйнула вгорі своєю месницькою сталлю, заграла над розбурханим валом грізного натовпу, зблискуючи і кривавлячись промінням сонця — останнього сонця Базилевських!

З дзенькотом-брязкотом посипались вікна, дрюччям висаджено двері, темна хвиля турбаївського гніву ринула у панські покої. На місці було розтерзано катів-сотників, витягли турбаївські дівчата і вовчицю Мар'янушу з-під перини...

Ой у тої Мар'януші та й у косах стрічка —
Куди тягли-волочили — кривавая річка!

Спалахнули тої ночі на узвишші хороми Базилевських. На всю Україну лягли відблиски нескоримого турбаївського вогню. Заметушилося панство по близьких і далеких маєтках, захвилювались Кринички, Остап'є, Сухорабівка...

— Ми теж не родились кріпаками! Ми теж хочемо волі!

Розправившись з Базилевськими, турбаївці обрали самоврядування, визначили кордон, виставили свою озброєну варту по шляхах, щоб ніхто не міг в'їхати в село без їхнього відома. Уряд з свого боку поставив на кордонах всього Говтвянського повіту посилену варту проти турбаївських повстанців. Правда, пікінери, що їх ставили на варту, співчували турбаївцям, часто тікали з своїх постів, але так чи інакше — село жило в облозі, зі списами на варті своїх нелегких вольностей.

Тим часом цариця вела листування з приводу Турбаїв з князем Григорієм Потьомкіним, генерал-губернатором харківським, катеринославським і таврическим. Листування це було сповнене тривоги. Як їх приборкати без особливого гвалту? Рушити проти

них військо? Але чи не вийде на гірше, чи не роздмухають такі дії нової пугачовщини? До того ж — Польща під боком гуде від невдоволення, у Франції — революція...

Вирішено було, купивши турбаївців у казну, переселити їх з Хоролу на вільні незаселені землі Півдня. Височайшим указом справу цю було доручено вести правителеві Катеринославського намісництва генерал-майору Каховському.

Із спадкоємцями Базилевських Каховський домовився без особливих труднощів; поміщики вже й самі раді були збутися клопітних Турбаїв, швидше перепродати їх у казну. Спадкоємці йшли навіть на те, щоб замість грошей одержати плату натурою — «сіллю тавричеською» — за кожну турбаївську душу. Але з самими турбаївцями Каховському не вдалося порозумітись так легко й полюбовно. Виявилось, що нікуди переселятись вони не хочуть, що без пана їм і в Турбаях добре.

«До переводу в степи не маємо наміру,— писали вони Каховському,— та так, що хоч би й смертю постраждати в Турбаях готові».

Від старіших козаків, котрі бували в кримських походах, турбаївці багато чули про південні безводні степи, знали, чим вони можуть зустріти селянина...

Вирішили триматися до останнього, не здаватись ні на погрози, ні на умовляння.

Тоді, з цариціної згоди, Каховський спорядив проти турбаївців каральну експедицію.

Не у відкритім бою,— хитрощами були взяті славні Турбаї, за підступним планом, заздалегідь розробленим Каховським. Мета походу навіть від самих солдатів трималася в цілковитій таємниці. Всім говорилося, що робите, мовляв, перехід у місто Гадяч, що зупиняєтесь під Турбаями лише для того, щоб полагодити обози та напекти хліба. Надвечір, коли турбаївці, довірливо впустивши війська на постій, самі взялися допомагати їм варити вечерю та лагодити обози, була дана команда: хапати старого й малого, згонити, замикати в комори.

Вранці наїхав з Гадяча суд, наїхали кати з належними їм інструментами.

Звірячим був царицин суд та розправа! Призвідців — до смертної кари, інших — кого під батоги,

кого під канчуки, але всіх поспіль — дорослих і дітей, жінок і стариків. Зачервонівся кров'ю турбаївський майдан. Тим, котрі мусили б умерти під батогами, але завдяки дужому здоров'ю не вмерли, повиривали ніздрі, повипікали залізом на лобі В, на щоках — О та Р — і до Сибіру на каторжні роботи навічно, решту — в степи на поселення, що дорівнювалось найтяжчому засланню.

Всього треба було переселити понад дві тисячі душ. Розділили турбаївців, наче бранців, на гурти: частину конвоїри повели за Буг, до Дністра, другу — в безводні степи Присивашшя...

У місяці травні офіцер на коні вивів турбаївців на чорну дорогу... Пустками зосталися їхні хати, збезлюділи садки та городи над рідним Хоролом...[1]

Тяжкою була дорога на південь. З кожним днем танули на возах запаси харчів та води. Падала непоєна худоба, чорні, як земля, плентались люди, знесилені, розбиті незнаною спекою, виглядаючи на обрії рятівних озер... Дорожили кожною краплею води, шукали вдосвіта роси на травах, але й роси в цих краях не було... Більшість дітей перемерла в дорозі, гаснучи на руках у змучених спрагою матерів. Весь тужний шлях з Полтавщини до Присивашшя був позначений могилками турбаївських дітей...

— Колодязів тут і зараз мало, а в той час їх зовсім не було,— розповідав Мануйло.— Одного дня, уже в глибокім степу, натрапили турбаївці на озеречко... Самі, може, й не помітили б, але птахи помогли... Серед рівнин великих лежала ледь помітна западина, заросла буйними травами. Різні птахи літали над нею, чаплі стояли в траві... Підійшли ближче, дивляться, низом поміж травою — водичка світиться! Зосталась

---

[1] Згодом на місці спустошених Турбаїв виросло нове село під назвою Скорбне. Володіли ним побічні нащадки Базилевських. Один з них дослужився до високого камергерського чину, але в 1849 р. був прилюдно висічений на сільському майдані кріпаками Скорбного і, рятуючись від ганьби, змушений був назавжди виїхати за кордон. Одначе йому й там не вдалося приховати сліди турбаївських різок. Герцен в «Крещеной собственности» пише: «В прошедшем году, переезжая С. Готар, я взял в одной гостинице книгу записей, в ней большими буквами стояла русская фамилия. Под нею другой путешественник написал мелким шрифтом по-французски: «Тот самый, которого дворовые люди высекли». Цей висічений кріпаками пан якраз і був камергер Базилевський.

тут, видно, ще від снігу, з весни... Турбаївці так і назвали це місце Чаплями, а всю западину — Чаплівським подом... Вода в степу! Яка не є, а все-таки вода... Хотіли вже й селитися по тому поду навколо озерця...

— Воно було нічиє? — запитав Данько, напружено слухаючи.

— Нічиє, як оте небо... Вільно було кругом... Дикого птаства сила-силенна... Але не дозволили турбаївцям селитися біля води, погнали далі. Бо для поселення їм були відведені інші місця: то на безводнім Каланчаку, то по Перекопському тракту — на місці теперішньої Чаплинки... А село своє нарекли Чаплинкою на пам'ять про тих чапель, що першими зустрілися їм у степу і порадували були водою. В Чаплинці пани теж не забули турбаївців: передусім було їм заборонено копати колодязі, щоб не переманили чумаків від казенних платних водопоїв. То було карою з кар. Переселенці мусили діжками — за сорок верстов — возити воду з Дніпра, мусили лід заготовляти взимку по льохах... З думкою про воду лягали і вставали, і так — усе життя. Потім уже ночами стали потай копати в повітках колодязі. Свіжу землю мішками виносили далеко за село, жменями розсівали в степу, щоб не видно було слідів приставленим для нагляду урядовцям... Хто зна, може, звідти, з отієї колодязної землі, ночами розсіяної по полях, якраз і вродилося наше марево, вічно струмуюче, світле та чисте, мов ріки сліз...

— А Чаплі ж ті їхні, з озеречком... кому дісталися?

— Озеречко висохло, а Чаплівський під з усіма довколишніми землями пізніше продано було... Цар Микола I продав їх — п'ятдесят тисяч десятин — якомусь зайшлому герцогові Ангальт-Кетенському... По півтори копійки за десятину... А герцог, поставивши в Чаплях економію, дав їй прізвисько Асканія-Нова, бо одна Асканія була вже в нього десь у Пруссії... Згодом він прогорів тут, як швед, і мусив перепродати всі землі колоністам Фейнам...

Данькові стало тепер зрозуміло, чому атагас весь час іменує Асканію не інакше, як Чаплі: «Поїдеш у Чаплі... Приїдеш із Чапель...»

— По півтори копійки,— задумався хлопець.— Таку землю!

— Такий був хазяїн...

Допізна течуть спогади, легенди, перекази про життя степове. Чого тільки не наслухаєшся біля цього нічного чабанського вогнища! І про поневіряння заробітчанське, і про самодурство ледачого панства, почуєш навіть про те, як один багатій тутешній не кіньми, не волами, а кабанами любив проїхатись через весь Мелітополь, мав утіху з того, щоб аж до приміщення банку підкотити в кабанячій упряжці...

— А то ще таку бувальщину розповідають: женився один із степових магнатів. Їхав добре напідпитку з Херсона чи звідки там і загубив пачку асигнацій. Найшов чабан: сорок тисяч! Що робити? «Побудую,— думає,— церкву». І діло добре, і гріх можна замолити; бог простить за оці гроші, що знайшов і присвоїв. «Але ні,— думає згодом,— краще хутори всім трьом синам побудую, щоб жили не по кошарах, як я».

Та зрештою і це не вдовольнило, мучить його сумління. Думав-думав та й вирішив таки... однести гроші. «Якщо вділить панич із сорока тисяч п'ять тисяч, і то заживу». Поніс свою знахідку у головний маєток, а там саме весілля гуляють, панич і приймати чабана не хоче. Нарешті молода почула, що там якийсь чабан добивається, впросила панича: прийми!

Звелів панич впустити в покої чабана. «Що? Сорок тисяч? Оце я такий дурень, по-твоєму, що грошима по степу сію? Не мої! Ну, а втім, коли приніс уже, то давай, а тобі, скажи, хай дадуть вірьовку та повісся!»

Слуги панські на сміх дали чабанові вірьовку. Взяв її чабан, прийшов у степ до гарби, журився, журився до ночі, а тоді таки на «півневі» (що на гарбі) й повісився...

Мов із страшної книги, де все записано, все взято на карб про панські знущання над людьми, вичитує Мануйло свої степові легенди та бувальщини. Розповість іще про Марусю-сивашанку, засватану проти волі за багатого прасола з Криму, і як вона з-під вінця погнала білих коней до урвищ Сиваша та — з кручі сторч головою...

— Ось так людина волею дорожить...

Коли вже дрімота огортає хлопця, навіть і тоді він — крізь заколисливе сюрчання коників — чує суворі слова про білих коней чи про пана Саливона та Мар'янушу. То атагас Мануйло, схилившись на гирлигу, гуде, наспівує степові свою думу...

XVIII

У п'ятницю вранці, їдучи в Асканію за харчами, догнав Данько в степу босого високого селянина з торбинкою за плечем. Подорожній попросився, щоб хлопець його підвіз.

— Сідайте отам у передку,— вказав Данько подорожньому місце в гарбі. Сам він, як завжди, височів на верблюді, бовтаючи знічев'я ногами.

Їхали деякий час мовчки. Тяжке горе, видно, гнітило Данькового пасажира. Кістлявий, худющий, кривоносий, сидів у передку, втомлено опустивши плечі, як старезний степовий орел десь на копиці сіна. Мовчки, із скорботною байдужістю дивився на перетканий маревом степ з бовваніючими де-не-де колодязями, що здалека були схожі на шибениці: два стовпи з перекладиною...

— Найматись, мабуть? — першим порушив мовчанку Данько.

— Та ні... Сина їду визволяти...

— А чого він там, син ваш?

— Біля колодязя вночі об'їждчики застали... Мало того, що на місці до крові побили, ще й у буцегарню закинули: викуп давай...

Слово за словом — розгомонілися. Виявилось, що це Мануйлів однополчанин по японській війні, строганівський житель Оленчук Мефодій. Ім'я здалося Данькові знайомим, і хлопець став пригадувати, де він міг його чути.

— Ага! Так це ви той, що колодязі всюди копаєте?

При згадці про колодязі селянин помітно пожвавів.

— Копав колись, хлопче, а тепер уже у відставку вийшов: ноги дуже крутить... Для колодязного діла залізного здоров'я треба... Поки був молодший, воно й нічого: піднімешся раз у день на поверхню, вип'єш півкварти, щоб зігрітись, і знову туди, вглиб, до самого вечора. Тільки отакий клаптик неба й світліє над тобою вгорі... Нагорі сонце, спека, трава скручується, а там — на глибині яких-небудь двадцяти сажнів — уже наче в льодовнику. Земля сира, холодна, все тепло витягує з чоловіка... Як попогибієш день по коліна в крижанім багні, то й кістки тобі заніміють.

— Де ж бо після такого ногам не крутити,— щиро поспівчував Данько.

— Добре ще, як вгадаєш, де почати, а то буває — б'єш тиждень, б'єш і місяць, глини вже викидав гору, а води... нема. Пропала даремно праця, завалюй тут, переходь на інше місце... Така-то наша робота, хлопче... Багато їх перекопав, та все по чужому степу: мої ото бовваніють до самої Преображенки... І ноги, вважай, навік застудив, і носа оце там покіб'ячому поставило — відром перерубало... Зірвалось над головою відро та й рубонуло парубка, щоб відмітний був... Зате ж і віддячила мені на старість Фальцфейниха своїми кривавими пенсіями! За бочонок води сина мені скатували, ще й викуп давай... А де його взяти, того викупу?

Сумно зітхнув Данько на своєму верблюді. Каторжне життя! Бідують люди в Криничках, гинуть по каховських ярмаркових лазаретах, поневіряються й тут... Чий степ, того й право, того й отари, того й колодязі. Власними руками викопав чоловік колодязь, а воду брати не смій, бо вона не твоя і не синова... Піймають — поб'ють, ще й злодієм зроблять, у буцегарню закинуть!

І це так треба? Щоб трутні панували, а робоча людина ходила у вічній зневазі? Чи стрижійка тітка Варвара, чи атагас Мануйло, чи цей Мефодій-перебийніс, колодязник... Що проти них Фальцфейниха, чому вона править ними всіма? А що, якби її за патли та по степу, як турбаївську оту Мар'янушу?!

— Думав було хоч сіллю від неї відкупитися, а це й на сіль уже лапу наклали,— скаржився у простір Мефодій.— Живеш, як у зашморгу, з усіх боків петля підступає... Ми тут у Строганівці здавна сіллю промишляємо, живемо більше з того, що Сиваші пошлють... Це літо сіль якраз непогано вродила, можна було б трохи дірки полатати...

Сіль родить... Данька це здивувало.

— Вперше чую, щоб сіль родила.

— У нас так на Сивашах. Не сіємо, сама родить, хлопче... Не завжди, правда... Буває, що літо зійде — не знайдеш і дрібочка. Зате в урожайний рік наросте її одразу мільярди пудів...

— Отуди б мені з своїми верблюдами! Хай би насолонцювались!..

— Все залежить від погоди,— гомонів Оленчук.— Коли зніметься вітер з Азова, пожене воду на Сиваші, заллє їх до самого, вважай, Перекопу... Тоді у нас,

хлопче, вродить. Та ось вітер обернувся, вода тікає назад у море, зостається її на підошві Сиваша не більше, як в палець... А тут ще сонце пригріло, і ропа вже кипить, все Гниле море перед тобою «замерзає» сіллю, зіллється, поскипається нею...

— Ото вона й зараз біліє? — задивився Данько в далечінь.

— Я звідси не бачу... А з верблюда, мабуть, видно?

— Біліє, аж сяє... Наче сніг серед літа!

— Якщо не марево... Весь Сиваш у ці дні справді лежить наче першим снігом забитий... За тиждень нарасла. Ідеш уночі, море поколює тобі ноги: все сіль та сіль. Дарма, що їсть ноги, зате полегкість на душі: пройдеш з гребкою гони — встане за тобою вал солі. Коли місячно, всю ніч не лягаємо спати. Понагортавши вали, згрібаємо їх потім у кучугури. З вершечка вода поступово стікає донизу, вітрець повіває, сіль сохне — глянеш, уже кучугури тієї солі біліють по Сивашах, як лебеді.

— А живі лебеді там є?

— Живих — нема.

— А риба?

— І риба не водиться... Мертва у нас вода, хлопче. Окрім солі, вважай, нічого в ній нема... А це вже й на сіль заборона вийшла. Орендатори кримських соляних озер подали губернаторові скаргу на нас: забороніть, мовляв, побережним селам згрібати сіль на Сиваші. Губернатор, звісно, став на бік орендаторів — де ж йому ще бути? Ми з братом Іваном три ночі оце мішками носили, кагат возів на п'ять виклали в комишах, а вчора з'явився урядник з понятими і все заміряв, описав... Тепер або хабара дай, або штраф плати...

— А яке їхнє діло мішатися? — обурився Данько.— Хіба вони й море ваше орендують?

— Море то не орендують, море — людське... І сіль однаково ж дарма пропадає: ніхто її не згрібатиме, якщо ми не згребем...

— І сам не гам, і другому не дам?.. От нелюди!

Не таким уявляв собі Данько цей край, збираючись на Каховку. Думав, що тут усі люди живуть у достатках і ніхто нікого не кривдить... Сонячною, ласкавою та щедрою малювалась йому Таврія крізь напівчне розмережане білими морозними квітами віконце! Розтанули квіти — розтеклися наївні Данькові марева...

Після численних каховських вражень, після розмов у смердючих овечих сараях, після чистих, спокійних, як легенди, Мануйлових історій він помітно подорослішав, перед ним наче відкривався новий світ, і хлопець уже зовсім не по-дитячому розумів, що він скрізь однаково несправедливий. Саме життя дедалі частіше штовхало його на роздуми, на пошуки якогось просвітку в майбутньому... «Ви — сила!» — пригадувались йому слова, сказані правдисткою в Каховці. І хіба й справді не показали тоді заробітчани свою силу, згуртувавшись хоч ненадовго? Викупали ж таки стражників у Дніпрі! А зараз розбрелися по таборах, розпорошилися в степу... Хто їх тут згуртує, хто збере?

При в'їзді до маєтку Оленчук встав, подякував хлопцеві:

— Спасибі, що підвіз... Хоч трохи ноги відпочили...— і, поправивши торбу, попрямував до контори.

Асканійські граки, видно, ще й досі пам'ятали Данька, бо, коли він в'їхав на головну вулицю, птахи зняли попереду страшенний лемент. Хлопець розвеселився:

— Не забули!..

Гарбичі зупинялися на просторому подвір'ї між Зеленою стайнею та майстернями, де були також і продуктові склади. Сюди й завернув свою колісницю Данько. Серед гарбичів хлопець уже зажив веселої слави — його поява була зустрінута вигуками, жартами:

— Ось і наш турбаївець, що завертає верблюдів під Софіїні вікна!

— Любить підглядати у панські спальні!

— Як же це ти сьогодні їх обминув?

— Сьогодні вікна вже позавішувані,— грубувато відповів Данько.

— Запримітив-таки! Не терпить Фейнша чабанського наїзду, гайнула десь аж у Преображенку пересидіти веремію.

П'ятниця для Асканії справді була шумним, неспокійним днем. Курява, собачий гвалт, ревіння верблюдів, скрипіння гарб... Цілий ярмарок стоїть з ранку й до вечора. Прибулі з степу гарбичі та молоді чабани, знудьгувавшись за тиждень біля отар, поводять себе в цей день у маєтку, як моряки, що після довгої плавби зійшли, нарешті, на берег. Нехтуючи заборонами, горлають пісні, зачіпають служниць, влаштовують соба-

чі бої або самі борюкаються, водячись перед майстернями на поясах.

Данько намагався ні в чому не відставати від інших гарбичів, з якими він уже був запанібрата. Розпрігши верблюдів і зайнявши чергу за продуктами, підходив до товариства, з розмаху бив, здоровкаючись, парубоцькі долоні і брався потім, за прикладом дорослих, крутити цигарку з махри. Хай не подумають часом приятелі, що він уже и затягтися не вміє! І затягувався так, що в очах зеленіло.

Згодом його можна було бачити десь у центрі гурту, коли він ходив перед товариством на голові або, лежачи десь у холодку, точив з парубками ляси про Софіїну розпусту, про її колишні наїзди в степ з приятельками, з шампанами на чабанську кашу та на голодну чабанську любов.

Одержувати продукти Данькові приходив допомагати Валерик. Розуміючись добре на терезах, він і Данька вчив, як треба за ними стежити, щоб не обважували під час видачі комірники.

На цей раз Валерик застав свого друга в майстернях, де непосидючий степовик, оточений ковалями, саме пробував свою силу біля ковадла з чималим молотом у руках.

— Буде, буде з нього коваль,— поблискували зубами чорні, як негри, ковалі.— Три отаких удари і ще й пальців не повідбивав...

— Він уже й зараз жабу підкує... А виросте, то підкує й саму Фейншу...

Загледівши товариша, Данько кинув молот і поспішив до нього. Валерик був посвіжілий, причепурений.

— Здоров, друг!

— Здрастуй, Даньку!

Хлопці радісно потиснули один одному руки.

— А я вже думав, чи не загордився ти там у своєму саду... Світлана не прийшла?

— Вона казала — на шлях вийде, як у степ уже їхатимеш...

— То й краще, що сюди не прийшла... Бо ми тут часом таке балакаємо, що дівчині й слухати не годиться... А ти поливаєш усе?

— Поливаємо потроху... Оце й зараз біжу на водокачку дізнатися, в чім річ... Щось не подають на башту, мабуть, перевели на Зовнішні Ставки...

Водокачка була неподалік, за майстернями, і хлопці рушили до неї разом.

— Ну, ти як: призвичаївся до своїх... кораблів пустелі? — усміхнувшись, запитав Валерик, коли вони проходили поміж верблюдами.

— Уже, як шовкові... Ти знаєш, чого вони ревли? Їх треба сіллю щодня годувати, а я не знав... Ох і люблять сіль! А п'ють після того — страх...

В цей час на вулиці почувся крик, лайка. Хлопці озирнулись. Двоє чеченців верхами гнали кудись високого старого селянина, що, на ходу відбороняючись від канчуків, затуляв обличчя рукою.

— Оленчук! — вигукнув Данько.— Куди це вони його?

— За межу, напевне,— похмуро відповів Валерик.— То в них мода така: хто проштрафиться, проводжають нагаями аж за межу панських володінь...

— Ні в чому він не проштрафився, за сина приходив просити...

— Ти його знаєш?

— Я його підвозив... Це ж той самий Оленчук, що колодязі їм накопав у степу.

— Отож така дяка чоловікові...

— Ух, холуйня! — посварився Данько кулаком услід чеченцям.

Валерик тільки зітхнув.

Біля водокачки Данькову увагу привернули два великі цементові круги, що, стоячи рядом, вилискували на сонці скляними величезними ковпаками.

— Ого, які шапки!

— Це ж колодязі-водокачки.

— Колодязі... під скляними шапками?

Валерик посміхнувся:

— Тут, брат, вода — всьому королева, і вбирають її, як королеву... Для неї в саду вимурували оту красиву башту, обвиту плющем, для неї — фонтани, статуї, гроти... І тут, бачиш, якими коронами її увінчали.

Зупинившись біля одного з ковпаків, Данько зазирнув крізь скло в колодязь. Чорно! Спочатку сонце на круглих мурованих стінках, а далі, глибше — темінь, залізо, мазут, якась машинерія, і, здається, люди пораються в ній...

— Видно, смоки ремонтують,— промовив Валерик.— Бачиш, усі там...

— Як же вони туди дістались?
— А там збоку хід є... Хочеш — спустимось?
— А нас не відчортують?..
— Ні, мене ж Привалов знає...
— Який Привалов?
— Механік водокачки. Хороший дядько. Асканійська дітлашня його величає водяним механіком, або просто Водяником...

В приміщенні водокачки було похмуро. Закурені стіни, чорне повутиння по кутках, і знову якась машинерія, маслянистa, важка сталь, маховики, паси та білі циферблати приладів... І хоча все зараз стояло без руху, Данька приголомшила оця затаєна, мовби насторожена могутність машин, уперше побачених ним так зблизька.

— Це газогенератор,— пояснював Валерик,— він працює на кам'яному вугіллі, на антрациті... Він якраз і рухає своєю силою всі смоки... Ну, а тепер нам сюди...

Вузькі темні східці вели кудись глибоко вниз. Валерик рушив по них, і Данькові нічого не залишилось, як рушити вслід за ним. Сторожко обмацуючи стіни, пригинаючись, він ліз і ліз кудись за товаришем у вогку пітьму, немов той молодий чорт, що після земних мандрів повертається до свого пекла в підземелля.

Нарешті блиснув якийсь просвіток, і Валерик уже до когось загомонів:
— Іван Тимофійович послав дізнатися...
— Приревнував, мабуть, нас до зоопарку?
— Ні, до Зовнішніх Ставків.
— Я ж так і знав... Зараз буде, вже ось кінчаємо...

Тут була ціла підземна майстерня. На мокрому настилі з грубих дощок, при скупому світлі, що падало сюди десь згори, крізь колодязь, працювала, розташувавшись у різних малозручних позах, група людей, замаслених, напівголих, проте веселих і бадьорих. Той, що розмовляв з Валериком (Данько догадався, що це й є сам Водяник), був невеликого росту, але міцний, вузлуватий, прудкий у рухах, з іскристим поглядом сірих очей, гостро пронизливих і водночас приязних. Загледівши за Валериковим плечем сторопілого Данька, він одразу вгадав у ньому людину степову, далеку від усієї цієї механіки.

— Там у вас просто: линву через барабан та й гей у простір,— пожартував механік, коли Валерик відрекомендував йому свого друга.— А в нас тут трохи глибше... Інколи навіть риба попадається: дніпровських сомів викачуємо...

Данькові це була дивовижа.

— Хіба це ви дніпровську качаєте?

— А то ж як!.. Дніпровську, браток... Від самої Каховки йде жилами попід землею сюди... В природі такі є чудеса, що ми з тобою й не догадуємось... Ну, готово, хлопці?

Витираючи руки клоччям, механік глянув угору. Звідти, десь звисока, впало на нього світло, розріджене, скупе, аж наче не схоже на сонячне.

— Павко! — скомандував Привалов комусь наверх.— Давай!.. Лудло на башту!

Данько аж усміхнувся — так йому сподобалися останні слова з отим незрозумілим «лудлом», в якому було щось владне, майже чаклунське.

— Ходім! — торкнув його рукою Валерик, і вони подалися вгору по східцях.

Тут усе вже прийшло в рух, розмірено, потужно гримотіло, мигтіло маховиками, висвистувало пасами, дихало на Данька незвичним машинним теплом...

Смоки працювали.

— Ну й Водяник! — захоплено вигукнув Данько, пробираючись, оглушений, до дверей.— Один знак з-під землі — і все тут кругом загриміло!..

Вискочили надвір. Після вогкої темноти підземелля колодязі якось особливо пишно сяйнули хлоп'ятам своїми скляними коронами. Неподалік від колодязів в неглибокій, теж заскленій ямі порався, нагнувшись між трубами, русявий, блискучий від поту юнак.

— Павко,— звернувся до нього Валерик,— перевів?

Юнак, випроставшись у ямі, посміхнувся:

— Уже пішла... не доженеш!

— Це тут розподільник,— пояснив Валерик Данькові.— Ота труба іде на зоопарк, та — на Зовнішні Ставки, а ця ось до нас, на башту...

— А що таке — лудло?

— Це вентиль, система така... Відкрив — і вже погнало туди по трубах у парки, в ставки, вже для цілої Асканії — свято!

— От са́тан... Сказав — і все ожило... Закрутилося...

Мимо сяючих, повних світла колодязних корон, поміж кучугурами іскристого антрациту хлоп'ята знову вибрались до стоянки гарбичів, до кибиток та рудих, вигорілих на сонці верблюдів, які то дрімали, лежачи в пилюці, то сумовито височіли попід парканами, мов живі привиди пустелі.

Біля продуктових комор чабани голосно сварилися з комірником, поблизу гризлися чиїсь здоровенні вівчарки, але Данько, ще сповнений враженнями від водокачки, нічого не чув. Зупинився посеред дворища, покліпав очима... Потім, раптом задерши голову, розгонисто, на повні груди вигукнув:

— Лу́дло на башту!!!

І застиг, радісний, вихруватий, мрійно задивившись в чисту небесну синь...

XIX

Хутір Кураєвий виріс і розрісся в степу біля кількох землянок, в яких здавна зимували з своїми сім'ями чабани. Тепер землянки були майже не помітні за кошарами, воловнею та іншими господарськими будівлями. Воловики, ковалі, доярки, всі, хто постійно працював на хуторі, діставали мешкання в низькому, з пожолобленими стінами бараці, що ж до новоприбулих сезонників, то їх, звісно, не міг вмістити ніякий барак. Для них заздалегідь обносили загорожу, звалювали туди гарбу соломи,— і кублі́ться.

Сюди після розподілу й потрапили криничани та дехто з орловських хлопців (більшість орловців, у тім числі й отаман їхній, були призначені ще далі — на Джембек-сарай). Кураєва загорожа під відкритим небом — це було все, що міг запропонувати строковикам Гаркуша, привівши їх у табір.

— Під відкритим небом? — зойкнула, побачивши загорожу, Ганна Лавренко так, наче все життя спала по оксамитових спальнях.

— А чого ж,— засміявся Гаркуша.— Гуртом та покотом, щоб на осінь з приплодом були!

Ганна витріщилась на нього своїми великими очима:

— А як дощ?

— Ха, дощ!.. Наловим риби — буде борщ!..

Так почалося їхнє життя в таборі Кураєвому, що в конторських книгах значився як ферма Кураєва. Асканія звідси ледве мріла — стояла далеко в степу, мов синя туча, що виткнулась краєм із-за обрію і застигла на все літо в непорушності. Фантастичним, нездійсненним сном промайнула вона для заробітчан із своєю могутньою зеленню, з ганкамй та палісадниками, з ясними ставками та журавлями красавками на околиці парків... Все те призначалося комусь іншому, насамперед отій рудій відьмі з буряковим обличчям та кашшукуватим підборіддям, що, мружачись, оглядала їх з-під своєї панами. Їм же, строковим невільникам та невільницям, належало злітувати літо в далекому польовому таборі, не захищеному жодним деревцем, відкритому всім вітрам. В один край від табору тяглися поля, в інший — залягав рівний, як море, одвіку не ораний степ, тисячі десятин сінокісних угідь... І те, й інше належало Фальцфейнам. Хліба цей рік видалися слабосилими,— не було дощів, зате трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими, шумуючими валами. Тирса чубата та різне травозілля вкриває суху, ніколи плугом не торкану землю. Густо збившись, тонке стебло ледь чутно бринить під вітром, як бриніло ще скіфам...

З перших днів строкарі попали на сінокіс. Щороку у Фальцфейнів заготовлялося сотні скирт сіна, щоб вистачило для потреб власних економій, а також на продаж. Найкраще степове сіно, сухе та зелене, як чай, пресувалося по таборах у тюки і вже в такому вигляді відправлялось на каховську пристань.

Але перед тим його треба було накосити, назгрібати, наскладати чиїмись руками...

...До схід сонця підняв Гаркуша людей на сінокіс. Ходив у загорожі, весело поцьвохкував строковиків по п'ятах:

— Ану, годі вилежуватись! Вставай, котра хоче заробити к осені на очіпок!..

Косарям прикажчик пообіцяв видати увечері по чарці, якщо не лінуватимуться.

Задзвеніла незабаром біля кладових заробітчанська сталь: косарі підбирали собі коси, пробували мантачки. Дівчата розбирали вила та граблі.

Вивівши людей за табір, прикажчик розставив косарів обличчям в степ і урочисто зняв кашкета:

— Боже поможи!

Дівчата, поки що не маючи роботи, розбрелися в траві шукати квіток.

— А нам же як? — гукнула прикажчикові Олена Персиста, коли Прокошка-орловець, першим узявши розгонисту ручку, зі свистом заглибився в травостій.— Ждати, поки накосять?

— О, яка ти щира,— усміхнувшись, обернувся до неї Гаркуша.— Не ледачої, видать, матері донька!.. Зараз найду і вам роботу, дівчата... Залиште поки що свої інструменти тут, а самі за мною!..

Зібравши дівчат і загадково посміхаючись, Гаркуша повів їх травою у степ усе далі й далі.

— Куди це ви нас ведете? — здивовано запитала Ганна Лавренко.— Якраз наперед косарям завертаєте. Хочете, мабуть, щоб ноги нам пообтинали?

— Звідси почнемо,— нарешті зупинився прикажчик.— Розтягуйтесь, дівчата, в ряд, в одну лінію шикуйтесь... Будете йти перед косарями і... птицю зганяти, щоб не порізали. Прогортайте руками траву, дивіться, може, де гніздо. Якщо гніздо — одразу подай знак косареві, щоб обминув.

— Така робота нам по душі,— засміялась Вустя Яресько.— Це, може, все літо будемо тут жайворонків пасти?

— А ви ж думали як? У нас господарство культурне, заповідне, не те, що отам на Джарилгачі... Є в нас, дівчата, неподалік тут коса Джарилгацька, птиця хмарами на ній сідає, гніздо біля гнізда... Так вірите? — їдуть і пудами звідти яєць нагрібають... свиням своїм на корм!

— Хто їде?

— Та хто ж... хуторяни,— буркнув Гаркуша, промовчавши, однак, що наскоки на Джарилгач та на Чурюк найчастіше влаштовують якраз рідні його брати з батьківського хутора.— А в нас щодо цього суворо... Фрідрік Одуардович із самої Швейцарії телеграму прислав: пильнуйте, мовляв, під час сінокосу за гніздами... Так-то... Кожне пташа під охороною, кожну комаху жаліємо... ну, гайда, дівчата, бо хлопці вже наближаються...

Зблискуючи м'язистими жижками, дівчата рушили

у відкритий степ. Справді, видно, до душі була їм ця робота! Ступали обережно, прогортали траву, як воду, м'яко, пестливо, і здавалось — не з трави випурхують перед ними жайворонки, а просто з їхніх моторних, по-дівочому ласкавих рук...

Гаркуша був вдоволений новим набором. Чудово працювали свіжі строковики, не доводилось підганяти. Хлопці, пороздягавшись до пояса, ішли один за одним, як оті тридцять три богатирі з казки... Брали щиро, на всю косу, нагортали з розмаху покоси, як хвилі. Радувався потай прикажчик, стежачи за сінокосом: будуть і похвали, будуть і нагороди!

Вдалий, радісний день для Гаркуші прикрашувався ще й розпашілими Олениними щоками. Смачна, тілиста дівка і, здається, не така перекірлива, як інші; ще в Каховці прикажчик накинув на неї оком... Своєю присутністю Олена веселила йому сьогодні весь сінокіс. Мимоволі повертало в'язи Гаркуші туди, в Оленин бік: третьою йшла в довгій лінії дівчат, що побрели й побрели травами в степ... Не зупиняться, не оглянуться. Одначе, куди їх понесло? Жартують чи познущатись надумали з прикажчика? Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія, а вони на її тлі вже як оті джарилгацькі білі чайки...

Гукай — не догукнеш... Довелося конем переймати, завертати назад.

— На Асканію, чи що, зібралися? — гукнув Гаркуша, примчавшись охляп на коні до втікачок.

— Ще далі,— відповіла Вустя, підтримана дружним сміхом дівчат.— До самого моря хотіли!..

— Вертайтесь назад! А то ви, мабуть, і справді подумали, що сюди вас на пустощі набрано пастухами до жайворонків... Сіно он уже треба ворушити!

Женучи своїх веселих втікачок степом назад, Гаркуша весь час їхав над Олениною головою, заговорював до неї про се, про те. Дівчата насмішкувато переморгувались: лащиться прикажчик до Олени, посоловів, чого доброго, в кухарки переведе...

— Женуть ось наших арештанток,— зустріли дівчат жартами косарі.— По всьому степу, мабуть, птицю підняли?

— На орляче гніздо в одному місці натрапили,— весело розповідали дівчата.— З крашанками.

— Чого ж ви не махали?

— Нащо махати? Далеко! Доки ви туди докоситесь, то вже й орлята з гнізда повилітають!..

— Розбирайте вила, дівчата,— наказав Гаркуша.— Пора за діло!

— Хіба вже не підемо більше птицю полохати? — насмішкувато звернулась до нього Олена.

— Вистачить з них,— махнув рукою прикажчик.— Показались у степу — і досить... Тепер хай хоч і всіх переріжуть, я своє зробив...

Розійшлися дівчата з вилами по сінокосу, зайняла собі Олена Прокошки-орловця покіс...

Дружно кипіла до самого обіду робота, не було на кого покрикувати Гаркуші: вила так і мигтіли в дівочих руках, з виспівом посвистували коси в траві. За півдня пообпалювались косарі, спини та груди їм пашіли, розчервонівшись на спеці так, що, здавалось, і вночі, в темряві, жеврітимуть.

Під час обіду настрій прикажчикові було, одначе, попсовано. Почалося з одвійків. Найпащековитіші строкарі стали раптом доскіпуватись, чого це їм, замість обіцяних спочатку галушок з молоком, дають якусь бурду з голими одвійками? Хто ж, мовляв, вершки злизує?

Всі знали, що молока в Кураєвому дуже багато, тисячами цівок дзвенить воно щодня в цинкові дійниці. Опухали руки в доярок, доки передоять череди. Була на хуторі навіть дивовижна машина, що віяла молоко,— заробітчанки вже ходили наперебодні гуртом на неї дивитись. Хитра ота заморська машина-віялка: одвійки залишає в Кураєвому, а вершки жене кудись далеко, у свої загребущі краї. Спершу відправляють їх бідонами в Каховку, там б'ють із них масло і, зоставивши сколотини каховчанам, відправляють готове масло ще далі, за море, до тих, що прислали Фальцфейнам молочарську віялку.

Не хотів Гаркуша з першого дня загризатися з строкарями, намагався все звести на жарти:

— Багато родичів має наша пані Софія по загряницях, та все, видно, католики... Ніяких постів не визнають, поїдають скоромину і в петрівку!..

Але строковики не приймали прикажчикових жартів, вони жартували по-своєму. Тільки покінчили з

одвійками, як уже перейшли до глевтяків. Той ліпив коники, той верблюда, а інші, наліпивши жайворонків, бралися тут же вчити їх літати в повітрі. Один такий жайворонок, випурхнувши десь із-за спини, прохурчав Гаркуші попід самим вухом, викликавши серед строковиків загальний регіт... Ну і народець!

Після обіду працювали вже не з таким завзяттям, як у першій половині дня, але в цілому добре. Оголили до вечора степ, лежали покоси на версту від табору.

Увечері знову непорозуміння: почали строковики оберемками тягти свіже сіно до своєї загорожі. Став перепиняти Гаркуша — куди там, краще посторонись!

Навалили, порозлягались, мов пани.

— Воліємо на пахучому сіні спати!

Пригрозив прикажчик, що покарає за таке свавілля: обіцяної чарки не дасть.

— Ну й не давай, чорт з тобою!

— Хоч і залийся нею!

І лежали, повивертавшись на сіні, як благородія.

XX

Потяглися дні за днями. Лягали покоси, вставали густими рядками валки, перероставши потім у великі копиці. Гуло втомою тіло, косили руками й уві сні косарі. Попеклися на вогнистих вітрах дівчата, до крові тріскалась їм на обличчях молода шкіра. Ганна Лавренко працювала, закутавшись по самі очі, задихаючись під хусткою, а ввечері, добувши через доярок ложечку вершків, мастилася ними на ніч, гоїла на губах криваві тріщини.

— Брешуть, не обгорю, не почорнію,— говорила вона подругам.— Буду біла, як оці вершки.

Сама не знала, для кого вибілюється, для кого береже свою вроду, а вибілювалась, берегла. На самоті скаржилась Вусті:

— Думаєш, не гірко мені, що й біля Олени, і особливо біля тебе хлопці весь час в'ються, а мене наче цураються, обходять. Скажи мені правду, Вусте: хіба я не красива?

Голос її бринів щирим занепокоєнням.

— Не від того це,— відповіла Вустя подрузі.— Красива ти, і, може, аж занадто вже красива, але якось не по-нашому, не простою красою... До тебе, як до панночки, мужицькими руками й торкнутися страшно.

Справді, Ганна здавалася тут багатьом білою вороною, її холодна неприступність і сліпуча дикувата краса відлякували навіть прикажчика, який, вважаючи, що це «квас не для нас», дедалі упертіше домагався ласки іншої криничанки — Олени Персистої. Якось за обідом Олена, сміючись, розповіла товариству, як прикажчик залицявся до неї на сінокосі.

— Нахвалявся, що прийде сьогодні вночі полякати...

— В загорожу? — запитала здивовано Ганна.

— А то ж куди...

— А тобі... смішки?

— А чому б ні? — знову засміялась Олена, закохано глянувши на орловця, що сидів біля неї поруч.— Може, кухаркою зробить, як не комизитимусь...

— Отоді вже, Лено, щоб одвійків для нас не жалі-ла: по відру на брата,— зауважив Прокошка, і всі засміялись.

Тієї ночі Гаркуша справді довго кружляв побіля заробітчанського сіновалу. Строкарі вже хропли, а прикажчик, не знаходячи собі місця, все никав та никав поблизу в темряві, як вовк. Ні з сього ні з того забалакував до сторожів (сторожували на таборі Сердюки), то лащився до собак, то просто стовбичив десь під кошарами, прислухаючись до найменшого шерхоту.

Збунтувалась прикажчицька кров, водить, не дає спати!.. Сторожі, догадуючись, в чім річ, намагались триматися від сіновалу подалі. Хай уже лізе, хай кладе собі під бік, котру зумів підговорити!..

Було десь за північ, коли Гаркуша, прослизнувши нарешті в загорожу, рушив навшпиньки понад заробітчанськими п'ятами, прислухаючись до хропіння строковиків. Простоявши деякий час біля дівчачих рядів, він рішуче став навкарачки і обережно поліз у темряву на сіно.

Олена спала на своєму місці. Намацавши її в пітьмі, здивований прикажчик раптом відчув, як дівчина, вп'ймавши його руку, стала стискати її з зовсім не дівочою силою. Ще подив його не минув, як Олена другою рукою вже міцно схопила довгожданого коханця за огривок і струсонула його при цьому, мов

добрий дядько. Тим часом з'явилась звідкись і третя Оленина рука, за нею — четверта, п'ята!!! Вправно накривши зверху Гаркушу якоюсь попоною, вони, всі оті руки, почали мовчки місити його на сіні.

Сопіло сіно, хрипіло, хекало, але не кричало. Залізні Оленині кулаки, яких усе більшало, дружно товкли Гаркушу звідусіль, не даючи йому опам'ятатися. Все йшло вже клубком та перевертом. Надсадно дихали зверху залізні Олени махоркою, спирскував десь неподалік дівочий сміх, клепали, ходячи по табору, сторожі, не підозрюючи, як летить тут пір'я з їхнього прикажчика. Подати голос, кричати гвалт? Але ж засміють тоді його інші прикажчики на смерть, виживуть геть із маєтку!

Насамкінець ті ж численні Оленині руки, підхопивши помолоченого Гаркушу в повітря і добре розмахавши, кинули його з сіновалу геть за огорожу.

— Проклятий Сірко,— почувся йому вслід чийсь басовитий, явно змінений голос.— Мені було показалось, що вовк лізе!..

— Це не Сірко,— заперечив інший голос, теж змінений до невпізнання.— Це, видно, цеповий з хуторів забіг: шия наголо нашийником обшморгана.

Пробийголови, паливоди, вони ще й глумились над ним!..

Наступного дня Гаркуша ходив запухлий, у синцях, але — нікому ні слова. Управителеві, який, приїхавши оглядати сінокіс, заодно поцікавився й прикажчиковими гулями, Гаркуша невиразно миркнув щось про осині розтривожені гнізда і поспішив потім звести мову на інше.

Носячись із своїми гулями, прикажчик не без підстав підозрівав, що серед тих, хто давав йому духопелу, першими заводіями були орловець та Андріяка... Їх він вгадував по залізних кулаках. Проти них затаїв найглибшу злобу і саме тому вирішив, що кого-небудь з цих верховодів треба неодмінно перетягти на свій бік, щоб розколоти, знесилити строковицьку верхівку. Вибір впав на Федора Андріяку.

— Слухай, Федоре,— почав одного разу Гаркуша, підійшовши до парубка, коли той саме клепав на подвір'ї косу.— Давно я хочу побалакати з тобою, як земляк із земляком.

— Та які ж ми з вами земляки? — здивувався Фе-

дір.— У вас тут хутір та, мабуть, земельки з двісті десятин, а в мене тільки торба бліх отам, на сіновалі, лежить...

— Ти вже й почнеш одразу... Це тебе, мабуть, отой орловський навчив?.. Ну чого ти з ним глека зліпив, скажи мені, Федоре? Чи він тобі брат, чи він тобі сват? Подумай, куди він тебе заведе? В острог та на каторгу, не інакше! Ось кинь ти його, Федоре,— зашепотів над самим вухом Гаркуша,— добра тобі бажаю, правою рукою тебе, пригінчим своїм зроблю!..

— Ех, прикажчику, прикажчику,— зневажливо посміхнувся Андріяка, ставлячи перед собою недоклепану косу сторчма.— Як тебе за три копи куплено, то, думаєш, і кожного так можна купити? Руки мої ти в Каховці купив, а на душу — не заміряйся! Непродажна вона, самому потрібна, чуєш? «Земляк»... Який ти мені в дідькової матері земляк? Що я — під одною свитою з тобою на каховському березі спав чи, може, колоди разом з Дніпра тягали?

— Федоре, глек ваш... дурний отой глек ваш...

— Ой, краще відійди, прикажчику, поки не пізно, бо, їй-богу, можу вдарити ненароком за такі слова! А як я б'ю — ти вже повинен би знати!..

Поклавши косу на клепало, Андріяка вдарив по ній молотком, ніби й не дуже, ніби злегка, але сталь задзвеніла на все подвір'я.

Більше Гаркуша не повертався до цієї розмови. Зате служацька його запопадливість в наступні дні ще більше зросла. Своїй мстивості прикажчик давав тепер вихід у штрафах, для яких в економії не існувало ніяких обмежень. З найменшого приводу — за поламані граблі, за порвану косу чи за розтовчений кимось валок сіна — Гаркуша рвав і метав. Штрафи посипались на заробітчан як із рукава.

— Це він зумисна напосідається,— пояснювали строкарям дворові,— хоче, щоб ви свої штрафи восени, після строку, зостались відробляти.

— А дзузьки! — коротко відповіла на це Вустя Яресько.

Єдиною відрадою для заробітчанської молоді залишалася пісня. Вечори незабаром настали світлі, місячні, весь степ урочисто сріблився під імлистою місячною фатою. Після роботи на сіновал приходив з гармошкою молодий таборовий машиніст з матросів

Леонід Бронников, той самий, що з ним орловець та Андріяка познайомились ще в Каховці на ярмарку, в гармонійних рядах, той самий, що пам'ятливо посміхнувся в березі котрійсь із криничанських дівчат. До душі був Леонід строкарям, а особливо юним строкаркам: веселий, білявий, як сонце, з білими навіть бровами, розкриленими високо, по-чаїному.

Говорили про машиніста як про людину бувалу, грамотну, таку, що знає собі ціну. З підлітка працюючи на торговельних суднах, він нібито встиг уже побувати в далеких плаваннях, але потім за якийсь хмільний бешкет був списаний з корабля і ось другий рік тепер ковтає сажу на сухій суші, у фальцфейнівському степу біля паровика. На бешкетника Леонід був зовсім не схожий. Завжди веселий, спокійний і стриманий, він ні з ким по-пустому не задирався і, здається, був цілком задоволений своїм суходольним становищем. Порівняно з іншими, Бронников мав добрий заробіток: професія машиніста по південних економіях вважалася досить дефіцитною. Певне, з огляду на це, Гаркуша ніколи не осмілювався гримати на матроса, уникав сутичок з ним, та й Бронников, в свою чергу, теж намагався не давати приводів до сварки. Робота в нього йшла справно, і, маючи славу доброго машиніста, Бронников дозволяв собі триматися на хуторі так, мовби взагалі не помічав прикажчика, який до того ж зовсім не розумівся на паровиках.

На сіновалі матроса зустрічали завжди з радістю. Особливо здружилися з ним два нерозлучні побратими Федір Андріяка та Прокошка-орловець. Завзяті гармоністи без гармоній, вони здобули в особі Бронникова своєрідний юнацький взірець для себе і, хоча обидва зроду не бачили моря, почали, однак, виколювати вже й собі якорі на руках. Матрос же, будучи людиною винятково товариською, не тільки довіряв хлопцям свою обсипану перламутрами гармошку, але й сам навчав їх нових пісень, переважно матроських.

Про дівчат уже й говорити нема чого: не одній з них здавалось, що матрос вчащає на сіновал ради неї, що, граючи, підморгнув він вчора ізвечора саме їй. Коли прийде Леонід, де одразу й подінеться денна втома, дівчата готові тоді танцювати хоч до вранішньої зорі, встигай тільки зливати майданчик панською

водою, щоб менше кушпелило на гармоніста! А він сидить у своїй тільняшці, світлий проти місяця, по-морському причепурений, замислений, немов бачить перед собою всі оті Цейлони та Сінгапури, в яких він побував... Усе в ньому якесь незвичайне, могутнє, вабляче, як саме море, синє, мов казка, ніким досі не бачене з дівчат... Чого вартий хоча б один той рух, коли матрос, відкинувшись у красивій недбалості назад, розтягує гармонь, владно ведучи барвисті міхи через груди і посилаючи їх кудись далі вгору, за плече! Ах, не знає матрос, що одним отим своїм рухом не барвисті міхи він розтягує, добуваючи чарівні звуки,— саму душу дівочу витягує з грудей!

Часом просили його дівчата:

— Розкажи нам, Льоню, що-небудь про море, про далекі краї...

Усміхнеться, подивиться на небо, усіяне зорями:

— Що ж... Чимало довелось походити по морях, на різних бував широтах... Але таких зірок, дівчата, як оце в нашій Таврії, ніде не доводилось бачити...

— Справді, якісь дуже яскраві, великі, повні вони тут...

— Більші, ніж будь-де... А знаєте чому? Повітря надто сухе, випарів нема в атмосфері...

І всі задивляться на зірки, розквітлі в сухому небесному степу, притихнуть, аж поки матроські пальці знов не побіжать по співучих ладах...

Почали останнім часом примічати дівчата, що особливо часто заводить матрос улюблених Вустиних пісень. Тиша навколо стоїть, трави пахнуть, а йому все по долині вітер віє, а на горі жито половіє... Тихо, задушевно, ніжно-преніжно раптом заполовіє серед місячної тиші матросове жито, як перша юнацька любов. Уже не місячна ніч, а червневий полудень раптом сяйне навкруги золотими нивами-розливами... А Вустя стоїть у задумі, гаряча, схвильована, аж бринить усім тілом, слухаючи, як наростає ніжна мелодія, потім незчується, як і сама зіллється з нею, підхопить ще ніжніше, по-пташиному легко й природно, і вже росте разом з піснею десь над степом, над табором, сягаючи до самих зірок, справді великих тут, більших, ніж будь-де.

А в обідню пору, коли дівчата п'ють, як горлиці, біля колодязя воду, приходить і матрос від свого

паровика — чорний, у сажі — і ради жарту береться щедро освячувати заробітчанок панською водою, хлюпаючи на них повними пригорщами з цебра. Вода холодна, різка, і дівчата звиваються та лящать, хоча, власне, звиватися та лящати мусила б сама тільки Вустя, бо найбільше бризок летить на неї,— мов сріблом обсипає її матрос.

Вустя не попускає свого: вхопивши цебро, бурхає всю воду на нього, на його смугасту тільняшку, і матрос, ахнувши, тікає вже як скупаний, вигинаючись своєю облиплою тигриною спиною, по якій яблуками ходять молоді м'язи.

Буває, що Гаркуша, проходячи мимо і ніби не помічаючи машиніста, настрожить на дівчат, щоб не розливали задарма води, бо й так уже, мовляв, худобі ледве вистачає.

— На нього не гріх,— відповість Вустя,— він матрос, він за водою скучає...

Так минали дні. Зеленими святами зі степу наблизилась до Кураєвого Мануйлова отара, і, скориставшись цією нагодою, Данько відпросився в атагаса провідати сестру.

XXI

Вустя саме була з дівчатами в сепараторній, коли її погукали знадвору:

— Вусте, гості до тебе... Брат приїхав!

Радість перехопила дух, і сльози чомусь здушили її, коли, вискочивши на подвір'я, вона побачила нарешті брата. Стояв біля свого верблюда, усміхаючись до вух, з гирлигою-гайдаркою в руці, з дірками на обох колінах... Такі дірки, а хлопцеві хоч би що: стоїть безжурний, світить ними, як двома сонцями, на весь табір Кураєвий...

— Даньку! Братику мій!..

Вихована сама в суворих селянських звичаях, не балувала раніше Вустя й брата ніжностями, але на цей раз не стрималася — кинулась, обняла, приголубила, аж соромно стало хлопцеві перед заробітчанами. Хіба він маленький, щоб його так вітати? Не хлопчиськом, а людиною з фахом явився сюди, можна сказати, статечним, заслуженим гарбичем!

Буває в підлітків пора, коли вони, затримавшись в дітях, як ті молоді дубки, що спочатку ростуть лише в корінь, починають потім, набравшись сили, раптом надолужувати своє, виростати за літо на півшапки. Наступило, видно, зараз і для Данька саме таке ростуче літо. Чабануючи в степу, він засухощавів там ще більше, став як жила, але і вгору його погнало помітно для всіх.

Знайомі строковики, посходившись, зацікавлено обступили Данька та його верблюда. Орловець та Андріяка заговорили з хлопцем, як з рідним, стали розпитувати про чабанське життя, про те, чи не зобиджає часом підлеглих атагас... Сердюки теж устряли в розмову, намагаючись околицею вивідати в земляка, чи є змога чабанам утаювати від прикажчиків ягнят або готові смушки.

Доки вони розмовляли, Вустя встигла озброїтись голкою, нитками та латками. Сміючись, взяла брата за руку:

— Ходімо вже... У світлицях годиться сестрі брата вітати.

— Де ж твої світлиці?

— Степ — ото наші світлиці, Даньку... Підемо в степ — хоч нагомонимось на самоті...

— О, тоді я й верблюдицю заберу, хай біля нас пасеться!..

Пішли втрьох: брат, сестра і стара верблюдиця... Зайшли далеко від табору, на вольну волю. Вустя, сівши під копицею сіна, дістала десь із-за пазухи медяника і подала братові. Медяник був явно міський, і це зацікавило Данька:

— Звідки він у тебе, Вусте? Невже — каховський?

— Ні, це... з Херсона.

— Ти диви... А хто привіз?

— Хто та хто,— скрасніла несподівано сестра.— Їздив туди днями машиніст наш... Та чи тобі не однаково? Їж мовчки ото, коли дала.

І, розіклавши латки, наказала старшинським тоном:

— Розмундировуйся... Може, воно й гріх братись у свято за голку, але, мабуть, ще більший гріх дірками світити...

Доки Вустя, сидячи в холодку, латала Данькові штани, він, мов той молодий Адам, лежав з другого боку копиці, терпляче приймаючи сонячні ванни і пере-

мовляючись звідти з сестрою. Йому зараз ніяк не хотілося, щоб у сестри склалося враження, ніби він там бідує в степу: хай буде Вустя хоч за нього спокійною... Все їй хвалив. Вихваляв на всі боки не лише свого турбаївця атагаса Мануйла, але й Мануйлову отару, і навіть незграбну оцю верблюдицю, що паслася поблизу.

— Характер у неї шовковий, куди хочу — туди й завертає,— весело говорив Данько, опершись підборіддям на руки і помелюючи в повітрі голими ногами.— А терпляче яке! Верблюд, Вусте, не те що до Каховки, до самих Криничок може дійти не пивши... І в харчах перебору нема — найгрубіший молочай їсть... Просто дивно, чого їх у Криничках досі не заводять?

— Тільки верблюдів ще там бракувало,— відповідала Вустя.— І без них сумно.

— Або візьми ти вівцю,— просвіщав Данько сестру.— То брехня, що вівця з усіх тварин нібито найдурніша. «Дурна,— мовляв,— аж крутиться...» Буває, що й крутиться, але чого? То, значить, спека, голова їй болить, і вона від болю крутиться, а зовсім не з дурощів... Зате як вони тонко погоду чують, як сопілку люблять! Вівця без музики й пасеться не так... Особливо вдосвіта: стане оце Мануйло, заграє, а вони хрумають поблизу, слухають ту сопілку, неначе думають...

— Бачу, тебе чабани вже зовсім привернули у свою віру,— посміхнулася Вустя.— Так і в Кринички вертатися не захочеш...

— А що, може, й зазимую в степу,— пащекував гарбич, умліваючи на спеці без штанів.— Передам заробіток тобою, а сам, може, й зазимую. Кого я там не бачив у Криничках? Отих Огієнків та їхньої бугегарні?

— А мама? — жахалася Вустя.

— Мама... Мами я й тут не забуду,— задумавшись, відповів хлопець.— Я їх ніде, ніколи не забуду.

Коли штани були готові, Вустя навідліг кинула їх братові:

— На, одягайсь...

— Оце приварила,— зрадів Данько, натягнувши штани і тішачись новими латками.— Вік, мабуть, їх тепер не зносити!

— Що ти мелеш? — стривожено звела брови Вустя.— Вік у латках?

— Та це так, до слова прийшлося,— заспокоїв Данько сестру.— Ти знаєш, скільки з одної вівці отаких, як на мене, штанів настригають? Семеро штанів, Вусте!..

До самого вечора сиділи вони під копицею, мовби оглядаючи своє життя, згадуючи рідні Кринички, матір. Почували серцями обоє, що є щось кривдне, жахливо несправедливе в тому, що сидять вони оце далеко від рідного дому, під чужою копицею сіна, над свіжими Даньковими латками... Верблюдиця лежить, дрімає... Неосяжний сухий степ навкруги... Вітер понад шляхом вітра доганяє...

— Турбаївців принукою в ці степи виселяли, а ми, їхні правнуки... самі вже сюди прийшли...

— Самі, кажеш? Ой, чи самі, братику, чи з доброї волі? Чомусь багаті не топчуть сюди стежок, а все тільки голота... Чомусь не радістю, а тужбою, як у неволю, проводжали нас матері... Ні, не з доброї волі, Даньку, сюди забиваються... Турбаївців гнав офіцер на коні, а нас інше гнало... Податі, скрути, нестатки погнали нас на Каховку!..

Орел пливе у чистому небі... Глибокий спокій стоїть у степу, той ясний, сумовитий спокій, яким буває сповнене око вола. Тчуться і тчуться журливі думи... Де Кринички, де мати, а де вони? Розметало їх, мов бурею, по світу. Зустрілись на годину у своїх бурлацьких степових світлицях і знову мусять розійтися, невідомо на скільки. Хто їм тут тато, хто їм тут мама? Хіба не могли б вони жити всі вкупі, щасливою, непоруйнованою сім'єю-родиною? Батька закатували, від матері їх відділили, нема їм притулку в житті. Вдалися обоє і розторопні, і до роботи щирі, а яка їм шана за це? Торби на плечі і йдіть світ за очі, бо тісними вже стали для вас Кринички... Малоземелля? Брехня! Скільки тієї землі довкола Криничок, родючої, щедро зрошеної дощами... Ліси, луки які понад Пслом!.. Огієнкам, не бійсь, і там просторо, а Яреськам і тут, у степовій Таврії, тісно... В який край не піди, хоч цілий день іди — усе Фальцфейнове та Фальцфейнове...

— Це ж сьогодні зелена неділя,— промовив Данько, замріявшись.— Скільки того клечання понатягають

хлопці з лісу!.. В усіх хатах зелено, кануперо̀м та любистком пахне...

— А тут хоча б на сміх яке деревце посадили,— зітхнула сестра.— Хоча б де кущ бузини зазеленів...

— В Ісканії, Вусте, є... Там дуби, як тучі, стоять!

— Ех, братику... В Ісканії то не для нас.

Увечері, коли спека спала, проводжала Вустя брата далеко в степ, знову до отари. Попереджала на прощання:

— Гляди, будь там з верблюдами обережніший, щоб не скалічив який... Бо тут скаліченому — погибель...

Десь від моря сходив уже місяць над степом, коли Вустя, провівши брата, поверталась до табору. Була вся розбентежена цією сирітською родинною зустріччю. Найпекучіші, пригоєні буденними клопотами болі разом тепер ожили, защеміли. З новою силою клекотіло в ній все оте гаряче гнітиво малих і великих кривд, яких вона уже встигла доволі зазнати і проти яких боронилася, як могла — по-дівочому невміло й простодушно, де жартом, де піснею, а де й слізьми наодинці... Широкий степ лежав навкруги, повітря було повно над степом, а Вустя йшла задихаючись. Хотілося виплакатись-виспіватись комусь, впитися піснею нахильці... Хто найкраще зрозуміє її в такий час, до кого звернутися, з ким поділитися своїми гіркими багатствами? До кого ж, як не до неї, до рідної неньки!.. Ой матінко-зірко, як у строку гірко!

Сама незчулася, як залилася на повний голос тужливою заробітчанською піснею:

Якби ж моя матінка знала,
Вона б мені вечерю прислала...
Ой, чи місяцем, чи зірницею —
Чи братиком, чи сестрицею!..

Не помічала, що вже плаче йдучи; співала, здавалось, до ясного місяця, що — великий, справді, як млинове коло,— світив їй назустріч.

Високо вставала над лунким вечірнім степом Вустина задушевна пісня. Сягала в один край — десь до Мануйлової отари, до брата, сягала в другий — до табору Кураєвого, де навіть сторожі принишкли, понаставляви вуха в степ, розгойданий дівочим заливистим співом. Потім на півслові пісня зненацька урвалася, на великий подив і загадку сторожам. Не знали

вони, що в цей час там, у степу, де плачучи-співаючи повільно йшла доріжкою Вустя, раптом відділилася від копиці сіна і вийшла на місяць добре знайома дівчині юнацька постать в матроській тільняшці.

— Льоня!

Було це зовсім несподівано, і в той же час Вустя чомусь не злякалась, вона мовби ждала цього. Ще їй бриніли на віях, сяючи при місяці, пісенні, не до нього звернені сльози, а ямочки на щоках самі вже усміхались йому.

— Де ти була? — запитав Леонід серйозно й ласкаво, беручи дівчину за руку.

— Брата проводжала, гарбичем він при отарі... Ото вогник яскравіє у них...

— А я тебе ждав... Я чув крізь пісню, як ти плакала, Вутанько, і пішов зустрічати.

— Як ти вгадав, що мене звати Вутанькою? Це мене тільки мама називала в дитинстві отак... Більше ніхто!

— Я не вгадував, люба... Воно — само.

Одверто, довірливо дивилася дівчина йому в вічі.

— А де ти був сьогодні?

— Я теж... у гості їздив, до своїх...

— До батьків?

— Ні, старі мої далекувато звідси: рибалять на Кінбурнській косі... У товаришів був, у машиністів.

Місяць підіймався все вище. Голубуватим сріблястим маревом наповнився степ, розкинувшись перед ними, як море. Розпалені взаємним струмуючим теплом, все тісніше горнучись одне до одного, ішли кудись навмання, під високе зоряне склепіння своїх степових світлиць... Зойком обізвалася з табору матросова перламутрова гармонь.

— Прокошка?

— Ні, це Андріяка...

І, переглянувшись, щасливо засміялись обоє.

Досхочу втішались того вечора над вільною гармонню Андріяка з Прокошкою, тягаючи міхи навперемінки, закликаючи таборових у черевичках доярок не жаліти каблуків.

Але танці були не ті. Без завзяття, невесело веселились дівчата, раз у раз задумано поглядаючи в степ, світлий, майже перламутровий, залитий до самого обрію таємничим місячним сяйвом.

XXII

Валерик з Мурашком прочищали в гущавині один з ариків, що йшов на східну околицю парку. Озброєні лопатами, вони вибирали з канави намул, лагодили стінки, крок за кроком просуваючись вперед. Внизу, в гущавині, було тихо, свіжо, а вгорі у верховітті стояв безперервний шум, і гілля порипувало, як корабельні снасті: третій день над степами дув суховій.

— Іване Тимофійовичу, це правда, що по цих ариках вода тече дніпровська? — говорив Валерик, присівши над канавкою і поправляючи руками стінку.— Привалов казав, що вони у себе на водокачці навіть дніпровських сомів іноді викачують...

— Привалов скаже,— посміхнувся Мурашко.— Соми не соми, а що дніпровська, то на цьому всі ми сходимось...

— Чому ж тоді вона горить?

— Це над тією свердловиною, що позавчора пробили? То ж інша вода...

— Піднесеш сірника — так і спалахне!

— Отож послухали свого заїжджого консультанта, полізли в сарматські вапняки... Ми з Приваловим ще тоді їм говорили, що марна це трата сил. Так воно й вийшло...

— А хіба водокачка не з сарматських вапняків бере?

— Бачиш, Валерію, в чім тут річ... Уяви собі на хвилинку розріз грунту,— нагнувшись, Мурашко взявся розважливо креслити лопатою схему біля канавки.— Перша вода під нами буде грунтова. Ми її звемо верховодкою. На ній животіють всі наші степові колодязі, оті, що з барабанами, дерев'яними, допотопними... Асканію верховодка задовольнити не може: її мало, на смак — погана, до того ж і залягає досить глибоко. Але ще глибше, отут попід нами, проходить у вапняках понтійського ярусу могутній артезіанський горизонт. Усе в Асканії тримається на ньому, на цьому горизонті. З нього Привалов якраз і жене Дніпро в наші парки!..

— Дніпро... Звідки і куди! — прошепотів вражений Валерик.

— Відомо, що понтійські вапняки дуже пористі,— вів далі Мурашко.— В їх пори й заходить десь біля

Каховки дніпровська вода і потім уже рухається попід степом сюди, як по трубах... На цю воду, Валерику, вся наша надія, саме в цьому напрямку мусить працювати думка... А вони, наслухавшись захожалого невігласа, вирішили залізти чортзна куди — в сарматські вапняки, сподіваючись, що звідти вода їм піде на поверхню самопливом... Ну й мають! Виявилось, що й води там пшик, та ще й смердюча, з сірководнем...

— Отож вона того й горить,— догадався Валерик.— Та хоча б уже горіла як слід... А то переб'єш струмину долонею — і погасло...

— Не в той бік вони дивляться, не там, не там треба її шукати,— гомонів уже наче сам до себе Мурашко, поступово заглиблюючись у думки і забуваючи про співрозмовника. Стояв, приклавши руку до лоба, і, напружено думаючи, дивився просто перед собою в замулену канавку, наче ждав звідти появи чогось незвичайного. Потім, зненацька присівши, він вихопив з бокової кишені блокнот і став щось записувати собі до коліна — швидко, нервово...

З Іваном Тимофійовичем таке траплялося досить часто, і Валерик уже звик до цього. Спочатку хлопець думав, що його Мурашко натурою поет або музикант, якого й посеред роботи відвідує всесильне натхнення, раз у раз відриваючи садівника від буденних справ. Але згодом Валерик переконався, що клопоту Мурашкові завдає натхнення іншого роду. Не рими та мелодії вихряться над ним, а різні проекти, винаходи, вдосконалення. Невгамовний садівник без кінця ламав собі над ними голову. То йому раптом не сподобається садовий обприскувач, яким роками всі користувались,— і він уже проектує інший, то увагу його приверне звичайний вулик з виставленої за парком пасіки, і — чуєш — Мурашко вже там насідає на пасічника, доводячи недосконалість старого вулика і потребу замінити його вуликом новим, вдосконаленим. Здається, не було в Асканії такої речі, якої не торкнулася б Мурашкова допитлива думка. Все йому хотілося попробувати, перевірити, поліпшити.

З любов'ю дивився Валерик на свого наставника, що, присівши під деревом, нотував якісь нові думки, весь заполонений і немов освітлений ними. Обприскувач... вулик... а тепер що?

В добру хвилину звела доля Валерика з Мурашком.

Зараз хлопцеві було страшно навіть уявити себе поза оцим знайомством, поза своєю міцніючою дружбою з садівником. Не дуже густо на землі людей, які, подібно Мурашкові, взялися б завдавати собі клопоту з якимсь агрономчуком, що не має ні дипломів, ні протекцій, що вийшов у життя багатий лише вузликом книжечок та світлими мріями.

О, далася б йому взнаки Асканія, не відгризся б від неї своїми дрібними, як рисові зерна, зубами. Назнущалися б з нього прикажчики та пригінчі, топтали б на кожному кроці його крихку молоду гідність, його не по літах розвинене самолюбство.

Школою, другом і схованкою від злигоднів асканійської буденщини став для Валерика оцей ботанічний сад. За межами саду починалась Асканія — конторська, панська і коло-панська, в якій Валерик часом почував себе гірше, ніж на дикому каховському ярмарку.

Коли йому випадало за чимось збігати в контору, Валерик ішов туди, як на муки. Тільки зайдеш, конторські жевжики починають уже глумитись.

«Знаєш, як мужика сердять?» — вигукне котрийсь з канцеляристів і, підійшовши, почне під загальний регіт контори раз за разом насувати хлопцеві кашкета на самі очі. Надмірно вразливий, чутливий до найменшої образи — що він міг протиставити грубощам панських посіпак, які тільки й шукали когось меншого, щоб потішитись, поглумитися з нього! Хлопець був проти них безправний, оголений, відкритий для всіх щиглів та запотиличників, що вважались в економії жартами і що ранили його в саму душу. Данько, той був якийсь чіпкіший у житті; випрснувши з-під запотиличника, він міг відповісти хоч тим, що скрутить кривдникові дулю або огріє його таким прізвиськом, що влипне одразу, мов тавро, а Валерик і цього не вмів, і всі кривди переживав у собі, не маючи змоги помститись. Його вважали просто сором'язливим, але рідко хто догадувався, яке недитяче загострене самолюбство криється під спалахами дитячої шаркої ніяковості.

В повній безпеці Валерик міг себе почувати лише на водокачці та за металевою оградою саду, в оцих надійних зелених хащах подалі від тротуариків, по яких ходять під парасольками пани, подалі від чор-

них чеченців, що, спливаючи лоєм, ріжуться по закапелках з конторниками в очко. В парках, серед птахів та звірів, було куди легше для душі, ніж у нещадному гарячому круговороті панської Асканії, де все було наскрізь пройняте фальшю, продажністю, жорстоким самодурством одних і безсоромним поголовним холопством інших.

Іван Тимофійович вгадав його нахили, приставив до живого любимого діла. Жаданий світ науки і невтомних людських шукань з кожним днем тепер усе ширше розкривався перед Валериком. Де ще, як не тут, він міг би стільки нового почути про оті понтійські та сарматські вапняки, про шляхи води під землею? Де ще мав би він можливість годинами висиджувати над мікроскопом, уперто вивчаючи тканину листка чи коріння? Без участі Валерика тепер не відбувалось жодне поливання парку, він вів, за дорученням Мурашка, різні спостереження над поведінкою лісових птахів, стежив за ростом трав, він товкся в саду з ранку й до ночі, невсипущий, як та молода бджола, що розносить з квітки на квітку золотий, повний життя пилок...

Тут, разом з Мурашком, йому навіть найчорніша робота не була важкою!

— Ну, Валерику,— підемо далі,— каже Іван Тимофійович, підводячись і беручись за лопату.— Вже небагато зосталось...

Крок за кроком посуваються вперед. Десь угорі над ними шумлять верховіття, б'ються, киплять на високих вітрах. Внизу — тиша і сутінь. З хляпанням падає чорне жабуриння обабіч канавки, глибшає русло...

За якісь півгодини добулись до узлісся. З відкритого степу вдарили назустріч гарячі струмені суховію, опалили обличчя обом.

Іван Тимофійович взяв хлопця за руку:

— Зверни увагу, друже... В глибині парку зараз тиша, в повітрі там чується волога, а тут все горить, бурує, пручається гіллям... Розгулявся таврійський сироко... Перші найжорстокіші його удари приймає на себе оцей зелений узлісний мур. Глянь, скільки видно, все узлісся з цього боку немов припалене полум'ям. Суховій смажить, засипає його курявою, скручує на ньому листву, але й сам тим часом видихається. Повітряні струмені, ковзнувши по кронах, летять

геть угору або, розділившись на окремі цівки, заплутуються в гіллі і поступово гаснуть... Оце тобі ліс, Валерику, за роботою. Оце тобі... вода в степу.

Глянули в степ. Голий лежав, відкритий до самого крайнеба, відкритий — знали — і за крайнебом, на сонці. Суховій суховія над травою доганяє... Що зараз там робиться — по селах, по убогих селянських нивках? Задумався Валерик. Нахмурився Мурашко.

Горить безводна Таврія під подихом азіатського сироко...

— Ні! — підняв раптом лопату Мурашко, немов для удару.— Не може наш степ на верховодці жити! Йому велика вода потрібна...

XXIII

Ночі були теплі, і Валерик спав тепер на веранді будиночка, в якому мешкала Мурашкова сім'я. Двері в квартиру були для хлопця завжди відчинені. Мурашкова дружина Лідія Олександрівна ставилась до нього так, як, певне, ставилась би до рідного сина. Ласкава й чемна, вона намагалась нічим не дати відчути Валерикові його нерівноправності в домі. Інша річ, що сам Валерик далеко не завжди міг забути про це і сідав за гостинний мурашківський стіл, ніяковіючи кожного разу і мріючи лише про те, щоб пощастило йому коли-небудь віддячити цим людям добром за добро.

Іван Тимофійович дозволяв йому користуватися своєю бібліотекою, і вечори Валерик проводив у Мурашковім кабінетику за книжками. Іноді, правда, до Мурашків сходились після роботи гості з числа аскапійської інтелігенції, але це було не часто — здебільшого Іван Тимофійович працював і вечорами.

Чудовими були ці вечірні години, осяяні людською мудрістю, захоплюючі, як далекі мандри!

...В домі тиша... Мурашко щось пише за столом, обклавшись циркулями та лінійками, суворий, кучерявий, як Джордано Бруно... В протилежнім кутку розкошує серед книжок Валерик. Уже він у складі експедиції Жилінського пройшов тисячі верст по степах Новоросії у пошуках води і зараз взявся за інше — студіює книгу професора Докучаєва «Наши степи

прежде и теперь»... Прочитає сторінку-дві і задумається, злегка погойдуючись у кріслі, витаючи думкою десь над рідними степами, що постають перед ним із книги ніби вдруге відкриті...

Звісно, Геродот щось наплутав. За його свідченнями, в давнину ліси шуміли при самому гирлі Дніпра і навіть коло Перекопу.

Чи не дніпровські плавні прийняв він за справжні ліси? Але що степи були в давнину інакшими — в цьому нема сумніву. Пишна рослинність буяла тут навкруги. Ще в часи Боплана в степах водились тури, благородні олені...

«Распашка степей, пастьба стад и овец изменили структуру почвы. Наше южное земледелие находится в надорванном, надломленном, ненормальном состоянии. Оно является биржевой игрой, азартность которой возрастает с каждым годом...»

Гнівом дихає книга професора. Як суворий лікар, дає він свої поради, визначає режим. Регулювати річки. Створювати водоймища. Насаджувати лісосмуги... Баклагов уже насаджує в Каховці шелюги на летючих пісках. Чому ж ніхто йому не допомагає? Чому насміхаються з нього в земстві?

Багато думок викликає у Валерика прочитане. Багато про що хотілось би йому запитати Івана Тимофійовича... Але той з головою поринув у свої, тільки йому відомі проекти, щось там підраховує, множить та перемножує...

«Никакая агрономия не поможет,— грізно попереджає професор,— если сами землевладельцы, неправильно понимая свои права и обязанности к земле, будут думать лишь о выгоде, вопреки требованиям науки и здравого смысла!» Але як же зробити, щоб вони перестали думати лише про свої вигоди? І чи взагалі можливе таке? І що думає про все це Мурашко?

— Іване Тимофійовичу,— підводить Валерик голову від книжки,— чи можна...

Голос його раптом осікся. Глянувши на Мурашка, хлопець був вражений до краю: ніколи ще він не бачив свого вчителя таким! Вільно відкинувшись у кріслі і немов відпочиваючи, Іван Тимофійович посміхався в простір — посміхався вусами, борідкою, всіма зморшками свого зблідлого, по-південному смаглявого обличчя. Очі його променились блаженним щастям. «Що

з ним?» — подумав мимохіть Валерик, заворожений незвичайним, натхненним виглядом Мурашка, який нагадував йому в цей момент відважного мандрівника, що після довгих блукань у пустелях, нарешті, відкрив усе, що прагнув відкрити, і, добувшись до рятівного оазису, звалився під зеленою пальмою, змучений, але безмежно щасливий.

— Ось і завершив ти, чоловіче, головну, найбільшу і найлюбимішу споруду свого життя,— урочисто-повільно заговорив Мурашко.— Два роки бився... Немало було промахів, немало поблукав навпомацки в пітьмі... Не раз впадав у зневіру, у відчай, і добре, що підводився, що знову брався за своє... Тепер усе лягло, як має бути, все повністю гармонує між собою... Піде — не може не піти! — Мурашко говорив, уже не помічаючи хлопця. Здавалось, він розмовляє з простором.

— Про що ви, Іване Тимофійовичу?

Мовби пробуджений цим запитанням, Мурашко здивовано глянув у Валериків куток:

— Ти ще тут? — І, звичним рухом добувши свою кишенькову «цибулину», деякий час уважно дивився на неї, прикусивши вуса.— Тобі пора, Валерику. Завтра рано вставати... Ходімо.

Вийшли на веранду.

Тепла ніч, напоєна степовими пахощами, пропливала над Асканією. З дрімучої гущавини парку просто до Мурашкової веранди потьохкували солов'ї. Хоча Іван Тимофійович був зараз у чудовому настрої, проте, залишаючись вірним своїй пристрасті все навкруги поліпшувати, він незабаром виявив певну недосконалість навіть у трелях асканійських солов'їв.

— Чуєш? Зробить одне, два, найбільше три коліна, а далі вже затріщав, як сорока... Не вміють ще наші асканійські солов'ї співати справді по-солов'їному... І знаєш чому? Мало ще в наших парках півчих птиць з красивими голосами, а соловей має звичку класти на ноти те, що чує поблизу, довкола себе... Сорока застрекоче — він і сороку вкомпонує, такий маестро!

— Я до Асканії взагалі солов'я не чув,— зізнався Валерик.— У школі весна, було, зійде, і не то соловей — зозуля не кукне...

— У школі... А візьми ти Чаплинку, Строганівку, Громівку, всі наші села степові: що вони чують? —

Мурашко постояв, помовчав, немов прислухаючись до всіх отих Чаплинок, Строганівок та Громівок.— Але скоро почують і вони... Перестане Асканія бути чудом, екзотичним оазисом серед оголених присиваських просторів... До самого Перекопу зашумлять, зазеленіють отакі, сповнені солов'ями, парки, сади, гаї... Оживе степ, Валерику, оживе,— упевнено закінчив Мурашко і загадково посміхнувся.

Ця посмішка, як і самий тон, яким заговорив сьогодні Іван Тимофійович про відродження краю, дещо спантеличили його юного колегу. «Зашумлять, зазеленіють, оживуть...» Говорить так, наче все це уже в його владі, в його руках!

Не знав ще Валерик, звідки черпає Мурашко свою певність. Не знав, що шеренги дрібних, вигострених цифр уже стоять в кабінеті, зведені й вишикувані садівником на захист його золотих мрій.

XXIV

— Ідея зрошення наших степів не нова. Не мені вона належить — належить вона самому народові,— говорив Мурашко наступного вечора своїм приятелям, що зібрались у нього в кабінеті.— Прислухайтесь до заробітчанських пісень, до переказів, дум та легенд народних... Весь таврійський епос пройнятий мрією про обводнення степів... Своє завдання я вбачаю в тому, щоб перевести цю мудру народну ідею на мову цифр, довести колосальну практичну доцільність її здійснення... Ви знаєте, скільки розмов зараз точиться довкола Дніпра, довкола проблеми дніпровських порогів. Новітніми проектами впорядкування порогів передбачено, по-перше, поліпшити судноплавство, по-друге, одержати гідроелектричну енергію. Але є ще третя невідкладна потреба краю — зрошення. Попередні проекти цю справу обходили, я ж хочу в міру своїх сил торкнутися саме її. Звичайно, я не почуваю себе настільки компетентним в іригації, щоб братися за розробку проекту в усіх технічних подробицях. Це вже справа інженерів. Але досвід степового лісовода, сумління громадянина підказують мені: бий на сполох, гукай, вимагай!.. Моя мета — підняти всіх на ноги, привернути увагу найширших

кіл громадськості до проблеми зрошення. Ми живемо зараз на голоднім пайку дніпрової води, що йде до нас від Каховки попід степом у вапняках понтійського ярусу. Я пропоную вивести цю воду на поверхню степу. Відомо, що вся безводна частина Таврії лежить значно нижче горизонту дніпровських вод, підпертих порогами. Отже, звівши відповідні споруди, води Дніпра можна спрямувати в степ самопливом. Було б злочином не скористатись цією перевагою, яку нам дає сама природа. Влаштування зрошувальної системи не тільки не йде врозріз з інтересами судноплавства і використанням енергії порогів, що вже пропонують інженери, а, навпаки, всі ці три головні проблеми краю гармонійно поєднуються між собою. Мене цікавить передусім зрошувальний канал. Я в своїх пропозиціях доводжу, що́ він нам дасть. Канал буде командувати майже мільйоном десятин родючих земель. І це поруч із зеленими багатствами козацького Великого Лугу, поруч з розкішними плавневими лісами, які нам ще краще треба оберігати. Ви уявіть собі прилеглий до них, наново створений ще мільйон десятин квітучої землі! Зрошення і тільки зрошення може врятувати наш край від безконечних посух та чорних бур, від катастрофічних для селянства недородів. А для держави зрошення Таврії буде рівнозначним тому, що вона придбає другий Крим або Ломбардію...

Валерик, прищухнувши між дорослими, слухав Мурашка з якимось моторошним захопленням, з внутрішнім благоговінням і острахом. Дніпрова вода потече в степ! Таке справді зустрічалося досі тільки в думках та мріях народних... А він, оцей дивакуватий, незбагненний Мурашко, стоїть біля стола, розіклавши свої численні записи, схеми та діаграми, і говорить про майбутній таврійський канал як про щось уже реально здійсниме.

Гості, повсідавшись хто де, слухали Івана Тимофійовича з напруженою, майже похмурою увагою, зрідка обмінюючись поміж себе притаємними замисленими поглядами.

Сьогодні в Мурашка зібрався, можна сказати, цвіт асканійської інтелігенції, люди, яких водяний механік Привалов, будучи в доброму настрої, називав мозком Асканії, «строковиками не простими, а дрюкованими». Серед присутніх зараз у кабінеті були той-таки При-

валов, завідувач зоопарку Євдоким Клименко, якого жартома величали «Ноєм асканійського ковчега» і який лише напередодні повернувся з Джунгарії, куди їздив добувати для свого ковчега коней Пржевальського, родичів диких тарпанів, які донедавна водилися ще і в Таврійських степах. Був тут також бонітьор Михайло Федірко, відомий на весь Південь фахівець своєї справи, перший з бонітьорів не німців, якого запросили до себе на службу Фальцфейни. В кутку біля Валерика сидів, розпускаючи запах карболки, ветлікар Кундзюба — сусіда Мурашків, що займав друге крило цього будиночка, з самого початку розрахованого на дві сім'ї. Дружина Кундзюби — яку звати було чудно: Олімпіада Павлівна — теж прийшла, але вона зосталася на веранді в товаристві Лідії Олександрівни. Крізь відхилені двері звідти раз у раз долинав до кабінету дзвінкий Світланин голос та приглушений бренькіт гітари. Грав Яшка-негр, що бував у Мурашків досить часто і вважався тут як свій. Його, самотньо закинутого на чужину, видно, тягло сюди, в цей ласкавий, гостинний і затишний дім. Мови Яшка ще як слід не опанував і брати участь у загальній бесіді йому було важко, зате він чудово умів грати на гітарі негритянських пісень, тішачи ними Світлану, що готова була слухати їх без кінця.

Валерик з самого початку примкнув до чоловічого товариства. Те, що викладав сьогодні Мурашко перед своїми друзями, війнуло на хлопця незвичайною освіжаючою силою, прогуркотіло, як перший над степом весняний грім, що і п'янить, і чарує, і насторожує... Як справжній владар природи, стояв зараз садівник у світлі настільної лампи серед своїх святкових схем, акуратно виведених на чудовому папері, де Валерик ледве впізнавав уже свою Таврію, оновлену, з непомірно збільшеним Дніпром і такими ж великими Каховкою та Чаплинкою...

— Дивіться сюди,— показував хазяїн гостям свої володіння.— Можна було б підперти воду отут, біля останнього нижнього порога, повівши канал мимо Олександрівська і далі по долині річки Куркулак... Це — далеко. Я — за інший варіант: підпруду ставимо трохи нижче, ось тут, і звідти ж беремо голову каналу. Цей варіант дає можливість вивести воду в степ найкоротшим шляхом...

— Іване Тимофійовичу,— оглянувши ескізи, звернувся до Мурашка бонітьор, огрядний, суворий на вигляд чоловік років сорока.— Те, що ви пропонуєте,— чудово. Це величніше, ніж канал Ібрагімія в Єгипті. Але скажіть, будь ласка... хто за це візьметься?

Ніякова мовчанка запанувала в кімнаті.

З тріском смалив біля вікна цигарку Привалов. В задумі перебирав свою Ноєву бороду Клименко. Потупився в підлогу Кундзюба.

— Запитання ваше слушне, Михайле Григоровичу,— промовив після паузи Мурашко.— Знаю, лежать по наших міністерствах та департаментах цілі кладовища різних проектів... Але я ночами не спав зовсім не для того,— підвищив раптом голос Мурашко,— щоб ті кладовища побільшали ще на один хрест! Терни, якими буде встелена моя дорога, я передбачив і тому висуваю найпробійнішу силу в наш час — вигоду. Колосальну, скажену вигоду, яку принесе з собою канал. Мене особисто цікавить більше ліс, що піде в степу до самої Строганівки та Кінбурна, а їх я зацікавлю чистоганом... Будівництво магістрального каналу візьме, мусить взяти на себе казна.

— Казна не візьме,— глухо прогув у бороду Клименко.

— Чому ні? Казна будує магістральний, а землевласники добудовують уже зрошувальну сітку. За воду, одержану з каналу, вони платять казні і, в свою чергу, можуть перепродувати її орендаторам... за значно вищу ціну.

— Всім вигідно, ніхто не зобиджений,— спокійно посміхнувся «Ной асканійського ковчега».— Розставив, як сильця... Але навряд, щоб пустили землевласники казну порядкувати на своїх землях...

— Не пустять? Хай! Я це теж передбачив...

— Чекай, Тимофійовичу,— рушив від вікна Привалов.— Ти кажеш — підпруду...

— Ти не згоден?

— Це я тільки вітаю: давай, першим іду греблю гатити, хоча голими руками тут, мабуть, небагато нагатиш... Але зараз мене навіть не це турбує... Скажи мені, Тимофійовичу, скільки буде затоплено в верхньому плесі колоній, економій, монастирських угідь?

— Сто п'ятдесят тисяч десятин!

Механік мовчки посміхнувся, пускаючи дим кільцями вгору.

— А хазяї,— кивнув Клименко, всівшись по-дядьківському біля порога, заросли до вух, загорілий на джунгарському сонці.— Чи пристануть на це хазяї? А якщо й пристануть, то який викуп загнуть? Ти подумав про це, чоловіче добрий?

— За три роки канал усе перекриє.

— Сто п'ятдесят тисяч,— тихо присвиснув бонітьор, походжаючи по кабінету.— Іване Тимофійовичу, це ж потоп!

— Не забудьте, панове, що на випадок потопу у нас є свій Ной,— пожартував Кундзюба, кивнувши на Клименка.

Розмова дедалі жвавішала. Те, що пропонував Мурашко, всім наболіло, кожного, видно, діймало до живого. Валерик не брав участі в розмові, але в душі він уже весь був на боці Мурашка і кожне зауваження присутніх переживав з таким гарячим, трепетним хвилюванням, немов ішлося про його власну ідею. Йому здавалося, що саме тут, в колі Мурашкових друзів, мусить вирішитись доля майбутнього каналу. Правда, вони теж загалом не проти каналу, їх більше непокоїть — хто візьметься, хто дасть кошти на це величезне будівництво? Ах, чому Валерик сам не мільйонер! Не треба було б тоді ламати тут голови — згодиться чи не згодиться казна, сам би викупив оті сто п'ятдесят тисяч монастирських та поміщицьких земель.

— Якщо не візьметься казна,— говорив уже Іван Тимофійович майже весело,— розворушу, струсону наших ледачих степових крезів. Я не ідеаліст, я знаю їм ціну, але їх я битиму їхньою ж зброєю, від мене вони не відкрутяться, ні! Вигоди каналу настільки очевидні, що треба бути ідіотом, щоб не вхопитись за нього обома руками. І вони хапатимуться, я таки роздратую їхні апетити! Ось тут я наводжу дані статистики про ціни на землю в Туркестані, в Криму. Ціна зрошеної десятини проти незрошеної підіймається двадцятикратно! Чистий прибуток від зрошувальної системи становитиме п'ятнадцять-двадцять процентів на затрачений капітал... Невже ви гадаєте, що до таких речей землевласники залишаться глухими? Я піду від маєтку до маєтку, від мільйонера до мільйо-

нера, я шмагатиму їх своїми залізними цифрами, я заставлю їх, зрештою, розкрити свої гамани!

— Акціонерне товариство? — примруживши око Кундзюба.— В такому разі я перший записуюсь на акції!

— Нечувані, неймовірні потечуть до них прибутки, хай! — не звертаючи уваги на жарт, збуджено гримів Мурашко.— Але в той же час хоч краплі цього золотого дощу перепадуть, знаю, і чаплинським та строганівським бідакам...

Кривдно було слухати Валерикові, що Мурашкова велика вода проллється золотим дощем насамперед на довколишніх степових магнатів. Стільки зусиль — і на кого? На таких, як Софія Фальцфейн? Було взагалі безглуздо, що вища влада в Асканії належить отій розпусній, ні на що не здатній бабі, піднесеній кимось над тисячами людей, які все своє життя працюють на неї одну, віддаючи їй силу своїх рук, нерви, розум. Не потрібна вона в Асканії — в цьому сьогодні Валерик переконався остаточно. Що змінилося б тут, якби не стало раптом у маєтку Софії? Мозок Асканії — ось він, тут. Хіба знає Софія, як добувається в маєтку вода, хіба має вона уявлення про складну систему зрошення парків? Тішиться леопардом Чарлі, милується кіньми Пржевальського, а добувати їх їздить Клименко. Всі асканійські тварини знають свого Ноя, лізуть до нього з вольєр, труться об нього мордами, бо він їх вигодував з власних рук... Днями стоїть у своїй бонітьорській ямі оцей Федірко, якого чабани вважають чаклуном, бо пробували по тричі пропускати перед ним одну й ту ж вівцю і він безпомильно вгадує її серед тисяч інших овець, що пробігають перед очима. А власниця отар? Чи зуміла б вона відрізнити хоч мериноса від цигейки? В ботанічний сад Софія заходить лише, щоб розігнати меланхолію та нанюхатись бузку, а чи відомо їй, приміром, що листя того бузку не їсть жодне з копитних і саме тому Іван Тимофійович сміливо висаджує бузки вподовж шляхів, попід вольєрами і навіть у загонах.

Ні, не на Фальцфейнах тримається Асканія. Волею Мурашків та Привалових, Федірків та Клименків, волею тисяч строкарів цвіте вона на подив цілому світові. Задумана як панська примха, вона перестає бути лише примхою, пустою панською забавкою. І диво-

вижні асканійські тварини, що вільно пасуться в присиваському степу, і чудесні субтропічні птахи, що мудрими зусиллями науки починають тут приживатись, і могутній степовий ліс, що, наперекір усім вітрам, вигнався і розрісся зеленою грядою серед голого Присивашшя,— все це починало вже мовби перероста ти своїх ледачих власників, переставало їх слухатись, скоряючись лише тим, хто жене воду, плекає парки, виводить елітні породи...

Не раз Валерикові доводилось чути, що кажуть про «мачуху Софію» та про інших «ледачих степових крезів» Мурашко і його друзі. В їхніх мовби мимохідь кинутих словах чулися і зверхність, і презирство, і водночас гнітючий сором, що якась нікчема поганить їхню Асканію, тримає в підлеглості їх самих, обдарованих людей, що роками вкладають в асканійські багатства свою душу, свій розум і енергію... І ось тепер все знову сходиться клином на степових мільйонерах... Найкраще Мурашкове творіння, зовсім не для них задумане, мусить, зрештою, перейти через їхній суд...

— По-моєму, Іване Тимофійовичу, є одна істотна суперечність в усьому задумі,— заговорив Привалов, усівшись за столом на Мурашковім місці й уважно розглядаючи папери.— Ти намагаєшся повести канал якнайближче до селянських земель, а хочеш, щоб фінансували його мільйонери-поміщики. Це дуже серйозна суперечність. Якщо вже ти спрямовуєш канал у той бік, то чи не логічно буде, щоб і перший голос у цій справі належав саме їм, безводним селянам? Я гадаю, що армія майбутніх землекопів тебе зрозуміла б краще, ніж наші потворно розбухлі степові крези...

Задумався Мурашко, помітно спохмурнів.

— Суща правда криється, друже, в твоїх словах,— нарешті промовив він.— Але, на жаль, безводники наші не мають ще ні голосу, ані мільйонів... Тому єдиний вихід — ставити ставку не на тих, для кого задумав, а на тих, в кого товсті гамани.

— То ви добре сказали, Іване Тимофійовичу: шмагати їх залізними цифрами,— зупинився навпроти Мурашка бонітьор.— Можливо, з цього якраз варто й почати? Доки там казна розкачається, а серед них може знятись такий ажіотаж, що ну!

— У середу Софіїн день народження,— повідомив Клименко від порога новину, яку, до речі, присутні вже знали,— ріжуть антилопу Сіверянку, передбачається великий з'їзд...

— А й справді,— підхопив Кундзюба,— чому б тобі, Тимофійовичу, не скористатись цією нагодою? З чим чорт не жартує? Ждуть нібито губернаторшу, буде пані Іваненко, княгиня Мордвинова, будуть дамиці усіх найгамановитіших наших землевласників... Їй-богу, вдар чолом! Досить, знаєш, зацікавити жінок, а чоловіків вони вже на повідку поведуть...

Ідея сподобалась присутнім (за винятком Привалова, який зустрів її скептичною усмішкою). Іван Тимофійович, видно, вагався.

В цей час на порозі кабінету несподівано з'явилася Лідія Олександрівна, повнолиця, ще досить моложава на вигляд блондинка. На устах усмішка, а очі — тривожні, насторожено-зіркі. Весь вечір вона була в напрузі, тільки й ждала, здається, поклику бойової труби, щоб, підібравши свою довгу сукню, метнутись на поле бою... Була Лідія Олександрівна з тих щасливих дружин, що вміють з півсло́ва схоплювати думки чоловіка, пройматися ними, як своїми, й відстоювати потім їх уже до кінця з ніжно-сталевою твердістю, не розчаровуючись у них, не відступаючись навіть там, де часом позадкує сам чоловік. Жартуючи з приятелькою, слухаючи одним вухом побринькування гітари, вона другим весь вечір цілилася в кабінет, де то вляга́лася, то знов закипала шумна розмова чоловіків і де, як їй здавалось, зараз вирішується головне. Сама Лідія Олександрівна вже знала задум у всіх подробицях, вона не мала сумніву, що її невгамовний Іван Тимофійович затіяв велику справу, і коли він завагався — бити чолом чи не бити,— Лідія Олександрівна вже була тут, щоб сказати своє слово.

— Ну чого ти задумався, любий? — схилилась вона над Іваном Тимофійовичем, як добрий дух.— Слухай, що тобі люди радять... Я, на твоєму місці, не пропустила б такої нагоди.

Іван Тимофійович посміхнувся. Зітхнув.

— Чолом, кажете? Битиму, хоч, може, й розіб'юсь...

Всім одразу мов полегшало після цього, і вже з веселим гомоном вони пішли гуртом на веранду слухати Ящині негритянські пісні.

XXV

Їде опівдні Софія степом, безлюдним, абсолютно заповідним. Абсолютно заповідний — це той, що споконвіку його не торкався плуг, що ніколи його не косять, ніхто по ньому не їздить, окрім самої Софії. До самої осені стоїть тут висока трава. Сюди переселяються птахи, зігнані з сінокісних угідь.

Горбоносі сайгаки пасуться в цьому степу...

Красені олені щороку скидають в цих травах свої гіллясті панти...

Первісна тиша панує тут. Ні насторожений шуліка, що годинами кружляє високо в небі, ні невідомий вершник, що вряди-годи беззвучно проскаче по обрію, ні чабан, що маячить на далеких толоках по плечі в текучому мареві,— ніщо не розвіє, ніщо не порушить степового величного спокою.

Дзвенять цикади.

Гаряче пахнуть насичені сонцем трави.

Похитується в кабріолеті Софія, сидить, склавши руки на животі, як кам'яна скіфська баба.

Їде з богомілля, перебирає згадки, мов чотки...

Мчала колись оцим степом, сама правила кіньми. Пругкий вітер бив у лице, бахчисарайські приятельки радісно скрикували за спиною. Сонце лягало в ковили-калдани, оранжева мла клубочилась над гривами коней... Розважалися таврійські леді, на чабанську кашу поспішали, на ту, що — із степом, з димком!

Був у Софії тоді роман з молодим атагасом... Ах, забула, як його звати! Покірний такий, симпатичний, як приручений ведмідь... Цікаво, чи він її любив?

Приїдуть, він уже, було, стоїть без шапки, чекає наказу.

— Ану, атагас, берись кашоварити! Ось тобі приправи...

Підліткові-гарбичеві Софія теж знайде роботу:

— Танцюй, чабан!.. Вдар лихом об землю!

Червоніючи, потопчеться перед нею хлопчина у своїх постолах, кине йому Софія семигривеник...

— Іди тепер до отари... Там будь.

І йшов. Добрі тоді були чабанчуки, слухняні!

Залишаються леді біля вогнища з молодим атагасом та його підпасичами. На траві уже скатерті, коньяки, шампанське. Пікнік! Наливають чабанам коньяку, як

води, п'ють і самі без манірності, відчайдушно, шалено... Повпивавшись, приятельки з реготом накидаються на підпасичів, починають з ними жартувати, а Софія свого за руку і — в степ!.. Чому він завжди так неохоче йшов за нею, чому такими вимушеними були його ласки? Невже він навіть і в ті вечори почував себе її підневільним?

Неповним, якимось ущербним було те кохання... Чи, може, то й взагалі було не воно?

Хмільним фейєрверком розсипалась над степом її молодість, нічим і згадати до пуття... Важким осадом лежать на душі і ті пікніки, і ті куплені обійми... Не думала, що так швидко все промайне, що зів'ялою, спустошеною матроною їхатиме цим самим степом з нудного богомілля назустріч своєму ще нуднішому, старечому дню народження...

Байдуже червоніє навпроти гладка, сердита кучерова потилиця... Пливуть, пропливають заповідні володіння.

А степ не старіє! Повносилий, як і тоді, розімлів травами, хлюпає пряним споконвічним скіфським духом... Ген-ген, попереду, в грандіозній світлій півкулі неба і степу — людина... Чи двоїться у мареві, чи справді їх там двоє? Повільно йдуть у травах, обнявшись, горнуться одне до одного...

Він і вона!

— Хто там бродить? — незадоволено питає Софія сердиту кучерову потилицю.

— Звідки ж мені знати, пані... Ось наздоженем — побачимо.

Пішли й пішли... На плечах у неї, мов шматок полум'я, червона косинка жевріється на сонці. Що за пристрасть у тих строковичок до червоних косинок? Не терпить їх Софія...

Але де ж це вони зникли? Уже тільки прозорі, мов кришталь, маревні потоки тремтять там, де вони йшли.

— Куди ж вони поділися, кучере?

— Та куди ж... Сіли в траві десь, як стрепети, та й сидять.

Незабаром сама побачила їх... Не сиділи — напівлежали в траві у вільних, щасливих позах, торкаючись плечем до плеча. Немов росли з трави, рівняючись із шовковими ковилами, із степовими квітами, що оточували їх. Вона — зовсім молоденька, гострогруда,

у вишневих рум'янцях, він — білявий, як лев, у матроській ковбойці... Посміхаючись, обоє спокійно дивляться на доріжку, бачать свою бариню, що наближається в кабріолеті, але вставати й не думають! Не встали, коли й порівнялася з ними. Ще ближче схилилися одне до одного, перемовляються, сміються, розглядаючи розкішний оленячий ріг, що лежить між ними. Знайшли, видно, підібрали, бродячи тут, у степу.

Хотіла зупинитись Софія, нагримати — чого толочать її заповідник, чого піднімають загублене оленями гілля... Ні, краще стриматись. Таких не проймеш, від таких можеш усе почути... Дивляться, як із власних своїх володінь, мовби отак і вигналися погруддями з її заповідної землі, зливаючись з ковилами та квітами, не підвладні ніяким законам, окрім законів природи...

Мовчки проїхала Софія. Потім, не втерпівши, ще раз озирнулась... Безсоромні! Вона уже в нього в обіймах, серед білого дня цілуються! Загоріла, золота дівоча рука з безсоромною сміливістю обвиває юнакову шию. Що їм бариня? З-за плеча свого милого дівчина дивилася одним оком просто на Софію, і те око сміялось!

— Гони! — гукнула бариня кучерові.— Доки ми будемо трястися?

Свиснуло в повітрі, заклекотів кабріолет...

— Кучере, тобі невідомо... хто вона? — запитала згодом Софія.

— Її не знаю...

— А той... що в рябій ковбойці?

— То не ковбойка, пані, то зветься тільняшка...

— Я тебе не про це питаю... Де він працює?

— Машиністом на Кураєвому.

На Кураєвому, в Гаркуші... Так і догадувалась. Понабирав у Каховці полтавських красунь та й приборкати їх тепер не вміє! Казала ж — все літо романи крутитимуть по таборах... Треба буде сказати, щоб хоч штраф наклав на них за оленячий ріг.

Наближалась Асканія. Вже була не сизо-голубою, як здалеку,— зводилась в небо яскраво-зелена, облита сонцем, немов крута з каменю малахіту гора посеред рівного степу. На самій верховині — цегляна башта на десять тисяч відер води, а нижче — розлогі дуби, ясени, буки, десятки різних порід дерев, із стовпища

яких сама природа вибудувала химерні, строкаті від сонця хребти, сяючі в зеленім блиску скелі, урвища, провалля, переповнені тінями...

До самого маєтку, до знайомих зелених скель та урвищ переслідувало Софію оте налите щастям дівоче око, що безтурботно сміялось із ковилів... Мимохіть ще раз оглянулася звідси в той бік... Де вони? Немов розтанули, злилися з неосяжним простором...

Скрізь над заповідним степом було вже тільки небо, по-південному світле, та струмувало з краю в край понад ковилою невтомне, кришталево чисте, міражне море...

XXVI

В середу зранку почали з'їжджатися до Софії гості. То з одного краю, то з іншого мчали степом на Асканію екіпажі, залишаючи за собою довгі шлейфи пилюки. Панське подвір'я було заздалегідь очищене гайдуками-чеченцями від стороннього люду, і тепер тільки швейцари та лакеї вільно походжали там, почували себе сьогодні теж іменинниками. Навипередки кидалися відчиняти дверцята карет, з яких випурхували легкі ефірні дами, схожі на метеликів-перламутровок, яких о цій порі так багато в цілинному асканійському степу. Всі, окрім сиваської поміщиці пані Луїзи, прибували без чоловіків, знаючи, що останнім часом Софія полюбляє більше жіноче, безпарне товариство.

У мурашківському домі всі були на ногах. Лідія Олександрівна з уважністю полководця стежила за ситуацією. Світлана, мов той Меркурій, раз за разом підлітала до неї із свіжими гарячими донесеннями:

— Карета з Британів!

— Фаетон з Преображенки!

— Автомобіль з Криму!..

Іван Тимофійович, оббігши з досвітку сад і давши необхідні вказівки своїм помічникам, тепер забрався в кабінет і нудився там, як звір у клітці, час від часу поглядаючи в вікно та дудлячи склянку за склянкою воду з графина.

До початку бенкету, як завжди, Софія Карлівна показувала гостям красоти своєї резиденції. Щоразу

свій показ вона починала з англійської конюшні, якою дуже пишалася. Стегнасті жокеї з самого ранку, повиводивши зі стаєнь породистих жеребців, нещадно ганяли їх на корді на втіху прибуваючим гостям.

— То Ганнібал,— пояснювала господиня приїжджим приятелькам,— то Мавр, а це Ковбой... Жокей, не смикайте, будь ласка, мого Ковбоя, йому ж боляче!..

— Ах, які красені! — ахкали приїжджі цінительки.— Які гіганти!.. Та тут у вас, Софі, в самих жеребцях ціле багатство!..

— І прошу звернути увагу,— посміхнулась Софія Карлівна,— все це — чистокровні англійці...

Після жеребців гості оглядали зоосад. Відсторонюючи робочих та зоотехніків, Софія Карлівна і тут сама давала пояснення, хоча це й виходило в неї з гріхом пополам. Страуси у неї неслися чортзна-коли, а муфлони любили зовсім не той корм, який вони справді любили.

Декотрі з дам зволили пробувати антилоп'ячого молока і навіть просили страусових пір'їв для своїх капелюшків.

— Наш зоосад — це не просто екзотика, ні,— напускаючи на себе міну вченої, пояснювала хазяйка молоденькій дамі, яка, видно, була тут уперше.— Це щось на зразок паризького Jardin d'Acclimatation... В Англії ми маємо щирого друга в особі герцога Бедфордського, який давно цікавиться нашим Півднем і високо оцінює нашу скромну роботу... Ми одомашнюємо страусів, приручаємо диких антилоп... Бачите, як вони мирно собі пасуться он у степу, немов у рідній Африці...

— І ніхто їх не пасе? — з подивом запитувала молоденька й цікава дама, яку вражали тут не тільки страуси та козероги, а навіть звичайнісінькі телята.— Дивно, як же вони не розбіжаться?

— За ними доглядають,— посміхнулась Софія Карлівна з наївності приятельки.— Для цього існують у нас спеціальні люди, що досконало знають свій фах...

— Ви їх теж виписуєте з Африки?

— Людей? Що ви, Жаннет!.. Набираємо з простісіньких мужиків, і вони вже самі потім навчаються... Непривітні типи і з запахом, але бачили б ви, як їх люблять тварини! Це просто зворушливо!.. І для кож-

ної тварини у них є свої імена: то Ласочка, то Зорька, то Васька...

Євдоким Клименко, якого сама посада завідувача зоопарку змушувала бути тут, стоячи осторонь, слухав Софіїне базікання з ледве прихованим презирством. Хай базікає пані, він вважає за краще триматися в тіні, десь біля перегородки, крізь яку тягнуться до нього довірливі, милі писки тварин, вимагаючи від свого бородатого Ноя ласки... Про кожного з жителів зоопарку Клименко міг би розповідати годинами. Його розумінню, як нікому з присутніх, був відкритий внутрішній світ цих різнорідних диких дітей природи. З виразу очей оленя чи птаха Клименко вже міг би сказати, як себе зараз почуває той чи інший його вихованець, який у нього настрій, що йому болить...

Босим парубійком приплив колись Євдоким Клименко з Київщини в Каховку і, найнявшись в Асканію, осів тут назавжди. Він перший обвішав Асканію своїми дотепними шпаківнями з ропавóк. Щоб збільшити число вільних пернатих, весною ловив сильцями перелітних птиць і, підрізавши їм кілька махових, знову пускав на волю, змушуючи їх в такий спосіб зоставатись в асканійських тоді ще молодих парках на гніздування. Старший Фальцфейн незабаром помітив незвичайну любов юнака до природи, його допитливий розум, яскраво обдаровану індивідуальність. Все це теж можна було експлуатувати! Гострі спостереження, цінні думки й догадки, мимохідь кинуті Клименком, Фальцфейн підхоплював на льоту і потім видавав уже за свої. Ночами після роботи Клименко висиджував над книгами, самотужки опанував латинь, яка йому була необхідна для серйозних занять зоологією. З Біловезької Пущі завіз він сюди зубрів, з долин Міссісіпі, з-під ножа американських браконьєрів, вихопив останніх на землі бізонів і, схрестивши їх в Асканії, одержав дивовижних гібридів-гігантів — зубробізонів, маючи на меті подарувати людині новий, наймогутніший вид робочої домашньої худоби... А скільки було йому клопоту з фазанами, скільки безсонних ночей провів він біля інкубатора, доки вивів штучним способом перших страусят ему... Все зібрав, все виплекав, і все це тепер лиже йому руки... Жваво хвалиться Софія перед гостями, не соромиться брехати навіть і в присутності Клименка... Що він для

неї? — «непривітний тип, мужик із запахом», та й тільки...

Наприкінці оглядин гості завернули в ботанічний сад. Валерик вважав за краще не попадатись під їхні монокліі. Тільки пани показувались на якій-небудь алеї чи стежці, хлопець одразу шурхав, мов звірок, у кущі, в гущавінь, світячи звідти на панську процесію вуглинками своїх темних очей.

— Треба знати,— говорила Софія Карлівна своїм гостям,— чого коштує випестувати в степу кожний кущик, кожне деревце, щоб по-справжньому цінувати оцю благодатну тінь, свіжість, зелень... Спочатку, поки не викопали абіссінський колодязь, мусили вітряками качати воду, поливаючи, плекаючи тут кожне деревце.

«Ти його плекала, ти його поливала!» — причаївшись у кущах, думав Валерик з ненавистю.

Із саду гості попрямували нарешті до панських хоромів.

В домі Мурашків було дано сигнал.

— Зараз вони в чеканні бенкету зберуться у вітальні,— говорила Лідія Олександрівна чоловікові.— Іди, любий!.. Не сумнівайся: тебе знають, тебе пропустять!

Сунувши чоловікові скручені трубкою проекти, вона поцілувала його в щоку:

— Щасти тобі!

Справді, як і передбачалося добрим генієм Лідії Олександрівни, гості, чекаючи, доки їх запросять до столу, зібралися передихнути в просторій, прохолодній панській вітальні, густо обвішаній старовинними потемнілими картинами, які, здавалось, ще більше посилювали у вітальні приємну тінь і холодок.

Якась літня дама з голою ластуватою шиєю уже побринькувала на роялі, інші, попрісідавши в м'яких голубих кріслах, обмахувались віялами, бесідували про се, про те. Серед гостей була губернаторша, довга й кощава жінка, із своєю уже заміжньою дочкою Жаннет, що весь час курила тоненькі цигарочки; була тут також весела і вертлява красуня Мері, дружина багатого кримського мурзи; була й солідна, схожа на будду, мадам Іваненко, біля якої дами увивалися ще більше, ніж біля самої хазяйки, бо з усіх присутніх мадам Іваненко була найбагатшою: мала понад сто тисяч десятин. Були ще дві не в міру набілені помі-

щиці з Чорної Долини та задьориста Софіїна приятелька із Сиваського — фрау Луїза із своїм задишкуватим чоловіком-німцем, що приволікся сюди без запросин, бо з деякого часу закаявся відпускати в Асканію фрау Луїзу саму. В числі гостей була й ігуменша, і навіть мадам Шило, яка трималася перед блискучими магнатками настільки скромно та поштиво, що вони спершу були прийняли її за прислугу.

Нагулявши під час оглядин маєтку добрий апетит, гості тепер все частіше поглядали на двері, що вели до їдальні. Хвостаті, як ворони, лакеї у фраках метушились там побіля столів, подзенькуючи посудом. Хазяйка нікого з них не підганяла, навіть не поглядала в той бік, знаючи, що механізм працює чітко і в призначений час все буде готово.

Софія саме розважала бесідою мадам Іваненко та губернаторшу, коли зайшов Густав Августович і доповів, що до пані хазяйки проситься на прийом старший садівник Мурашко.

— Що йому треба? — лагідно запитала Софія Карлівна.— Він, очевидно, прийшов мене поздоровити?

— Ні, він каже, що в якійсь серйозній і невідкладній справі!..

— Найшов час для справ! Скажіть йому, що в мене гості, що я зараз не можу... Хай прийде... завтра. Ні, краще — післязавтра.

Густав Августович, вклонившись, вийшов у передпокій, проте незабаром з'явився знов:

— Прошу пробачення, Frau Wirtin, але він наполягає. Він каже, що прийшов з якимось проектом, який буде цікавим і для гостей.

— Може, він п'яний? — запитала хазяйка.

— Ні, він абсолютно тверезий і тримається пристойно... І взагалі, як вам відомо, це вельми порядний, вельми освічений і цінний для нас чоловік...

— Ви знаєте, Софі,— сказала губернаторша,— серед них, серед отих, що люблять займатися всякими прожектами, іноді зустрічаються дуже втішні типи...

— Він молодий? — простодушно запитала кримська Мері, і це одразу всіх розвеселило.

— Не спішіть захоплюватись, Мері,— промовила Софія Карлівна під загальний сміх,— менше зазнаєте розчарувань... Він чудовий спеціаліст, але нудний спів-

бесідник і ніякий кавалер... Покличте його,— сказала вона, зітхнувши.

Поморщилась кримська Мері, побачивши, як заходить до залу ще не старий, але вже помітно зсутулений чоловік з різночинською шевелюрою, з якимись паперами в руці, в простому, майже мужицькому костюмі. Було, правда, в тонкій смаглявості його блідого обличчя, відтіненого борідкою, щось інтелігентне і навіть шляхетне, а в твердому темному погляді зблискувало і зовсім уже щось незвичайне, гаряче, майже маніакальне,— але все це навряд чи могло тут когонебудь притягти, воно ще більше відлякувало. З людьми такого роду кокетувати небезпечно!

— Я вас слухаю, пане інженер,— стримано сказала Софія Карлівна, коли Мурашко зупинився перед нею. Їй добре було відомо, що за освітою Мурашко лісовод, але вона чомусь вирішила величати його зараз паном інженером.

— Даруйте мені, Софіє Карлівно, що в такий день турбую вас і ваших гостей,— заговорив Мурашко з несподіваною для присутніх чемністю.— Тільки справа виняткової ваги спричинилась до мого, може, не зовсім доречного візиту. Йдеться про подальшу долю Таврії, про її майбутнє...

Стисло виклавши суть проекту, заохочений загальною увагою гостей, Мурашко тут же став розгортати до коліна свої папери.

— Чекайте, пане інженер,— випередила його Софія.— Чи не гадаєте ви, що ми зібралися тут лише для того, щоб нудитися вашими паперами? Невже для моїх гостей не знайдеться в Асканії нічого цікавішого, окрім якихось прожектів?..

Мурашко застиг, приголомшений. Прожекти!.. Цього, та ще в такій формі, він все-таки не чекав. Стояв, задихнувшись, і напіврозкручені папери в його обвислій руці вже знов скручувались самі собою, мов живе листя, нагло вражене суховієм.

— Досить того, що ви сказали,— вела далі Софія Карлівна.— Степ, мій заповідний цілинний степ, оця фамільна гордість нашого роду, для вас, бачу, нічого не значить? Дякую. Добрий же подарунок піднесли ви мені в день народження... Ви уявляєте собі,— обернулась вона раптом до губернаторші,— що він пропонує? Через наші квітучі, духмяні, ніколи не тор-

кані плугом українські прерії провести якусь зловонну канаву! Жах!

Жіноцтво загелготіло:

— Панама!

— Дніпро — в степ повернути!

— Це навіть дотепно!

— Не так дотепно, як зухвало...

Крізь лемент Мурашко спробував був пояснити господині, що канал — не канава, але Софія Карлівна нічого й слухати більше не хотіла:

— Якби мої предки почули щось подібне, вони в домовинах би поперевертались! Понівечити все, перерити, розкопати! То, може, заодно ви запропонуєте і мою Асканію знести з лиця землі?

— Заспокойтесь, мила Софі,— заговорила губернаторша.— Навіщо так піддаватись емоціям? Мене, правду кажучи, все це навіть заінтригувало... Ми знаємо, що в Єгипті такі канали цілком виправдали себе. Скільки, ви кажете,— звернулась вона до Мурашка,— чистих прибутків могло б одержувати акціонерне товариство?

Мурашко назвав скажену цифру.

В залі на якусь мить запанувала мовчанка. Стало чути, як хекає в тиші задишкуватий німець, чоловік пані Луїзи.

— Нічого собі,— першою порушила тишу губернаторша.

І тут, як по сигналу, загомоніли всі разом. Настрій гостей круто змінився. Обступивши Мурашка, жінки навперебій стали розпитувати про подробиці справи:

— Який процент на капітал?

— Які гарантії?

— По чиїх землях пройде вода?

Прерії преріями, то все сентименти і дим, а тут таки запахло справжніми баришами! Землі їхні одразу підскочили б у ціні, в цьому немає сумніву! Хто має десять тисяч десятин, вважай, що вже має сто!.. Задишкуватий німець пер поміж жінками на Мурашка, все намагаючись щось сказати, але пані Луїза, відтиснувши чоловіка плечем, вже сама допевнялась у пана інженера, чи згодиться він завернути канал у їхнє Сиваське. Набілені поміщиці з Чорної Долини, навпаки, обурювались тим, що пан інженер, не спитавшись їх, ось так свавільно запланував їхні землі під канал...

Бо хоч вони, мовляв, і не такі багаті, як дехто, але, слава богу, вони теж власниці, і нема такого закону, щоб без їхнього дозволу вторгатися в їхні землі.

— Антихрист,— пересіпуючись від люті, приєднала свій скрипучий голос до поміщиць задніпровська ігуменша.— Усі монастирські землі, всевишнім нам вручені, він уже определив під затоплення...

— Я теж пристала б на цю панаму,— цвірінчала кримська Мері,— якби можна було завести канал до Семи Колодязів! Бо в нас хоч і Сім Колодязів, а воду цистернами возимо! Пане інженер, ви могли б внести корективи і взяти курс на мене?

— Мері, що ти говориш? — посміхнулась Софія Карлівна сардонічною посмішкою.— Яким чином? Через мій заповідник? Через мою Асканію? О, скоріше через мій труп!

— Хіба дорога в Крим лише через ваш заповідник, Софі? — образилась Мері.— Зрештою, вас можна обійти і повести канал через землі мадам Іваненко!

Мадам Іваненко досі загадково мовчала. А тим часом Мурашко знав, що багато що залежить саме від неї.

— У нас, правда, заповідників нема, нам більше летючих пісків дісталось,— заговорила, як у бочку, мадам Іваненко,— але нас теж слід було б спитати, хочемо ми каналів чи ні...

— Канал цілком у ваших інтересах,— зауважив Мурашко.

— Ти мені, старій, очі не замилюй,— підвищила раптом голос мадам, аж усі притихли.— Мужицький твій канал, ось що я тобі скажу... Бачу, куди ведеш, куди й завертаєш... У нас води мало — це так, але ще більше на неї голодують оті чаплинські та каланчацькі голодранці... І ця твоя вода насамперед на їхній млин ллється, ти не одуриш мене, стару. Жили наші діди без цього, якось і ми проживемо. Був би тільки спокій. А то наведете нам сюди всякої пролетарії, смутьянів та забастовщиків, щоб бунти затівали... Хіба не так, скажеш? Туди, туди воно йдеться! Наскрізь бачу тебе і твій бунтарський канал!

Мов холодним струменем обдала присутніх мадам Іваненко своїми крутими словами. Справді, як вони про це не подумали!.. Тисячні армії озброєних лопатами землекопів насунуть у степ... Позаймають села,

підступлять до економій, заведуть всякі чвари з підрядчиками... Ніде від них не сховаєшся! Почнуть з підрядчиків, а кінчиться — забастовками, маніфестаціями, червоними штандартами!..

— І за все це,— підлила масла в огонь Софія Карлівна,— ми ще мусимо платити з власної кишені! Адже так, пане інженер?

Бій було програно, але Мурашко все ще не здавався.

— Ваші так звані прерії,— заговорив він,— живуть тільки півліта. В другій половині літа вони вигоряють, стають пустинею. Суховії, чорні бурі завдають вам мільйонних збитків, і ви не можете нічого з ними вдіяти. Ви — погані господарі. Ви ніякі господарі! — повторив він під обурений гул усього залу.— Я ж вам пропоную вихід. По два врожаї на рік ви зможете знімати на ваших землях. До самої осені зеленітимуть ваші пасовиська. Будете мати власні ліси. Всі ваші затрати окупляться за кілька років, окупляться з головою, і з усього вам потече такий зиск, про який ви навіть не мріяли.

— Не вам судити, про що ми мріємо, грубіян! — вигукнула Софія Карлівна, встаючи з крісла.— То таким, як ви,— усе мало, а ми вже, слава богу, маємо дещо... На наш вік вистачить!

— На ваш вік,— презирливо посміхнувся Мурашко.— А на після вас?

— А після нас... хоч потоп!!!

Кров ударила Мурашкові в голову. Став як ніч.

— Потоп? Глядіть... Можете накликати. Може бути й потоп.

І, з хруском затиснувши в руці свої папери, він крізь зловісну тишу попрямував до дверей.

Тим часом, скориставшись німотною паузою, переляканий дворецький запросив гостей до столу.

Мурашко брів додому, ще більше зсутулившись, важко переставляючи ноги, наче пройшов ними оце тисячу верст. На веранді його зустріли Лідія Олександрівна й Світлана, що злякано тулилась до матері.

— Ну як? — запитала Лідія Олександрівна, бліднучи. Голос її тремтів від напруги.

— Все гаразд... Саме так, як і мусило бути,— відповів Іван Тимофійович, усміхнувшись. Та усмішка

сказала дружині все: більше можна було не розпитувати.

Іван Тимофійович теж не мав зараз ніякої охоти до розмов. Забравшись до кабінету, він раптом ні з сього ні з того завалився спати і спав до самого вечора. Увечері встав, побавився з Світланою, подивився з веранди на фейєрверки, що їх пускали на честь Софії, і незабаром знову заліг спати, немов хотів відіспатись тепер за всі оті свої безсонні ночі, скоротані над проектом.

XXVII

Вранці Мурашко пішов до управителя і зажадав відпустки.

— Після стількох років роботи,— гримів він у конторі,— чи заслужив я, нарешті, у вас передишку? Чи я вічний у вас строковик?

Густав Августович, почуваючи себе цього разу перед «паном інженером» чомусь сконфуженим, не дуже й упирався — дозволив.

— Мерсі,— пустив крізь зуби Іван Тимофійович і вийшов з контори ще більше роздратований поступливістю управителя.

На вулиці під закуреними акаціями стояв незвичайний галас: серед натовпу дітлашні кривлявся у вивернутому кожусі босий, закудланий олешківський юродивець.

— Я, Григорій-семінарист, не пан, не дворянин — олешківський міщанин! — оскалюючи зуби, викрикував під дружний регіт дітвори юродивий.— Страждаю від гирлиги і від коси, поправляюся від ковбаси! — З цими словами він розметнув на собі врізнобіч поли кожуха, надітого просто на голе тіло: брудне, кістляве, синякувате.

З виляском, з тюканням застрибала довкола кривляки вдоволена дітвора.

Загледівши Мурашка, юродивий впився в нього злим, розпаленим поглядом.

— Ось той іде, що Дніпро на степи повернув! Ах-ха-ха-ха!.. Прислужився панству, Дніпро вночі Фейнші продав!

Мурашкові потемніло в очах. Вкляк на місці, увесь отерплий, спалений, як біля ганебного стовпа. Прищухли й діти в ніяковості.

— Не бреши, семінарія,— почувся раптом десь із-за спини, наче здалеку, твердий хлоп'ячий голосок.— Не для панів він старався...

Цей дитячий простенький захист мовби повернув Мурашка до життя.

— Вже не в море тече, сюди Дніпро обернувся! — бризкаючи піною, бився в блазенських корчах юродивий.— Уже ось під нами — чуєте? — хлюпає! Мокро! Вода пішла! Мерщій на дахи, на дерева, бо потонемо всі!

Кинувшись до найближчої акації, він спробував дертися вгору, ковзаючись по дереву своїми чавунними ногами.

— Навіщо ви його слухаєте? — проникливо звернувся Мурашко до притихлої дітвори.— Він між людьми, як ота постільга поміж птицями... Хіба вам ще постільги та граки не вкаркались?

— Ой, наколошкали ж ми їх тоді у вашім парку,— похвалився якийсь карапуз.— Я три дні був на «грачиних війнах»!..

— Отож, самі знаєте... Киньте його, ідіть собі бавитись деінде...

Обминаючи юродивого, що вже сидів на акації, Мурашко рушив додому.

— Куди ж ти? — пролунав йому навздогінці зловісний регіт з акації.— Чекай мене, підемо разом!.. Ми ж близнюки з тобою! Я арену летючих пісків кожухом накрив, а ти Дніпро пригорщами на панські толоки вихлюпав!..

Не обертаючись, Мурашко прискорив крок.

...Майже водночас вийшло в той день з Аскації двоє. В один бік — Мурашко, сповнений надіями. В інший — Гриша-семінарист у вивернутому кожусі.

Три дні Мурашко десь пропадав. Як міг догадатись Валерик з натяків Лідії Олександрівни, садівник подався пішки через Перекоп шукати підтримки в губернському земстві.

Надвечір третього дня Валерик зненацька зустрів свого наставника знову в саду, на одній із галявин, під копицею сіна, накошеного у вільні години самим

Мурашком. Зараз копиця була геть розбушована, наче біля неї щойно походив бугай.

Мурашко сидів по плечі в сіні, видно, тільки проснувшись, і вигляд у нього був жахливий: сорочка розхристана, борода скуйовджена, в розкудланій чорній голові стирчало сіно.

Валерик зупинився, непомічений, віддалеки, не зважуючись одразу підійти до Івана Тимофійовича.

— Ломбардія,— похитуючись, скрушно заговорив кудись у степ Мурашко,— Ломбардія... Ібрагімія...— Плечі його раптом затряслися, почувся хриплий сміх...

Хлопцеві стало моторошно від того сміху. «Що з ним? Захворів?» — майнуло йому в голові, і він прожогом кинувся до садівника:

— Іване Тимофійовичу!

Мурашко спідлоба глянув на нього, мов на чужого, і... байдуже гикнув. Тут Валерикові стало ще страшніше: учитель його був п'яний. Жахом, відчаєм, болем несподіваного, наглого розчарування опекло Валерика.

— Іване Тимофійовичу,— в розпачі шепотів він, готовий розридатися від безпомічності та образи, що душила його. Ніхто ще в житті не ображав його так жорстоко, як, сам того не помічаючи, образив зараз тут учитель, свята, найдорожча йому людина! Навіщо він довів себе до такого стану? Обвис, опустився, занехаяний, п'яний, у сіні...

— Як там наші? — запитав через деякий час Мурашко і, не дослухавши відповіді, заговорив уже про птахів, що шугнули стайкою напроти узлісся, зачувши десь поблизу людину.

— Птиці... Де ліс, туди треба й птиць лісових,— міркував сам собі Мурашко.— Жайворонкові тут нічого робити... Він — степовик. Чим йому короїдів вибирати з-під кори? А от дятел — інша річ...

За хвилину на галявину вийшов Яшка-негр із якимось білявим, незнайомим Валерикові юнаком у матроській тільняшці. Загледівши Мурашка, вони попрямували просто до нього.

Негр був явно невдоволений Мурашковим виглядом, що промовляв сам за себе. Наближаючись, Яшка сердито залопотів щось по-своєму, жестикулюючи, енергійно стріпуючи головою,— видно, ганив Мурашка, що довів себе до такого стану.

— Е, Тимофійовичу, перебрав,— з докором сказав і матрос, підходячи до садівника.— Куди це годиться?

Недовго думаючи, хлопці підхопили Мурашка під руки і без усяких церемоній потягли з сонця в кущі, в затінок.

Потім негр, переморгнувшись з матросом, подався кудись у бік ставка, а матрос, підсівши до Івана Тимофійовича, заговорив до нього вже як до тверезого:

— Приїздив я оце в майстерні та вирішив заглянути і в вашу гавань... Просили наші дівчата хоч кленовий листочок їм привезти на показ... Вони всі, знаєте, з лісових країв, скучають за зеленню...

— Бузки вже повідцвітали,— прохрипів Мурашко.

— У вас тут одне відцвітає, а друге зацвітає,— не відставав матрос.— Ми якраз проходили оце мимо квітників... Як жар горять!..

— Еге, чого захотів,— повеселішав Мурашко, мовби прояснюючись свідомістю.— Хіба ж то для вас? То, брате, тільки на панські носи, на аристократичні... Чеченці тебе як піймають з квітами — лиха не збудешся.

— А чого я до них піду,— засміявся матрос.— Хіба я не знаю інших ходів: перемахну отам — і вже в степу!..

— Ба, який,— обернувся Мурашко до Валерика, вказуючи йому на матроса.— Ти знаєш його? Бронников, машиніст із Кураєвого... Казатиме, що юнгою плавав на торговому флоті,— не вір. Співатиме, що за дебоші списали його на сушу,— знову не вір, бо морякам сам бог велів бешкетувати... В майстерні, каже, приїздив, а я знаю, що він у водмеханіка був. Скажи — не вгадав?

— А чого ж, був і в Привалова... Ми з ним приятелі ще по Херсону.

— Приятелі... Вони там артезіанську рибу ловлять у підземеллі на водокачці... Рибу ловлять та бомби роблять, ха-ха-ха,— засміявся Мурашко.

— Що ви, Іване Тимофійовичу,— спокійно заперечив матрос.— Ми таким не займаємось.

— Не займаєтесь? Не робите? А я б зробив бомбу... одну, велику... Та жаль — не вмію... Водяник — той умі-і-є!.. То — му-у-жик! Недаром його просто з заводу — сюди під негласний нагляд... А втім, всі ми з вами — під негласним наглядом. І ти, Валерику... Чого ж ти стоїш, друже? Збігай, скомпонуй йому букет.

З охотою подався Валерик підбирати цей букет. Матрос йому сподобався. Почувалась у ньому якась добра, весела й мужня сила, витатуйовані якорі на руках ріднили його з далекими морями, а те, що він був у дружбі з Приваловим і що, може, вони й справді щось там робили у підземеллі, викликало до машиніста ще більшу повагу...

Збираючи квіти, Валерик перекинувся думками до знайомих дівчат-заробітчанок, на все літо загнаних на далекий, без жодного деревця табір Кураєвий. Там десь була Данькова сестра — співуча Вустя з золотими ямочками, що сміялися їй на щоках, прудка та легка, мов створена для вічного бігу... Були там і високі, як тополі, затуркані сестри Лісовські, і Ганна Лавренко, ота холоднувата, блискуча красуня, що аж дивитись на неї було незручно... Усім їм хай повезе матрос оце запашне зілля та квіти, хай передасть дівчатам — не все ж тільки панству...

Коли Валерик повернувся до Мурашка з готовим букетом, садівник уже сидів у кущах мокрий як хлющ, а негр, сміючись, усе ще похлюпував час від часу на нього водою із садового, вдосконаленого Мурашком обприскувача. Розмова, що саме точилася між матросом і Мурашком, торкалася, видно, каналу. Зараз, нахмурений, в тіні, Бронников видався Валерикові дещо старшим, ніж у момент першої зустрічі, коли він стояв на сонці веселий, по-юнацькому свіжий і усміхнений, з розкриленими колосками брів.

— Не звідти, мабуть, нам сподіватись великої води,— задумано говорив Бронников,— не з хвоста, а з голови треба починати... Гарна отам у вас статуя стоїть біля розподільника... Вхопив за жабри, роздер пащеку — і потоком звідти ринула вода...

Іван Тимофійович, уже, видно, добре витверезившись, сидів блідий, перемучений.

— Хай так,— тихо згоджувався він,— хай і за жабри гідру... Але де ж той Геркулес?

— Може, десь росте,— посміхнувся матрос.— Виросте та пустить таку торпеду, що ніякими потім уже пластирями не затулиш...

В цей час Валерик вийшов до них із-за куща зі своїм свіжим, яскравим снопиком зелені та квітів.

Матрос швидко підвівся.

— О, спасибі...— сказав він, приймаючи букет своєю

дужою, розпрацьованою, в голубих якорях рукою.— Так і передам дівчатам: це вам від друзів з Асканії...

— Торпеду... торпеду,— повторював у задумі Мурашко.— То був би струс... Сама б виступила з понтійського ярусу на поверхню...

Матрос незабаром попрощався. Перетнувши галявину, пошелестів у чагарники, востаннє зарябівши в зрушеній зелені своєю широкою смугастою спиною.

Мурашко сидів деякий час нерухомо.

— Валерику,— нарешті заговорив він, уникаючи при цьому хлопцевого погляду,— там десь у сіні... папери... Пошукай, будь ласка...

Метнувшись до копиці і порившись у ній, Валерик справді знайшов там знайому, туго скручену трубочку паперів. Видмухавши з неї сіно, хлопець не витерпів і ще й подивився крізь неї, мов крізь підзорну морську трубу, спочатку на підлісок, що зазубнем виходив за паркові масиви, а потім у степ, де вже сідало сонце.

Червоно було в степу.

Криваві відблиски охопленого стожарами неба без краю вигравали над рівнинами, перегортаючись у сизих хвилях ковили. Все там — крізь трубу — здавалось Валерикові незвичайним, немов забарвленим в тони якогось іншого світу... Ось, наче десь в Індії, стоять самотою на Зовнішніх Ставках рожевокрилі сяючі фламінго... Пружним табунцем пронеслись закривавлені заходом шпаки, повертаючись зі степу ночувати в парк... Далеко-далеко за відкритим простором темніє на лінії горизонту силует вершника на верблюді... Хто він? Може, Данько? Звідки і куди? Ледь помітно рухається невідомий вершник по самому горизонту, мовби скрадаючись збоку до великого вичахаючого диска сонця... А сонце сідає червоно, і проміння стоїть у небі червоними мечами...

Розкотистий сміх негра змусив Валерика озирнутися. Сяк-так причепуривши Івана Тимофійовича, Яшка вже взявся вести його додому. Учив садівника, як треба ступати ногами по землі. Хлопець із своєю підзорною трубою неквапом рушив за ними вслід.

Парк наповнювався вечірньою свіжою прохолодою. Табунець шпаків, опустившись неподалік на кущах ялівцю, зняв галасливий концерт, сиплячи звуками, назбираними всюди, де птахи побували за день. Мекан-

ня овець, свисти атагасів, шум вітряків, іржання лошат, перепелині крики — усе це шпаки зараз завзято викладали хлопцеві, мовби хвалились перед ним своїми степовими набутками.

Тихо в цей вечір було в Мурашковім домі. Жодного слова докору не почув Іван Тимофійович від Лідії Олександрівни. Вкладаючи його до постелі, вона ходила за ним, як за хворим, діяльна, діловита й спокійна. Тільки Світлана, забившись у кабінет, стримано хлипала там у вишиту подушечку, доки на ній і заснула.

На ранок Іван Тимофійович встав бадьорий, з оновленими силами і за сніданком заявив дружині, що їде в Каховку до Баклагова.

— Поїду провітрюся трохи, та й порадитись хочу з ним...

— Що ж... поїдь,— не стала заперечувати Лідія Олександрівна.— Сьогодні, здається, якраз вовну відправляють...

Збирання було недовге. За якусь годину Іван Тимофійович, у солом'яному брилі, з дорожнім плащиком через руку, сидів уже на одній з навантажених вовною мажар, що вирушали від амбарів у напрямі на Каховку. Світлана вийшла його проводжати, наче далеко, наче надовго. Присмучена, потріпотіла йому навздогін своїм легким, як пелюстка, рученям...

— Не забувай нас, татку, в Каховці!..

Розплився, розтуманився в батьковій сльозі чепурний тендітний бантик, що білів у Світлани на голові, немов ніжна польова берізка...

Одна за одною вирушали мажари у відкритий степ. Дванадцять мажар на шість чумаків — валка. По дві хури припадає на брата: одних волів поганяй, другі услід самі йдуть.

Мурашко на мажарі один. Сидить на високім сидінні над круторогими потомками степових турів, гірка посмішка блукає в підкручених вусах... Був «паном інженером» та й став чумаком... Хазяїн на всю мажару... З каховського ярмарку цими мажарами привезли в Асканію заробітчанські торби, а звідси везуть двадцятипудові тавровані тюки з вовною, та впертого невдаху з дорожнім плащиком через руку, та скручені в ріг його задуми-мрії про велику воду...

Після кількаденного свисту таврійського сироко при-

бляк степ, притьмарився, прижухнув. Лише марево, як і раніше, струмує над ним від неба до неба.

Степи і степи... Марево і марево над ними. Безлісний, трагічно беззахисний край, переповнений надмірою сонця і світла. Споконвіку мріючи про воду, він вимріяв собі натомість лиш оце марево — розкішну ілюзію води. Цілими днями тече воно влітку перед степовиком прозорою, тремтливою, солодкою рікою. Куди б не обернувся — скрізь струмуватиме течія, легко бігтимуть в усіх напрямках високі безплескітні води. Опівдні маревна повінь ущерть наллє степ. Земля стане світліша за небо. Чисті, як сльози, хвилі легко обтікатимуть пастуха, брестиме по дну прозорого моря отара, по самі крила в воді опиниться далекий вітряк, понад міражними плесами зазеленіють раптом кучеряві гаї та левади, зацвітуть яблуневі садки... Скільки б не йшов степом, завжди воно буде перед тобою, твоє могутнє видиво, струмуватиме повними, ваблячими потоками через бурі, потріскані поля, через безводні саманові села. І скільки б не гнався за ним, розпалений спраглою уявою, бігтиме й бігтиме воно — чарівне, вабляче, невловиме! — попереду, як твоя власна недосяжна мрія!..

Різні є способи діставання води на світі. Один з них — найновітніший — везе на Каховку в своїх думках Мурашко, іншим — найдопотопнішим — змушені зараз користуватися чабани в степу. Проїжджаючи мимо степового колодязя, що стояв край шляху, бачив Мурашко лозинуватого босого хлопця з латками на колінах, що тягав для обіднього водопою верблюдами воду «у простір».

— Для чийого «шматка»? — гукнув у степ хлопцеві передній погонич.

— Для Мануйлового! — дзвінко відповів хлопчина, зупинившись і проводжаючи очима валку. Не впізнав задуманий Мурашко в ньому свого знайомого полтавського Данила, але зіркий Данько здалеку впізнав садівника і, вітаючись, радісно скинув перед ним свій вилинялий картузик.

Рушив у сліпучі простори вигорілий на сонці хлопчик за своїми такими ж вигорілими, бурої масті верблюдами. Неквапом погнав і погнав їх від колодязя в безвість, чекаючи посвисту чабана, що стежить за цебром. Лише по напнутій над степом линві видно

було проїжджим, який тут глибокий колодязь: на півверсти струною напнулася линва.

Різні є способи діставання води на світі... Той тягає «журавлем», той весь вік ходить по кругу під дерев'яним барабаном, а той живе в підземеллях водокачки, позначивши своє місце на поверхні лише сяйвом скляних, повних сонця шоломів... На Данькову долю випав оцей спосіб, найдопотопніший, який по-чабанському зветься: «у простір».

У простір пішов хлопчина, у простір пливе Мурашко. Вже хлопця з його верблюдами ніжно обтікає марево, вже й Мурашко ледь видніється Данькові на облитій маревом мажарі, що відпливає усе далі й далі на Каховку, погойдуючись, мов баркас, на великих маревних водах...

XXVIII

Наступного дня Лідії Олександрівні привезли з Каховки коротеньку записку, в якій Мурашко повідомляв, що, порадившись з Баклаговим, він виїжджає з проектом до Санкт-Петербурга.

Було це як грім з неба для сім'ї та для вузького кола Мурашкових друзів. Панську ж Асканію в той день збудоражила зовсім інша подія: з далекої Америки повернувся нарешті панич Вольдемар.

З Криму в Асканію він прикотив через Перекоп новим автомобілем, сидячи сам за кермом у захисних від сонця окулярах. Для багатьох автомобілі у той час були ще дивиною, і там, де прокушпелив степом панич, пастушата з галасом вибігали на шлях, нюхали пилюку: чим пахне?

Приїзду Вольдемара в Асканії з нетерпінням ждали і панська челядь, яка вважала його своїм заступником проти барині, і особливо управителі та прикажчики, яких Софія заїдала своїми меланхоліями, старечою причепливістю та цілковитим неуцтвом у господарстві. Ці останні — на зло Софії — створювали паничеві славу агрономічного світила і, в противагу матері, запопадливо підносили його як землевласника нового складу, схожого більше на багатого фермера з демократичними замашками. Сам панич охоче йшов на це і ради підтримання своєї фермерської репутації не

гребував навіть тим, щоб власноручно помацати вівцю або, ставши на площадку, кинути кілька снопів у барабан.

Підлеглі мали від Вольдемара Едуардовича наказ — величати його по-простецьки: просто паничем. Лібералізм молодого Фальцфейна доходив навіть до того, що він, на відміну від інших Фальцфейнів, майже не займався рукоприкладством і не вимагав від робочих скидати перед ним при зустрічі шапку. Будь у шапці, аби тільки вклонився!

Нікого не карав панич своєю персональною владою, жодного штрафу він не наклав ні на кого. При ньому було введено твердий порядок, що робочих карають управителі та прикажчики, а він, панич, лише милує.

Не встиг Вольдемар оговтатися в Асканії, як уже потяглися до нього звідусіль із скаргами та оскарженнями. Панич милував наліво й направо. Всякі великі й малі холуї та пригінчі, впріваючи, товпились у його прихожій, перестрічали його на всіх алейках, навперейми запобігаючи у панича ласки, поспішаючи потопити перед ним своїх конкурентів.

Гаркуша мав щодо цього свою власну лінію. З досвіду він уже знав, що розмовляти з паничем по прихожих набагато важче, ніж десь на вільному повітрі, коли він сам, приміром, прикотить до тебе в табір. В маєтку над ним рояться лакизи, як мухи, а тут ти один. Там ти, полюючи за ним, захекаєшся, як пес, стоїш і двох слів не можеш докупи зв'язати, а тут він тебе застає підготовленим, врівноважено жартівливим, при обов'язках, у пилюці, на сторожі його ж власних інтересів. Тут, а не там топитиме Гаркуша своїх заздрісників! Тут, у своїй стихії, як що до чого, зажене він ікла і самому Густаву Августовичу в ребра!..

Не підвела Гаркушу його лінія. Незабаром, об'їжджаючи свої економії та степові табори, панич Вольдемар справді завітав і на Кураєве.

В цей день Гаркушині заробітчани працювали далеко від табору, вже на жнивуванні, а при самому таборі Гаркуша залишив тільки кільканадцять строковиків, переважно занедужалих та обранених, які разом з дворовими стругали тік, підмітали, прибирали та чепурили його до обмолоту.

Сам Гаркуша був майже невідлучно на току, знаючи,

що коли панич зволить приїхати, то приїде насамперед сюди.

Було так як на полудень, коли люди, що працювали на току, помітили в степу автомобіль:

— Ей, прикажчику, мотай на шлях!

— Здається, паничева чортопхайка пре!..

Гаркуша і вухом не повів:

— Ви за роботою пильнуйте, а не за чортопхайками!

І, обернувшись у бік «чортопхайки» спиною, він став ще з більш заклопотаним виглядом стежити за токовими роботами та підгейкувати людей. Нагримав на якусь жінку, що нібито стругала не так, як треба, і, вихопивши в неї стругачку, сам узявся сердито стругати. І лише коли машина завернула уже до табору, Гаркуша, кинувши геть стругачку, з несподіваною проворністю метнувся автомобілеві напереріз.

Панич, заглушивши мотор, встав, розминаючись, з машини, довготелесий, високий проти Гаркуші, як дорожня верства, у картатій сорочці з засуканими до ліктів рукавами. Голова паничева, маленька, з каштановим йоржиком, якось не пасувала до широких його плечей, до всієї витягнутої, хоча й досить добре збудованої постаті. Випещене личко теж вражало дрібними ховрашиними рисами і було зараз вогко-червоним, розіпрілим, немов щойно з лазні. Скільки пам'ятає Гаркуша панича, завжди це личко пашіло на нього отакою моложавою розіпрілістю, вкрите ніби ледь помітним пушком, хоча панич уже давно мав свого перукаря і регулярно голився.

— Вельми раді вас бачити при повному здоров'ї, паничу! — говорив Гаркуша, доки молодий хазяїн, протираючи окуляри, якось безпомічно, по-ховрашиному кліпав своїми безбровими водянисто-сивими очицями.— Як же вам вояжувалось по тих Америках? З медалею, кажуть, вас?

— Та ще й з двома, Гаркушо,— вдоволено відповів панич.— Срібна і золота...

— Не підкачала-таки наша вовна, хе-хе...

— Обидві мали бути золоті, та... самі ж американці ніжку підставили.

— Ах, шельми! Уміють, значить?

— Ще й як... Вовча хватка. Щенята ми перед ними, Гаркушо.

— Ви подумайте,— удавано вжахнувся прикажчик.— А то правда, паничу, що своїх баламутів вони ніби на електричні табуретки саджають?

Вольдемар посміхнувся:

— Усе в них за останнім словом техніки, Гаркушо... Посадять, чирк — і попілець з нього.

— До чого додумались, песиголовці,— зареготав прикажчик, даючи зрозуміти, що він осягнув паничів жарт.— Комедія, та й годі!..

Пішли оглядати токовище.

Поздоровкавшись до людей, панич поцікавився, чи є в кого-небудь скарги, і одразу виявилось, що скарг тут не обберешся:

— Штрафами замучили!..

— Хліб дають глевкий...

— Занедужалих змушують працювати...

— Що я чую? — вражено обернувся панич до свого татаркуватого прикажчика.— Може, ви тут мені ще намордники на людей позаводите, як отам за Дніпром у князя?

«Може, й позаводимо, як буде сутужно з водою»,— зухвало подумав при цьому прикажчик, але зовні був — увесь покора й увага.

— Негайно, сьогодні ж, щоб були мені подані списки оштрафованих,— вів далі панич,— я сам перегляну і постараюсь розібратись... Потім оці кволі, недужі, обранені... Чого вони й справді тут? — запитав здивовано панич, хоча й не сказав негайно увільнити людей від роботи, і Гаркуша добре знав, що панич і не скаже цього.

— Самі не хочуть лежати, бо хто ж їм за хворобу платитиме? — говорив Гаркуша паничеві, йдучи з ним до паровика.— А потім ще й гудуть... Народ!

Міцно всаджений у землю паровик блищав і сяяв, готовий, здається, хоч зараз до пуску. Проте машиніст, залізши в яму біля топки, ще чогось там довбався під низом, шкріб чимось залізним по залізу так, що хоч вуха затуляй.

— Це хто там? — поморщився від скреготу панич, якому було видно самі лиш ноги машиніста.— Моряк той?

— Моряк,— підтвердив прикажчик і схвально шепнув: — Метикований! Бачите, як блищить? Але ву-у-ухо!..

І, намагаючись перекричати пронизливе скреготіння, Гаркуша гукнув униз:

— Бронников, ти надовго там застряв?

Залізо під топкою загризлося, заскреготало ще дужче, викликаючи обом оскому на зубах.

— Не чує,— вибачливо сказав Гаркуша і повів Вольдемара до кухні.

На кухні панич дав монету кухарці за те, що впізнала його, а потім пробував ложкою, що готується людям на вечерю.

— Тут ми готуємо попісніше,— переглянувшись з Гаркушею, пояснювала кухарка, доки панич присьорбував гарячу юшку своїми пухленькими губами.— Весь жир у степ іде, косарям та в'язальницям...

— Готуйте як слід,— невиразно сказав панич, утираючись хусточкою.— Бо зараз пора наступає гаряча... Щоб нарікань не було.

І, ощаслививши кухарку тим, що мимохідь жартома поплескав її по гладкій спині, Вольдемар попрямував з Гаркушею до прикажчицької конторки — переглядати списки оштрафованих.

— Де ж твої знамениті полтавчанки? — заговорив панич, усівшись біля столика і байдуже розглядаючи скажені Гаркушині штрафи.— Щось я їх не бачу.

Гаркуша підріс одразу на пів-аршина. Настає нарешті його час!

— Вони теж є в тих списках,— сказав Гаркуша весело.— Чи зубок яка виламає з граблів, чи заснула десь під копицею, чи занадто огризалась на роботі... все там взято на замітку, нічого не пропущено... Але які пави є серед них, паничу! Торік, ви самі знаєте, які в мене були, а цей рік ще кращі!..

— Де їх стільки береться там, у тій обідраній Полтавщині,— усміхнувся панич, закидаючи ногу на ногу.— Питомники там, чи що?

— Природа,— упевнено відповів Гаркуша.— Води багато хорошої, от і ростуть... Мене цей рік, правда, хотіли не пустити на ярмарок, заздрощі все та обмови, але, наперекір усім, я таки вирвався, набрав...

— Вони там і ночують в степу?

— Зараз там, на пшеничищі... Чого їм теліпатися щодня за десять верстов, бити ноги сюди та туди?.. Краще хай за той час копу якусь нажнуть... І кухарок туди послав, і воду завожу...

— Ось що, Гаркушо,— сказав панич, потягаючись.— Ти ці списки сам переглянь, бо тут три дні треба розбиратися, що ти понакручував... Позбавляй кому слід і об'яви публічно: панич, мовляв, прощає... А зараз давай краще проїдемось... до твоїх.

Гаркуша був на сьомому небі. Залазячи в машину, мимоволі косився на своїх токовиків — чи дивляться в цей бік? Дивіться всі, мовляв, бере Савку панич у свій автомобіль, запанібрата Савка з паничем!

По дорозі вони ще завернули до одного з атагасів, якого Вольдемар чомусь вважав своїм приятелем і якому іноді замовляв чабанську кашу. Цього разу чабанська каша з нечабанськими приправами теж стояла готова, упрівала, закутана в сіряк, біля вогнища. Знайшлась у паничевій машині і шипучка якась, мабуть, американська, що чвиркнула на чабана піною. Випили, повечеряли і вже при місяці помчали степом до Гаркушиних косарів та в'язальниць.

Блаженствував Гаркуша: панич за кучера, він — за пасажира! Їдь собі, милуйся щербатим місяцем, що рівно ллє своє світло крізь тонкі, голубуваті, як змилки, хмарини. По всьому небу якось непомітно розповзлися ті змилки, але дощу від них не жди, з таких не буває дощу. Кажуть, що не йде, де просять, а йде, де косять, однак у Таврії дощ і на косарів рідко йде. Тим краще для Гаркуші — засухо обжнивується та обмолотиться...

— А як в Америці... перепадають дощі?

— Де як: в однім місці — зливи, річки з берегів виходять, міста руйнуються, а в іншім — ні міліметра опадів за все літо.

— Теж, значить, безладдя... Ну хай уже в нас тут земля репається так, що й долоню закладеш... А в них же наукою, технікою могли б дійти?

— Ламали й над цим, Гаркушо, голови їхні спеціалісти...

— Ламали вже?

— Ламали. Але нічого не вийшло. Наука, виявляється, тут безсила.

— Гм... Сідай, значить, куме, на дно?.. Ну, а що ж вони хоч про оці засухи говорять? Палить з року в рік, сушить дедалі більше... Наслано це за гріхи на нас, чи що?

Посміхнувся за кермом панич. Одразу почувається, що не вірує у дідівські забобони молоде агрономічне світило.

— Не в тім річ, Гаркушо, що наслано... На все це їхні авторитети дають іншу, науково обгрунтовану відповідь...

Нагострив вуха прикажчик: до науки він був завжди любитель.

— Яку ж відповідь, паничу?

— Важко це тобі буде збагнути... Бачиш, відкрили вони такий закон, що в природі існує періодичне коливання клімату. Залежить воно від космічних причин, від змін у променевиділенні сонця...

— О, туди в них ще, звісно, руки короткі!..

— Доведено, що через кожні тридцять п'ять років і шість місяців вологий період змінюється посушливим для всієї земної кулі... Зараз ми живемо якраз у третьому році посушливого періоду.

— Довго ж тоді нам ще ждати дощів,— розчаровано сказав прикажчик і замовк.

Мовчав і панич, час від часу зблискуючи до місяця скельцями своїх окулярів, уже інших, ніж удень. Що то багач: проти сонця в нього одні окуляри, проти місяця — другі, а проти зірок, мабуть, треті є.. Можна паничеві спокійно ждати далекого американського дощу. Можна йому милуватись ясним місяцем, бо світить він насамперед для нього, а не для прикажчика... Ллється і ллється голубою зливою місячне світло. Рівно заливає степи своїм синюватим, наче з молочних одвійків, розбавленим сяйвом. Світить десь на паничеву столицю Асканію, освітлює цього вечора і сорок тисяч паничевих овець, що ходять сорока «шматками» на пасовиськах, тонуть у цих голубих дощах і величезні стоги сіна, розкидані на просторах, і степові колодязі, схожі на шибениці, і свіжі оці полукіпки, що вже мелькають рядками, мов парадуючи перед своїм молодим господарем...

Окрай величезного лану, заставленого свіжими копами, просто по межівнику — чи їм звикати? — потаборились під місяцем Гаркушині строковики.

Знав Гаркуша, де їх треба шукати: де бочки з водою, там і вони. В один край від бочок і в другий, скрізь злегка освітлені місяцем, бовваніли люди гуртиками по межівнику, мов херсонські етапники на спочинку.

Хто підвівся, загледівши булькату паничеву машину, а хто й ні: такий пішов народ. Старші, повечерявши, вкладалися спати, натягавши на межівник панських снопів, інші ще гомоніли, а невтомні дівчата вже десь гули упівголос, самі себе заколисуючи піснею...

Хлопців тут майже не було, вони і вночі не без роботи: повипрягавши коней з косарок, погнали до колодязів на водопій, а звідти на всю ніч — на пашу.

Доки панич, вилізши з машини, просторікував з якимись бабами, що першими підвернулись йому під руку, Гаркуша тим часом пошепки встиг уже відчортихати свого молодого пригінчого за всі його денні промахи. І за снопи на межівнику, і за те, що рано повипрягали.

— Де криничанські? — запитав наприкінці прикажчик.

— Ото вони гудуть,— з досадою махнув пригінчий кудись під місяць.

Гаркуші цього було досить. Незабаром він уже був з паничем біля криничанських, не раз ним штрафованих, красунь.

З приходом панича та прикажчика пісня одразу урвалася.

— Чого ж ви притихли? — сказав Вольдемар.— Співайте.

— А ми співати не наймалися,— почувся з гурту добре знайомий Гаркуші Вустин голос.

— Легше, легше там! З вами панич розгаварює! — пояснив прикажчик.— Це все ти, Вусте, бунтуєшся? Все тобі тут мулько!

— А й мулько,— сказала своїм грудним голосом Ганна Лавренко.— Спробували б самі цілу ніч отак, на межі, на грудках...

Гаркуша хотів щось відповісти їй, але панич прицикнув на нього.

Вразила Вольдемара Ганна. Сиділа, запишавшись, проти місяця, мармурово-осяйна, величаво-спокійна, як римлянка з класичних статуй. Без брильянтів була, а при місяці із своїми дешевими сережками та намистом здавалась у брильянтах...

«Еге,— вигукнув у думці панич,— та тут он які є!»

І присівши біля дівчат, знову завів своєї любимої: які в кого будуть скарги до нього та претензії.

— Воду гнилу привозять,— випалила Вустя, затіняючись від місяця Ганниним плечем.

— Неподобство,— суворо сказав панич до Гаркуші.— Що, в нас води в колодязях забракло?

— Зараз то ще вистачає,— не злякався на цей раз Гаркуша,— а ось туди далі то так, що й не вистачатиме... Відомо ж бо: в середині літа зсякають наші колодязі...

— «Зсякають», «зсякають»,— перекривив прикажчика панич, викликавши дружний сміх серед дівчат.— Ти поменше мені розпатякуй, Гаркушо... Я питаю: чому сюди гнилу возите?

— Виливати жаліють, як зостанеться,— пояснила Олена Персиста.— На другий день зоставляють... А як її пити? Зігріється, протухне...

— Пуголовки вже в ній пищать,— завершила Ганна Лавренко, і всі знову засміялися.

— Гаразд, це ми поправимо,— пообіцяв панич.— А зараз, може б, ви таки заспівали?

— Не можемо,— сказала Вустя з-за Ганниного плеча.

— Чому?

— Спати пора. Завтра вставати рано.

Тим часом з усього видно було, що дівчата ще й не думають спати. І хоч розважати панича піснею в них справді не було ніякої охоти, але він їх, безперечно, зацікавив. З усіх боків дівчата так і пострілювали поглядами на цю знатну птицю, що не вміла навіть сидіти до ладу на траві. Як тільки панич присів до гурту, Вустя, з властивою всім Яреськам влучністю, одразу приліпила йому в думці кличку: «Ховрах в окулярах». І вже потім стежила за кожним його рухом, як за ховрашиним, насмішкувато перешіптуючись у сутіні з подругами.

Про все це панич не догадувався і вважав, що дівчата крадькома позиркують на нього зовсім не для того, щоб висміювати його, знаходячи в ньому щось ховрашине, а тому, що їм, певне, вперше випала почесна можливість так близько сидіти з людиною знатного роду і вільно розглядати її.

Розмовляючи з дівчатами, панич непомітно, як йому здавалось, підсувався все ближче до Ганни, нахабно впиваючись в дівчину скельцями свого пенсне.

«Боже, звідки в неї все це? Який розкішний рот, який бюст, яка царська постава голови!..»

— Як тебе звати? — не втерпівши, запитав панич.

— Ганна.

— А де ти купувала оці чудові сережки? — приставав далі Вольдемар і спробував навіть взяти Ганну за сережку.

Але вона суворо відкинула його руку з лакованими, довгими, як у мерця, нігтями.

— Не балуйтесь, паничу.

— Овва! — встряв несподівано Гаркуша.— А то що?

— А ти заткнись,— відрізала йому Ганна, встаючи. Інші теж повставали, поправляючи хустки, пообертавшись до панича та прикажчика спинами.

З тим вони й поїхали від дівчат.

Мовчазний сидів панич за кермом, коли-не-коли поглядаючи в небо, оперене сріблястими хмарками. Холодне циганське сонце світило тепер уже їм десь із-за потилиць, одне над степом, а відсвіти від нього лягали на кожну хмарину, роблячи її мармуровою, і все небо уже летіло на Вольдемара, немов облицьоване з краю в край світлим, голубуватим мармуром незліченних Ганниних облич.

Зрідка мелькали під місяцем отари. Мерехтіла, як віхола, у світлі фар степова комашня, сліпо несучись назустріч, розбиваючись об скло. Сполохані жайворонки спурхували перед самою машиною і свічками йшли кудись угору, в мармурову Ганнину височінь.

XXIX

— Вона тут з дядьками своїми,— порушив через деякий час мовчанку Гаркуша.— Тримають, видать, її у руках... Вони в мене сторожами на Кураєвому. Добрі сторожі: тільки глянеш — уже страшно... Як два розбійники.

— Штрафи з неї щоб завтра всі познімав. Чуєш? — не обертаючись, наказав панич.— І взагалі... дивись мені.

Прикажчик так і не второпав до ладу, що саме значило оте паничеве «дивись», але наздогад кивнув і пообіцяв пильнувати.

— А тих... розбійників зараз покажеш мені.

— Слухаюсь.

Заїхали на Кураєве, і прикажчик півголосом гукнув до машини сторожів. Довго ждати не довелось.

Стривожені Сердюки незабаром пригупали до панича із своїми калатайлами.

Розмова з ними була коротка.

— Від прикажчика я дізнався,— сказав панич,— що ви зразково несете службу і заслуговуєте винагороди. За це я переводжу вас до головної економії. Будете сторожувати там. Завтра з'явитесь в Асканію, просто до мене.

Сказав і покотив у степ, полохаючи зайців та жайворонків. Сердюки стояли ошелешені. Приголомшений був і прикажчик.

— Бач,— невиразно сказав він сторожам і попрямував до кухні, зачувши звідти куховарчин сміх.

Довго гадали тої ночі Сердюки, що б усе це могло значити, яким робом усе це на них звалилося. Не міг же Гаркуша й справді так уже вихваляти їх перед паничем... Та й за віщо? Чули ж вони того вечора, як давали йому хлопці духопелу на сіновалі, але вдали, що не чують, виручати не кинулись!

Так чи інак, а доля, здається, скривилася нарешті і в їхній бік! Наступного дня десь під снідання Сердюки вже струшували з себе пилюку в Асканії. Панич був у лагідному, доброзичливому настрої, прийняв їх першими і довго розмовляв з ними при зачинених дверях.

— Хто вони, оці мугиряки? —перемовлялись між собою пригінчі, топчучись у прихожій.— Сам до них вийшов, закликав, мовби кого й путнього.

— Хто їх знає: може, контрабандисти які-небудь... Греки, може, з Очакова...

Від панича Сердюки вийшли весело збуджені і немов незрячі обидва: проштовхуючись через прихожу до дверей, сліпо наступали панським холуям на мозолі своїми вкритими турицею ножищами.

На вулиці їм зустрівся Валерик, але вони зопалу навіть не впізнали хлопця, що перший ввічливо привітався до них.

— А, це ти,— прочунявся потім Левонтій.— Де ж ти тепер?..

— Працював у саду, а зараз,— почервонів хлопець,— до тенісних кортів приставили... М'ячі подавати.

— Ага, м'ячі... Чого ж, це теж робота,— по-змовницькому переморгнулись Сердюки і, розпитавши хлопця, де тут «марнополька» та страусятник, рушили далі.

Валерик чув, як вони, ледь відійшовши, знову загомоніли про м'ячі і весело заіржали.

В крамниці Сердюки, на подив прикажчика, розміняли підозріло новенького червінця і, купивши по восьмушці горілки на брата, подалися просто на страусятник. Вони мали час, і їм забажалося провідати свого земляка Нестора Цимбала, з яким не бачились від дня приходу сюди з Каховки.

Нестора Сердюки розшукали неподалік від страусятника на пастівнику в товаристві його дивовижних цибатих підлеглих.

— Обережніш, обережніш! — гукав Цимбал, завертаючи страусів геть від гостей подалі.

— Хіба вони б'ються?—запитав Левонтій, задкуючи.

— А кажуть,— позадкував і Оникій,— що ця птиця найполохливіша з усіх на світі...

— Слухайте, що вам накажуть... А він як довбоне, то аж зів'ється!.. Нога в нього, бачите, як копито.

— А як же ти з ними, Несторе?

— Е, я,— посміхнувся Цимбал.— Вони як до кого... Ось дивіться...

Нестор вільно підійшов до одного з птахів і лагідно погладив його по тулубу, щось примовляючи. Птах у відповідь теж забулькотів, ласкаво потерся об Нестора і нарешті поклав йому свою довгошию голову на плече, немов обіймаючи.

— Майже рівня,— зареготав Оникій.— Як солдати, один в один...

— Все воно розуміє, тільки не балакає,— лагідно говорив Нестір, підходячи до гостей.— Як собі хочте, а мені... полюбилось. Є в ньому душа.

— Ти, Несторе, в усякому звірові душу знайдеш,— кинув Левонтій, важко опускаючись на траву.— Недаром за тобою в Криничках усі приблудні собаки ходили...

— Роздолля тут нашому отаманові,— опускаючись поруч з братом, насмішкувато зауважив Оникій.— Пасе, пасе та й напоє... Чули ми, Несторе, що ти тут уже мало не головним при звіринці? Правою рукою у того, як його, Ноя?

— Правою не правою, а лівою — мабуть,— посміхнувся Цимбал, присівши перед земляками, босий, в облупленій шапці.— А вас же яким вітром сюди?

— Та ми що,— погладжуючи бороду, загадково під-

моргнув братові Левонтій.— Як були наймитюгами, так і зостались: з одного місця та на інше сторожувати чуже добро... Це ти ось, бачимо, розбагатів... З голубів уже на штраусів перейшов,— зареготав Левонтій, натякаючи на давню голуб'ятницьку пристрасть Цимбала, який і виріс з турманами за пазухою.— Тільки цього за пазуху не впхнеш...

— Ласкою можна всяке створіння привернути до себе,— м'яко заперечив Цимбал.— Ви думаєте, звідки при людині взялося таке, як кінь, корова, собака, вівця, курка або той же голуб? Дикими колись були, дикісінькими... А людина своєю ласкою, делікатним доглядом привчила їх до себе, зробила домашніми... Але мало. Скільки ще є в лісах та пустелях такого, що можна б одомашнити... Візьміть ви антилопу, чи фазана, чи навіть оцього страуса...

— Ти чуєш?— штовхнув Оникій брата.— Йому вже коня та корови мало! Вже, мабуть, його Степанам коров'яче молоко набридло, що хоче їм і штрауса приручити! Ну, хай тобі, Несторе, штраус, а ми люди темні, нам подавай воли, та корови, та отари овець!..

Грубий регіт земляків, який іншого когось образив би, на Цимбала майже не діяв. Веселий і мудрий спокій світився в його очах.

— Є тут у нас професор один. Молодий ще, з Петровської академії присланий... Ми з Клименком часто йому допомагаємо... Такого, скажу вам, вченого пошукати... Нові породи виводить. Злучив зебру й коня — і вже маємо маленького перехреста. А днями оце на домашню просту кобилу пустили дикого монгольського жеребця...

— А то ж навіщо? — витріщились на Цимбала земляки.— Чортів хочете наплодити? Все переплутаєте, ладу потім не добереш!

— Доберем,— упевнено посміхнувся Цимбал.— Зате потомство від них буде вдвічі сильніше за домашніх коней...

— Ти тут, Несторе, побіля прохвесора ще й сам прохвесором станеш! — вигукнув Оникій.— Позлучаєш усіх з усіма... Заживеш тоді, земляче, не по-нашому!..

— Не дуже тут і професори живуть,— замислився Цимбал.— Отам у фліґельку тулиться, що йому академія у Фальцфейнів заорендувала... А голова ж яка

світла... Вивести нову породу, кращу за всі, що були, це ж подумати тільки...

— Слухай, земляче,— нахмурився раптом Левонтій,— ти ні собі, ні нам баки такими речами не забивай... Тебе в Криничках купа голяків із заробітком жде, а ти до них босим прохвесором явишся... Останню курку в півня їм обернеш...

Переморгнувшись, Сердюки разом виставили на траву свої восьмушки і стали мовчки стежити, яке це справить враження на земляка.

— Ого, як ви живете,— приємно здивувався Цимбал.— А я з Каховки й не пробував...

— Так шпили зараз, шукай закуски,— розпорядився Левонтій, звертаючись до колишнього свого отамана вже як до підлеглого.— Штрауси твої нікуди не дінуться...

— Що ж я вам принесу? — розгубився Нестір.— У мене так що й... порожньо в коморах.

Сердюки задумались. Справді, що з такого взяти? Один в Асканії земляк, та й той голий, як бубон... Потім, про щось перемиркнувшись між собою, вони раптом зажадали, щоб Нестір засмажив їм на закуску страусяче яйце.

— Добудь сковорідку і засмаж,— розійшовся Левонтій.— Пора уже й нам поласувати.

— Чули ми,— весело підпрягся до брата Оникій,— що одне страусяче яйце кілька фунтів тягне... Це як розбити, то на всіх нас яєчні вистачить...

Цимбал спочатку думав, що земляки жартують, а зрозумівши, що тут не жарти, вирішив їх налякати:

— А ви б їли?

— А що?

— Люди добрі! Хіба ви не знаєте, що хто страусяче яйце з'їсть, тому самому шию витягне, буде як у страуса!

— Та ну? — оторопіли Сердюки і стали поводити своїми волячими шиями, неначе вони уже з'їли яйце.

Цимбал не втримався і засміявся.

— То це ти глузуєш? Панського добра для односельців зажалів? — насупився Левонтій.— Воно нам, може, дорожче, ніж тобі, а й то готові їсти!..

— Не панського жалію! — гаряче заперечив Цимбал.— А щоб страуси не вивелись!

— Бач, який грамотій об'явився!

— Хіба вже як я неграмотний, то і второпати нічого не здатен? Може, те, що сьогодні виведем, колись і нашим дітям у пригоді стане!..

— Такий ти, значить? — процідив крізь зуби Оникій.— Добре вітаєш гостей.

Образились на земляка Сердюки. Сиділи уже понадимавшись, як сичі, над своїми восьмушками.

— Краще на цей раз нам без закуски обійтися,— спробував умовляти їх Цимбал.— Облишмо це яйце, земляки... Якби ж знав таке, чогось іншого б вам припас...

— Не треба нам іншого,— стали підводитись Сердюки.— Заґордився ти, Несторе, тут, біля своєї птиці, земляки вже для тебе ніщо...

— Роз'ївся, мов кіт, а мишей не ловиш!

І, забравши свої восьмушки, вони скривджено похилили до маєтку.

Хай! Пожалів для них Цимбал страусячого яйця, а ще невідомо, що з нього вилупиться!

Вночі Сердюки вже сторожили Асканію, наче власний хутір, калатаючи в калатайла гучніше за всіх інших сторожів. Небораки так старалися, що розбудили Софію Карлівну, яка змушена була послати покоївку довідатись, чи нічого там часом не трапилось.

Про те, що дядьки вже калатають в Асканії, Ганна дізналась не одразу, хоча наступного дня панич знову прикотив до строковиків на жнивовище, на цей раз, правда, без Гаркуші.

Дівчата саме обідали, попритулявшись, мов перепілки, під копами по холодках.

Ганна вже дообідувала, сьорбаючи з Вустею з одної миски, коли з-за сусіднього полукіпка залунало одразу кілька голосів:

— Панич приїхав!

— Ото внадився!

— Кружляє вже над котроюсь...

Ганна зблідла при цих словах і відклала ложку.

— Чого ти? — здивувалася Вустя.— Що, він тебе з'їсть?.. Такого ще нема, щоб на любов когось приневолювати.

Ганна у відповідь тільки зітхнула і схилилась над мискою.

Незабаром з-за полукіпків з'явився й сам панич. Розмашисто ступаючи по стерні жовтими черевиками,

він щось жваво розтлумачував молодому пригінчому, який, мовчки втираючись рукавом, ішов за цибатим паничем підтюпцем. Помітивши дівчат, панич невимушено привітався до них і кинув жартома, звертаючись до Ганни:

— Ну, сьогодні пуголовки вже не пищать?

— Вже ні,— тихо відповіла Ганна і похнюпилась. Щоки її при цьому ледь помітно зарожевілись.

— Тільки туману щось багато в цій страві,— не втримавшись, таки шпигнула Вустя панича.

— Ну-ну, ти, щебетухо,— весело нагрозив на неї Вольдемар.— З такими оченятами та з такими ямочками ти хоч кого затуманиш,— посміхнувся він і пошвендяв з пригінчим далі, до косарок.

Доки й обід не скінчився, панич усе швендяв по жнивовищу, хоча дівчат більше й не зачіпав. Мабуть, помітив він, як болісно зніяковіла Ганна, сидячи під полукіпком навпроти його жовтих черевиків, зігнувшись над своєю бурлацькою мискою, у своєму незавидному в'язальницькому вбранні. Помітив і вдруге не хотів уже вгонити її в сором.

Тим часом заджеркотіли косарки, сухо затріщали хліба, немов горіли ясним невидимим полум'ям. Піднялися дівчата з-під полукіпків, рушили до своїх загінок. Багато в'язальниць шкандибало йдучи. Поле було рівним, косарки брали низькорослий хліб при самій землі, стерня за ними стирчала тверда й гостра, мов розсипані без кінця ухналі.

Шкандибала й Ганна. Ще в перший день порізалась вона стернею до крові, і тепер їй обривало ногу. На зло паничеві хотіла вона пройти повз нього не шкандибаючи, але біль був настільки пекучий, що темніло в очах, і Ганна, сама того не помічаючи, ішла, припадаючи на ногу.

Вольдемар не бачив у цей час, як прошкандибали інші обранені в'язальниці, йому було видно лише, як пошкандибала від косарки Ганна, одягаючи на ходу грубі парусинові в'язальницькі чохли на свої красиві, повні зап'ястя. Мабуть, заболів паничеві хоч Ганнин пекучий біль! Стояв похмурнілий, насуплений, а повертаючись до машини, вже не так розмашисто вимахував по стерні своїми довгими, в дорогих черевиках ногами.

Вусті теж було жаль Ганни, але іншим жалем. У неї

в самої щодня бризкала кров з пробитих ніг, але її кров була така, що одразу запікалась на тілі вишневими патьоками, а виразки не утворювалось. Якби Ганні та таку кров!

Взагалі Вусті в'язалося легше, ніж Ганні, була вона більш втягнутою в роботу, прудкішою і меткішою за свою подругу. Ще інші горбилися над валками, а Вустя, пробігши загінку, вже сиділа на снопику, мов горлиця, з готовим перевеслом. Сиділа, тихо наспівуючи, прислухаючись до Кураєвого. Не раз уже звідти посвистував, притьохкував її милий паровик, пробуючи свою силу перед молотьбою. Одразу впізнавала Вустя той рідний далекий голос, той ніжний притьохкуючий свисток, відмінний, найкращий між голосами всіх інших паровиків, що пробували в ці дні свої голоси по розкиданих у степу токовищах... Притьохкував, кликав, звертався навпростець до Вутаньки... Легко, святково ставало на душі, і стерня вже була не колючою, і снопики летіли з-під руки самі собою. Яка багата, яка щаслива була вона в ці дні, мріючи, як вони знову зустрінуться з Леонідом і, впиваючись своєю хмільною близькістю, підуть — куди захочуть... Духмяні степові вечори будуть для них, як небо для птахів, і цей неосяжний степ належатиме до безкраю тільки їм, як власні світлиці, і все те найкраще, що малюється попереду в чистих дівочих видивах, буде їхнім назавжди!..

В цей день не свистів до обіду далекий свисток. Не притьохнув він і після обіду. Може, що сталося? Чи, може... забув? Надвечір смуток оповив дівчину. Хотілось би знятись, на крилах злітати... З серцем уже в'язала, сердито притискуючи коліном невинні снопики до землі. Працювала, стиснувши губи, намагаючись не думати про Леоніда, а в собі все-таки несла жевріво власної пісеньки, що наче сама якось склалася тут, на жнивах: «Ти, машина, ти, свисточок, подай, милий, голосочок...»

Не подає...

Увечері приїхав верхи Гаркуша і все ходив слідом за Ганною та доскіпувався, як у неї виразка на нозі. Так набрид та зосоружнів за вечір своїм приставанням, що Ганна нарешті послала його під три чорти.

А вранці прибули з Асканії легкою бідаркою Сердюки. Незважаючи на спеку, були обидва в смушевих

шапках, в нових ялових чоботях, і Ганна, зрозумівши, в чім річ, одразу зненавиділа їхні ялові чоботи, зненавиділа ще більше, ніж раніше їхні порепані п'яти.

— Ану, де тут наша шкандибачка? — почовгали по жнивовищу Сердюки.— Давай, дівко, до фершала, бо ще підкинеться антонів вогонь...

Ганна й справді сьогодні ледве ходила: за ніч їй ногу рознесло ще більше. Проте їхати в Асканію вона не хотіла:

— Заживе якось і тут... нічим мені вашому фершалові платити...

— Та ти що? — визвірився на неї Левонтій.— Рідних дядьків не слухаєш?.. Материну волю нехтуєш? Та ми за тебе перед нею хрест, може, цілували!!!

Підхопивши Ганну під руки, вони силоміць потягли її до бідарки.

Сівши, вона більш не пручалася. Тим часом звідусіль збігались через поле дівчата-в'язальниці проводжати подругу.

Ганна сиділа в бідарці випростана, спокійна й бліда, як перед стратою.

— Ганно! Сестро! — захвилювались, підбігаючи, подруги.— Куди вони тебе забирають?

— До фершала,— гірко посміхнулася Ганна, дивлячись через голови дядьків кудись у степ, без краю виповнений сонцем.

— Продавати? — підлітаючи до бідарки, накинулась Вустя на Сердюків.— Каховського ярмарку ще мало на вас було?

— Опам'ятайся, навіженице,— огризнувся до Яреськівни Оникій.— Дівчину вже, може, антонів вогонь палить, а тобі вздрівається чорти батька зна що...

— Хай везуть,— у задумі сказала Ганна, спокійно скидаючи свої в'язальницькі чохли.— Тільки... не продамся я.

Знявши чохли, природно-величавим жестом відкинула їх геть на стерню і перевела погляд на загривки Сердюків. Щось нове, хижувато-грайливе сяйнуло раптом в її великих, блискучих, мов крига, очах.

— А якщо вже й доведеться, то... не менше ніж за мільйон!.. Щоб панувати над холуями!

Вдарили Сердюки по конях, заклекотіла бідарка, на ресорах виносячи Ганну із жнивовища.

XXX

— Везуть! Везуть! — заметушилась панська челядь, коли Ганнина бідарка влетіла в Асканію. Служниці та лакеї, товплячись біля вікон, пожадливо обмацували її сповненими холопської цікавості поглядами. Хто вона, яка вона, оця нова паничева фаворитка, що в'їжджає сьогодні в Асканію просто із жниговища?

Ганна їхала, випрямившись у бідарці, прикривши лице від сонця закуреною, посірілою в степу хустиною. Почувала на собі всі оті погляди, сповнені неприязної цікавості і холопських затаєних заздрощів... Що вони думають зараз про неї, про що перешіптуються між собою? Ждуть її ослави? Сподіваються, що піде звідси осміяною покриткою?.. Хотілося кишкнути на всіх, щоб порозліталися хто куди, мов степові ящірки з-під ніг!..

У фельдшерській, куди привезли Ганну, її вже чекали дідок фельдшер у білім халаті і панич Вольдемар, що був сьогодні серйозний, чимось помітно збентежений. Присутність панича не здивувала Ганну, вона немов ждала цього. Не здивувало і не злякало її також і те, що дядьки, пхнувши її через поріг в оцю білу, наче снігову, кімнату, самі зосталися за дверима.

Пахло ліками, і від пахощів у Ганни злегка закрутилася голова.

— Як добре, що ви приїхали! — проникливо говорив панич, стоячи перед нею наче в тумані.— Я так боявся, що ви не приїдете...

Без пенсне панич був зараз не страшний їй; маленьке випещене личко здавалося дитячим. Не зніяковівши, Ганна дозволила йому взяти себе під руку і перевести через кімнату до твердого, оббитого білою цератою лежака. Сіла і мовчки закам'яніла в собі.

Панич відступився до вікна, замість нього підійшов фельдшер, потираючи руки і негарно, шахраювато осміхаючись.

— Приляжте.

Лягати? Ганна одразу стрепенулась, їй стало жарко. Фельдшер ждав, а вона сиділа. Було чомусь соромно лягати в присутності панича.

Ніби догадавшись, Вольдемар відвернувся до вікна, і тоді вона лягла. Нестерпний біль пронизав її всю, коли фельдшер почав обмацувати виразку. Напнулася

всім тілом, зціпила зуби, здушуючи стогін в собі. Потемніло на мить в очах... Розплющилась, і знову були білі палатні сніги навкруги, і Вольдемар уже напружено дивився від вікна просто на її тіло... Ганна вжахнулась, немов глянувши раптом його очима на себе збоку, на своє безсоромно розкинуте тіло, на високі свої груди та повні, з тугими литками ноги, байдуже заголені фельдшером вище колін. Хотілося зірватись, затулитись від панича всіма оцими стінами-снігами, і в той же час щось уже стримувало її, було вже їй наче треба, щоб на неї — таку! — дивились...

Прикрилась від нього лише власними віями і лежала так.

Доки фельдшер розрізував, промивав, змащував виразку, Вольдемар все дивився на неї, не зводячи очей.

— Яка воля, яка витримка,— з тихою зачарованістю промовив панич, коли все було скінчено і Ганна вже сиділа з перев'язаною ногою, поправляючи на собі одяг і почуваючи полегкість у всьому тілі.— Скальпель іде по живому, а вона... Та перед вами схилятися треба... Аннет!

В цей час двері розчинились і до кімнати наче вітром внесло вертляву, веселу молодичку в служницькому фартушку. Жваво стрельнувши оком в панича, вона одразу підскочила до Ганни, застрекотіла над нею, мов сорока:

— Вкололася? Наривало? Боліло? Нічого! До весілля заживе! Тепер я ось буду біля тебе фершалувати... Покладемо на ніч припарку, сметанки, подорожнику, і завтра — хоч у танець... Берись за мене, ходімо, покажу тобі все!..

Ганна здивувалась:

— Куди?

— Та вже ж не до косарок,— засміялася молодичка.— На хазяйство підемо на своє, ти ж тепер старша покоївка при домі приїжджих... Будемо з тобою в парі гостей приймати...

Ганна здивовано глянула на панича.

— Чекай, Любашо, не стрекочи,— втрутився Вольдемар і скоромовкою пояснив Ганні, що вона зараз вільна від усякої роботи і, доки остаточно не вилікується, справді житиме з оцією Любашею разом.

— А далі видно буде,— невиразно закінчив Вольдемар, проводжаючи Ганну до самих дверей.

На ганку її чекали дядьки.

— Ну як? Ну що? — накинулись вони з обох боків на племінницю.— Що він тобі сказав?

— Нічого страшного... скоро заживе,— стримано відповіла Ганна, маючи на увазі фельдшера.

— Та ні... це, звісно, заживе... а панич, що сказав?

— Ой, відстаньте ви, ради бога, від мене! — змучено видушила з себе Ганна, мимохіть притискаючись до Любаші.

Сердюки пройшли за ними ще кілька кроків, потім раптом відстали, зупинившись і радячи поміж себе якусь раду. Любаша тим часом уже зводила Ганну по високих східцях будинку приїжджих. В коридорі пішли по килиму — по м'якому килиму в самий кінець. Чепурна кімнатка, в якій вони опинились, теж була в килимцях, у живих квітах, у мереживах та білосніжних високих перинах...

— Тут ми будемо жити,— обвела Любаша кімнату рукою.— Загадуй тепер, що ти бажаєш?

Ганна втомлено опустилась на стілець, зітхнула:

— Води.

— Води? Ха-ха-ха! — розреготалась Любаша.— А може, винця? У нас і таке є!

— Ні... води... Спрага мене ще з самого степу мучить...

І коли Любаша, вибігши на хвилину, повернулась з повним графином свіжої, солодкої, артезіанської, Ганна, припавши до нього, не відірвалася, доки не випила до дна.

XXXI

— Ти ще не знаєш, Ганнусю, нашого панича,— говорила згодом Любаша, розіклавши на колінах вишивання.— Ото дарма, що такий багач, а з людьми він не гордий, простий, привітний... Біля нього легко жити. По інших економіях від паничів усього натерпишся: він тебе і вилає, і виб'є, і накаже за межу конем вигнати, а наш — чи він кого вдарив, чи кому слово коли накриво сказав? Тільки приїхав — усю прислугу чайовими обдарував, нікого не забув. І скільки його знаю, завжди він такий: добрий до всякого, хто до нього добрий...

— А ти тут давно вже? — запитала Ганна, прилігши після купання на своїх білосніжних перинах.

— Вольдемар ще гімназистом був, коли я сюди потрапила,— жваво стрекотіла Любаша.— Чернігівка я сама, приплила в Каховку такою ж ошарпаною, як оце й ти! Спочатку з грабарями на ставках працювала, на земляних роботах,— ох, набідувалася, Ганно! Тільки й зітхнула, як у покоївки вийшла. Що мені тепер? І ходжу чисто, і їм ласо, і чорної роботи не знаю! Прибавляється потроху і в сундучку, та й додому щоосені передачі передаю... А все тому, що вдачі веселої, людям я приятна... Ось поз'їжджаються до панича гості, одразу: заспівай, Любашо! Потанцюй, Любашо!.. І заспіваю їм, і потанцюю — хіба мене з того поменшає? Якби мені та ще твоя врода — ого-го, дівчино, далеко б я була!..

— Це вони й мене заставлятимуть танцювати? — задивилася Ганна у візерунчасту, прикрашену ліпленням стелю.

— Як не захочеш, то хто ж тебе заставить! Та тобі й заступа добра є,— засміялась Любаша.— Панич нікому не дозволить тобою каверзувати. Тобі тепер і сама бариня не страшна!..

— Злюща, кажуть?

— В печінках усім сидить,— озирнувшись, зашепотіла Любаша.— Покоївкам ні погуляти, ні заснути не дає, цілісіньку ніч заставляє молитись... Сама хоче святою стати, а вони щоб за неї поклони били! Отака!.. Це вона скоро вже ось вийде зуби собі гріти... а мо', й вийшла.— Піднявши фіранку, Любаша виглянула крізь квіти в віконце, що виходило в сад.— Уже сидить! Полюбуйся своєю свекрухою,— приснула вона в долоню, відсахнувшись од вікна.

Ганна звелася на лікоть і глянула в сад. Софія сиділа одна в плетенім кріслі, на самому сонці, нерухомо задерши голову вгору, широко розкривши рота. Ганні вона здалась божевільною. Сидить на спеці, роздерши, мов Кощій, свого старечого рота до вух, роззявившись прямо на сонце, немов хоче на нього гавкнути!..

— Чого то вона, Любашо?

— В роті собі вигріває... Хворобу якусь лікує сонцем...

— Тьху яка... Завісь фіранку.

Ганна відкинулась на подушки хвилями своїх чорних, розпущених після миття кіс, що вільно розсипались по постелі, по плечах, повних, округлих, наче виточених із слонової кості. Поклавши на чоло руку, мовчки дивилась у виліплену стелю, але й звідти над нею нависали якісь потвори з роззявленими ротами, що ніби хотіли гавкнути на сонце...

— Ніхто її тут не любить: ні слуги, ні контора,— заторохтіла знов Любаша, беручись за вишивання.— Та й сам Вольдемар був би, видно, тільки радий, якби вона вже кикнула, щоб самому потім розпоряджатися... Ну, Вольдемар, цей ще сяк-так, хоч для годиться матері ручку цілує, а Густав придуркуватий, як був тут, він її духу не терпів... Одного разу вівчарками зацькував, на кам'яну бабу загнав — мусила з годину там кукурікати.

Ганна ледь помітно всміхнулась, уявивши бариню верхи на кам'яній бабі.

— Добре, мабуть, схарапудилась?

— Та зняли ледь теплу...

— А де він зараз, той Густав?

Любаша зітхнула:

— Доренбургом править... Зіслали туди на покаяніє за те, що братові пекельну машину під ліжко підклав... Ірод, найближчу подругу мою, Серафиму-покоївку, зі світу молодою звів...

Ганна плавно зметнулась з постелі, сіла.

— Так то таки правда?

Щось вона чула околицею про той страшний випадок у маєтку, але тільки зараз — з уст очевидиці — він дійшов до неї у всій жахливій, зловісній імовірності. Напружена, з великими від жаху очима, слухала Ганна в подробицях Любашині свідчення про загибель подруги, що лягла з одним паном на пекельну машину, підкладену другим...

— Ото тільки й того, що поховав по-людському, білий камінь поставив із золотою насічкою,— сумно закінчила Любаша і, відклавши роботу, полізла кудись у куток за ліжко. Випросталась з пляшкою в руці.

— Давай, Ганно, влаштуєм їй поминки. Бо хто її, нещасницю, згадає... Будеш?

— То що таке?

— Горілочка...

— Незвична я, Любашо... Пий сама.

Нахильці, просто з пляшки, Любаша зробила кілька ковтків. Відставила, передихнула.

— Звикнеш, Ганно, і ти... До всього тут звикнеш...

Задумалась край стола Любаша, схилившись щокою на руку. Потім стиха, ледве чутно стала наспівувати:

Додому іду,
Як риба, пливу,
А за мною, молодою,
Сім кіп хлопців чередою
В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть...

Пісня була веселою, грайливою, але зараз в устах Любаші вона звучала якось тоскно, журливо.

Ганна чула спів і мовби не чула його, зосереджено думаючи про загиблу дівчину, яка ще, може, недавно лежала тут, на її, Ганниному, місці.

— Де її поховано? — запитала через деякий час.

— Серафиму? За Герцогським валом. Бариня настояла, щоб подалі... Ех, життя наше!.. «В цимбалоньки тнуть, тнуть, тнуть...»

В двері постукали.

— Можна,— насторожилась Любаша.

Зайшов панич Вольдемар, веселий, хлоп'якуватий, в розстебнутій сорочці з засуканими рукавами, з якоюсь картонною коробкою в руці.

— Я на хвилинку,— перепинив він Любашу, що схопилась уже була до дверей. Ганна закрилась простирадлом по саму шию, всю її обсипало приємним жаром, хоча сорому за те, що панич застає її в постелі, вона не відчула. Після того, як він у фельдшерській так довго й серйозно дивився на її тіло, вона вже мовби побувала з ним у якійсь недозволеній близькості.

Поставивши коробку на стіл, Вольдемар обернувся до Ганни, радісно заклопотаний і трохи зніяковілий:

— Ну, як тобі?

Подумавши, Ганна відповіла з протягом:

— Кра-ще...— І дивилась на панича небоязким, вивчаючим поглядом.

— Головне, щоб не скучала за степом... Ти вже тут, Любашо, розважай її. Можеш гукнути увечері Яшку-негра, хай програє вам на гітарі... А я зараз до Геніческа. Що тобі привезти з Геніческа? — люб'язно звернувся він знову до Ганни.

— Нічого мені не треба,— відповіла вона, хоча їй була приємна сама ця можливість загадувати, бажати,

чого захоче, приємно було відчути свою зростаючу владу над цим молодим мільйонером, що міг би з бебехами закупити всіх отих криничанських багатіїв Огієнків, від яких вона свого часу стільки натерпілася.

— Ось як підправлюся трохи з ділами, я повезу вас до моря... Ти хочеш побачити море, Аннет?

— Не кажіть на мене Аннет... Я — Ганна.

Панич засміявся:

— Гаразд, не буду... Так поїдеш до моря, Ганно?

— Побачимо.

Мимохідь торкнувшись пестливо рукою гарячого Ганниного підборіддя і побажавши їй швидше одужати, панич залишив кімнату.

Ганні сподобався цей візит. І те, що панич постукав у двері, питаючись дозволу, перш ніж зайти, і що затримав у кімнаті Любашу, щоб не залишатись їм тут віч-на-віч, і люб'язна, делікатна його мова — все це було новим для Ганни, незвичним після грубощів, серед яких вона виростала, після сороміцьких жартів, яких вона наслухалась від каховських баришників. Правда, коли він мимохідь провів рукою по її підборіддю, то Ганну поморозило, як від леза ножа, а коли, вже виходячи, окинув від порога поглядом Ганнине тіло, то здалося, що він бачить її крізь простирадло відкритою, голою всю, але й це в нього виходило якось особливо, по-панському, і не образило Ганну.

— Оце приворожила,— захоплено проспівала Любаша, коли паничеві кроки стихли за дверима.

— Уже й приворожила,— не втримала посмішки Ганна.

— Вперше таким його бачу... Ні одної він так не провідував... Ой Ганно, попануєш! — в захваті вигукнула Любаша і кинулась до коробки, залишеної паничем.— Що він тут приніс? Духи! Глянь, які хлакони! Такі тільки в барині є... А пахне! Давай я тебе збризкаю, Ганно, щоб Парижами пахла, ха-ха-ха... Не тільки ж їм — коли-небудь треба й нам!

І Любаша заходилась тут же бризкати на Ганну запашним дощем, заставивши її вдоволено мружитись.

За цим заняттям і застали дівчат Сердюки, що ввалились до кімнати без усякого попередження.

— Що це в вас тут так пахне? — розставивши руки, блазнювато забалакав Левонтій.— Чи м'ятою, чи канупером... і не розбереш.

Оникій тим часом уже заглядав біля столу в коробку. Відкрив найбільший флакон, приклав до ніздрі, з сопінням потяг у себе, наче тертого тютюну:

— Ох і шпигає ж...

Ганні урвався терпець. Розлючена, звелась на перинах і несподівано владним рухом вказала на двері:

— Ану, звідси... Настогидли... Вимітайтесь геть!

Дядьки остовпіли, ошелешені, стояли, безглуздо осміхаючись.

— Ганно... Та що з тобою?

— В коробці ритися прийшли? Нюхати розігнались? Там нюхайте! — розпалилася Ганна.— Ну, чого стали, як пеньки? Любашо, гукни панича, може, хоч він їх виведе!

Це на дядьків одразу подіяло. Обережно, мов по слизькому, вони позадкували до дверей.

— І щоб без стуку більше сюди не вдиралась,— кинула Ганна їм навздогінці і знову лягла.

— О, яка ти... Аж мене налякала,— з щирим подивом видивилась на Ганну Любаша, коли двері за Сердюками зачинились.— Одбрила так, що й я не зуміла б! «Вимітайтесь», ха-ха-ха... Рано за виручкою прибігли... Та й справді, що вони тобі тепер, чого їм в зуби дивитись? Рідні дядьки? Пусте: яка вже там рідня, де торги йдуть!

Ганна мовчала, сувора, замислена. Вигнавши дядьків, вона не зазнала від цього радості. Як-не-як, Сердюки були зараз для неї в Асканії найближчими людьми. Щось навіть схоже на жаль чи співчуття торкнуло їй душу, коли вони, розгублені, принижені, опинилися за порогом. Пригадала, як була маленькою і бігала з ровесницями щедрувати до них на панську воловню. (Сердюки, не маючи в Криничках своєї хати, літо й зиму жили при панській воловні.) Тоді дядьки ще не були такими скнарами і радо зустрічали племінницю, відплачуючи за щедрівки заздалегідь заготовленими гостинцями. Пригадалися також материні напучування: триматися дядьків, слухатися їх у всьому... Добре ж вона слухається! Так приструнчила, що вже не вона їх, а вони, дядьки, змушені слухати її!

Сама була здивована спалахом свого несподіваного властолюбства і тим, як просто можна ставити інших собі в підлеглість. На них перших зігнала оскому, на них перших спробувала своєї нової влади, яка

мовби мимоволі заставляла її бути черствою і безсердечною з іншими. Може, це й недобре, але почувала, що й надалі діятиме саме так. З'явись дядьки тут удруге, вона вдруге б їх вирядила, хоча, незважаючи на Любашине стрекотання, самотність дедалі дужче гнітила її.

Степ був десь далеко. Аж не вірилось, що сьогодні вона ще спотикалась по стернях, виглядаючи зі шляху бочок з водою. Подруги і зараз там, у пекельнім степу, спотикаються за косарками, а вона вже скупана, в перинах, в парфумах... Гримає, велить, і її слухають. Здається, мусила б нетямитись у радощах від такої наглої переміни, але справжньої радості не було. Відчувала тільки фізичну полегкість, яка одначе не могла замінити собою щось інше, важливе, чого так не вистачало Ганні в житті.

XXXII

— Душа в мене не на місці,— говорила наступного дня Ганна Любаші, коли вони вийшли надвечір на околицю маєтку прогулятись.— Важко мені чогось, тривожно... Того берега пустилась, а до цього не пристала... Та чи й пристану?

— Чудна ти, Ганно,— відповіла Любаша,— їй-богу, чудна. Інша на твоєму місці йшла б і землі під собою не чула, а ти... Ну чого ти така? Хай учора боліло, а сьогодні вже й на ногу полегшало, вся в обнові йдеш, фартушок на тобі, як фата весільна... І ще вона невдоволена!

— Що — фартушок, Любашо... Невелике це щастя — фартушок покоївки... Не дорожу я ним.

— Бо легко дістався. Іншим він бозна-чого коштує, а тобі, вважай, даром його піднесли.

— Якось тісно мені в ньому, незручно... І поворозки наче давлять, і кожен, як на білу ворону, дивиться... Мабуть, не родилась я для прислуги, Любашо... Нема в мені холопського дару.

Глянувши збоку на Ганну, Любаша відзначила про себе, що й справді її супутниця мало схожа на прислугу навіть у накрохмаленім фартушку покоївки. Іде й не струснеться. Голову — в чорній блискучій короні кіс — несе, мов яка-небудь княгиня...

— А що б же ти хотіла, Ганно? В антонобілях кататися? Ще покатає!

— Того мені теж мало,— відповіла з напівусмішкою Ганна.

— Тоді я вже й не знаю, чим він тебе приверне,— розвела руками Любаша.— Хіба, може, пташиного молока з Геніческа привезе...

Неподалік стежки, якою вони йшли, за заростями очерету працювала велика артіль землекопів. Ганна мимохідь задивилась на них, ошарпаних, напівголих, змучених цілоденною роботою.

— Що то вони риють, Любашо?

— Новий ставок б'ють... Отож бачиш які: на людей не схожі. Все з тачками та грабарками, вергають землю мов каторжники, з ночі й до ночі. А ми тим часом в проходку ходимо, повітрям дихаємо... Думаєш, не заздрять вони нам?

Ганна зупинилась:

— Ставок в степу... аж дивно. Хіба тут можна до джерел докопатись?

— Їхнє діло землю вивергати, а воду сюди з артезіанів по трубах напустять... Бачиш, ото малий, бистрий, у кепочці, що гурт біля себе зібрав, аршином розмахує? То якраз і є головний водяник, механік водокачки... Він тут із своєю бражкою всю воду в руках тримає,— пояснила Любаша і, озирнувшись, додала напівпошепки: — Кажуть, з тих він, що проти царя йдуть! На каторгу, либонь, уже мав загриміти, та якось в Асканію сприснув...

— Ми бачили одну таку в Каховці на лісопильні,— похвалилася Ганна.— Мені вона сподобалась... Але ж хіба можна всіх зарятувати?

— А я, Ганно, боюсь їх... Як зустріну де цього водяника, то аж потерпну вся... Може, він і не має нічого лихого на думці, а мені здається, що в нього повно бонб у кишенях напхано!..

Відійшовши, Ганна ще раз оглянулась на гурт чорних землекопів, що стояли, закурюючи з водяником, на свіжому земляному насипу. Робочі люди, вони їй близькі, а вона їм уже далека. Проміняла в'язальницькі чохли на підкрохмалену фартушину, зав'язла в таборі панської челяді... Межа, якась невидима грань розкраяла її життя надвоє, відділивши від звичного строкового товариства, що залишилось там, на жни-

вовищі, в степу. Чи буде тепер їй довіра від них, чи дістане звідти підтримку в скрутний свій час? Вустя, вірна подруга, була там, всі свої були там, а тут біля неї в'ються лише Любаша та дядьки, на яких вона не може покластись, яким не може відкритися своїми далекосяжними помислами. В степу, в дружному колі строковиків, Ганні було якось затишніше, дихалося легше, а тут не знає, кому вірити, кому — ні. Тим часом зараз більше, ніж будь-коли, вона почувала потребу в надійній опорі, щирій душевній пораді. Ступала зараз понад самою прірвою, крок за кроком пробираючись все вище, постійно напружена, тайно розпалена жагою сягнути золотих верховин життя. Передчувала, що нелегко їй буде здійснити свої честолюбні заміри, муситиме одинцем витримати війну проти всього панського кодла. Це її не лякало. Чого-чого, а відваги їй не позичати!..

— Про що ти все думаєш? — зазирнула Любаша знизу Ганні в обличчя.— Скритна ти якась... Не вгадаєш тебе по очах.

— Зізнайся, Любашо: панич тебе підкупив, щоб ти мою душу вивідувала?

— Ганно, бог з тобою!.. Просто мені самій цікаво стало, про кого ти задумалась?..

— Про тих, що в степу.

— Забудь про них, Ганно, тобі тепер з ними не по дорозі. Вони вибудуть строк та й знову на Каховку, а ти...

— А я куди?

— Тільки не в Каховку. Ти вже панича так присушила, що... на твій вік вистачить. На любощі вони нічого не шкодують,— багачкою вийде від нього, яка не промах. Те, за чим в Каховку десять весен треба чухрати, в нього за одну ніч добудеш!..

— Перестань... свахо,— спокійно обірвала Ганна Любашу.

Стежка незабаром вивела їх на Герцогський вал, привела до самої Серафими...

Серед буйної трави білий мармур-камінь горить на сонці золотою насічкою. З чотирьох боків обнесений металевою сіткою, тією самою, з якої в Асканії напинають вольєри для птахів. Наглухо звідусіль оплетене Серафимине місце, тільки в небо й відкрите... В мовчазній задумі дивилася Ганна на горючий дівочий

камінь. Не знала грамоти, не вміла читати, і від того насічений напис видався їй особливо значущим, зловісно спрямованим проти неї самої, проти сміливих її устремлінь, наче це сама доля писала їй отут золотом на камені грізну свою пересторогу.

«Ні, я буду обачнішою,— подумала Ганна, неквапом рушаючи далі.— Дасть бог, я з ними й за тебе поквитаюся, сестро...»

— Живою привалили, каменем придушили,— зітхнула Любаша, похнюпившись.— Моторошно мені стає, коли тут проходжу... Здається, що вона й досі лежить у землі жива і все чує...

Незчулися, як вийшли на Зовнішні Ставки. Так звалося просторе, розузорене ставками вгіддя, західне крило Великого Чаплівського поду, що прилягало одним краєм до асканійських парків, а другим — переходило у відкритий степ. Ганні ця місцина нагадала розкішні полтавські левади. Густа лугова трава, гінкі молоді очерети, клуб'я поодиноких верб... Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, оповившись бляклою жовтизною спеки, а тут, довкола ставків, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною. Самі ставки, повні, налиті по вінця, в пологих зелених берегах, були схожі більше на природні степові озера, хоча всі вони живились — через невидимі підземні труби — водою з водокачки.

Вода! Завдяки їй все тут жило, росло, буяло. Свіжість і сяйво, що йшли від неї, накладали на все довколишнє відбиток святковості.

Вудкарі урочисто дрімали попід очеретами. Дикі крижні на чолі молодих виводків плавали поблизу, як свійські. Гості з моря — білосніжні чайки-реготухи — кружляли над водяними дзеркалами, вільно сміялись в повітрі.

По той бік ставків у товаристві асканійської малечі стояв біля води Яшка-негр, весело кидаючи з берега якийсь харч птахам, що налітали на нього.

— Глянь, Любашо... і він тут,— здивувалась чомусь Ганна.

— А що йому,— здвигнула плечем Любаша.— Тістечок наробив, морозива накрутив — і гайда, як хлопчак, по Асканії. Ото його улюблене діло — чайок годувати.

Вибравши місце, Ганна присіла на бережку, простягши ноги вперед і зацікавлено стежачи звідси за негром та чайками, що вихрилися перед ним крилатою білою заметіллю.

Вчора Любаша, згідно з паничевою волею, кликнула таки негра, він з'явився надвечір до будинку приїжджих, щоб розважати Ганну своєю грою на гітарі. Дивне почуття охопило Ганну, коли вона вперше зіткнулась поглядом з цим чорношкірим велетнем, що прибув її розважати. Більше боляче, ніж приємно, стало їй від того, що він виструнчився перед нею, мов перед господинею, чекаючи наказу. І не стільки своєю чорною шкірою вразив він Ганну, скільки вразив саме поглядом, глибоким, гарячим, повним щирого подиву і якоїсь затаєної скорботи. Ганна відчула себе раптом присоромленою і немов чимось винуватою перед ним. Може, в людини горе, а їй велять іти розважати когось, веселити... Навіщо? Ганна рада була б зовсім відмовитись від цієї силуваної розваги, але Любаша вже схопила Яшку за руку, посадила біля себе:

— Грай!

Ганнина ніяковість, мовби передавшись негрові, зробила його незграбним, ще більше, видно, розбуркала й загострила в ньому почуття своєї підневільності. Сидів як туча. Потім рвучко, майже сердито вщипнув струну, і... струна лопнула.

— Що ти робиш, Яшко? — викрикнула Любаша.— Це ти навмисне!

Яшка звів очі на Ганну, посміхнувся полегшено:

— Не хоче сьогодні струна грай... Я просив вибачай...

Ганні після цього теж наче полегшало.

— Я вибачаю,— сказала вона.— Не треба сьогодні... Іди.

На тому й кінчився Ящин вчорашній виступ.

Сьогодні негр, видно, був у кращому настрої. Стояв, випростаний, на березі, сміявся до чайок, і чайки сміялись до нього.

— Вони його нітрохи не бояться,— промовила Ганна.— В'ються, бач, коло самих рук, як голуби...

— Крихти вихоплюють,— пояснила Любаша.— А потім птиця, вона теж людину чує, знає, хто її скривдить, а хто ні... Яшка для них свій.

— Хіба чайки теж звідти налітають, з теплих його країв?

— Може, й звідти... Може, привіт оце йому від батька-матері принесли...

— Мабуть, не солодко і йому тут,— задумалась Ганна.— Одному серед чужих людей...

— Це хоч говорити трохи наломився, а то було ні слова по-нашому... Він же бусурман був, а потім ігуменша таки вихрестила його. Тільки дивний якийсь: ні з ким із челяді не хоче компанії водити... Все більше з дітьми, або в саду десь, або на звіринці... Там, правда, в нього приятелів вистачає: страуси, зебри, антилопи — то все його земляки. Як і Яшку, їх теж відтіля вивезено, з-за морів, де ніколи снігу не буває...

— Гарно, мабуть, там,— замріялась Ганна.— Недаром туди птиці на зиму відлітають...

— Може, й гарно, та не всім... Інакше, чого б Яшці тут бути?

— Неловко вчора в нас із ним вийшло... Сердиться він?

— Нітрохи. Дарма що такий ото здоровило, а душа в нього м'яка, як у дитини...

— Глянь, Любашо,— радісно вигукнула Ганна,— уже чайка в нього на руках!

— Приворожив-таки!

Негр стояв у колі захоплено лементуючої дітвори, пригортаючи до грудей велику білу птицю, ласкаво, ніжно погладжуючи її. Ганні чомусь пригадався зараз один вечір на Кураєвому. Сходив місяць, вони стояли з Вустею край табору — Вустя ждала свого Леоніда. І він незабаром прийшов і забрав Вустю, і вдвох вони рушили в степ, весело розмовляючи, сміючись, а Ганна, зоставшись одна, повернула до табору. Оглянувшись через деякий час, вона вся осипалась жаром від чужого щастя: Леонід уже ніс Вустю в степ на руках, ніс так легко й ніжно, як цей негр зараз несе ото до води свою чайку... Зійшов у берег, підкинув високо над головою — лети!

Збуджений, радісний, він щось голосно забулькотів їй услід на своїй дивній незрозумілій мові, і Ганні здалося, що пущена чайка і всі подруги її зараз розуміють негрову мову, і самій Ганні раптом захотілося збагнути їхній чудесний переклик.

...Вже по заході сонця, повертаючись до маєтку,

покоївки несподівано зустрілися з негром за очеретами, біля Герцогського валу. Чемно, з гідністю він привітався до них, тримаючись тут сьогодні з ними, як з рівними. Ганна ще пришкандибувала, і, підіймаючись на вал, Яшка подав їй руку, поміг зійти. Чорною була рука, але якою гарячою, дужою та ніжною виявилась вона!

Потім, ідучи, вони розмовляли про чайок та страусів,— про вчорашнє ніхто не згадував. Без звички Ганні нелегко було розуміти ламану негрову мову, одначе головне вона все-таки збагнула з того, що він розповідав про своїх упертих земляків, які навіть тут, в Асканії, не хочуть зрікатися звичок, набутих там десь, у вирії. Справді, чудні! Нестися починають не напровесні, як інші птахи, а глибокої осені, напроти зими, коли кругом тут саме стужа свище та грудневі морози б'ють...

— Вірні на свій календар залишайся,— весело пояснював негр.— Зима-весна переплутай...

— Ага,— догадавшись, засміялась до Любаші Ганна.— Це коли в нас зима лютує, у них там якраз весна цвіте... А коли надходить той час,— то що їм стужа? — вони думають, що вже і в нас весна настає...

— Хіба вони думають? — розсміялась і Любаша і раптом вклякла на місці, змінена з лиця.— Ганно, бариня йде!

Неподалік на стежці при виході з маєтку з'явилася група дам у довгих сукнях і в капелюшках. Софія, вихизовуючись посередині, жваво щось говорила приятелькам і була така ж ротата, як і вчора, коли лікувалася сонцем в саду. Дрож огиди перебіг Ганні по тілу, наче то йшла стежкою прямо на неї здиблена сажнева гадюка.

Обійти було нікуди. Вертатися пізно.

— Не бійся,— тихо промовив збоку негр, і, не зупиняючись, вони крок за кроком рухались далі — Ганна з негром попереду, а Любаша у них по п'ятах, ховаючись за їхніми спинами.

Мов сліпа, не здригнувшись, пропустила Ганна мимо себе розпахчених паній. Почувала, як обстрілюють вони її з-під капелюшків по-старечому жадібними, ревнивими поглядами, оцінюючи в ній нову паничеву коханку. Прикусивши губу, Ганна давала себе їм розглядати, хоча сама не глянула ні на кого. Бліда, вся

напружена, бачила перед собою лише темніючі урвища асканійських парків та розгорнуте над ними світле крило перистих нерухомих хмар.

Пройшли, прошуміли панії, наче горбаті відьми, і Ганна незабаром почула, як вони захихикали, відійшовши, і як котрась із них, здається, сама Софія, кинула насмішкувато:

— Чим не пара була б?

Ганна промовчала, хоч і зрозуміла, що бариня має на увазі саме її та чорного її супутника. Мовчав і негр, неквапом ступаючи поруч і простодушно посміхаючись кудись угору.

Гортанним неприємним криком прокричав із темряви павич.

Глухий ритмічний гул долинав з водокачки.

А з боку моря над парками вже поступово займалось густо-червоне ятриво, наче хто розводив чабанське вогнище посеред хмар: то сходив місяць.

XXXIII

В степових колодязях помітно меншало води. Важкі дубові цебри уже черпали мул і підіймались на поверхню напівпорожні. Численна худоба годинами тирлувалася біля колодязів, билась над коритами, аж стогнучи, накидалась на скупі колодязні виціДки.

Репалась розпечена земля. Лежала в таких тріщинах, що коні виламували ноги на скаку. Трава, пригоряючи, скручувалась, злягалась над степом, мов повсть. З цілинних земель гарячі вітри вже розносили по всій Таврії насіння найживучішої з ковилів — тирси. Здавалось, що з усієї степової рослинності лише вона, тирса, яка здавна взяла собі в спільники суховії, зможе перенести оцю люту спеку, вижити і продовжити себе в потомстві. Гостре й міцне, мов сталеві голки, насіння її неслося над степом тучами дрібнющих татарських стріл і не просто лягало на землю, а впивалося в неї своїми жалами, виставивши вгору на вітер довгі тоненькі хвостики-свердельця. Міріади таких тирсових штопориків, роздмухуваних вітром, ворушилися тепер цілими днями по степу, повпивавшись у сухий грунт, поступово вгвинчуючись в нього

під натиском вітру дедалі глибше й глибше. Особливо багато клопоту завдавала тирса чабанам, які в дні облітання її просто не знали, куди діватися зі своїми отарами. Від колючого летючого насіння збивалася вовна на вівцях, до самих очей запухали заостючені овечі морди. Тирсові остюки в'їдалися глибоко в тіло, попадали в кров, доходячи іноді по жилах до самого серця.

Все живе чавуніло від нещадної тріскучої спеки. Небагатьох могли зарятувати асканійські холодки! Як завжди, з середини літа по всіх таборах було введено водяний пайок. Прикажчики економили тепер на кожному відрі, дбаючи насамперед про забезпечення водою отар та черід. Від суворого водяного режиму найбільше потерпали ті, кому випадало працювати на ланах та на токах, закинутих далеко від таборових колодязів. Для них воду постачали цілі валки водовозів, які, однак, не могли вдосталь забезпечити спраглу багатотисячну армію строкового люду. За воду між строковиками і прикажчиками раз у раз спалахували гострі сутички. Привозили скупо, з перебоями, та ще й теплу, пополам з мулом,— рештки того, що нациджувалось уже після поїння черід. Правда, з асканійських артезіанів питної води вистачило б на всіх, але артезіани — не для строковиків... Важко було жити на скупому привозному пайку, вважалося щастям потрапити десь на роботу при таборі, на ті токи, що були розташовані поблизу колодязів.

З початку молотьби поталанило й криничанським дівчатам: в числі інших їх перевели на тік у Кураєве, до Бронникового паровика.

Для Вусті цей день став особливо пам'ятним... Ішла в Кураєве, осяяна радістю близького побачення з милим, охоплена солодким лоскітливим трепетом, від якого їй всю дорогу хотілося сміятись. Очі горіли, губенята пустотливо посмикувались, і ноги вже самі несли її до табору, легку, нетерплячу, всю в веселих живчиках щастя...

— Що таке? — дивувались дівчата.— Все так і грає на тобі!..

Прямо з шляху в'язальниці завернули гуртом до колодязя, де знайомі таборові доярки саме полоскали після доїння свої дійниці. Якби знаття, обійшла б Вустя доярок десятою дорогою, щоб не чути від

них того, що довелося почути і що перевернуло їй душу:

— Прожнивувала ти, Вустенько, своє щастя... Проспала його в полі на межівнику...

— Дівчата... про що ви?

— Відкинувся.

І, захлинаючись в нещирому співчутті, наввипередки розповідали, як усе це сталося. Двічі приїздила до нього одна тут самокатом на двох колесах... Двічі проводжав її Леонід знову далеко в степ, так як на Маячку чи десь на Олешки, а що вже між ними в степу було — нікому того не знати...

Бачили тільки дівчата, що повертався матрос із тих проводів нескоро, веселий та вдоволений, як кожен, хто всмак націлується в степу... Отакий: мало йому своїх.. Хоча б уже міняв, то було на що! Не першої вже, видно, й молодості вона, і не така-то вже й красуня — далеко їй до Вутаньки! Тільки й того, що міська, при ридикюлі та в капелюшку... Давня, мабуть, морська його любов...

Нахильці пила Вутанька свіжу отруту, якою частували її з прихованим злорадством доярки (декотрі з них, що були самі не байдужі до машиніста, вважали себе потайними Вустиними суперницями).

Не розпитувала їх ні про що, не вивідувала подробиць, наче зараз це її стосувалось найменше... Нащо розпитувати? Нащо розгортати килимом отут своє найдорожче, найчистіше, по якому хтось злорадісний потоптом пройде до її дівочих світлиць? Погордлива усмішка як лягла їй в першу мить на устах, так і досі в'янула там, не сходячи: була зараз дівчині хоч тоненьким захистом від усього, від усіх.

Нізащо, ні перед ким не хотіла б відкритись Вутанька своїм першим ревнивим, задушливим болем. Відкинута, збракована... За що він її так? Здушена слізьми, стояла, схилившись над зрубом, підставивши разпашілі щоки свіжій прохолоді, що йшла з глибини колодязя. Немов крізь тумани доносились до неї по-базарному жваві голоси:

— І хто б міг подумати?! Готовий був Вутаньку на руках носити, а тільки відвихнулася, вже іншу собі роздобув!

— Всі вони такі... Знеславить дівчину і — прощавай...

— Недаром же в пісні співається, що нещаслива та дівчинонька, котра любить моряка...

Ах, у пісні!..

Скільки пісень наспівала йому Вутанька самотою на жнивах, скільки ще не виспіваних несла йому з собою в Кураєве!.. «Ти, машина, ти, свисточок, подай, милий, голосочок...» Ніколи було б його не чути!.. Так йому вірила, так довірялася... Карою-мукою обернувся їй той голосочок. Невже він так швидко міг про все забути? Опоїли його, мабуть, зіллям-приворотом, сам би він не відкинувся від неї, не скривдив би її так жорстоко, безсердечно...

— Нема у них жалощів до нас,— чула, немов у гарячому маячінні, чиїсь далекі слова.— Зірве, як квітку, кине й розтопче...

— Ми для них не такі, міських панночок шукають...

— Морської, крученої любові...

Морська любов... Яка вона є? Може, то справді якась інша, зовсім не така, якою любила його Вутанька? Може, не когось, а саму себе мусить винити Вутанька за те, що не зуміла приворожити його навік? Кажуть ось доярки, що в коханні треба бути обачною, обережною, що треба вміти повестися так, щоб не змодитись, не обриднути... А що вона вміла? Не давала собі стриму, не оглядалась ні на кого, слухаючись лише поклику власного серця... Кажуть: не давай серцю волю... Але хіба можна любити не повним серцем, не до безпам'яті вільно, просторо, шалено? Хіба то кохання, якщо воно лише до якихось меж, лише на півсерця? Не вміла цього Вутанька та й не хотіла вміти. Захмеліла першим своїм хмелем, ощаленіла в коханні, без вагань довіряючи себе милому, як братові... Мабуть, за чисту оцю довіру свою, за щасливу свою безоглядність зараз мусить отак каратись! А він... Ні, нема в ньому серця! Мало йому всього, вирішив, видно, ще зробити собі напослідок розвагу... Іде, зашмарований, до колодязя, зухвало, ніби нічого й не сталось, простягає перший Вутаньці руку:

— Здрастуй...

Гнівно відметнулась від нього дівчина, не подала руки. Хоч цим та відплатила! Стояв оторопілий, приганьблений, оглушений реготом доярок:

— Отакими наші дівчата повертаються з поля! Теж поміняли паруси!..

Не озираючись, рушила Вутанька з подругами від колодязя, зоставивши спантеличеного Леоніда на втіху дояркам.

Ще в той же день засвистів у Кураєвому паровик, скликаючи токових до роботи. Не притьохнув на цей раз свисток по-солов'їному, не заласкавився м'яко, милозвучно до Вусті, як тоді, коли чула його на далекій відстані, в степу... Сьогодні його наче підмінили: аж засичав у повітрі, неприємний, різкий, цьвохнувши дівчину, мов батогом.

Гаркуша поставив Вустю з Оленою до соломотряса, в найгустішу пилюку. Робив на зло, а для Вутаньки було це ще й краще. Далеко від паровика, далеко від машиніста. Не видно її тут нікому, не видно нікого і їй. Із звичною моторністю орудує вилами біля самої пащі молотарки; валить і валить з темної пащеки пережована солома — гаряче, перебите, розтребушене місиво замість отих золотих тугеньких снопиків, що їх Вустя сама ще недавно в'язала... Пашить спека, а дівчата позакутувались хустками по самі очі, бо ще гірше спеки оця кіптява, що кушпелить навкруги з-під машини, забиваючи дихання. Пекло як є: темніє в очах, глухнеш від гуркоту барабана. Бурхає, душить пилюка, жалять летючі остюки, нещадно втинаючись у молоде тіло. Хай! Хай мучать, роз'їдають її, Вустю, угвинчуються в жили, хай ідуть їй разом з кров'ю, як оте смертельне тирсове насіння, до самого серця... Нічого тепер їй не страшно, до всього вона готова. Зазнала, впилася до хмелю своїм перелітним щастям, рада й тому. Ні, не кається вона за оті місячні маревні ночі, за свої гарячі обійми та ласки, якими так щедро осипала його, не міряючи мірами, не озираючись навкруги, впиваючись, наче в польоті, повною розкутістю власної волі і пристрасті. І якщо для нього це скороминуще, то для неї воно як було, так і зостанеться назавжди солодким і чистим багатством. До могили буде вона відчувати його поцілунки на своїх молодих, ніким раніше не цілованих грудях! А що так оце сталося... то, може, таке велике, всеосяжне щастя, як її, і не може бути тривалим? Може, як пісня, мусить воно мати нарешті свій кінець? Але для чого ж тоді жити на світі? Що зостанеться на її долю в житті? Каховські ярмарки? Чужі стерні та водяні пайки? Чи, може, хай одразу в'їдається тирса у кров, хай б'є, вражає

у саме серце, розранене відчаєм, сповнене гарячих, невиспіваних, в'янучих у зав'язі пісень?!

Молотили до самих сутінків.

Увечері, вже після роботи, Леонід, закурюючи з товариством біля колодязя, спробував був ще раз зачепити Вустю, але вона пронеслася повз нього, як гарячий вихор, навіть не глянувши, увігнавши в ніяковість і машиніста, і його товаришів. А наступного дня була неділя, і Леонід разом з Федором Андріякою та Прокошкою-орловцем поїхали з самого ранку кудись нібито на інші токи, до приятелів. Нібито! А може, зовсім і не на токи, і не до приятелів, а до тієї далекої морської...

Дівчата в цей день ходили в степ в'язати вінки. Вустя не пішла з ними. Пославшись на біль у голові, сиділа під бараком у холодку поміж заміжніми жінками-чабанками, як шарка молода удовичка. Очі в неї були сухі, блискучі, на щоках грали гарячі золотисто-вишневі румянці. Зовні дівчина була спокійна, але чого їй коштував цей удаваний спокій!.. Вона бачила, як збирався, як поїхав з хлопцями Леонід. Це її остаточно скосило. Весь світ плив перед нею однотонно-жовтий, як після хвороби, все, що відбувалося навколо, сприймалось як крізь млостиве маячіння. Лузаючи насіння, вона спокійно гомоніла з чабанками, що жили при таборі, розповідала їм про свої Кринички, про Псьол та ліси, що тягнуться вподовж нього, а найбільше — про матір. Мати, стара Яресьчиха, мовби була із своєю Вустею весь час тут, в табірному затінку, серед сліпучих пожухлих степів. Одначе про що б не говорила Вутанька, про що б не думала, намагаючись забути своє горе, відірватись від нього, воно було при ній, ятрило її невідступно. Нікуди від нього не залетіти, ніде від нього не сховатись! Підійшло тирсове насіння уже до самого серця, і досить їй було глянути на паровик, щоб усі тирсові жала заворушилися в грудях, як ворушились вони в ці дні під рівним подувом суховію по всій неосяжній Таврії.

XXXIV

Десь по обіді несподівано приїхала на Кураєве Ганна Лавренко, квіткою розпустивши над собою парасольку з рожевого ситцю. За кучера при ній сидів Валерик Задонцев.

Ганна була в білій розкішній сукні, яка дуже личила їй. Загледівши біля барака Вустю, Ганна одразу наказала Валерикові зупинитись і, взявши десь із дна тачанки зв'язаний простим перевеслом оберемок зелені та квітів, встала до подруги:

— Приймаєте гостей?

Валерик, привітно сяйнувши до Вусті зубенятами, від'їхав тачанкою далі, на подвір'я, де Гаркуша сам допоміг йому поставити в затінок коней і попорати їх.

— Наче рік тебе не бачила,— схвильовано заговорила Ганна, привітавшись і передаючи Вусті квітчастий снопик.— Це я сама тобі наламала... Не гірший, думаю, ніж той, що нам тоді Леонід був привіз...

Вустя, спаленівши при одному цьому імені, поспішила сховати свої рум'янці у свіжому Ганниному зіллі.

— Як пахнуть!.. Тільки куди ж мені їх стільки... Пов'януть, а жалко: такі яскраві, запашні та холодненькі. Ганно, я тут навіть любисток чую...

— Є і любисток,— посміхнулася Ганна, мабуть, пригадавши криничанські свої і Вустині любистки.— Але тут і панські є, не знаю, як і звати... З ранжереї.

Знявши перевесельце і відділивши собі частину зілля, Вустя решту стала тут же паювати між чабанськими жінками, які з приходом Ганни теж чомусь повставали і вже лускали насіння стоячи, ніби не зважуючись знову сісти.

— Що ж нам з ними робити? — дякуючи за зелень та квіти, радісно-розгублено загомоніли жінки.— Аж страшно таке нести в наші землянки... Наскочить хтось, подумає, що крадене...

— У воду поста́вляйте,— порадила їм Ганна.

— Та як воно зараз і з водою сутужно.

— У вас хіба теж?

— Аякже. Всі на пайках живемо... Дитину ні в чому скупати.

— Скажете Гаркуші,— звеліла Ганна,— щоб мою пайку вам віддавав... Або краще я сама скажу.

Ще раз подякувавши за подарунок, чабанки почали розходитись по домівках, зоставивши незабаром подруг віч-на-віч.

— Перевесло теж сама крутила? — невесело пожартувала Вустя, помахуючи перед Ганною трав'яним перевесельцем.

— А хто ж мені крутитиме? Ти таке й скажеш...
— Не розучилась, значить...
— Мабуть, Вусте, цього ніколи не розучусь.
Присіли, помовчали в задумі обидві.
— Чи ти часом не хворієш? — запитала згодом Ганна, пильно дивлячись на подругу.— Розшарілася, пашиш, як сухотниця...
— То що: може, й мене до фельдшера?
— Перестань, Вутанько!
— Голова трохи розболілася: нагуло вчора біля машини... Та це пройде... Ну, розказуй же, як тобі в Ісканії? — запитала Вустя уже по-дружньому.
— Та як,— задумалась Ганна.— Тільки й того, що весь час у холодку, а жити якось... душно.
— Все бариня, мабуть, воду виварює?
— Та й бариня... Правда, я її не дуже празную, в мене своя парафія — будинок приїжджих. Свої ключі, свій посуд; щодня тарілки б'ю... може, на щастя.
— А панич?
— Панич як панич: ходить слідом та слину пускає... Але не на ту наскочив! Дарма, що по Парижах не вчилася,— засміялася раптом Ганна,— а так ганяю на корді, що мило з нього летить!..
— Сама б у віжках не заплуталась...
— Не заплутаюсь, Вутанько. Вони дрюковані, але ми теж вчені... Позавчора вже навколішках стояв. Золоті гори обіцяє. В шовки, мовляв, одягну, вивчу — на дванадцяти язиках розмовлятимеш... Дядьків щодня підсилає, щоб всіляко умовляли мене, схиляли на його бік...
— Ким вони там зараз, хранителі твої?
— Сторожують ночами при звірах, а вдень байдики б'ють... Жилетки на себе поначіплювали, бороди попідстригали — просто дивитися гидко... як мички!
— Остерігайся їх, Ганно. Вони на все здатні.
— Знаю. Не чого то їх і пригріває біля себе панич... Але я їх тепер теж вимуштрувала, навшпиньки до мене заходять... Сьогодні сіли було за кучерів їхати зі мною сюди. «Ах, ви ж, нахаби,— кажу,— та як ви смієте? Щоб дьогтем на мене від вас усю дорогу смерділо? Гетьте, пішли звідси, я вашого духу не виношу!» — Ганна зареготала, плавно погойдуючись, немов п'яніючи.— Взяла оце собі Валерика і поїхала з ним...

— Боюсь я за тебе, Ганно,— зітхнула Вутанька.— З вогнем граєш...

— Я зараз така, що хоч і з самим чортом готова грати, Вутанько. Надивилася за цей час їхньої Ісканії і їхніх звичаїв. Бачу, що мозолями тут небагато надбаєш. Напролом треба йти, коли хочеш дорогу собі пробити.

— Ого, як ти після Ісканії заговорила...

— Ще б не заговорити! Ти тут далеко, а я тепер у самому кодлі стою, зблизька бачу, як добувається панування. Там, як на каховському ярмарку: пощади нікому нема. Кожен тебе ладен живцем затоптати, аби тільки собі якнайбільше урвати вигод у житті. Що пани, що підпанки — всі лише на свої ікла надіються, силою все беруть, ніякого гріха не бояться. Баришник на баришникові їде і холуєм поганяє! Спочатку як потрапила між них, то аж моторошно стало: як тут жити? Тільки й чуєш про всякі чвари, підкупи та шахрайства... А потім, коли роздивилася, хто ними править, то прямо лють мене взяла!.. Чому Софія з холуями панує? Чому не я ними правлю? Часом такою лютою відвагою серце наллється, що, здається, весь маєток з вогнем пустила б... А він покоївкою мене наставив, строковою полюбовницею хоче зробити. Хаха! Не знаєш ти ще мене, паничу, не розчовпав, чого мені треба...

— А чого ж ти хочеш від нього?

Ганна всміхнулася в степ:

— Вінця!

— Ганно!

— А що ж, не достойна?

— І ти... пішла б? За отого ховрашка в окулярах? Світ собі з ним зав'язати?

— Всіляко я передумала за цей час,— заспокоївшись, Ганна все дивилася в степ.— Тобі, Вусте, дорога ясна: ти вже скоро молодичка, знайшла собі пару — хлопець як орел...

Орел!.. Мов жаром осипала Ганна подругу своїми словами, навіть сама того не помітивши.

— Вибрала, кого вподобала,— вела далі Ганна,— кого серце підказало... Значить, судилося тобі. Але думаєш, усі такого щастя, як ти, зазнають? Скільки дівчат виходять за нелюбів, за багатих удівців, аби лиш маєтки посісти...

— Маєтки... Які маєтки, які статки можуть зрівнятися з коханням!.. Це ти, Ганно, тому так говориш, що ніхто ще тобі по душі не зустрівся... Поки ніхто тебе не пригортав, ніким ти ще в степу не цілована...

— Може, й тому. Може, й не судилося мені по коханню вийти... А тут раптом така нагода трапляється. Всі оці степи неосяжні,— Ганна повела рукою по обрію,— можуть моїми стати... Хто б не задумався на моєму місці?.. Тут мільйони, а там — заробітчанська торба... Хіба ти забула, чого ми з тобою опинилися на каховському торжищі? У скринях пусто, у хатах голо — ось чого... І хай повернуся я в Кринички з якимось карбованцем — хіба це надовго мене зарятує? Хто мене там візьме, безприданницю? Знову, йди, Ганно, по хуторах у гнояці бабратись, кожен буде тобою руки потирати... Насточортіло.

— Але ж і за нього... Як із ним жити, як з ним в постелю лягати, коли не любиш...

— Зате владарюватиму. Ох, владарюватиму. Вутанько! Дай мені тільки вінець, дай оті мільйони, що всіх засліплюють... Стоятиму серед них, як у сонці! Одразу і Ганнину вроду помітять, і розумною для всіх буде,— за людину стануть вважати. Не підійде вже на ярмарку п'яний баришник обмацувати тебе, мов лошицю... Дивишся часом, нікчема якась, що в підметки тобі не годиться, а й та норовить чимось тебе принизити, підхихикує з тебе, як відьма. Не вона тобі, а ти їй мусиш стежку давати... О, вінець би мені, Вутанько, вінець! Я вже тоді показала б їм свою натуру, все пригадала б! На вогні відтанцювали б вони мені всі наші заробітчанські кривди!

Не впізнавала Вустя подругу: завжди спокійна і врівноважена, Ганна зараз говорила, мов п'яна. Не раз уже, видно, потай упивалась вона картинами своїх майбутніх розплат з кривдниками.

— Панич у мене під п'ятою буде, з барині попихачку зроблю, все в маєтку по-своєму переставлю.

— Ой Ганно, Ганно...

— Побачиш. По всіх таборах, по всьому степу нові порядки заведу. Строковикам — шана, вони в мене артезіанську питимуть, а всіх трутнів-прикажчиків на вимулки посаджу, що після овець зостаються... Саму Софію мулом з пуголовками напою!

— Далеко ти замірилась, Ганно... Навряд щоб повів він тебе під вінець... Для нього ти — мужичка.

— Вусте,— нахилившись, промовила Ганна пошепки, хоч нікого поблизу не було,— уже обіцяв!

— Що їхні обіцянки... Пообіцяє, а потім обдурить і кине.

— Ні, обдурити себе я не дам,— суворо заперечила Ганна і примовкла.

— А як тебе там челядь вітає? — запитала згодом Вутанька.

— Не ліпиться в мене з ними глек... Пани розбестились, і челядь розбестилась побіля них... Тільки й знають, що брехні водити та з доносами бігати, а мене від цього нудить... Єдиний, з ким там можу я душу відвести, це Яшка-негр...

— Що за негр?

— О Вусте! — повеселішала раптом Ганна.— Такий він славний! Все сміється та кучерями стріпує, та так на тебе білками й світить... Серце в ньому добре, людяне якесь... Не знаю, чого той Артур на нього собакою в'ївся. Проходу від нього Яшці нема, хоч би вже скоріше вимітався в свою Америку... Приїхав на три дні, а застряв так, що спроста й не викуриш... Сам ноги на стіл, як кабан, закладає, а на Яшку все «бой» [1] та «бой». Дався йому той «бой». То не так перед ним став, то не так повернувся... Ненавидить людину тільки за те, що на ній шкіра чорна!.. А по-моєму, що ж тут такого? З гарячих країв людину вивезено, де сонце круглий рік смажить,— хіба там не почорнієш?..

— То не страшне, Ганно. Ще хто зна, які ми будемо, коли злітуємо по кілька літ в цьому степу, під оцією нещадною спекою... Шкіра — хай! Душа б тільки не почорніла!

— І я так думаю, Вутанько, дарма що сама не люблю загару. Спершу й для мене він був якийсь страшний, а тепер, коли обзнайомились, легко, гарно стає мені біля нього. Так гарно, Вутанько, як ні з ким ще не було! Вчора вийшли ми з ним за маєток і пішли в степ, аж на могилу вийшли... Став він, задивився в бік моря і зненацька заговорив по-своєму, ніжно, душевно... І може, якраз тому, що мови його афри-

---

[1] Хлопець *(англ.)*. Презирлива кличка, якою расисти-колонізатори наділяють навіть дорослих негрів.

канської не розуміла я, все, про що він говорив, таким гарним, таким красивим мені здавалось... Немов чари якісь пила, немов музика лилася на мене... Серце тануло в грудях, так було гарно... Може, він навмисно по-своєму говорив, щоб я не зрозуміла його ніжності? А я наче все зрозуміла, не треба було вже й дванадцяти язиків отих... Стоїть і наче розгортає передо мною далекі, невідомі краї, де вічна весна цвіте, де жайворонки круглий рік щебечуть та білі чайки сміються понад озерами...

— І панич тебе до нього не ревнує?

— Які можуть бути ревнощі, Вутанько! Арап для них не людина. Навпаки, і паничеві, і баринi подобається, щоб ми частіше бували з Яшкою вдвох, щоб Асканія про нас гомоніла... А як він на гітарі вміє грати, як пісень співає своїх... Коли слухаю, здається, наче вже й не чорний він, а просто собі Яшка. Слухаю і ясно тоді чую, як йому гірко вдома жилося і як гірко зараз живеться, який самотній та щирий він...

— Закохаєшся ти в нього, Ганно... Або вже закохалась.

— Вутанько, що ти? Так швидко?

— Для цього багато часу не треба... Іноді мить одна — і все наче сказано навіки...

Затаєний сум, що бринів у голосі Вутаньки, не торкнув Ганниного слуху. Мрійлива усмішка лягла їй на вустах.

— А як він міг би... кохати мене!

Загледілись подруги у далечінь, задумалась кожна про своє.

Степи ще горіли в надвечірніх янтарях спеки. Десь аж з-під небокраю випливали пастухи; легко, як по золотистому кришталю, брели череди, неквапом наближаючись до колодязя на вечірній водопій. Мурашнею здавалася череда робочих волів, невиразною цяткою рухалася в просторі людина — такий далекий степ розлягався навкруги. Великий, у шир і в височінь неміряний простір, був він для Вутаньки світлицею її першого і вже втраченого кохання, а для Ганни був звабливим, кришталевим, ще не досягнутим троном...

— А ти знаєш, Ганно... Леонід же від мене... відкинувся...

— Вусте! Що ти верзеш? — відсахнулася від подруги Ганна.— Отямся!

— Я при своєму розумі,— гірко посміхнулася Вустя і стала розповідати Ганні, як відкинувся від неї Леонід.

— Не вірю,— сказала Ганна, вислухавши її.— Де він? Я сама з ним поговорю!

— Нема його. Повіявся десь на цілий день... Знову, мабуть, до тієї...

— Ні, тут щось не те,— стояла на своєму Ганна.— Я ж бачила, якими ви повертались зі степу... Сяяли, як зорі, обоє... І тепер отак охолонути враз? Не віриться мені, Вутанько...

В цей час із щебетом налетіли з-за барака дівчата у вінках, обступили Ганну, розглядаючи її, мов весільні світи́лки молоду.

— О, що за плаття на тобі, Ганно! Як сніг!

— Невже це справжній отой батист?

— А сама як розцвілась!

— Чи ти посвіжішала там, чи поніжнішала,— одразу й не розбереш!..

Ганна й справді за ці дні розкрилася, мов лілія-купава на воді. Шия оксамитова, у вухах конвалії, вимиті коси виклала тугою короною — так і проситься зверху вінець... Сиділа і всміхалась до недавніх своїх однокашниць спокійно сяючою, кришталевою усмішкою.

— Чим вони тебе там годують, що стала така? — жартували дівчата.— Мабуть, самими вершками?

— Що вершки... Морозиво з миски срібними ложками тьопаємо...

Незабаром на гомін прийшов і Гаркуша:

— Моє вам шанування Ганно... звиняйте, забув, як вас по батькові.

Ну й Гаркуша! Дівчат він просто ошелешив тим, що з першого слова став уже величати Ганну на «ви». А вона — хоч би що — приймала це як належне.

— По батькові можете й не називати, я ж байстрючка,— говорила Ганна прикажчикові напівжартома, напівсерйозно.— Краще от воду мою тут не харлайте. Я ж у вас не п'ю, а па́йка мені з вас належить...

— Ваше — вам, аякже,— заматляв руками Гаркуша.

— Ви не ма́тляйте, а слухайте, що кажу. Пайку мою... Вустя ось тут нею розпорядиться.

Гаркуша, ковтаючи дівочі смішки, обіцяв усе влагодити, усе зробити згідно з її волею.

— А зараз гукніть там мого, нехай під'їжджає... Поїду холодком.

— Незручно й відпускати вас, не пригостивши. Може б, хоч молочка свіженького, га?

— Ви б ось дівчат краще пригостили... А я тепер купаюся в молоці.

— То, може, вершечків?

— Змодились і вершечки... Тачанку, кажу, кличте.

— Біжу, біжу!

Від душі нареготались дівчата, коли прикажчик хортом кинувся виконувати Ганнину волю. Ганна теж сміялась разом з усіма, щиро, досхочу, немов хмеліючи.

— Як воно там буде надалі, а поки що я таки нажену холоду в їхні холуйські душі!..

— Нажени, Ганно!

— Відплати їм за всіх нас!

Провівши Ганну, дівчата ще довго не розходились, на всі лади обмірковуючи її нове становище. Одні співчували, а декотрі вже одверто заздрили їй: зринула з каторги. Чи давно ще разом з ними шкутильгала на жнивах, змучена спрагою, обшарпана, безправна, як і всі... А зараз уже прикажчиків ганяє, мов хортів, у молоці купається, на ресорній тачанці розкатує по степу...

Поталанило дівчині!

XXXV

Вечір... Не до сну сьогодні Вутаньці. Непомітно вибравшись за табір, тінню стоїть перед степом, підставивши нічному вітерцеві свої розпашілі вишневі рум'янці. Далекі чабанські вогники самотньо золотяться де-не-де, мов зірки, що впали на землю й не гаснуть. Данькового нема з-поміж них — брат кочує в ці дні десь на інших, віддалених пасовищах... Сумно, темно у Вутаньчиних світлицях. Пусткою дихає степ. Не пахне вже свіжим весняним цвітінням — сухою пилюкою пахне. Не сріблиться над ним, як тоді, м'яке місячне сяйво...

Було: шовкові ковили переливались під сонцем, заквітчані дикими квітами, лежали степові поди, мов барвисті килими... Будяки стояли на варті в малино-

вих своїх шапках, гіллясті оленячі роги валялися в траві...

Відцвівся сонячний степ. Відійшли її щасливі місячні ночі, на інші степи світить сьогодні місяць. А тут лише зорі, всіявши небо, тремтять, налиті світлом, мов сльози дівчат-тавричанок. «Ніде я не бачив таких великих зірок, як у нашій Таврії!..» Зрідка зірветься якась і летить у темні простори степу, щоб потім стати десь самотнім чабанським вогником. Яскравіє Волосожар, Чумацький Шлях заростає кущуватою світляною прорістю. Могутньо ліг через усе небо, широкий, вільний, неходжений, хоч зараз іди по ньому...

І Вутанька пішла. Так, абикуди, неквапом, навмання, щоб тільки скоротати якось безсонну свою ніч, розвіяти палючу тугу. Не одразу й помітила, що йде тією доріжкою, що лежала кудись на Маячку та Олешки... Тією самою, що нею поїхав уранці кудись із хлопцями Леонід. Незнайома була їй ця степова накочена доріжка, ніколи не доводилось заходити Вутаньці в цей край... Мимо власної волі опинилася тут, немов щось таємниче вивело і, підштовхнувши, спрямувало її сюди.

Ні, не перестрічати вийшла його — що він подумав би про неї?

І не поплакати йшла в степу наодинці — хай плачуть інші, ті, що не зазнали, яке-то воно є, справжнє щастя кохання...

Не діждуться суперниці Вутаньчиних сліз! Горе не розслабило її, а наче ще більше вигартувало, настало, як оту вузеньку косу-тавричанку чистої співучої сталі...

Тихо було навколо, спали степи. З фуркотом спурхували з придорожньої трави обважнілі жайворонки в темноту. Кажуть, нібито щебечуть вони тільки до жнив, поки живуть надголодь, а потім, обважнівши, перестають співати, і за це восени вже зовуть їх степовики не жайворонками, а посмітюхами. Вигадки, певне... Як це жайворонок та може перетворитись в посмітюху? Жайворонок жайворонком і зостанеться...

Далеко десь ледве чутно прогуркотіла в темряві підвода — може, поїхали хлопці, повертаючись до табору, іншою дорогою? І — хай! Не вернулася Вустя переймати той клекіт!.. Подалі, подалі б зайти від нього! Тихо попахкувала пухка прохолодна пилюка

під гарячими ногами. Сухим полинем прогіркли узбіччя. Сухі зірниці звиваються десь у бік Каховки та Берислава...

Одначе що це?

Попереду, зовсім недалеко, на розплилій від давності степовій могилі забовваніла якась висока постать. Хто б то міг бути? Може, панський об'їждчик задрімав у сідлі? Чи, може... він? Може, почув її наближення і жде чи, може, з ним що-небудь сталося і його треба зарятувати? Бентежна, охоплена бурхаючим жаром, що затемнював свідомість, Вутанька кинулась просто на постать.

Не об'їждчик то був на коні. І не Леонід, до якого вона розігналась. Величезна кам'яна баба зловісно випливала з темряви дівчині назустріч.

В наглій моторошній заціпенілості зупинилась перед нею Вутанька. Ніколи ще їй не доводилось бачити кам'яну бабу так зблизька, майже впритул. Склавши на обвислому животі свої грубо обтесані ручища, посміхаючись в сутінках до Вутаньки злорадною, відьмачою усмішкою, вона немов насувалася зверху на дівчину, готова, здавалось, навалитись на неї всією своєю вагою, здушити в смертельних кам'яних обіймах.

Вустя стояла, стиснувши в безпам'ятті кулаки, не подаючись назад ні на крок. Перший її моторошний острах зненацька змінився нестримним палаючим гнівом, що давав їй зараз і силу, й відвагу...

«Смієшся! На кутні б ти засміялася! — розпалено вигукнула в думці Вутанька.— Радієш, відьмо, що відцурався від мене, що самотою блукаю в степу? Смійся, проклята! Не боюся твого кам'яного сміху, ненавиджу, проклинаю тебе з цього місця!..»

Все, чим допекла дівчині строкова підневільна Таврія, все, що накипіло їй на серці, зараз, найшовши вихід, з клекотом рвалось назовні, обертаючись паморочливою зненавистю проти цієї бридкої кам'яної потвори, погрозливо застиглої в пітьмі і чимось схожої на ту, стрижену, що розпливалась облудним старечим усміхом до заробітчанок біля асканійського чорного водопою в перший день їхнього прибуття з Каховки...

Самі собою заламуються руки в кулаки, все нижче насувається холодна баба на гарячі дівочі рум'янці.

«Знаю, плачів моїх ждеш, окаянна! — збурено бунтувалась розпалена Вутаньчина душа.— Не буде ж,

не буде по-твоєму! Не тобі насміхатися з мене, відьмо степова! Огляньсь краще на себе, подивись на свій обвислий живіт, на оті холодні баб'ячі груди! Ніколи не грала, не шумувала в тобі гаряча кров! Ніхто не обіймав тебе, гидку, за віки! Так і не зазнаєш нічого, так і пропадеш каменюкою! По пилинці розвіє, рознесе тебе вітер над степом!..»

Довго тієї ночі залишалась вільною Вутаньчина постіль на сіновалі. Довго бовваніли в нічному глухому степу дві постаті на могилі далеко від табору: одна незграбна, груба, масивна, неначе об'їждчик в сідлі, а друга — насупроти неї тоненька й гнучка, мов коса-тавричанка чистої співучої сталі.

XXXVI

В самий розпал степового літа губернатор через спеціального гінця попередив Фальцфейнів, що десь на осінь їм треба чекати в Асканію високих гостей. Восени, при поверненні з Криму в столицю, маєток мали намір відвідати члени царської сім'ї. Можливо, що буде й сам цар.

Невдовзі після цього до маєтку прибув переодягнений в цивільне жандармський офіцер, який разом з управителем взявся складати таємні списки неблагонадійних. На час візиту всіх їх належало виселити з головної економії в далекі степові табори. Першим у списку стояв механік Привалов.

Вольдемар в ці дні розвинув шалену діяльність, цілком спрямовану на те, щоб якнайбучніше розрекламувати перед царем свою Асканію, виставити її напоказ у всьому блиску. Окрім інших заходів, вирішено було також створити свій власний асканійський хор — хор хлопчиків, який міг би виконати «Боже, царя храни...»

Ця оригінальна ідея своєю пікантністю сподобалась і Софії Карлівні. Досі найславніший такий хор був лише в Римі, при соборі святого Петра, а тепер буде і в неї, в Асканії...

З Криму негайно було виписано якогось патлатого диригента, що хоча й виявився незабаром п'яницею, але — на честь йому будь сказано — навіть у стані мертвецького оп'яніння камертона з руки не випускав.

По таборах та економіях, з-поміж пастушків стали розшукувати й підбирати обдарованих найголосистіших хлопчиків. Сам панич полював тепер за ними, як завзятий мисливець.

Свиснув незабаром аркан і над юним Мануйловим гарбичем.

Якось ждучи, поки набіжить в колодязі вода, Данько горлав біля своїх верблюдів вальс «На сопках Маньчжурії». Панич, об'їжджаючи степ, здалеку почув хлопця і підкотив машиною прямо до нього. Облатаний, вицвілий на сонці вокаліст був підданий короткому допитові:

— Звідки родом?

— З Полтавщини.

— Від кого перейняв «На сопках...»?

— Від Мануйла.

— Чи не співав раніше в церковному хорі?

— Ні.

— А тепер будеш співати. Змотуй зараз свої манатки і пішим алюром в Асканію, в розпорядження диригента... Чув?

— А верблюди?

— Верблюдів атагасові здай...

Сказав і фуркнув, тільки курява за ним встала.

Дуже не хотілось розлучатись Данькові зі степом, з Мануйлом, з верблюдами та вівчарками, одначе довелось. Хоч-не-хоч, а муситиме співати!

Атагас, привівши отару і вислухавши хлопця, скрушно поблагословив його в путь.

— Іди. Не в моїй, сину, владі увільнити тебе від цієї рекрутчини... Та, може, воно й на краще: всяка наука людині на користь... Тільки навряд, щоб ти там довго протримався, Даниле. Дуже вихрястий, клопіткий ти натурою, боюсь, що розжалують тебе... Ну, тоді вертайся знову сюди, в мій дисциплінарний батальйон. Прийму.

На прощання Мануйло нагородив Данька за вірну службу чабанським бурдюком для води.

— Спека, а тобі до самих Чаплів не буде колодязя...

До сліз зворушив хлопця цей щирий подарунок.

— Спасибі... За все вам спасибі, дядьку Мануйле...

Кудлаті вівчарки, мовби відчувши, що Данько їх покидає назавжди, замахали прощально хвостами,

заплигали довкола хлопця, намагаючись лизнути його в зашерхлі щоки.

З бурдюком через плече, з гирлигою-гайдаркою в руці вийшов похнюплений Яресько на шлях, пошпилив на далеку, синю тучу асканійських парків. Тоскно заревли верблюди йому вслід, здушило в горлі від їхнього тужливого реву. Скільки не йшов, а вони навздогінці ревли й ревли, проводжаючи свого молодого хазяїна в простір...

«Знову в дорозі,— думав Данько, йдучи.— Якби всі свої переходи та скласти докупи: скільки вже тих верстов переміряв? З одної науки та в іншу... А може, це й на краще, як каже Мануйло?»

Почував, що відтоді, як зоставив він Кринички, дечого справді навчився поміж добрими людьми. Добрі вчителі поки що траплялись йому на шляху. В Каховці — правдистка, в амбарах — отаманка стрижіїв тітка Варвара, тут, у степу,— атагас Мануйло... Кожен учив по-своєму, але всі разом немов підіймали й зміцнювали його, напуваючи своєю силою, настроювали душу його на героїчний лад.

Присмучений розлукою з степом, але без остраху в серці, крокував він на Асканію. Хай латаний, з бурдюком через плече явиться він у панську столицю, але кривдити себе нікому не дасть! Та й не самі ж пани та полупанки там, є вже в нього в Асканії і справжні друзі. Ну хоча б Валерик... Уявивши собі зустріч з ним, Данько одразу повеселішав.

В Асканію він вступив уже бадьорішим, по-парубоцькому збивши кашкет набакир. Насамперед кинувся на артезіанську, запиячив на радощах, як пияк. Мало того, що напився від пуза та вщерть наповнив — більше, правда, для розваги — свій чабанський бурдюк, а ще й став хлюпостатися біля труби, відтираючи свої давно не миті щиколотки степовим «собачим милом», яким заздалегідь запасся в дорозі. Вважав, що тепер, коли він виходить у співаки, ніяких «курчат» на ньому бути не повинно. Тер, знімав верхню шкуру, як рашпілем.

На цьому й застали його Сердюки. Підійшли в юхтових чоботях, в жилетках обидва і, навіть не поздоровкавшись після тривалої розлуки, почали гнати земляка від води геть:

— Ану геть до чорного водопою! Найшов собі купіль біля артезіанської!

— А вона ваша? — спробував був ошкіритись до земляків Данько.

— Ще воно буде нам тут розпатякувати! — ведмедем пішов Оникій на хлопця, і Данько, пошпуривши йому в пику віхоть «собачого мила», змушений був відступити.

Зате, відшукавши Валерика, Данько пережив несподівану радість: Валерик теж був у хорі. В казармі, на нарах, відведених для хористів, хлопці зайняли собі місця поруч, щоб бути і вночі разом. В голови, замість подушки, поклали Данькового бурдюка з водою.

Увечері вони відвідали Мурашка. Здоровкаючись із Світланою, Данько знову відрекомендував себе Данилом, як тоді, при першій зустрічі в саду. Він чомусь вважав, що, вітаючись з такою дівчинкою, щоразу треба знову називати своє ім'я.

XXXVII

По новому руслу потекло відтепер Данькове життя. Мало вже був схожий на чабанчука, став, як солдат: всіх хористів попідстригали на один манір і поперевдягали в однакові костюмчики з чорного колючого сукна. Коли йшли тепер з Валериком, то здалеку можна було переплутати, прийнявши одного за другого. Тільки голосами й різнилися: Валерик співав у хорі альтом, а Данько витягував дискантом.

Нелегко було. Щоденна муштра, безконечні репетиції, суворий диригентів камертон під самим носом... Крім того, іноді він ще прибирав у паламарні або — як умілець на всі руки — дрібнив, товк для батюшчиної кадильниці ладан — запахущу смолу з далеких країв. Розвагою для себе Данько вважав, коли брали його з Валериком до тенісних майданчиків подавати роззявам-паничам чортзна-куди забиті м'ячі. Бігаєш, гасаєш за ними, хапаючи на льоту, але коли паничі сядуть у затінку перепочити, то й ти маєш змогу, залігши десь поблизу, подрімати в кущах або, причаївшись, послухати панські теревені.

Гості не виводились у маєтку все літо. Були це здебільшого Вольдемарові приятелі з числа південної «золотої молоді», які позвикали тижнями товктися

в Асканії, бовтаючись у басейнах та граючи в теніс. Сам Вольдемар, заклопотаний господарськими справами, не міг зараз приділяти своїм знатним нахлібникам багато часу, але вони з того не дуже тужили. Зрештою, чхати їм було на всякі церемонії і на самого Вольдемара... Без нього вони їли, пили та розважались нітрохи не гірше, ніж з ним.

Найчастіше біля тенісних кортів збиралися: молодий татарин Жорж, син багатого кримського тютюнопромисловця, прищуватий панок Родзянко, який вважав себе студентом, хоча ніде не вчився, та похмурий офіцер у шпорах, що доводився Фальцфейнам якимось далеким родичем. Нерідко серед них можна було бачити й зальотного американця Артура, цього здоровенного телепня з пустими очима, який хоча й розумів компанію лише п'яте через десяте, зате іржав щоразу, як кінь. Ніхто не міг сказати напевно, що було треба цьому суб'єктові в Асканії. Сам він видавав себе за туриста, любителя природи, який, будучи в Європі, не міг минути рідкісний таврійський заповідник, інші ж подейкували, що він прибув до Фальцфейнів з дорученням свого батька, відомого американського вівцевода, і вже веде переговори про відкриття в Асканії якоїсь своєї експериментальної лабораторії.

Грати Артур завжди ставав проти татарина і раз за разом програвав, але коли розвалившись у холодку, він брався до лимонаду та якихось інших напоїв, то тут ніхто не міг зрівнятися з ним. Доки інші точили ляси, він тільки те й робив, що хлопав пробками.

Розмови тенісистів точились головним чином довкола Аннет, під якою розумілося просто Ганну Лавренко, прозвану колись Даньком «панночкою в свиті». Судячи з усього, Ганна, перехрещена паничами в Аннет, встигла уже добре-таки закрутити голову молодому Фальцфейнові. І якщо про легендарну покоївку-полтавчанку, що зуміла серйозно обворожити асканійського багача, загомоніли вже по навколишніх маєтках та по кримських віллах, то тим більший інтерес викликала вона тут, в колі молодих, розбещених гульвіс, з яких дехто носив на згадку від Аннет навіть по дзвінкому сувеніру, одержаному tête-à-tête у вигляді доброго Ганниного ляпаса. Звичайно, базікання Вольдемара про те, що він має намір перевиховати селючку і зробити її справжньою дружиною собі, серед його

приятелів популярністю не користувалось. Вони вважали, що це минущий дур, розведений Вольдемаром на ліберальній воді і вартий лише того, щоб з нього посміятись. Куди більше імпонувала молодим гультяям думка Софії Карлівни про те, щоб влаштувати весілля, висватавши гонористу й неподатливу красуню за кухаря, за Яшку-негра. Тут було поле для смакувань та всяких потішних передбачень!..

Артур ішов на парі з офіцером у шпорах, твердячи, що білосніжна ота Аннет ні за які гроші не повінчається з негром. Офіцер, навпаки, був переконаний, що негрові вдасться повести Ганну під вінець.

— Ти хочеш сказати,— гарячився прищуватий Родзянко, звертаючись до офіцера,— що для неї расові бар'єри не існують?

— Такі чхають на них,— похмуро відповідав йому офіцер,— якщо тільки запахне справжнім коханням.

— Не перебільшуй його значення!.. Візьмімо за взірець, панове, ту ж таки Америку...

— Чхати їй і на Америку! — стояв на своєму офіцер.

Іноді, повернувшись просто з поля, підсідав до товариства й сам Вольдемар.

— Замучили,— скаржився він приятелям.— Навдивовижу неповороткий, упертий, нетямовитий народ! А ще називають їх потомками славних запорожців!.. Це, певне, тільки моя шановна і схильна до галюцинацій маман ще здатна уявляти собі їх на конях, під бойовими корогвами, з шаблями наголо... Ні, панове, це вже сновиди якісь, а не люди. Тлумачиш, тлумачиш йому, а він стоїть перед тобою, шкіриться, мов дикун з якого-небудь ірокезького племені... Техніка їм не дається ані раз! Посадиш на косарки — коси порвуть, поставиш до барабана — молотарки щодня виводять із ладу!.. Ви знаєте, панове, я з ними коректний, я до них добрий, я сам у душі демократ і вважаю, що бездарних народів нема, є лише бездарні правителі, але тут, коли покрутишся між ними, слово честі, починаєш уже брати під сумнів свої власні переконання. Хіба це випадково, що ніхто з них вище гайдуків та прикажчиків не підіймається? Вила та граблі осягне, а далі для нього вже починається terra incognita. Ви можете назвати мене фаталістом, панове, але, вірите, мені часом здається, що вони самою долею приречені на те, щоб бути народом-негром, народом-чорно-

робом... Єдине, мабуть, чого не пошкодувала для них природа, так це винятково тонкого лукавства, гумору та багатьох вокальних даних... Ну та ще, скажімо, розкішної вроди для їхніх дочок...

Не раз, коли панич заводив пластинку про нетямущих, упертих строковиків, Данько з Валериком, причаївшись у кущах, весело переблискувались поміж себе оченятами. Неважко було їм догадатися, чому рвуться коси на панських косарках і чому часто виходять з ладу молотарки... Нетрудно було їм уявити собі й тисячі каховських хлопців на конях, і навіть себе поміж ними з шаблями наголо! Чекай, паничу, не тільки коси рватимуть, а ще, може, й тебе на шматки розірвуть разом з твоїми гайдуками та прикажчиками!..

— Браво, Вольдемар! — вигукнув тим часом Родзянко.— Знову впізнаю в тобі природженого торі.

— Прошу не зрозуміти мене неправильно, панове,— починав гнати туман на компанію Вольдемар.— Не подумайте, що я взагалі невдячний щодо цього краю, який мені, скажемо одверто, дав багатство, і славу, й могутність. Мене дратують часом наші строковики своєю разючою безініціативністю, що межує в них із злочинністю, але, попри все це, я люблю наш Південь, нашу житницю, нашу неспокійну, бурунливу Таврію і ніколи не проміняв би її на горезвісні ведмежі кутки та стоячі болота Півночі. Де ще, окрім Таврії, ви зустрінете такий легкий і високий пульс ділового життя, таке вільнодумне ставлення до традиційних звичаїв та святинь, такий, зрештою, строкатий набір народностей?.. І чи не окреслюється для вас, панове, в усьому цьому прообраз чогось зовсім нового, отого вселюдського, я сказав би, космополітичного, що знайшло вже собі таке ідеальне втілення на американському континенті? Ні, тут не стояче болото... Вся вона, наша чудова Таврія, кипить, як вольна біржа, доступна кожному, де кожен досягає того, чого здатен досягти! Близькість моря, порти, жвава торгівля й зв'язки з цивілізованим світом — все це кладе на нас відблиск, панове!..

Говорячи про біржу та про відблиски, Вольдемар звертався передусім до Артура, який, обставившись пляшками, схвально покивував головою і зауважував невлад, що «вівця — це завжди рента».

— Для нашої сонячної Таврії двадцятий вік наступив значно раніше, ніж для похмурої Півночі,— заливався далі панич.— Таврія лежить нині перед світом як суцільне золоте руно, дедалі дужче приваблюючи погляди новітніх язонів... І я вірю, панове, що вони з часом прийдуть до нас і висадяться на цих берегах, де колись висаджувались відважні мореходи Еллади, ті, що прокладали сюди перші стежки цивілізації, що заснували Херсонес та Ольвію. Таврія визріла, панове, вона не стане ховатись від них із своїм золотим руном! Навпаки, вона сама відкриє перед ними всі свої гавані, підніме всі свої шлагбауми їм назустріч!

— Шлагбауми — ф'юїть... Порто-франко... Ол райт,— забелькотів при цьому Артур, а компанія вважала за краще звернути розмову на інше.

— Як там твої цепеліни? — іронічно запитав Вольдемара татарин, маючи на увазі величезні суцільнометалеві кошари, що їх Вольдемар виписав цього року з Америки і для проби почав нещодавно зводити на двох степових тирловищах. Здалеку вони й справді були схожі на гігантські, до половини всаджені в землю дирижаблі. Похитували головами чабани, уявляючи собі, яка задуха стоятиме там влітку і який собачий холод тріщатиме взимку в отих залізних паничевих кошарах. Вольдемар не зважав ні на що.

— Будую... Може, це й не зовсім практично, але я хочу стандартизувати свої табори за сучасними взірцями... Стандарт, панове, має свої переваги і навіть свою поезію...

— Наскільки нам відомо,— посміхнувся татарин,— Кураєві табори для тебе теж не позбавлені поезії?

Це був натяк на Ганну. Вольдемар нахмурився. Він не любив, щоб про його обраницю говорили в грайливому тоні. Він вважав, що серйозно закохався в Ганну. Досі то, мовляв, були все пустощі, минущі юнацькі захоплення, негріховні веселі гріхи, а це наступило щось інше, не минаюче, напевне, якраз оте саме, що зветься коханням. Так принаймні думав Вольдемар. Він не боявся остракізму з боку салонних дам, вважаючи, що йому дозволена буде розкіш взяти собі дружиною дівчину без дворянських гербів. Адже відомо, що американські мільйонери непогано живуть без гербів. Фальцфейнівські мільйони — ото, зрештою,

буде їхній герб! Махне на всіх рукою, візьме просту собі заробітчанку, яка своєю здоровою плебейською кров'ю покращить його хирлявий фальцфейнівський рід!.. Виховання, освіта? Він має щодо цього свою думку. Навмисне бере уламок дикого, але благородного матеріалу, з якого засяє згодом живий, створений самим господарем шедевр... Обробить, вишліфує, надасть йому форми і відтінків, яких захоче!

— Я просив би, панове, надалі не говорити вже про Аннет як про покоївку,— надувся панич.— Вважайте, що вона... моя наречена. Так, так я вирішив! — вигукнув він у відповідь на усмішливо-здивовані міни приятелів.— Бачу, що це єдиний шлях заволодіти нею. Я не в силі без кінця переборювати потяг, який вона в мені викликає до себе. Недовершена? Без виховання? Тим краще! Не треба мені готової! Я сам, засукавши рукава, виготую її собі від самого початку, відкинувши зайве, розвинувши те, що мені потрібно... А з Аннет вийде все, вона молода, і природні дані в неї, ви самі знаєте, багатющі!..

Приятелі чемно слухали господаря, хоча, видно, не вірили жодному його слову. Кінчилося тим, що Родзянко знову викрикнув «браво!», а інші, кисло поздоровивши жениха, розібрали ракетки і пішли продовжувати гру.

XXXVIII

Саму Ганну Данькові доводилось бачити лише зрідка, та й то здебільшого віддалеки. Раз бачив її крізь ограду на прогулянці в квітниках, в оточенні паничів, які, увиваючись біля неї, вчили Ганну користуватись отим апаратом, що знімає на карточки. По святах Лавренківну ще можна було бачити в асканійській церкві, коли вона, привертаючи погляди присутніх, гордо впливала туди в білому, мов з піни, платті, в перевеслах чорних блискучих кіс, перекинутих на груди. Ні, це вже не була «панночка в свиті», це була справжня панна, що йшла, мов по воді, звисока киваючи декому своїм гарним підборіддям, тримаючись так, ніби звіку була благородною.

Данько в церкві з часом також був уже не на останніх ролях. Піп, вподобавши його за голос і жвавість,

в першу ж неділю доручив Данькові відповідальну як на хориста, роботу: розводити і подавати кадило Заняття це йому сподобалось, ладану хлопець не жалів, і, завдяки його ревності, дим стояв у церкві хмарою, і Ганна пливла в тій пахучій хмарі, мов янголиця.

На совість працював молодий кадильник. Під час Данькового чергування при кадилі серед його товаришів-хористів також панувало веселе пожвавлення: з вівтаря, з-за попової спини, хлопець строїв на хори такі міни своїм братчикам, що вони мимоволі пирскали в кулаки, а регент, не знаючи, в чім річ, втрачав терпіння і в гніві стукав декотрих по головах камертоном. Після таких кадінь увечері в казармах лунала зухвала — на мотив псалма,— складена самими ж хористами пісенька про те, як «Данило подавав попові кадило» і як то було «усмішительно».

У вільні години хлоп'ята провідували родину Мурашків. Лідія Олександрівна зустрічала їх з незмінною ласкавістю і довірливо ділилася з ними своїми домашніми клопотами й тривогами. Вона не втрачала віри в те, що Іван Тимофійович таки достукається в Петербурзі куди слід, і хлопці всіляко підтримували її в цьому. Не раз вони спільно мріяли, як повертається Мурашко в Таврію переможцем, як їдуть сюди вслід за ним високі комісії інженерів, ідуть армії грабарів і як, нарешті, дніпровська вода валом котить від Каховки в пекельні бурі степи Присивашшя.

Іван Тимофійович час від часу подавав із столиці про себе глухі звістки у вигляді похапцем списаних листівок, в яких поки що мало було втішного і які, однак, Світлана заучувала напам'ять. Перед Світланою Данько вже не почував себе неотесаним і незграбним, йому було нині тільки жаль цієї гарненької ясноокої дівчинки, яка хоча й мала і матір, і батька, але іноді чомусь здавалася Данькові сиротою. Рідко лунало тепер її безтурботне щебетання, все частіше, причаївшись десь у кутку, дівча задумувалось, як доросле.

— Про що ти задумалась, Світлано? — іноді запитувала дівчину мати.

— Я не задумалась, я... слухаю татка. Коли отак довго мовчиш, то ніби чути, як він десь говорить і сміється...

Данько та Валерик помічали, що вони вносять з собою бодай невеличку відраду в мурашківський дім, і їм

було приємно відчувати себе людьми, потрібними й корисними для інших. В ці невеселі для сім'ї дні Світлана линула до хлоп'ят якось особливо беззахисно й довірливо, мов до старших братиків, і вони ставились до неї, як до сестрички. Нерідко вони ходили трійцею в степ виглядати Цимбала, який тепер щодня привозив кукурудзу тваринам у великий загін.

Не той уже був нині степ, як тоді, на ранній зорі їхнього знайомства! Не шумував безкрайніми золотистими шовками, не радував зір своїм весняним повноцвіттям, не бринів струмками жайворонків... Пожухло, посіріло, припало пилюкою все від Сивашів до Каховки. Лише небо вгорі ще зоставалось таким світлим від сонця, що осяйно-білі хмарки на ньому були ледве помітні...

В певні години десь з боку Дніпра виринав Цимбал, неквапом наближаючись до загонів, височіючи, мов цар, зверху на гарбі рясної соковитої кукурудзи. Всі без винятку тварини любили смакувати нею і, загледівши Цимбала, радісно поспішали з пасовищ до нього. Чудова утворювалась тут процесія! Суне зелена, з верхом накладена гарба, а за нею до місця годівлі статечно крокують важезні зубробізони, струнки газелі, горбоносі сайгаки, олені, зебри... Всі дивовижні тварини, не б'ючись, покірно, як у казці, йдуть за своїм добрим годувальником Цимбалом.

— Наче вся природа оце тут вишикувалась,— задумано каже Валерик.— А диригентом над нею... людина.

— Поганяйте, дядьку Несторе, отак аж у Кринички! — весело гукає Данько землякові.

— Така й думка,— привітно відповідає Цимбал з гарби.— Всіх поведу своїм Степанам на хазяйство...

А з далеких пасовищ тим часом біжать, підбігають все нові й нові жителі степу, звично приєднуючись до Цимбалової процесії...

Якось надвечір хлоп'ята йшли з Світланою зоопарком понад вольєрами, заглядаючи крізь металеві сітки.

— Глянь, ото ж вона! — штовхнув раптом Данько Валерика, вказуючи йому на дівчинку, що поралась у вольєрі поміж цесарками.— Це ж та, що зомліла була над вовною... Ей, ти! — гукнув Данько крізь сітку юній цесарниці.— То ж ти зомліла була в сараях?

Дівчинка, обернувшись на оклик, раптом засвітилася радісно, і навіть тонкий рум'янець проступив їй на щічках. Вражена зустріччю, стояла з відерцем поміж цесарками й мовчала, не знаючи, що сказати.

— А я вас не раз бачила... в церкві,— нарешті спромоглася вона на слово.— Я вас і в цих костюмчиках одразу впізнала...

— Це всім нам, хористам, таку форму видають,— пояснив Данько, недбало глянувши на свій мундир, якому вже бракувало кількох гудзиків.— Слухай, як тебе...

— Наталка...

— Слухай, Наталко, це ти тепер тут біля цесарок?..

— Ну да...

— Видно, вони тебе знають!..

— Вони її люблять,— втрутилася в розмову Світлана.

— Еге ж, вони тебе люблять?

— І я їх люблю,— посміхнулась дівчинка і зніяковіло похнюпилась.

— А мене ти знаєш? — припавши до металевої сітки, запитала Світлана.

— І тебе знаю,— відповіла цесарниця.— Ти Мурашкова Світлана... Твій батько хотів Дніпро в степ повернути,— додала вона шанобливо.

— А я тебе вперше бачу. Ти з ким ходиш гратися?

— Я ні з ким не граюся,— знову зніяковіла дівчинка.— Мені... нема коли.

— Ну, тоді я до тебе приходитиму гратися?

— Гаразд... приходь-те...

Данько вже зібрався був з форсом, по-парубоцькому закурити перед Наталкою, коли дівчинка раптом злякано заметушилася, здалеку помітивши на стежці Сердюків, що йшли ніби в проходку, позакладавши руки за спини.

— Тікайте мерщій,— зашепотіла Наталка,— бо оті як пристануть!.. Надіються, що стане панич їхнім зятем, і на всіх тут уже погейкують, наче на своїх наймитів!..

З часу першої сутички біля колодязя Данько вважав себе у стані війни з односельцями і при кожній зустрічі йому так і кортіло хоч на відстані посмикати земляків за їхні підстрижені, гребінцями причесані бороди. Зараз він теж не забарився вчепитися в них.

— Ей, ви, пани — на двох одні штани! — задерикувато привітав він земляків, відскочивши від вольєри на стежку.— З Фальцфейнами хочете породичатись? Асканію посісти? Де ще теля, а вони вже з довбнею!..

— Пожди, Яреську,— ліниво грозили здалеку Сердюки, навіть не пробуючи погнатися за хлопцем (останнім часом вони помітно погладшали, обважніли).— Думаєш, ми не бачили, що ти в батюшки за спиною витворяв? Ось ми на тебе регентові заявимо, він тебе накадить... Він тобі на голові поб'є отого камертона...

— Налякали! Баришники! Конокради нещасні,— дражнився весело Данько, відступаючи з Валеріком та Світланою все далі й далі до виходу. Сердюки, пристоявши, похмуро стежили, щоб він не вернувся.

— Ох і жаднюги ж,— засміявся Данько, коли всі троє вже опинились на Зовнішніх Ставках.— Племінницю живцем продають, аби тільки в багачі вибитись!..

— Невже й справді вони все оце можуть загарбати? — посмутніла Світлана.— Парки, ставки, степи, табори... Навіщо стільки добра в одні руки?

— Якби по правді,— задумався Валерик,— то нікому одному не повинно б усе це належати... Ні Фальцфейнам, ні їм...

— Піймають вони облизня, ось побачите,— доказував своє Яреська.— Матимуть: два білих, а третій, як сніг...

Увечері хлопці з Світланою сиділи біля вогнища, що його розіклали собі в котловані щойно виритого ставка землекопи (вся артіль землекопів тут же й ночувала), і слухали розмову, яку вів з робочими водяний механік Привалов. Хлопці у вільних позах лежали навпроти вогню, а Світлана вгніздилась біля механіка, як це робила раніше біля батька. Мова йшла про асканійські парки. Грабарів цікавило, хто їх перший насадив, хто зумів їх виплекати у відкритому степу.

— Чув я, панок один розказував, нібито приїжджий німчик усе це затіяв,— говорив, попихкуючи цигаркою, бородатий землекоп у розхристаній полотняній сорочці.

— Сумніваюся,— спокійно відповідав механік, в задумі погладжуючи голову Світлані.— Ду-у-же сумніваюся!.. Самі подумайте: який це німчик міг би підняти серед вікового степу отакий могутній лісовий

масив? Потріскалися б на ньому всі підтяжки, а не підняв би.

І хлопці, і зморені за день силачі-грабарі, що сиділи круг вогнища, розвеселились, уявивши собі німчика, на якому тріскаються підтяжки.

— Люди його насадили,— переконано вів далі механік,— наші прості люди його підняли. Оті невідомі землекопи та садівники, що перекопували на аршин в глибину цілинний злежаний грунт та кидали в нього перші жолуді... Оті, що з покоління в покоління поливали цей ліс водою, захищали від суховіїв та чорних бур, прикриваючи молоді насадження щитами, комишевими матами, а то й — власними грудьми... У фамільних архівах Фальцфейнів згадки про них нема, там не записують тих, кого посилає сюди Каховка... Але все, що бачите перед собою, бере початок від них і нині живе завдяки їм, таким, як її ось батько,— пригорнув механік до себе Світлану,— завдяки таким же простим строковикам-заробітчанам, як і ви самі...

— А належить чомусь-то Софії,— важко зітхнув бородатий грабар, випустивши цілу хмару диму.— А за що?

Механік задумливо посміхнувся:

— Прикре непорозуміння сталось на світі... Стільки того люду трудиться, та все на одну пельку...

— А пелька як прірва: не загатиш.

Розкотистий регіт розлігся навкруг вогнища.

— Ходять чутки,— знову загомонів бородатий грабар,— нібито сам вінценосець має назабаром відвідати нашу Асканію... Хотілось би мені його про дещо розпитати...

— Аякже, він тільки й жде ваших запитань,— насмішкувато пролунав з темряви молодий голос.— Он кажуть, що на той час всіх нас зажéнуть аж у Доренбург, щоб не тривожили батюшку государя своїм каторжанським виглядом...

— Навряд чи йому взагалі тепер до Асканії,— висловив сумнів механік.— Порохом пахне в повітрі... Про сараєвський постріл чули?

— То далеко...

— Для війни далеко не буває.

Зацікавлені грабарі обступили Привалова тісніше. Особливо захвилювалась молодь.

— То що ж, це і нам уже десь шинелі шиють?

— Мабуть, уже пошито... Відомо ж, що завжди, коли пани б'ються, то в мужиків чуби тріщать.

— Я війни не боюсь,— рішуче стріпнув чуприною рослий молодий грабар.— Але по кому ж стріляти?

В цей час десь із темряви до механіка підійшов чорний, блискучий від угілля та мазуту юнак років сімнадцяти — кочегар з водокачки.

— Павле Кузьмичу, я за вами...

— Щось трапилось?

— Та перебої якісь в генераторі...

— Іду,— Привалов легко підвівся.— І тобі, Світлано, пора додому... Ви ж, герої, проведіть баришню,— приязно всміхнувся механік Данькові та Валерикові й рушив з кочегаром до водокачки.

— Справді щось із генератором? — упівголоса запитав він юнака, коли нікого вже поблизу не було.

— Генератор в порядку... Бронников жде.

— Яким це його вітром...— занепокоєно промовив сам до себе механік, що, видно, не ждав сьогодні гостя зі степу.

Зоставивши кочегара наверху, Привалов сам швидко спустився в підземелля водокачки. На вогкому дерев'яному настилі довкола скрученого з паклі смоло-скипа сиділо двоє: Бронников і літній, по-токовому закіптюжений машиніст із Джембека Кучеренко. Леонід, нахилившись до світла, неголосно читав газету.

— «Правду» вже відкопали,— сказав Привалов, тиснучи руки товаришам.— Там є цікава стаття у відділі «Из крестьянской жизни». Без промаху б'є по меншовиках... Ну, викладайте, з чим прибули?

— Знову сьогодні зменшено водяні пайки,— згортаючи газету, повідомив Бронников.— Люди хвилюються...

Привалов глянув на Кучеренка:

— У вас теж?

— Не забули й нас. Скрізь врізали на цілу кварту. Болота якогось смердючого привезли... Щодень все більше хворих...

— Це вони навмисне створюють такі умови,— похмуро пояснив Бронников.— Як сезонна гарячка пройшла, частина робочих рук вивільнилась, так і починають... Щоб розбіглося половина, не вибувши строку, щоб конторі залишилось зароблене...

— Ці їхні штучки ми знаємо,— замисливши, промовив механік.— Хвилюється народ, кажете?

— Водовозів б'ють...

— Водовози ні при чому... Наше завдання, товариші, скерувати гнів народу в правильне русло.

— Мало нас,— похитав головою Кучеренко, дивлячись крізь щілини настилу в глибину колодязя.

— Хай мало нас тут, хай ще нас загнано в оце підземелля, але ми — ленінці! Ми дужі своїми зв'язками із строковим людом. Нам є на кого спертися...

— Страйк,— підвівся Бронников.— Треба готувати загальний страйк степовиків. Пора дати бій...

— Можливо, що й страйк,— розважливо промовив Привалов.— В кожному разі, цей рух за воду мусимо очолити ми.

...Спала Асканія. Лише, як невтомне, могутнє серце її, чахкала й чахкала водокачка.

XXXIX

Навитяжку стоїть Вольдемар перед матір'ю в її кобінеті.

— Останнім часом, Вольдемар, ти занадто багато собі дозволяєш,— в'їдливо говорить Софія Карлівна.— Поводишся так, наче я вже лежу десь у нашому фамільному склепі, а тим часом я ще жива, чи на так?! І якщо це навіть завдає декому прикрощів...

— Маман...

— ...то все-таки з цим треба рахуватись. Я не дозволю, щоб мною нехтували, ти чуєш? — підвищила голос Софія Карлівна.— Досі я дивилась крізь пальці на твої сумнівні розваги, на твій вульгарний роман з цією самовпевненою покоївкою... Мені здавалось, що ти сам досить шануєш правила пристойності і що репутація роду для тебе щось важить... На жаль, я помилилась. В усій цій історії ти поводишся, як легковажний гімназист! Дійшло до того, що ти береш її у свій автомобіль і мчиш кудись до моря... Негідниця, при зустрічі вона вже не вважає за потрібне вклонитись мені!.. Куди це може зайти? Що ти собі думаєш, кінець кінцем? Вся Таврія сьогодні з тебе сміється...

— Якраз я сьогодні збирався поговорити з вами, маман...

— Про що?

— Маю намір просити вашого благословення.

— Вольдемар, ти збожеволів?

— Я вважаю, маман, що вона могла б мені бути... чудовою дружиною.

— Ха-ха, це цілком у твоєму ліберальному дусі! Ощасливити матір невісткою, вихопленою з каховського балагана! Цікаво, яке виховання дістала вона там, у своїй благородній Каховці? І який посаг принесе вона звідти в наш дім? Високі груди та заробітчанська торба — це багато, але цього, на жаль, буде не досить!

— Ви ще не знаєте її, маман...

— Не мала честі.

— Це обдарована натура... Дати їй освіту і виховання нічого не коштуватиме... Крім того, я дозволю собі звернути вашу увагу ще на одну дуже істотну обставину: кров. Свіжа, здорова кров... А ви самі якось говорили, маман, що кров нашого роду потребує поліпшення...

— Занадто дорогий спосіб ти обираєш для цього!

— А Густав? Відомо, що причини його дефективності...

— Перестань! — викрикнула Софія Карлівна, синіючи від обурення.— Дозволь мені одній судити про ті причини... Зараз я взагалі не певна, хто з вас більше дефективний — Густав чи ти сам!.. Кров! Дур тобі в голову вдарив, а не кров! Проста дівка обкрутила його, мов хлопчиська, диктує йому, що хоче, а він... Ганьба!

— Маман, але ж ви не можете ігнорувати й мої почуття.

— Його почуття, ха! А мої тебе не цікавлять? Ти вважаєш, що зі мною вже можна й не рахуватися? Даремно! Я ще заповіту не писала, і банки поки що мій підпис шанують більше, ніж твій, раджу тобі про це не забувати.

— Ви погрожуєте, маман...

— Я не зупинюся й перед тим, щоб здійснити свої погрози,— тільки доведи мене до цього. Якщо вже не шануєш мене, то шануй хоч те, що мені належить.

— Повірте, маман, я сам хочу якнайкраще... Те, що дороге вам, для мене також не байдуже: і слава Фальцфейнів, і їхня неоціненна спадщина...

— Тож-то ти так дбаєш за неї... Все ладен покласти своїй дурисвітці до ніг.

— Але як же мені бути, маман? Ви не уявляєте собі, що для мене означає Аннет! Я не зможу без неї!

— Ми видамо її заміж, скажімо... за негра.

— Маман! Які жорстокі ваші жарти сьогодні...

— Я досвідченіша за тебе, дорогий Вольдемар.

— Аннет... за негра...

— Подумай: а чому ні?

— Та його ж і не повінчають.

— За це не турбуйся: він ще торік прийняв православіє.

— Але ж я...

— Що ти? Одруження, зрештою, може бути... фіктивне.

Вольдемар здивовано витріщився на матір:

— Фіктивне? Я вас... не зовсім розумію, маман...

— Іди подумай... Щодо мене, то я переконана, що це найзручніший і найдешевший спосіб заволодіти нею. Коханка, як запевняють, завжди солодша за ту, що законна...

...Про материну пораду влаштувати фіктивне одруження незабаром стало відомо і Вольдемаровим приятелям. В компанії це викликало жвавий інтерес, припало всім до смаку.

— Мудро! Дотепно! — вигукував щедрий на лестощі Родзянко.

— Ящі дасть відкупного, їй призначить королівське придане,— пащекував татарин,— і вона сама до нього в першу ж ніч прибіжить...

— Нагляд треба за ними встановити,— радив офіцер.

— Бо між ними справді роман накльовується, можуть далеко зайти.

Один лиш Артур, не відступаючи від свого парі, уперто твердив і зараз, що негр побоїться взяти шлюб з білою дівчиною.

— Але уявіть собі, що їхнє одруження, задумане як фіктивне, раптом виявилося б... зовсім не фіктивним!

— Ха-ха!.. Ото був би декому сюрприз!

— А нам хіба ні? Для всіх нас то був би ляпас! Такий ляпас, панове, що продзвенів би на всю Таврію!..

Наступного дня по маєтку вже пішла гуляти новина, поширена панською челяддю: не жениться панич

на покоївці Ганні. Мав нібито з матір'ю бурхливу розмову, під час якої пригрозила синашеві Софія Карлівна тим, що за життя ще спустить свої маєтки монастирям на дзвони, якщо тільки він не вволить її волі... Отже, не молодий Фальцфейн, а Яшка-кухар стане тепер Ганниним мужем... Дають нібито пани молодятам багатюще придане і всі витрати по весіллю беруть на себе. За що б це така винагорода? Хай би вже за Ящину довгу службу, а то й за Ганнину — коротку!.. Закаламутилось у заздрощах асканійське хлопське болото, пішло ліпити на Ганну всякі брехні...

Ганні звістку про паничеве відступництво першою принесла Любаша. Влетіла задихана, збуджена:

— Зрікся! Таки домоглася стара свого!

Ганна, що саме розчісувалась біля дзеркала, розпустивши свої пишні коси, здригнулася, наче під батогом, але не обернулась. Любаша, видно, ждала іншої, бурхливішої реакції.

— Ганно! Та ти чого як німа?

— Чуло моє серце...— важко прошелестіло в гнітючій тиші.

Переставши розчісуватись, Ганна сиділа, прикусивши губу, і Любаші від дверей видно було її поблідле обличчя, що нерухомо дивилось із дзеркала, немов з води.

Найщасливішою людиною в Асканії був у цей день Яша-негр. Мовби саме оце таврійське небо посилало йому те, про що він досі боявся навіть мріяти... Біла дівчина, красуня Ганна стане йому дружиною! Не буде він більше блукати самотнім бурлакою в цьому на диво щедрому краю, широкому, як море, повному горя й прекрасних пісень... Не страшні тепер йому ні примхи панів, ні глум підпанків, ні оті спраглі, ні з ким не розділені літні ночі, коли стає так нестерпно тоскно на серці, коли й солов'ї з парків, і місяць з неба — все ятрить тобі душу пекучим болем самотності... За все, за все він дістає нині повну винагороду одразу! Велике, ні з чим не зрівнянне щастя послали йому курні каховські шляхи, подарував йому цей щедрий знедолений край, що був досі чужим, а стане віднині рідним...

Мов сп'янілий, ходив негр у цей день по Асканії. Довірливо ділився своєю несподіваною радістю з першим зустрічним — навіть з малечею, яка ще нічого

в цьому не розуміла, та з підлітками-хористами, що, радіючи за Яшу, вірно тепер супроводжували його скрізь...

Надвечір негр стояв за маєтком на Герцогському валу, гордо випроставшись, обернувшись лицем на південь, до моря. Хлоп'ята, що оточували його, думали, що Яша когось звідти виглядає, а він, окрилений своїм першим коханням, уже мугикав, клекотів співом, співав дедалі голосніше, немов у щасливому забутті звертаючись через простори до своєї далекої Африки, до її пальмових гаїв, до сліпучих океанських її узбереж, куди він повезе — ні, на руках понесе! — свою кохану білу дівчину, вихоплену з українських степів, з-під цього розкішно-блакитного українського неба...

XL

Весілля готували щедре, розмашисте, з шиком. Сам панич розпорядився привезти з Херсона духовий оркестр і досвідчених кулінарів. Різали баранів. Сердюки, що спершу, почувши про паничеве зречення Ганни, помітно були занепали духом, тепер знову підбадьорились. Хай не їх видають заміж, хай не їм піде придане, варте хутора, але і їх панич не обходить своєю ласкою, тримає весь час поблизу, щоб як тільки гійкне, так і почули...

В неділю асканійська церковця аж тріщала, битком набита людьми. Данькові у цей день кадило розводити, на жаль, не довелось; замість нього взяли іншого хориста, але й той не шкодував попівського ладану задля Ганниного вінчання: всі хористи були на боці Ганни та її симпатичного Яші-негра і відверто радувались, що панич, зрештою, впіймав такого облизня. Не для паничів, а наперекір усім паничам співав у той день Данько, стоячи з хлоп'ятами на хорах, відспівуючи Ганнине дівоцтво, віншуючи молодих зі щастям, що вже гряде... Небесно лунали з хорів чисті хлоп'ячі голоси. Плакали тітки. Заслухались молодого чарівного співу похмурі святі з кіотів.

На всю душу заливався Данько, витягував на найвищих нотах, аж жили набрякали на шиї і хрящиком напинався йому під шкірою рухливий кадик, наче то якась невтомна співуча птиця засіла хлопцеві в горлі...

Десь у голубих хмарах пахучого диму пливли молоді. З якою щасливою ніжністю підтримував Яшка свою наречену під руку, ведучи її під вінець! Вів, немов найкрихкіше створіння, зіткане з самого кришталю та з морської кружевної піни. Ішов поруч неї, мов орел, і, не в силі приховати свою незмірну радість, весь час сяяв усмішкою до молодої, посміхався до попа, до людей, що упрівали в церкві, до юних співаків, що солов'ями заливались на хорах... Ганна у вінчальній фаті була сліпучою, як ніколи, здавалось, від неї крізь голубі фіміамні хмари на всю церкву розходиться легке, струмуюче сяйво. Вона й тут, під вінцем, володіла собою, обряд виконувала з плавним і величним спокоєм, і на білому обличчі її лежав вираз світлої дівоцької задуми і врівноваженого урочистого щастя.

Ніколи ще не було в Асканії такого вінчання! Церковця не могла вмістити й половини тих, що бажали подивитись на цей незвичайний церемоніал.

При виході біля церкви стояв величезний натовп. Молодих тут уже чекала святково розмальована яблуками тачанка, хоча їхати було зовсім близько, майже нікуди,— у завулок: сотня якась метрів відділяла церкву від будинку приїжджих, який з розпорядження молодого Фальцфейна цілком було відведено під весільне гуляння. Збуджений щастям негр з восковою вінчальною гвоздикою на чорному лацкані сюртука, майже на руці винісши з церкви свою кришталеву молоду, обережно поміг їй сісти, сів сам поруч неї, не перестаючи радісно, відкрито усміхатись людям, небові, сонцеві. Рушила яблунева тачанка. Шарахнув врізнобіч люд, розступаючись перед баскими кіньми, що, йдучи пританцем, гризли залізні вудила і вигинали шиї, мов змії.

До самого вечора гриміли труби херсонського оркестру, ходором ходив будинок приїжджих. Гуляла виключно панська челядь: помічники управителя, конторники із своїми перебірливими жінками, чеченці... Молодим не велено було від себе запрошувати гостей у панське приміщення. Дерлася у вікна дітвора, щоб знов і знов подивитися на молодих. Бачили, як не втрималась, бризнула-таки Ганна слізьми, сидячи в кутку за весільним гільцем. Може, що рідної матері не було на її незвичайному веселлі, багатому й убо-

гому водночас, що чужі й неприємні люди, зовсім байдужі до молодих, гуляли-пиячили в залі... На стінах — оленячі роги та засушені чучела степових орлів, а за столами — п'яні, нахабні пики... Що їм до Ганни, що їм до Яші! Навіть весільних пісень розбещена панська челядь не вміла до пуття заспівати!.. Сердюки, порозбухавши від горілки, порядкували, як дома, лізли обійматися до конторників та чеченців. Чужою почувала себе Ганна серед цього грубого, ненажерливого збориська. Немов у тяжкому сні, слухала його п'яний безладний гомін, дзенькіт чарок, хрущання кісток на зубах, важкий гоготливий регіт... Відбувала гулянку, як повинність. Хоча б усе це швидше кінчалося, хоча б швидше зостатися їм з Яшею тільки вдвох, віч-на-віч.

Негр, видно, гостро почував Ганнин настрій, йому теж було не по собі, і час від часу, взявши Ганнину руку, він ніжно, по-дружньому погладжував її мовчки під столом, ніби підбадьорював, ніби казав: тримайся, люба...

Панич цього дня не показувався на людях. Казали, що, зачинившись у себе в кабінеті, з горя пиячить Вольдемар з приятелями весь день, запиває свою втрачену любов...

Пізно ввечері, коли гульба вже стала пригасати і на весіллі зосталися, мов на підбір, лише найвитриваліші, найупертіші гультяї, Яшку-негра несподівано було викликано до панича в покої.

Зблідла Ганна, вислухавши переданий лакеєм наказ явитись Яшці до пана.

— Яшо, не йди! — прошепотіла вона у передчутті якогось лиха.

— Не бійся... серденько моє,— схвильовано погладив її Яша по плечі, щоб заспокоїти, і, пообіцявши скоро повернутись, пішов на виклик.

Ганна сиділа, сповнена тривоги. Все йшло обертом. Чучела хижаків мовби оживали, цілилися в неї зі стін своїми гнутими дзьобами. Ганна рвучко підвелася, кинулась було й собі до дверей за Яшею, але двері перед нею з реготом загородила п'яна ватага на чолі з дядьками, галасуючи, що без молодої їм і весілля не весілля — танці не підуть і горілка не буде питись. З огидою відсахнулась Ганна від цього грубого, розіпрілого громадива тіл, що, гикаючи, дихало

на неї горілчаним перегаром, тяглося до її чистого вінчального вбрання п'яними розчепіреними ручищами. Знову забилась, як зацькована, в куток, сіла поряд із Яшиним місцем, що так і залишалось пустим, наче було призначене відтепер комусь іншому.

Не повертався Яша.

Стояв у цей час у Вольдемаровім кабінеті серед розлютованої, гидко п'яної «золотої молоді». Фальцфейн щойно запропонував йому чималу суму відступного, але негр з обуренням відкинув це: він не йшов ні на яке відступне.

Компанія, лаючись, насідала на нього з грубими погрозами.

— Ти! Чорномазий нахабо! — гаркав по-англійському Артур, підступаючи збоку до негра.— З тобою пожартували, а ти сприйняв усе за чисту монету — серйозно вирішив посягнути на честь білої дівчини!.. Ну ж, багато ти захотів! В нас у Канзасі таких речей не прощають... Ти чув, бой, коли-небудь про суд Лінча?

— Тут ваш суд не діє,— з гідністю відповідав негр американцеві.

— Ми знайдемо на тебе інші суди,— бризкав піною Вольдемар.— Зараз же забирайся геть з мого маєтку! Бо посаджу чеченців на коней, накажу гоном гнати за межу! А межі мої, знаєш, не близько!

— Сказано: забирайся! — верещав і прищуватий Родзянко.— Кретин! Стільки дають, і він ще не бере!..

— Цим не торгую,— коротко відповів Яша, рушаючи до виходу.

Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих, до залишеної за весільним гільцем молодої.

Двері були зачинені, а на ганку негра зустріли Сердюки та чеченці. Тричі він кидався, ошалілий, по східцях до дверей, і тричі челядь, згуртувавшись, відкидала його з ганку назад. А в залі тим часом ще дужче ревли мідні херсонські труби і Ганна в нестямі билася лобом у важкі дубові двері, даремно намагаючись пробитись крізь них до свого недосяжного милого...

Незабаром біля будинку з'явилися чорні верхівці з арапниками в руках, щоб гнати негра за межу.

Догнали його лише до Мурашкового парку, а там зрінув з-під арапників, на руках перемахнув через сітку в гущавінь і — тільки його й бачили...

Ще випадково зустрів його у той вечір Валерик, коли пізно повертався від Мурашків з бібліотеки. Негр, де не взявшись, з глухим стогоном вискочив на стежку, стискаючи кулаки, нічого не бачачи перед собою. Біг і важко, глухо ревів, як смертельно поранений звір, наосліп подавшись головою вперед. Вихором прошумів мимо хлопця, ледве не збивши його в темряві з ніг, і, не обернувшись на тривожний Валеріків оклик, зник у темній глибині саду, зашелестівши десь у гущавині, як у первісних заростях своєї тропічної Африки. Тільки надсадний могутній стогін його було ще чути деякий час, потім і стогін заглух.

Найшли негра вже тільки вранці в іншому кінці саду, неподалік від панських хоромів...

На смерть перелякана прибігла в той ранок Мурашкова Світлана до матері:

— Мамо! Яшка... Наш Яшка повісився!!!

Лідія Олександрівна, посірівши з лиця, вхопилась рукою за перило веранди. Стояла якусь мить нерухомо, заціпенівши від жаху.

— Зацькували,— нарешті прошепотіла вона.

XLI

Галопом мчали в гарячім степу верхівці. Поспішали з усіх кінців — з токів, таборів, економій — навпростець до головного маєтку.

Сонце стояло в зеніті. Розплавленим склом дрижало повітря, пашіла земля, потріскана, розпечена так, що, здавалось, не вичахнути їй і вночі. Мліли на тирлах отари, ревли череди біля колодязів, чекаючи, доки набіжить — замість вичерпаної — нова вода.

Степ лежав, паралізований спекою. Ніде ні гарби з снопами, ні куряви на току. Лише одинокі верхівці простяглись навпростець на Асканію, пригинаючись до грив, не жаліючи арапників.

Одним з перших підскакав до головної контори Савка Гаркуша. Не розсідлуючи, кинув коня біля коновʼязі і бігцем пустився до ганку, де вже стояв заклопотаний чимось панич Вольдемар з головним управителем, урядником-чеченцем та кількома чинами конторської челяді. «Бач, прохлаждаються тут по холодках, а ти там заливайся потом та наживай собі смер-

тельних ворогів!» — подумав на ходу Гаркуша і, зупинившись за кілька кроків від ганку, з ненавистю гаркнув:

— Бунт, паничу, на току! Відмовляються молотити!

— І в тебе? — роздратовано запитав панич, і Гаркуші одразу полегшало: значить, каша заварилася не тільки у нього в таборі.

А панич цідив уже крізь зуби:

— Покладись на вас, доведете ви мене, бестії...

— Осмілюся нагадати, паничу... Я не раз просив приставити мені до табору чеченців для порядку...

— Мовчи, дурню... Дозволь мені знати, куди кого ставити... Що вони вимагають... ті, твої?

— Води!

— Подуріли всі з тією водою,— здвигнув панич плечима, звертаючись до управителя.

— Із-за води все й зайшло,— вів далі Гаркуша.— Щоб пайки водяні відмінили, щоб свіжу возили на тік, з артезіана...

— Ха! А пива мюнхенського не замовляють ще?.. Розбестились до краю!

Тим часом на подвір'я, гублячи мило в пилюку, влітали верхами, хто в сідлі, а хто й охляп, мордаті, загорілі прикажчики та пригінчі з інших токів. Розгублені, стривожені, винувато підступали до ганку викладати паничеві свої лихі вісті. Всюди коїлося чортзна-що!

— Збаламутились, ледве бочок не побили...

— А в мене з паровика воду вициділи, ділити почали...

— А мої просто полягали й лежать: сам молоти!

— Ми, кажуть, бастуємо... Доки не вдовольните, не станемо до роботи — й квит!

Панич крокував по ганку, то знімаючи, то знов надіваючи пенсне. Все було серйозніше, ніж це уявляв він собі спочатку. Пахло тут не випадковими безпорядками, за всім цим почувалась чиясь єдина, тверда, спрямовуюча рука. Токи водночас припинили роботу, всі в одну точку б'ють... Забастовка? Загальний страйк строковиків? Після 1905 року такого ще не було у фальцфейнівських маєтках... А суша, а тисячі кіп недомолоченого хліба стоять! Як же бути? Вдатися до губернатора? Викликати козаків? Але це теж недешево обійдеться... Газети підіймуть галас... Будеш роз-

плачуватись не тільки вівсом та смушками, а й своїм ліберальним реноме!

Було над чим поламати голову... А тут ще, зачувши про водяний бунт, з'явилась до контори, під руку з ігуменшею, Софія Карлівна, стала лізти не в своє, допитуватись, чи не йдуть забастовщики на Асканію.

— Нікуди вони не йдуть,— нервово відповів матері Вольдемар.— До того ще далеко.

Пані під своєю кокетливою парасолькою полегшено зітхнула.

— У мене там зараз чаплинські сидять...— підібравши губу, почала вона розповідати синові, але Вольдемар раптом звився на це як ошпарений:

— Ще їх тут зараз бракувало! Чого їм треба, розбійникам?

— Чекай, Вольдемаре, вислухай ти мене спершу. Це зовсім не ті, кого ти маєш на увазі. Приїхав чаплинський панотець з церковним старостою, і, по-моєму, вони добру річ пропонують... У них там теж неспокійно, голота нахабніє, нахваляється йти на наші колодязі...

— Що вони пропонують? — нетерпляче запитав панич, почуваючи себе сьогодні вправі розмовляти з матір'ю незалежним, навіть грубуватим тоном.

— У них виникла ідея,— пустила очі під лоба Софія Карлівна,— влаштувати спільний хресний хід по полях з іконою Касперівської божої матері [1]. Зокрема, вони просять, щоб наш хор хлопчиків також взяв у ньому участь... Ти як вважаєш?

— Дитяча молитва,— промовила ігуменша, неприязно глянувши на єретика-панича,— доходить до бога найшвидше.

— Навпростець тобто? — зауважив котрийсь з прикажчиків.— Нам цього й треба, в нас теж усе аж кричить дощу... По дві пари волів запрягаємо в плуги, скиби такі виламують, що молотом не розіб'єш...

— Я не заперечую,— промовив до матері Вольдемар, стримуючи роздратування.— Ідіть, робіть, влаштовуйте...

— А про це... про смуту в степу, ти, сподіваюсь, дав уже знати кому слід?

[1] Назва «чудотворної» ікони, походить від с. Касперівки, в якому вона зберігалася. В засушливі роки ікону брали напрокат усі південні села.

— Маман, прошу вас не втручатися в ці речі,— роздратовано кинув панич.— Ідіть, ради бога, ми самі тут як-небудь розберемося...

Парасолька ображено підстрибнула в повітрі і неквапом попливла між прикажчиками, що розступилися перед нею.

Поява кожного нового гінця, що прибував із степу, діймала панича все дошкульніше. Жоден нічим не порадував, привозили самі неприємності, вісті — одна гірша за другу. Пригінчому Грищенку, що останнім приплюхав охляп з далекого табору Кобчик, панич не дав навіть рота розтулити.

— Каналіє, ти ще й смієшся? — ошелешив він небораку (хоч той і не думав сміятися). — Тобі весело? Вирахувати з його платні за бунт, за весь простій молотарки на Кобчику...— І тут же накинувся на інших: — А ви куди раніше дивились? За що я вас годую, за що вам гроші плачу?

Перетоптувались, пеклися на сонці холуї. І в степу вітром палить, і тут, у затишку, гнівом на тебе пашить... Скрізь попихачеві жарко. Піт градом котив з кожного. Хоробріші пробували відборонятися від наскоків панича:

— Хто ж знав, що таке скоїться... Не перший же день таку п'ють... Погудуть, бувало, погудуть та й утихомиряться...

— Може, воно й зараз нічого б не сталося, так сигнал же було дано...

— Який сигнал? — насторожився одразу урядник в черкесці.

— Свистками вони з току на тік пересвистувались, ото й довело... Ми думали, що то машиністи так, жартома іноді перекликаються, а вони, виявляється, між собою розмову ведуть на свистках, знаки подають один одному: бастуй, мовляв, кидай роботу...

— Це що таке? — обернувся Вольдемар до управителя.— Сигналізація між токами? Хто ввів? Хто дозволив?

— Вперше чую,— засмикався Густав Августович.— Для нас це сюрприз...

— Сюрприз! Для вас усе сюрприз! А вони, може, з чорноморськими кораблями уже пересвистуються! Хто перший почав, ну?

Затупцялись прикажчики.

— Нібито з Гаркушиного току вийшло,— бовкнув пригінчий з хутора Сухого.

— Не слухайте його, паничу! — вигукнув Гаркуша, наливаючись кров'ю.— По злобі він на мене!

— Та чого ж ти, Савко, відпираєшся? — загули інші прикажчики.— З твого току почалось. А їм тільки подай: всю Таврію обсвистять...

— А-а, так це ти?! — аж витягся через перила Вольдемар до Гаркуші.— Заводіяк переховуєш? Ну, я ж тобі... Ну, ти ж у мене... Марш на тік, негіднику. Сам розводь тепер паровика, з об'їждчиками молотитимеш!

— Паничу,— зняв картуза Гаркуша,— рад би, але... я біля паровика... не мастак.

— Не мастак? Ти тільки біля куховарки мастак? Ціпа тоді бери! Ціпом будеш з куховаркою всю ніч мені молотити!

Ні живі ні мертві стояли прикажчики. Розійшовся панич... Якщо вже свого любимчика не щадить, то їх теж не помилує. Гаркушу з ціпом на цілісіньку ніч, а їх, мабуть, в кам'яні котки впряже, всю ніч буде ними, як чортами, гарманувати.

— А ви чого стовбичите? — попустивши Гаркушу, нарізався панич на інших.— Накоїли, натворили там, а тепер до панича, хай панич розхльобує? Що я — усмиритель? Що в мене — військо? Марш по таборах! Всіх на ноги! Щоб зараз же токи стали до роботи!

Заштовхалися, задкуючи від ганку, прикажчики. Відступивши трохи, знову закам'яніли в нерішучості. Добре тобі тут кричати, піди там покричи...

— Як же все-таки бути, паничу? Декотрих то вламаємо, а от машиністи... Не послухаються вони нас...

— А час дорогий... Суша така, що від найменшої іскри все спалахне...

— Що там, Мазуркевич? — звернувся в цей час Вольдемар через голови прикажчиків до сухорлявого франта в бриджах, що із стурбованим виглядом поспішав прямо до ганку (це був перший помічник головного управителя).

— Стала водокачка,— замогильним голосом повідомив з ходу Мазуркевич.— Припинили роботу цегельня, артіль землекопів...

— А їм то що?— вигукнув на високій верескливій ноті панич.— На водокачці води їм мало?

— На знак солідарності з токовиками... Я щойно з майстерень: там цілий мітинг Привалов зібрав...

— Привалов?

— Він, здається, всьому тут голова...

— Бач, хто верховодить!— аж підстрибнув Гаркуша.— Де кубло, а на кого валять!..

— Гаразд... я йому це пригадаю,— процідив панич і, пошепотівшись про щось з чеченським урядником, звернувся до прикажчиків:— Роз'їжджайтесь по таборах, нічого вам тут час гаяти... Скажете... гм... обіцяв панич... Побаламутились, пошуміли, мовляв, і досить... Машиністам після обмолоту — нагорода. Дівчатам — на хустки.

— А вода? Через неї найбільше...

— Буде й вода... Повернуться ось із Каховки верблюди — верблюдами будемо доставляти звідси, з артезіанів. Чули? Так і передайте!

Похнюплені роз'їжджалися прикажчики від контори. Тюканням проводжали їх невловимі хористи. Прокльонами осипали жінки від казарм. Події в степу сколихнули вже весь маєток. Асканійські казарми не переставали клекотіти в ці дні: ще не вичах нагрів збудження, викликаного серед робочого люду трагічним весіллям Яшки-негра та Ганни-покоївки, як уже забурунило все кругом, старе й мале загомоніли про водяний страйк у степу, гаряче співчуваючи страйкарям.

Гаркуша вибрався за околицю в якнайгіршому настрої. На шматки порозривав би він отих невловимих хористів, що хором витюкали його за Асканію, вказуючи кожному на холуя-молотника, який муситиме ціпом вибивати панські стоги цілісіньку ніч, коли й чорти навкулачки не б'ються... Не паничевих погроз боявся Гаркуша найбільше, інше зараз гризло його. Дуже не хотілось йому повертатись на тік до збурених своїх строковиків, де ненавиділи його смертельною ненавистю, де кожна заробітчанка готова була видерти йому очі... Понабирав земляків на свою голову!

Хай би терпів за своє кревне, а то за чиє? За панське. І доки це тягтиметься, доки йому бігати в козачках? Коли він уже поїде в Каховку не для когось набирати строковиків, а для себе? Чи, може, все то брехні? Може, по-пустому плещуть язиками по «Просвітах»? Бун-

тарів з кожним роком більшає. Галасують, що навмисне поїть він строковиків поганою водою, щоб частіше нездужали, щоб більше вираховували з них за неробочі дні... А хіба в інших таборах не так? Хіба на Бекирі та на Комишевому краще? Що ж то буде за прикажчик, коли в нього за літо ніхто не занедужає, з ким він тоді восени зостанеться, коли людям вийде строк і всі розженуться додому? Чи йому тоді вже робочі не потрібні? Останньому пригінчому відомо, що хто влітку з животом прокачався — отой на осінь тільки й робітник, бо нікуди йому буде податися звідси... Треба тільки вгадати, коли і як,— на те ти й прикажчик... В найгарячішу пору в доброго прикажчика знайдеться і свіжа вода, і свіжа їда, ніхто не валятиметься з животом, а як тільки полегшало трохи між роботами — так, дивись, і лазарет!.. І хіба панич цього не розуміє? Дурника з себе корчить — він, мовляв, добрий, він тільки милує, прикажчики всьому вина... А зостанеться після покрови без нікого — тебе ж першого прожене!.. Легко йому чужими руками жар загрібати. Наказав ось їхати, всіх піднімати на ноги... Спробуй їх підняти паничевими цяцянками-обіцянками! Ні, не тим вони духом дишуть!..

Все звалилось Гаркуші, як сніг на голову. Ще вчора нічого не було помітно. Перетягли темнотою паровика з Кураєвого на інший степовий тік, зранку почали вже й молотити на новому місці... А як привезли воду — тут усе й зчинилося!.. Дівчата хотіли його самого мулом напоїти, а Бронников тим часом почав свистком притьохкувати на якийсь особливий манір...

Треба ж було так статися, щоб саме з його, з Гаркушиного, току пішов сигнал! Хто міг подумати, що якраз його машиніст у них головний сигнальник? Пригрів змію за пазухою... Ніби й не розбишака, із-за дрібниць з Гаркушею ніколи не загризався, а як наступив момент — показав себе... Недаром же він вчащав на водокачку до того механіка... Бронникову та його підголоскам — ось кому передусім треба в'язи скрутити! Не розкусив Гаркуша його своєчасно, за те й перепало йому сьогодні... Що ж: не дрімай, прикажчику, не лови гав!

Як побитий, трюхикав у сідлі, озираючись довкола. Не курять токи. Ніякого руху в степу. Самі собі строковики зробили неділю!

Чабани стоять з бурдюками біля порожніх колодязів, повитріщались чогось на Асканію. Що вони там набачили?

Гаркуша озирнувся і похолонув: розгорнуте червоне полотнище палахкотіло над асканійськими парками, на самім верху водонапірної башти. Хто ж це туди добутися зміг? Не інакше, як оті шибеники хористи!.. Направити є кому, а їм тільки свисни: видеруться хоч на небо!..

— І ви, Мануйле, туди очі вп'яли?— докірливо кинув Гаркуша, трюхикаючи мимо колодязя і впізнавши серед чабанів чаплинського атагаса.— Не соромно вам старістю?

— Який я старий,— браво відповідав атагас. Око ще далеко сягає!..

— Диво найшли...

— Та так, що давно й не бачили такого: після дев'ятсот п'ятого, вважай, оце вперше...

— Радуйтесь!

Атагас замість відповіді приклав ще й руку козирком на очі та все вдивлявся туди, де яскріло-майоріло червоне за сухими далями, над баштою, найвищою в степу.

XLII

На Гаркушиному току в цей час вирувала незвичайна сходка. Сюди поприбували посланці з інших таборів, щоб спільно виробити вимоги страйкуючих до головної контори. Це було справжнє свято строкового люду, який раптом відчув себе господарем становища на токах.

Те, що строковики вперше за літо, наперекір панським посіпакам, вільно зібралися на оцю свою гарячу степову сходку, що вони не просто ремствують та лаються з прикажчиками біля діжок, а чорним по білому на папері записали: «Свіжої води вволю і ніяких водяних пайків!»— уже саме це підносило людей у власних очах і надавало їхній боротьбі нового забарвлення. Войовничий, радісно-грізний настрій охопив усіх. Розбуркане відчуття власної сили декотрих просто п'янило, а те, що посланців від інших таборів, обшарпаних, босих, з тиковками води на мотузках, матрос

величав «делегатами», тільки підсилювало новизну й урочистість моменту.

Не затурканою, безвольною масою, а людьми, що самі можуть вирішувати свої справи, стояли вони на токовищі, уважно слухаючи промовця.

Промовляв Бронников.

— Наші збори наближаються до кінця,— говорив матрос, стоячи на високому ворохові по коліна в пшениці.— Вас, шановні делегати, вже чекають люди на токах. Ідіть передайте їм, що ми не самотні, що нас підтримують робітники асканійської водокачки, майстерень, цегельні... Отже, коли ми будемо діяти згуртовано, без анархії, ми обов'язково виграємо страйк! Тут сьогодні лунали деякі аж надто гарячі голоси, що добре було б, мовляв, пустити по токах червоного півня... Від імені страйкового комітету я хочу застерегти проти цього: сліпий бунт може тільки пошкодити нашій свідомій справі.

— Вірно!— кинув з натовпу Мокеїч, який теж був у числі делегатів. Після Каховки борода йому ще більше відросла, обличчя зробилося бронзовим.— Хліб не винуватий!

— Так. Ні хліб, ні паровики не винуваті. Нічого машини трощити — не від них іде лихо... Винуватці — там!— вказав Бронников рукою в напрямі головного маєтку.— Вони, кровопивці, перетворили цей степ на каторгу для тисяч і тисяч строковиків! Вони не вважають нас за людей, вони хочуть поїти нас мулом, що зостається після худоби, але ми їх провчимо! Якщо вони встигли забути про броненосець «Потемкин»— ми їм нагадаємо. Хай знають, що нині не один він з моря,— десятки таких броненосців димлять уже і на суші, навкруги нашої Таврії. Могутні заводи Півдня — оце наша опора, оце найгрізніші наші броненосці, товариші. Стійкий організований заводський люд — ось на кого ми, степові пролетарі, будемо рівнятися. Звідти черпатимем наснагу, звідти перейматимем велику й сувору науку боротьби!..

Пристрасні, пройняті незламною вірою слова матроса глибоко западали в серце строковикам. В захваті дивилася з натовпу Вутанька на нього, щаслива й горда за свого Леоніда, який належав зараз усім своєю мужністю, своїм розумом і навіть отими рідними, почаїному розкрилениими бровами. Часом їй уже здава-

лось, що в їхніх стосунках не сталось ніякого розладу, що ревнувати його до когось було б недоречно, що саме тепер вони стають ближчі одне одному, ніж будь-коли.

XLIII

Відколи Леонід відкрито очолив страйк, він не раз ловив на собі той дивно ясний, новий, просвітлений Вутаньчин погляд. Дівчина немов хотіла надихнути його, сказати, що вона з ним у цей напружений і відповідальний час. І самій Вутаньці те, що сталось між ними, вже здавалося тепер якимось лихим, моторошним непорозумінням. Леонід, якому всі тут довірялись, до якого всі прислухались, який, по-новому розкрившись перед строковиками, сміливо навчав їх тепер своєї залізної правди, невже міг він бути з нею, з Вутанькою, неправдивим? Ніяк не в'язалося це між собою, не вкладалося їй у свідомість. І коли після сходки Леонід, переговоривши наостанку з делегатами, що вже вирушали на токи, став раптом шукати когось очима серед дівчат, Вутанька відчула, що це — її!

Знайшов, посвітлішав на виду:

— Вутанько!

І вона з готовністю вийшла з-поміж дівчат і сміливо прилюдно понесла йому назустріч свої усміхнені вишнево-золотисті рум'янці.

Потім було оте найсолодше, ота ніжність знову віднайденої руки... Порипувала, немов у свято, гармошка, розцвітаючи міхами в руках Андріяки, дріботіли на сонці дівчата, приязно підморгуючи Вутаньці, а вони — Леонід і Вутанька,— удвох сиділи осторонь, немов у пухких золотих кріслах, пірнувши по груди у свіжій пшеничній соломі, яка навіть і в притінку ще пахла сонцем...

Легко, як у щасливому сні, було їм розмовляти. Більше, ніж за всі попередні рази, дізналась Вутанька отут про свого милого... І що приїжджала то не коханка до нього морська, а вчителька його з Херсона, правдистка, може, якраз та, що стояла під шаблями в Каховці... І що не на торгових ходив він посудинах, а на військовому кораблі, і звання йому справжнє — комен-

дор. І що навіть не Бронников, а Бойко було йому прізвище, комендор Бойко... Багато що прояснилося тут Вутаньці...

— Відкриваюсь тобі, Вутанько, найбільшою правдою про себе, такою, що дають за неї каторги, такою, що не сказав би ні приятелеві, ані коханці... Таку говоримо ми лише тим найближчим, рідніш за батька й за матір, тим, кого називаємо поміж себе: товариш... Першій тобі я відкриваюсь, Вутанько, і можеш тепер зрозуміти, хто ти для мене є в житті...

— Товариш... Як гарно! Виходить, я тобі теж... товаришка, так?

— Виходить — так.

— Любий! Що б не було, що б не трапилось, знай: ніколи ти не розкаєшся, що відкрився отут мені... Батько мій теж з товаришами дружив... За те й замордували його такі, як Гаркуша...

Розпарений Гаркуша, притрюхикавши на тік, застав свято серед будня: гармонія, танці...

— А ті чого тут були... з інших токів?

— Як — чого? У нас свято, в гості люди приходили!..

Дожився прикажчик: у вічі глузують... Став викладати паничеві обіцянки — не захотіли й до кінця дослухати.

— Хай він подавиться своїми хустками.

— В дарованих хустках тільки покритки ходять!

Даремно й верблюдами намагався спокушати дівчат Гаркуша.

— Хай хоч верблюдами, хоч чортами возить, аби свіжа була вода отут!

— Доки не понапиваємось артезіанської досхочу — пальець об палець не вдаримо...

І вже махнула якась у повітрі хусточкою:

— Грай, гармоністе!

«Горлиці» заграв гармоніст. З гуком-перегуком пішли дівчата в танець.

«Ну доберемося ж ми до вас»,— лайнувся в думці прикажчик і, посновигавши ще деякий час по токовищу, знову сів на коня і повіявся кудись у степ — чи на Кураєве до куховарки, чи, може, до батька на хутір...

До вечора гуляли строковики на Гаркушиному токовищі.

А десь після півночі, коли вже всі спали, несподівано з'явилась у таборі Ганна Лавренко. Прийшла

змучена, боса, в подертому одязі, як старчиха. Розколошкала дівчат, перелякала їх своїм виглядом.

— Ганно, звідки ти?— кинулась до подруги гаряча зі сну Вутанька.— Що з тобою, Ганно?.. Як з хреста знята!..

— Тихше, дівчата, тихше, ради бога,— просила Ганна, знеможено опускаючись на солому.— Мені здається, що вони гнались за мною, що десь стукотіла в степу тачанка... А то, мабуть, серце моє билося, стукотіло...

— Ганно, що ти говориш? Хто гнався?

— Ой подруженьки, що я перенесла,— відходячи, зітхнула Ганна і схилилась Вутаньці на плече.— Серед ночі прийшли дядьки з паничем, двері почали рвати... У вікно вискочила, у кущах пересиділа, а потім — оце до вас... Куди ж мені більше? Я чула, що у вас тут бунт?

— Бунт і є, Ганно,— відповіла Вутанька.

— Де ж ваш бунт, коли ви... спите?

— А що ж нам ала-ла кричати?— усміхнулась Вутанька.— Ми тепер без зайвого лементу бунтуємо. Позаводському!

— Он як... Мені аж не віриться, що це я вже з вами... Як у вас тут ловко...

— Чекай, та в тебе й руки порізані?

— Оце ж як із вікна виламувалась...

— Ну годі вже, вгамуйся, лягай отут біля мене,— посунувшись, вклала подругу Вутанька.— Замучили вони тебе, бідолашну...

Лягла, скоцюрбившись, Ганна, полягали й дівчата.

— Тремтиш ти вся,— промовила згодом Вутанька.— Може, тебе чимось укрити?

— Ні, душно мені, Вутанько, не треба... І вже не страшно мені їх, а тремчу... Доконали Яшу!

— Чули ми, Ганно... Заспокойся, не бійся вже їх: тут тобі є оборона... Хай тільки поткнуться сюди, душопродавці...

Важко дихала Ганна. Біліло при зорях крізь роздерту кофтину повне, розкішне її плече.

— Ти ще не спиш, Вутанько?

— А що?

— Віриш, пропала б я, коли б ще й ви мене відцуралися... Всю силу розтратила, поки воювала з ними, проклятими. Спустошили вони мене... Знаю, була б я щаслива з ним, із Яшею. А тепер? Що я? Наче ота їхня

чорна буря пройшла по моєму коханню, потоптала, понівечила все... Було на душі — як весняний степ, а зосталося згарище чорне... На Герцогському валу поховали його... і, як Серафимі, білий камінь горючий поставили Якову Томасовичу за вірну службу!..

Затремтіла Ганна, б'ючись у глухому риданні. Пригорнула Вутанька подругу, стала втішати, доки так і поснули обидві.

XLIV

Наступного дня стало відомо, що в Асканії арештовано голову страйкового комітету механіка Привалова. Але страйк тривав. Жоден тік не молотив.

Вранці люди на токах були вражені великим дивом: високо над степом плив аероплан. Тисячі очей стежили за ним із землі, майже ніхто раніше не бачив такого.

Баби хрестилися. Дівчата махали аеропланові хустками. Урочисто притихлі стояли хлопці, проводжаючи поглядами в далечінь дивовижну залізну птицю, охоплені бентежним передчуттям нових часів, що наступають, нових суворих подій, учасниками яких їм доведеться бути...

В передобідню пору на обрії з'явились каравани фальцфейнівських верблюдів, прямуючи від головного маєтку до степових токів. Більше ста верблюдів було цього дня запряжено у водовозки, зав'язано бурдюками та барилами з артезіанською водою.

На токах тріумфували. Шумливим натовпом висипали Гаркушині строковики на доріжку зустрічати незвичайних водовозів. Верблюди повагом наближались. Передній, ступаючи з барилами наперевіс, бундючно ніс свою маленьку голову, поглядав на дівчат невдоволено і звисока, точнісінько, як панич Вольдемар.

Вутанька не втрималась, розсміялась:

— А гляньте, впізнавайте, дівчата, чи це не панич у верблюда вже обернувся? Чи не сам часом воду припер, аби тільки молотили? От що значить, коли дружно проти них стати — по-морському та по-пролетарському!

Засвистіли свистки, перекликаючись від току до току, вимовляючи словами: во-да є! во-да є! во-да є!..

Ожила строкова Таврія, піднята на ноги роздольним

металевим хором. Тихо, лунко. Степ як суцільний кришталь, і гудки, гудки, гудки перекликаються між собою радісним перекликом переможців...

Однак радість була недовгою. Того ж дня нагрянули на Гаркушин тік карателі. Приїхав становий пристав з Олешок зі стражниками, наскакало чорної чеченви на конях, що, як усмиряла степовиків ще в 1905 році, так і зосталась відтоді у Фальцфейнів на службі. Дехто подумав, що цей набіг влаштовано в зв'язку з приїздом царя, який нібито мав прибути з Лівадії (ніхто ще не знав, що цар, минувши Асканію, вже спішно відбув до Петербурга).

Стирлувавшись осторонь, край токовища, карателі спочатку розмовляли з прикажчиком, нікого з строкових не чіпали. Робота не припинялась. Гула молотарка. Бронников спокійно порався біля паровика, не звертаючи, здавалось, на карателів найменшої уваги. Пристав тим часом, злігши на крило тачанки, щось записував зі слів прикажчика, зрідка позираючи спідлоба на тік. Через деякий час до нього було покликано Бронникова, Прокошку-орловця і Федора Андріяку.

— Оце вони заводіяки,— сказав Гаркуша, коли хлопці підійшли до пристава. Бронников при цьому тільки презирливо глянув у Гаркушин бік і промовчав.

— Ви брати?— звернувся пристав до орловця та Андріяки, що стояли поруч, плече в плече, обидва рослі, червоні від сонця і в цей момент справді чимось дуже схожі між собою. Обидва поблимували на пристава з веселим глумливим викликом.

— Ви як у воду дивились,— сміливо відповів орловець.— По крові — брати, по долі — супутники...

— І по чинах рівня,— додав Андріяка.— Обидва рожни шпурляємо..

Пристав, насупившись, видивився на хлопців нерухомим жаб'ячим поглядом і, зробивши в паперах якусь помітку, приступив до Бронникова:

— Це ти, значить закликав пустити по токах червоного півня?

Машиніст спокійно заперечив. Андріяка та орловець теж в один голос підтвердили, що нікого він до цього не закликав, а навіть навпаки...

— Краще не відпирайтесь!— нетерпляче вигукнув збоку Гаркуша.— Посидите в Олешках в арештному домі, там з вас усе видавлять...

— Ні, це, видно, такий, що арештним домом його не злякаєш,— промимрив пристав, ніби роздумуючи, і несподівано гаркнув підлеглим:— В'яжіть їх!

Однак пов'язати виявилось не так-то просто. Якогось щуплого стражника, що першим розігнався до хлопців, Андріяка так садонув ногою в живіт, що той тільки кавкнув, відлетівши мемелем далеко вбік...

— Чого ж ви стоїте?— зарепетував пристав, завбачливо заносячи ногу в тачанку.— Беріть їх! В'яжіть!

Опричники кинулись скопом. Вихор знявся біля хлопців, що дали тепер собі волю. Орловець бив наповал. Леонід, немов і не натужуючись, якось по-морському піддавав короткими ударами то одному, то другому, то головою, то своїми якорями в підборіддя, аж клацали з видзвоном щелепи, і снопами розлітались ожирілі стражники та чеченва врізнобіч. Уже й Гаркуша встиг десь вхопити в завірюсі свою долю — стояв тепер віддалеки з розквашеним носом і, сякаючись кров'ю, давав звідти поради чеченцям:

— Ви кинджалами їх, кинджалами!..

Але пристав, що сидів уже в тачанці, не дозволяв пускати у хід зброю, велів брати злочинців голіруч.

Відпирхавшись, попідбиравши з землі картузи та папахи, опричники знов накидались на хлопців, щоб знову розлетітись врізнобіч сторчака, нікого не зв'язавши.

— Ми з вас позгонимо жир!— весело вигукував орловець.— А то даром панський хліб їсте!

— Хіба ж так б'ють? Отак б'ють! — гримів Андріяка, валячи противника одним ударом.

Захекалась служба, хоча й на хлопцях уже полопались сорочки, оголивши мідно-червоне груддя вузлуватих в напрузі м'язів.

Тим часом токові, кинувши роботу, вже з гвалтом збігались до місця побоїща.

— Назад! Посторонись!— ревнув їм пристав і звелів стражникам відігнати токових шаблями. Зблиснули на сонці шаблі, відхлинув натовп... Вутанька, що без пам'яті летіла з вилами на якогось чеченця, раптом була зупинена різким, тривожним Леонідовим окликом.

— Вутанько, не треба! — вигукнув він їй щосили, підводячись з гущі побоїща, розпатланий, заюшений кров'ю, в геть потрісканій тільняшці.— Ми самі...

І бійка закипіла з новою силою, знялась курява, клуб-

ком пішло все по землі. Могутньо струшували з себе хлопці купи ворогів, випручувались знов і знов, але сили були занадто нерівні, і нарешті на них навалилися, пов'язали, викручуючи на спинах руки.

Кинута напризволяще молотарка ревла порожнім барабаном, все на ній трахкотіло, паровик, розчахкавшись, бурхав з труби густими іскрами.

— Біда!— підскочив до пристава Гаркуша.— Видно, гаситель не в порядку! Гляньте, іскри вилітають снопами!

— А я ж при чому?— роздратовано здвигнув плечима пристав.— Я не машиніст.

— І я не мастак... Як же тепер? Може, ви розв'яжете його,— кивнув прикажчик на Бронникова,— хай полагодить, а тоді зв'яжете знов?

— Ні, спасибі,— усміхнувся Бронников, витираючись закривавленою щокою об плече.— Локомобіль я залишав у порядку, моє діло тепер сторона. Лагодьте! А я краще подивлюся звідси, як ви будете його лагодити, як самі будете пускати Фальцфейнам червоного півня...

— Так що ж — топку заливати?— звернувся Гаркуша до пристава і, не одержавши відповіді, мерщій кинувся до паровика.

Пов'язаних поклали під соломою, відганяючи від них дівчат, що кидались витирати хлопців хусточками. А самим хлопцям, спітнілим, заюшеним кров'ю, здавалось, і горя мало. Лежали, як притомлені богатирі, веселі, обірвані, поскручувані, у вузлах набряклих молодих м'язів.

— За дівчат ми побоювались,— говорив орловець стражникам,— на них оглядались, а то б чорта з два ви нас пов'язали!..

— Куди ж вас тепер?— не спускаючи з Леоніда очей, запитувала Вутанька, нетерпляча, розпашіла, готова кинутись до нього щомиті крізь частокіл озброєної варти.

— Не знаю, Вутанько...— майже весело відповів Леонід.— Думаю, що недалеко. Мабуть, в Олешки.

— І я піду в Олешки!— гаряче вигукнула дівчина, ще навіть не уявляючи гаразд, де ті Олешки.

— Що ти, Вутанько... Нас скоро випустять... Нічого у них не вийде. Бач, як в'язне он пристав до людей з протоколом, а підписувати ніхто не хоче.

— Нема дурних... Повиводились!

Чеченці в цей час, обступивши Гаркушу, вимагали, щоб давав підводу везти арештантів. Гаркуша відмахувався: було йому зараз не до цього. Стояв серед току в сажі, як сажотрус, ламаючи голову, з ким і як далі молотити. Він таки й справді виявився не мастак: іскри то загасив, але разом з ними загасив і паровик.

Тим часом від Каховки знялась над шляхом хмара куряви — мчала Вольдемарова чортопхайка.

Панич приїхав на тік похмурий, чимось збентежений. Встаючи з автомобіля, вдав, ніби не помітив Ганни, що стояла віддалеки, знову закіптюжена, знову з граблями в руках, пронизуючи панича повним закам'янілої зненависті поглядом. Прикажчик, метнувшись до хазяїна, став похапцем пояснювати причини затримки на току, але панич, слухаючи його одним вухом, уже голосно звернувся до пристава, так, щоб чули всі токовики.

— Розв'яжіть їх,— вказав він на поскручуваних під соломою хлопців.

Пристав отетерів. Пороззявляли роти й стражники, уквітчані свіжими гулями та синяками. Але запопадливі чеченці, миттю осідлавши пов'язаних, уже мовчки зривали з них аркани.

— На цей раз я їм дарую,— урочисто вів далі панич.— Хай стають домолочують швидше, бо незабаром їм бути... в солдатських шинелях. Свою провину вони матимуть змогу спокутувати кров'ю на полях битв!..

Весь тік ахнув у страшній догадці...

Війна!

XLV

По селах виходять на паперті батюшки:

— Браття! Народе православний! Германець напав на нас... Помолимось за доблесне воїнство христове, за перемогу над германцем...

Падають на коліна батюшки, а за ними падають і всі люди, цілують землю.

Щодня правляться молебні за руське побідоносне воїнство.

Каховка знов, як під час ярмарку, переповнена людом. Але не весняними розмаїтими барвами палахко-

тіла в ці дні вона, не карусельним малиновим дзвоном злегка передзвонювала — іншим гомоном гомоніла тепер, нагадуючи собою величезний військовий табір. У плавнях глухо погримували учбові стрільби. На пристані тюками вивантажували сірі солдатські шинелі та амуніцію. Скрізь по містечку йшов перекли, лунали команди, зблискували погонами офіцери, сортуючи, муштруючи новобранців.

А всіма шляхами зі степу рухались і рухались на Каховку підводи, везучи в бурих завіях партії покликаних до війська степовиків.

Непривітний вигляд мали в ці дні степи. Втратили свою прозору весняну чарівність, потьмарились, засвистіли, як гола пустеля. Пилюка на пожухлих травах, пилюка в повітрі, суцільною завісою темніє вона довкруг по не обмитому дощами небосхилу. З кожним днем густішають темно-брунатні завіси, здіймаються все вище в небо, наче хто поступово зводить глухі мури по обріях довкола степів. Величезні кураїни-перекоти-поле, пружно підплигуючи по відкритих рівнинах, котяться й котяться десь зі сходу на Каховку. Могутні вихори ходять стовпами по всій Таврії, вгвинчуючись у небо.

У вітряний день замислені стояли на околиці Каховки Мурашко та Баклагов, проводжаючи очима новобранців. Щедрими були для батюшки царя облуплені саманові села Півдня! Рідко він, правда, згадував про всяких там своїх чаплинців, сірогозців, строганівців та маячан, закинутих у безводних степах... Не чув, коли копали ночами колодязі, не бачив, коли взимку згрібали сніг по околицях. Зате неодмінно згадував їх при збиранні податей, прокидалась у ньому увага до них у часи лихоліття, коли треба було формувати полки, коли табунами виставляла Таврія до прийому в Каховку міцних та загорілих своїх синів — чабанів та хліборобів, солевозів та рибалок, відриваючи їх від сімей, від рідних домівок, щоб лягали вони потім десь, поруч з волгарями та сибіряками, по братських могилах або ж повертались додому в рясних георгіївських хрестах.

Ридаючи, справляли проводи села. З піснями, то відчайдушно-розгульними, то тужливо-роздольними, торохтіли вози на Каховку.

В суворій задумі слухали новобранську тугу Мурашко та Баклагов, і були їхні думи зараз про живучу оцю

Каховку, що клекотіла щовесни дикими людськими ярмарками, що горіла влітку сипучими вогнями-піскаами, що заливалась нині безвихідно-розгульним, хапаючим за душу співом майбутніх героїв... Вузлом сходились тут, у Каховці, стежки поколінь. Судилось їй бути віковим згустком їхніх пісень і сліз, журби й веселощів, найгіркіших розчарувань і чистих, як степові міражі, поривів.

Їдуть і їдуть... З економій, степових таборів, з рудих саманових сіл... Всіма степовими трактами — на каховське ярмарчище... Хто з них повернеться звідти, з війни? І якщо повернеться, то — ким? Яку науку вони винесуть з фронтів, якою мовою після повернення розмовлятимуть з фальцфейнами та родзянками?

— Ціле літо везли на Каховку... сіно... вовну... вершки... А тепер докотилося... ех!

Не доказав Баклагов. Але Мурашкові й так було зрозуміло, що мав на увазі його суворий і насуплений друг. Зі своїми настовбурченими вусами та банькатими очима з-під хмурих брів Баклагов мав сьогодні якийсь особливо колючий, сердитий вигляд. Здавалось, невдоволений він на всіх і на все: на вози, навантажені людьми, на каховські облуплені мазанки, на піщану гостру поземку, що в'ється під ногами і потроху замітає десь подвижницькі його шелюги... Сонце стояло високо, але дневі не вистачало нормального освітлення. В насиченім пилюгою повітрі вже зловісно бриніла незвичайна, характерна для передбур'я гаряча сухість. Важко було дихати.

Іван Тимофійович, помітно посивілий в столичних мандрах, був і зараз споряджений по-дорожньому: з рюкзаком за плечима, з палицею в руці. Повернувшись напередодні з Пітера з відхиленим проектом і переночувавши в Баклагова, він зібрався оце на Асканію, сподіваючись, що в дорозі йому трапляться попутні підводи. Поки що йшли вони тільки зі степу, і жодна — в степ.

— Рушатиму,— сказав Мурашко, обтрусившись.

Баклагов засопів:

— Перегодинив би ти в мене, Тимофійовичу... Бачиш, заходить...

Вітер зривав зі степу хвилі куряви. Сонце світило тьмяно, без літнього блиску, обрії на сході самі собою, без хмар, потемніли, стали схожими на поля: підняті

далекими бурями грунти нерухомо висіли в повітряному океані, розгорнувшись упівнеба.

Десь за сотні верст від Каховки в ці дні вже бушувала чорна буря. Напередодні в південних газетах з'явились тривожні телеграми з Ростова, в яких повідомлялось, що вітер несе на місто хмари пилюки, що поблизу Таганрога Азовське море, відхлинувши від берега, зникло з очей, оголило на багато верст морське дно. Судна в порту, збившись у безладді, лежать на боках. Буря, чорна буря ось-ось заволодіє і таврійським небом.

Все це мав на увазі Баклагов, радячи приятелеві перегодинити в Каховці, хоча й сам він на місці Мурашка навряд чи всидів би тут, коли було вже рукою подати до сім'ї, до саду, до всього того найдорожчого, що зоставалось тепер у Івана Тимофійовича і що йому, може, знову доведеться невдовзі покидати (бо вже, певне, й на нього десь шиють шинель).

— Ні, друже... Я ще встигну перескочити,— відповів Мурашко, спокійно поглядаючи в степ.— Там же ждуть...

Голос його здригнувся глибоко прихованою ніжністю.

— Дивись, Тимофійовичу...

Баклагов провів приятеля до тракту, і там вони розпрощались.

Пішов понад шляхом Мурашко.

Важко дихалось. Сухим повітрям все висушувалось у грудях, кров постукувала в скроні. І лише ясний образ Світлани, раз у раз напливаючи з потемнілого небосхилу і мовби притягуючи його до себе, надавав йому сили ступати крок за кроком вперед насупроти вітру.

Незнайомі підводи нескінченним потоком котились назустріч. Буйний спів розлягався, танув і знов закипав, розшматований вітром.

— Сірогозькі, видать?

— Сірогозькі, дядю!.. Або груди в хрестах, або голови в кущах!..

Відчайдушні, готові на все, компаніями співали на возах, що їх, здавалось, самим вітром уже котило на Каховку... Поспускали босі ноги з полудрабків, співають... Хоч цим, хоч піснями щедро споряджала Таврія своїх синів в дорогу. Поміж іншими співанками везли новобранці вже й ту — про машину, про свисточок!—

складену невідомою їм дівчиною-заробітчанкою у степу на жнивах... Починалась ліричною дівочою журбою, переходила у рекрутський могутній відчай... «Налий, мати, стакан рому, бо я їду до прийому... гей-гей, йоха-ха-ха, бо я їду до прийому...» Пекучим болем сповнювало Мурашка оте хвацьке «йо-ха-ха-ха» новобранців...

Далека дорога лежала Вутаньчиній пісні. Чадіти їй у теплушках, мерзнути їй в окопах, бути їй у Карпатах і в пущах Полісся!..

Опівдні піднялося те, що не раз підіймалося ранніми веснами та наприкінці літа над цим знедоленим, беззахисним краєм. Страшний суд творився у відкритім степу: заступаючи сонце, ішла, проносилась зі сходу на захід чорна буря.

Вся Таврія серед білого дня раптом окуталась таким присмерком, що, не мружачись, можна було дивитись на сонце. Заревла по селах худоба, заметались в степах розполохані вітром отари. Здавалось, все буде зметене в степу цим ураганом, все він зірве, поруйнує на своєму шляху, з корінням викрутить із землі зелену Асканію і розшаленіло пожене її жужмом, мов велетенське перекотиполе, до самого Дніпра. Могутньо пручався, протистоячи ураганові, Мурашків асканійський ліс. Кипів своєю потемнілою листвою, пружинив жилавим гіллям, гнувся, бився, скрипів усіма своїми зеленими снастями, але тримався серед відкритих просторів, наче припнутий на міцному якорі.

З коргвами зустрічали чорну бурю степовики. Голосив асканійський хор хлопчиків у середині велелюдної селянської процесії, що зупинилась біля степового колодязя з напівзруйнованим зрубом, з дерев'яним барабаном на стовпі. Погойдувались сухі цебри на канатах. Не блищала внизу вода. Здалеку принесеною пилюкою замітала буря колодязь. Був день, а ніби смеркалось, ніби вічне світило в небі має ось-ось погаснути.

Закіптюженим, посірілим табунцем збилися довкола зруба юні хористи, в натужному трагічному співі знемагали Данько та Валерик. Не страх, а зненависть породжувала в них оця розбурхана чорна стихія, що забивала їм подих, що на очах заносила колодязь, що, наче уособивши в собі всі лиха і кривди життя, сліпо неслася на них з пустельною дикою силою. Співаючи, вони не благали її, як інші, вони бунтувалися проти

неї всім своїм юним єством, намагаючись пересилити висвисти розвихреної темряви своїми високими, зухвалими псалмами.

Все поховалося в степу, звір і птиця позабивалися в нори та гнізда. Лише вози новобранців невпинно клекотіли виметеними трактами на Каховку, та бився десь у хмаровищах проти вітру самотній Мурашко, та дзвеніли в багатотисячнім селянськім натовпі біля степового колодязя юні чисті альти й дисканти, посилаючи свої бунтівливі псалми високому безсяйному сонцю.

Мело, крутило, скаженіло, огортаючи присмерками весь край. Не били в той день дзвонарі на сполох. Але розгойдані бурею дзвони самі вже гули по всій почорнілій безводній Таврії.

1951—1952

Перекоп

Роман

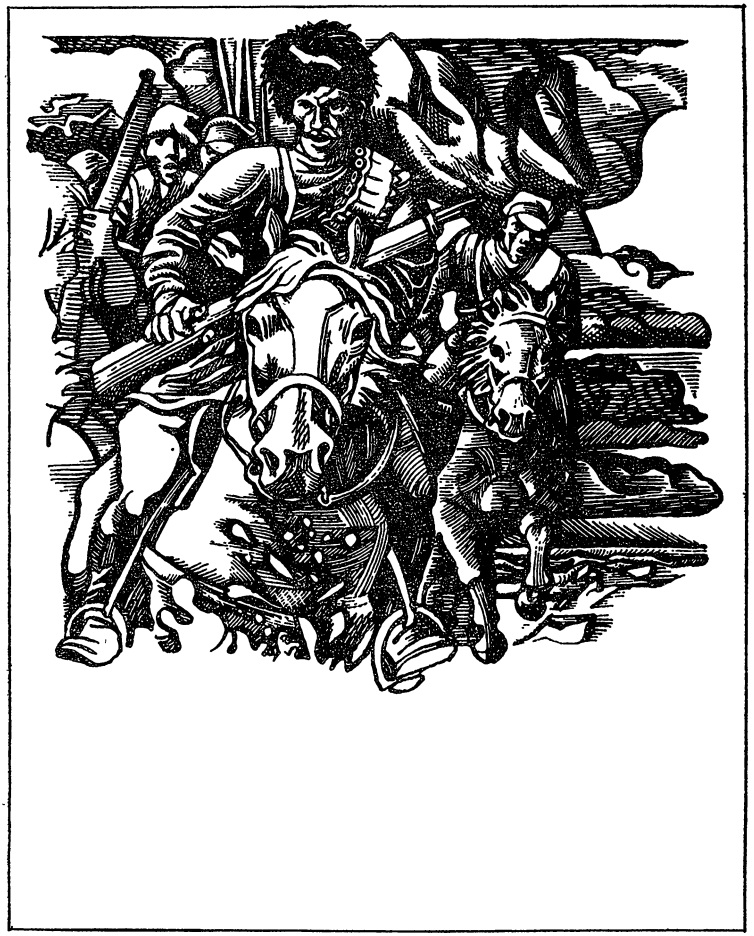

ДРЕДНОУТИ НА ВИДНОКРУЗІ

І

— Якого чорта ви прийшли до нас, греки? Чи це справді сказав хтось, чи всім тільки подумалось про це разом у сідлах? Ні, це таки сказав, обернувшись у бік моря, отой насумрений, з худим смаглявим обличчям фронтовик. Хижакувато згорбившись, сидить на ще не вичахлім після бігу коні, рука нервово стискає замість нагайки гіллячку дикої колючої маслини, зламаної десь на скаку.

Невеликий загін озброєних ревкомівців тісно збився на забрьоханих конях довкола нього, свого ватажка. Довгі вранішні тіні від коней, від погорблених у сідлах постатей непорушно лежать на степових кураях. Вологий вітер остуджує зарослі суворі обличчя. Верхівці мовчки дивляться у бік свого рідного тополиного порту, щойно обстріляного й зайнятого грецьким десантом. Знову десант. Знову в порту чути чужу мову, хазяйнують чужі люди. Кого вже тільки не бачив їхній порт за ці роки! Бачив зуавів, бенгальців, сенегальців, здоровезних чорношкірих марокканців, бачив французьку морську піхоту й цибатих англійських офіцерів, що, як додому, збігали тут по трапах на берег. Тепер ще ось греки, ці нещасні вислюки Антанти... Чого їх принесло сюди? Що їм тут треба на Україні?

Самого порту не видно звідси, даленіють лише високі тополі над ним. Хто і коли їх посадив? Ще не було порту, а вони вже росли тут, шуміли край степу, на глухій рибальській косі.

Порт молодий, один з наймолодших портів українського Півдня. Перед самою війною відкрили його для себе степові мільйонери, овечі королі та «репані ленд-лорди» — хуторяни, і за короткий час, за кілька передвоєнних літ, дорогу в цей порт уже взнали баришники всього світу. Експортери, ділки, хліботорговці все літо товклися тут. Великі й малі торговельні судна під прапорами різних держав охоче завертали сюди.

Високі тополі — то було перше, що бачили іноземні капітани, наближаючись з моря через Каркинітську за-

току до Хорлів. Ще не видно було берега, ще не видно було портових амбарів та рибальських халуп, а тополі вже височіли гуртиком на обрії, стрункі та гінкі, єдині в неосяжнім просторі між небом і морем. Здавалось, що ростуть вони не на суші, не на материку, а вигоняться вгору просто з морської синяви.

В морські бінокли розглядали їх капітани всього світу. Звідки оця жива тополина готика в краю степового безмежжя, в краю сивополинових українських прерій? Рослинність повсюди тут цупка та колюча і здебільшого — низькоросла від постійної боротьби з вітрами. Тільки тополі гордо височать над усім.

Тополі, тополі... Є щось тужливе в їхніх задумливих силуетах, є щось беззахисно дівоче в їхній тополиній стрункості. Мов дівчата-заробітчанки, прийшли крізь гарячі степи десь із півночі і в задумі стали на віддаленій рибальській косі високим дозором рідного краю. Щовесни вбираються в зелень, а щоосені знов роздягають їх до білокор'я пронизливі норди та ости... Ніжні пісенні дерева, де беруть вони силу, оту пружну міць протистояти вічним вітрам та буранам? Літо й зиму бринять, тужливо гудуть на відкритому березі, до самих верховіть обстріляні солоними бризками штормів.

Небо —

та море —

та похилені вітром тополі...

Це було все, що бачили іноземні капітани, наближаючись до цих берегів.

Одначе не стільки вабила їх зір жива краса українських тополь, скільки вабило те, що відкривалось їхнім очам потім, уже при вході до порту. Ряди величезних амбарів та лабазів тіснилися понад берегом; гори степового золота — налитої сонцем пшениці, що її не вміщали сховища, розлягались просто неба, золотились між тополями по всій території порту. Три могутніх мости-естакади були перекинуті з берега далеко в море, на глибінь, щоб зручніше було вантажитись океанським суднам.

З року в рік безконечними валками рухались сюди зі степових економій рипучі чумацькі мажари, навантажені відбірним експортним зерном та тюками тонкорунної вовни. В зашкарублих постолах, в перетлілих до рубців сорочках брели біля волячих ярем батраки, похмуро правлячи до моря степові багатства. Океанські

судна не встигали поглинати щедру данину Таврії... Навряд чи мали десь в Індії або на африканських берегах перші завойовники-колонізатори такі неймовірні зиски, як мали їхні потомки отут, на світлому таврійському березі.

Радісна лихоманка трясла експортні контори. Відкривались відділення банків, день і ніч гуркотіли на естакадах вози та обливались чорним каторжанським потом вантажники, спотикаючись по трапах з семипудовими ковшами та лантухами на плечах.

Попогнув там молодого свого хребта, попопиряв задушними літніми ночами кленові ковші по трапах і оцей худолиций, що, насупившись, сидить зараз на коні,— ватажок загону. Дмитро Килигей звати його. З-під кущуватих брів — недобрий поблиск сірих очей. Під смаглявістю обличчя проступає нервова блідизна. Торік, за гетьманату, сидів він у херсонській цитаделі, в камері смертників, і звідти виніс оцю блідизну, і відтоді не гасне в очах його оцей жагучий лихоманковий блиск.

Ще хлопцем прийшов він із степової Чаплинки на роботу в Хорли, так уже потім і не розлучався з гірким вантажницьким хлібом, тут і оженився на дочці портового вантажника. На фронті служив у кавалерії, добув лаври «георгія» за солдатську доблесть, а повернувшись з румунського фронту додому, першим взявся з товаришами наводити нові порядки, створювати ревком. Як собі, вірять йому товариші: з тих він, що голову дасть відрубати, аби лиш революція жила! Ходили в народі чутки, що це саме він, оцей Килигей, був причинцем смерті степової мільйонерки Софії Фальцфейн, одним своїм виглядом нібито відправив стару лиходійку на той світ, коли, обвішаний бомбами, заявився до неї в гості з товаришами фронтовиками саме в той час, як вона, зібравшись тікати за море, в оточенні приживалок, ждала з моря погоди в оцих ось Хорлах.

Мінялися влади. Круті повороти робило життя. Гетьман Павло Скоропадський не знайшов з Килигеєм спільної мови: мурована цитадель стала між ними. З камери смертників Килигея звільнили повсталі херсонські робітники. Після повернення з в'язниці був у Хорлах головою ревкому, і ось тепер довелося, кинувши і ревком, і жінку, і дітей, опинитися на станови-

щі бездомного — з жменькою товаришів у чистому полі.

Трапилося все зненацька: ледь зажеврівся світанок — посипалося скло з вікон рибальських халуп, один за одним загрякали в порту важкі снаряди; ще люди не отямились, як кілька темно-сірих сталевих акул уже мчали з моря на порт, перекликаючись тривожними гудками сирен.

Грецькі міноноски!

Чого вони прийшли сюди? Що їм тут треба?

Налитий люттю погляд Килигея з-під кущуватих брів спрямований у бік порту. Щелепи міцно зімкнуті, перекошені мовби назавжди люттю чи болем. Не може він думати спокійно про тих, що зараз хазяйнують отам, у його рідному порту. Вислюки! Холопи капіталу! Зайди непрохані! Женуть їх у двері, а вони лізуть у вікно. Тільки виперли їх з Херсона, а вони вже ось вдерлись в Хорли. Налетіли, зняли пальбу, розвалили ударом снаряда ревком.

Куди ж тепер?

Випроставшись у сідлі, Килигей, озирнувся навкруги. В степу — березнева відлига. Рівнина й рівнина, як безкраїй артилерійський полігон. Торішні кураї, протряхаючи на вітрі та сонці, поволі бурішають, стають схожими на клубки окопного колючого дроту. Ось вітром зірвало з кореня один із таких клубків, і вже став він перекотиполем, покотився, підстрибуючи, степом все далі й далі.

Товариші ждуть команди.

Килигей, змахнувши колючим оцупком маслини, круто повернув коня на північ, на Чаплинський тракт.

— За мною!

Змішана з снігом багнюка, розлітаючись, застріляла з-під копит.

Дедалі меншими стають верхівці в степу. Тільки небо над ними — розпросторене, підняте провесінню — залишається по-степовому величезним.

II

На околиці Чаплинки — озброєна вилами дядьківська застава. Шлях при в'їзді в село захаращують підняті барикадою борони, грізно шкіряться

перекинутим вгору залізним зуб'ям — не проскочить ніяка кіннота. Селяни в кудлатих чабанських шапках товпляться край дороги, вкривають брезентом дерев'яного воза з піднятим, наведеним кудись у бік моря дишлом.

— Ну що, Дмитре, схоже здалеку на шестидюймовку? Злякається хранцуз?

Килигей з недобрим усміхом оглядає дядьківську «шестидюймовку».

— Не так їх треба лякати.

Серед дозорних застави — його, Килигеїв, батько. Сухий, легкий, мов джигіт, незважаючи на свої сімдесят років. Зір — як в орла: сам втягує нитку у вушко. Поздоровкавшись із сином, спиняється поглядом на змилених, тремтячих конях:

— Чого це гнали так?

— Прикрутило, тату,— синове обличчя потемніло.— Гості в Хорлах! Непрохані гості...

— Котрі ж саме?

— Греки...

Старого наче жаливою хто стьобнув:

— А нащо ж пустили?

Син мовчки витримав колючий, докірливий батьків погляд. Старий солдат, батько й досі — ще з японської — зберіг унтерську бравість: весь — як пружина. Після смерті старої живе при меншому синові Антонові, що недавно привіз невісткою батькові в хату якусь севастопольську кралю, ледве чи не адміральську дочку. Старий визнав її, проте сорочки сам собі пере, не дозволяючи невістці ходити за собою.

— А у вас що це тут? — звертається до селян Килигеїв друг, бородатий матрос Артюшенко.— Боронами обіклались, вози витягли на позицію...

— Вони на нас жерлами дредноутів, а ми на них хоч оцим,— киває не підняте дишло старший застави — велетень фронтовик у обстрьопаній шинелі з обпаленими полами.

— Порішили, що хоч пропадем, а вовків у кошару не пустимо! — каже Явтух Судар, корчомакуватий, заросліий, як ведмідь.— Кадети налітали оце з Перекопу, хотіли людей набрати, та дулю взяли.

— В шию витурили ми їхню комісію з села,— втручаються в розмову інші.— Вже, думаєм, як іти на їхню мобілізацію, то краще самим себе мобілізувати.

— Тепер вся наша Чаплинка,— пояснює старий Килигей синові,— вважай, що мобілізована...

— Проти кого?

— Проти біляків, і проти француза, і проти грека...

— Тоді нам з вами по дорозі.

Дядьки розтягують борони вбік, звільняють дорогу перед кіньми.

— Карателів ждемо,— кивнувши у бік Перекопу, пояснює Дмитрові батько.— Гарби петель з манільських канатів нібито вже приготовано на нас там, щоб вішати всіх підряд.

— Ну, та й ми не дрімаємо,— зауважив Явтух Сударь,— розіслали гінців по селах, б'ємо на сполох. Хотіли й до вас посилати...

— То, виходить, ми саме на аврал? — випростався у сідлі Артюшенко.

— Просто до волості їдьте,— звертаючись до сина, порадив старий Килигей.— Там зараз сходка збирається, поможете нашим.

— Бо ніяк собі диктатуру не встановимо,— додає, криво посміхнувшись, Сударь.— Яку не приміряєм, все не підходить: і та муляє, і та тісна.

Загін потюпачив до центру села. Село величезне, на кілька тисяч дворів, з одного такого села можна полк сформувати. Просто через село — старовинний Чумацький тракт з Криму на Каховку. На майдані, де раніш збиралися ярмарки, зараз бойовий розвирований табір. Розкладено вогнища, пахне чабанською кашею, всюди людно, шумливо.

Помітивши прибуття хорлинських, з натовпу до них поспішає керівник повстання Баржак, давній товариш Килигеїв. Шершнем колись дражнили його в селі. Низькорослий, міцний. Вилицювате, землистого кольору обличчя весь час якось задерте підборіддям угору. На голові заношена, ще, видно, окопна шапка-плетьонка.

— І ви до нашої каші? Ну, спасибі,— каже він, міцно стискаючи Килигеєві руку.— Глянь, мов на дріжджах, росте повстанське військо! Прибули маячани, каланчацькі, тепер ось ви, ще он хтось їде...

Люди вже дивилися в степ. Із-за обрію витикалися якісь дивні силуети.

— Чи не по двоє в сідлі?

— Справді, таке, як по двоє,— повипростувались

біля казанів кухарки.— Чи це вже вояків стільки на світі піднялось, що по двоє на коня лізуть?

— По двоє на одному коні, ну й ну,— реготав збоку Мефодій Кулик, споконвічний пастух, що все життя випасав по фальцфейнівських маєтках табуни робочих верблюдів.— Та то ж вони на двогорбих їдуть!

— Строганівці!

Незабаром підводами у верблюжих упряжках в'їхали на майдан строганівські повстанці. З передньої підводи зіскочив дебелий дядько в засмальцьованім короткім кожушку без коміра, густо загоріла шия виглядала з кожушка якось по-бичачому сердито, наче тільки випорснула з ярма або знову готується в ярмо. Підводчика цього всі тут знали: Оленчук Іван Іванович — сиваський солевоз, виноградар і, як і брат його, майстер розшукувати солодку воду в солончаковім присиваськім степу... Круті жилясті в'язи йому після фронтової контузії скрутило трохи набік, і голова на них майже не рухається, однак, незважаючи на контузію, чоловік ще, видно, при силі, руки дублені, міцні, почувається, як обіймуть,— спроста не випручаєшся. Здоровкаючись з Куликом, своїм однополчанином, Оленчук жартома так здавив йому долоню, що той аж крекнув.

— Значить, є ще, дядьку, сила в руці? — сміялася молодь.

— Коли хто розсердить, тоді ніби ще є...— відповів Оленчук і, обернувшись до воза, взявся видобувати з дна його опецькуватий, наповнений чимось важким мішок. Видобувши, кинув його до казанів.

Парубки одразу стовпились над дядьковим мішком, стали пробувати силу: ану, хто підніме? Силкується один, другий... Не підійме! Регіт розлягається навкруги:

— Не поснідавши, за дядьків мішок не берись!

— Що ж це воно там?

Понагиналися зацікавлено:

— Сіль!

— Ми думали, дядько патронів нам привіз, а він солі...

— Чим багатий...

— Без солі людина теж не проживе,— сказав Баржак, підходячи з Килигеєм до воза.— Якби оце нам до солі та ще й патронів пудиків кілька! Дуже було б до речі!

— Патрони ростуть у ціні,— похмуро вкинув огрядний вусатий чолов'яга, командир маячанський, Петро Кутя.— Чули он — Антанта з біляків по пуду пшениці за один патрон бере.

— Ну, нам вона й так винна,— глянув на Килигея Баржак,— багато заборгувала... За оті ковші, що тягали їй по трапах, га, Дмитре?

Килигей глянув туди, де за обрієм ховалося море:

— Н-да, заборгували... З душі витрясем.

Вони рушили до волості. Тільки підійшли до волосного ганку, щоб починати сходку, як раптом десь із-за церкви почулася, наближаючись, пісня. Зупинились, очікуючи.

Враз натовп сколихнувсь, розступився, даючи дорогу новим прибульцям: верхи на зморених коненятах в'їжджала на майдан асканійська батрацька молодь. На грудях — червоні стрічки, за плечима — в кого берданка, в кого гвинтівка, а в кого й саморобний спис на мотузку.

Попереду на кошлатій шкапині їде, всміхаючись, юнак в злиденному картузику, в обстрьопаній австрійській шинелі. Худющий, по-весняному обшерхлий, на довгій хрящуватій шиї гостро випинається кадик.

— Яреська?! — здивовано вигукнув з натовпу чаплинський атагас Мануйло.— Замість гирлиги вже берданка?

Хлопець сяйнув усмішкою:

— Як бачите!

— Отак діло обернулось... Ще ж наче вчора в мене підпасичем був.

— А тепер боєць проти Антанти буде,— оглядаючи Яреська, докінчив Баржак.— Чи яку ви, хлопці, програму привезли?

— Та яку ж,— Яресько на мить задумався, потім, знов засвітившись усмішкою, випалив одним духом: — Програма наша ясна: за волю і свободу на всім земнім полушарії!

III

Як жити далі?

Яку владу проголосити в Чаплинці?

Сходка була про це.

— Не треба нам ніякої влади! — вилетівши з гирлигою на ганок, закричав Мефодій Кулик на самім початку сходки. Мабуть, уперше оце доводилось йому стояти перед народом, і вигляд він мав чудернацький, був якийсь наче підстрелений у своєму перетягнутому прутом, поруділому від дощів сіряку. Гостра — віхтиком — борода йому теж поруділа за роки пастухування, вилиняла від сонця та від негоди, набувши якогось кураєво-полинового кольору.

— До живого обшмульгали шию всякі хомути,— він вдарив себе по шиї,— нових не хочу! Без хомута ще хочу пожити! Вільним на волі! Сам собі владою буду!

— Безвладну владу давай! — весело вигукнув із натовпу Антін-моряк, молодший брат Килигеїв.

«Безвладну владу»? Дмитро Килигей, що стояв на ганку серед чаплинських вожаків повстання, при цьому вигуку піймав на собі, ніби ненароком кинутий, насмішкуватий погляд Баржака. «Чуєш, чого твій братуха забажав? Анархістським душком у флоті пропах».

А довкола Антона вже зривались інші голоси:

— Чаплинську республіку давай!

— Як Висунська! Як Баштанська!

— Свого, чаплинського, президента оберем!

Один із чаплинських вожаків — булькатий артилерист Житченко, з рубцем на всю щоку, штовхнув Килигея ліктем:

— Ну й орли... Перепелину республіку їм подавай.

Над майданом, заглушаючи Антонових крикунів, уже розносилось жіноче лементування:

— Республіка в Чаплинці? Та чи на вас не тю?

— Оце щоб самі собі серед степу широкого?

— А які ж гроші ходитимуть?

Кулик, який все ще стояв на ганку перед людьми, збадьорено вимахнув гирлигою:

— Я сам вам купу грошей напечатаю! Дайте тільки машинку!

Його підняли на сміх.

— Фальшивомонетчик! В кутузку його.

— Ну, як хочете,— образився Кулик, під загальний регіт сходячи з ганку.— Моє таке: прокукурікав, а там хоч не розвидняйсь.

До ганку, грубо працюючи плечима, вже пробивався інший промовець.— Серьога Білоусенко, або по-вулич-

ному Хлопєшка. Здоровенний, мордатий, в смушевій шапці і в перехрещеній ремінням венгерці, він, видобувшись на ганок, став до людей так, щоб усім було видно бомби, що теліпаються в нього при боці. Чекаючи, доки миряни вщухнуть, Хлопєшка недбало виставив ногу, відпустив губу, наче ось-ось хотів плюнути. Баржак з глибини ганку стежив за ним звіркувато, неприязно. Що йому тут треба, оцьому Хлопєшці? Син чаплинського крамаря, зайдиголова й бешкетник. Хлопєшка майже не жив дома, зникав кудись по місяцю та по два, повертаючись у Чаплинку щоразу з іншою піснею на губах. Якої ж він заспіває сьогодні?

— Народе села Чаплинки! — загорланив Хлопєшка, гуляючи поглядом десь понад натовпом.— Роздумувати ніколи. Щохвилини може вдарити на сполох отой, що на дзвіниці стоїть, чатує Перекопський шлях! Кажуть, гарби готових зашморгів з морського каната везуть проти нас, щоб перевішати всіх! А як до того дійде, то — ви знаєте — мені першому в них петля, бо я перший був серед тих, хто свистів на офіцерську їхню комісію та гнав її з села! То чи ж для того ми повставали, щоб погубити молоду свою жисть? Я знаю, Баржак вас тут буде схиляти до Совєтів, намовлятиме триматись до приходу червоних, а де вони? Де його Червона Армія? Доки вона тут зачервоніє в нашім степу, ми з вами, братове, сім раз посиніємо!

— А ми, по-твоєму, хто? — вигукнув котрийсь із натовпу фронтовиків, що стіною стояли перед самим ганком.— Ми і єсть Червона Армія!

Хлопєшка, ніби не почувши, загорланив ще дужче:

— З діда-прадіда була наша Чаплинка українською, і влада в ній мусить бути наша, українська!

Баржак, що досі стримувався, рвонувся з глибини ганку, як у бій:

— Не тобі, Хлопєшко, Україною клопотатись!

Хлопєшка мовби цього тільки й ждав.

— Ти що мені рота затуляєш, диктатура? — втягуючи голову в плечі, враз охижілий, обернувся він до Баржака.— Ще тобі, астраханському каторжнику, про Україну балакати.— Він натякав на Баржакове минуле, на те, що після подій 1905 року той кілька років відбував заслання десь на соляних промислах в Астраханській губернії.

— Про каторгу ти помовч,— почулися з натовпу

обурені голоси.— Хіба не такі, як твій папаша, кували його в кайдани?

— За папашу я не одвітчик! — огризнувся Хлопєшка.— А перед революцією в мене свої власні заслуги...

Серед фронтовиків знявся рух невдоволення:

— Годі тягти волинку! Викладай, що ти хочеш!

— Схаменіться, доки не пізно. Схаменіться, коли не бажаєте, щоб Баржак у петлю вас завів,— знову затягнув своєї Хлопєшка.— Ще вихід є!

Громада притихла.

Хлопєшка урочисто надувся і, перечекавши якусь мить, нарешті вибовкнув те, ради чого, мабуть, і виліз перед люди:

— Викиньмо над Чаплинкою нашу рідну жовто-блакитну хоругву! Подаймо знак на Дніпро козакам української Директорії та їх отаманові Савелію Гаркуші!

Майдан при зґадці про свого земляка загомонів, захвилювався:

— З якими сьогодні він гавка, твій Савка?

— Від кайзера, мабуть, уже до французів перемайнув?

— Не прийняли. В Олешківських плавнях воші б'є з своїми козаками!

Хлопєшка налився кров'ю.

— Оце ж дожились: в плавні загнали Україну! Колись степами володіла, а тепер у шелюги дніпровські всю її затовкли. Отакі тільки ще, як Савелій Гаркуша...— і не доказав: на ганок уже, ніби вітром, винесло знов Кулика.

Рішуче відштовхнувши плечем Хлопєшку, стукнув гирлигою, залементував у якомусь буйному відчаї:

— Люди добрі! Миряни! Товариші! До Гаркушиної тарахторії кличе Хлопєшка... Чорти батька зна що воно за тарахторія, тільки коли підходить вона Гаркуші, то нам з вами аж ніяк не підходить! Міняю свій хлаг! Не хочу безвладної влади! Диктатуру на Гаркушу давай!

Фронтовики, зі сміхом проводжаючи Кулика з ганку, теж дружно загули, заколихались довкіл:

— Диктатуру! Диктатуру-у!

Баржак, вибравши момент, вихопився на край ганку:

— Може, годі нам усяких тут петлюрівських недобитків слухати? — він метнув презирливим поглядом у бік Хлопєшки, що, виставивши бомби, стояв перед

самим ганком.— Може, послухаємо тих, кого привела до нас революційна солідарність і з ким нам пліч-о-пліч на ворога йти?!

Сходка, притихнувши, чомусь звернула погляди на Килигея, героя прапорщика, про якого в зв'язку з таємничою смертю Софії Фальцфейн ще й досі ходили по селах всякі легенди. Килигей не примусив себе ждати: звичним кавалерійським рухом придавивши на голові папаху, ступнув наперед.

— Про Петлюрину Директорію тут говорилося,— твердим голосом почав він.— Про ту саму, що в ногах одеської Антанти повзала та казарми в Києві драїла, готуючи їх для англо-французьких військ. Холопка, маріонетка, і така їй ціна. Ще тут про Україну говорилося. Ми теж за Україну, тільки не за таку — за іншу. Хочемо України не французької, не грецької, не англійської, не американської... Хочемо України української, червоної, своєї!

Схвальний гомін прокотився по майдану.

— Червону дайош! Червону! — дружно неслося звідти, де стояли асканійці на чолі з Яреським.

Килигей, випроставшись, тільки намірився продовжувати, як раптом ніби просто над головою в нього гулко ударив дзвін. Все стихло на мить, заніміло. Тільки лита чаплинська мідь тривожно, похмуро гула над степом:

— Бо-оу... бо-оу... бо-оу.

Моторошно ставало на душі. Ніхто не знав, що віщує Чаплинці це загадкове, суворе, як поклик самої долі, бовкання, але всі чомусь обернулись у бік Перекопу.

— Ідуть! На конях з тачанками! — Від дзвіниці мчав задиханий підліток-дозорець з біноклем, що теліпався йому на грудях.— В Чумакову Балку спускаються!

Карателі? Так швидко їх не ждали. Не встигло ще й сформуватись стихійно виросле військо, ще все тут, мов ярмарок, ще й командира над ними нема. Баржак? Злий, як шершень, але скільки ж він там в окопах пробув — газів отруйних наковтавсь та й додому... Погляди всіх — в тому числі й Баржаків — самі собою зійшлись на Килигеєвій постаті: він! Прапорщик, груди мав у бойових хрестах, проти гетьмана, проти кайзера людей гуртував. Щоправда, лівша він, з лівої, кажуть, рубає, але рубає так, що інший і правою не вруба!

— Приймай команду, Дмитре,— неголосно сказав Баржак.

Килигей окинув суворим поглядом сходку, ніби зважував сили, ніби в думці шикував уже в єдину бойову лаву всіх оцих чабанів та необстріляних батрачуків, вчорашніх окопників, батарейців, пластунів та гусарів... Чи давно кидали фронти, заганяли штики в землю, а тепер ось їх знову жде боротьба. На фронтовиків найбільша надія. В сірих шинелях, з гвинтівками всіх систем обступили ганок, похмуро смалять махорку, спідлоба поблискують на Килигея: «Давай, мовляв, берись!»

По-командирському випроставшись і ставши одразу мовби ще вищим, гучним голосом скомандував:

— Сходку закрито! Командири загонів — до мене!

IV

Тиша... Тиша.

Спорожнів майдан. Спорожніли вулиці. Прищухла, ніби вимерла Чаплинка, тільки чабанські папахи та солдатські сірі шапки сторожко стирчать всюди з-поза глиняних загат, виглядають із-за хлівів та заготовлених для палива куп кураю.

Знав Килигей, що робить, коли запропонував командирам розбарикадувати Перекопський шлях, навмисне впустити ворога в село, щоб тут, а не в полі дати йому бій. Сюди тільки замани, а тут і стіни допоможуть! Замість тинів та парканів, у Чаплинці всюди, як і в інших південних селах, тягнуться від двора до двора товсті, литі з глини та кураю вали, так звані «загати».

За однією з таких загат, серед Куликового злиденного подвір'я, стоять обскубані Оленчукові верблюди — жують курай. Неподалік, в суточках між копицею кураю і повіткою, причаїлись з гирлигами в руках Оленчук і Кулик. Вигідну зайняли собі позицію. Так у таврійських селах стають засідками на вовків та лисиць, яких за роки війни багато розвелося в задичавленім, забур'яненім степу: стають дядьки звечора з гирлигами на причілку і годинами ждуть, доки звір наблизиться, пробираючись до кошари чи до курятника.

Серйозні, задумливі обидва — Оленчук і Кулик. Час від часу то один, то другий визирає через загату на

шлях — чи не показалися ще... Вулиця безлюдна. Нікого.

Отак знову стоять вони на посту. Разом під Карпатами були, в одній батареї служили. Думалось, коли, кинувши фронт, голосували ногами за мир, що ніколи вже більше не доведеться воювати, а отже, довелось: замість царської, видно, інша, дядьківська, війна починається! І хоч не в шинелях, а в своєму домашньому обидва — той у кожушку, а той у сіряку — і хоч, замість трьохлінійок, чабанські гирлиги в обох у руках, а це таки війна. Їхня війна, дядьківська, народна. Там воювали, не знали й за що, а тут діло ясне — за себе, за тих он блідих та сопливих, що злякано з вікон виглядають. Хто на них іде? З дредноутами та наддредноутами прийшли, сила-силенна, кажуть, чорношкірих в Севастополі висадилась. І чорношкірі, і білошкірі, і французи, і греки — всі на них. По Генічеську б'ють, берегові села розстрілюють з морських гармат, з Хорлів Килигея з усім ревкомом вигнали. Хмарою з моря насуваються, лізуть у степ, як сарана.

— Чув, Іване,— напівголосно звернувся Кулик до Оленчука,— що греки в Херсоні при відступі наробили? Наталка, дівчина он сусідська, прибігла звідти вночі, в аблаката там служила: страхіття, каже. Облави на людей. Тисячі мирних горожан нагнали в портові амбари, зачинили як заложників, а потім з корабельних орудій по них. Такого беззаконня не було ще. Мабуть-таки вирішили всіх нас винищити, щоб і звання нашого не було.

— Все усмиряють,— з гіркотою відгукнувся Оленчук.— В себе там, кажуть, давно вже без царів живуть, а як ми піднялись, так зразу усмиряти.

— Вони нас нібито вже й поділили між собою: Кавказ то Англія собі нібито бере, а нас на сто літ вперед французові чи Америці оддано.

— Ой, чи не рано взялися вони нас паювати,— сказав Оленчук і замислився.

— А ми ще самі тут у себе колотимось, ніякої поміж нами згоди, а вони тим часом лізуть, лізуть. І чим їм наша Україна так до душі припала?

— Кажуть, безпорядки в нас тут, правити самі собою не зумієм,— розважливо, мовби думаючи вголос, сказав Оленчук.— А тільки ось що я думаю: яка б не була

наша влада, хай молода, хай, може, й невміла, а тільки проти їхньої, заморської, вона завжди буде краща. Свободу людям не дарують, з десантами не привозять. Хто б не прийшов зі зброєю панувати в наш край, Франція, чи Англія, чи Америка, але ніяка прийшла влада ніколи не стане матір'ю нашим дітям, завжди вона буде мачухою для них.

— Мачухою, правда твоя,— погодився Мефодій,— але ж сила яка в них! У них там на дредноутах, кажуть, гармати такі, що й людина крізь жерло пролізе.

— Степом дредноут не піде — тут ми господарі.

Крізь хати за городами видно їм степ. Якийсь час обидва мовчки дивляться туди. В усі краї відкритий степ — на схід до самого Сиваша і тридцять верстов безлюдного степу до Перекопу. Рівний, як море, ні за що зачепитись.

— Ох, нелегко, нелегко буде відборонитись від них, Іване. Та ще бог при створенні світу поскупився для нашого краю. Не дав нам захисту ні з моря, ні з суші. Святими горами високими, як отими Карпатами, обгородив би її звідусіль, нашу Вкраїну!

Оленчук засопів, помовчав.

— Горами, горами б високими заслонитись від них, це правда,— сказав роздумливо.— А то на роздоллі, на вічному белебні живемо.— Він знову помовчав.— Та коли вже з горами не вийшло,— голос його раптом став твердішим,— коли вже бог для нас, Мефодію, гір кам'яних зажалів, то треба іншого якогось захисту шукати.

— Грудьми?

— Грудьми рідний край заслонити!

— Ой, яких це, Іване, грудей треба.

Обидва раптом насторожились. На протилежнім боці, де перед цим фронтовики, стоячи по двоє, по троє по причілках, спокійно розмовляли й курили, враз зчинився якийсь рух: зашамотались туди-сюди шапки, позникали одна за одною, вже тільки ріжечки їх видніються із засідок та дула гвинтівок стирчать на шлях. «Ідуть, ідуть»,— почулись приглушені голоси десь поблизу за повіткою.

Оленчук виглянув на шлях. В'їжджають! Заповнюють край села всю вулицю. Пустивши поводи, їдуть повільною ступою, розглядаючись на всі боки і, мабуть, дивуючись безлюддю та незвичній тиші, якою їх зу-

стрічає ця бунтарська, що третій рік ніяк не вгамується, Чаплинка.

Топ-топ, топ-топ... усе ближче. Кокарди, кокарди, кокарди! Сама офіцерня. Добрі коні під ними сторожко стрижуть вухами, ступають вперед якось неохоче. Пристаркуватий, з обвислими щоками офіцер, що їде попереду, раптом, сердито набундючившись, дав шпори коню. Всі перейшли на рись. Із засідок сотні очей зірко стежать за ними, а вони ще не бачать нікого. Ось вони вже зовсім близько, чути, як тривожно схрапують коні, плавко пропливає на рівні вікон кулеметна тачанка.

І раптом... небо наче розкололось: лунко бовкнуло десь угорі, ударив великий дзвін, і, ніби від його удару, передній офіцер, змахнувши руками, повалився з коня.

Бовкнуло вдруге — і повалився другий.

Кадети отетеріли. В першу мить, видно, ніхто з них не міг збагнути — чому падають передні? За гулом дзвону їм не чути було поодиноких гвинтівочних пострілів, що блискали з дзвіниці, і, здавалось, передні падають самі собою від самого отого бовкання, що розколювало небо над ними. Не встигли вони отямитись, як вся вулиця вже забабахкала пострілами: то причаєні по засідках стрільці, за поданим з дзвіниці сигналом, дружно відкрили вогонь по карателях.

Падають убиті, схарапуджено здиблюються коні, хтось кричить: «Розвернути тачанку!» — але її вже ніяк не розвернути: все збилося в купу, вершники кидаються хто куди, як у пастці. Одні, відстрілюючись, подалися назад, інші вже гасають по дворах, перескакують кіньми наосліп через загати.

— Ату їх, ату! — накочується все ближче грубе, нещадне, дядьківське, і Оленчук, весь насторожившись, сердито гукає Куликові:

— Пильнуй!

І, пригнувшись за кураєм, націлює гирлигу так, наче жде, що ось-ось плигоне на нього через загату звір або роз'ярілий вершник на здибленім коні.

V

Дзвін на дзвіниці все гуде й гуде — переможно, владно,— і мідний гул його широкими хвилями котиться над селом, далеко розходиться над протряхаючим, провесінню напоєним степом.

По всьому селу — гвалт, пальба, лементують люди, гасають по городах здичавлені без верхівців коні, з гуркотом провалюючись на дядьківських погребах.

Двоє спішених біляків з ручним кулеметом, петляючи городами, тікають кудись навмання. Час від часу вони на мить зупиняються, один підставляє плече для упору, другий, приклавшись, б'є короткою чергою по переслідувачах, по чаплинських кураях та повітках. Дзижчать кулі, з дзенькотом висипаються з вікон шибки. Відстрілявшись, біляки підхоплюють кулемет і тікають далі.

Яресько, не відстаючи, женеться за ними. Дядьки з вилами, що теж гнались, вже один по одному повідставали, а він ще женеться. Вирішив будь-що добути оту їхню штуку, що так здорово б'є.

Коли кулі дзижчать над ним, він з лету заривається носом у землю, а коли ті, відстрілявшись, кидаються тікати далі, він уже знову піднявсь і, не чуючи ніг, мчить за ними, раз у раз стріляє по них на бігу із берданки. Б'є, б'є — і все мимо! Десь із засідок, із-за хлівів інші теж палять по них, хтось кричить: «Доганяй, переймай!»

«Дожену,— блискає думка Яреськові.— Хоч до Перекопу гнатимусь, а кулемет буде мій!»

Ось один із них уже впав — його підбив не Яресько, чиясь невідома куля перейняла, а той, другий, підхопивши кулемет, скрутнув убік і тікає, тікає далі! Не стріляє вже, бо немає плеча! Іноді він, спотикаючись на бігу, озирається, і тоді видно його бліде, як смерть, обличчя. Яресько випалив ще раз навздогін, і той нарешті кинув кулемет і, позбувшись його ваги, припустив ще дужче, розігнався кудись просто в степ.

Підбігши до кулемета, Яресько радісно вхопив його, крутнув сюди-туди — небачений! новісінький! — і, не знайшовши поблизу нічого придатного для упору, розпластався — як був — на землі, націлюючись услід втікачеві. Клац! Клац! — не стріля! Що за чорт? Знову — клац, клац, клац... А той уже далеко. Вже якийсь верхі-

вець, вискочивши із-за крайніх будівель, швидко наздоганяє його.

Яресько, полежавши, ще раз досадливо клацнув, вилаявся і спересердя плюнув. Десь за спиною в нього почувся сміх. Обернувся — біля колодязя цілий гурт розчервонілих, розпашілих після бою повстанців.

— Що, не стріля, браток? — підходячи до Яреська, весело каже молодший Килигей, моряк. Побитий віспою, рудобровий, з круглим лицем, що розмордатіло на морських революційних харчах, він ще й зараз хверцює в безкозирці з написом на лобі «Дерзкий», за що його прибулі повстанці так уже й охрестили: Дерзкий.— Ану, дай лишень, я спробую! — звертається він до Яреська і, взявши в руки кулемет, тільки прицмокнув: — О, та й не дивно, що не стріля. Він же без патронів! — І насмішкувато глянув на Яреська.— Як же це ти хотів вести вогонь, браток?

Яреськові від такого конфузу аж рум'янець виступив на обшерхлому, блідому від хвилювання обличчі.

Кулемет тим часом пішов по руках.

Житченко-артилерист, хмурячись, уважно розглядає трофей:

— «Люйс» називається. Англійський... Доводилось на фронті і з таким мати справу.— І, передаючи кулемет Яреськові, додає: — Бережи! Він ще нам знадобиться.

Перекинувши кулемет на плече, Яресько рушає з товаришами до майдану. Тільки тепер помітив, що бій, власне, кінчився. Гвалт спадає, пальба вщухла, по городах дівчата та хлопчаки з веселим галасом ганяються за офіцерськими кіньми: ловлять!

Незважаючи на конфуз із цим «люйсом», легко й радісно було Яреськові на душі. Пережив бойове хрещення. Кулі дзижчали так близько, як ніколи ще над ним не дзижчали, але знав, чомусь був певен, що не вб'ють вони його, ні, ні, ні! Пригинався, падав під їхнім подзизкуванням, але страху не почував, тільки лоскотно було йому від самого цього повітря — повітря бою.

Перемога! Схвильовано калатається серце, і все тіло тремтить від радісної перенапруги, грає кожною жилкою від повноти молодих сил, що бурунять у ньому. Так гарно навкруги! Вітерець і сонце! І пахне весною!

Крокуючи за Дерзким, Данько раз у раз з затаєною гордістю коситься на свій трофей. Добув! А що без патронів, то не біда: ще й патронів добуде!

На майдані — радісний гомін, штовханина, як на ярмарку, всюди бурує розхристане, збуджене боєм повстанське військо.

Килигей, теж збуджений, повеселілий, оглядає з командирами захоплену кулеметну тачанку. Дядьки притягли її сюди самотужки: поранених коней довелося випрягти, зараз промивають їм рани.

Коней на майдані щодалі більшає. Дівчата та галаслива дітлашня уже ведуть звідусіль щойно виловлених по городах кадетських скакунів.

— Приймайте! — тягнучи підраненого коня за повід, задирливо гукає до Килигея якась чорнява.

За нею товпляться перед командиром й інші дівчата, тримаючи в поводах гнідих та вороних, що стоять біля них змилені, зморені, декотрі обранені, з перекрученими сідлами.

— Ні, так не вийде, дівчата,— посміхнувся Килигей.— Ви ловили, то ви й вручайте.

— А кому?

— Самі собі вибирайте — кому. Кожній із вас даю таке право!

Дівчата, видно, не зважуючись привселюдно скористатися своїм незвичайним правом, засоромлено позиркують з-під вій на натовп, де, виділяючись поміж дядьків, блищать усмішками хлопці, серед них і Яресько, який тільки що підійшов із Дерзким до тачанки.

— Ну, чого ж ви ждете? — під'юджують дівчат командири.— Вибирайте!

Дівчата ще деякий час пересміхаються між собою: потім, тягнучи коня за повід, рушила вперед до хлопців одна, за нею друга, третя...

— Чого ж мене обминаєте? — гукає Дерзкий до дівчат.— Хоч рудий я та очі зелені, а кадета з мушки не спущу!

— Тобі, жонатому, хай твоя ловить!

Перед Яреським, залившись гарячим рум'янцем, зупинилась... Наталка-цесарниця!

— Бери,— ткнула йому в руку повід.

А Яресько, радісно витріщившись, дивився не на повід, не на коня, а на неї.

— Наталка... Звідки ти? Ти ж, я чув, у Херсоні.

— Була, та вже нема,— вона сміливіше глянула на нього своїми синіми-синіми.— Від греків сюди втекла.

Данько дивився на неї й очам своїм не вірив. Невже це та сама Наталка, яку він знав ще дівчиськом, яку на руках виносив зомлілу, вчаділу від сірки з овечих фальцфейнівських сараїв? Скільки не бачились, а змінилася як! Викрасувалась, мов квітка!

Натовп тим часом знов заколихався, з реготом розступаючись, даючи комусь дорогу. Всі повернули голови в той бік: озброєні гирлигами Оленчук та Мефодій Кулик, пробиваючись крізь юрмище, пропихали попереду себе до тачанки полоненого кадета. Опинившись перед Килигеєм, Кулик густо заторохтів щось про капітана Дьяконова, про їхнє благородіє, про батарею, про наводку...

— Чекай, що ти мелеш? — зупинив його Килигей.— Яка наводка? Що за благородіє?

У розмову втрутився Оленчук.

— Та оце ж вони... їхнє благородіє,— промовив, вказуючи на похнюпленого, геть блідого — чи то з роду, чи з переляку — офіцера.— Ми їх з Куликом ще з фронту знаєм: нашим батарейним були.

— Тут я їх, звісно, не міг упізнати,— гарячковито заторохкотів знову Кулик,— бачу, якийсь біляк на подвір'я влітає — ах ти ж, думаю, стерво! Не встиг я прицілитись, як Оленчук уже із-за вугла його гирлигою та за портупею! — раз! та до себе! Так і витяг із сідла!

— Оце ловець! — загоготіли в натовпі.— Гирлигою! Як вівцю з отари!

Оленчук не сміявся. Розважливо пояснив:

— Коли вже на землі були, роздивився: наш батарейний. Капітан Дьяконов.

— Аж совісно стало,— скорчив кумедну гримасу Кулик.— Наше благородіє, а ми на ньому верхи сидимо!

— Хоч раз та покатався,— знов сколихнувся від реготу натовп.— Все життя він на тобі, а тепер ти на ньому!

— Хоч день та на благородії поїздив!

Килигей наказав взяти офіцера під варту.

— Туди його,— кивнув він у напрямі до волосної кутузки.— Хай він там трохи вичахне, цей... грек доморощений.

Дьяконова повели, а Кулик все ще не міг вгамуватись — вітійствував з гирлигою перед натовпом.

— Підводяться їхнє благородіє та такі здивовані,— мене, видно, не впізнали,— одразу до Івана: «Оленчук... Невже ти?» — «Я».— «Та тебе ж в Карпатах убито!» — «Ні, звиняйте, ваше благородіє,— каже Іван,— не вбито мене, як бачите... Тільки в'язи оце скрутило трохи, щоб видніше було довкруг, та тим і відбувсь...»

Оленчук стояв і слухав Куликову балаканину навіть не без цікавості, так наче йшлося в ній не про нього, а про когось іншого.

VI

Востаннє перед цим Яреcько бачив Наталку років зо два тому в Асканії, коли було скинуто царя і навколишні села прийшли громити головний маєток Фальцфейнів.

То були незабутні дні! Жилося і в будень, як у свято, відчуття якоїсь неймовірної легкості, крилатості, простору весь час не покидало Данька. Ходив захмелілий, впивався довгожданою волею, молодістю, добутим щастям. Вийдеш у степ — твій степ, глянеш у небо — небо із сонцем твоє! Після мітингів на всю душу горланив із хлопцями «Варшав'янку», і здавалось, що чують його молодий голос і материні Кринички, і вся Україна, і весь світ!

Мітингували з ранку й до вечора. Панський каретний сарай було перетворено в клуб, настелено сцену, і щоразу після виступу приїжджих агітаторів — есдеків, та есерів, та патлатих анархістів-індивідуалістів — молодь співала революційних пісень або грала п'єси. Розважав там шановну публіку вечорами й Данько Яреcько, виступаючи то в ролі писаря Финтика з «Москаля-чарівника», то ще частіше в комічних жіночих ролях, де він не без успіху — під загальний регіт присутніх — перекривляв недавню хазяйку маєтку Софію Фальцфейн.

Цупкі поміщицькі тенета, захопивши Данька хлопчиком на каховському людському ярмарку, так уже відтоді й не відпустили його назад у рідні Кринички. Сестра восени пішла додому на Полтавщину, а він, передавши нею поклони матері та злиденний свій заробіток, зав'язаний вузликом у ріжечку хустки,—

зостався ще на одну весну в степах. Так і пішло відтоді: сезон за сезоном, марево за маревом.

Перші поразки на фронті позначились і на Даньковій долі: дзвінкоголосий асканійський хор хлопчиків було розпущено — пані Софія знайшла собі іншу, що більш личила новому часові, забаву: влаштувала в маєтку «для солдатів» лазарет і сама, начепивши на лоба білу косинку з червоним хрестом, стала першою в Асканії сестрою-жалібницею.

В Даньковім житті, замість регентового камертона, знову на передній план виступила чабанська гирлига. Як і іншим розжалуваним співакам, йому було дано широкий вибір: на всі чотири вітри!

Дружок його Валерик Задонцев, зв'язавши свої книжечки, подався ближче до училищ в Херсон, а Данькові знову лягла дорога в чабанство — покушпелив шукати щастя по віддалених степових таборах та кошарах. Незабаром, по давній дружбі, взяв його атагас Мануйло Кравченко до себе підпасичем.

Закутий ожеледдю степ, розкидані до самого моря кошари, і він, згорбившись, плентається з гирлигою за своїми овечатами серед неосяжних просторів. Бреде, як у безвість, як у царство невгамовних вічних вітрів, що пронизують до кісток.

Велике безлюддя присиваських рівнин. Беззахисна птиця, що, змерзаючись, падає на лету. Цілоденні блукання з отарою на холоді та тоскні вечори по кошарах під завивання лютих степових буранів — з цього складалося його життя.

Потім нагнали в степ австрійців. Гнали їх тими ж самими шляхами, що й заробітчан із каховських ярмарків, розміщали в тих самих батрацьких казармах, кошах та сараях. Різними мовами перекликались тепер косарі на сінокосах, до своїх рідних пісень тепер ще й інші, незнайомі, тужливі, долучались літніми вечорами по таборах та токовищах. Австріяки, чехи, мадяри, карпатські гуцули — кого там тільки не було! — всі вони змішались з полтавськими та орловськими у цьому степовому Вавілоні.

Докотилось поповнення і до Мануйлового «шматка»: одного з полонених дали їм до отари в підмогу. Мовчазний, худий, аж чорний, років на п'ять старший за Данька, був він родом десь із-за Карпат, із Мадярщи-

ни, і звати його було Янош. Коли вже обвикнувся і трохи наломився мови, скупо розповідав літніми вечорами біля вогнища про свої далекі краї. Пастухував у поміщика: така ж там у них спека, таке ж безводдя, такі ж розкішні марева коливаються влітку... «Тільки й різниці, що по-вашому — пастух, а по-нашому п а с т и р. По-вашому — степ, а по-нашому — п у с т а».

А колодязі там, виявляється, з журавлями високими і хати по селах побілені білим, у садках вишневих, зовсім як на Даньковій Полтавщині. Гарно було про таке розмовляти.

Мрії зріднили їх, а спільні мандри з отарою в безлюднім присиваському степу ще більше зблизили, здружили. Навіть одягом помінялися: Данько віддав Яношеві свою ватяну свитку, а Янош Данькові — шинель, щоб не нагадувала йому про цісаря та про окопи.

Одного разу в степу до їхнього вогнища підійшов якийсь невідомий, по-міському одягнутий. В степу, як і в морі, зустрівши людину, не питають, чого вона тут і звідки. Спершу дали йому повечеряти, а потім він до пізньої ночі гомонів з чабанами про їхнє життя, про їхню долю.

— Дивлюсь я на вас, хлопці,— казав він,— і думаю, що одна вам доля на двох дісталася. Одного капітал змалку в степовий полон захопив, другого — царська війна сюди під конвоєм пригнала.— І, підкладаючи сухих кізяків у багаття, задумливо додав: — А тільки визволятись із неволі, мабуть, доведеться вам разом, хлопці.

Справдилось його слово. Разом з Яношем, просто зі степу, прийшов Яресько в революцію.

Що тоді робилось в степу! Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло, освіжило душу кожному. З піснями, з прапорами ішли селяни навколишніх сіл на Асканію, до них на ходу приєднувались чабани, австрійські полонені, батраки та батрачки з табірних казарм.

— Царя скинуто!

— Війна палацам!

— Воля всім, всім, всім!

Дихалось легко, небо сміялося людям, полум'ям майорів червоний стяг на башті асканійської водокачки, і ніби видніше стало від нього по всій Таврії.

В радісному захмелінні прийшов люд в Асканію, і затріщали вольєри, впали загорожі, розчинились кліт-

ки — щоб не тільки людям свято — звірів і птиць було випущено на волю. Як із Ноєвого ковчега, висипало все, що досі трималося по клітках, піднялося в небо рідкісне птаство, помчали в степ прудконогі олені та смугасті зебри, дикі монгольські коні та сайгаки, могутні бізони американських прерій та біловезькі зубри. Все живе радувалось в той день, мчало степами куди очі стоять, радісним ошалілим ревом трублячи про своє визволення, оповіщаючи всіх, що довгождана воля настала!

Лише одну клітку не відчинив повсталий люд — ту найбільшу, що стояла в маєтку перед самими вікнами панських покоїв на спеціально насипаній для цього степовій могилі із скіфською кам'яною бабою,— на таких могилах люблять в степу спочивати орли. Один із них і зараз жив тут.

Здоровенний, із сажневим розмахом крил, степовий хижацюга другий рік уже нудився в цій клітці на подив гостям, на втіху хазяям. Цілими днями куняв він на вершині могили, не цікавлячись нічим, не звертаючи уваги на свою тисячолітню кам'яну подругу. Тільки тоді й оживав, коли наступав час годівлі. Панський улюбленець, він щодня одержував з ласки пані Софії щедрий раціон — живу, взяту з отари вівцю. Згребе її, за мить порве, розшматує залізними пазурами і, наковтавшись гарячого м'яса, сидить, забризканий кров'ю, на вершині могили і знов куняє, спочива.

Всім єством ненавидів Данько цього пазурятника. Щоразу, коли траплялось проходити побіля нього, пригадувалось хлопцеві, як ще по дорозі в Каховку під час одного перепочинку зморено приліг він край шляху і одразу задрімав, а прокинувшись, побачив просто над собою в небі отакого хижака, що, розпластавши крила, мовби цілився йому своїм дзьобом у груди. Наче моторошний сон, врізалась йому в серце назавше ота перша його дитяча зустріч із степовим крилатим розбійником. Часом здавалось Данькові, що це якраз він, отой самий крилач, що хижо висів колись у степу над його бурлацьким дитинством, шматує тепер свої жертви у всіх на очах. Не раз, проходячи мимо, Данько погрожував йому кулаком, та все не міг здійснити своєї погрози.

Коли ж настав день, що можна було нарешті поквитатись,— хлопець не пропустив нагоди. Під схвальний гомін розвираваного натовпу вступив з гирлигою до

хижака в його смердючу, стерв'ятницьку, кров'ю забризкану кліть.

— Ану, царю пернатих, може, и тобі з трону пора?

Юрба заніміла в напрузі. Противник, дарма що обважнів на панських харчах, був ще небезпечний — такий одним ударом крила збиває людину з ніг, одним ударом свого сталевого дзьоба проломлює череп.

То був найперший ворог, що впав від Яреськової руки. Немов ярмаркового борця, вітав збуджений натовп молодого чабана, коли він, веселий, вихруватий, переможцем вийшов з гирлигою із орлиних хоромів. Світлана Мурашко, сміючись, приколола йому до грудей червону стрічку, а Наталка-цесарниця... Наталка в захваті лише подивилася своїми небесно-синіми на нього, але так подивилася, що він досі не може забути той погляд.

Наталка після того, як зостались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі іншого місця. Яресько залишився в Асканії.

Невдовзі по цьому заблищали в степу рогаті кайзерівські каски — прийшли німці з гайдамаками. Того ж дня перехапали робіткомівців на чолі з механіком Приваловим і, відправивши їх під посиленим конвоєм у Геніческ, вчинили там над ними звірячу розправу: вивезли на старій баржі в море й живими пустили на дно.

З поваленням гетьманату було створено в Асканії новий робітком і кілька озброєних бойових дружин для охорони степу та віддалених таборів від куркульських розграбувань. Яресько сів на коня. За співучість та за веселу вдачу,— більше за це, ніж за якісь там подвиги,— в одній із дружин його було обрано навіть старшим.

Так на чолі батрацької бойової дружини і літав по асканійському степу, вгамовуючи розгул куркульської ненажерливості, що не щадила нічого: навіть дерев'яні зруби витягували з колодязів, розвозили по хуторах, а колодязі хай гинуть, обвалюються. Пам'ятає, якось примчали на Кураєве, а там уже все йде шкереберть, старий Гаркуша воює з агайманськими старообрядцями, за бороди з ними тягається із-за якогось маховика. Довелося розборонять їх арапником. Так і жив Яресько, місяцями не злазячи з коня, охороняючи з хлопцями степ, аж поки чаплинський дзвін не вдарив оце на сполох.

Нарешті ось — після першого справжнього бою — стоїть з Наталкою на людному чаплинському майдані й невідривно дивиться на неї, розбентежену подіями, розхвильовану зустріччю, і, як музику, слухає її грудний туркотливий, мов у горлиці, голос.

— Чула моя душа, Даньку, що ти... що я... От, єй же єй, чула!..

Сонце сховалось, але ще все небо на заході горить, кидає на Чаплинку червоні відсвіти. Невтомно грає гармошка, веселиться молодь.

Яресько з Наталкою стоять осторонь, не помічаючи нікого. Для неї на всьому майдані — тільки він, для нього — одна вона з усіх дівчат. Туркоче й туркоче, мовби вирішила все йому зараз розповісти, вилити душу до дна. Отож, як вийшла з цесарниць, майнула в Херсон, служила нянькою в адвоката і тільки оце, як скоїлось там, що греки людей попалили, вирвалась, в чім була, і примчала в Чаплинку до тітки.

— До того ж, кажуть, землю тут ділитимуть, хочу не прозівати своєї долі,— засміялась вона.

Дивився на неї Яресько і любувавсь. Як змінилася! Вже й коси під хусткою виклала якось по-міському, і кохта — вся на кнопках — щільно облягає її шию. За час, що не бачились, стала якась наче тендітніша вся, прудкіша в рухах, сміливіша з лиця. Розшарілась, щоки горять, а очі весь час сміються ясно, іскристо, і все небо в них переливається.

— На кого ж ти своїх аблакатів покинула?

— А, хай їм грець! — вона весело махнула рукою.— Такі нудні та злющі! Вони там «суд над Леніним» були влаштували. Зібрались якось увечері до нашого всі їхні прокурори, поначіпляли окуляри на носи, папери в кожного в руках — судять... Комедія, та й годі!

Де не взявся, підійшов до них збоку Хлопєшка, недбало поклав дівчині лапу на плече.

— Це що за новості сезону? — невдоволено крутнувши плечем, вона струснула його руку геть.

— Ходім на польку,— пробасив Хлопєшка, багровіючи і ніби не помічаючи Яреська.

— А може, я... не бажаю?

— То йдеш чи ні?

— Не йду.

І вона глянула на Данька так, мовби між ними була вже про це якась своя домовленість.

Аж тепер Хлопєшка помітив тут третього, глипнув на Яреська:

— Ти що? Зайняв уже тут позицію?

— Зайняв.

— Ого, який жвавий.

— Та який уже є.

Хлопєшка, насупившись, пристояв мовчки, потім недбало, самим язиком перекинувши мундштук з одного кутка рота в другий, почвалав до гурту, де танцювали.

— Отакі й там, у Херсоні,— знов заговорила дівчина, обурюючись і мовби жаліючись Данькові.— По вулицях, було, не пройдеш, французи так і липнуть. Греки з ножами за дівчатами ганяються...

Слухаючи її, Данько переносився разом з нею думками в Херсон, разом з нею переживав трагедію цього поглумленого інтервентами міста.

А Наталчин голос то сльозою бринить, то скаргою, то гнівом. Як вступали, в оркестри грали, зразковий порядок обіцяли навести, а потім такий навели, що досі все місто голосить. Висадились надвечір. Кажуть, петлюрівські лоцмани провели їх з моря по плутаному фарватеру дніпровського гирла. З порту ішли до міста з такими тулумбасами, що ну! Попереду англійський оркестр з трубами через плече, французькі офіцери вицибузали, на всі боки люб'язно всміхаючись до населення, а позаду всіх озброєні ножами греки похмуро тягли артилерію на віслюках, і херсонська дітвора з галасом бігла за ними, викрикувала:

— Ісусова кавалерія!

— Ішаки Антанти!

Всюди, де пройшли з музикою заморські гості, на стінах будинків з'явились свіжі різнокольорові прокламації, в яких обіцялося херсонцям, що кожна сім'я відтепер може бути спокійною, бо союзні війська прибули сюди не для війни, а для миру, для підтримання законного порядку, і тільки. А лише стемніло, по всьому місту, особливо по робітничих його слобідках, уже загрюкали прикладами в двері, пішли облавами на людей. На ранок тюрми були переповнені, а на ліхтарних стовпах на Говардовській гойдалися молоді рибалки, захоплені вночі з рибою на Дніпрі. На Монастирській слобідці без суду, без слідства, за саму лише підозру в зв'язках з більшовицьким підпіллям було розстріляно групу матросів та робітників.

Життя стало нестерпним, з настанням темноти на вулицю не вийдеш, місто як вимерло, тільки ковані підбори по бруку клацають. Дорожнеча зайшла страшна, насувався голод, в трущобах порту та в підвалах Забалки уже пухли діти, а «рятівники» тим часом під мітлу вимітали всі запаси хліба, що були в порту. Один лише англійський пароплав взяв нібито за раз п'ятнадцять тисяч пудів борошна.

А найстрашніше почалося, коли інтервенти побачили, що вже не всидіти їм тут: на кораблях у французів заворушення, з боку Миколаєва наближаються червоні, в самому місті — неспокій. Отоді вони вже стали хапати всіх, кого попадуть на вулиці чи в квартирі, наловлять і, як заложників, юрмами до порту. Тисячі назганяли — і старих, і жінок, і дітей — набили людьми повні амбари, ті самі амбари, з яких перед цим повимітали хліб. А в останню ніч, коли вже зовсім їм невидержка стала і вони змушені були перейти з берега на кораблі, вдарили звідти прямо по переповнених людьми амбарах снарядами з корабельних гармат...

Досі ще на тому місці, де були амбари, тліють купи попелу та обгорілого заліза, досі ще голосять на пожарищі побожеволілі від горя жінки, розшукуючи то сина, то мужа, то брата.

VII

Оленчук цілу ніч стояв на варті біля кутузки і цілу ніч, як розповідали потім інші вартові, стишено вів крізь щілину якісь переговори із своїм благородієм. Про що вони там перешіптувались? Про що нишком сповідався молодий золотопогонник своєму колишньому підлеглому?

Вранці Оленчук з'явився в штабі і без довгих пояснень заявив Килигеєві, що згоден взяти капітана Дьяконова на поруки.

— Жалко стало? — примруживши, з підозрою кинув Баржак.

— Ти мене цим не лякай,— спокійно заперечив Оленчук.— Чому й не пожаліти людину, коли того варта. Всі ви ось тут фронтовики, і я перед вами посвідчити можу: були їхнє благородіє командиром совісним, нас,

солдатів, задарма не кривдили. Кулик теж може підтвердити це.

— Так-так,— злегка побарабанив Килигей пальцями по столу.— Сам, значить, піймав, сам і випущу?

— Неабиякий, видно, виявився з кадета красномовів,— насмішкувато зауважив Баржак.— За одну ніч дядька в дим розагітував.

— То ще невідомо, хто кого,— буркнув Оленчук невдоволено.

— А про що все-таки ти з ним уночі гомонів? — ніби між іншим поцікавився Килигей.

— Та про все було потроху. Про війну, про життя. Про сім'ю мене розпитував.

— Ой, гляди, Іване, щоб він знову з тебе денщика не зробив! — жартома застеріг Житченко-артилерист.

— Швидше, мабуть, я з нього чоловіка зроблю.

— Ти нам із нього доброго молотобійця зроби! — порадив Килигей.— Сьогодні почнемо коней кувати, молотобійців якраз нам буде треба.

— О, це заняття якраз для благородія! — покручуючи вус, сказав Кутя маячанський.— Хай потрудиться на революцію, помахає молотом хоч день.

— Ну то як? — глянув Килигей на членів штабу.— З такою умовою... віддамо Оленчуку його благородіє?

— Хай бере,— пробасив Кутя.— Та тільки пасе хай добре, щоб до своїх не переметнувсь.

— Чуєш? — Килигей суворо глянув на Оленчука.

— Чую.

Так вирішилась доля його благородія, так — просто із кутузки — перейшов він у закурену сажею чаплинську кузню, став з молотом біля ковадла в парі з колишнім своїм батарейцем. У розстебнутім френчі англійського сукна, без погонів і без пояса, гріє чуба, щиродушно гехкаючи молотом по розпеченому залізу та напружено стежачи за тим, щоб не влучити свого великодушного Оленчука по пальцях.

Коли настала пора підкріпитись, Оленчук нагодував офіцера із власного вузлика, поділившись із ним домашніми затверділими маторжаниками, що їх стара поклала йому в дорогу. Після того офіцер закурив надворі з дядьками, вгощаючись самосадом із їхніх доброзичливо простягнутих кисетів.

Покуривши, знов стали до ковадла, знов загехкали

молотами навперемінки: раз Оленчук по залізу, раз благородіє, раз Оленчук, раз благородіє...

Кулик, нагодившись на цю картину, шумливо возрадувався з порога:

— Кує! Єй же єй, кує! Коли мені сказали, я аж не повірив. А воно правда. Таки зробив Іван із нашого благородія молотобійця!

Кожен, хто приходив сюди пізніше, не міг без посмішки дивитись на цю незвичну картину: біля розжевреного горна з молотами в руках улад б'ють по ковадлу, мовби розмовляють між собою мовою заліза, Оленчук та його благородіє. А доки вони гріють чуби за роботою, Кулик, всівшись на порозі, голосно ділиться з селянами своїми думками про капітана Дьяконова, нітрохи не бентежачись його особистою тут присутністю.

— Такого відчайдушного картяра, як їхнє благородіє, не найти було на всьому румфронті,— з гордістю каже він.— Як тільки ніч, так уже й сходяться до них офіцери з сусідніх батарей, зачиняються в бліндажі і ріжуться до ранку! А нас, вістових, все, було, за новими картами в місто ганяють. Марнотратники, скажу я вам, були, куди твоє діло: що ніч, то й нову колоду розпечатують. Та дарма, що картярством ночі коротали, проте командиром були справним, наводку краще за них ніхто робити не вмів! Як наведуть — так і там! І з нашим братом теж дозволяли собі триматись полюдськи. В інших — рукоприкладство та мордобій, а в нас на батареї цього ні-ні!

Дядьки, слухаючи розбалакування Кулика, поглядають на Дьяконова все з більшою повагою. Самі окопники, що роками витримували на собі нелегку владу командирів, вони добре розуміють Куликову похвальбу.

— А то ще якось їхнє благородіє,— веде далі Кулик,— нашому батарейному ковалеві два срібні карбованці дали: на, кажуть, Севастьянов, та викуй мені з них шпори на вечір.

Явтух Судар при згадці про срібні карбованці хитровато мружиться у бік Дьяконова:

— Багаті, видать, були ваше благородіє, що так срібними карбованцями розкидались?

Офіцер, опершись на молота, змахнув обшлагом з лоба рясний піт.

— Був і тоді не бідним,— каже повагом,— але зараз...— він глянув на Оленчука,— зараз багатший.

В один із наступних днів, коли роботи в кузні поменшало, Оленчук знову з'явився до Килигея з несподіваним проханням: відпустити додому, бо там...

— Що там?

— Весна!

— А в інших не весна?

— Ну, в інших, може, є кому. А я ж тобі, Дмитре, й сина привіз.

— За сина спасибі.

— Треба буде, то й я. Але зараз... Ти ж кавалерію формуєш, а я, бачиш...— він якось по-волячому вигнув свою контужену шию, наче хотів когось шеменути.

— Ну добре,— згодився Килигей.— Іди, сій!

— Тільки я ж і офіцера свого заберу.

— А він тобі нащо?

— Найду і йому роботу, щоб не нудьгував. Чи на винограднику помагатиме, чи...

— Ой, гляди, Іване! — суворо перебив Килигей.— Не той час, щоб їхню білу кість жаліти!

Подумавши, махнув рукою:

— Забирай, чорт з ним. Треба буде — покличу.

Вечеряв у той день капітан Дьяконов уже в Оленчуковій хаті над Сивашем. Разом з дітьми їв картоплю в мундирах та крутий ячниковий хліб.

VIII

Рано починається таврійська весна!

Починають її жайворонки. Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих буранів, але є догадки, що степу вони не покидають, бо як тільки пригріє перше сонце — хай це буде навіть серед зими! — так вони вже й задзвеніли скрізь поза селом, співаючи свою пісню і землі, і небу, і сонцеві, й людям.

Перші найніжніші співці весни, сьогодні вони вже передзвонюються над Чаплинкою. Слухають їх вартові по чаплинських заставах, слухають дядьки, що димлять цигарками біля кузні та поглядають у степ: от-от земля покличе сівачів у поле.

Молодий верхівець їде Чаплинкою. Здалеку впізнають його чаплинські дівчата: Яресько. Отой, що співає

гарно. Їде неквапом, погойдуючись, недбало перекинувши обидві ноги набік. Знічев'я метляє зв'язкою запасних, щойно відкованих підків, зачудовано розглядається навкруги, мовби вперше тут опинився, мовби не глиняною, в облуплених саклях Чаплинкою їде, а якимсь невиданим царством...

День як вимитий: із сонцем, та вітерцем, та з першими жайворонками. Земля розмерзається, і талий винний дух полів, розбавлений солонуватою вільгістю недалекого моря, уже виразно чується в повітрі. Не впізнати сьогодні Чаплинку: саманові оббиті буранами халупи, відігріваючись, вбралися вже зовсім як на весну, стоять в кришталевих сережках тануних бурульок, з яких на землю повільно капає й капає сонце.

Як цю кришталеву, всю в краплистих самоцвітах Чаплинку, так не впізнати сьогодні й Наталку: красується біля тітчиної кураєвої загати у квітчастій хустці — голова напіввідкрита,— лускає насіння, здалеку всміхається, загледівши Данька.

— Тпру! Стій!.. Кого це ти тут виглядаєш, дівчино?

Зашарівшись, лукаво повела бровою:

— Весну!

— Ну і як?

— Іде.

Данько задер голову, прислухаючись:

— Еге ж... Голосистий якийсь піднявся...

І стали обоє наслухати небо.

Ось вони вже його помітили у світлій ясній високості. Свіжа яскрава блакить і він, один поки що на все величезне небо. Тріпотливо, ледве помітною цяткою повільно рухається в небі кудись через Чаплинку. Мовби вгадавши, як радісно зараз слухають його внизу двоє отих біля загати, залився ще заповзятіше, ще дзвінкіше.

Тюї!.. Тюї!.. Тюї!..

Далеким передзвоном ковальських молотків відповідає йому окришталена сонцем Чаплинка.

З жайворонка дівчина перевела погляд знов на Данька:

— Звідки це ти?

— В кузні був,— Данько помахав, подзенькав у повітрі зв'язкою запасних підків.

— Все ще куєте?

— Той кує, а той перековує. Той на зимню ковку просить, той на літню. А мені, кажу, на весняну зробіть! — він засміявся.

Небо над ними вже знову дзвеніло співом.

— З усіх пташок я чомусь найбільше люблю жайворонка. А ти, Даньку?

Хлопець задивився в небо: чи любить він отого жайворонка, оту першу весняну, найрадіснішу птицю? Та якби міг — на все життя взяв би собі її в груди!

Крізь ніжний спів жайворонка до їхнього слуху зненацька долинув якийсь далекий заобрійний гул.

Обоє здивовано переглянулись.

— Наші, видно, наступають,— догадався Яресько.— Червона Армія з півночі йде... Розпинавсь Хлопєшка, що не втриматись нам до її приходу,— бреше, втримаємось!

— А Хлопєшка — ти чув? — зник, кажуть, уночі. В Олешківські плавні, мабуть, до Гаркуші подався.

— Туди йому й дорога. Тільки недовго їм там козакувати. Ось як рушить крига, розіллється Дніпро, тоді, мов пацюків, їх із плавнів повиганяє!

Брагою пахнуть поля. Дзвенить небо. Скаче вулицею Яреськів знайомий — чабанчук з маячанських.

— Гайда до волості! — гукає Яреськові.— Збір грають! Нарочний із Херсона прибув!

Яресько, повернувши коня, ще якусь мить затримався поглядом на дівчині.

Стала враз серйозна, а очі ще сміються, і губи мимовіль стріпуються, так наче самі хочуть поцілуватись.

IX

Коли Яресько примчав на майдан, повстанське військо вже зібралось.

З волосного ганку, де стояли всі члени штабу, саме промовляв якийсь незнайомець — робітник з вигляду, в кепці, в поруділій вилинялій шкірянці. Обличчя мученика, сам непоказний, тільки очі бурхають до натовпу голодним вогнем та голос вилунює лунко.

— Не одні ви, вся Україна зараз підіймається на крилах повстанства,— народною війною йде на інтервентів! — далеко лунає над майданом голос промовця.— З Херсона ми їх вигнали — тепер вони в Хорли

перебрались! А чого? Чим привабив їх до себе цей забутий степовий порт? Знаємо чим! База! Будь-що хочуть зачепитися за наш берег! Оговтаються, розквашеного носа втруть та й знову візьмуться за своє! Звідти, з Хорлів, мають намір розгорнути другу окупацію Причорномор'я, ще раз хочуть спробувати заглибитись на північ, у степи!

— В'їлися ж! — загув збурено натовп.— Ти їх у двері, а вони у вікно.

— Осині гнізда! Пора вже геть повикурювати їх із наших берегів!

— Повикурюєш, коли чотирнадцять держав за ними!

— У відкритім степу з них гній би був! А то з-під крила своїх дредноутів не вилазять!

— Є дані,— знову продовжував херсонський посланець,— що греки зараз беруть хліб у Хорлах, під мітлу хочуть все повимітати, як зробили це і в нас, у Херсонському порту. Товариші повстанці! Херсонська Рада робітничих депутатів звертається до вас із братнім революційним закликом: не дайте інтервентам вивезти хліб із Хорлів! Це ваш хліб! Краще бідноті роздати, ніж дозволити вивезти інтервентам!

— Флоту б нам! — вигукнув із натовпу Дерзкий.— Ми б тоді з ними помірялись!

— Де ж той флот у нашій Чаплинці? — заволав до приїжджого Кулик.— Зроду-віку сухопутна вона!

— Флоту і в нас нема,— пояснив херсонський посланець.— Всі, які були, судна, ті ж таки грабіжники заграбували, погнали за море з народним добром. Що ж до нашої червоної артилерії, то вона теж прикута до суші. Проводжала їх, скільки могла, з Дніпровського лиману вигнала, ну а далі...

— А далі,— голосно підхопив Килигей, звертаючись до загаченого повстанцями майдану,— це вже наш з вами клопіт. Херсонці їх у хвіст, а ми їх у гриву! Вони виперли їх з порту та з лиману, а наше діло — викурити їх із Хорлів!

— Кіннотою на дредноути? — запитав хтось із гущі натовпу весело.

— Революція не питає, ким та на кого! — жовчний, злий вихопився наперед з-поміж штабістів Баржак.— Чи ждатимеш, поки під вікнами віслюки Антанти заревуть?

— Гнати їх у три шиї! — завирувала молодь.
— Добрим конем грека і в морі переймеш!
— Дайош Хорли!
— Дайо-о-о-ош!

X

І ось уже мчать вони степом на світанку атакувати море, голими шаблями рубати броньовані військові кораблі.

Було безумством іти в такий рейд, було шаленством з такими силами вихопитись на Хорли — загоном легкої кінноти при двох кулеметних тачанках атакувати військові кораблі інтервентів. Кіннотою на кораблі! Не вкладалося це ні в які устави, суперечило всім тактикам і стратегіям, і якщо вчорашній прапорщик Килигей вдався до такого кричущого порушення воєнної науки, то це тільки тому, що твердо вірив у щасливу революційну зорю свою і своїх хлопців.

Звечора, перед тим як виступати в похід, Килигей вишикував на майдані все повстанське військо.

— Перед нами трудний рейд,— звернувся він до бійців.— На Антанту йдемо, може, йдемо на загин, тому треба, щоб дисципліна в наших лавах була залізна. Я нікого не силую, ми всі добровольці, але коли хто вже став під наш прапор, то бережи честь, виконуй свій революційний обов'язок до кінця. Поки ще не вийшли — попереджую всіх, що в мене, коли хто відступить у бою хоч на крок, тому вже смерть. Мародерів я ліквідую на місці. Коли хто до такої дисципліни не готовий чи, може, хто почуває на душі страх перед дредноутами, такий хай краще зараз скаже, щоб потім і паніки не розводив.— Він помовчав, прислухаючись до рядів.— Ну, коли хто є — кажи. Відпущу. Однаково коней на всіх не вистачить.

Запанувала на деякий час мовчанка.

— А нічого за це не буде? — почулося раптом із рядів.

— Нічого!

Хитнулась шеренга, і — по всій формі — три кроки вперед виступив підперезаний путом, з гирлигою замість гвинтівки... Мефодій Кулик!

— Люди добрі! Питав тут Дмитро, хто має страх на

душі. Я маю страх на душі. Ну, куди я з оцією гирлигою та проти їхніх дредноутів? На них же там гармати такі, що й чоловік у стволяку пролізе! Як гахне, як шарахне...

— Годі тобі,— обірвав його Килигей.— Зоставайся, висиджуй тут на весну курчат. Більше охочих нема?

— Нема-а! Нема-а! — весело загукали з рядів.

Килигей скомандував зробити перекличку.

— Перший! Другий! Третій! — голосно, рвучко стали вигукувати з правого флангу фронтовики.

Килигей стояв перед строєм і з затаєною радістю слухав переклик: десятий... двадцятий... сотий... двохсотий! Це вже була сила! Хай стирчать ще подекуди над строєм саморобні списи, хай навіть по одній не вистачає на кожного бомб, оцих важких, окутих білою херсонською жерстю гранат, що їх повстанці називають «гусаками», хай! Зате є руки, що самі рвуться до бою, є серця, що палають революційним вогнем, жагучим бажанням очистити рідну землю від інтервентів!

Світає, світає над степом...

Грізно тупоче по тракту кіннота, гойдаються в світанковій імлі сірі солдатські шапки та кудлаті чабанські кучми — по три в ряд.

З дитинства знайомий цей шлях Килигеєві. Колись ішов ним у неволю, батрацькими ногами збивав тут куряву, а зараз повертається месником, визволителем, командиром повстанського загону.

Поруч їде Баржак, їдуть хорлянські ревкомівці в перших рядах, здебільшого все колишні вантажники, все ті, з ким минала його молодість на фальцфейнівських портових естакадах. Естакади, важезні ковші, піт заливає очі... Навіть удосвіта, коли вже, знесилені після цілонічної роботи, вони падали з ніг під тягарем ковшів, у Морському саду пані Софії ще, бувало, гримить оркестр, парусні яхти катають гостей по морю, буйно вихриться п'яна оргія. Пили там французькі шампани, а заїдали живими хорлянськими устрицями, що їх пані Софія спеціально розводила неподалік від порту на власному, так званому устричному заводі.

Пригадав, як збирались вони, робітники порту, на таємні сходки, як врятували потім одного зовсім юного матроса — втікача з військового корабля. За вантажницьким звичаєм пустили портовики шапку по кругу і на зібрані гроші підкупили капітана англійського

судна, що саме брало в порту хліб; так відправили вони тоді свого юного друга Льоню Бойка за кордон. Інакше б каторга йому або петля. Згодом чув уже, що той матрос перед самою війною знов у степах об'явився, на далеких таборах машиністом працював біля паровика.

Світлішає небо. Ширшає світ.

Хорлів ще не видно, тільки вершечки тополь з'явились на світлому тлі неба. Що там зараз? Чи сподіваються діти та дружина бачити його вдома сьогодні? Нелегко буде оволодіти Хорлами. Тільки сміливий, неймовірно сміливий удар може забезпечити успіх його атакуючим бійцям. Перемога чи, може, загин?

А в степу весніє, весніє... І вже вітер назустріч такий, як дівоча ласка, і вже не один, а безліч жайворонків оспівують небо над молодим Яреським, що мчить з товаришами в головному дозорі — просто в ранкове світання, на тополиний порт.

Все вищими стають далекі тополі на обрії. Данькові раніше не доводилось бути в Хорлах, і зараз, коли він вперше побачив перед собою гуртик самотніх задумливих тополь ген-ген, на межі землі і неба,— схвилювався так, наче зустрів зненацька в незнайомім краю когось знаного з дитинства, когось до болю рідного — матір або сестер. Такі ж самі тополі стояли в його рідних Криничках на Полтавщині, гнулись та шуміли над його далеким дитинством.

Вже пахло морем: от-от воно мало з'явитися із-за обрію.

Данько, вирвавшись із хлопцями далеко вперед, був цього ранку в числі тих, хто першим побачив море, кому сонце, виринувши з морських глибин, найраніше заграло промінням на білім, притороченім до сідла «гусаку».

Десь аж на самім виднокрузі димів чужий корабель. Один на весь обрій, похмурий, мов привид. Хлопці переглянулись між собою:

— Дредноут!

— Як монастир на морі!

— Чий же він?

Мовби тільки тепер Яреська помітив якусь невловиму настороженість навкруги. І вранішній прорізаний лиманами степ, і відкрите небо над ним, і по-дівочому беззахисні тополі — все, причаївшись, наче ждало якогось нещастя, наче ждало в заціпенінні залпу, що

ось-ось гримне звідтіль, де ото заякорився чужак, справді ніби нагло виниклий серед моря похмурий монастир... Замість куполів — башти, замість хрестів — жерла гармат... Данько почував, як прокидається в ньому лють до пришельців, що з'явились з-за моря розбійничати на його рідній землі. Чого вони прийшли сюди, що їм тут треба? Було щось глибоко образливе в самій їхній присутності тут, біля берегів землі, яка їм ніколи не належала, під високими тополями, що стоять над морем, як Данькові сестри!

Щеміло серце, хотілося бою, і ноги вже самі шпорили коня.

XI

Пригнувшись, припавши до грив, з тупотом перелетіли через вузький перешийок на косу і, щоб не потрапити під ворожі бінокли, мерщій звернули зі шляху, збилися всім загоном під захистом колючих маслин, що смугою тяглися вздовж занедбаного панського саду.

Тут Килигея вже чекали кілька місцевих жителів: похмурі рибалки в зюйдвестках та гарячковитий фронтовик на дерев'янці, жвавий, прудкий — хвилини не міг встояти на місці.

— Дмитре, Дмитре! — збуджено підскакав він до Килигея, як тільки той сплигнув з коня.— З ходу розгортай своїх для атаки! Грек перепився. В акурат оце саме глушити його!

— Ти не гарячкуй, Степане,— осадив його Килигей.— Толком розповідай: де, скільки?

— До гибелі, до біса! — затанцював перед ним фронтовик на дерев'янці. Озирнувшись по боках, чомусь раптом перейшов на шепіт: — Хліб саме беруть на третій естакаді! Дві міноноски охороняють! А далі там ще баржа, бронекатери, а ще далі — ти, мабуть, бачив — флагман дрімає на рейді!

— Є, значить, з ким воювати,— насупився Килигей.

— Є, є! — затанцював фронтовик.— Ми вже й смолоскипи приготували... І бомби знайдуться, тільки атакуй!

— Ви спершу на устричний завод ударте,— розважливо втрутився в розмову старий широкоплечий

ватаг рибалок.— Всю ніч там їхня офіцерня гуляла, ще й досі звідтіль гуки-перегуки чуть...

— Розперезались,— процідив крізь зуби Баржак.— Видать, не виглядали вони нас сьогодні?

— Дозорець-то в них був на степ,— басовито промовив молодий рибалка в брезентовій куртці.— Та тільки діло таке, що... валяється он він уже в рові, з перерізаним горлом.

Килигей мовчки глянув у рів, одвернувся і одразу ж став розподіляти бойові завдання: Баржак із частиною загону атакує устричний завод, а решту повстанців Килигей сам веде в атаку на причали.

Пролунала команда — взяти смолоскипи.

— Всі, хто з «гусаками», вперед!

Тепер скільки завгодно могли вже на них дивитись інтервенти в бінокль! Вволю міг надивлятись тепер із зовнішнього рейду на них адмірал Янікоста, ціпеніючи від несподіваного видовища, як уже при сонці, при повному дні вилітає із-за колючих маслин степова кіннота і, зблискуючи в повітрі клинками, мигтючим вихром летить просто на море, на жерласті його кораблі!

Чого-чого, але наскоку звідси адмірал Янікоста зовсім не сподівався: адже йому достеменно було відомо, що в пустинному цьому районі червоних військ не значиться. Правда, доходили чутки, що не так давно збунтувалися чабани в цих степах і що якийсь прапорщик царської служби гуртує по селах невдоволену голоту. Але хіба то була сила? Чи можна було приймати всерйоз отой напівлегендарний загін таврійської вольниці? Що вони значили проти нього? Не могли ж вони голими своїми клинками дістати з суходолу його флот, його панцировані судна!

І ось тобі маєш: летять, летять, летять!

Земля не кінчалась для них крутими кручами берега, мов на крилах виносило їх разом з кіньми на залізні естакади, і вже сипляться звідти, сліпучо зблискуючи в повітрі, якісь великі білі птиці просто на палуби його суден! Чути, як несамовитим ревом ревнули в порту сирени, скликаючи з берега команду, видно в бінокль, як гарячково рубають його матроси швартови, а з круч берега та естакад все сипляться й сипляться на них оті загадкові білі птиці, і величезні вибухи один за одним спалахують на палубах, димом обволікаючи судна. Хоч би швидше знімались, бо там не те що від сте-

пових партизанських бомб — злетиш у повітря від вибуху своїх же власних, начинених боєприпасами трюмів!

Наче вітром, винесло Яреська в першу ж мить атаки на високу гулку естакаду, і, з гуркотом промчавши по ній, кінь його зупинився на самім краю. Хотілося мчати далі, але далі було море — велике, сяюче, голубе!

Оглянувся — в порту кипить бій. Вершники, збившись кіньми на естакадах та на обривистій кручі берега, дружно бомблять звідти «лимонками» та «гусаками» палуби затиснутих внизу між естакадами суден. Яресько рвонув і свого «гусака» і, розмахнувшись, щосили попудив туди, у дим, у крики, в саму гущу чужих матросів, що метушились по палубі. Гримнув вибух, здригнулось судно, ревнуло сиреною, аж схарапудився кінь під Яреським, здибившись, обкрутнув його на місці. Вибухи, стрілянина, лемент. В клубках вогню та диму чужі смаглюваті матроси знетямлено рубають канати, з панічним криком тягнуть в люки поранених, збурунилась вода — запрацювали машини. Проскочивши по естакаді, Яресько зненацька помітив ліворуч якесь інше судно, незграбне, пузате, з ворохом пшениці просто на палубі.

«Хлібне»,— майнуло йому.

На палубі ні душі, тільки сяє над нею величезний круглий прожектор, обернутий сюди — до Яреська, до степу. Б'є в очі, сліпить, наведений просто на нього, круглий, повний, як сонце.

Вихопивши із-за плеча карабін, Яресько прицілився і в захваті вистрілив у те прокляте заморське сонце!

XII

В панічному бе́зладі — з обрубаними кінцями, з поріділими командами — судна інтервентів покидали порт. Довго ще їм ввижатимуться білі оці «гусаки», що, як живі, з розлюченим сичанням летіли на них з естакад та з круч берега, довго ще вчуватиметься їм отой несамовитий клич «пали!», і вслід за цим — розвихрені клубки палаючої смоли, що падає, ллється просто на голови. Під обвалом бомб палуби аж дрижали, від смоли спалахували пожежі — вихід

лишався один: мерщій рубати кінці та швидше втікати, кидаючи напризволяще тих, що, загулявши, забули про обов'язок служби. А ті, що загуляли і кого так надривно скликали сирени, лежали вже порубані край лиману біля устричних басейнів або саме підіймали в цей час свої офіцерські в перснях руки перед голими, як смерть, шаблями повстанців. В чорних беретах, носаті, з блискучими морськими кортиками на боках... Білкувато глипали спідлоба, похмуро ламаною мовою просили пощади, а хлопці, відбираючи в них кортики та обшукуючи їх, так стрясали їхні заморські душі, що аж устриці, яких вони тут наковтались живцем,— єй же єй! — попискували у них всередині!

Як трофеї повстанцям дісталися кілька бронекатерів з цілком справними англійськими кулеметами, баржа з вовною та навантажений пшеницею океанський транспорт, що так і не встиг зрушити з місця.

Попросторішало після бою в порту, полегшено зітхнув, піднявшись на знайому естакаду, Килигей. Вигнали!

Удар кінноти був настільки несподіваним і приголомшливим, що жодне з ворожих суден, поспішно відступаючи, не спробувало навіть огризнутись, хоча повстанці, скільки могли дістати, проводжали їх з берега навздогін кулеметним вогнем із тачанки.

Опинившись на зовнішньому рейді і тільки тут нарешті отямившись після остовпіння, інтервенти, щоб хоч як-небудь помститись за ганебну свою ретираду, стали безладно обстрілювати Хорли з корабельної артилерії. Та не було, видно, ще ні в Антанти, ні в самого чорта таких снарядів, які могли б видовбати хлопців із схованок рідної землі, з портових підвалів та погребів! Бий, сади собі, скільки хочеш, коли снарядів не жалко!

За якусь годину-дві обстріл припинився, і повстанці знову висипали на берег, покурюючи та попльовуючи в синє море, навперемінки розглядаючи крізь трофейні цейси невдатну Янікостину флотилію, що заякорилась на горизонті. Жаль, що не було оце таких коней, щоб море перескочити, щоб і туди дістати!

Надвечір у небі застрекотав гідроплан і, покружлявши над Хорлами, скинув у пакеті, схожім на повітряного змія, підписаний адміралом Янікостою ультиматум.

Ультиматум був адресований командирові, але читали його вголос для всіх.

«Командирові степової
партизанської вольниці.

Вельмишановний добродію!

Ви із загоном своєї кінноти мали зухвальство напасти на мої кораблі, що перебувають тут з високої волі держав Антанти. Ви нечувано образили мій прапор, який я маю честь захищати і який я готовий захищати всією могутністю наданих в моє розпорядження засобів — гарматами, гідропланами, а коли хочете, то й десантними військами. Таємничі простори вашого степу мене не злякають. Я дощенту зруйную всі ті села, на базі і в околицях яких ви дієте.

Одначе мушу сказати: я прийшов сюди не як ворог і я нікому не хотів би заподіяти зла, в тім числі й робітникам та селянам, яких вважаю корисним елементом для країни. Ось чому, коли ви бажаєте підтримувати зі мною коректні стосунки, я згоден, однак вимагаю:

а) негайно звільнити осіб, яких ви захопили на березі і які перебувають під захистом мого прапора;

б) негайно вивести свій загін з території порту Хорли, що призначений як стоянка для моїх суден.

Жду вашої відповіді до завтрашнього ранку в Бакалі.

Командувач Янікоста»

— Та оце не сучий син? — загомоніли бійці, вислухавши ультиматум.

— Він ще нам і погрожує!

Весь берег, захряслий людом, завирував, захвилювався.

— І хто йому визначив у наших Хорлах стоянку?

— Кого він питався?

— Ще й лякає, шкура!

— Гей, ану скубента сюди!

Випхали наперед довгов'язого парубка в студентській тужурці — Альошу Мазура, Яреськового дружка по Асканії.

— Катай лишень тому сучому сину відповідь!

Хтось подав Альоші шмат конторської книги, хтось ткнув недогризок олівця:

— Послинь і пиши!

— Пиши: калімера — це по-їхньому «здрастуй».

Студент прилаштувався на естакаді, звісивши ноги вниз.

— Куди ж писати?

— Отакої! Не знає куди!.. Адреса, ось вона: Україна — Чорне море — крейсер «Відчалюй»!

— Ясно і точно!

— Написав — «Відчалюй»? Ну, катай далі!

— Катаю, але що?

— Калімера, Янікосто...

— Ні! Ти йому отим складом, що запорожці турецькому султанові колись! Невже забув?

— Хай он Дерзкий нагадає! Він того листа замість оченаша собі завчив!

— Дерзкий, ану!

Прокашлявся Дерзкий, поправив безкозирку на лобі, обернувся з серйозним виглядом у бік моря, у бік ледь бовваніючого на горизонті ворожого флагмана.

— Ти, шайтан турецький,— почав він таким тоном, мовби адмірал Янікоста і справді міг його чути в цей час,— проклятого чорта брат і самого люципера секретар! Який з тебе лицар, коли ти голою отією самою їжака не вб'єш? Вавілонський ти кухар,— проказував він дедалі енергійніше, в наростаючому темпі,— македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, великого й малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, херсонський кат, антантин попихач, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень! Не будеш ти ніколи нас під собою мати: землею і водою будемо битися з тобою! Отак тобі червоні повстанці відказали! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас,— поцілуй за те ось куди нас!

Дерзкий, одвернувшись од моря, показав Янікості куди.

Бійці аж за животи брались від реготу.

— Оце начитається, ха-ха-ха!

— Чи ти нічого там не пропустив, Альошо?

— Адмірал — він любить чини!

— Отам, де козолуп, ще й жабоїд додай!

— Вірно, він же з тих, що пуголовків ковтають!

— Що для тебе пуголовок — те для пана вустриця!

— Так і пиши: македонський ти жабоїд, херсонський катюга, англійської королеви холуй, світового капіталу попихач!

— Відчалюй, поки не пізно! — неслись веселі погрози на море.— Котись ковбасою за гарнізонт!

— А день у нас такий, як і у вас...

— Місяць у небі — ха-ха!..

— Рік у книзі — го-го!

До самого вечора шумів берег, лунав над причалами розкотистий регіт степовиків. Нарешті листа було скомпоновано, і Альоша-студент вивів під ним офіційний титул:

«Дмитро Килигей, командир повстанського загону імені Т. Г Шевченка зі всіма своїми бійцями»

Для передачі відповіді Янікості вирішено було використати полонених греків. Відібравши кількох грецьких матросів, що були чемніші за інших, повстанці виділили їм старий рибальський баркас на веслах і, побажавши вдруге не попадатись, з миром відпустили в море, до своїх. В момент, коли вони відпливали, Килигей, стоячи зверху на естакаді, навмисне голосно віддавав Житченкові наказ — протягом ночі прикотити з Каланчака артилерію і до ранку встановити її на носі Джарилгач з тим, щоб закрити завтра флотові Янікости вихід у море.

Ніякої, звісно, артилерії в Каланчаку не було, однак з Житченкової міцної горлянки тільки й вилітало:

— Єсть! Прикочу! Встановлю!

Згадування про міфічну партизанську артилерію — це своєрідне доповнення до писемної відповіді на ультиматум — видно, подіяло на декого з відпливаючих саме так, як і сподівались повстанці: на ранок кораблів на рейді вже не було.

XIII

Чутка про те, що Килигеїв загін, вигнавши з тополиного порту інтервентів, відбив при цьому величезні судна з хлібом та вовною, швидко облетіла південні села та хутори, і наступного дня на хорлянську косу стали влітати зі степу брички, вози, фургони. Знесамовитілі від жадоби підводчики, здебільшого бородаті хуторяни в чумарках, з блукаючим поглядом навперегінки гнали коней просто до причалів.

— Стій! — перепиняли їх бійці.— Куди розігнались?

— Як то куди? — важко хекали ті.— А за хлібом, за вовною! Хіба вже розтягли?

— Ні, вас ждемо: як же без вас?

— Ви не жартуйте! Мерщій треба розвозити, бо ще вернуться, відберуть! Думаєте, ви їх далеко загнали? Тут ніколи розмузикувати!

— «Грабуй награбоване», так, чи що? Ні, цей номер у нас не пройде!..

Щодо цього в Килигея було суворо. Не всіх, правда, втримав від спокуси його наказ... В перший момент владарювання в порту, поки він з Баржаком сюди-туди, поки сходив провідати сім'ю, повернувся — повстанців його вже не впізнати: всі в новісіньких шинелях тютюнового кольору, всі поперевдягалися в грецьке!

Килигей вибухнув люттю:

— Ану, поскидать! Щоб не бачив ні на кому! В полотні, в ситці моя армія буде!

Такою і є вона зараз — в полотні та в ситці.

Все захоплене збіжжя Килигей наказав взяти на облік і незабаром сам з командиром заходився розподіляти його серед населення. Насамперед із захоплених запасів було виділено зерно напівпролетарському населенню Хорлів, яке дружно допомагало загонові викурювати інтервентів. В числі інших одержала свою пайку і Килигейова дружина, одержала не більше й не менше, ніж родини інших фронтовиків. Вирішено було також надати допомогу бідноті Чаплинки, Каланчака та інших сіл, стежачи за тим, щоб допомога ця потрапила кому слід: вдовам, та сиротам, та багатодітним незаможникам, в яких, може, й посіяти нічим.

В числі останніх до Килигея з'явився... хто б міг подумати? Мефодій Кулик! Притьопав піхтурою із самої Чаплинки, в постолах, що позадиралися, мов полозки, з порожнім лантухом через плече — як у сівача.

Можна було сподіватись, що після недавнього випадку на чаплинському майдані, коли він привселюдно оголосив себе страхополохом і вибув із лав загону, Кулик почуватиме себе перед Килигеєм ніяково, що незручно буде йому глянути в вічі тим, хто без нього викурював тут осине гніздо інтервентів та відбивав у них народне добро. Одначе Кулик, видно, був твердо переконаний, що з усього щойно відвойованого добра йому по праву належить відповідна частка. Здоровкаючись на ходу з односельцями, розшукав на далекій естакаді командира загону і, в двох словах доповівши йому, що в чаплинських тилах все гаразд, Мефодій тут

же скинув свою напівоблізлу баранячу шапку і десь із дна її добув заяложену, складену вчетверо, депешу.

— На, розбирай, Дмитре.

— Ото пішли меморандуми,— беручи папірець, промовив Килигей.— То від Янікости, а це ж — від кого?

— А це лично-особисто від мене, від чаплинського громадянина Кулика.

— Що ж ти тут накарлякав?

— Ти читай, читай...

Килигей неквапом розгорнув списаний крутими закарлючками папір.

«Начальнику узбережжя Чорного моря.
Захиснику праці тов. Килигею.

З дитинства поневіряючись по наймах, багато літ працюючи на власницю-поміщицю, названу в народі Фейншею, я, хоч не пив і не тринькав у житті, проте залишився й понині у великих злиднях. Народжений у степу в кибитці чабана, працюючи змалечку пастушком-верблюдником і дуже заштурханий та засіпаний зо всіх боків панськими посіпаками, не мав я на серці левиної відваги для того, щоб героїчно виступити в лавах червоних повстанців на бій з душителькою Антантою.

Одначе їсти хочеться кожному, голодних ротів повна хата, малі діти, вони ні в чому не винні, а як виростуть, то ще послужать революції як слід. З огляду на це, прошу червону державу робітників і селян допомогти мені посівним зерном, яке з лихвою при першій можливості поверну.

Прохач Кулик»

— Оце накрутив,— промовив Килигей упівголоса, прочитавши Куликів меморандум.— І складно, й жалібно. Хто це тобі так — чи не до дяка ходив?

Кулик несподівано образився:

— Своїм умом живу.

Килигей, посміхнувшись, звернувся до хлопців, що саме тягали з пароплава зерно мішками на берег:

— Ну як, хлопці, дамо Куликові на посів?

— Воно після всього й не слід би,— загомоніли в гурті.— Як-не-як вибув з наших лав... У запічку відсиджувався...

— А діти є? — запитав вусатий ватаг хорлинських рибалок.

Кулик випростався:

— Якщо правду казати, то більше, як у мене, потомків ні в кого в Чаплинці нема. В хаті ціла боса команда. Іван Кулик, Дем'ян Кулик, Петро Кулик, Федір Кулик!.. Одне менше другого! Ще є таке, що і в колисці.

Бійці засміялись.

— В літах дядько, а потомків, бач, надбав.

— Що зробиш,— мовби виправдуючись, загомонів Кулик до повстанців.— Це як ото серед сівачів буває: один вийде рано, до схід сонця, сюди — порось! туди — порось! До обіду, дивись, уже й обсіявся. А я, хлопці,— голос його забринів якось жалібно,— за бурлацьким своїм життям пізно вийшов, коли сонце юності моєї вже на захід звернуло...

— Не журись,— плеснув його по плечі Житченко,— пізно посіяв, та зійшло густо.

— Що густо, то густо,— ніяково посміхнувся Кулик у свою кураєво-полинову бороду.— Вдень і не бачиш, а увечері як збіжаться до миски, то й не розбереш, чи всі свої, чи й сусідських половина. Ану, шикуйсь на перекличку! По порядку номерів! Іван! Дем'ян! Федько! Петько!.. Улита! Микита! Перевіриш, виходить, що всі свої.

— Та хай ростуть на здоров'я,— весело загомоніли бійці.— Ще солдатів буде треба та треба!

Дали Куликові зерна. Аж кректав Мефодій, тягнучи з трюму п'ятипудову свою пайку на берег.

Килигей тим часом наказав спорядити червону валку з зерном в подарунок чаплинській бідноті та іншим селам. Закипіла робота! Насипали лантухи по саму зав'язку, нашвидкуруч надписували зверху, хто кому посилає, і потім з розмаху кидали в куркульські вози, аж ті порипували та стогнали, осідаючи під цією вагою. Кидали дядьки-фронтовики, кидала молодь, кинув мішок і Яресько, захоплений загальним настроєм. Вхопив мішок за «чуба» Янош, друг його,— за гузирі, розмахнули і прямо старому Гаркуші на воза.

— Послужіть і ви революції, діду Гаркушо,— сказав підводчикові Яресько і потім довго й суворо розтлумачував, куди, під чиє вікно доставити.

— А мені? — жадібно водив очима по лантухах Гаркуша.— Добудь що-небудь і на мою долю, га?

— Наша, діду, пшениця у вас не зійде,— відповів Яресько.

— Таке тобі? Чому?

— Сорт такий. Пролетарський!

— Оце таку правду заводите! Ні зернини не дали, ще й хурманів із нас поробили,— не міг ніяк вгамуватись Гаркуша.— Хоч вовни тюк під задницю дідові дайте, щоб м'якше в дорозі сиділось!

— Кому це тут вовни забаглось? — почувся суворий голос Килигея, що наближався з-поміж возів.

Гаркуша улесливо заметушився:

— Це ми, хурщики... Нам хоч вовна, аби кишка повна!

— Вашої кишки ніколи не напхаєш,— нахмурився Килигей.— Син досі десь петлюрівською матнею Вкраїну мете?

— Та що ж син...

— Відчалюйте, валка он уже рушає!

Рушила, поскрипуючи, валка; в задумі дивився услід їй Килигей. Вперше, скільки існує цей тополиний порт, валки з хлібом ідуть не зі степу, а в степ, не в темні трюми чужих суден таврійське ллється зерно, а навпаки, підіймається з трюмів на-гора, до сонця, до весни, повертаючись знову до тих, хто його виростив, хто його посіє...

Підійшов Баржак, і теж став поруч, і теж дивився.

— Що ж, збулося, Дмитре?

— Збулось.

Їхньою волею, їхньою силою здійснюється нарешті те, про що не раз, обливаючись гірким вантажницьким потом, мріяли вони потаємки в роки своєї молодості, проведеної отут, на каторжанських оцих естакадах.

XIV

З тополиного порту відбитий у греків хліб дійшов і до Строганівки, попробував пшеничного і капітан Дьяконов в Оленчуковій хаті.

Дьяконов потрапив у Строганівку саме в розпал весняних робіт. Оленчук з першого ж дня взявся до роботи на винограднику. Він зовсім не збирався перетворити своє благородіє в батрака, але Дьяконову не сиділось без діла, і невдовзі їх обох — Оленчука й колишнього його батарейного — село бачило вже на винограднику поруч: з ранку й до вечора трудились вони. Оленчук

навчив офіцера, як обрізати кущі, як обкопувати, і Дьяконов виявився тямковитим учнем. Син відставного офіцера і сам з юних літ офіцер, він вперше в житті оце так близько зіткнувся з працею простої людини, вперше в житті змінив зброю на садівницький ніж та лопату і вперше відчув тут високу, якої раніш ніколи не знав, насолоду праці.

Оленчуків виноградник — над самим Сивашем, на пологому схилі, обернутому до сонця. Оленчук розповідає, що ще за його дідів на цих місцях понад Сивашем, де зараз городи та виноградники, була мертва земля, один кермек та смердюг ріс, що його й верблюди не їдять. Мертво було, аж доки один з Оленчукового роду не докопавсь тут до солодкої води. А це, як відомо, тут все: де вода — там життя.

— Наче й багато її, а не нап'єшся,— дивлячись на залиті Сиваші, з гіркотою каже Оленчук.— «Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є»,— казали колись чумаки, здивовані тим, що воли їхні не п'ють морської... Через нестачу води ніяке й дерево в нас тут не росте, одна тільки жилава акація маловоддя наше витримує.

— А ото он? — вказує Дьяконов на кілька високих сріблястих дерев, що самотньо височать далеко над Сивашем.

— Ото ж явори на поповій леваді. Де явори — там якраз колодязь: ще перед війною ми з братом копали. І на Сивашах, примічайте, де кущик комишу темніє, то, значить, там пробивається потроху солодка вода із прогноїн...

Сиваш, оце гниле таємниче море, не перестає дивувати Дьяконова. Диво природи. Геологічна загадка. Лежить болотистим мертвим простором, з сизуватим нальотом солі, розкинулось до самого обрію, до ледь темніючої на виднокрузі смужки кримського берега.

— То Литовський півострів?

— Це по-вченому — Литовський. А ми його Турецькою батареєю звемо. Колись там турецька батарея стояла. Коли малим був,— несподівано посміхнувся Оленчук,— бігали ми туди, бувало, пташині гнізда дерти. Багато птахів на тій батареї гніздилось.

— Через Сиваш бігали?

— А що ж: влітку він, буває, висохне, аж курить. Хто знає, той і возом переїде, а коли хто так, навмання пуститься, то...— Оленчук поглянув на офіцера якось

скоса, Дьяконову здалося, що навіть з підозрою: «Чи не тікати, мовляв, надумали, ваше благородіє?» — Один пішов, не спитавшись броду, та й досі нема. Такий Сиваш.

Дивне море! Мінливе, підступне. То вкриється водою, то знову зжене її вітром назад у Азовське, і зостанеться тут на сотні верст голе забагнючене дно з тисячами пасток чаклаків та прогноїн, трясовин та ям, ні на яких картах не позначених, ледве затягнутих зверху сивою смердючою тванню.... Сивизна — від солі, від того й С и в а ш і, пояснює Оленчук.

Вірити тут оку не можна. Он серед сивого відкритого простору темніє якась стеблина, мабуть, водорость, занесена під час припливу з Азова, або кураїна, закочена вітром зі степу. Свіжій людині не вгадати — далеко вона чи близько, велика вона чи мала? Все тут якесь несправжнє, химерне, все на оптичних обманах. Щоб з'ясувати щось, Дьяконову знов і знов доводиться звертатись до Оленчука. Для нього таємниць тут нема: безліч загадок, якими Сиваші вражають Дьяконова, Оленчук читає вільно, як відкриту книгу. Справжнім володарем цього краю, мудрим знавцем тутешньої природи виявився колишній його, Дьяконова, підлеглий. По Сиваші, що вже повтягував в себе стільки людей, поміж страшними чаклаками та трясовинами, де інший і вдень не пройде, Оленчук пройде і в найтемнішу ніч! Сіль все життя тут потай від стражників ночами збирав. Землю оцю, здається, бачить під собою наскрізь. По росі на травинці, по якихось своїх таємничих прикметах вгадає, де солодка проб'ється вода, де гірка. На безводді, біля самого омертвілого моря, де ніщо не росте, виноградник ось який викохав — на плечах носив чубуки із Криму через Сиваш...

— Скажіть, Оленчук, чим вас привабив цей суворий безрадісний край? Бурани всю зиму свищуть, мертві водорості все літо гниють... Тундра. Південна тундра!

— Не я собі це місце вибирав.

— Предки? А вони чому вирішили саме тут поселитись?

— Не самі поселились. Принукою їх поселили.— І, нахмурившись, розповів: — Від козаків ми походимо. Як погромила Катерина-лярва Січ Запорозьку, одному з куренів було визначено оці місця під поселення.— Оленчук закурив, замислився.— Ще й у пісні співалось:

Дарувала Катерина луги та лимани:
— Ловіть, хлопці, рибу та справляйте кафтани...

«Ловіть, хлопці, рибу»,— гірко повторив Оленчук.— Насмішка одна, та й годі! Бо ніякої, звісно, риби тут нема і не було ніколи в Сиваші: мертва вода, ніщо живе не витримує в ній.

Слухаючи, з якою гіркотою розповідає Оленчук історію свого села, з яким суворим, давно виношеним осудом називає ім'я Катерини-цариці, Дьяконов почував і себе в чомусь винуватим перед ним, наче сам колись загнав сюди Оленчуків рід на бідацьке оце поселення. З Дніпра, що — як небо, з привільних степів розкішних — на самий край живого світу... І яку це силу треба мати, яким треба бути живучим, щоб і тут пустити коріння, щоб невсипущою працею своєю оживити цей суворий безрадісний край.

Лише тут, у Строганівці, Дьяконов мовби відкрив Оленчука для себе. Скільки мудрості в поглядах на життя, скільки людяності, доброти в серці. Сусіди йдуть до нього із своїми клопотами, і він, хмурячись, кожного вислухає і, так само хмурячись, кожному чимось порадить, допоможе, як допоміг ось і самому Дьяконову, подавши йому руку порятунку.

Раніше, коли Оленчук служив у нього в батареї, Дьяконов за юнацькою своєю безтурботністю і не підозрівав, які скарби таїть у собі душа цього простого, завжди трохи замкнутого роботящого батарейця. Йому, Оленчукові, завдячує він тепер своїм життям. Мабуть, сама доля послала йому в розбунтованій Чаплинці колишнього його підлеглого з чабанською гирлигою із-за купи кураю! І досі не може збагнути повністю, чим він зрештою заслужив милість Оленчукову? Під час тієї нічної розмови крізь щілину в дверях кутузки нагадав йому Оленчук один незначний випадок фронтовий. Нагадав, як він, Дьяконов, одного разу заступився перед іншим офіцером, курляндським бароном, за свого солдата Севастьянова. Той руку підняв на солдата, а цей не дав, заступився. Випадок звичайнісінький, Дьяконов уже майже забув про нього, а Оленчук не забув, навіть чи не ради того випадку і на поруку взяв біле своє благородіє.

З кожним днем робота на винограднику все більше зближує їх, за роботою вони мовби забувають про свою приналежність до різних воюючих таборів. Ніко-

ли не думав Дьяконов, що праця може впливати на людину так цілюще. Оленчук мовби відчув, що саме найбільше треба зараз його благородію в непевному його становищі бранця чи перебіжчика, мовби зрозумів, що тільки праця може допомогти йому звільнитись від зв'язаного з цим становищем внутрішнього розладу, сумнівів та гризот. І Дьяконов ніби справді здоровшає тут, за роботою. Не стільки втому, скільки глибоке душевне вдоволення почуває в собі, коли, добре попрацювавши, разом з господарем повертаються вони з виноградників додому на обід.

Степ тоді розгортається перед ними, весняне марево по ньому тече. На дні маревного розливу ген-ген пастух бреде з чередою, верхівець далеко проскаче, примарне плесо води сліпучо зблисне в степу.

— А дивіться лишень, ваше благородіє,— крокуючи поруч, загадково посміхається Оленчук,— що ото зі степу витикається?

Дьяконов, зупинившись, мружиться в далечінь, здивований:

— Незрозуміле щось. Шаблі? Звідки шаблі?

— Ех ви! — веселішає Оленчук, вдоволений своїм жартом.— Вашому братові навіть волячі роги за шаблі здаються.— І знову ховає у вусах лукаво-загадковий усміх.

Дьяконов, ставши навшпиньки, приглядається в степ пильніше: справді, череда із-за обрію йде, рогами крізь марево колише, а йому здалося, що — ліс шабель.

На подвір'ї, коли перед обідом Дьяконов стає мити руки, дітвора навперебій кидається зливати йому з кухля. Оленчук тим часом ходить по подвір'ю — там щось полагодить, там копне землі, там стане, уважно приглядаючись до якоїсь стеблинки.

— Знаєте, як нашого татка на селі зовуть? — збившись біля Дьяконова, таємниче шепочуть діти.

— А як?

— Чаклун!

— Чого ж це так?

Діти озираються на батька і з острахом, і з гордістю:

— Бо він... щ о с ь з н а є !

Дьяконову теж інколи здається, що Оленчук не все йому договорює, що є в нього на думці щось своє, невідоме, невідкрите Дьяконову. Особливо почувається це, коли, пообідавши, сідають вони на призьбі покури-

ти і при високому сонці видно їм за Сивашем Перекоп з самотньою перекопською дзвіницею, що блищить чалмою свого купола далеко в степ. Ще недавно було там, на перешийку, чимале містечко з гімназією, казначейством, тюрмою і гомінким базаром, але після жорстоких боїв, під час яких містечко безліч разів переходило із рук в руки, сьогодні зосталась від нього купа руїн, і лише чудом якимось уцілiли повітова тюрма та висока ота дзвіниця, що однаоднісінька біліє зараз на Перекопі своєю далеко видною в степ чалмою. Смуга кримського берега, яка вранці майже зовсім ховається у власних тінях, зараз, освітлена високим обідішнім сонцем, теж видніється чіткіше.

Потягуючи люльку, дивиться в той бік Оленчук і все щось думає, думає, думає...

— Даремно, ваше благородіє, пішли ви в ту Добровoлію,— порушить раптом мовчанку.— Зовсім даремно. Ніколи не переможе вона.

— Це ж чому?

— Супроти народу війною йде. Чужоземцям, а не народові ваша Доброволія служить.

— Вигадки! Істинно руська армія!

— А дредноути за нею чиї? Розмовляють у вашій армії по-руському і званія ніби руські, а насправді чужа, наймана вона.

Наймана! Чужа!.. Це найбільше дошкуляє Дьяконову. Ніяк не хоче він погодитись з такою оцінкою білої армії. Створена великим Корніловим, вона єдина зараз сила, що захищає дорогі Дьяконову ідеали, саме її тріумфи здатні будуть вивести країну із згубної всенародної смути. А що терпить невдачі за невдачами, так це не тому, що вона антинародна, не тому, що нібито найнята вона Антантою, ні! Дьяконов знає справжні причини поразок і невдач. Душу з неї вийнято після смерті Корнілова, душі їй зараз бракує — це головне. Вождя, справжнього, рівного Корнілову вождя — ось чого вона зараз найбільше жде, ось що їй зараз найбільше потрібно, армії лицарів білої ідеї на Русі! Вождя, вождя! Дьяконов почуває в собі щось схоже на жагучу тугу за вождем, за тим вождем, якого ще нема, але який неодмінно буде — сама армія неминуче висуне його з своїх надр. Він прийде, новий Корнілов, і знову вдихне живий дух у війська, і з його появою Дьяко-

нов, не вагаючись, віддасть йому в руки своє власне життя!

А поки що, покурюючи з Оленчуком і думаючи кожен про своє, вони невесело дивляться через Сиваш на Перекоп, дивляться, як у своє майбутнє.

XV

Степом навпростець понад морем — із Хорлів на Скадовськ — кінні конвоїри женуть полонених греків.

Дивно було серед цього світлого прозорого степу, де досі, крім місцевих пастухів, певно, ніхто не ходив, бачити раптом їх, засмалених нетутешнім сонцем, бачити, як понуро волочать вони по жорстких кураях та по ніжних, що тільки витикаються із землі, степових тюльпанах, свої пудові англійські ботинки.

Обіцянками легких завоювань принадила їх і погнала на Вкраїну Антанта. Бажаючи не відстати від своїх старших партнерів по майбутній колонізації України, греки до весни прислали на український Південь також і свої окупаційні війська. Тисячами лягають вони в ці дні в боях під Одесою; їх повно було зараз у Криму, де вони зайняли Сімферополь, Джанкой, Таганаш... Їхні прокипілі кров'ю берети, або «капорці», як називають їх повстанці, валяються всюди понад берегом у Хорлах.

Кого вбито, хто втік, а їх сімнадцятеро (з-поміж них кілька офіцерів) бредуть зараз під повстанським конвоєм на Скадовськ. Дрібнорослі, мовчазні, з смолисто-чорними чубами, чвалають, понуривши голови, втомлено печатають незнайомий степ кованими підборами свого англійського взуття.

Конвоїрів при них п'ятеро. З боків полонених супроводжують Альоша Мазур та Янош-мадяр, а позаду, на чималій відстані, пустивши поводи, їдуть Явтух Сударь, Дерзкий та Яреська, якого командир загону призначив старшим. Сталося це зовсім несподівано для Яреська. Коли перед тим, як вирядити їх у путь, Килигей оглядав конвоїрів, щоб вибрати з-поміж них старшого, погляд його спершу був зупинився на Дерзкому, і ніхто не мав сумніву, що саме його, свого брата, він призначить старшим. Однак, мовчки зміряв брата поглядом,

командир загону чомусь перевів очі на Яреська: «Ти будеш».

Дерзкого це, видно, нітрохи не образило, їде собі, та посвистує, та час від часу обмінюється з Явтухом Сударем на кивах, на мигах про щось своє. Про що вони переморгуються? Яреськові їхнє переморгування не дуже до вподоби, схоже на те, що є в них щось потайне на думці. Той їде, посвистує та посміхається якось спідлоба, а дядько Явтух, бовтаючи ногами, стиха мугиче й мугиче, наче найнявся:

Ой пасіться, сірі воли, не бійтеся вовка,
А я піду на той хутір, де бабуся ловка...

Греки попереду, погорбившись, спотикаються по кураях, понуро плентаються, наче женуть їх на розстріл. Чого вони прийшли сюди? Щоб умерти на цій незнайомій землі? Як найдешевших своїх наймитів, одягла і обула їх Антанта, послала на глум і на злочин. Тепер ось ідуть, як засуджені до страти, беззбройні, зганьблені, мовби вперше відчувши приреченість і злочинність своєї справи. Поступово щось навіть схоже на співчуття прокидається в Яреська до них, до цих понурених і одурманених ворогів. Під час бою там, у порту, бив по них не вагаючись, з радістю й насолодою посилав на їхні голови «гусаків», а зараз, дивлячись на їхні приречено зіщулені плечі, що ніби весь час чекають удару, хлопець почуває, як поступово відтає й відтає в ньому ненависть до них. Теж люди. Десь позоставляли й матерів, і коханих дівчат, і домівки. А ще ж молоді, і навіть по спинах їхніх, по оцих їхніх зіщулених плечах видно, як ще їм хочеться жити.

Час від часу греків доганяє дядько Явтух і, порівнявшись з крайнім із полонених, на мигах питає в нього, котра година. Той — молодий, кучерявий хлопець — дістає з кишені срібного годинника-«цибулину» і, бренькнувши кришкою, мовчки, майже з благанням показує дядькові циферблат. Він довго й терпляче тримає годинника перед дядьком, срібна кришка сліпучо горить на сонці, а дядько, схилившись з сідла, все дивиться на неї, мов зачарований. Надивившись, дядько нарешті випростується в сідлі, киває грекові, і той — все з тим же благальним, страдальницьким виразом на обличчі — закриває годинника й, сховавши, доганяє гурт

Так повторюється кілька разів. Зрештою, Яресько не витримав:

— Що ви, дядьку, все на стрілки поглядаєте? Чи дуже кудись спішите?

Сударь, переглянувшись з Дерзким, якось дивно, краєм рота осміхнувсь до Яреська:

— А тобі хіба ще не набридло? Не хотів би спекатись? Чи доки ми їх гнатимем?

— Як-то доки? — здивувався Яресько.— До самого місця, куди наказано!

Дядько, хитрувато прискаливши око, кивнув у бік Дерзкого:

— Його он жіночка в Чаплинці жде молода, недавно оженивсь. Та й мені не завадило б додому заскочити. А тебе теж, Яреську, здається, котрась виглядає на побивку?

Яресько насторожився: до чого він все це?

— То що ж, по-вашому: кинути, розпустити їх по степу?

— Нащо розпускати? Розбіжаться та й персні свої по степу рознесуть. Можна й не розпускати...— і, двозначно осміхаючись, Сударь знову переглянувся з Дерзким.

Тепер вступив у розмову й Дерзкий.

— Він, мабуть, хоче їх на наш бік переагітувати,— насмішкувато кивнув він Судареві у бік Яреська.— Революціонерів, мабуть, хочеш із них поробити? Ні, брат, це тобі не французи,— голос його враз став холодним.— Тут, брат, темнота — не проб'єш. Французів розпропагували, англійці заворушились, а ці... справді — як віслюки! З усіх солдатів Антанти — це найупертіші.

— То що ж, по-твоєму?

— Як що? Доженем до тієї он могили і... в розход.

Яресько глянув на Дерзкого, потім на Сударя і по їхніх обличчях зрозумів, що це між ними вже заздалегідь домовлено.

— Ні, так не вийде,— сказав спокійно й твердо.

Дерзкий скосив на нього зеленаве склянисте око:

— Чому?

— По-перше, є наказ командира — доправити їх до місця...— Яресько примовк, щось думаючи.

— А по-друге?

— А по-друге,— Яресько підвищив голос,— є дирек-

тива Леніна: полонених не вбивати, а обмінювати через Червоний Хрест!

— Хай, значить, в Грецію повертаються?

— Хай.

Після цього їхали мовчки. Незабаром під'їхали до могили.

— Привал! — скомандував Яреško.

Греки втомлено попадали, поприлягали на полиновому схилі могили. Сумовито дивилися в небо, в незнайомі простори величезного, ніколи не баченого степу. Не розмовляли між собою, сторожко прислухалися до незрозумілої суперечки, що спалахнула між конвоїрами, які збилися кіньми осторонь. Про що вони так гаряче радяться? Чого сваряться між собою?

Дерзкий, щоб привернути на свій бік Альошу і Яноша, одверто виклав їм свій намір: не нюнькатись... Революція навіть царську сім'ю не пощадила, а цих... в розход, і кришка! Сударь, звіріючи, йому підспівує: «Ухекаєм! Ухекаєм, і ніхто не дізнається ніколи!»

— Самосуд? — спідлоба кинув погляд на змовників Альоша-студент.

— Революція — це і є самосуд! — з досадою викрикнув Дерзкий.

— Брехня! Революція — це якраз над усіма беззаконностями закон!

І студент на всяк випадок зняв з плеча карабін. Те ж саме зробив і Янош, мовчки переглянувшись із Яреським.

Бачачи, що задум його провалився, Дерзкий спробував все звести на жарт:

— Ну, тоді братайтеся тут з ними, а ми з дядьком поїхали... Чаплинку провідаєм,— і, насмішкувато помахавши Яреськові на прощання, додав: — Вважай, командире, що ти нас відпустив на побивку! В Хорлах зустрінемось!

І, вдаривши по конях, помчали степом на північ.

XVI

В Скадовську — прапори, музика, велелюдний мітинг вирує перед ревкомом на самому березі моря.

З трибуни саме виступає літня в біленькій хустці жінка — солдатка, може, чи рибачка.

— Всім народам — білим, і чорним, і жовтим — посилаємо сьогодні свій революційний привіт з червоного Скадовська! — розпалено гукає вона через голови людей кудись, аж мовби за обрій.

— Чи не нас вони приймають за чорних та жовтих? — не втримався від жарту Яресько і, під'їхавши з хлощями до гурту скадовчан, легко зіскочив з коня.— Що це у вас тут? Мітингуєте ради великодня?

Їх зразу оточили тісним зацікавленим колом.

— Килигеївці? Полонених греків пригнали? О, так ви ще, мабуть, нічого не знаєте?

— Скажіть — знатимем.

— Революція в Угорщині!

— Невже?

— Радянську республіку проголошено!

— Бела Кун уже по радіо з Леніним розмовляв!

Янош слухав, розцвітаючи на очах, і ніби ще віри не йняв почутому. Хлопці якусь мить радісно дивились на нього, потім разом кинулись поздоровляти товариша:

— Твоя ж революція!

Між скадовчанами тим часом пошелестіло:

— Мадяр!

— Червоний мадяр з килигеївцями прибув!

Янош стояв між людьми, розгублено посміхаючись, а його розглядали з усіх боків. В полотняній українській сорочці, в солдатському австрійському картузику, що його наділив юнакові колись старий цісар Франц-Йосиф, посилаючи хлопця на війну... Таким і підхопив Яноша натовп на руки і з криками «ура», під звуки скадовського оркестру поніс над головами до трибуни.

І ось він уже стоїть, зніяковілий, щасливий, над розвированим людським морем, так несподівано винесений на самий його гребінь. Теплими поглядами обдає Янош натовп, всміхаються, радіючи за нього, хлопці, всміхаються уже й греки, в яких за всю дорогу ні разу ніхто не бачив посмішки.

З трибуни знову лунають промови.

Кремезний рибалка віє на вітрі сивиною:

— Слава червоній Угорщині!

Якийсь матрос з гвинтівкою на плечі:

— Чорноморський привіт героїчним пролетарям Будапешта!

В наскрізь прозорому весняному повітрі, під лунким оцим небом далеко чути голос розбурханого, мітингуючого Скадовська.

Попросили і Яноша, щоб виступив. Весь майдан прищух, чекаючи, що він скаже, а він, густо зашарівшись, видобувсь на край трибуни, зняв свою пом'яту конфедератку з давно вже видертою геть цісарською кокардою, і, посміхаючись, вклонився з трибуни людям. Світлі, щасливі сльози покотились йому з очей.

Оце і вся була його промова.

Після мітингу хлопці здали греків у ревком для відправки їх далі в Херсон. На прощання греки, схвильовано белькочучи щось, міцно потиснули руки Яреськові та його товаришам.

Тут же, в ревкомі, від губернського товариша хлопці почули ще одну радісну новину: неподалік від Одеси в боях під станцією Березівка війська 2-ї Української армії вщент розгромили французів та греків і захопили в них п'ять французьких танків, один із яких послали в Москву в подарунок Володимиру Іллічу Леніну [1].

XVII

Наступного дня повертались до себе в тополиний порт.

Легко, радісно — виконавши наказ — рухатися в просторі, міряти далечінь в нерозлучному товаристві з жайворонками, що дзвенять і дзвенять у тебе над головою, з клубком сліпучого сонця, що весь час біжить, промениться по морю поруч... На повні груди дихає весна навкруги. І чи бувають весни де-небудь кращими, ніж отут, у відкритім приморськім степу, де жайворонки так вільно передзвонюються в піднебессі, де тільки

---

[1] У відповідь на цей подарунок Ленін тоді ж надіслав таку телеграму: «Приношу свою самую глубокую благодарность и признательность товарищам Второй Украинской Советской Армии по поводу присланного в подарок танка.

Этот подарок дорог нам всем, дорог рабочим и крестьянам России, как доказательство геройства украинских братьев, дорог также потому, что свидетельствует о полном крахе казавшейся столь сильною Антанты.

Лучший привет и самые горячие пожелания успеха рабочим и крестьянам Украины и Украинской Красной Армии.

Председатель Совета Обороны В. Ульянов (Л е н и н)»

сніг розтанув — і вже дикі маки запломеніли, і вічно текучим серпанком схоплюється марево весняне!

Янош їде і час від часу всміхається, повитий якоюсь світлою задумою. Небалакучий він, оцей Янош, не часто від нього слова доб'єшся, але й без слів Данько зараз добре розуміє його настрій, здогадується, де витають в цю мить радісні думи його друга. Десь там, за Карпатами, в гуркоті боїв, в маєві знамен, в сонячнім переблиску зброї народжується зараз його, Яношева, революція.

— Хлопці, слухайте сюди,— тріпнувши чубом, каже Альоша.— Повикурюємо ось інтервентів, розв'яжемо собі руки, давайте тоді комуною жити. Збудуємось хоч би й на оцих-о землях і заживем побратськи...

Яресько окинув очима степи: яка земля! Цілина не рушена... Вухналі посій — і ті зійдуть! Кинь борону серед поля — і та коріння пустить!

А студент уже з умовлянням до Яноша:

— Зоставайся у нас тут назавше. Тут і виноградники підуть, як у вас отам на Мадярщині.

— На веселій оженимо,— жартує Яресько.— Вкраїночку таку висватаєм, що ну!

При згадці про женіння студент хмуриться, невдоволено наморщує лоба: він проти цього. Дивак диваком! Київський студент Мазур потрапив у Таврійські степи далекою кружною дорогою — через заслання десь аж у тундрі серед ескімосів та через штрафні фронтові батальйони. Перед самою революцією його, пораненого, приправили в Асканію разом з іншими в лазарет. Після одужання так уже й застряв тут, працюючи на різних роботах та дошкуляючи на мітингах ораторам своїми в'їдливими запитаннями. Місцеві есери та анархісти ще за керенщини не раз пробували залучити студента до себе, заманювали обіцянками, що в них, мовляв, він може висунутись навіть у вожді, проте Альоша — дарма що чуб аж на плечі, як в анархіста,— за почестями не гнався, в керенські не мітив і після своєї тундри вважав за найкраще належати до «партії безпартійних». Та коли вдарив чаплинський дзвін, Альоша одним з перших виявив бажання стати в лави тих, що вирушали повсталій Чаплинці на поміч. Невмілий, незграбний, з дияконськими патлами, він часто потрапляє серед повстанців у смішне становище,

і в той же час вони й люблять його — голова! І в бою на нього можна покластись.

Під'їхали до могили, де вчора Сударь та Дерзкий мали намір вчинити розправу над греками. Ось тут полонені спочивали. Хлопці, притримавши коней, мовчки подивились на те місце під могилою. Була б тут купа трупів. Тут би їм гайвороння й очі повидовбувало...

І враз стало легко на душі кожному. Бавлячись, мов хлопчаки, вилетіли разом кіньми на самий верх могили. Видно звідси стало півсвіту: і степ, і море.

Альоша, згорбившись у сідлі, незграбний, довгоногий, невідривно дивиться кудись понад сліпучу морську синяву, говорить про них, про греків:

— Десь там їхня об'їдена козами земля. Але будівничі які... Уявіть собі місто, де навіть тротуари з білого мармуру. Мармурові сходи ведуть на високу гору. То — Акрополь. Білі священні руїни... Звідти все починалось...

Ніби в чарівливому напівзабутті, говорить він про храми якимось богиням, про юнака, що хотів долетіти до сонця, та не долетів — сонце розтопило йому воском приліплені крила.

В напливі схвильованої замріяності, ніби в мареві, що робить світ схожим на казку, рушили вони далі.

— Настане час,— думав уголос студент,— і ми приходитимем один до одного не як вороги, а як друзі, як брати. Побачимо зблизька тоді Олімп, і сліпучі Афіни, увінчані Парфеноном, і дивною буде оця ворожнеча...

Їхали-їхали, і раптом на все горло заспівав Яресько:

Ой пасіться, сірі воли, не бійтеся вовка,
А я піду у те село, де дівчина ловка!

Горланив на весь степ, так наче хотів, щоб його і в Чаплинці почули. Янош, їдучи поруч, реготав, і навіть Альоша всміхався, косячись на горлатого співака.

Надвечір помітили на горизонті ледь бовваніючий силует корабля. Незабаром зустріли верхівців — знайомих дядьків-пікетчиків, що охороняли узбережжя. Зупинились на перекур.

— Ну, як, дядьку Самійле, не лізе Антанта?

— Близько не лізе. Заякорилась он, бач, аж на гарнізонті.

Попросивши в пікетчика бінокль, Яреська став дивитись за «гарнізонт». Грізна сталева гора постала перед ним з сивими баштами, з страшними хоботами гармат на борту. Дредноут!

Мовчки подивились крізь бінокль усі по черзі. Після цього знов подалися — пікетчики своєю дорогою, Яреська з хлопцями своєю.

Скільки потім їхали, дредноут усе маячив збоку на горизонті, як привид.

Коли повернулись у Хорли, Дерзкий і Явтух Сударуже були там.

Командир загону прискіпався до Яреська:

— Ти їх відпускав?

Яреська, на мить зам'явшись, відповів, що — так, відпускав.

— Ну, добре,— заспокоївся Килигей,— а то я вже хотів їм тут пришкварити.— І, взявши в Яреська розписку за зданих греків, став уважно вчитуватись в рядки.

XVIII

День у день понад морем, в безкраїх просторах роз'їжджають кінні пікети, охороняють від дредноутів степ.

Після того, як загін Килигея остаточно закріпився в Хорлах, на нього за рішенням губернських властей було покладено охорону всього Чорноморського узбережжя між Скадовським і Перекопом. Хлопці тепер майже не вилазили з сідел: на спарені їхні пікети лягла відповідальність за цілий край з його відкритими всім вітрам просторами, з рудими самановими селами, з його теперішнім і майбутнім.

Небезпеки були близько, під боком. Про них щоразу нагадували й похмурі силуети дредноутів, які то зникали, то знову з'являлись на обрії, і набридливе стрекотання ворожих гідропланів, що ходили по небу над Хорлами, як дома. Не минало дня, щоб котрийсь із них не провідав тополиний порт. Щоправда, хлопці швидко призвичаїлись до їхніх відвідин і вже не давали їм спуску: щоразу зустрічали заморських шулік дружним вогнем з усіх видів зброї.

Незважаючи на порівняно невеликі свої сили, загін

повстанців почував себе справжнім господарем краю. Степ патрулювали кінні роз'їзди, а морський прилеглий до нього простір різали прудкі, захоплені в Янікости бронекатери.

Десь великодніми святами команда одного з таких катерів пригнала з моря велике парусно-моторне судно, переповнене вузлами з барахлом та переляканими одеськими буржуями, які тікали від Червоної Армії морем на Крим та, збившись уночі з курсу, незчулись, як опинились в руках партизанської «морської кавалерії».

Похмуро сходило буржуйство по трапу на хорлянський берег, спотикаючись у важезних своїх шубах (ніби рясне великоднє сонце уже не гріло!), у блискучих дощовиках з напнутими капюшонами (наче ждуть зливи з ясного неба!).

Зійшли, а вслід їм полетіли й тугі їхні вузли, за море наготовані бебехи. Від удару один з вузлів репнув на очах у всіх, і вивалились із нього... паски! Високі, зарум'янені, присипані зверху барвистим горошком!

— Розговіємось! — весело загомоніли бійці.— Спасибі вам, православні!

Стали тут же розлупувати, пробувати, і раптом один із бійців здивовано відсахнувся від свого шматка:

— Ей! Вони золото в хліб позапікали!

І він показав товаришам свій шматок: з пухкого жовтого м'якуша паски, печеної, видно, на молоці та крашанках, блищав кінчиком золотий ланцюжок, з отих, що буржуям на пузо. Бійці кинулись розламувати решту пасок, і в кожній із них знаходили як не те, так інше: то жіноча цяцька якась, то перстень золотий, то, замість ізюму, раптом іскрилось з хлібної м'якушки коштовне каміння.

— Страму вам нема, варвари,— докоряв буржуям Хрисан Кульбака, відомий у загоні своєю набожністю.— У святий хліб каміння позапікали.

— Е! Вони не тільки в хліб, вони і в мило!

Виявилось, що з купи саморобного, чорного та клейкого мила, що зліпилося в груддя, хтось із бійців теж добув золоті речі.

— Іч, миловари!

Буржуїв обступили тісніше, стали обмацувати:

— А під шубами тут у вас що? Натуральні пуза, чи, може, теж контрабанди понапихали?

Допит був саме в розпалі, коли до причалу спустився Килигей з головою місцевого ревкому — отим самим, що стрибав перед ним на дерев'янці при вступі загону в Хорли. З'ясувавши, в чім річ, Килигей презирливо покривився, довбнув носком чобота купу почавленого мила:

— Додумались... Ну що ж. Посадити, хай назад усе виколупують!

Слухняно сіли буржуї кружком, похнюпившись, взялися виколупувати з мила буржуйські свої витребеньки.

— Тільки в мене без фокусів! — попередив Килигей.— Помічу, що котрий валюту ковтне — одразу кендюх навиворіт! З цієї хвилини це не вам — це вже республіці належить!

В той же день конфісковані цінності було відправлено в Херсон і здано губернському казначею по акту.

Якось увечері Килигеєва «морська кавалерія» підібрала далеко від берега в рибальській байді двох ледь живих кримських партизанів із Мамайських каменоломень. Оклигавши трохи в Хорлах, вони розповіли повстанцям жахливі речі про розгром у каменоломнях їхнього партизанського загону «Червоні каски». Організований більшовиками Євпаторії партизанський їхній загін довгий час успішно боровся проти біляків та інтервентів. В січні його оточили. З моря кораблі інтервентів блокували каменоломні артилерійським вогнем. Водночас білогвардійці стали рушити динамітом входи до каменоломень, взялись замуровувати віддушини, а коли й це не зломило «червоних касок», контрреволюція пустила в підземелля задушливі гази.

То була моторошна мить, коли в темряві каменоломень, по далеких підземних галереях раптом пронеслося страшне, найстрашніше за весь час боротьби їхнього загону: «Гази!!!»

Люди бігли, задихаючись, прикладали до рота мокре ганчір'я, падали, б'ючись у страшних конвульсіях.

— Звідки ж у них гази? — похмуро допитувались повстанці.

— Англійці нібито доставили в Крим. Всіх би нас передушили, якби могли.

Зрештою, загін змушений був піднятись із каменоломень на поверхню і прийняти нерівний бій. Загинув

у бою командир їхнього загону більшовик Іван Петриченко, а вони лише чудом врятувались у морі.

Були вони — сама шкіра та кості. Обличчя такі, наче все життя провели в підземеллях без сонця й без світла. Поглядаючи на них, хмурились повстанці, закипали злобою на тих, хто душив цих людей газами в каменоломнях.

Килигей, вислухавши страшну їхню розповідь, довго, непорушно дивився на море в бік Криму з-під своїх кущуватих насуплених брів.

— З вами в нас буде ще не така війна,— сказав згодом, звертаючись десь туди, у кримський бік.— Ви нас газами душите, баржами в морі пускаєте на дно, а ми, думаєте, будем вам в зуби дивитись? Ні, панове, справжня з вами війна ще попереду!

XIX

Україна, на яку стільки місяців цілились жерлами своїх гармат дредноути з моря, в портах якої всю зиму кублились інтервенти, була цієї весни близька до свого повного визволення. Ще по зимовій пороші червоні полки Щорса та Боженка вступили до Києва, зайнявши ті самі казарми, що їх так старанно драїла петлюрівська Директорія, чекаючи прибуття в Київ греків, зуавів та інших військ Антанти. Вигнавши Директорію, народною війною ішли тепер з півночі озброєні робітники та селяни, крок за кроком очищаючи від ворогів рідний край. У чорноморських степах всюди підіймалось повстанство.

Слава Килигеєвого загону швидко росла. Одне ім'я Килигея тепер нагонило жах на ворогів. Про нього знали в Криму, про нього вже чули й на кораблях Антанти. З глибини степів до Килигея прибували все нові й нові загони повстанців. Найбільші загони прибули з Каховки, Сірогоз, Дніпровки, Ушкалки, Рогачика, Козацьких Таборів. Лепетиські партизани прикотили з собою навіть гармату-тридюймівку, і хоч було до неї всього кілька снарядів, загін пережив неабияку радість: є тепер своя артилерія!

Незабаром партизанського війська зібралось стільки, що вирішено було, не чекаючи прибуття наступаючих з півночі регулярних червоних частин, об'єднаними повстанськими силами вдарити на Перекоп.

На Перекопі в цей час порядкував великий напівофіцерський, напівбандитський загін під командуванням добре відомого в цих краях полковника Ліснобродського, карателя й авантюриста, який ще два місяці тому стояв за петлюрівську Директорію, а після її падіння перекинувся із рештками свого загону з Придніпров'я в Крим, де під крилом іноземних дредноутів в цей час відсиджувались тисячі таких ліснобродських.

Пригрітий і приласканий новими хазяями, змінивши петлюрівські шаровари на французьке галіфе, Ліснобродський незабаром з'явився із своїми молодцями на Перекопі, цього разу вже як поборник «єдиної, неділимої». Осідлавши перешийок, загін Ліснобродського, тривожив звідти степові села своїми татарськими набігами. Кілька разів він намагався зайняти в Крим череди худоби з фальцфейнівських та інших маєтків, але партизани щоразу відбивали гурти, за що Ліснобродський посилав на них з Перекопу тисячі проклять і погроз.

— Піймаю вашого Килигея — на ланцюг посаджу! В клітці його, як Пугачова, по Криму возитиму!

— Спасибі за честь,— посміхався Килигей, коли йому передавали це.

— Неабияк, видно, їм там прикрутило,— сміялись повстанці,— коли вже полковники за волячими хвостами по степу ганяються.

— Промишляють, хто як може!

— Нібито й сіллю взялись з закордоном торгувати.

— Їм би тепер тільки вивіску на весь Крим: «Торгуємо сіллю і батьківщиною».

Повстанські сили стягувались до Перекопу. Залишивши в Хорлах надійну берегову заставу, Килигей перебрався із своїм загоном на забутий фальцфейнівський хутір, розташований у степу якраз навпроти Перекопу. Звідси вже добре було видно лінію Турецького валу, що тягнеться через увесь перешийок, і високу білу дзвіницю над містечком Перекоп. Єдина висока будівля на весь край дзвіниця поблискувала з перешийка ніби на заздрість усім розвідникам та дозорцям. Килигеєві було добре відомо, що противник встановив на ній свій спостережний пункт.

Насамперед треба було збити кадетів звідти, позбавити їх отого найзіркішого ока. Настав час пустити в хід партизанську свою артилерію — лепетиську

тридюймівку з трьома снарядами в запасі. Необхідно було найти артилериста-віртуоза, що влучив би з такої відстані в дзвіницю бодай одним із трьох снарядів. Ніхто з партизанських артилеристів не ручався, що йому вдасться це. Ось тут котрийсь із чаплинців і згадав про капітана Дьяконова, про те, як Кулик та Оленчук розхвалювали його артилерійський хист.

Килигей розпорядився негайно доставити Дьяконова сюди. Того ж дня двоє Килигеєвих хлопців — один із них син Оленчуків — тачанкою примчали офіцера разом з Оленчуком із Строганівки просто на позицію.

— Маєм роботу, ваше благородіє,— звернувся до Дьяконова Килигей, коли хлопці привели офіцера до гармати.— Є нагода спокутувати вам свою вину перед трудовим народом...

Дьяконов слухав насторожено: до чого він це веде?

— Дзвініця он біліє: треба по ній шарахнути.

Офіцер посміхнувся. Он воно що! Ось для чого галопом мчали його сюди! Потрібен раптом став золотопогонник, потрібними стали його освіта, його розум, його артилерійське вміння! Професійна офіцерська гоноровитість раптом прокинулась, заговорила в ньому:

— Дзвініця... Але при чому тут я?

— Збийте нам оту їхню шапку.

— Хіба серед вас нема артилеристів?

— Артилеристи є,— виступив наперед Житченко,— та біда тільки — снарядів у нас обмаль. Антанта, знаєте, нам не дає.— Він відкрив снарядний ящик.— Бачите? Раз, два, три. Оце й усе.

Дьяконов знаком попросив у ближчого з бійців бінокль, звично навів його на перекопську дзвіницю. Доки дивився, бійці напружено стежили за ним, і їм здавалося, що біляк ледве помітно всміхається туди, на біляцький свій Перекоп. Терпляче ждали, що він скаже. А він у своєму вилинялому англійському френчі все дивився туди, на своїх, потім недбало офіцерським жестом знову повернув бінокль бійцеві.

— Ну як? — запитав після паузи Житченко.— Можна дістати?

— Думаю... можна.

— Одним із трьох?

— Одним із трьох.

Бійці, враз загомонівши, стали шпиняти жартами своїх артилеристів. Даром, мовляв, хліб їсте, повчіться ось хоч у їхнього благородія.

— Однак ви мене не зрозуміли,— заговорив раптом Дьяконов, звертаючись до Килигея.— Річ у тому, що стріляти туди я... не буду.

Це всіх приголомшило. На якусь мить запанувала гнітюча мовчанка.

— Себто як не будете? — потемнів з лиця Килигей.— Ви що — баришня, яку треба умовляти?

— У нас, знаєте, мова коротка,— креснув офіцера поглядом Баржак.— Хто не схиля голову перед працею — тому нахилимо, а чия не нахиляється — тому знімем!

— Справа ваша. Тільки силою ви мене не примусите,— спокійно заперечив Дьяконов.

Оленчук, що стояв осторонь, піймав на собі гострий Килигеїв погляд: «Так оце воно таке твоє благородіє? Пригрів на грудях гадюку?»

Повстанці, оточивши Дьяконова, вже поблимкували на нього з неприхованою ненавистю, гнівом, презирством. Без погонів на плечах, а в душі так золотопогонником і зостався!

— Контра як є! — кинув із гурту Дерзкий.— Я ще тоді казав: не цяцькайтесь... Бач, який чистоплюй: рука в нього не здіймається на своїх!

— А ви що, могли б і по своїх? — бліднучи, обернувся до нього Дьяконов.

— Не там ви своїх шукаєте, ваше благородіє,— докірливо пригримнув Житченко.— Свої-то свої, та тільки в чиїх штиблетах?

Килигей похмуро оглядав офіцера, ніби вирішував, що з ним робити.

— А я ще думав... Ех ви, патріот! — презирливо кинув він і одвернувся, мовби одразу втративши до офіцера всякий інтерес.

Патріот! При цьому останньому слові Дьяконова аж ніби пересмикнуло. Він стояв блідий, з гіркою, болісно застиглою на обличчі гримасою. Ждав, що Килигей ще, може, скаже що-небудь, а той уже повернувся спиною, відійшов до гармати. Дьяконов добре розумів, що значило в такій ситуації повернутись до нього спиною. «Уб'ють, уб'ють»,— палила думка. Досить тепер Килигеєві махнути рукою, досить повести

бровою, і вже йому край,— візьмуть у багнети, мовчки відведуть трохи вбік, не зовсім і далеко, і заставлять самого рити собі яму. Яма! Отут, на виду в Перекопу. За якісь півгодини наступить кінець усьому — сонцеві, революціям, терзанням і сумнівам, білій перекопській дзвініці...

Якісь паруб'ята з міцними плечима вже потроху, мовби ненароком, відтискують його вбік, безмовно відтирають кудись у небуття, у ніким не збагненний вічний морок.

Випадково зустрівся поглядом з Оленчуком, що, зсутулившись, стоїть осторонь, десь далеко-далеко — кроків за десять від нього. З глибоким сумом, і докором, і розчаруванням дивиться звідти на Дьяконова, дивиться уже, як на пропащого.

Всі, одначе, ждуть, що вирішить Килигей, ждуть, що ось-ось він подасть знак. Отой суворий безсловесний знак. І Килигей нарешті подав його. Махнув рукою:

— Всі, хто в артилерії служив,— до мене.

Похмурі дядьки у латаних пропотілих сорочках, з жилястими загорілими шиями потовпились до Килигея, до гармати. Навіть Оленчук попхався туди. А він, Дьяконов? Що ж буде з ним? Наче забули про нього, наче вже він для них не існує...

— А як же з цим? — кивнувши на Дьяконова, звернувся через голови інших Дерзкий до брата.— Кому накажеш ліквідувати?

Густі Килигеєві брови зійшлися на переніссі:

— Хто сказав — ліквідувати? В шию — і на всі чотири!

Дьяконов сам собі не повірив: невже це про нього? В шию! В шию!

Яке щастя! Значить, його не ліквідують? Його — на всі чотири?

Повстанці теж, видно, були цим спантеличені.

— Як? Живим випустити?

І знову той же Килигеїв голос:

— А що ж... Хай чеше до своїх — жива прокламація буде. Хай подивляться, яку він морду тут у нас роз'їв... на Оленчукових харчах.

Кров ударила Дьяконову в обличчя. Враз майнула в уяві Оленчукова хата і діти, що, зголодніло світячи очатами, діляться з ним останнім шматком. Ждуть, як голодні звірята, доки його благородіє пообідає, а потім

наввипередки кидаються видзьобувати після нього на столі крихти.

— Чого ж ви стоїте, благородіє? — це вже глузливо звертались до нього з гурту.— Хіба не чули? Чухрайте на Крим! Собачою ристю!

— Антанта нове галіхво дасть!

Кров зашуміла йому в голові. Стало душно, жарко. Глузують, насміхаються, почувають свою зверхність над ним!

Це вже було занадто. Хотілось чимось заперечити, захистити себе, піднятись над ними... Розіпхнувши бійців, рішуче ступив до гармати:

— Снаряд!

Миттю піднесли йому снаряд. Сам заклав, сам навів, мовчки взявся за шнур.

Перший снаряд вдарив у землю неподалік дзвіниці.

Прошумів другий...

Цей шарахнув у саму дзвіницю, з курявою розломив її надвоє.

— Оце всадив! — в захваті загомоніла молодь.— Ось так влучати — повчитися треба!

Біля гармати ще довго стояв схвильований гомін, а Дьяконов мовчки відійшов убік без всякої радості за свій успіх.

XX

Осліп після цього Перекоп. Позбавлений свого найвигіднішого спостережного пункту, не міг більше бачити, що діється там, у загадкових просторах повстанського степу.

А там уже все буруниться: двигтить у вечірніх сутінках земля, грають на конях верхівці, зляскують батоги в повітрі,— з могутнім величавим тупотом рухаються степом звідусіль сиві, як хмари, череди круторогих в напрямі на Перекоп.

- Що за дивні такі пересування? Чому навіть худобі цієї ночі не дають спокою?

Почалося це після того, як шапку з Перекопу було збито, і Оленчук, відкликавши вбік Килигея, довго щось радив йому, малюючи рукою в повітрі якісь розмашисті вензелі.

Цілу ніч тепер з близьких і далеких маєтків верхівці

женуть до Перекопу череди волів, цілу ніч над степом — зляски батогів, важке сопіння худоби, ідуть і йдуть гурти, гойдаючи на розлогих своїх рогах зоряну сферу неба.

На світанку перекопські вартові вдарили тривогу, в паніці підняли на ноги ще очманілого з нічного перепою полковника Ліснобродського.

— Що таке? Килигей? Де Килигей?

— Килигей!!!

Зі степу насувалась видима смерть. Розкинувшись по обрію, граючи над папахами оголеними шаблями, мчали попереду кіннотники Килигея, а далі за ними ще — шаблі! шаблі!.. Зайнявши весь степ, владно випливали з імли степового світання, насуваючись все ближче на перешийок, і не було їм ні ліку, ні впину: наче тисяч сто козаків піднялися і йдуть в атаку на Ліснобродського та його залогу.

— Шрапнеллю! Вогонь!

Вдарили по тій силі шрапнеллю. Передня лава атакуючих одразу розсіялась, ніби втанула в землю, а натомість з'явилась, наближалась... туча сірих круторогих волів!

Полковник Ліснобродський, стоячи на батареї, непорозуміло протер запухлі після нічної пиятики очі. Чи не до чортиків уже допився? Тільки що ж були повстанці — і раптом... Невже це вони на очах обернулись у волів? Сто тисяч круторогих сірої української породи? Було щось грізне й невідворотне у їх величавій ході, аж не вірилось, що це йдуть і йдуть, облягаючи Перекоп, ті самі, які роками ходили в рипучих ярмах і яких він, полковник, не раз поривався зайняти із степових таборів у Крим, щоб перепродати в Севастополі корабельним закупщикам. Мав би за степову яловичину і долари, і фунти, і грецькі на всяк випадок драхми! А тепер аж двигтить під їхньою ходою перешийок. Немов живі степові дредноути, насуваються могутні, безстрашні, невідворотні. А кудлаті чабанські шапки килигеївців уже грають десь за ними, за волячими авангардами, мовби глумляться над паном полковником, що на очах у всіх пошився в дурні.

— Прямою наводкою — вогонь!

— По волах, вашбродь?

— По волах!!!

Вдарила по гуртах батарея, наробила м'яса, знялося криваве ревище, курява... Не передбачив полковник найнебезпечнішого, того, що міг би йому підказати кожен пастух: запах свіжої крові роздражнив худобу, розбудив у сумирних волах інстинкт і лють дикого роз'ярілого тура! Здичавлені гурти, знесамовитівши, враз запрудили собою весь перешийок, у хмарах піднятої куряви, з грізним тупотом, з трубним ревом-бутінням ринули на Перекоп.

Не знайшлося в полковника сили, щоб стримати цю навалу степових турів, не було в нього влади, щоб погнати своїх підлеглих на цей рогатий живий ураган! Кинулася врозтіч батарея, а хто забарився, того перекололи, перетоптали на місці.

Сам полковник, скочивши в сідло, ледве встиг вихопитись з групою офіцерів за Турецький вал. Там уже досхочу кусали собі лікті панове офіцери, бачачи, як регочуть за волячим військом на конях білозубі закіптюжені степовики.

XXI

Не довго вциділи біляки й за Турецьким валом: саме в ці дні підійшли з півночі регулярні червоні війська під командуванням матроса Дибенка, підійшли з боку Чонгара ешелони Інтернаціональних полків і, встановивши зв'язок з таврійськими повстанцями, разом вломилися в Крим.

Гнали біляків без передишки. Вихром пройшли степовий Крим, одним ударом визволили Сімферополь, опинившись враз перед Кримськими горами, що виникли і стали по небу мальовничою синюватою грядою. Підійшли до Севастополя, а назустріч уже гудуть гудки — в місті страйкує севастопольський пролетаріат, на вулицях маніфестації, братання з іноземними матросами.

Сонце і море! Пісні і прапори!

Братався в ці дні і Яресько з французькими матросами, братаючись, ходив із ними, марсельцями, алжірцями, корсіканцями, під червоним прапором по залитому сонцем Севастополю. Наспівався в ці дні, мабуть, за все життя.

— Ти розумієш,— виливав душу Яресько своєму

новому другу, маленькому французькому матросику-кочегару.— Ніколи не були ми вільними, ні батьки наші не були, ні діди — від самої козаччини, і ось тепер раптом... як птиці! Розумієш?

І той весело кивав у відповідь: розумію, мовляв, розумію. І, в свою чергу, розповідав, як вони там у себе на кораблях вгамовують своїх офіцерів, коли ті починають на них кричати. З ними так тепер... Усміхаючись, він бере і водить пальцем біля носа, а потім, злегка гаркавлячи, раптом вимовляє тоном і мовою чорноморських матросів: «Бгатішка, ша! Не забудь, що в тебе мама в Магселі!»

Данько сміявся від душі: навчилися від чорноморців, як із своїми офіцерами розмовляти!

Тріумфальним маршем ішли в ці дні червоні війська через весняний квітучий Крим. Карою народною вривалися загорілі степовики на білі буржуйські вілли, з піснями пролітали верхи по царському узбережжю високо понад морем. Було мов летючий сон для них казкове це узбережжя з сяючою морською синявою внизу, з шеренгами високих вічнозелених кипарисів, що своєю стрункістю у багатьох із них викликали в уяві далеко покинуту красу рідних тополь.

Здавалося, ніколи не кінчиться цей світлий весняний похід. Передові частини червоних підходили вже до Керчі, як тут раптом на їхнім шляху постав непереходимий бар'єр: біля станції Акмонай противник спорудив цілу систему укріплень, що весь час підтримувались з моря артилерійським вогнем кораблів Антанти, зокрема англійської ескадри адмірала Сеймура. Створився акмонайський фронт. Нищівний вогонь корабельної артилерії не дав змоги прорвати укріплення.

Саме в цей час далеко за спиною, в просторах степової Катеринославщини, збунтувався Махно, відкрив фронт перед денікінськими добровольцями.

Довелося спішно повертати коней назад.

XXII

Як на галопі пройшли килигеївці Крим, так на галопі й вихопились через Перекопський перешийок назад, ледве встигши вискочити з кримського мішка. Крим з мінаретами зостався позаду.

Вся Таврія в цей час була вже в тривозі, ціпеніла перед зловісними денікінськими хмарами, що затягували зі сходу горизонт. Передбур'я почувалося всюди. Підводила голову контрреволюція по містах, нахабніло в степах куркульство. З охопленої полум'ям пожеж Мелітопольщини, з розгромленого союзницьким флотом Генічеська, з десятків степових волостей, стікаючи кров'ю, відступали поставлені на колеса червоноармійські лазарети, пошарпані в боях караульні команди, біженці. Туди ж, на захід, до дніпровських переправ, партизанські пастухи гнали з степових маєтків отари овець, череди волів та робочих верблюдів. Кожному з відступаючих Дніпро уявлявся в ці дні тим рятівним рубежем, що затримає денікінську козачню, перепинить нещастя.

Через перешийок загін вивів із Криму, замість Килигея, Баржак. Килигея в одному з останніх боїв було поранено — кулею в груди навиліт,— і ніхто ще не знав, виживе він чи ні. Зараз його везли в командирській тачанці напівпритомного.

Відступали старовинним Перекопським трактом, що проходив якраз через Чаплинку, поділяючи її надвоє, отже, обминути повстанську свою столицю було неможливо, хоч на цей раз Баржак охоче обминув би її. Тривожні думки весь час не покидали Баржака, відколи загін ввійшов у смугу чаплинських земель і обабіч зашуміли молоді чаплинські пашні.

Була ніч місячна, ясна, з вітром. Чи то оця видна, простора ніч, чи буйні оці розвітрені хліба, що, вигнавшись за час їхньої відсутності, так змінили картину рідних місць,— тільки все, до чого очі звикли з дитинства, постало зараз при місячнім освітленні якимось несхожим на себе, все було повите суворою чарівливістю цієї світлої розвітреної ночі, мовби люди враз опинилися десь серед розбурханого незнайомого моря. Скільки зглянеш — вилискують розгойдані вітром хліба, скільки чуєш — шумлять, переливаючись під примарним місячним сяйвом. Викинули колос, наливаються, половіють. Як виросли, як піднялися вони тут, доки загін ходив у свій кримський рейд!

Баржак їде попереду колони нахмурений, з гірким виразом на обличчі. Зрідка озирається: за ним горбатяться в сідлах верхівці, їдуть тачанки, тягнеться шляхом поміж хлібами артилерія — добуті в Криму

французькі гаубиці. В передній тачанці везуть Килигея. Він із самого вечора б'ється в жару, сорочку подер на собі, хрипить: «Капусту роби з них! Капусту!» Моторошно їхати біля нього.

А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів, їхніми розрідженими вітром пахощами. Давно не було такого врожаю. Будуть і копи пашнисті, і снопи ряснисті. Косарів тепер тільки б, косарів, а косарі — в сідлах. Баржак здавив у собі зітхання. До самого крайнеба, до самого місяця хлюпає урожай, а збиратиме хто? Думалось, щоб до жнив і пошабашити з війною, так воно й сталося б, цієї весни вся війна була б кінчена, якби не роздмухувала пожежу Антанта. Тільки й зоставалось їх ото, що за Акмонаєм. А тепер? Наскільки ж тепер усе це розтягнеться? Вдруге доведеться брати Перекоп, тільки вдруге Оленчуковою волячою атакою його вже не візьмеш.

Притихлі, задумані їдуть понад хлібами повстанці. Попускали поводи, погорбатились від думок, а хліба черкаються сідел, горнуться й горнуться ласкавим колоссям просто до рук. Волошками, полином та васильками позаростали межі...

Неважко було догадатись Баржакові, що робиться зараз у душах його бійців. Самого весь час думка одна непокоїть: чи не розтане в Чаплинці загін? Дав наказ пройти рідне село не зупиняючись, але чи в кожного вистачить витримки пройти попід рідними вікнами і не забігти додому? А варто лише забігти, варто лише хоч на мить відчути себе домашнім, людиною, якій можна більше нікуди не йти... Така вітряна, така місячна, така розбентежена ніч! І чи в багатьох в таку ніч вистачить сили вирватись із жіночих розпачливих обіймів, чи в багатьох вистачить серця відштовхнути від себе дітей, що заходяться плачем, і, залишаючи їх напризволяще, йти невідомо куди, невідомо наскільки?

Баржак знав, що є в загоні такі настрої, що далі Чаплинки не відступати, розсипатись, пересидіти лиху годину по хлібах та горищах, а коли що — знову підняти повстання, створити в денікінському тилу свою, чаплинську, республіку. Брат Килигеїв Антін не далі, як учора, галасував про це. Але партійний наказ Баржакові був відступати з загоном за Дніпро, привести його на захист червоного Херсона, а скільки свого війська туди він приведе, це вже покаже сьогоднішня ніч. І ні-

якими умовляннями тут не умовиш, ніякими погрозами не пригрозиш, бо сила загону якраз у його добровільності, в тому, що досі кожен діяв так, як йому підказувало його революційне сумління.

«Розбіжаться чи ні?» — з цим запитанням, зверненим до самого себе, Баржак увів загін у Чаплинку.

Була вона якась незвичайна о такій порі, в цю вітряну ніч, одна серед розшумованих хлібів, в таємничих тінях ночі та місячних серпанках.

Їдучи один попереду серединою шляху, Баржак нашорошено прислухався, що діється в колоні за ним. Чув, як підозріло гупнуло раптом, затріщала дереза, хропнув чийсь кінь, шугонувши убік через канаву; чув, як услід за цим стали мовчки розскакуватися інші — той сюди, той туди, з дезертирською спритністю зникаючи по дворах, поза хатами, повітками, у безповоротній сутіні вуличок. Чув, як тане його сила, як одного за одним поглинає його бійців розбурхане вітряним шумом село, все чув, але ні разу не озирнувся. Розбуджена Чаплинка тим часом уже загомоніла, десь плакали жінки, діти. Як по ножах, їхав Баржак крізь терзаючу їхню тужбу, і з піднятої веремії, з нічної тужби виразно вчувались йому голоси його власних дітей, що з надривним плачем мовби озиваються просто до нього: «Татку, куди ти? Куди?»

По всьому селу спалахували у вікнах вогники, бачив Баржак, як блиснуло зненацька, засвітилося і в його вікні. Хата його — всього за кілька дворів від шляху, і коли порівнявся із знайомою вуличкою, то кінь його спробував сам звернути туди, але Баржак, сердито шарпнувши повід, знову спрямував свого дончака на шлях.

Їдучи, він все ще почував за собою колону, якої вже, власне, не було.

При виїзді з села нарешті оглянувся... Жменька! Неначе після тяжкого бою порідів загін! Похнюпившись, мовчки їхали за ним каланчацькі, хорлинські, брели біля гармат лепетиські, а чаплинських... Розметались, мов тіні, хто куди. Ненадовго ж вас вистачило, одначе! Злість здушила його. Дезертирня! Стихійщина! Хотів би найлютішою лайкою кинути їм в лице, хотів би стоголосим криком розітнутися, щоб скликати всіх, щоб усіх повернути в колону... Шукай їх тепер! Десь, мабуть, вкублюються на горищах. До ранку, як перепели,

всі будуть поза селом у хлібах! Ні, хай розшукують їх там денікінські шомполи, а він нікого шукати не стане. Краще розшукає з-поміж інших золоте віконце своєї домівки, де його надаремно чекає зараз дружина, чекають діти, розбуджені гомоном збудораженого села.

Доки і в степ вивів свій до невпізнання поріділий загін, усе бачив за собою оте золоте віконце, що так і не діждалося його цієї прощальної ночі.

XXIII

Серед тих, хто при в'їзді в Чаплинку крадькома шугонув зі шляху в сутінь акацій, був і Яресько. Переметнув конем через рів з дерезою, проскочив одне подвір'я, друге, злегка постукав у шибку низенького перекошеного вікна.

Загледів, як шаснуло за шибкою у хвилях розпущених кіс бліде при місяці обличчя, затурготіли дерев'яним засувом двері, і ось перед ним з'явилася на порозі знайома дівоча постать. Серце від хвилювання вискакувало йому з грудей.

Почув сповнене радісного переляку:

— Даньку! Звідки ж ти?

— З неба звалився,— пожартував Данько і, сплигнувши з коня, наблизився до дівчини п'янковитою ходою вершника, відвиклого ходити по землі.

Наталка не могла одвести від нього очей. І свій, жаданий такий, і в той же час якийсь страховитий, помужнілий, в оцій кудлатій — такій самій, як була в Килигея,— папасі... Схуд чи виріс? Весь ніби витягся вгору за цей час, пасмо русявого чуба хвацько вибивається з-під папахи, вилинялий з нагрудними кишенями френчик так гарно сидить на ньому. При боці теж обнова: шабелька поблискує...

— Кубанська,— помітивши Наталчину зацікавленість, хлопець торкнувся шабельки рукою.— З бою, брат, добута.

— Та який же я тобі «брат»?

— Ну — сестра...

Вони розсміялись.

— А ми вас тут ждемо, ждемо,— танучи від хвилювання, каже вона і сама пригортається до нього.— Півсвіта, мабуть, облітали?

— Ех, де нас тільки не було! — він обійняв її з незвичною, грубуватою ніжністю.— По таких горах носило, на такі верховини виносило, що наче побували десь на небесі! А небо яке там, ех, Наталонько! Синіє зовсім над тобою — стань на стремено і рукою дістанеш!

— Снились мені ті гори, Даньку...

— Далеко тепер вони. Скинули нас звідти, як архангелів. Ну, та духом не падаєм.

— Сірогози он уже, кажуть, калмики зайняли.

— Напирають здорово, чорти. Козачня, офіцерня пре з англійськими отаманами при штабах. А там ще Махно збунтувався, чорний свій хлаг об'явив...

— І куди ж ви од них?

— За Дніпро, більше нікуди.

Вона припала йому до грудей і, зіщулившись, стала одразу якоюсь маленькою, беззахисною...

— Даньку, а ви... надовго від нас?

Чи надовго? Якби ж то він знав? Якби ж то він міг зробити так, щоб ніколи вже більше не розставатися з нею. Глянув при місяці у її широко відкриті, такі довірливі очі, і в душі все йому перевернулось від жалю. Зовсім бліда стоїть проти місяця, такою він раніше ніколи її не бачив. Голова схилена набік, і важка коса лежить на шиї, наспіх скручена вузлом, як у заміжньої... Ось він піде за Дніпро, і залишиться вона тут беззахисною, і вже чиїсь загребущі руки потягнуться до її дівочих кіс...

— Недаром же снилось мені вчора,— зітхнула дівчина,— наче з неба чорний дощ іде. Чорними, як дьоготь, патьоками — на хліба, на хати, на мене... Оце ж він і є чорний дощ — наша розлука.

До шляху вона проводжала його стежкою поміж городами. Ішли і бачили засідланих коней попід хатами і чули голосні плачі в настіж повідчиняних дверях. Вітер шелестів соняшниками, вилискував листям кукурудзи по городах, і вся Чаплинка була у вітряних шумах, в легкому текучому сяйві, що переливалось на ній, як весільна фата.

Коли вже були вони край городів, де тягся рів та дереза і придорожні акації своєю тінню заступили їх від місяця, дівчина раптом зупинилась, обернулась до Данька, в гарячій нестямі повисла йому на шиї:

— Не пущу!

Стала наче сама не своя. Зшаленіло обсипала його

поцілунками, линула всім тілом до нього, і він чув, як уже й сам втрачає владу над собою, як росте в ньому жагуча сила, буйна, непереборна ніжність до неї. «Наталонько! Горличко моя! Серденько!» Найніжніші були в нього для неї слова, він всю весну виношував їх у поході, самі шепотілись йому дорогою, коли їхав сюди, а тепер сказати не міг: застрявали в горлі. А вона вже билась йому в плече, плакала, і крізь плач її, крізь шум вітру він почув раптом неймовірне, ніби несправжнє, ніби нашумлене вітром:

— Нічия... Тільки твоя, твоя хай буду!

Страшно і радісно стало йому за себе, за неї. Мов стеблина гнучка, була вона в грубих його руках, що з нестерпною ласкою самі вже пригортали її, рвали полотно сорочки, нестримно голубили тіло її, вогнисте, гаряче і таке доступне йому вперше в житті.

Шуміло вже десь над ними, коли вони знов повернулись до дійсності. Соняшники та кукурудзи шуміли, а здавалося — наче ліс. Сідло поблискує на коні, коли місяць продирається крізь віття акацій. Кінь стоїть над ними, поглядає на них ніби скоса; гризе крізь вудила якусь бадилину, сердиться. Все це, мов сон, неймовірне — і листя соняшників угорі, і кінська морда, і шум вітру над ними. Місяць був дивний, і якось дивно шумлять соняшники вгорі. А вони лежать сп'янілі — лежать в гущавині городу, під придорожньою дерезою. Огудиння навкруги, пахне суха земля...

Данько повернувся до неї лицем. Біле, безстрашно заголене тіло зблиснуло при місяці. А вона, не соромлячись уже ні його, ні коня, ні місяця, лежить розморена пестощами, плаче, всміхаючись, і наче перебуває ще вся в тій безодні щастя, в яку вони були провалились. Данько дивився на неї, і безмірна ніжність, безмірне любовне чуття до неї розтоплювали йому серце, забивали дух. Після всього, що сталось, наче й сам одразу виріс для себе: муж! Уже він їй муж! Такою довірою, таким неймовірним щастям нагородила вона його ось тут під вітряні шуми чаплинські, під придорожньою колючою дерезою. І тепер кидати її? На поталу? На чужі руки? Денікінська козачня незабаром заповнить село, вдереться й сюди, хто її тут відборонить?

В загін жінок не дозволено брати. Який жаль! Взяв би її оце до себе в сідло і помчав би кудись, де нікого, нікого немає! Щоб одне тільки небо над ними та

високі гори кругом, як отам, у Криму, за Сімферополем...

По всьому селу ще чути розтривожений шарварок. Двоє верхівців промчали шляхом. Протупотіло, завмерло. Данько схопився, піймав за вуздечку коня, що повернув був голову тим двом услід.

Підійшла Наталка, поправляючи косу, притулилась хлопцеві до грудей:

— Не забудеш мене?

Він міцно пригорнув її:

— Доки й житиму.

Віття акацій сумовито шумить над шляхом, раз у раз струшуючи на гриву коней свій прив'ялений цвіт.

За хвилину вже одна вона стояла серед шляху, дивлячись, як вдарила при місяці курява з-під копит. Курява. Зараз курява б'є, а тоді, може, й снігом замете його слід... Хоч би оглянувся, хоч би озирнувся ще раз!

Данько оглянувся, зблиснув при місяці зубами, і це їй було винагородою за все.

Своїх Яреcько догнав за кілька верстов від села, коли й місяць уже ліг у житах, і потемнішало навкруги. Догнавши, мовчки пристроївся в кінці колони до тих, що тягли артилерію. Цього разу партизанська артилерія вразила його своїм виглядом. Голодна, безснарядна, вона, й відступаючи, мовби погрожувала комусь, ніби цілилась на Перекоп.

Через деякий час затупотіло на шляху знову і, догнавши колону, пристроївся до неї ще хтось — мовчки, скрадливо, винувато. Потім затупотіло, доганяючи, ще і ще...

До Каховки загін підходив уже в своєму повному складі.

XXIV

В районі Каховки килигеївці безпосередньо зіткнулися з денікінськими авангардами. Зав'язались бої. Стримуючи противника, що рвався скоріше перехопити дніпровські переправи, загін повстанців не лише боронився, але й сам нападав, і незабаром йому вдалося вибити противника з кількох степових хуторів за Каховкою.

Невідворотно, як гнаний вітром степовий пожар,

насувалось лихо. З кожним днем головні сили денікінців підходили все ближче.

Якось надвечір в один із цих днів Туземна бригада генерала Ревіна вдерлася в Сірогози. Заставши біля школи розташований в тіні акацій червоноармійський лазарет, що не встиг відступити, туземники з нальоту пішли топтатися кіньми по живих тілах, хвацько дорубуючи з сідел тяжко поранених, не здатних навіть звестися бійців. При тому ледве не зарубали заодно і молоду вчительку Світлану Іванівну Мурашко, що, не пам'ятаючи себе, кинулась боронити поранених беззбройних людей і яку за це озвірілі рубаки прийняли були за сестру-жалібницю.

— Сестра? — і вже тріскається біленька кохтина під ударами пекучих нагаїв.

— Комісарка? — чийсь палаючий свіжою кров'ю клинок вже звився над дівочою головою.

Врятували вчительку діти-школярі.

З криком сипнули до неї з ганку переляканим відчайдушним табунцем, обліпили, затуляючи, як рідну матір:

— Це не сестра! Це вчителька наша!!!

— Сестра я, сестра,— ридаючи, вигукувала вчителька, в нестямі пориваючись до отетерілих нападників.— Рубайте й мене, звірі, кати ви, нелюди...

Під'їхав калмик-осавул, і козачня, понасуплювавшись, мовчки розступилася перед ним.

— Позакопувати! — вказав нагайкою осавул на купу порубаних і, гарцюючи конем, наблизився до вчительки.

— Ну-с, чого розхлипалась, красуне? Жалко? Милосердіє душить? А якби наші голови отут котились? Чи хлипала б? Чи видавила б за мною хоч одну сльозу?

— Не чіпайте їх,— відчайдушно кинуло з гурту котресь із дітвори.— Це вчителька наша Світлана Іванівна.

Осавул ніби тільки зараз помітив малечу.

— А вам чого тут? Киш звідсіля, комбєдовське поріддя!

І для більшого враження він удав, що висмикує з піхов шаблюку.

Діти кинулись врозтіч.

Світлана з червоним, припухлим від сліз обличчям повернулась до осавула:

— Героїні... Поранених добиваєте, з дітьми воюєте!

— Злякалась? — зареготав осавул, гарцюючи конем все ближче перед дівчиною і добуваючи шаблю.— Це ж я жартую! Я не страшний. Хто посміє скривдити оцю чудову золоту голівку? — і, перегнувшись з сідла, він вправно торкнув кінчиком шаблі біля самого вуха Світлани витке золотисте пасмо.— Дозволь чикнути собі на пам'ять оцей гарненький локон...

Дівчина, відсахнувшись, випросталась гнівно:

— Не для вас мої локони!

— Отакої,— осавул на мить осікся.— Не для вас? А для кого ж?

І не встигла дівчина відхилитись, як шабля вже мигнула їй через груди легким блискавичним черком. Посипались гудзики.

Козачня зареготала.

— Пойняла, як у нас робиться? — ховаючи шаблю, переможно випрямився в сідлі осавул.— Ніби й ціле все, а кнопки всі за раз розстебнулись! Візьмеш такого молодця на постій?

Світлана, бліднучи, прикрила руками груди:

— Сира земля тебе візьме...

Бачили потім діти, як осавул подав знак своїм спішеним головорізам, і вони, підкравшись із-за спини, вхопили вчительку попід руки і з реготом повели-поволокли по східцях до школи.

Саме в цей час під'їхав зі своїм штабом сам генерал, командир бригади.

— Що за безчинства? — вказав він на порубаний лазарет.— Зняти бинти! Попалити! Ми лазаретів не рубаємо!

А почувши дівочий крик десь із школи, сердито послав ад'ютанта довідатись, в чім річ.

— Тут буде мій штаб,— кинув, зіскакуючи з сідла, і, не чекаючи повернення ад'ютанта, квапливо попрямував до приміщення школи.

Білі акації цвітуть біля школи. І хоч пишні осяйні кетяги цвіту помітно примеркли за день, припали збитою копитами пилюкою, проте підвечір вони знову нестримно заструмували своїми густими п'янливими пахощами. З вікон, відчинених навстіж, реве грамофон, йому підтягують п'яні голоси:

Дам коня, дам кинжа-ал,
Дам винто-о-овку сво-го-ю...

Веселиться, гуляє офіцерня.

А коли добре стемніло і п'яні співи ревнули ще дужче, з-під шкільних акацій, від штабної конов'язі непомітно відділився вершник, нечутно вислизнув у степ, з місця простягшись кудись у бік Дніпра. Майнув і за хвилину безслідно вже розтанув у мороці червневої ночі.

Далеко в степу діди-пастухи згодом бачили того дивовижного вершника: дівчина сиділа в сідлі.

Проскакуючи мимо них, мимо їхнього пригаслого вогнища, на мить притримала коня, запитала:

— На хуторі Терновому хто?

— Поки що наші.

— Ви точно знаєте?

— Точно, дочко, точно. Брехати не станем.

— Спасибі!

І знову шугнула крізь темряву далі — навпростець на хутір Терновий — на доброму калмицькому скакуні.

А десь за північ тим же степом в напрямі на Сірогози безшумно рухалась колона кінноти. Ішла риссю, проте ні стуку, ні тупоту не чуть було: мов по пухких килимах ступали коні, безклекотно котились кулеметні тачанки. Пригледівшись, можна помітити було, що копита в коней старанно обв'язані повстю, колеса тачанок обтягнуті сіном та вовною.

На одній з тачанок, прикривши плечі грубою селянською хусткою, сидить Світлана Мурашко. Бійці, що їдуть за тачанкою, навіть крізь нічні сутінки бачать смертельну блідість її обличчя. Зігнувшись, ніби морозить її, збайдужіла до всього, застигла в німій суворій оціпенілості.

Широко відкритими, налитими горем очима дивиться на степ, на далекі заграви, що непорушно багряняться ліворуч і праворуч в неосяжному морі темряви.

Те, що пережила Світлана за ці останні кільканадцять годин, здавалось їй неймовірним кошмарним сном, під час якого з душі все живе мовби вивітрилось, зосталась перед нею лише порожня тінь самої себе, її сил, її протесту, її страшного горя вистачило тільки, щоб вирватися від денікінців, щоб, добувшись до своїх, передати їм все, що так хотілось передати... Після того наступила

оця спустошеність, повне закам'яніння душі, байдужість до себе й до інших. Розповідаючи Баржакові про звірства калмиків, відповідаючи на запитання розвідників про те, що їй на власні очі довелося бачити в денікінському штабі, Світлана заодно з усім цим мовби передала іншим людям і тягар свого болю, і вогонь своєї дівочої помсти.

Що їй тепер залишається? Яким буде її життя? Червоною маркітанткою? Сестрою-жалібницею? Чи наган у руки і воювати? Ще вчора не думала вона воювати, ніколи не готувалась до цього, будучи переконаною, що всяке людиновбивство — злочинне. Всім серцем полюбила школу, полюбила малечу — їм, таким жадібним до знань хлопчикам та дівчаткам, хотіла присвятити своє життя. Сірогози — глухе, далеко закинуте в степах село, з ним свою долю зв'язала. Легендами, почутими з уст народних, захопилася. Кажуть, колись у давні часи з'явився в Січі якийсь іспанський гранд, що ледве встиг врятуватися перед тим із захопленої маврами Сарагоси. Тут, у Січі, став він набирати лицарів-запорожців, щоб допомогли вигнати геть маврів, вернути Сарагосу іспанцям. Кілька сотень їх зголосилось плисти байдами через моря в далеку, ніким не бачену Сарагосу. Попливли, напали вночі на завойовників, вигнали з міста. А повернувшись на Січ, всі вони, герої Сарагоси, поставили разом зимовники в степу і назвали їх в пам'ять походу: Сірогози. Легенда? Але молодій учительці хотілося вірити в неї.

Там, в сільській, буранами обшарпаній школі, минула для Світлани перша її трудова зима. Вовки виють в степах, буран рве землю, мете за вікном снігом навпіл із землею. А ти до пізньої ночі сидиш, схилившись, над зошитами та книжками, і тобі так гарно, гарно. Тепер все те світле десь у минулому, як у минулому опинилась і вона сама, енергійна, весела, повна кипучого життя, мрій, ідеалів... Все промайнуло, як сон, зосталось по той бік за чорними кошмарами, і дівчина на все зараз дивиться байдуже з висоти свого непоправного горя.

Підхоплена хвилею подій, цілком віддала себе на їх волю. Іноді мовби прокидалась на мить із своєї заціпенілості. Може, це якесь непорозуміння, що вона вже їде степом в кулеметній тачанці, що вона їде... в бій? За кулею, може, їде для себе? Ніякого страху вона не

почувала, а усвідомлення того, що ця ніч може бути для неї останньою, згубною, якось навіть ніби заспокоювало її.

Літній боєць-кулеметник, що погойдувався поруч в тачанці, спробував був загомоніти до своєї незвичайної пасажирки, але Світлана не виявила ніякої охоти вести розмову, і боєць, зітхнувши, зрештою дав їй спокій. Хай, може, вона дріма?

Данько Яресько, висланий з розвідкою вперед, всю дорогу підтримував зв'язок з Баржаком та командиром ескадрону. З'їхавшись, деякий час рухались поруч.

Тиша залягла перед ними.

— Щось не подобається мені, Яреську, оця тиша,— говорив, прислухаючись до степу, Баржак.— Що, коли просто на засаду скачемо, га? Чи не заведе нас твоя вчителька в пастку?

Данько, як завжди перед боєм, був помітно збуджений, напружений. Весь цей з незвичною таємничістю споряджений нічний рейд на Сірогози, безклекітні тачанки, що тільки шумлять у траві, безтупітні копита, обмотані повстю, таємничість і гострота моменту,— все це так відповідало вихруватій Даньковій вдачі. Але командирова підозріліть щодо Світлани образила його.

— Послухаєш вас, товаришу командир, так нікому на світі вже вірити не можна!

— Що зробиш, такий час. Могла ж вона перед тим в контррозвідці їхній побувати?

Розважливі, холодні припущення командира примусили Данька задуматись. Справді, чи так уже він добре знає Світлану, чи до кінця певний у ній? Далеким, розблиснім у сонці маревом потекло перед очима бурлацьке дитинство. Святковий червневий день, повен сонця, повен блакиті небесної. Побравшись за руки, ідуть вони, троє маленьких друзів, цілинним асканійським степом, і світлі ковили шумують довкола них ласкавими текучими шовками, і струмки невидимих жайворонків мирно дзюркочуть в повітрі. Дивні дива відкриває їм степ. Зупинившись, постоять над пташиним гніздом, причаєним у траві, подивуються на кам'яну бабу на скіфській могилі, загледяться на овечат, що розтеклись по далекій царині, як у воді... І знову рушать далі через молочні розливи ковили, далі й далі шукати свого казкового моря, своєї щасливої мрії. Якщо вже не віри-

ти їм, найсвітлішим мріям свого дитинства, то кому ж тоді вірити?

— За кого іншого ще подумав би, а за неї... ручусь,— говорить Яресько Баржаку.

— Дивись, хлопче,— попереджає комеск.— Тут не до жартів.

— Знаю, що не до жартів. Та коли що — вона ж біля мене буде: сам, оцією рукою рішу!

— Стоп! — насторожився раптом Баржак.— Чуєте?

Десь далеко попереду в темряві ледве чутно заспівали півні.

XXV

Зачувши півнів, Світлана стрепенулась: Сірогози!

Нервовий дрож перебіг їй по тілу.

Поблизу вже лунали приглушені енергійні команди, колона стала швидко танути, розгортаючись від шляху двома крилами в степ. Світлана догадалась: заходять, щоб звідусіль охопити село. З темноти все ближче виступали кругла біла церковця в глибині села, вітряк на горбі, силуети шкільних акацій.

Несподівано перед тачанкою виросло кілька бійців, і один з них в чорній, як ніч, папасі перегнувся з сідла до Світлани. Данько! Він такий був зараз хижий з лиця, що Світлана мимохіть відсахнулась.

— Чого жахаєшся? — кинув майже глумливо, безсердечно.— Показуй, де тут вона, твоя школа?

Світлана вказала рукою на темні вежі акацій:

— Ото.

Яресько рвонув коня у той бік. Світланина тачанка, оточена верхівцями, понеслася за ним. Незабаром виросла з темряви школа війнуло назустріч медовими пахощами акацієвого цвіту...

— Стій! — пролунало раптом з-під дерев.— Пропуск!

І погрозливо клацнув затвор.

— Ти що, п'яний, чортова кукла? — лайнувся Яресько.— Своїх не пізнаєш? — і продовжував насуватись просто на вартового.— Раненого полковника везем!

— Звідки?

— З Непитайки!

І вслід за цим шелеснуло гілля, почувся хряск, хрип, і Світлана заплющила очі. Чийсь розпалений кінь уже

похропував перед нею, і дужа рука — Данькова! — грубо шарпнула її за плече:

— Веди!

Чого він такий грубий сьогодні з нею?

— Веди, кажу! — ще раз шарпнув її за плече Яресько. Він стояв перед нею вже спішений, розлючений і ще хижіший, ніж там, на дорозі.

Однак грубе шарпання, оце що він так розлючено стрясонув її, вплинуло на Світлану дивовижно. Сили її мовби одразу вернулись, і вона пружно, легко вихопилась з тачанки:

— Ходім!

Обганяючи її, він спритно, по-котячому шаснув, провалився між колючі акації. Світлана, пригинаючись, ледве встигала за ним.

— Даньку, он іще біля ганку вартовий.

— То вже наш стоїть... Де те вікно?

— Сюди... Ото відчинене. Крайнє зліва.

Десь на протилежнім кінці села знялась раптом страшенна колотнеча, запахкали постріли, дико завалувала собачня. Данько відштовхнув Світлану:

— Біжи! Тікай звідси!

І, затиснувши бомбу в руці, одним махом вихопився на підвіконня, зник усередині.

Світлану підхопила хвиля бійців, що бігли до ганку. На ганку, де звечора невідлучно стояли вартові, зараз уже — нікого, двері навстіж, на порозі темніло купиння порубаних тіл. В середині школи все ходило ходором: тупотнява, лайка, постріли. Коли Світлана з моторошним чуттям перехопилась через порубаних і опинилась в переповненій повстанцями учительській, там котрийсь із бійців уже тримав над головою запалений жмуток паперу, а попід стіною стояли з піднятими руками штабісти. Серед них Світлана одразу впізнала незграбно приперту до стіни постать генерала Ревіна і того, другого, сухорлявого, перед яким вони всі так запобігали,— англійського інструктора при штабі. Довгов'язий, як гусак, з виразом зневаги на обличчі, він стояв перед Яреським без пояса, широко розставивши ноги в блискучих крагах і незвично піднявши руки над головою. Щойно він хотів застрелитись, але не встиг — револьвер в нього вибито з рук.

— Що, осічка? — глумливо спитав Яресько, піднімаючи револьвер англійця з підлоги.

Ткнувши револьвер собі за пояс, він взявся обшукувати захопленого.

— Ну, ти ж, брат, і сухоребрий,— сказав, не досить делікатно шугаючи інструкторові попід боки.— Що там у вас їдять?

Англієць промовчав.

Поблизу сопів генерал. Його саме обшукували, коли він раптом помітив у гурті повстанців Світлану.

— Ваша робота? — прохрипів він, виставляючи, як для удару, свою квадратну, стрижену їжачком голову.— Я вас урятував від безчестя, а ви...

Світлана сміливо глянула йому в вічі:

— Я вас теж врятувала, генерал.

— Ви? Мене? Від чого?

— Від безчестя командувати бандитами. Від прокльонів народних...

Генерал важко опустив голову.

— Обскубані! — закінчивши обшук, сказав Яресько.— Виводьте їх на подвір'я, хлопці. Тільки очі, Грицьку, оцьому лорденкові зав'яжи, щоб не наврочив нам Україну.

В глибині села ще де-не-де лунали постріли, а подвір'я школи вже швидко заповнювалось повстанцями. Тут було призначено збір. Під сараєм, де стояв генеральський автомобіль, чувся гомін, регіт — повстанці пробували заводити мотор.

Світлана, зупинившись осторонь під акаціями, сум'ятна від пережитих потрясінь, зарилась палаючим обличчям між свіжі повні кетяги цвіту. Скоро вони, мов рясною росою на світанку, вкрилися чистими дівочими слізьми. Не знала добре й сама, чого плаче, але почувала, як їй легшає від цього на душі, наче половину горя, її дівочих кривд по-сестринськи брала, переймала зараз на себе оця ніжна, оця любима нею з дитинства акація — біла колюча королева півдня.

Під цим жилавим глодуватим деревом незабаром і натрапив на Світлану Яресько.

— Ну й завдала ж ти нам роботи! — звернувся він до Світлани, сяючий, бурхливо радісний, і став втирати своєю кудлайкою спітніле обличчя.— Хочеш на автонобілі прокататись? З вітерцем, га?

— Чого раптом?

— Субчика того... англійського інструктора повезем, командир доручає...

— Куди?

Данько, злодійкувато озирнувшись, понизив голос:

— В Каховку. А там, може, й далі, в Херсон. Здамо,— бо ти ж, вважай, теж його брала,— а там тоді, як хочеш... Антонобілем, уявляєш? Хвіат!

Світлана не втрималась, щоб не посміхнутись: перед нею зараз знову був той давній Данько, охочий до всяких вигадок, веселий, задерикуватий хлопчак, що з цілою ватагою ровесників кидався було на шлях за панським автомобілем та нюхав пилюку — чим пахне.

— Ну, то як, Світланко? Їдемо?

— Гаразд. Їдем.

Виходячи з-під акацій, Данько на ходу розмашисто тернувся обличчям по обважнілій, густо обвішаній білим калиттям гілці:

— Здорово пахне, еге ж? — і засміявсь.

На світанні, коли на сході вже зоря розгорялась і пастухи виганяли худобу на царини, мчав степом в напрямі до Дніпра відкритий блискучий автомобіль. Навпростець, без доріг, видно, мчав — обчухране бадилля будяків, волошки та ковила висіли на ньому, позастрявавши в усіх щілинах. В машині, поруч з водієм, сиділа золотоволоса кругловида дівчина, а далі за нею зблискували усмішками до пастухів хлопці-повстанці в кудлатих шапках, з шаблями наголо. Поміж ними посередині витягся — наче аршин ковтнув — якийсь довгов'язий, з зав'язаними ганчіркою очима. Дивувались пастухи, ламали в догадках голови:

— Хто він?

Був, мабуть, важною птицею, коли й з шаблями біля нього і очі йому зав'язано, щоб не зурочив довколишнього степу, щоб не бачив ні золотих хлібів, ні рясних вишень, ні синяви Дніпра.

XXVI

У Херсоні все кричить у ці дні об'явами: «Г р о м а д я н и!

Є загроза появи холери — не бійтесь холери, але бережіться її! Не пийте сирої води, а тим паче самогону. Пийте краще чай! Довіряйтесь лікарям, фельдшерам, не приховуйте від них хворих!

Х о л е р а, я к і А н т а н т а, б у д е п е р е м о ж е н а!»

І тут же поруч на поруділих від сонця, що з весни ще позалишались, афішах:

«Галло-виставка!

Кіно «Бомонд» — «Тайны Нью-Йорка»!

Головоломні трюки! Жуткие моменты!!!»

Біля афішних тумб юрмляться обвітрені, строкато озброєні степовики, спокійно читають ці грізні перестороги. Одні читають про холеру, інші розкотисто регочуть біля вітрин, розглядаючи на афішах напівголу, вигорілу на херсонському сонці американську кінозірку.

Все місто в ці дні пропахло кізяками та плавневим сіном. Всюди гамірливо таборяться війська, іржуть коні, ревуть верблюди, а вечорами на висотах форштадта лунають розлогі, зі степів принесені пісні.

В Херсоні килигеївському загонові, що вступив до міста одночасно з іншими повстанськими військами, населення влаштувало бурхливу зустріч. Херсонці ще з весни чули про цей напівлегендарний загін, що по всьому узбережжю вславив себе боротьбою з інтервентами і що разом з матросами Дибенка та Інтернаціональними полками штурмом брав Крим.

За рішенням херсонських властей і за бажанням самих тавричан, загін незабаром було перейменовано в Перший Таврійський революційний полк.

Найкращі лікарі міста не відходили тепер від пораненого командира загону Дмитра Килигея.

Кудлатим чабанським папахам, як і матроським безкозиркам, в ці дні всюди була шана, всюди честь. Об'єднані в профспілку перукарі міста оголосили, що степових героїв вони голитимуть безкоштовно і поза всякою чергою. Шевці теж повикидали на своїх майстернях об'яви, що, «незважаючи на грім канонади», вони лагодитимуть повстанцям взуття «швидко, міцно і акуратно». А лагодити було що: чабанські сирицеві постоли, натягнуті ще з весни, позасихали, позашкарублювались на ногах так, що їх неможливо було зняти,— доводилось розрізати ножами.

Розташувався килигеївський загін на горі, зайнявши старовинні укріплення воєнного форштадта та одну з найбільших каторжно-пересильних тюрем, що від самої революції стояла порожньою. Мабуть, в жодному з південноукраїнських міст не було стільки тюрем, як у Херсоні. Важкі кам'яниці, похмурі старорежимні цент-

рали, вони займали на сонячних херсонських висотах найвидніші місця, пануючи над степом, над Дніпром, над мальовничими дрімучими плавнями, що, синіючи, стелились в задніпровську далечінь.

Тепер тюремні подвір'я були зайняті повстанськими військами, обозами та худобою, якої партизани нагнали зі степу стільки, що вистачило б прогодувати цілу армію.

Ярмарково гомонить, вирує військами до сліпучості залитий південним сонцем Херсон, так наче й не збираються над ним тучі, так ніби й не погуркують десь на північ глухі денікінські громи.

На другий чи третій день після прибуття Яресько несподівано зустрів на форштадті дядька Оленчука, що стояв край урвища і дивився кудись за Дніпро.

— Агов, дядько Оленчук! — зрадів йому хлопець.— Ви звідки тут?

Оленчук обернувся до нього, чимось присмучений.

— Та круторогих же вам пригнав.

— Самі чи... з благородієм?

Оленчук став набивати люльку самосадом.

— До самого Дніпра все при мені був, помагав череду гнати. А коли вже наперли на переправу, десь як у воду впав.

— А може, й справді його в тисняві десь... униз головою?

— Е, ні. Якби впав, то виплив би.

— Заговорило, значить, біляцьке нутро! Своїх зустрічати зостався!

Оленчук, мружачись, дивився кудись за Дніпро, в заткані сонцем таврійські простори.

— Я до самого вечора його на цьому березі піджидав, усе думав — дожене. Раз там навіть і з'явилося було на горбах таке, як він, постояло-постояло, подивилось-подивилось сюди, мовби шукало когось. Потім повернулося спиною і тихо побрело в кучугури...

Данькові на мить аж самому сумно стало, коли уявив собі, як стоять вони один проти одного, розділені небесно-блакитною широчінню Дніпра, офіцер і колишній його підлеглий. Цей на висотах правого берега, а той десь по той бік, в розпалених сонцем задніпровських кучугурах.

Мовчав Оленчук. Мовчав і Яресько.

Синіли плавні за Дніпром. Там, за синіми плавнями,

за олешківськими кучугурами, вже панують кадети, бешкетує денікінська козачня. До самого Дніпра підійшли, в Олешках комуністів повішали на першотравневих арках. Швидко насуваються тучі, зловісні тіні біжать по землі, облягають місто, а тут, над Херсоном, ще сонце світить, і двоє їх мовчки стоять на сонячному острівку форштадта.

XXVII

Вночі Яреська розбудила метушня, гомін. Вискочив з хлопцями на місце збору — на тюремний плац, там, серед розбурханого натовпу бійців, уже тьмаво поблискують шкірянками якісь незнайомі, видно, тутешні комісари. Один з них, схожий голосом на Бронникова, саме пояснював бійцям становище. Невже він? Данько протиснувся ближче: так і є — Леонід! Темрява, загальний тривожний настрій надавали голосові комісара незвичної суворості, а шкірянка, що холодно поблискувала на ньому, робила його якимсь неприступним.

— Цієї ночі,— пояснював він бійцям,— з лиману у води Дніпра несподівано прорвались панцирні човни противника. Зараз вони вже нишпорять по всьому Дніпру — ледве вдалось повихоплювати наші застави з плавнів. Звідси, з боку степу,— він махнув рукою десь у темряву,— становище теж не краще. Вже попід самим містом куркульські банди зрізають телеграфні стовпи. В приміських селах безчинствує отаман Гаркуша, поголовно вирізує наших сільських комунарів. Під загрозою — залізниця на Миколаїв. Губком звертається до вас, таврійські комунари: будь-що треба втримати залізницю, цей останній живий нерв, що зв'язує нас з червоним світом... На вас надія...

— Виправдаєм! — чітко відповів Баржак, що стояв тут же, між комісарами, у своїй великій, зсунутій назад шапці.

За якісь півгодини хлопці вже летіли на конях за місто патрулювати залізницю, розганяти від неї куркульські банди.

Цілий день після цього чули херсонці, як далеко за містом прострочують обрій чиїсь кулемети, а надвечір на змучених, що аж спотикалися, конях, повернулися

з боку степів килигеївці, женучи перед собою кільканадцятеро похнюплених, з поскручуваними руками бандитів. Попереду них крокував патлатий, в підтиканій рясі здоровань, з подвійним волом, з булькатими, лютою налитими очима. Багато з тих, що стояли натовпами по тротуарах, впізнали в чорнорясникові відомого на всю губернію монастирського крука...

— Попа Гапона ведуть! — кричали звідусіль хлопчаки.— Гапон попався!..

— Бандитський «агітпроп» Арсеній!

Херсонські матроси, виявляється, давно вже за ним полювали: ще будучи в бізюківському монастирі, він потруїв вином у підвалах більше десятка чорноморських матросів. І ось тепер цей патлатий катюга нарешті попався килигеївським хлопцям. Ряса в пилюці, очі, як у бика, набрякли кров'ю.

На форштадт Яресько повернувся з хлопцями в чудовому настрої. Дарма що й коні поперепадалися і самі зморилися, аж почорніли, тільки зуби біліють, а зате ж і бандитню розжахали по степу, порозганяли — від залізниці десь аж за виднокруг.

В цей день Яреськові так і не довелося поговорити з Леонідом, хоча Бронников теж разом з килигеївцями брав участь у заміській операції. Одначе не до розмов там було як одному, так і другому — курява бою весь час стояла між ними.

Тільки сьогодні, відганяючи знахабнілу бандитню од міста та від залізничного полотна, бійці з усією гостротою відчули, як близько нависає небезпека — небезпека бути повністю відрізаними від своїх. Проте зараз, після вдалої операції, навіть це якось не лякало. Чого їм, зрештою, боятись, доки зброя в руках? Весело, впевнено озирали хлопці мурована свою цитадель на пропалених сонцем херсонських горбах.

— Захищатимем любиму свою тюрму до останнього,— жартували вони цього вечора.

XXVIII

Тільки поснули, як знову тривога. Куди? Чого?

— На станцію!

— Будувати бронепоїзди!

Думка про створення бронепоїзда зародилася десь серед матросів, її охоче підхопили Бронников та інші керівники оборони міста, і ось вона вже втілюється в життя. Бронепоїзди потрібні були військам для прориву на північ. І хоч про відступ поки що не говорилося, але що рано чи пізно доведеться — це було ясно кожному.

Ночами тепер мало хто спав: пролетарський Херсон, засукавши рукава, не за страх, а за совість кував панцировану силу для майбутніх боїв. А як — робітництво саме додумалось: брали звичайний паровоз, стискали його з кінців двома платформами, гармату — наперед, гармату — назад, по кілька стволів на борти, і ось уже «сухопутний крейсер» в далеку невідому плавбу готовий!

На поміч залізничникам, робітникам судноремонтних майстерень та порту прийшли матроси, вчорашні чабани, пастухи. Доки одні обшивали борти бойовою корабельною сталлю, доки інші на руках перетягували на платформи зняту з суден артилерію, червона піхота і навіть кавалеристи, перетворившись у вантажників, пиряли на собі шпали та важезні мішки з піском, будуючи із них бійниці, оснащуючи ним найбільш вразливі місця.

Попотаскав тут на собі мішки з дніпровським піском і Данько Яресько, не жалів хлопець для революції свого молодого хребта! Цілу ніч не висихала на ньому сорочка. Уже перед світом, ідучи за черговою ношею, несподівано зіткнувся під ліхтарем з Леонідом, що в гурті нав'ючених матросів повагом ступав назустріч теж із мішком піску на плечах. Коли Данько окликнув його, він аж похитнувся:

— Чорт візьми, ніби яреськівське щось! — і опустив мішок перед собою на рейки.— Побий мене бог, яреськівське! Ти звідки?

Згрібши Данька, міцно притиснув до себе, потім знову відштовхнув, радісно, жадібно оглядаючи його з голови до ніг.

— Вигнало ж тебе, нівроку!

І, поклавши хлопцеві свою важку долоню на плече, пильно-пильно задивився в юнацьке худе обличчя, наче шукав у ньому знайомі дівочі риси, наче знаходив у блискучих Данькових очах затаєну спраглу Вутаньчину ніжність.

— Сідай, розказуй.

Присіли на рейках.

— Я вже бачив тебе та зачепити не встиг,— посміхнувся Данько.— Разом бандюків учора за містом ганяли.

— Чого ж не признався?

— Та хіба там до того... Жарко було і нам, і тобі.

— Килигеївець, значить. Здорово,— він дивився на хлопця схвильовано.— Ну а як... від наших, від Вутаньки нічого не чувать?

Данько махнув рукою.

— Де ми, де вони... Не догукнеш.

— Ну, а я ж був у ваших Криничках. Син там такий росте, що ну! Все не хотів мене за батька признавати,— засміявся Леонід якось невесело, і його широке, в іскристім поту, в плямах сажі обличчя за мить уже знову було серйозним.— Сподобались мені ваші Кринички, Данюшо. Саме весна була, за річкою у вербах зозулі кували.

Луки зарічанські, ліси, перша світла зелень плакучих верб над водою... Зозулі в гущавині кують лунко, краплисто. Все напівзабуте ожило, все далеке наблизилось, зі щемінням підступило Данькові до серця. Як хотілось би і йому оце побувати там, побачити, якими стали тепер Кринички. Це ж і над ними гроза революції пронеслась...

— Гаубицю на третій давай! На третій! — гукає хтось з темряви, розмахуючи ліхтарем.

Спотикаючись по блискучих рейках, група матросів спішма пронесла на руках гармату, якісь ящики; з лопатами пройшли озброєні грабарі; неподалік на платформах весь час щось клепають, клепають, і вже в голові гуде від сталевого того клепання.

— В суворий час ми зустрілися з тобою, Даньку,— підводячись, сказав Леонід.— Весь Донецький басейн уже їхній, днями шкуровці Катеринослав зайняли.

— Виходить, обступили вони нас... звідусіль?

— До самих передмість уже прориваються. А могло ж бути зовсім інакше,— з сумом додав Леонід.— Могли б оце й гвинтівки в козли, якби не оті,— він похмуро кивнув кудись у бік моря.— Єдиний фронт вони створили проти нас, Даньку. Через моря й океани, від Вудро Вільсона до наших гаркуш та до колоністів єдиний ланцюг тягнеться.— Він задумався над чимось,

потім тепло, підбадьорливо посміхнувсь до Данька: — Ну, та нас вистачить. На всіх на них вистачить, еге ж?

Данько піддав йому мішка на плече.

— Слухай,— нахмурився з-під своєї ноші Леонід.— А дружка ж твого, Валерика, вже нема. Він у нас тут в підпіллі при інтервентах працював. Не дотяг, бідолаха: в останній день схопили його греки в порту. Коли брали заложників... В амбарах згорів.

Рушив, пішов Леонід, горблячись, обережно переступаючи через рейки, а Данько все ще, приголомшений, стояв на місці. Звістка тяжко вразила його. Нема Валерика. Нема! І такою смертю... Амбари, що їх розбила артилерія, холодне попелище, кістяки... Важко було уявити йому це, не хотілось уявляти такого. Ще, здається, зовсім недавно разом співали у хорі, разом ганялись за панським автомобілем, а вечорами, забившись в глибину нар у своїх невольницьких батрацьких казармах, спрагло мріяли про нове життя, за яке вони разом будуть боротись... І це вже одного з них нема і ніколи не буде?

Стояв під ліхтарем, кусав губи, здушений болем непоправної втрати.

А над Дніпром уже помітно світало. Над водою, над плавнями кошлато висів туман. Гурт знайомих хлопців, простуючи з порожніми мішками вниз, до піщаних кар'єрів, окликнув Яреська. Яресько мовчки приєднався до них.

XXIX

В той час, як денікінська козачня, захопивши Катеринослав і Полтаву, вже рвались до Києва, тут, у глибокім тилу білих, на спалених сонцем херсонських горбах все ще майорів червоний стяг революції, засідав трибунал, трусили буржуїв, будували бронепоїзди.

Кільце, однак, стискалось, денікінські снаряди дедалі густіше лягали на місто. Доки переляканий обиватель дрижав по підвалах та погрібках, прислухаючись, як барабанить залізним градом по дахах шрапнель, червоні бійці та матроси вели запеклі бої на пристанях, у передмістях, стримуючи насідаючого звідусіль

противника, прикриваючи відступ основних сил, для яких утримувалась залізниця.

В одну з таких повних тривоги ночей рушили в невідому путь бронепоїзди — ці грізні тарани революції: потяглися за ними ешелони з евакуйованими установами та лазаретами, посунули, не відстаючи від ешелонів, кулеметні тачанки та вози, партизанські череди, степові чабанські кибитки...

Все далі в степ рев, тупіт, скрипіння, все глибше тонуть в нічній темряві силуети повільно відповзаючих паровозів, погорблених вершників та верблюдів, що надривно трублять у небо.

Так почалася їхня тисячоверстна страдницька епопея.

Верству за верствою просувались понурі повстанські сили на північ, тримаючись полотна залізниці, розкрилившись від нього на обидва боки далеко в степ. На флангах цієї нескінченної колони йде кіннота, кулеметні тачанки, а всередині під їхнім захистом, як найціннішій скарб, везуть поранених, боєприпаси, згорнуті прапори.

Цілими днями люди й худоба ковтають гарячу степову порохняву. Кричать верблюди. Натужно ревуть непоєні воли, розморено плентаючись понад залізницею під захистом бронепоїздів.

Що далі відходять тавричани від рідних місць, то все частіше зринає між ними приглушена збентега та сумніви:

— Куди йдемо?

— Хіба не можна тут партизанити?

На одній із зупинок, коли ремонтники попереду лагодили порушену бандами колію і вся колона змушена була припинити свій рух, бійців Таврійського полку було скликано на раду.

Сліпучий день. Вогнем пашать на насипі бронепоїзди, націливши кудись вперед, у невідомість, свої панцировані груди. Внизу, обіч насипу, півколом розкинувшись по степу, по баштанах, з кіньми, з тачанками смажаться на сонці закіптюжені пилюкою, посірілі, мов степові птахи, повстанці. Один за одним промовляють до них з насипу комісари. Терпляче роз'яснюють, що відступати необхідно, що такий наказ штабарму — пробитись будь-що до своїх, з'єднатися з регулярними частинами Червоної Армії.

Представник Херсонської Ради робітничих депутатів

тут же принагідно вручив полкові революційний прапор за його бойові заслуги. Прапор прийняв від імені полку Баржак.

Вже наприкінці мітингу виступив Леонід Бронников. Коли його могутня постать в тільняшці з'явилась на насипі, полк зустрів його прихильним гомоном. За час перебування полку в Херсоні цей матрос-комісар встиг заслужити приязнь степовиків: разом з ними ганяв поза містом бандитів, дарма що незвичний був до сідла, а коли треба було йти вергати мішки з піском та шпали тягати на будівництві бронепоїздів, то й тут він грів чуба нарівні з іншими...

— Таврійські комунари! — голосно звернувся з насипу Леонід до притихлого натовпу.— Ваш полк виріс і зміцнів у боях з інтервентами. Не раз уже він кров'ю довів свою відданість справі революційного народу. Але зараз, перед лицем нових грізних випробувань, щоб ваш полк був іще міцнішим, щоб із напівпартизанського, з не до кінця ще вижитим духом анархістської вольниці, він перетворився у справді залізну регулярну частину Червоної Армії, для цього треба, щоб у полку був... комісар!

Все йшло добре до цього місця. Варто ж було Бронникову згадати про комісара, як натовп одразу сколихнувся:

— Гайку хочуть прикрутити!

— Ми до гайок не звичні!

— Ми хоча й прості, а більше демократію любимо!

І вже звідкись, мов із пекла, винесло на високого, обвішаного волячими шкурами воза іншого промовця — розхристаного чубаня з кулеметною стрічкою через груди... Дерзкий Антін, молодший брат командира полку.

— Ви чули,— скривився він так, як од живота,— комісара нам сватають! Аякже! Скучили ми дуже за комісарами! Давно їх ждемо! — І, обернувшись до насипу, закричав погрозливо: — Нащо нам комісар, коли всі ми революціонери в душі? Коли кожний з нас трьох комісарів вартий!

— Вірно! Самі впораємось! Без няньки! — забурунило внизу поміж возами.

— Без комісарів досі ворога вміли рубати,— збадьорено викрикнув молодший Килигей,— без них і далі рубатимем! А хто дуже за комісарами побивається —

того не неволимо, може до іншого полку пристати! В Караульний он або Інтернаціональний — там комісарів хоч одбавляй. А ми — стихія! З шаблями на дредноути йшли, голими руками Перекоп брали і далі без них зуміем! Оце моє все, і хай живе наш батько отаман Килигей Дмитро! — закінчив він з викликом і сплигнув з воза кудись між облуплені шкури, що сохли на сонці, у гущу своїх прихильників.

Ще не вліглся гамір, піднятий серед повстанців промовою Дерзкого, як над командирською тачанкою несподівано підвівся, похитуючись, схудлий, зарослий до невпізнання... Дмитро Килигей. Вперше він оце підвівся після поранення, вперше після Криму бачили його бійці перед собою. Полк застиг перед ним і радісний, і здивований.

— По-перше, я вам ніякий не «батько» й не «отаман», а командир,— насупивши кущуваті брови, заговорив Дмитро до полку не голосно, але так, що всі чули.— І якщо вже ми об'явили війну світовій гідрі Антанті, то давайте не розбредатися на півдорозі, а разом з пролетаріатом іти до кінця. Але щоб не стихійно, щоб не з зав'язаними очима по степу на конях гасати, то треба, щоб був і в нас у полку комісар. І оце що ви загули тут, заволинили, Січ мені розвели,— голос його наростав, суворішав,— оце якраз за те й говорить, що таки треба нам комісара...

— А ти ж тоді нащо? — почулося з натовпу розлючене братове.— Ким ти при комісарові будеш?

Килигей спалахнув.

— Буду тим, ким і зараз є: солдатом революції — хіба цього мало?

— Правду каже Дмитро! — вирвався над натовпом кремезний Федір Артюшенко, хорлянський вантажник, давній друг Килигеїв.— Чого нам справді комісара боятись? Дредноутів не боялись, на самого чорта пішли помірятись силою, а перед комісаром схарапудились? Не страшний він нам, таврійським комунарам...

— Аби тільки вартий того діла попався! — підхопив хтось із гуртоправів.— Знати б наперед, кого нам дадуть...

Натовп колихнувся, як нива од вітру:

— Ко-го?

Відділившись від групи комісарів, що стояли на насипі, знову ступнув наперед Бронников:

— Партія визначає... мене.

Над полком, над степом на якусь мить залягла подивована тиша. Його? Ще до революції хорлянські вантажники переховували юного тоді комендора з корабля від царських жандармів. Батраки Фальцфейнів згодом бачили його машиністом на степових таборах, коли він незрадно очолював там водяні заробітчанські страйки. То чи такого боятись? Такому можна було довірятись, він був своїм, часткою їх самих.

— Ми проти тебе не проти! — радісно забурунив натовп.— Ура комісарові!

— Ура-а!

Лише Дерзкий та кілька його прибічників стояли між возами злі, незгодні і всім своїм виглядом ніби говорили: «Ми ще своє скажемо».

XXX

Спроквола чахкають на насипі, вичахають після денної спеки бронепоїзди. Неподалік від насипу, біля степового колодязя, де навкруги все порито, вибито худобою,— брязкіт казанків, тиснява, доходить ледве не до бійки: ділять воду. Гомін стоїть по всій логовині, куряться кізякові димки, то тут, то там вже смачно пахне степовою чабанською кашею.

Сонце жевриться низько над степом, поволі опускається у винно-червону імлисту каламуть.

Бронников саме вечеряв під насипом з Килигеєм, Баржаком та кількома іншими командирами, коли бійці привели до них загадкового суб'єкта, не то військового, не то цивільного — в пенсне, з кучмою густого пополам з остюками, волосся на голові.

— Я до вас,— кинув він тоном людини, що ледве стримує роздратування.

Бронников, постуджуючи на ложку з гарячою кашею, зміряв незнайомця спокійним поглядом. Щось є в ньому задерикувате, зухвале. Застиг, як півень перед бійкою, а скельця пенсне поблискують до всіх гострим, зухвалим блиском.

— Хто комісар?

Бронников ще раз постудив у ложку.

— Я комісар.

— Я теж комісар,— дражливо відрекомендувався незнайомець.— Комісар бригади Муравйов.

— Муравйов... київський?

— Ні, я — південний.

— Ну, що ж, сідай,— сказав Бронников.

Потіснившись, дали йому місце біля казанка. Килигей, дбайливо витерши травою свою просту селянську ложку, передав її прийшлому.

Муравйов пожадливо накинувся на кашу. Хапав, давився, наче поспішав кудись. Бронников, відклавши ложку, з веселою співчутливістю дивився на приблудного цього комісара. Леонідові подобалась його енергія, напористість і навіть оцей звірячий бродяжницький його апетит.

Вихапавши все з казанка, Муравйов потягся рукою до чиєїсь фляги, що лежала поблизу на траві і, не питаючись, спрагло напився з неї нахильці. Втерся, передихнув. Тепер він був готовий до розмови.

— Де ж бригада? — запитав Бронников.

— Нема бригади! Розбіглась бригада! — викрикнув нетерпляче, нервово.

Неподалік біля вогнища між бійцями почувся смішок:

— Довоювався чоловік. Сам над собою комісаром зоставсь.

Скельця пенсне недоброзичливо блиснули в той бік і знову пригасли.

Бронников пильно подивився на співбесідника.

— Розгубив, виходить, бригаду?

Муравйова наче жигалом хто жигонув.

— Допит це, чи що?

— Вважай, як хочеш... Адже прямо під трибунал ідеш?

— І піду,— знов аж підскочив той.— Думаєш, трибуналом мене злякаєш? Не боюсь! Сам заявлюсь — хай судять! — і додав тихіше: — Якщо винен.

Становище, в яке потрапила ця людина, можна було зрозуміти. Покинутий всіма, однак не зневірився, не занепав духом. Це говорило на його користь. День за днем пробивається на північ, з упертістю фанатика шукаючи зустрічі... з ким? З трибуналом! З нещадним своїм трибуналом, який, може, й голову йому знесе!

— Що ж: не позаздриш тобі, товаришу,— сказав Бронников.— Трибуналу тобі, мабуть-таки, не минути.

— Не спіши з висновками, комісар,— протираючи пенсне, заперечив прийшлий.— Можливо, ще нам разом з тобою доведеться перед трибуналом стояти.

— Оце загнув.

— Чому загнув? Чи, думаєш, твої від тебе не розбіжаться?

— Про моїх ти помовч,— нахмурився Бронников.

Протерши пенсне і трохи заспокоївшись, Муравйов знову заговорив до Бронникова:

— В роки еміграції мені довелося жити в Швейцарії, там бувають снігові обвали в горах. Ти матрос, тобі це важко уявити. У вас тут сліпа стихія приймає інший образ, образ невловних степових міражів... Але, думаєш, ти їх, оці міражі свої, втримаєш? Ситуація для нас з тобою зараз на Україні зовсім незавидна,— продовжував він, мовби не помічаючи, окрім Бронникова, нікого з присутніх.— Махновщина розгулялась, сліпа дрібнобуржуазна стихія за хвилину змітає все, що ми встигаєм насадити за місяць. До певного часу ці сили працювали на нас: ми чудово зуміли використати українське повстанство для повалення гетьманату, для розгрому німців, для нанесення смертельного удару по хижаках світового імперіалізму. Недавня поразка греко-французьких десантів на українських берегах була б неможлива без участі в цій боротьбі могутніх сил українського повстанства. Одначе заслуги його цим і вичерпуються, на цьому й кінчається героїчний період революції на Україні.

— А що ж починається? — в'їдливо запитав Баржак.

Муравйов, не звернувши на нього уваги, знову заговорив просто до Бронникова:

— Починається те, про що не раз попереджував нас товариш Троцький і що я, Муравйов, перший, може, відчув оце на собі. Нас кидають. Від нас одвертаються. Нашу ще не зміцнілу регулярну армію поглинає розпалене повстанське середовище, розбурхана і ніким не приборкана повстанська стихія. Саме вона, ця стихія, поглинула мою бригаду, розметала її на тріски.

— Який же висновок?

— Висновок напрошується сам собою: співробітництву кінець. Треба раз і назавжди вгамувати цей анархічний народ з його сорока тисячами банд, з його мексіканськими методами боротьби...

«Вгамувати народ...» Бронников, слухаючи, ледве стримував у собі наростаюче обурення. Із надр цього народу сам він вийшов, сам протягом років готував його до боротьби, і тепер, коли народ нарешті піднявся, коли

все більше росте і зріє його сила в революційних боях, відповісти раптом йому недовірою, з такою ворожістю заговорити про всіх оцих почорнілих на степових вітрах пастухів та вантажників, матросів та вчорашніх батрачат... І це говорить людина, що називає себе комісаром! Ні, не такою уявляється йому душа ленінського революційного комісара!

— Мітингами ми їх розбестили! — упевненим тоном викладав своє Муравйов.— Ледве не голосуванням комісарів обирають! Пора, пора з цим кінчати. Інтереси справи диктують нам інший до них підхід...

— Який саме?

— Терор! — скельця пенсне зблиснули люто, покрисячому.— Масовий послідовний терор проти цієї бандитської нації — іншої мови вона не зрозуміє!

Бронников помітив, як при цих словах колихнулись бійці, що, привернуті гострою розмовою, вже обступили їх звідусіль. Бачив, як Яресько, що стояв з хлопцями якраз за плечима в Муравйова, різко поклав руку на рукоятку свого клинка· «Рубонути? — спідлоба мовби запитував він очима Леоніда.— Дай рубону гада по черепу! За наклеп! За брехню! За все, що він оце проти нас замишляє!» А може, й справді хай рубоне? Іменем живих і полеглих... за «бандитську націю», за образу цих людей, за образу революційної честі народу. Тут би і весь йому трибунал...

— Тепер мені ясно,— потемнівши, підвівся Килигей,— чому від вас бригада розбіглась. Я сам перший послав би такого комісара подалі.. Отож годі тут піною бризкати. Повечеряти дали, а тепер — котись ік такій матері!.

— Що за мова? — грізно викрикнув Муравйов, дивлячись то на Килигея, то на Бронникова. За кого вони його приймають? Чи не за самозванця якого-небудь? І, відчувши наближення небезпеки, відчувши, як за спиною в нього погрозливо сопуть, все тісніше змикаючись бійці, раптом пружно скочив на ноги, вихопив десь із-за пазухи папушу документів.— В мене м-мандат! — Муравйов став раптом заїкатись.— Ось він — м-мандат! За підписом т-товариша Троцького!

Зблідлий, він простяг документи Бронникову, але той не глянув на них.

— Заховай своє добро і змотуйся. Щоб духу твого при колоні не було! Ясно?

Муравйов застиг, мовби не вірячи своїм вухам. Вони його женуть! Його не приймають!

— А куди ж я?

— А під три вітри!

Тим часом пролунала команда рушати.

Знов рушили, поблискуючи грудьми до заходу, бронепоїзди, рушила за ними і вся величезна, в хмарах куряви колона. А він, відкинутий усіма, ще стояв серед припилюжених будяків під насипом, лютий, наїжачений, мовби не йняв віри, що колона так і пройде, не зупинившись, і що важить він для неї уже не більше, як придорожній будяк.

XXXI

Бурі були кавуни, коли вирушала колона в путь, а тепер уже червоніли в руках у бійців, мов жар. Щодень меншало в гуртах круторогих, щодень більшало шкур на возах.

Не минало дня без боїв. Чорними вихрами налітали зі степу григор'євсько-махновські банди і, зустрівши на флангах колони килигеївські шаблі, знову відкочувались назад.

Килигей уже був на коні, вів полк. Якось пізно вночі під'їхав до нього його брат Антін. Після тої сутички на мітингу — бути чи не бути в полку комісарові — вони й досі майже не розмовляли між собою. Антін, затаївши образу, сторонився брата, а Дмитро теж не виявляв охоти до розмов із ним, вважаючи, що все, що він мав сказати важливого братові, він сказав йому тоді на мітингу привселюдно. І ось тепер Антін нарешті під'їхав і вже мовби примирений, щирий.

— Дмитре, чи можна тебе на пару слів?

Тьохнуло щось у серці Дмитрові. Разом з братом мовби наблизились до нього домівка, і батьківська хата, і все оте хвилююче, далеке, мов дитинство, коли мамина любов зігрівала їх обох, коли він Антося цього носив на руках... Безшабашний виріс, севастопольська гауптвахта від нього не прочахала, та й зараз з ним клопоту доволі. Що він хоче?

Відділились від колони, поїхали мовчки поруч. Пилюка чулася і в нічному повітрі, скрипіла на зубах.

— По-братньому, по душах хотів тебе запитати, Дмитре: куди нас ведуть?

— Не ведуть, а самі йдемо.

— Ну, хай самі. Але куди, куди?

— Про це теж було говорено.

Антін поліз у кишеню за куривом.

— Шкода мені тебе, брате,— заговорив він співчутливо.— Прямодушний та довірливий ти. Дався, щоб комісарія тебе обплутала, зуби тобі заговорила.

— Оце ти й хотів сказати?

— Не тільки це,— закурив Антін.— Пригадай, ким ти в степу був, яка слава за тобою котилась!.. По всьому Примор'ю тільки й чуєш, було: Килигей, Килигей... На всю Таврію отаманом був!

— Не багато моєї в тім заслуги. Сам народ, судьба революції на гребінь мене підняла.

Антін не вгамовувався:

— А ми за тобою на яких крилах літали? З клинками на дредноути піднялись, в Севастополі, під Керчю побували... Весна була така, що ех! І на душі весело, й воювалося легко!

— Всьому свій час, Антоне,— глухо заговорив до брата Дмитро.— Тоді було справді легко. Схоже було, наче дорослі граються у війну. Вважай, одна пристрілка то була, велика пристрілка, та й усе. А зараз,— він подумав,— зараз, видно, настала пора для іншої, для т р у д н о ї війни.

— А нащо нам трудна? — гарячково вигукнув Антін.— Нащо самим у петлю лізти? — і, озирнувшись, раптом заговорив до брата довірливим таємничим напівшепотом: — Пропадем, усі пропадем, Дмитре, як тільки дамо себе далеко завести! Натурою ми степовики, нам треба, щоб було де конем розгулятись,— він випростався в сідлі.— Простору треба такого, щоб трава під кіньми од вітру стелилась! А там? Де ми там розгуляємось?

Дмитро сердито засопів.

— Не гуляти вийшли. Велике діло робити.

Антін мовби не почув.

— Тримається он степу Нестір Махно і живе собі, як бог! Недостачі ні в чому не знає: ні в конях, ні в дівчатах. Сьогодні п'є тут, завтра гуляє там.

— Побачимо, до чого він догуляється. Йому гульня, а нам, у кого діти, треба й про них подумати, про їхній завтрашній день.

— Думаєш, як до своїх, до регулярних проб'єшся —

там рай тебе жде? — глузливо промовив Антін.— Не одного — десятьох комісарів, отаких Муравйових, над тобою поставлять! Чув, як він учора про нас? Отакі вони всі! А спробуєш пручатися, то й полк відберуть, і самого до стінки.

— То що ж ти радиш? З повинною, може, до кадетів вернутись?

— Чому до кадетів? Можна й не до кадетів,— значливо сказав Антін і, перехилившись з сідла, зашепотів до брата: — Гонець від батька Нестора є! Чуєш? До себе Нестір Іванович тебе кличе! «Куди він,— каже,— йде, на кого свою рідну сторону, жінку та дітей покидає? Хай переходить з полком до мене — правою рукою зроблю! Всю свою кавалерію під його владу віддам!»

Килигей не втримався, щоб не посміхнутись.

— Бреше, сучий син... Обдурить і не дасть.

— Дасть!

Примовкли обидва. Чути було, як повниться ніч приглушеним шумом та скрипом далеко розтягнутої колони. Почахкують на насипі бронепоїзди, повільно, без світла сунучи в темряву. Схрапують коні. Шелестить під копитами огудиння придорожніх баштанів. Якийсь птах, зненацька зірвавшись з-під копита, стрельнув угору і пружно, бринячи крилами, зникає десь у просторах ночі.

— Де ж він... гонець той?

— Привести?

— Веди.

Антін круто здибив коня кудись назад, і незабаром до Дмитра притупотіли з темряви на конях уже двоє: брат і другий із ним — той, що від батька.

Килигей, порівнявшись конем з незнайомим, став уважно придивлятись крізь сутінь до нього. Двійник! Жива його, Дмитрова, тінь з'явилась сюди по його душу! Такий же по-яструбиному зібраний, сухорлявий, з накошланим набік чубом повстанським, така ж на ньому, як і на Дмитрові, шапка кудлата. Аж моторошно стало. Ти! Ти — як викапаний. Насуплений, в шапці кудлатій... Тільки бомби «лимонки» якось фасонисто при боці висять та самогоном від нього б'є — за це в Килигея розстріл на місці.

Килигей нагнувся до нього впритул:

— Так це ти?

З-під шапки, з-під насуплених брів глухо:

— Я.
— По мене?
— По тебе.

Зблиснула, свиснула сталь у Дмитровій руці, опустилась важким ударом. Схарапуджено кинувся вбік двійників вороний, пішов бокаса в степ, намагаючись скинути з себе незвично обвислу ношу.

Килигей оглянувся: брата біля нього вже не було.

Невдовзі по цьому, коли Дмитро Килигей знову їхав на своєму командирському місці в голові колони, йому доповіли, що брат його, Антін, з десятком найближчих своїх приятелів, несподівано відколовшись, повернув від залізниці кудись у степ,— коли б не до батька Махна!

Килигей мовби готовий був до такої звістки: піднявшись у стременах, гукнув Баржакові, що зоставляє його за себе, а сам, прихопивши з першого взводу кількана-дцятеро найкращих рубак, з місця рвонувся з ними в погоню.

Не було їх годину чи й більше — повернулись уже на світанку, злі, понасурмлювані, на змилених перепалих конях. І скільки їх потім не допитувались — догнали чи ні,— так нічого й не могли допитатись.

XXXII

Сонце тепер сходило з куряви й сідало в куряву.

З неї, з хмар піднятої над степом безконечної пилюки все частіше дзижчать кулі невідомих ворогів, все частіше то тут, то там по колоні падає хтось, звиваючись у рваних гарячих ранах. Виявилось незабаром, що обстрілюють колону кулями дум-дум [1]: така, торкнувшись навіть волосини кінського хвоста, одразу рветься, вганяється в тіло безліччю металевих скалок. Рани від цих куль жахливі. Та все ж, незважаючи на обстріл, колона вперто, верства за верствою, рухається далі.

Одначе що то за тривога знялась попереду? Чому всі раптом зупиняються — і бронепоїзди, і люди, і худоба?

---

[1] Розривні кулі, що їх вперше було застосовано англійцями в англо-бурській війні.

Оленчук, вставши з воза, неквапом заходився напинати над ним халабудку, щоб був хоч який-небудь затінок від сонця, бо зараз, на зупинці, воно, здавалось, стало палити ще дужче. На возах, по колоні, на платформах — всюди поранені, а ще більше хворих. Не вистачає ні лікарів на них, ні медикаментів, доглядати доводиться самим. На розлогому возі в Оленчука лежать двоє: матрос з розтрощеним плечем, другий — зовсім хлопчик — поранений в голову розвідник із повстанської кінноти. Мов за рідними дітьми, ходить за ними Оленчук. Спеціально для них тримає під сидінням в запасі кілька рябеньких кавунців, щоб, коли вже зовсім спека задушує, промочити бідолахам спраглі попечені губи. Ось і зараз взяв, повільно розрізав ножем свого «степового ананаса», як кажуть моряки, і, хоч самому в роті пересохло, по черзі подає по скибочці то одному, то другому, а собі... собі, що зостанеться.

Різав якраз скибку для матроса, коли за спиною раптом затупотіло — галопом пролітала кудись вперед понад колоною Килигеєва кіннота з шаблями наголо. З клуб'я піднятої куряви на мить зблиснув зубами син, щось на лету гукнув батькові, але за гулом, за тупотом Оленчук нічого не розібрав.

А по колоні вже пішов-покотився гомін:

— Полотно руйнують!

— Залізницю волами розтягують!

Із рейками, із шпалами, з усім гамузом здирають із насипу.

Багато хто з повстанців добре вже знав цей махновський спосіб руйнування залізниць. Запрягались воли або чоловік з півсотні, взявшись за руки, тягли до себе рейки, підняті на аршин від землі. По інерції рейки починали стягуватись ледве не за кілька верстов, вивертаючи шпали і захоплюючи все, що зустрічалося їм на путі. Весела була для махновців розвага! Але те, що для махновців часом було просто розвагою, німці-колоністи робили зараз з властивою їм похмурою акуратністю й розрахунком.

З того місця, де перед головним бронепоїздом стояв з групою артилеристів на насипі Бронников, навіть без бінокля добре видно було попереду чорне згуртовище руйнівників, що вовтузились з упряжками волів біля насипу.

Не відриваючись, дивився Бронников у той бік.

Німці-колоністи, ті, що досі сиділи принишкло, ніби-то не бажаючи втручатись у внутрішню боротьбу народу, тепер, коли революції доводиться сутужно, враз ошкірились, показали свою справжню натуру! Похмуро виглядають із садків на пагорбку цегляні, вкриті черепицею будівлі колонії, збившись довкола сірої мурованої, дивовижно недоречної серед цього сліпучого степу, кірхи. В проміжку між крайніми будівлями колонії і насипом залізниці, що пролягає неподалік, видно, як метушаться, мов галич, по степу темні, на диво рухливі постаті колоністів. Біля насипу їх ціла купа: з волами у ярмах, з ланцюгами, якими вони зачіпляють залізничне полотно, обплутують ними розпростертого через степ сталевого Гуллівера.

Мовби два віки зіткнулись тут між собою: вік волів і вік рейок залізних. Хто кого перетягне, хто кого пересилить? Зачепили, цуплять, з усіх жил напинаються, щоб порвати перед відступаючими полотно дороги, плахами розтягти залізницю по степу. Заклопотані своїм ділом, і не підозрюють, як близько уже від них караюча рука, як, оминаючи насип, з кожною миттю наближається до них Килигеїв ескадрон — тільки кінці шабель мигтять, вимигують із хмари куряви!

Яреськів кінь наче сам знав, за ким йому гнатись. З нестримною дикою силою летів на темні оті постаті, що, в паніці покидавши біля насипу і волів, і гаки, і ланцюги, галиччю розсипалися по степу, чимдуж тікаючи навпростець до колонії. «Ага! Тікаєте! — душа Яреськова наливається лютою радістю.— Не втечете! Ми вам дамо залізниці! Своїх не впізнаєте!»

На мить зовсім близько промайнули під насипом кинуті напризволяще круторогі в ярмах, з обвислими товстими ланцюгами. Що, не потягли? Не подужали? Під копитами в коней, замість тріскучої стерні, вже репається червоне кавунячча, розлітається, розкочується між збитим у клубки огудинням, немов зрубані людські голови.

Ескадрон влітав у виселок, як раптом назустріч густо задзижчали кулі, застрочив із котрогось горища десь зовсім зблизька кулемет, почулися крики, хропіння коней, і серед цього несамовитого виру Яресько почув раптом, як скрикнув не своїм голосом Янош-мадяр, що скакав поруч. Оглянувся — вже Яношів кінь трясе

порожнім сідлом. Убито! Яноша вбито!!! На мить потемніло в очах, але, не спиняючись, Яресько ще дужче пришпорив коня і чув, як лють забиває дихання, як біль і сльози клекочуть у грудях.

— Рубай їх! На січку! — почув десь над собою різкий, аж моторошний заклик, до якого все ще ніяк не міг звикнути і від якого навіть зараз, в таку спеку, його поморозило. Навколо вже рубали, чути було передсмертні викрики на чужій мові, а перед ним, перед Яреським, ще петляють вподовж вулички чорні зіщулені постаті у святкових — мабуть, ради спаса — сюртуках та капелюхах (сьогодні ж спаса!). Яреськів кінь, мовби сам обравши собі ціль, уже несе Данька за якимось таким живим сюртуком, що швидко-швидко перебирає ногами — чоботи-«бутилки» миготливо переблискують внизу, з-під розметляних фалд. Було в цій довготелесій постаті парубка-колоніста щось схоже на молодого Фальцфейна, коли він носив траур по якихось своїх лютеранських родичах і отак наряджався в чорне, йдучи на люди... Все це промайнуло Яреськові в думці блискавично, за ту коротку мить, доки кінь його настигав утікача, доки настиг його з розгону на якихось кам'яних широких сходах і той спіткнувся, і капелюх йому злетів, відкривши льонисто-біляву голову, а з-за спини Яреськової ще раз пролунало страшне, невідворотне:

— Рубай!!!

Рубонув, і той з хрипінням посунувся вниз під коня, і тільки тепер Яресько помітив, що розпалений кінь його, здибившись, стоїть на сходах, що ведуть... до кірхи! Важкі дубові двері відчинені навстіж, і звідти, із холодної сутіні кірхи, на них обох — на коня і на вершника — суворо дивляться якісь незнайомі кощаві боги.

І раптом десь угорі загуло, зарокотіло, заграло — величаво, могутньо. Що це могло так грати? Яресько задер голову, застиг зачарований. Орган? За весь час, що співав в асканійському церковному хорі, не чув він такої дивної музики. Слухав так, наче саме небо грало до нього. Нараз аж моторошно стало йому і щось схоже на докір почулось в цій музиці, що він ніби на все це замахнувся, на все це заніс свій гарячий, обкипаючий кров'ю клинок. Мовби зовсім інший світ, про існування якого він навіть не підозрював, відкривався йому зараз

в цих повних гармонії звуках. Якоюсь всевладною грозовою силою, як ото з-під низько навислої градової тучі в степу, так війнуло від цієї музики на Яреська. Слухав, жадібно впивався нею. Лилися й лилися згори могутні рокотливі звуки, наче застерігали його від чогось, наче саме небо — через людські битви, через видзвін шабель — зверталося до якихось інших людей, чи до тих, що були, чи вже до прийдешніх, до тих, між якими нарешті не буде ні різанини, ні чвар, а над усім пануватиме тільки оця всевладна, всемогутня, що музикою наповнює душу, краса.

XXXIII

В сухій землі при дорозі шаблями копали ями й ховали убитих. Багато найближчих сподвижників Дмитра Килигея, таврійських фронтовиків, з якими він створював загін і з якими ходив у свої славні рейди на Хорли та на Крим, наклали в цих боях головою. В тучах дум-дум геройською смертю поліг Житченко-артилерист, Широкий Іван, матрос Толошний — всі з числа вожаків чаплинського повстання.

На вози, на платформи десятками підбирали поранених.

Лагодили колію, сяк-так шикувались і поповзом рухались далі. А потім знову похмурі кам'яниці колоністів на обрії, знову знавісніле дзижчання «дум-дум» над головою, колона зупинялась, розгорявся бій. На поміч колоністам з глибини степу підходили куркульські банди — не раз доводилось бронепоїздам у підмогу кінноті відкривати вогонь зі всіх бортів, відбиваючись від банд і шаблею, і картеччю. Іноді бої тривали годинами. Не вистачало води для пиття. Закипала вода в кожухах кулеметів. Під свист і дзижчання «дум-дум» бігали бійці з казанками до паровозів, але води й там не було, кінчалися всі запаси. Навіть комендори на бронепоїздах — напівголі, богатирського здоров'я матроси, і ті часом не витримували пекельних умов походу, знеможено падали біля своїх розпечених гармат.

Доки минули цей розворушений гадючник — смугу повсталих колоній та хуторів,— до краю вимучились всі, від командира до гуртоправа. Та ось зостались

нарешті позаду і хмари дзизкучих «дум-дум», і розламані снарядами цегляні будівлі колоній на згірках. Ще вони димились, горіли, зникаючи за обрієм, а попереду в загадковості вже відкривалась нова степова далеч.

Нестерпна спрага мучила людей. Відтоді, як Бронников, глянувши на карту, повідомив бійцям, що незабаром попереду має бути річка,— вся колона стала жити одним чеканням тієї річки.

Декотрим уривався терпець.

— А може, її й зовсім не буде?

— Буде, буде,— хмурячись, відповідав Бронников.

І ось, коли перед ними яскраво згасав степовий захід і весь степ, здавалось, горів, вона заблискотіла нарешті внизу, в низькодолі! І хоч виявилась степова ця річечка, такою, що й горобцю по коліна — ледь жива ворушилась на дні широкої, геть випаленої сонцем за літо балки — все ж, незважаючи на всю її оцю незавидність, бійці криком «ура» зустріли перший поблиск води, був він для них — як видіння світлого раю небесного.

В наступні дні колона відступаючих виросла. В путі до них приєднувались то більшими, то меншими групами партизани степових сіл, приєднався очаківський імені матроса Вакулинчука загін, кількома днями пізніше, на одній із вузлових степових станцій відбулася зустріч тавричан з рештками військ одеської групи: вони після здачі Одеси теж відходили з боями на північ, тримаючись весь час так само, як і херсонська колона, полотна залізниці.

Вся величезна територія станції була в цей день переповнена військами. Зустріч двох колон, хай навіть пошарпаних, втомлених, обтяжених масою хворих та поранених, якось одразу піднесла дух учасників походу, збадьорила людей. Після неминучого в таких випадках мітингу, на якому виступали улюбленці військ — Якір та двадцятилітній начдив Федько,— настав довгожданий перепочинок. Всюди як свято: знайомляться, братаються — радісно, зголодніло. То тут, то там зацигикали гармошки, забренькали в руках у матросів гітари, і якийсь морячок-одесит з ходу пішов на пероні просто під відчиненим вікном у начальника вокзалу вибивати «Яблучко».

Поступово веселішають обличчя поранених, згасає

жах в очах одеських біженок та їхніх дітей, жах, навіяний громом англійських дредноутів.

Біля станційної водокачки ріжуть волів, готують обіди на всіх. В тіні високих, припалих пилюкою акацій, де отаборились із своїми кіньми та верблюдами степовики, радісно галасує, юрмиться дітвора. Живі, справжні верблюди! Такого дива ще ніхто тут не бачив.

— Дядьку, а як їх звати? — пристають до Оленчука, що саме годує своїх двогорбих.

— Цього Кузьма, а цього — Полундра.

— А вони не кусаються, дядьку?

— То вже як ти з ними поведешся,— поважно пояснює дітям Оленчук.— Коли з ним добрий, то й він з тобою добрий. Якщо почуває себе винним, то хоч і вдар — не розсердиться. А ось як вдариш задарма — то він тобі цього вік не простить. Або в стайні десь притисне, терне тебе об стіну так, що й шкура з тебе злізе, або хоч плюне на тебе при нагоді, і то йому стане легше.

На пероні стрілочники, почуваючи себе господарями, не без гордощів розповідають бійцям, що оце якраз і є та сама станція, далі якої інтервенти свого часу так уже й не пішли на північ. Повстанські полки Вознесенський та інші погнали їх звідси назад.

— А найбільше з них рвався до Києва, знаєте, хто? — розповідає сухорлявий станційний телеграфіст, звертаючись мовби зі скаргою то до одного, то до іншого з бійців.— Консул американський, полковник американської армії... Ще тут бої йдуть, а він уже в Одесі свою лавочку прикрив, консульський прапор у валізу — і гайда в путь. У Києві, мовляв, американський консулат відкриває... Аж сюди доїхав, а тут його французький комендант за шкірку та з вагона: не в своє залізли, мосьє...

— Попоказився він тут, той консул,— втрутився в розмову один із стрілочників.— Стерти в порошок француза нахвалявся. Сьогодні ваша, каже, зона, завтра наша! Це Америка навмисне, мовляв, пустила на Вкраїну французів, щоб руки собі тут попекли, а потім... потім видно буде!

— Одним словом, зчепилися два хижаки,— зауважив, спершись на костур, якийсь дідусь у солом'янім брилі.— За Вкраїну за нашу ніяк не помиряться.

В холодку на пероні групами розташувались поранені. Жінки з місцевих, що принесли їм молока, жалісливо допитуються:

— Чим же це вони вас? Отими кулями труєними, чи як?

— А чи правда, що там уже з моря стальні черепахи на берег лізуть?

— Черепах не бачив, дредноути — ото напасть,— пробасив з-під стіни кремезний, з перев'язаною рукою чоловік в зашмарованім одязі, з вигляду корабельний кочегар.— Одним залпом рибальське селище змітає...

— Така сила... Спаси й помилуй.

— Ну та ми ще вернемось, ми ще їм покажемо святую Русь! — зі злістю промовив матрос з якорями на грудях.— Про святую Русь кричать, а самі вже з тельбухами Антанті запродались.

Недовго тривав цей перепочинок. Десь одразу по обіді станцію почали діставати снаряди далекобійних гармат генерала Шіллінга. Довелося поспішно знімthemes, щоб спільними силами пробиватися далі на північ.

Вже, коли рушали в путь, Леонід Бронников з платформи бронепоїзда випадково загледів Яреська, що саме проїжджав з килигеївською розвідкою неподалік попід насипом. Переглянулись, без слів кивнули один одному. Здорово вимотало за дорогу хлопця. Після того, як поховав найближчого друга свого Яноша, ще більше змінився: схуд, обшерх, обгорів. Їде серйозний, постаршав, нема вже колишньої хлопчачої безтурботності на виду, тільки й зосталось, що очі — яреськівські очі спрагло поблискують з-під папахи глибоким сухим вогнем.

Ліворуч від колони розірвався на жнивовищі снаряд, за ним ліг другий, знявши руде кублисько диму й куряви. Кіннота помчала вперед. Бронников, приклавши бінокль до очей, став дивитись у напрямі залишеної станції, звідки била навздогін колоні ворожа артилерія. «Чекайте, ми ще прийдемо,— хотілося крикнути.— Відходимо ручаями, а сюди нас вернеться море!»

З'єднаній колоні південців тепер не видно було кінця. Із-за обрію виходила, за обрієм зникала. Знали, нелегкою буде подальша дорога: будуть ще й зруйновані колії, і поламані хребти залізничних мостів, і безконечні, вимотуючі силу бої.

Пилюка встає до неба.

Верблюди ревуть на весь світ.

На платформах ешелонів лежать покотом хворі, поранені. Сотні, тисячі їх, покривавлених у боях, скошених тифами, мучаться на возах, на відкритих платформах.

Небо і небо над ними. В зеніті незаймано чисте, а нижче по обріях — буре, сухе, тривожно скаламучене. Не вгадаєш, чим скаламутилось: чи далекими чорними бурями, чи ногами багатотисячних армій, що проходять в це літо землею?

ПІСНЯ
І ХЛІБ

І сонце світить, і сніг куриться... Дужий вітер гуде в обмерзлих деревах, жене попід лісом згорблену жіночу постать з клунком на спині.

Ніде ні душі. Ліс та поле. Куриться над полем сніг до самого сонця, туманного, завихреного клубками сухої снігової куряви. Вже воно при заході, вже скоро воно й зовсім сховається, і споночіє надворі, а де вона ночуватиме? Знову вовки об'явилися. Давно вже не чути було їх у цих краях, а тепер все частіше завивають вночі попід селами, захлинаються своєю голодною звірячою тугою. Хто каже, що це на недорід, хто — що на нове нашестя.

Вовчі, видно, часи настають! Там, чуєш, вівцю потягли із кошари, а там, вигнані голодом із лісу, напали й на подорожніх. На неї, на матір, не повинні б вони напасти... Дикий звір і той мусить уступити їй дорогу, дізнавшись, до кого вона поспішає!

Випадково через сторонніх людей прочула, що син її лежить в кременчуцькому лазареті. В бараках при махорочній фабриці відкрито новий лазарет, і там він лежить.

Ноги самі несуть уперед та вперед. Хурделиця розгулялася — світу не видно. Сонце зайшло, швидко сутеніє. У вечірніх присмерках, у снігових завіях тонуть поля, розпливається ліс. Не лякає її ні хурделиця, ні темрява — не присідаючи, йтиме всю ніч. Тільки б не збитися з дороги. Сило небесна, дай їй дійти!

Свище вітер. Струмує сніг. Тисячі сивих гінців біжать поперед матері в розвихрену заметільну безвість.

І

Цілу ніч вітер гуркоче лазаретним дахом, завиває в димарі, і немовби хтось ходить, тужить в темряві попідвіконню. Прислухається лазарет: хто там може тужити серед ночі під його сліпими, забитими снігом вікнами?

Зимно в бараці. Добова норма дров давно спалена, мабуть, уже й попіл витягло вітром у димохід. Студить з усіх щілин, видимає з-під благенької ковдри та шинелі останнє тепло.

Яресько тут.

Звалило його — сам не знає коли. Востаннє пам'ятає себе на коні, в зимову місячну ніч. Полк ішов правим берегом Дніпра по п'ятах денікінських ар'єргардів. Позаду горіла розбита станція, попереду за морем голубих гребенястих снігів таємниче темніли якісь хутори, перегавкувались собаки.

З останніх сил тримався Яресько в сідлі. Нудотна гаряча втома розламувала тіло, зорі до болю різали очі, в снігах іскрились, мов потовчене скло, і зморені коні байдужки ступали в голубу місячну пустелю. Потім і зоряне небо, й сніги все змішалося, пішло обертом, доки й сам він з конем, із сідлом - не провалився в ту зоряну безодню.

Скільки днів і ночей тривало маячливе його забуття? Опритомнів уночі, в похмурому бараці, серед таких, як і сам, маслакуватих тифозників, що лежали — від стіни до стіни – покотом на підлозі. Підійшла жінка в білому і, зрадівши, що він опритомнів, дала йому пити. Помітив потім, що всі сусіди його лежать стрижені, мов арештанти, через усю голову в кожного смугами кривуляють покоси, як на тій нещасній асканійській вівці, що тільки-но вискочила з-під рук стрижія. Мацнув себе за голову теж стрижений! Там, де раніш молодецький чуб русявим пасмом розвівався,— тепер одна колюча стерня стирчить!

Прикро було усвідомити, що не грек, не кадет, не петлюрівські шлики, а якась нікчемна воша вибила тебе з сідла. Скільки світу облітав, а тепер лежи та дивись, як щербата лампа в газетному абажурі цілісіньку ніч стелю над тобою коптить!

Тітки-санітарки, з якими він згодом розговорився, чомусь вважали його далеким, може, тому, що марив він

Кримом та кримським небом, а дізнавшись, що родом він із тутешніх, полтавських, місць, наперед стали радуватись за його матір: хоч після стількох літ розлуки побачить нарешті сина.

Не лежалося Яреськові під лазаретною ковдрою. Валяється тут дровинякою в той час, як однополчанам його, може, десь уже степовий місяць світить! Хотілося швидше встати і йти, йти, але тіло навідріз відмовлялось служити. Розбирала злість на власну безпомічність, на власне безсилля. Іноді йому здавалось, що нікому він тепер уже більше не потрібен, що життя назовсім викинуло його з сідла. Валятиметься отак, аж поки винесуть і його коли-небудь із барака на носилках, як виносять щоранку інших закоцюблих...

Минали дні, а до нього ніхто не приходив, ніхто ним не цікавився.

І, як завжди в таких випадках, найближче виявилась мати.

Спершу думав — приснилось: зайшла і стала з клунком біля порога, неспокійно, по-пташиному роззираючись по боках. В збентеженні ніяк, видно, не могла натрапити на нього поглядом: багато було їх перед нею, і всі під шинелями, всі, як трупи на полі бою.

Данько перший обізвався до неї:

— Мамо!

Сплеснула руками, підбігла, впала, як скошена, біля нього:

— Даньку... дитино моя!

І облилась слізьми.

Поменшала, зісохлася, ще дужче змарніла. Тільки чорні брови — невилинялі, майже дівочі! — нагадують ще про колишню вроду, стрілчасто лежать над очима виразною, вічноскорботною складкою.

Схилившись над ним, все дивилась йому в вічі, і губи тремтіли їй від стримуваних ридань.

— Як ви мене тут і розшукали,— сказав син не знайомим їй, удавано веселим баском, і тонка, по-хлоп'ячому соромлива усмішка, загравши на устах, одразу скрасила його всього, ще більше наблизила до матері.

Він, він! За час майже шестирічної розлуки до невпізнання змінило його життя, змінило для інших, але не для неї, не для матері! Прийняла його в серце, яким є, здається, саме таким і ждала. Юне безкровне обличчя та сліди знайомих завихрень вище лоба. Наче вчора

виряджала його, малого, в Каховку. Дитиною беззахисною був він для неї ще й зараз, в оцій непомірно широкій шпитальній сорочці з казенного полотна, з полотняними поворозками замість гудзиків... Дарма що перший юнацький пушок уже пробивається над губою, темніє на підборідді, але й він здається якимось несправжнім, передчасним. Хлоп'я, та й усе. Блідий, кістлявий, весь аж світиться від виснаги. Нелегко навіть уявити було, що перед цим він уже рік не вилазив із сідла і нарівні з дорослими рубався по фронтах за свою невловиму долю. Тривала хвороба зробила його крихким, тендітним — в обличчі ні кровинки, руки мов трісочки, лише долоні незвично широкі й грубі, мабуть, розплескані рукояткою шаблі, розтягнуті суворою мужчинською роботою.

Зітхнула мати, дивлячись на ці руки.

Приспокоївшись, розв'язала клунок, стала добувати звідти гостинці. Совала синові під шинель домашні житні коржики, десь виміняні грудочки цукру, сушений терен та кислиці... Хотіла роздати по коржику й Даньковим сусідам, але сувора милосердна сестра застерегла від порога, що їм не можна.

Мучились люди, стогін стояв у приміщенні. Той просить води, той щось белькоче, лається в маячінні. Неподалік Данька вусатий хребтуватий дядько бився в жару, схоплюючись, безтямно вигукував раз у раз:

— Плі! Плі! Плі!

Страшна маячлива війна продовжувала ще жити тут, не випускала нещасних людей із своїх пазурів.

— Даньку,— раптом нахилилась Яресьчиха близько до сина,— заберу я тебе звідси. Дома швидше одужаєш.

— Навряд чи дозволять, мамо.

Як? Їй та не дозволять, рідній матері не віддадуть?

— Схаменися, сину, що ти говориш. Хто це не дозволить?

— Комісара треба питати.

— Хіба в комісара матері нема, хіба в нього серце камінне? От, єй же бо — піду!

Вона була готова хоч зараз схопитися й бігти розшукувати комісара.

— Стривайте, мамо, не спішіть. Розкажіть краще, що в нас там дома робиться.

— Та що ж,— мати знову присіла біля нього.— Землю нам нарізали на Чернечому, і на твою долю

нарізали. Дехто, правда, почав був, що на тебе не треба, що тебе вже, мовляв, і на світі немає, та Цимбал, спасибі йому, наполіг: «Не спішіть,— каже,— хоронити хлопця».

— Ну, а Вутанька ж як там?

— Хіба ти Вутаньки не знаєш: як не сміється, так плаче. Нелегко і їй, Вутаньці нашій, випало, особливо попервах, коли повернулася з Таврії,— ні дівчина, ні вдова. Натерпілася від багачів. Вигляду не подавала, а скільки тих сліз потаємці ночами виплакала — одна лиш подушка знає. Потім вже полегшало, коли звістки від Леоніда стали приходити...

— Я ж, мамо, з її Леонідом в одних боях був.

— Гостював і в нас він весною. Доброго серця, видно, чоловік, не помилилась Вутанька. Скільки там побув, а якось після нього аж у хаті повеселішало. І зі мною про землю погомонів, і Цимбала розпитав, чи все йде по правді... Цимбал же наш тепер із сажнем не розлучається. Ще й сонце не зійде, а він уже папку під лікоть, сажень в руку — і в поле!

— Хотів би я побачити Цимбала з папкою,— посміхнувся хлопець.

— Кажуть, він у ту папку, замість паперів, оладки собі кладе,— веселіючи, розповідала мати.— Набігається з сажнем по полю, прихилиться де-небудь та й поснідає. Бо дарма ото що неграмотний, а перший кинувся землю розміряти, вважай, що з його рук Кринички наділи одержали.

За розмовою мати, видно, й забула, що пустили її сюди лише тимчасово, і вкрай була вражена, коли їй нагадали, що вже, мовляв, пора... Приголомшена несподіваним нагадуванням, не стала й сперечатися, хоча в душі й була певна, що негаразд вони оце роблять, розлучаючи її з сином, бо матері ніхто йому не замінить, а вона — яка не є — одна здатна замінити йому всіх наймилосердніших на світі сестер.

Данькові сказала, що піде ночувати до знайомих, а насправді подалася на вокзал, там і перекуняла ніч на кулаці серед юрмища пасажирів, що по тижню вже, як цигани, кублились тут, чекаючи перепусток на поїзди.

II

На ранок знову була в лазареті. На цей раз пішла просто до комісара:

— Віддайте мені сина!

Комісар, літній, сивий уже чоловік у формі залізничника — виснажений теж, як після тифу,— саме розпалював грубку у себе в кабінеті.

— Сина? — покосився він на Яресьчиху.— Це котрий?

— Яресько... Данило Матвійович.

Комісар підвівся від грубки, витер руки об штани:

— Фронтів ще не розпускаємо.

— Видужає, знову віддам,— обіцяла мати.— Холодно ж у вас! — І навіть похукала в пальці.

Комісара це, видно, образило.

— А вугілля де? — насупився він.— Весь Донбас нам зруйнували, шахти позатопляли... Від цього те́пло буде? Ото й так іще,— він кивнув на відро з вугіллям біля грубки,— залізничники від свого пайка відривають, хоч половина паровозів у депо без руху стоїть.

— Та чи ми ж не розуміємо,— співчутливо вимовила мати.— За ту землю панську всіх би вони раді нас до смерті поморозити. Та тільки ж у нас там лісова сторона, дрівець можна дістати... Кринички — ви ж чули?

Комісар порився в столі, пошелестів якимись паперами.

— А молоко вдома є?

— Скоро буде,— пожвавішала Яресьчиха.— Дали ж корівчину як родині червоноармійця. Теляти ждемо.

Акуратно підстрижені вуса комісара ворухнулись скупим, ледь помітним усміхом.

— Ну, скажімо, так... А чим довезете?

— О, за це не турбуйтесь,— аж просяяла Яресьчиха.— Я вже підводу договорила: за ворітьми жде!

Це, видно, остаточно переважило чашу комісарових терезів: віддав матері документи, віддав і хлопця.

Вбігла до Данька збуджена, аж помолоділа:

— Забираю тебе, сину! Віддав комісар! Сама дома лікуватиму — в рідній хаті швидше на ноги станеш...

Балакаючи, несподівано вп'ймала на собі кілька мовчазних поглядів стрижених Данькових сусідів. Тоскно стиснулось серце від тих поглядів: були в них і смуток,

і заздрість, і біль. «Забери й нас звідси»,— мовби просили, благали вони її.

— Рада б і вас, людоньки, забрати, але ж несила моя, несила! — вихопилось їй із самого серця, і чула вже, як сльози здушують горло.

Кастелянша принесла Данькову амуніцію, поклала купою перед ним.

Мати допомагала йому одягатись.

— Який же ти худий, сину.. самі ребра... сама душа зосталася,— приговорювала вона.— Здається, на руках би тебе, як маленького, до самих Криничок несла!

Доки він при материній допомозі натягав на себе все своє солдатське добро, за воротями тим часом проходжувався крутоплечий вусатий підводчик в кожусі до п'ят, наче штук десять облуплених баранів на ньому повисло. Ходив коло саней, похмуро притупував чобітьми, поверх яких було натягнуто нові, з валу виплетені домашнього виробу личаки. Підводчик уже починав сердитись, коли Яресьчиха в супроводі шпитального персоналу вивела сина з барака. Не впізнати було її. Радісна, випростана, освітлена щастям, вела його через подвір'я до воріт.

Син, помітивши хазяїна підводи, зненацька зупинився: впізнав у ньому свого давнього ворога Митрофана Огієнка.

— З ним? — він кивнув у бік возія.

— Нікого від нас більше нема,— вибачливо пояснила мати.— Це й так пощастило: він у тюрму з передачею приїжджав. Син тут у нього сидить!

Данько насупився.

— Краще пішки, ніж з таким гадом!

— Отакої тобі,— занепокоїлась мати.— Куди тобі пішки: від вітру валишся!

— Ворог? — догадався комісар.— Пусте! Їдь і на ворогові теж...

Огієнко, одразу втямивши, ч о г о хлопець змагається серед подвір'я з матір'ю, наблизився до воріт і, аж ніби зрадівши, привітно замахав молодому Яреськові батіжком:

— Давай, давай, герою! Пускайся матері — своїми ходити вчись!

І, дочекавшись, поки мати підвела свого вояку ближче, став при них підпушувати солом'яні з'їдини в санях.

Данько зовсім знесилився, сп'янів від повітря, поки, спираючись на материне плече, додибав до саней.

— Звиняй, Матвійовичу, що на з'їдинах доведеться сидіти,— заговорив хазяїн, збиваючи солому.— Сінце, брат, розвьорстка з'їла...

Хлопець всівся до хурщика спиною, не в силі приховати своєї неприязні до нього.

Поки Яреськи прощалися з госпітальними, Огієнко теж сів і підняв батіг.

III

Полтавський шлях, ночівля у знайомих людей — і наступного дня надвечір вже під'їжджають до Криничок.

Дорога йде попід лісом. Весь ліс — в інеї, в крихкому, казково розкішному уборі. Сріберний, світлий, притихлий, мовби жде чогось, до чогось прислухається... Тиша навколо така, що, мабуть, за верству чути, як скриплять по снігу полозки їхніх саней, як довбе десь мерзлу гілку дятел. Клубками валить пара від коней, почувається, що назавтра береться мороз.

Данько, відкотивши комір шинелі, наїжачений сидить коло матері, жадібно поблискує очима з-під папахи на рідні місця. Скільки тієї краси на світі! Показати б Наталці оцей — в інеї — ліс, повести б її за руку в його білосніжні, мовби наскрізь просвітлені і все ж таємничі глибини... Степовичка, ніколи вона не бачила справжнього лісу, ніколи отак не схилялось сяючими гірляндами над нею пухнасте, чисте, ніким не торкане віття! І торкати його не можна: здається, зачепи одну оту крайню гілку,— і весь ліс захрущить, осиплеться вмить, розкришиться на скалки.

Тиша, тиша довкола — повна, урочиста. Не шелесне ліс. Лиш зрідка тріскне дерево або десь у дзвінких верхах простукотить дятел, лісовий телеграфіст, мовби передаючи кудись у безконечні хащі звістку про подорожніх. Ні з чим іншим, тільки з красою весняних розквітлих садків може зрівнятись оцей повитий зимовими чарами ліс. У якомусь величавому супокої, в німому завороженні стоять незвично світлі в інеї вільхи та берести, могутні, наче куті із стрібла дуби.

Це вже були добре знайомі Данькові місця, в дитин-

стві він не раз сягав сюди на лісові свої промисли по хміль та по кислиці або коли йшов із хлопцями — цілою ватагою — виглядати батьків, що поверталися з міста. Саме цією дорогою, що їде зараз він, колись повертався з ярмарку батько, повертався завжди веселим і неодмінно з гостинцем, а роздягнувшись у хаті, одразу брав ще зовсім малого тоді Данька на руки і починав чукикати, підкидаючи до стелі, з жартівливими приспівками-примовками:

Ой чук, чук, чук!
Недалеко Кременчук,
А ще ближче Говтва,
Сорочечка жовта!

Веселим, з гостинцями, з жартівливими приспівками — таким зараз пригадався Данькові батько і, пригадавшись, все чомусь не йшов з думки. Може, тому, що поруч у санях, зайнявши половину їх дубленим своїм кожухом і мирно помахуючи на коней батіжком, сидів якраз один із тих, хто вкоротив батькові віку, хто в ту далеку бунтівливу ніч чинив над ним край села самосуд.

Огієнко, видно, якось почував свою вину перед молодим Яреським, пробував у дорозі то так, то інак зачепити його розмовою, проте нічого з цього не вийшло: буркнувши слово чи два у відповідь, Яресько знову надовго замовкав. Не знає чому, але твердо був певен, що в особі цієї людини, цього кожухастого, зовсім ніби сумирного земляка не лише батько, але й він сам ще матиме лютого, смертельного ворога. На словах наче й добрий, дав матері навіть попону хлопцеві ноги прикрити, а почувається, якби сила — передушив би і Яреська, і матір, і весь їхній рід. І дивно, що мати, така чутлива до всього, зараз мовби не хотіла чути його затаєної злоби і чула тільки його, Огієнкове, горе, яким він до неї час від часу озивався.

— Отак, Мотре: ти свого додому везеш, а я своєму щотижня з дому передачі вожу.

— Судилося, видно, так.

— Та за що ж судилося? Не винен же мій і остільки!

— Якщо не винен — випустять.

— Еге, жди! Туди ворота широкі, та назад вузькі,— сказавши це, Огієнко раптом обернувся до Яреська своїми обмерзлими, схожими на оселедці вусами.—

Даниле! Чи нема там у гебе знайомого якого-небудь серед кременчуцького Чека?

— А хоч би й був, то що?

— Важко правди добитися, коли не маєш там руки. Взяли отак, посадили хлопця, а за що, спитай? З Варшавою, кажуть, зв'язаний... Та хто це докаже? Хто його чув коли-небудь проти? Ми з Радянською владою не воюємо, навпаки, ми хлібом її годуємо. Наше діло хліб робити, а її діло їсти!

З цими словами Огієнко так замахнувся на коней, що дістав батогом гілляки, збивши цілу хмару інею.

— Кому зовсім невидержка, той собі дорогу знайшов,— знов заговорив перегодя Огієнко,— до Скирди он або до Ганнусі подався. Не горда, прийме!

Данько при цих словах здивовано обернувся до матері.

«Що це, мовляв, за Ганнуся така?»

— А це ж супутниця твоя, тавричанка,— сказала мати, з тривогою глянувши на ліс.— Ганна Лавриненко. По хуторах її Ганнусею звуть!

— Відчайдушна дівка! — жваво підхопив Огієнко.— Підібрала собі ось таких, як би й ти, орлів і подалася з ними по Вкраїні гуляти! В білому платті, кажуть, ганяє на коні, а за нею табуном — матросня, рубаки! Хто найкраще покаже себе в бою, хто найбільше ворогів порубає за день — того вона на ніч... собі бере.

Яреська був просто ошелешений почутим.

Ганна... Хто б думав-гадав!..

Вічна ота наймичка, злидарка, що разом з ними в Каховку продаватись ходила, разом з батрацькою голотою по степових таборах поневірялася. І оце вона тепер стала бандиткою?!

— Давно вже її в нас не чути,— помітивши синову збентеженість, заспокійливо промовила мати.— Може, на інші краї перекинулась, а може, й зовсім десь-небудь баламутну свою голову загубила...

— Все може бути,— якось дивно гигикнув Огієнко.— Може, в Гуляйполі в батька гостює, а може, вже в оцьому лісі,— не обертаючись, він кивнув головою на ліс,— коней годує та нас із вами піджида!

І, відхилившись назад, він з розмаху пужнув коней батогом.

Замигтіло, пробігаючи мимо, крихке, осяйне лісове царство. Досі Яреськові якось і на думку не спадало,

що оцей чистий ліс його дитинства, оці застиглі в світлій зимовій розкоші дерева можуть таїти в собі якісь небезпеки, а зараз, після загадкових Огієнкових слів, з глибини лісу, з його кришталевих, обвішаних білосніжними гірляндами печер на хлопця війнуло раптом якоюсь погрозливою невідомістю, і голубі вечірні тіні, виповнюючи ліс, уже мовби населяли його натовпами волохатих таємничих химер.

Дорога, тим часом завернувши, пішла навпростець, через луки, і очам відкрилася знайома дерев'яна церковця під горою і черідка розкиданих понад річкою хат. Сизі димки звивалися з димарів, танули в морозному надвечір'ї.

То вже були Кринички.

IV

Під горою у вишняку присіла, причаїлась батьківська хата. Завалена снігом, підперта на причілках кривими, від часу потемнілими сохами... Зате в хаті — видно знадвору — повно вогню, повно тепла. Палає буйним полум'ям піч, раз у раз з'являється на яскравому тлі вогню знайома постать: сестра! То зігнеться, то випростається біля печі — готує, мабуть, вечерю.

Вже Данько з матір'ю наближався до дверей, як раптом, де не взявшись, викотилось йому під ноги кудлате собача, застрибало, зацявкотіло з кумедною завзятістю. Мати прикрикнула на нього, відганяючи: «Пішов вон, Колчак!» — але воно не слухало і все націлялось впіймати молодого господаря за його обстрьопану шинель.

На гомін вискочила з хати Вутанька.

— Хто це тут воюється? — і, розгледівши в сутінках приїжджих, в радісній нестямі кинулась до Данька.— Ой божечку! Братику!

Гаряча, розпашіла від печі, вхопила закоцюблого з дороги вояку в обійми, обдала всього духом полум'я і майже внесла в хату на пругкім гарячім своїм плечі.

Доки мати підтягувала гніт у каганцеві (щоб виднішою була синові хата!), Данько, притулившись до теплого комина і відігріваючи закляклі руки, стежив, як радісно шапарює по хаті Вутанька. Зовсім ніби не

змінилася за цей час! Як і раніше, горять, сяють очі молодим вогнем, і так же по-дівочому грають сміхотливі ямочки на смаглих вишнево-рум'яних щоках. Нема їй, видно, втоми: в'ється по хаті, мов ластівка,— жвава, легка... І вся ще як дівчина: стрункa, пругка, в ситцевій голубенькій кохтині, що туго облягає стан та високі груди. Аж дивно було чути, що то до неї, до Вутаньки, нишком озивається десь із запічка приглушений дитячий голосок, називаючи її матір'ю:

— Мамо... цуєте, мамо... де мої стани?

— Нащо тобі штани, пічкуре? — обертаючись на голос сина, просяяла Вутанька.— Ану вилазь, покажися дядькові! Дядька ж тобі ось бабуся привезла!

В запічку чути сопіння, якусь вовтузню і потім:

— Я без станів не вилізу...

— Отакої тобі,— засміялась Вутанька.— Ну шукай, де ж ти їх дів?

— Давай я ось тобі поможу,— полагодивши каганець, загомоніла до внука баба.— Стільки ждав, що прийде котрийсь — батько або дядько, а тепер забився в нору і на світ тебе не виманиш. Окрайця від зайця хочеш, Василько?

— Хоцу.

Вона добула з клунка свій же домашній, тільки наскрізь промерзлий, аж іскристий з морозу окраєць:

— На, це ми тобі з дядьком у зайця відняли...

Виманений окрайцем, з печі на лежанку спустився нарешті сам Василько, білоголовий, лобатий карапуз. Став на край лежанки — в полотняних штаненятах з підтяжкою через плече, насуплено зиркав на гостя.

Данько уважно розглядав племінника. Лобате, не яреськівському біляве, а очі.. вилитий Бронников!

Він простяг йому руку:

— Ну, здоров, Бронников.

— Длас-туй-те.

Так вони познайомились. Але по-справжньому Василько визнав дядька лише після того, як він, скинувши шинель, сів на лаві у червоному своєму галіфе та блискучих острогах, що одразу мовби осяяли всю хату. Хлоп'я, що досі хмурилось, тепер і рота розкрило від захоплення:

— Спо-ли... А де з вас кінь та сідло?

— Ех, брат Василько,— посміхнувся невесело дядько.— Сам би хотів оце знати, де зараз мій кінь та сідло.

— Рано тобі ще про сідло думати,— пригримнула вдавано баба на внука.— Твоє ще отам, хлопче...

Вона показала йому дорогу на піч.

Вутанька, присівши біля брата і ніжно поблискуючи до нього очима, розпитувала його про здоров'я, потім раптом похвалилась, що недавно одержала оце від свого Льоні листа.

— Три тижні йшов десь аж зі станції Апостолово. Ти не знаєш, де це Апостолово?

— Апостолово, а там і Берислав, Каховка, Чаплинка,— задумався Данько.— Якби не оця мені дурна хвороба...

— Льоня там і про тебе пише,— поспішила втішити його сестра.— Шкодували, каже, за ним, добрий розвідник був.

І, помітивши, як при цьому повеселішав брат, Вустя кинулася шукати за іконою на божниці листа.

— На, краще сам почитай.

— Ще не начиталася,— настрожила від печі мати на Вустю.— Щовечора, замість молитви, на сон грядущий... Піди ночви внеси.

Вутанька, підхопившись, за мить внесла з сіней дерев'яні видовбані ночви, ті самі, в яких мати купала Данька ще малим.

— А як же б ви хотіли, мамо? — поставивши ночви перед братом, знов повернулась Вутанька до свого.— Стільки часу ніякої звістки і ось... Даньку, де це Апостолово? — ще раз запитала вона.

— Звідси не видно,— відбувся жартом хлопець.— А ти що — чи не майнути задумала?

— О, якби тільки знала, що його там застану! На крилах би полетіла!

— Схаменись, навіжена! — випросталась біля печі стара.— Саме той час, щоб літати!

— Ганна ж он літає? — пустотливо сяйнула очима Вутанька.— Чому ж нам ні?

— До речі, що це у вас тут з Ганною скоїлось? — дивлячись на сестру, запитав Данько.— Мені аж не віриться.

— Довга пісня,— жваво заговорила Вутанька.— А тільки я думаю, що там в усьому найбільше дядьки винні. Як колись хотіли її молодому Фальцфейну продати, так тепер отаману Щусю в банду продали! Бандити самі, бандиткою і її зробили!

— Тихіше! — озирнулась мати на вікна і, наблизившись до сина, стала розповідати сама.— Солі якраз по селах не стало, так Сердюки спряглися з гноївщанськими монахами — і гайда чумацькими шляхами через усю Україну на Сиваш по сіль: там, мовляв, її скільки хочеш, даром нагребемо. Та не той, видно, час, щоб чумакувати: не дійшовши до Перекопу, потрапили по дорозі у ватагу до якогось махновського отамана Щуся. Налетіли потім сюди з ним та й Ганну підхопили...

— Сама я не бачила його,— вихопилась Вутанька,— але, кажуть, красень там такий, матрос, по хуторах всіх дівчат з ума позводив..

— Скатерть нерозрізаних керенок зоставили Сердюки Лавренчисі за дочку,— стишеним голосом розповідала мати,— а самі за неї в отамана нібито горщик золота взяли.

— В ціні Ганна.

— А то ж як.. Діждалися Сердюки свого ярмарку...

— А зараз де ж вони промишляють? — запитав Данько.

— Нібито й досі при Ганні обидва,— пояснила сестра.— Вона ж тепер — після того, як Щусь її десь кулю схопив,— сама, кажуть, над бандою отаманує!

— Годі про неї,— оглянувшись на вікна, застережливо промовила мати.— Проти ночі краще не згадувати.— І до Вутаньки:— Піди лишень вікна позатуляй. Та корові на ніч підкинь, та збігаєш потім до Семенихи олії позичиш.

— Ой, свекруха ж комусь попадеться,— одягаючись, сестра лукаво стрельнула оком в Данька.— Десь живе дівчина й не знає, яка її тут свекруха жде!

І, засміявшись, вискочила з хати. За хвилину вона вже гуркотіла попідвіконню, навішуючи обмерзлі комишеві мати, що були їм взимку замість віконниць.

V

Коли Вутанька повернулася від сусідів, Данько, викупаний, у чистій батьковій сорочці, сидів біля столу, схилившись над Леонідовим листом.

«Дорога, вічно любима дружино й подруго моя, Вутаню! — клались дрібними рядками незвично одвер-

ті, незвично ніжні в устах комісара слова.— Після того, як ото ми востаннє обнялися й поцілувалися з тобою край села...» Це все не до нього... Ага, ось і про нього. «Данька втратили в Єлизаветградському повіті, у нього був тиф, а він довго не признавався... Разом з іншими його відправлено в м. Кременчук...» І далі про те, що шкодують за ним. Решта — майже все до кінця — про сина. Як росте та чи батька згадує і — бережи, бережи, бережи...

Згорнувши листа, Данько підвівся і, в задумі ходячи по хаті, мовби ненароком заглянув на піч до Василька. Хлоп'я вже міцно спало, підклавши кулачок під щоку, всміхаючись до когось уві сні. Юний Бронников. Де батько, а де син... Ніхто й не вгадає, що зараз сниться хлоп'яті, яким своїм за день набіганим радощам так мрійливо усміхається воно? Дивився, і так раптом гарно, світло стало Данькові на душі, наче то всміхалось до нього його власне дитинство з вихром на тім'ї, з полотняною підтяжечкою через плече.

Радий був, що вирвався з лазарету. Мабуть-таки, ніде в світі нема кращих лікарів, ніж мати, ніщо в світі не може зрівнятися з оцим рідним теплом, затишком та ласкою домівки, від яких він так одвик на бурлацьких бездомних дорогах. Після суворих років бурлакування та безконечних боїв все його зараз тут наче голубило, все йому подобалось заново: і турботливе материне буркотіння, і радісна Вутаньчина невгамовність, і старий мисник з яскравим посудом, і притрушена свіжою золотистою соломою долівка. Ось тут батько, сміючись, підкидав його до стелі... Дубовий сволок прогнувся, потемнів від часу, але ще міцно тримає всю крівлю на своєму кряжистому хребті. Скільки він ще витримає, скільки проживе?

Вечеря була як на святвечір: Данька посадили на покуті, посередині, мати з Вутанькою сіли по боках. І хоч не розкішно було на столі, проте оця гаряча картопля в кожушках, та хрумкотливі, наче свіжі, огірочки з погреба, та підсмажені, щойно з сковороди гречаники з запашною олією здалися Данькові за найсмачніші у світі наїдки.

— Аж ніби поздоровшав одразу,— признався він після вечері, навіть не підозрюючи, як цим він обрадував матір.

Де ж йому постелити?

Мати була за те, щоб на печі. Вутанька — щоб на лежанці, а сам Данько зупинив свій вибір на широкому дощатому полу, що займав увесь куток під жердкою — там, де спав колись батько.

Скоро й полягали. Загасивши каганець, довго ще гомоніли в темноті. Вутанька жадібно розпитувала, де він встиг побувати за цей час, а мати, дізнавшись, що зовсім недавно Данько брав участь у визволенні Києва, й сама заговорила про Київ, стала пригадувати, як ще дівчиною ходила з односельцями у Лавру на прощу. Данько з малих літ знав цю, схожу на казку, материну розповідь про те, як ішли вони гуртом на богомілля багато днів по курних шляхах з торбами через плече і як одного разу надвечір далеко попереду в себе, неначе в небесах, побачили нарешті облите сонцем золотоверхе місто на святих наддніпровських горах. Разом попадали серед шляху навколішки і, плачучи, молились на ті гори, на ті далекі золоті куполи, що яскраво розблискувались в надвечірньому сонці. То було давно. А тепер ось зовсім недавно він — не на колінах! — верхи на коні влітав у те місто, шаблею врубався між золоті його куполи!

Це вже було в кінці їхнього багатотижневого переходу із Таврійських степів до своїх на північ. Мряковитої осінньої ночі в лісах під Житомиром об'єднана колона південців нарешті зустрілася з регулярними радянськими військами — передовими частинами 12-ї армії. Неймовірно тяжкий, з безконечними боями похід залишився позаду. Після такої дороги можна було ждати й перепочинку, одначе спочивати не довелось: 12-а армія саме готувалась до наступу на Київ, і Таврійський полк, як один із найвипробуваніших, тієї ж ночі одержав бойове завдання

Ішли лісом, незнайомою дорогою, крок за кроком продираючись в суцільній темряві по заданому маршруту. Знали, що цієї ж ночі десь з іншого боку, з Чернігівських лісів, на Київ ведуть наступ чернігівські партизани, славні богунці.

Темінь — хоч око виколи. З хропінням провалюються коні на закиданих хмизом баюрах, звідусіль тягне вогкістю болiт, терпким запахом прілого листя. А вгорі, перекочуючись, як море осіннє, шумить і шумить ліс верховіттям дубів та сосен.

Хлюпає твань під ногами, б'ють в обличчя гілки, і

лісова темрява, розіллята навколо, осліплює навіть найзіркіших,— багато хто з вирослих у степу чабанчуків-тавричан раніше й не бачив такої густої тьми. Однак, незважаючи ні на втому, що валила з сідел, ні на темряву, що мокрим галуззям виштрикувала хлопцям очі, всі були сповнені пориву й рішучості будь-що пробитись до Києва, заволодіти ним назавжди.

— До Києва, а там хоч і під коня! — висловив спільну їхню думку тієї ночі студент Альоша Мазур, що, поранений в одному з останніх боїв, ледве тримався в сідлі.

Суворо, по-осінньому шумів над головою ліс, і в його безкрайньому шумі степовикам вчувався то шум ковили, то шум рідних, далеко залишених на півдні морських узбереж. Для Яреська ліс не був дивиною, всі птахи його дитинства, здавалось, дрімали навколо в цих хащах, а терпкий запах мокрого листя, грибів та мурашників, а оцей суворий лісовий шум над головою — то грізний і глухий, коли шумить дуб, то ніжний, бринливий, коли шумлять сосни,— як він тривожив душу після стількох років розлуки, після того, як за свистом степових буранів він став уже забувати гомін полтавських гаїв... Було в ньому, в лісовому осінньому шумі, щось рідне, від голосу матері, до болю тужливе й прекрасне. В ту ніч Данько багато думав про матір і про те, як вона ходила дівчиною в Київ на гірке своє богомілля.

А вранці полк вийшов на відкрите узлісся і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотоверхий Київ!

З імли небозводу, з глибини сивого осіннього неба випливали золоті маківки його соборів: опукло світились назустріч, як величезні й досяжні для людини сонця.

Дивились на них бійці-тавричани, дивилися зморені коні, дивились і степові двожильні верблюди, що з присиваських солончаків дійшли аж сюди і тепер тяглися у бік незнайомого золотоверхого міста своїми добрими азіатськими мордами.

Вітер шумів за вікном, ніби навіваючи спогади про недавні бої, про товаришів. Смуток все більше охоплював Данька. Скільки друзів втратив лише за останній час: Яноша в колоніях поховав, Альошу-студента десь у Києві в лазареті залишив...

А Вутанька вже озивалась до нього з лежанки про щось зовсім нове, про зовсім інше:

— У нас, Даньку, не скучатимеш! Як одужаєш, ми тебе до себе в артисти запишемо, на кону гратимеш! — і в голосі її забриніла схвильована, радісна розбентеженість.

Данько став розпитувати про той кін, що раніш про нього в Криничках і не чули.

— Вирішили: жити так жити! — запально говорила сестра.— В панській економії Нардом відкрили, сцену спорудили, там і виступаємо. Спочатку чудно було якось, а тепер усім полюбилося, навіть старі ходять.

— Це які ж старі? — осудливо обізвалася з темряви мати.— Що ото дід Винник?

— А що ж, як дід Винник? Він у нас Гришку Распутіна грає!

Данько і Вутанька засміялись, а мати, видно, аж розсердилась:

— Сам він Распутін, той дід... третій рік не говіє. То все по весіллях каблуки збивав, а це вже на комедії перекинувся.

— Що ж ви ставите? — поцікавився Данько.

— «Наталку Полтавку» найчастіше, а недавно «Марата» ставили,— розповідала сестра.— Це ми червоноармійцям показували, вони в нас тут з тиждень стояли. Гарна п'єса, тільки співати нічого — сама стрілянина: мені там треба Грицька Титаря кинджалом колоти. А це Нонна батющина з Полтави нову п'єсу привезла: «Про що тирса шелестіла». Не чув такої?

— Не знаю. Не чув.

— В суботу будемо ролі розподіляти. Невідомо, про що воно, яка там роль мені випаде...

— Годі вже тобі,— перепинила мати Вутаньку.— Данькові спати пора. І так загомонілись.

Тихо стало.

Злегка шарудів вітер комишевими матами за вікном,— справді, чи не тирса шелестить степова? І відкрився Данькові залитий сонцем Таврійський степ і синьоока дівчина, де не взявшись, усміхаючись, бреде по пояс у заповідних розшумованих травах — і то вже був сон.

VI

— Виглянула б, дочко, чи не топиться там у кого з сусідів,— звернулася вранці мати до Вутаньки, що саме вмивалася коло порога.— По жар треба збігати.

— Якраз! — засміялась Вутанька.— У них розживешся жару. Вони самі ждуть, поки в нас затопиться! — І весело пояснила братові: — Сірників у селі нема, то як ранок, так кожен і жде, в кого першого димок над хатою зів'ється.

— Там у мене в шинелі кресало повинно бути,— пригадав Данько.— Васильку, ану пошукай.

Найшлося в кишені кресало, і кремінець, і гніт. Ціле багатство! З радісним чеканням дивилася вся сім'я на сухі, схудлі Данькові руки, що готувалися видобути з того причандалля вогонь. Василько, якому вперше доводилось зблизька бачити таке, і дух затаїв, невідривно стежачи за найменшим дядьковим рухом. Невже ото з такого може бути вогонь? А дядько, прилагодившись, креснув раз, креснув два, постудив, роздмухав і... став вогонь!

Незабаром веселий димок уже заструмував із димаря Яреськової хати. Ріс, здіймався стовпом все вгору та вгору, в морозне вранішнє небо. Перший на весь куток.

І тут почалося: рип та рип, хряп та хряп... Одна за одною вбігали знадвору жваві, мов синички, зовсім молоденькі сусідки, яких Данько, може, й знав колись малими, а тепер так повиростали, що годі було і впізнати. Ждучи, доки Яресьчиха нагортала їм у черепки вишнево-яскраве жевриво, дівчата мовчки стояли біля порога і, стримуючи свою жагучу дівочу цікавість, крадькома позиркували з-під хусток у бік молодого Яреська, у бік того, хто хоч і стрижений, та худющий, та суворий лежить, одначе все ж добув їм цього трудного вогню!

Брали свої черепки і, на ходу дмухаючи в жевріючі жарини, розбігалися з ними по всьому кутку. Данькові потім тільки й залишалося довідуватись: чия та чия.

— Ота, що як коза, то Семенишина,— пояснювала мати,— та, що з найщербатішим черепком, то Ількова, а третя не знаю й чия — не з нашого кутка прибігла.

— Зачули вже,— посміхнувшись, лукаво підморгнула Вутанька братові.— Невісточки на розвідини бігають!

І, обкинувшись хусткою, підхопила на руку відро, майнула поратись по господарству.

Однак не минуло багато часу, як вона знову вбігла в хату, вже густо розрум'янившись чи то з морозу, чи від хвилювання.

— Мамо! Що то за лантухи у нас у хліві, половою притрушені?

Мати мовби не дочула: як поралася біля печі, так і далі поралась, ще глибше подавшись обличчям просто туди, в палаючу полум'ям піч.

— Стала набирати полову і раптом чую щось тверде,— схвильовано розповідала Вутанька, звертаючись тепер більше до брата.— Розгрібаю, аж там два отакенні лантухи з зерном!

Мати нарешті випросталася, повагом стала витирати руки об фартух.

— Чи не Дід Мороз підкинув уночі? — посміхнулася вона якось винувато, невміло.— Прочув, може, що в нас одна межисідка в куфі зосталася, та й підкинув на кутю...

— Ой, щось воно тут не те! — пильно видивившись на матір, вигукнула Вутанька.— Не такий той Дід Мороз щедрий, щоб лантухами розкидатись. Два отакенні лантухи, подумати тільки!

— Ну чого ти розгаласувалася, дочко? «Лантухи, лантухи...» Ти ж їх туди не клала? Розгорнула, побачила та й знову пригорни...

— Ховати? Від кого? — спаленіла Вустя.— Від тих, що на фронті? Що на голодних пайках сидять?

— Тихіше, Вусте! Ще люди почують...

— Хай чують! Хай знають! У волость он продзагін прибув, за кожну зернину людей баламутять, а тут... По правді скажіть, мамо: звідки воно?

— Не бійся, не крадене.

Вутанька з рішучим виглядом ступнула до дверей:

— Піду в ревком! Може, зерну тому давно б уже на станції у вагонах бути!

— Стривай,— перейняла її стривожено мати.— Кидаєшся, як оглашенна. Сядь.

Дочка відступилась від лави, сіла. Мати деякий час стояла серед хати, склавши руки на грудях, як для моління.

— Подумайте: весна прийде, земля тепер своя, а чим сіяти? Гречки та проса он по вузлику в чулані зосталось. А хто дасть? Хто позичить? — Мати помовчала.— Зізнаюсь вам, діти: гріх. Все життя нікого не обманювала, а тут, на старості...— вона затулила обличчя руками.— Хто зна, як воно там ще буде. Не ради себе... заради ж вас... заради Василька гріх на душу взяла!

І, перехрестившись у куток, мати розповіла.

Вночі вийшла вона з ліхтарем до корови, оглянула і вже поверталась до хати, як раптом хтось із-за вугла — шасть назустріч! Злякалася, думала — бандит якийсь з лісу. А воно: «Свої, свої. Не бійся, Мотре». І хто б, ви думали? Огієнко! Митрофан Огієнко! Так і так, каже, як хочеш, а виручай. Їдуть з міста розверстку викачувати, хочуть весь хліб вигорнути під мітлу, так дозволь хоч клунок який-небудь закинути тобі в половник,— ти бідна, в тебе не шукатимуть...

— Стала я відмагатися, а він і слухати не хоче, вже тягне з зятем лантухи десь із-за хліва. «Оце,— каже,— прикидай половою, хай перележить. А будем квитатися — не зобиджу, знаю, що в тебе тепер у хаті прибавилось їдаком».

Данька, видно, боляче різонуло це слово, проте він промовчав. Бо таки ж їдак... Зате Вутанька була сама не своя від обурення.

— Катюга! Павук! — схопившись з місця, вигукувала вона схвильовано.— За нашою спиною заховатися хоче! Знову попихачів шука!

— Та воно, діти, рік трудний...

— Ніхто не каже, що легкий,— все більше розпалювалась Вутанька.— Нам трудно, а робочим удвічі трудніше! Ленін на восьмушці живе!

Мати задумалась. Вже, видно, вона не знала, як їй і спекатись тих лантухів.

— Знаєте що? — сказала, зрадівши якійсь думці.— Побіжу я зараз до нього. Скажу, хай сьогодні ж назад забере. Як стемніє, хай приїде саньми й забере.

— Дзуськи тепер! — вигукнула Вутанька.— І так, мабуть, по ямах гноїть, а йому ще назад віддавати. Ні, раз уже я цей хліб найшла, то я ним і розпоряджусь!

Мати глянула на неї сполохано:

— Вусте!

— Так, так! — вже з якимось веселим лукавим

викликом грозилась Вутанька.— Я його навчу, калитку, як треба ховати!

Данько не міг стриматися від сміху.

— Ану навчи, навчи,— підохочував він сестру.— Поможи йому виконати розверстку!

— Поможу!

По тому, з яким радісно-рішучим поблиском у вічу Вутанька взялася за двері, мати зрозуміла: нічим її зараз не відговориш, нічим не зупиниш... Тільки що ж вона все-таки намислила собі?

VII

Впрігшись у санчата, розшарівшись з морозу та напруги, тягне Вутанька вуличкою на гору важезні свої лантухи. Помагаючи їй, ззаду санчата підпихають сусідська дівчина, яку Вутанька кликнула на поміч, та свій доброволець — Василько, що ледь видніється із-за лантухів у кудлатій дядьковій шапці. Так просився, щоб взяла його з собою, що ніяк не могла йому відмовити. Тепер мусить раз у раз оглядатися на нього, боїться, щоб не посунулися з саней лантухи, не придавили їй сина. Чесно трудиться хлопець, підпихаючи, аж спотикається за саньми у ковзких бабиних шкарбанах.

Вуличка, що вела на толоку до гамазею, підіймалася все крутіше, тягти було все важче, але чим важче ставало Вутаньці тягти, тим легше, тим радісніше робилося їй на душі. Ах, де там він, її комісар, хай би глянув оце в бінокль, хоч із-під Криму побачив би, як тягне вона з сином на гору оце нелегке хлібне своє щастя, в надії, що розшукає воно десь у поході її Леоніда і надголодь воюючих його бійців. Все тіло в жару від напруги, аж до землі припадає під віжками, а на серці так гарно, гарно!

На горі, коло навстіж відчинених дверей гамазею димить цигарками гурт чоловіків, і перший, кого зірко помітило серед них Вутаньчине око, був якраз він, Митрофан Огієнко. Червоний, як після чарки, в бекеші, окантованій сивим смушком, саме розповідав щось веселе дядькам і сам голосно реготав разом з ними. Загледівши на відстані Вутаньку та її незвичайну хуру, він раптом замовк на півслові і вже не міг відірвати очей від величезних, пошитих із нових ряден лантухів, що, мов кабани, лежали впоперек на санчатах.

— І звідки це в тебе, Вусте, такі запаси? — загомоніли при її наближенні дядьки.

— Щастить же цій молодиці: серед зими вродило!

— Якраз на голодну кутю!

— Чи це, може, оцей, що з-під шапки виглядає, за себе розвьорстку припхав?

Підтягнувши санки навпроти дверей, Вутанька неквапом випросталась. Зустрілася поглядом з Огієнком і помітила, як тривога промайнула йому в очах.

— Чого ж ви стоїте, дядьку Митрофане? — звернулася просто до нього.— Помогли б, чи що?

— Та й справді-бо,— кинувся до лантухів Цимбал з заткнутим за вухо огризком олівця.— Не женщині ж отаких кабанів двигати. Ану берись, Митрофане!

Огієнко вже напустив на себе спокій.

— Чого ж, ми не ледачі,— сказав він і, сплюнувши в руки, розважно став намацувати ними рядняні цупкі гузирі.

Довготелесий Цимбал, натужачись, спершу ледве не випустив лантуха з рук. Задкуючи до приміщення, він аж заточувався від незвичайної ваги, а Огієнко тільки сопів та надувався, по-волячому ступаючи за лантухом через поріг.

— На такий вантаж і гир у мене не вистачить,— весело занепокоївся Цимбал, коли обидва лантухи вже височіли горою на вазі.

Смішно було Вутаньці дивитись на Цимбала, як він метушиться із застромленим за вухо олівцем, як, згорбившись, поклацує там щось у себе на вазі. Темний та недрюкований, а коли довелось, то й землю панську сажнем переміряв і вже ось при вагах з олівцем за вухом стоїть, розверстку з людей приймає.

— Добра пашаничка, добра,— прицмокували дядьки, коли хліб уже було зважено й відставлено вбік, до засіків.— Зерно до зерна!

Взяв на долоню кілька зернин і Огієнко.

— Еге ж.. Як сльоза.. Їстиме хтось «паляніци».

— Давайте ось сюди його,— підійшов, розпоряджаючись, Цимбал.— Берись, Митрофане, підсобляй уже до кінця.

Зашуміла в засіки пшениця, старанно витрусив Цимбал один лантух, потім і другий.

— Е! Люди добрі! — раптом здивовано вигукнув він.— Та тут ось ізсередини на лантусі помітка якась

накарлякана. Бублик якийсь, начебто як «О»... Стривай, Митрофане, чи не твоє це тавро?

— Ні, не моє,— відвернувся Огієнко.

— А ви краще, краще придивіться, дядьку Митрофане,— сказала Вутанька.

— Єй же єй, так наче твоє,— не вгамовувався Цимбал і став вивертати лантуха тавром наверх.

Огієнко з люттю вирвав лантух у Цимбала з рук.

— Забирайте обидва,— Вутанька, посміхнувшись, підкинула йому ногою і другий лантух.— Вам на хазяйстві згодяться, а мені ваші торби ні до чого.

— Москва для вас,— огризнувся Огієнко,— гори порожніх фабричних пришле. Торбів хіба ж таких нашиє. На все життя вистачить!

Скрутивши в клубок обидва лантухи — під руку їх і, як піджигалений, вискочив геть з гамазею.

Довго реготали услід йому дядьки. А Цимбал, розгорнувши квитанційну книжку, повагом добув із-за вуха свого олівця:

— На кого ж квитанцію виписувати? — звернувся він до Вутаньки і, кинувши у бік Василька, що підсьорбував носом біля санчат, жартома додав:— Чи не на нього?

Вутанька якийсь час стояла роздумуючи.

— Пишіть на нього,— серйозно промовила вона.— Від Василька — Червоній Армії. Так і запишіть.

VIII

Доки Вутанька здавала хліб, мати місця собі не знаходила: все не могла заспокоїтись, все ждала — з чим повернеться дочка від гамазею? Чомусь здавалося старій, що не може ця пригода кінчитись добром. Раз по раз припадала до вікна, виглядала на вулицю — чи не повертаються, чи не мчить санчатами з гори внук верхи на порожніх Огієнкових лантухах. Якби все було гаразд, вже, здавалось, мусив би він примчати.

Так у неспокої, в тривозі й сіла коло вікна за прядку. Тільки сіла — хтось майнув попідвіконню, загупав, оббиваючи сніг біля порога. По тому, як гупає, чути було — не своє. Не встигла мати відставити прядку, як двері з силою відчинилися і на порозі, метельнувши

порожнім рукавом, з'явився Федір Андріяка, голова ревкому. Отряха отряхою: надворі мороз, а в нього груди розхристані й душу видно.

З його появою мати відчула, як ноги їй терпнуть і душа холоне в недобрих передчуттях: «За хліб! На допрос!». І розхристані груди Андріяки, і заросле чорною густою щетиною обличчя з розірваною ще в хлоп'ячих бійках губою надавали йому сердитого, навіть погрозливого вигляду. Яресьчиха завжди його трохи побоювалась, побоювалась навіть без причини, а зараз...

— Не жахайся, тітко Мотре,— посміхнувся він мимохідь, хоча це була дивна усмішка: розірвана губа йому весь час лежала так, наче він прикусив її в приливі люті до когось і не відпускає.— Хай уже хуторяни мене жахаються, ті, що розверстку саботують, а вам чого? Ви ж своє здали?

— Та здали...

— Ну то чого ж... Це я зайшов ось нашого червоного кавалериста провідати.

Матері все ще не вірилось. Лише тоді відлягло від серця, коли Федір, з гуркотом підсунувши ногою табуретку до ліжка, присів біля Данька.

— Так що: до матері на побивку, значить? Товариш сипняк, кажеш, вибив із сідла?

— Вибив, проклятий.

— Чув, чув. Наше діло, брат, таке: то на коні, то під конем. Я сам торік ледве чортові душу не віддав під Білою Церквою. Бачиш оце? — він тряснув перед Данько́м порожнім своїм рукавом.— Директорія одхватила, зоставила з п'ятьма пальцями на все життя. Ну та нічого: вистачить і п'ятірні, щоб брати їх за жабри, ч-чортяк!

Це було його улюблене: чорти, чортяки, відчортувати, вичортувати, чортибахнути — так і неслося всюди, де він з'являвсь.

— Ось ти б не чоркався, Федоре, в хаті,— благальним тоном промовила мати із-за прядки.

— Винуват, не буду! — рішуче пообіцяв Федір.— Хай їм чорт усім чортам! — І, махнувши рукою, уже знову звернувся до Яреська:— Ну де ж тебе, по яких світах носило?

— Далеко носило, доки до Криничок оце занесло... Вважай, що всю Україну з боями пройшов. Як сів торік

в Чаплинці на коня, то вже аж до самого Києва не залишав сідла...

— Он як! До Києва наша Таврія дістала?

— Разів три ми його з боку Брест-Литовського брали і знову здавати доводилось. Бо не всі ж і там, у Києві, арсенальці — були й такі, що з вікон окропом на голови лили. Ну, а коли вже підійшли богунці з Чернігівських лісів, тоді одразу всім нам веселіше стало. Богунці звідти, а ми звідси — і Київ наш.

Данько примовк, задумливо дивлячись кудись у стелю.

— А нам тут ще викурювати та викурювати,— промовив Андріяка і, затримавшись поглядом на Яреськові, блідому, схудлому, раптом вигукнув з жалем:— Ех, брате! Був би ти оце на ногах, запрягли б ми тебе з першого дня! Коммолівську ячейку якраз у селі створюємо — треба б їм бойового ватажка... А то в нас там усе молодь необстріляна — хлопчаки безвусі та дівчатка-піддівки, що матері їх вдома ще й за коси тягають. А час зараз, сам знаєш, який. Без оцього,— труснув Федір важкою кобурою,— за річку в ліс не потикайсь.— В задумі помовчав якусь мить, потім, нагнувшись над Даньком, таємниче знизив голос:— Директива прийшла, щоб хуторян усіх перетрусити, вогнестрільну й холодну зброю вилучити.

— Ще є, значить?

— Є, є,— нахмурився Андріяка.— Та ще й буде.

Тихо стало; тільки рівно, бджолино гула материна прядка біля вікна.

— Хто ж у вас в осередку там? — запитав по якомусь часі Данько.

— Юна юнь! Завзята, беручка, але куди з ними — пороху ще ніхто з них не нюхав. А нам, партійцям, ти ж розумієш, аж-аж-аж зараз поміч потрібна! Та щоб зубаті, щоб, як чорти були, щоб і по куркуленках при нагоді могли чортибахнути, доброї здачі дати. Одне слово, тобі цього не минути!

Мати раптом, притримавши рукою колесо прядки, з докором глянула на Андріяку:

— Серце в тебе є, Федоре? Хлопець ще як шкелет он увесь, а ти вже йому клопоту шукаєш.

— Клопоту, мамо, я не боюсь,— посміхнувся Данько, поправляючи на собі ковдру.— Страшно отак дровинякою лежати.

З шумом, з грюком відчинилися двері — вбіг знадвору Василько, в дядьковій кудлатій шапці, веселий, розчервонілий.

— Ух і шапка ж! — вигукнув Андріяка назустріч Василькові.— Де роздобув таку? Чи не в махновці записався?

— Це дядькова, це я, поки він лезить.

— Добра, добра шапка... Ну розказуй, брат, де ж це ти бігав, що так задихався?

Та цього Василько якраз і не встиг розповісти. Тільки рота розкрив, щоб розказувати, як бабуня з словами: «Годі тобі пащекувати!» — притягнула його до себе, стала порати йому носа та розкушкувати, бо в самого руки поклякли, що й гудзика не розстебне.

— Ну, а з фронтів як там,— звернувся тим часом Яресько до Федора,— ще не повертаються?

— Рідко,— покрутив своєю чубатою головою Федір.— Хіба що по чистій чи по хворобі якій. А так щоб густо, то Антанта ще, брат, не пускає. Не вгамовується, ч-чортова кукла! Було так наче й підібгала трохи хвоста, наче вже й блокаду була зняти готова, а на ділі... Кажуть он, що знов замишляють похід! На нью-йоркській, на лондонській, на паризькій біржах наче показилась буржуазія! Ярмаркує! На розпродаж законні наші здобутки пустила! Шахти Донбасу, нікопольські рудники, терещенківські цукроварні — все це в них нібито зараз там у торгу, один в одного оптом купують і тут же на біржах перепродують.

Мати, що мовби й не прислухалася до розмови, раптом насторожено підняла голову:

— І землю?

— Атож!

— Хіба вони там не знають, що землю в нас люди вже поділили між собою?

— Не хочуть вони цього за нами признавати, тітко Мотре! Кажуть, що неправильно Цимбал панську землю розміряв.

Мати схвильовано відставила прядку вбік.

— Та невже ж вони знову війною підуть на нас?

— А думаєте, ум заоре? — вигукнув Андріяка.— Це вам, брат, клас на клас. Вирвали передишку та й знов.

Рипнули двері — зайшла Вутанька.

— Ось де він! — сказала, загледівши Андріяку.— А тебе там скрізь шукають.

— Хто?

— Продзагін з волості прибув!

Андріяка підвівся, збираючись іти.

— Ти ж тут, друже, оклигуй швидше,— кинув він Данькові,— життя, брат, кличе таких, як ти. Фершала, може, треба?

— Від фершалів утік,— посміхнувся хлопець.

— А то в нас є тут за річкою один коновал.— Відірвавши зубами шматок газети, Федір став швидко, вправно крутити однією рукою цигарку.— Вдень дідам грижі вправляє, а вночі потайки мило варить: думає, що не знаємо.

— Не милиться його мило,— роздягаючись, жартома кинула Вутанька.

— А знаєш, чому не милиться? Бо з петлюрівським воно в нього душком.

Федір підступив до печі.

— Ану, Вутанько, жарину.

Вутанька вигорнула йому цілу пригорщу яскравого, як вишні, жару.

Федір прикурив і, не прощаючись, подався з хати.

— Налякав же він мене,— полегшено зітхнула мати.— Хай йому всячина. Думала вже, що допроса прийшов з баби знімати.

— Мамо,— весело сказала Вутанька, ховаючи за ікону квитанцію,— коли спитає Огієнко, щоб знали: ось де його хліб!

IX

Увечері, тільки засвітили каганець, ввалився в хату Нестір Цимбал з папкою під пахвою, привів бійця-продзагонника на постій. Доки Цимбал жваво пояснював хазяйкам, що ставить їм постояльця зовсім невибагливого і до того ж «лише на одну ніч», сам постоялець — темнолиций, з підстриженими вусами, в літах уже чоловік,— морщачись, горбився біля порога, почуваючи, видно, себе ніяково від того, що його непроханим гостем втискують оце в незнайому хату до незнайомих людей. Не скидав і кепки, наче ждав, що його можуть завернути звідси, не знімав і гвинтівки з плеча, що висіла на ньому якось нестрашно, по-домашньому просто — прикладом угору, дулом

униз. Помітивши, як незручно почуває себе приїжджий, Вутанька кинулась до нього, задзвеніла привітно:

— Роздягайтесь, будь ласка! Вішайте ось сюди! Хати не перележите.

— Мені подушок не треба,— криво посміхнувся постоялець, мовби виправдовуючись.— Я долі, на соломі.

Обережно поставив гвинтівку в кутку, в кочергах, повісив кепку на сволок і, розмотавши на шиї благенький шарф домашнього в'язання, втомлено присів на лаві. Був сивуватий уже, з глибокими западинами щік на виснаженому довгому обличчі, з великими загрубленими руками, що, видно, немало переробили в житті всякої роботи. Сидів, покашлював, мовчав.

Цимбал тим часом, перекинувшись кількома словами з Даньком, рушив до дверей, міцно притискуючи ліктем свою тощаву порожню папку, на яку Данько не міг дивитись без посмішки.

— Повечеряв би з вами,— признався Цимбал, зачувши від печі смачний дух,— але спішу! Діла! Бувайте!

І, тряснувши на прощання бородою, мов цап, пірнув у глибінь темних сіней.

Постоялець все ще сидів мовчки, відпочивав. Мати, пораючись, час від часу позиркувала на нього. Натрудився, видно, за день чоловік, дошукуючись хліба насущного, ломом довбаючи мерзлу землю по хуторах у багачів. Їв що-небудь чи не їв — ніхто його не спитає.

Ставлячи вечерю на стіл, мати помітила краєм ока, як загорілися у нього очі на гарячу страву. А стала припрошувати до кулешу — зніяковів, похнюпився, не бажаючи, певне, об'їдати бідняцьку сім'ю.

— Ми вже там заморили черв'яка.

І де б вони його заморили? В отих кугуток хутірських, що в них і криги серед зими не випросиш!

— Сідайте, сідайте,— стала припрошувати й Вутанька.— Чим багаті, тим і раді!

Сіли нарешті. За вечерею постоялець, розгомонівшись, неквапом розповідав про себе. Катеринославський робітник він, слюсар із заводу Шодуар. Зоставив дома сім'ю велику — не знає, чим і живуть,— а сам другий місяць отак усе мотається по волостях, продрозверстку із саботажників витягає. Нелегко дається кожен пуд: на тім тижні чотирьох із їхнього загону

бандитня під Ліщинівкою порубала. Тяжко, але що вдієш? Не ждати ж, щоб рукою голоду республіку задушили!

— Ні, цього не буде,— гаряче вирвалось у Вутаньки і, ніби засоромившись своєї гарячковості, вона спитала катеринославця:— Чи багато сьогодні на Запсіллі натрусили?

— Дещо перепало,— відповів він спокійно.— В громадянина Махині — знаєте такого? — під настилом у конюшні яму чималу, може, й на піввагона відкрили.

— О, то це у вас добрий улов,— зраділа Вутанька.— Сьогодні піввагона та завтра...

— Пшениця — перший сорт, та жаль... підтекла, попріла вся,— нахмурився катеринославець.— Вважайте, добовий пайок цілого заводу в тій ямі зігнив.

Матір приголомшили ці слова.

— Хліб святий погноїти! — вжахнулась вона.

Дивилась на ікону в кутку, а бачила за нею Вутаньчину хлібну квитанцію. Добре зробила дочка. Треба, треба помагати! А то й справді повернуться пани і землю відберуть. Був би в неї зараз хоч який-небудь лишок — все б віддала на республіку.

Після вечері катеринославець, підвівшись із-за столу, став дякувати хазяйці.

— Спасибі за хліб, за сіль,— промовив він зі щирою, проникливою теплотою в голосі.— А ще більша дяка за те, що сьогодні в розверстку здали,— нам уже тут розказували.

— Що ви, бог з вами! — згоряючи від сорому, замахала мати руками.

— Ні, не кажіть,— серйозно перебив її катеринославець.— В найтяжчий час саме отакі, як ви, бідаки, республіку нашу з рук вигодували.

Закурив і, присівши коло печі, схмурив чоло, задумався, пускаючи дим у комин.

Данько, стежачи за ним, почував, як дедалі більше росте в ньому щось тепле, синівське до цієї згорбленої працею людини, котра в такому віці, з уже посрібленими скронями, в стужу і холод тижнями мотається в складі загону по глухих волостях, добуваючи хліб для свого залізного, впроголодь воюючого класу.

— Як же там на заводах у вас? — перебравшись на лежанку, заговорив Данько до продзагонця.

— Трудно, товаришу,— відповів той, простуджено

покашлюючи.— Трудно. Декому так гайку прикрутило, що й не витримав, пішов по губерніях запальнички робити. Але справжнє, пролетарське ядро, звісно, зосталося, тримає все на своєму горбі. І дарма що на голодних пайках, що холоднеча, аж руки до верстатів прикипають, а — бачили б ви — як працює народ! — робітник ожвавів, повеселішав.— З цехів не виженеш, самі надурочно зостаються! Бувало, що з ніг біля верстата падали...

— Ну, тепер буде легше.

— Легше чи не легше, тільки ми собі такий девіз на заводській брамі написали: «Вмерти, а почату справу довести до кінця». Не дамо себе задушити ні зовнішньою блокадою, ні голодом.

Доки вони розмовляли, Вутанька внесла знадвору в'язку свіжої соломи, кинула з розгону серед хати, аж морозний дух пішов від неї на піч до Василька. Хлопець, здається, цього тільки й ждав: стрибнув десь згори просто в солом'яну кучугуру, з радісними вилясками став товктися в ній та перекидатися, тішачи дорослих своїми телячими пустощами.

Каганець тим часом став помітно примеркати. Катеринославець спробував полагодити його, покрутив у руках так і сяк, але даремно: виявилось, що гасу в каганчику зосталось вже тільки на самому дні.

— І долити нічим,— поскаржилась мати,— ото вже весь. Олією доведеться світити.

Робітник поставив світло на місце.

— Нічого! Прийде час, і ви назавжди розстанетесь з оцією допотопною блимавкою.

— О, а чим же світитимем? — здивувалася мати.— На лампу й зовсім гасу не настачишся.

— Електрика світитиме.

— Не знаю, що це й воно — лектрика...

— Це таке, що й не коптить, і чаду від нього нема... Груша скляна з волоском, і в ній — повно світла...

— І оце таке в нашій хаті світитиме? — посміхнулась мати: їй це здалося неймовірним.

Робітник підвівся, в задумі заходив біля порога, якийсь незграбний, в розкошланій сивині, з широкими лопатками, що різко виступали з-під темної бумазейної сорочки.

— Засвітиться і у вас, згадаєте моє слово,— заговорив він згодом.— Живем на воєннім становищі, а вже

то тут, то там з'являються по країні перші електричні ластівки. З Русаковських заводів з-під Тули он сповіщають про першу таку ластівку, в Кам'янському теж недавно станція струм дала. Так це ж тільки життя починаємо. План ГОЕЛРО Ілліч розробляє, дніпровськими порогами цікавиться... Ні, за цими першими ластівками настане і справжня електрична весна.

— Чуєш, Василько,— гукнула до сина Вутанька, стелячи гостеві постелю.— І в наші Кринички прийде колись весна електрична...

Мов дивну казку, слухав з печі Василько чудні ці слова.

А каганець все примеркав, примеркав...

Довелося лягати. Одначе й після того, як уже всі вклалися і бабуня рукою пригасила тліючий гнотик (щоб і не чадів), Василькові довго ще ввижались картини весняного дня, переповненого птахами, ввижались чудні сяйливі оті ластівки, що мають прилетіти сюди і що тільки залетять у хату — одразу вона переповниться світлом!

Прокинувшись вранці, Василько знов розігнався з печі, щоб потовктись на соломі, де спав отой міський загадковий дядько. Проте ні постелі, ні ночувальника вже не було. Замість нього на соломі, згорнувшись, лежало... телятко!

Гарне таке, рябеньке, облизане, наче тільки що вмилося.

— Звідки воно, бабуню?

Посміхнулась бабуня:

— Вночі само з лісу до тебе прибігло, Васильку. Це, мабуть, нам той дядько наворожив.

Може, й наворожив, може, й само з лісу прибігло, хіба мало різних чудес буває на світі.

Не чув хлопець, яка тут гуркотнява стояла вночі, не чув, як бабуня на радощах усіх підняла, побудила і як потім щаслива, присвічуючи недогарком свічки, відчинила двері навстіж, а добрий постоялець вніс на руках це телятко до хати.

X

Морози взялися лютi. На палець замурувало в хатi шибки, аж сумом хапає за душу: коли-то вони тепер відтануть!

Від придухи гинула риба на Пслі. Ніби на сто літ уперед скувало його важкою непроламною кригою.

Вранці, вирушаючи з відрами на річку, Вутанька щоразу бере й сокиру з собою: після таких ночей ополонки доводиться прорубувати заново. Навкруги морозна рань, червоно сходить сонце, світлою парою дихають люди. Лункий передзвін стоїть попід лісом до самих Хорішок: всюди по селах о цій ранній порі люди прорубують ополонки. Б'є, рубає кригу й Вутанька. Гострі крижані скалки залізом стріляють в обличчя, щемлять розчервонілі руки. Не раз за цією роботою зашпори їй так заходять, що сльози навертаються на очі. І боляче, і кривдно ставало на свою долю: доки їй, мов удовиці, ковтати сльози отут над ополонкою, доки ще їй тут рубати, нарівні з дядьками, оцю проклятущу кригу, що дзвенить під сокирою, мов залізо. При живому чоловікові, а наче вдова... Знала, однак, що не він, не Леонід, у цьому винуватий і не його треба за розлуку винити: був би там тільки живий та здоровий. Кінчиться ж це коли-небудь, відіб'ються від ворогів, поприходять з фронту додому. По-новому, по-людськи тоді заживуть, настане й для оцих закутих кригою Криничок весна коли-небудь, настане!

А поки що бий, дорубуйся, Вутанько, до води, хай аж луна котиться понад річкою. Може, і він, з яким не налюбилася, десь хоч серцем почує тебе, хоч у думці побачить, як, нагнувшись отут над ополонкою, не чуючи рук від зашпорів, рубаєш і рубаєш вранці бриласту хрещенську кригу, б'єш, доки не з'явиться з-під неї жива, з весняним духом вода!

В один із таких ранків, коли Вутанька була на річці, чиєсь дівча, пробігаючи мимо, гукнуло з горба:

— Вутанько! На сходку!

Загуркотіло й попідвіконню у Яреськів, дрібно забарабанило в шибку:

— Тітко Мотре, до зборні!

— Бач, без тітки Мотрі вже й ладу собі там не дадуть,— посміхнулася мати до Данька.— Щоразу кличуть.

— Аякже: ви тепер, мамо, повноправні.

— Чого ж це вони там колотяться? — задумалась мати.— Мабуть, знову за хліб.

Як тільки Вутанька повернулася, повдягались обидві по-святковому, пішли на сходку разом: мати й дочка.

Ось коли настала нарешті воля для Василька! Досхочу міг він тепер вибрикувати, до впаду міг борюкатися по хаті та дукатися з рябеньким лобатим своїм приятелем. При бабуні та при матері їм не дозволялося сходитись лобами, «не вчи, мовляв, битися рябого», а дядько тільки сміється на буйні Василькові вибрики.

— Ану, ану, чий лоб міцніший,— під'юджує він борців.

Добре, що в обох поки що тільки вихри на лобах закрутились, гірше буде, коли в рябого ріжки з лоба, з вихрів отих повитикаються. Та коли ще це буде, а зараз весела, завзята між ними йде боротьба. Напинаються, аж сопуть, аж солома по всій хаті з-під ніг розлітається.

Вибрикував хлоп'як, аж доки знайоме тупотіння знадвору змусило його вітром вихопитись на піч.

Першою зі сходки повернулась бабуня.

— Знову з бугаєм боровся, шибенику? — насварила вона внука.— Ох доборюкаєшся, що і в самого ріжки виростуть!..

Помітивши, що Данькові не терпиться дізнатися про новини на сходці, присіла біля нього, стала розповідати. Ну знову ж таки хліб. А друге, що замість ревкому тепер у Криничках — як же це пак? — с і л ь р а д а буде. По всій Україні таку нібито заміну проводять...

— А Вутанька де ж?

— Еге! Нашу Вутаньку тепер голою рукою не вхопиш... делегаткою обрали!

Делегаткою! Перша з яреськівської хати делегатка.

Від душі радий був Данько за сестру, але чи не найбільше зрадів цьому Василько. Як тільки Вутанька — сяюча, рум'яна, аж пахнучи морозом,— з'явилась у дверях, син застрибав на лежанці, не тямлячись в радісних шалощах, затяг, як псаломщик, на всю хату:

— Наша мама делегатка, делега-а-атка!

І тільки потім уже, схаменувшись, запитав раптом:

— А що це воно — делегатка?

Всі в хаті засміялися, і найголосніше сам Василько.

А що значить бути делегаткою — це йому стало ясно наступного дня, коли мати, запнута найкращою своєю кашеміровою в бахромі хусткою, міцно поцілувала його на прощання, а потім якийсь дядько в кожусі підхопив її, мов дівчину, і з жартами повалив у сани, на купу інших тіток та дядьків — теж делегатів.

Пустуючи, з радісними вигуками перемайнули вони через річку і помчали луками далі, в степ.

Довго тупцяв Василько з хлопчаками на ковзанці під горою, і все палахкотіла йому, віддаляючись, серед засніженого поля квітчаста кашемірова материна хустка.

XI

Підхопило, винесло Вутаньку на саму бистрінь. Послали Кринички її на з'їзд повітовий, а звідти, не повертаючись і додому, поїхала делегаткою на губернський: посилав повіт.

Вутанька й сама не сподівалась такої честі. З криничан на губернський з'їзд Рад потрапило їх лише двоє: вона та Нестір Цимбал.

Їхали потягом. За нормальних умов тут було б всього на кілька годин їзди, а зараз посувалися, як волами, зупинялись біля кожного стовпа. І хоч уже одразу видно було, що дороги цієї їм вистачить на цілу ніч, проте спати ніхто не лягав, навіть і не збирався. Де там спати! Настрій у всіх піднесений, всюди жваві розмови, жарти, сміх. Більшість делегатів по вагонах при зброї, наче відправляються на фронт.

Як тільки Вутанька з дядьком Цимбалом зайшли до вагона, їх зустріла на проході огрядна, підперезана хусткою поверх кожуха делегатка з Манжелії, непосидюща й горлата баба Марина Келеберда. За її горлатість весь вагон уже величав бабу комендантом, і їй, видно, сподобалася ця роль. Розчервоніла, з великою бородавкою на м'ясистому носі, вона вчепилася до Цимбала, наче й справжній комендант.

— Тебе, довгоногого, ми заженем он туди під хмару,— показала вона на верхню полицю, що ледь виднілася з сивої хмари тютюнового диму.— А цю чорнобривку,— баба з удаваною суворістю озирнула Вутаньку,— ми біля порога покладем.

— Не по правді! Не годиться! — залунали звідусіль веселі чоловічі голоси.— За що їй така немилість?

— Мене не вчіть,— горлала баба-комендант.— Може, кавалери до неї вчащатимуть, то щоб інших в темноті не колошкали!

— Не по правді, бабо Марино! — залунали знов голоси.— Вас треба до порога! Ви в кожусі, вас не продме!

Баба з подивом оглянула боки свого старого, латаного, що й шерсть крізь дратву вилазила, кожуха.

— До мого кожуха кавалери вже дорогу забули,— говорила вона під загальний регіт.— Хіба що з молодичкою вночі місцями поміняюсь. Хоч помилиться, може, який у темряві та поколошкає!

Шумно, весело в вагоні було, мов на вечорницях. Сусідами Вутаньці випали двоє літніх уже селян, з якими Цимбал одразу ж вступив у бесіду, та худенька, привітна, одягнута по-міському жіночка, що, посунувшись, дала Вутаньці місце біля вікна.

— Ви на неї не обиджайтесь,— привітно звернулась вона до Вутаньки, мовби вибачаючись перед нею за грубуваті бабині жарти.— Вона вже всіх нас тут перебрала.

— Штукарка,— засміялась Вутанька, влаштовуючись.— Та хай повеселиться, чого ж... Я й сама жарти люблю.

— Може, оце тільки й її,— промовила згодом сусідка, з усмішкою прислухаючись, як уже десь в іншому місці галасує між пасажирами баба.

— Коси в Полтаві підріжу, кожух на кожанку проміняю, додому вернусь, щоб і дід не впізнав!

Регіт розлягався за бабою скрізь, куди вона переходила. А її так і водило з кутка в куток, від гурту до гурту.

— А знаєте, їй же смертю за делегатство погрожували,— заговорив до жінок один із Цимбалових сусідів по лавці, манжеліївський дядько.— Хуторяни майже відкрито нахвалялися: тільки поїдеш — то начувайсь. Кулю піймаєш десь по дорозі. А нам справді дорога лісом та лісом...

— І не злякалася, бач, поїхала,— промовила Вутаньчина сусідка.— Із глухої волості, крізь ліси бандитські... Не всяка на її місці відважилась би на це.

— Справжня, значить, делегатка,— дивлячись у вікно, задумливо мовила Вутанька.

З'явилася за вікном якась станційка; люди з клунками розігнались до поїзда, але вагони переповнені, втиснутися вдалося небагатьом, решта ж бажаючих — невдоволеним натовпом — так і зостались стояти з клунками в синьому зимовому надвечір'ї.

Коли за вікном знову побігли поля, Вутанька обернулася до сусідки:

— А ви ж від кого їдете?

— Я від робітниць Кременчуцької махорочної фабрики.

— О, мій брат там у вас в лазареті лежав. Яреська — може, чули такого?

— Яреська? Ні, не чула. Багато їх у нас перейшло, всіх не запам'ятаєш. Поранений?

— Тифом звалило. Зараз уже видужує.

Вітряно було за вікном, видно, як понад шляхом гнуться, пружинять під поривами вітру високі тополі у вечірніх сутінках. Клуб'я чорного диму вперемішку з іскрами, вирвавшись із паровоза, вогнисто бушувало в повітрі, врунилося й на лету згасало, розметане по снігу між тополями. Було щось тривожне в пропливаючих за вікном полях, і в цьому вируючому клуб'ї паровозного диму, і в придорожніх розбентежених вітром тополях.

Незабаром Цимбалові та його співрозмовникам довелося потіснитися: десь із сусіднього вагона зайшло кілька військових, і один із них — знайомий повітовий воєнком, загледівши Вутаньку, а потім і Цимбала, чемно дзенькнув перед ними острогою і вже не пішов далі, зачепився тут. З криничанами воєнком познайомився на повітовому з'їзді. Якось під час перерви він сам підійшов до них і, відрекомендувавшись, сказав Вутаньці, що знає, мовляв, що вона дружина червоного комісара, і тому вважає своїм обов'язком поцікавитись, чи не потребує вона з боку влади якоїсь допомоги чи захисту. З яреськівських своїх гордощів Вутанька тут же відповіла, що нічого їй не треба, що при потребі зуміє сама за себе постояти, одначе виявлена воєнкомом увага була їй приємна.

У повіті воєнком був новою людиною, але про нього було вже відомо, що він подобається жінкам. Ставний, вродливий, з гарними манерами, з тонкими бровами. Говорили, що в минулому він учитель, на війні здобув чин офіцера, але в дні падіння престолу перейшов разом із своїм батальйоном на бік революційних повсталих мас і вже має заслуги перед новим ладом.

Вутаньці була приємною його увага, і коли воєнком з невимушеною чемністю попросив дозволу сісти, вона, зашарівшись, тільки кивнула на знак згоди. Сів він, білочолий, підтягнутий, якраз навпроти між дядьками, так що Цимбалові довелося потіснитись.

Затиснутий в куток, Цимбал в задумі пощипував бороду. Видно, не дуже це сусідство йому подобалось. Не зовсім воно личить, як для воєнкома та ще ж, мабуть, і партійного, в'язнути до заміжньої молодиці. Підійшов, дзенькнув і вже сидить. Хоча, з іншого боку, кому ж така й голову не замакітрить? Очі горять, сама розшарілася, аж пашить від неї вогнем на сусідів.

— Ви хіба теж делегат? — звертаючись до воєнкома, поцікавився один з манжеліївських.

— Вам дивно? — посміхнувся воєнком.— Не підходжу хіба, чи що?

— Та ні... Чим більше, тим краще,— поспішив виправдатись дядько.

— Гуртом, як то кажуть, і батька легше бити,— додав Цимбал, незграбно беручи цигарку з чемно простягнутого воєнкомового портсигара.

Розгомонілись. Дізнавшись від Цимбала, що Вутанька виступає на сільській сцені, воєнком у радісному подиві звів свої тонкі, як намальовані, брови і ще пильніше глянув на Вутаньку. Потім по-дружньому признався, що сам він теж свого часу пробував грати на кону.

— А тепер не граєте? — запитала Вутанька.

— На жаль, не до цього. Ні часу, ні умов. Але якщо ви захочете в Полтаві дістати нових п'єс, то я до ваших послуг. У мене там серед театралів давні знайомства.

— Нам якби щось про чорноморських матросів,— заблищала очима Вутанька.— Та пісень з нотами...

— В неї чоловік чорноморець,— пояснив Цимбал, звертаючись цього разу більше до кременчуцької молодички.— Їй хоч би на сцені його побачити.

— Про флотських навряд чи що буде,— висловив сумнів воєнком.— А от пісенник, це інша річ. Ви яких любите співати?

— Та яких же... наших.

— Донедавна вона і в церковному хорі співала,— похвалився Цимбал.— На храмові празники навіть в інші села запрошували: голос — як дзвіночок! Сам архієрей колись приїжджав слухати!

— Он як? — знову звів брови воєнком.— Приємно це чути, товаришко Вутанько... Що ж саме ви співали?

Вутанька почервоніла.

— Ну, соло «Отче наш»... або в «Розбійниках»... або «Іже херувими».

Воєнком посміхнувся.

— А ще?

Вутанька знизала плечима.

— А «Ще не вмерла...» вам часом співати не доводилось? — пожартував він несподівано.

Вутанька спломеніла, наче жаром обсипана. Було, співала ж у «Просвіті» й таке! Тільки звідки він знає? Знає чи лише догадується? Але не стане ж вона приховувати, не стане кривити душею.

— Співала, ну то й що? — дивлячись воєнкомові в вічі, сказала вона майже з викликом.— Співала, поки дурна була та не знала, про яку Україну йдеться!

— А тепер знаєте?

— Ще б пак!

— Вірно, вірно,— сказав воєнком примирливо.— Та Україна вмерла і нічим її тепер не воскресиш. Про іншу треба, про живу думати.

На деякий час запала мовчанка, і враз наче залізним градом забарабанило знадвору по обшивці вагона. Задзеленчало розбите скло, почулися крики.

— Банда! Банда!!! — моторошно пролунало десь із тамбура.

По всьому вагону — метушня, тупотнява, хтось хрипко викрикує з-під нижньої лави:

— Світло, світло гасіть!!!

— Без паніки, товариші! — Воєнком, зблідлий, рішучий, з браунінгом в руці, поривно вихопився на середину вагона.— Без паніки! Жінки од вікон! Всі на підлогу!

А сам він стояв під самим світлом, де його щомиті могло скосити бандитською кулею. Однак він, здається, зовсім не звертав уваги на небезпеку. Стояв посеред вагона на видному місці і впевненим голосом віддавав накази. Вутанька, забившись в куток, в захопленні стежила звідти за ним: здається, він один тут, під градобоєм куль, не піддався паніці. Кругом шарварок, біганина, сполохані крики, а він — з револьвером в руці, з грізним поблиском чорних, як сливи, очей — один не втратив самовладання, стоїть, не ховаючись, у своїм комісарському кашкеті з блискучим маленьким козирком, що наче прилип до білого крутого лоба. Нехтуючи небезпекою, стримує паніку, дає розпорядження.

— Хто при зброї — за мною! — він махнув револьвером уподовж вагона, до виходу.— Комунари, вперед!

Кулі барабанять ще дужче, світло гасне, Цимбал і манжеліївські дядьки уривчасто перемовляються десь уже під лавкою, а на проході — через увесь вагон — тіні летючих постатей: комунари, пригинаючись, вискакують у темряву на бій, на захист ешелону.

XII

Не знає Вутанька, скільки часу минуло відтоді, як поїзд, з розгону гримнувши вагонами, несподівано зупинився просто серед поля, мовби навмисне виведений сюди куркульським бандам на розстріл. Студений вітер уже задимає з поля просто на Вутаньку; вагонне скло розтрощено, під ногами скрегочуть скляні, кулями розщеплені друзки.

Стрілянина, одначе, дедалі глухішає, віддаляється. Цимбал з дядьками прищух десь унизу між клунками, сусідка шаснула в другий кінець вагона розшукувати когось із своїх кременчуцьких та й затрималася там біля них. За перегородкою хтось, забігши знадвору, схвильовано розповідав, що вже кінчають лагодити пошкоджену колію, незабаром рушать. Один по одному стали повертатися з перестрілки комунари. Нічого, мовляв, небезпечного, просто кінні бандитські роз'їзди жирують. Налетять з темряви, обстріляють навмання ешелон і знову, як тіні, тануть в глухому вовчому степу.

— А від кого ж вони, ті роз'їзди? — почувся з-під лавки сердитий, схожий на Цимбалів, голос.

— Догадатись можна,— спокійно відповідали йому.— Як не від «батька», так від «матері».

— Скоріше від мачухи. Днями через Перещепине нібито Ганнина банда перейшла.

— Її ж наче вбито?

— Та ні, кажуть, Ганнина...

Ганнина? Вутаньку тривогою обдало при цьому імені, підвелася, виглянула у розбите вікно. Задушевна, найближча з дитинства подруга, невже оце вона могла тепер стріляти по ній, по Вутаньці, десь з отієї темряви? З тривожного вітряного поля мовби наяву випливав перед Вутанькою образ колишньої її подруги. Разом на заробітки ходили, разом спотикались по таврій-

ських стернях... «А тепер стріляєш, щоб убити? Але за що, кому на догоду? — Вутанька зітхнула під напливом думок.— Ех, Ганно, Ганно! Все тобі слави та багатства кортіло добути! Степовою мільйонеркою стати не вдалось, то вирішила хоч сотника якого-небудь обкрутити, щоб власні денщики були при тобі на побігеньках. Та чи не звідти якраз і почалося твоє падіння? Невже для щастя неодмінно треба когось зневолити?..» Ще за скоропадщини гетьманські проїжджі офіцери до Лавренчихи стали постоєм. Пили, гуляли, і один оженитися на Ганні побажав. Сміялася тоді Ганна перед подругами: «Спершу офіцершею, дружиною гетьманця, а там, дивись, і гетьманшею стану! Діда гетьмана цицькою задушу і сама вами правитиму!» А гетьманець довіз до Хорішок, та й будь здорова: покинув, потоптанкою зосталась. Потім уже нагрянув Щусь-отаман із Сердюками, вихопили Ганну з села, кинули в інші, в махновські обійми. Глухий степ домівкою став їй тепер, вовчицею гасає навкруги, колишніх подруг своїх погубити б готова...

Вдарившись буферами, шарпнувся, зрушився з місця ешелон. Тільки став набирати розгін, як знайомо задзвеніли в вагоні остроги: з'явивсь воєнком.

— Ви тут живі? — підійшов він до Вутаньки, уважний, схвильований. Навіть у темряві видно було, як блищать його очі.

— Нам-то що, ми за вас турбувалися.

— За нас? Ви — за нас?

— Ну аякже!

Було чути, як він схвильовано дихає.

Несподівано, подавшись вперед, він піймав у темряві її руку. Міцно стис. Їй враз стало жарко. Знала, що мусить негайно вирвати руку, і чомусь не могла цього зробити. Чула, як від цього гарячого, дедалі міцніючого потиску їй починає паморочитись голова. Розуміла, що відбувається щось гріховне, і все ж не поспішала покласти цьому край. Зовсім близько були від неї його блискучі, жагою сповнені очі й мужнє напружене обличчя, бліде, аж голубувате від завіконної ночі, від снігів. Вираз болю, благання, щирої вольовитої пристрасті, що застиг на його обличчі, хвилював Вутаньку, кидав її в солодку млость. Майнула думка, що він вродливий, що найкраща дівчина могла б закохатись у нього, віддати йому себе.

Подумавши про це, одразу рвучким рухом вивільнила руку, одвернулася до вікна.

Він, здається, відчув себе присоромленим. Мить якусь мовчав, потім промовив глухо, вибачливо:

— Спасибі,— і пояснив:— За те, що ви тут думали... про нас.

З глибини вагона хтось покликав:

— Товаришу Левченко!

Це кликали його. Кликали все ті ж військові. Відгукнувшись, він швидко покрокував до них. Чути було, як, збуджено перемовляючись про якісь караули, вони подзенькали острогами в інший вагон.

Вутанька стояла в розпашілості, приклавшись лобом до холодної рами вікна. Було й гарно, п'янливо і водночас... як вона могла? Як могла дозволити йому те, що дозволила? Що сталося з нею в ту мить, коли, вся мовби приворожена, дивилася йому в блискучі вугільно-чорні очі, такі чужі й такі далекі, але від яких їй чомусь несила було відірватись?

Знову тополі за вікном. Гнуться, гойдаються на все небо. Дивно на них, на таких, дивитись: видно тільки, як ламає їх вітер, а голосів їхніх — як бринять, як гудуть за вікном — не чути. Лише ходять, гойдаються віттям по небу, німі. Війнуло з темряви снопами паровозного іскор'я, сипнуло аж під вікно, наче в вічі Вутаньці, і вже зникли за розбурханим димом тополі. Незабаром один за одним повилазили дядьки з-під лав, засвітили в вагоні світло — недогарок свічки приліпив хтось при вході над дверима. Вагон знову, як вулик, загув, загомонів, кожному хотілося поділитися щойно пережитим — чи страхами, чи хоробрістю.

І раптом... що це?

Вутанька вся аж стрепенулась. Десь близько за перегородкою ніжним, ледве чутним струмочком забриніла пісня. Який знайомий, який рідний мотив! Вутанька ще в якомусь гнітючому палаючому запамороченні приклала руку до лоба: що це за пісня така знайома? Де вона її чула? І не встигла додумати це, як щось уже сяйнуло в пам'яті, гарячою хвилею хлюпнуло в саме серце.

Ти, машина, ти, желєзна,
Куди милого завезла?

Та це ж вона, жива її, Вутаньчина, пісня озивається до неї! Якими шляхами, якими світами пройшла, щоб

через стільки років знов вернутись до неї, забриніти із уст незнайомих делегаток в пострілянім, бандитськими кулями пощербленім вагоні!

Ти, машина, ти, свисточок,
Подай, милий, голосочок...

Її пісня — і вже ніби й не зовсім її. Скільки часу минуло відтоді, за клопотами та за іншими піснями вже й забувати стала цю давню мелодію, що сама їй колись наспівалась у гарячих степах, на фальцфейнівських стернях. А вона, її ніжна пісенька, навіяна першим коханням, знайшла її тут, через стільки літ, наче з далеких мандрів лине, вертається знов у розбентежену Вутаньчину душу. Ти, машина, ти, желєзна... «Але чому, чому саме зараз, саме тут? — билася думка, і раптом аж моторошно стало: — Чи не за гріх? Може, для того й забриніла, як живий докір від нього, щоб застерегти тебе в цю ніч, щоб собою нагадати тобі про твою далеку першу любов!»

— Вутанько, впізнаєш? — промовив, дослухаючись до пісні, Цимбал.— Це ж твоя...

Як людина, що з літами змінюється, зріє, мужніє, так змінилась за роки блукань між людьми і ця її проста дівоча пісенька. Видно, і в окопах побувала, і в теплушках солдатських. Спершу, як складала для Леоніда, було в ній лише про машину, та про свисточок, та про милого голосочок, а тепер уже є і про тих новобранців, що везуть їх до прийому, і про скляні двері, де сиділи офіцери...

Все дужче й дужче бринить рідна мелодія, все голосніш озивається із-за перегородки пісня, хапає за душу, кличе Вутаньку до себе. Хто ж це там співає?

Коли підійшла Вутанька до гурту, її навіть не помітили. Збилися навколо баби Келебердихи цілим хором, задуманим, тужливим. Незнайомі сестри-жалібниці в благеньких шинельках, якісь хлопці в піджаках, з гвинтівками на плечах. І кременчуцька робітниця тут, і ще якісь жінки... Вутанька стала, принишкла біля них, непомічена, і слухала, як рідна її пісня росте, оживає уже в інших, не її устах. Де вони її почули, від кого підслухали? Чи, може, й самі вони, що їдуть оце делегатками, що стиха в задумі підспівують, колись, як і вона, з торбами заробітчанок шукали щастя по каховських невольничих ярмарках, по чужих несходимих стернях?

Гей, гей, йо-ха-ха-ха,
Подай, милий, голосочок...

Не пісня — сама її заробітчанська молодість, саме її перше кохання билося живим співом, гарячими врунами горнулося в груди, проймало, краяло душу. Незчулась, як сльози бризнули їй з очей, не помітила, як і сама вже приєдналась до гурту, дала волю собі:

Гей, гей, йо-ха-ха-ха,
Бо я їду-від'їжджаю...

Дзвінкий високий Вустин голос одразу наче осяяв вагон, заставив усіх захоплено обернутись до неї. Що за молодиця така стоїть між ними і, обливаючись слізьми, співає, співає? Вже слухав її увесь вагон, разом з іншими слухав Вутаньку і воєнком, завмерши у дверях, впившись у неї своїми палаючими очима. Вона ж нікого не бачила, нікого не помічала. Разом з піснею вже мовби переносилась в інший, нетутешній світ. Ллються сльози, рветься душа, а вона виводить все вище й вище, як влітку в степу, в сині таборові ночі, коли йдеш по землі, а пісня сягає неба... Не думалось уже ні про що, не хотілося їй зараз нічого, крім одного,— щоб пісня не кінчалась ніколи, щоб лилася й лилася отак, як вічна молодість, як її невгасиме перше кохання...

XIII

Музикою, та сонцем, та гарячим кумачем транспарантів зустріла делегатів закучугурена снігом Полтава. На дахах ще сніг, а під ногами плющить. Сонце б'є у вікна будинків, де попід самими дахами на оздоблених барвистою керамікою фасадах виноград зелений в'ється і золотисті соняшники цвітуть, як живі! Дарма що снігу перед цим щедро ввалило, проте вже по всьому чути: скоро, скоро весна...

Серед делегатів навіть турбота: не позаливала б повінь дороги назад, наллє балки — не проїдеш. Як виїздили з дому — морози палили, а тут тобі ніби провесінь, соняшники серед зими на будинках цвітуть, і виноград поміж крижаними намерзами зеленіє, немов справжній.

Видихались хурделиці, все відтає, іскриться, доки йшли з вокзалу, все капала й капала згори на шапки та

на хустки рання полтавська провесінь. На вулицях зустрічалося багато військових, що заклопотано кудись поспішали. Вутанька при кожній такій зустрічі наливалася хвилюванням, іноді аж кидалась вперед, все їй здавалося, що от-от вирине з гурту шинелей її Леонід. Уявляла, як він був би здивований, як зрадів би, загледівши раптом її в натовпі делегатів та делегаток.

Розміщали делегатів у залах колишнього Дворянського зібрання.

— Чи це вже ми, Вутанько, такі благородні з тобою стали? — пожартував Цимбал, вступаючи у велику з колонами залу, де йшла реєстрація прибулих.— Колись нас сюди й на поріг не пустили б, а тепер тут, бачу, й закурити можна.

Кинувши клунок з харчами під стіну, він повагом добув з кишені свій здоровенний капшук з тютюном.

— Ви мерщій чадити,— сказала Вутанька з докором.— Хіба за такими вдержиться чистота: всі стіни вже он плечима пообчовгували, чобітьми пооббивали, як на вокзалі.

— Ну, а як би ж ти хотіла,— спокійно заперечив їй Цимбал.— Подумай, скільки тут народу того перекочувало за революцію...

— Однаково берегти треба.

Вутанька була зачарована красою цих світлих, високих, залитих потоками сонця хоромів. Білосніжні колони одна за одною зводяться вгору, підпирають аж десь там, як небо, зірками розмальовану стелю. Величезні люстри звисають звідти на ланцюгах просто над головами дядьків — розкішні, блискучі, мов із чистої річкової криги. Але, видно, така це крига, що не боїться сонця, не обвалюється, як із-під стріх, на голови дядькам, хоч сонце, струмуючи знадвору, вже пронизує її наскрізь!

Всюди юрмиться, гомонить, весело перекликається делегатський люд. Прибувають з усієї Полтавщини посланці, так і бурунять поміж колонами кожухи та свитки, червоноармійські шинелі та селянські вовняні хустки. Доки одні реєструються, інші вже несуть звідкись казанки з паруючим окропом, по-домашньому вмощуються по кутках підкріплятися.

До самого вечора гомоніло, вирувало тут, а ввечері все перемістилося в міський кінематограф: делегатам мали показувати «живу картину».

Вутанька прийшла в кінематограф в парі з воєнкомом. Чемний і послужливий, він, дарма що зупинився десь на приватній квартирі в знайомих, спеціально зайшов за нею, щоб супроводити її цього вечора. Щоправда, на цей раз така увага з боку Левченка здалася Вутаньці занадто сміливою, і вона згодилась іти з ним лише після того, коли з'ясувалося, що й Цимбал теж піде разом з ними. Так утрьох і прийшли. Одначе коли пробивались крізь тисняву на проході, Цимбала десь загубили: відтерло, відгорнуло його людською хвилею. Видобувшись з воєнкомом із натовпу, Вутанька оглянулась у сутінь напівтемного, переповненого людьми приміщення. Цимбала ніде не видно було.

— Де ж він? — занепокоєно промовила вона.

Її стривоженість насмішила воєнкома.

— Запевняю вас, що нічого з вашим старим не станеться,— весело заспокоїв він Вутаньку і злегка взяв її під руку, щоб вести далі.— І за себе теж не турбуйтесь: ви не в лісі, ви в культурній, цивілізованій Полтаві.

Вутаньці аж соромно стало за себе. «Що це я справді? Дикунка яка-небудь? Чіпляюсь за того Цимбала, мов затуркане дівчисько з каховського ярмарку, що ні кроку без свого отамана... Збоку це, мабуть, і справді смішно...»

Воєнком привів її в ложу. Тут уже сиділо кілька серйозних мужчин у пальтах та в шкірянках з числа, видно, полтавських воєнкомових знайомих, бо з ним вони запросто перекинулись кількома словами, а Вутаньку оглянули з мовчазною, але пильною увагою.

Один із тих, що сиділи попереду,— одутлуватий, похмурий, з мішками під очима,— поступився Вутаньці місцем.

— Сідайте сюди, наперед.

— А ви ж?

— А ми з Левченком у затінку за вами,— сказав він і пожартував до своїх:— Нам із ним не звикати бути в тіні.

В залі тим часом погасили світло. Ущух гомін, хвилями світла замиготів екран. Вутанька нахилилась вперед в жадібній напруженій увазі: вперше у житті бачила таке.

І вже попливло перед нею незнайоме засніжене поле, зрите шанцями, потяглося рядами пакілля з колючим

дротом. Розсипавшись по полю, швидко-швидко біжать зігнуті сірі солдати з гвинтівками, жахливі вибухи шматують землю, і ось уже ховають когось з військовими почестями; над відкритою могилою стоїть, понуривши голову, білий засідланий кінь і, як людина, плаче великими слізьми.

Вутаньці й самій здушило в горлі, згадала чомусь, як після другої чи третьої царської мобілізації проводили Кринички на фронт своїх синів, батьків та чоловіків, правили за них молебень на Пслі, а коли після молебня стали розходитись люди, то по всьому Пслу зосталися самі ямочки, як блюдечка, вигріті в кризі людськими коліньми. Цілу зиму ямочки ті краяли серця криничанським матерям та дружинам. Час від часу фронт сповіщав, що того вбито, того поранено, той пропав безвісти, а ямочки на річці все були, аж доки навесні разом з кригою не змило їх повінню.

Тим часом на екрані вже буйно квітувало літо, солдати знову йшли в наступ, і попереду крокував просто на колючий дріт якийсь широкоплечий, дивовижно схожий на Леоніда командир з мужнім зарослим обличчям... Не встигла й надивитись на нього, як раптом екран погас і в залі наступила цілковита пітьма.

— Це буває,— заспокійливо промовив над вухом їй воєнком.— Не хвилюйтесь.

Сусіди його мовби знічев'я стали розпитувати Вутаньку, звідки вона, з якого повіту та які настрої у них на селі. Незабаром заговорили між собою про завтрашній з'їзд, про якісь бої, що нібито мають розгорітись на ньому.

— Буде, буде декому жарко,— гудів бас із кутка ложі.— Тріщатимуть чуби!

— Ви на з'їзді збираєтесь виступати? — ласкавим голосом звернувся воєнком до Вутаньки.

— Хіба там без мене не буде кому? — посміхнулась вона в темряві.

— Бути-то буде, а ви? — втрутився в розмову котрийсь із-за спини.— Це з'їзд особливий. Тут кожен мусить свою позицію виявити. По суті всенародне опитування йде.

— Щира українка, справжня дочка народу,— заохотливо промовив Левченко, нахилившись їй до плеча.— Уявляєте, як ваше слово тут пролунало б!

Вутаньці лестило, що її умовляють.

— Ну про що ж би я могла?

— Як то про що? — здивувався той же бас.— Доля України зараз вирішується на століття вперед! Який зробимо крок, від цього залежить майбутнє наше і наших з вами дітей!

— Ні, вам неодмінно, неодмінно треба виступити,— розважливо додає котрийсь з іншого боку.— Свідома українка, просвітянка, в народних хорах співаєте... Просто не віриться, що такі речі вас не хвилюють.

Вутанька, все більше насторожуючись, прислухалася до їхніх розмов, до їхніх умовлянь. Якісь натяки, якісь не зовсім зрозумілі докори. Доля України її, мовляв, не хвилює. З чого беруть? Хвилює, та й дуже! Доля України — це ж і її доля. Але що їм, оцим людям, треба від неї? Чого напосілись? Чує вже про якусь федерацію, про те, що ділитися треба усіма статками, навіть військом. «Самостійність так самостійність!» — викрикує з пітьми хтось злим неприязним голосом. Так оце вони і є самостійники?

Ще на повітовому чула про них. Бач, чого захотілося: військо червоне поділити. Данька сюди, Леоніда туди... І це в такий час, коли кругом вороги, небезпеки... Ще й її натуркують, щоб вона від імені своїх криничан вимагала цього. Відчула себе раптом серед них так, наче штовхають її кудись, де прірва, де погибель, де можна втратити все, що стало найближчим для неї, найдорожчим...

— Ну то як, товаришко? — чиясь рука ззаду лагідно торкнулась її плеча.— Адже ви, здається, мати? Коли вже не за себе, то хоча б задля будучини українських дітей...

Вутанька різко обернулася в темряву ложі:

— У вас так їх багато?

— Кого?

— Та дітей же.

Сопіння, замішання якесь.

— В мене... кгм... власне, нема, але в кого вони є...

— В кого є,— ледве стримуючи гнів, перебила Вутанька,— той сам за них поклопочеться!

— Браво, товаришко Вутанько, браво,— засміявся воєнком.— Так їх! Крийте сміло! А то, бач, розполітикувались.

В залі тим часом ставало все неспокійніше. Гули, тупотіли ногами, вимагали світла. Зрештою, таки доту-

потілись: хтось там вийшов, невидимий, на сцену і, звертаючись до публіки, оголосив, що видовище відміняється, бо струму нема і, здається, не буде.

— Що значить — не буде? — загукали з залу.— Послати на електростанцію! З'ясувати!

І знову той же вибачливо-настійливий голос зі сцени:

— Товариші, струму не буде. На електростанції... аварія.

Аварія! З гуркотнявою, з обуреним гулом люд піднявся, посунув у темряві до виходу. Чути було, як, перекриваючи всіх, лементує в натовпі баба Марина Келеберда.

— Агенти, єй же єй, агенти! Ух, іроди! Не я на них Чека!

Вутанька, під загальний шум вискочивши з ложі, теж поспішила до виходу. Воєнком, боячись загубити її в темряві, не відставав від неї ні на крок, і коли на них натискали, він, мовби захищаючи Вутаньку від штурханини, міцно пригортав її до себе.

XIV

До делегатських гуртожитків пішли через міський сад — так нібито було трохи ближче, ніж вулицею. Вечір — після тісноти та мороку приміщення — здався особливо хорошим: безмісячно, але досить видно, зрідка пролітає сніжок, тихий, пухнастий,— останні запаси вимітає із небесних своїх засіків зима.

— Ой гарно ж! — стиха вигукнула Вутанька, чуючи, як тануть сніжинки на її розпашілих щоках та віях.

Алея в саду вся притрушена білим, підмерзла, іти ковзко, і воєнком, щоб підтримувати Вутаньку, обережно взяв її під руку. В саду малолюдно: пішло попереду кілька делегатів, червоноармійський патруль діловито крокує назустріч. Порівнявшись, бійці ковзнули уважними поглядами по Вутаньці, по воєнкому. Що про них можна подумати збоку? Сільська червонощока делегатка в чобітках та квітчастій хустці, і поруч неї ставний військовий у довгій, добре пригнаній кавалерійській шинелі. Справді, хто він для неї і хто для нього вона? Ще вчора малознайомі, майже недосяжні були одне одному, а зараз... Зараз Вутаньці подобалось, що він так упадає коло неї, що ради неї він, не вагаючись,

покинув у ложі оту нав'язливу, незрозумілу свою компанію.

— Хто вони, оті ваші знайомі?

Воєнком, видно, ждав цього запитання.

— Та то ж усе наші українські ліві,— відповів ніби жартома.— Різних партій, різних течій були, але тепер на єдиній платформі з Радвладою...

— Ви теж... лівий? — спитала Вутанька зацікавлено.

Левченко посміхнувсь:

— З усіх їхніх лівих я, мабуть, найлівіший. Я з тих, які ще до злиття в III Інтернаціонал просились.

За його напівжартами, за веселістю почувалося, що в душі він чимось збентежений, чимось хвилюється, і хвилювання його мимоволі передавалось Вутаньці. З чого б це?

Тихо, тепло... Прощальний, останній уже, мабуть, перелітає сніжок. Молоденька крига похрускує під ногами: і все так ніжно, неквапливо побренькують з-під шинелі його остроги: дзінь-дзінь! дзінь-дзінь! Згадавши, скільки радощів було Василькові з дядькових острогів, Вутанька мимоволі всміхнулась на ходу. Помітивши на устах у неї задумливу усмішку, воєнком раптом зупинився:

— Про що ви думаєте?

Вутанька відповіла весело:

— Хіба нема про що?

Він озирнувся.

— Маю вам дещо сказати. Ви дозволите?

Схвильований, посуворілий, напружено ждав, що вона відповість.

— Ну кажіть.

Набравшись духу, Левченко заговорив. Заговорив так швидко, запально, що вона не все навіть і збагнула одразу. Признавався їй в тому, яке враження вона справила на нього, коли на повітовому з'їзді побачив її вперше. Приголомшений був її вродою,— яскравою, вогнистою... Всі там звертали на неї увагу: що за така красовита молодиця? Квіткою горить на весь зал! А потім, як знову побачив її — і то вже було зовсім щось незвичайне,— коли вона співала отам уночі у вагоні, співала і плакала...

— Але не тільки ваша яскрава врода, ще більше, ще дужче вразив мене сміливий ваш погляд і оця гордовита, сповнена природної гідності постава. Я сказав

собі: оце вона! Оце та свіжа весняна квітка, якими так буйно розпускається нині наша довгождана українська весна! Живим втіленням національного пробудження малювались і малюєтесь ви мені. Скажіть, невже я не мав права так думати про вас?

Вутанька не знала, що йому сказати на це, хотіла і якось уже не могла спинити його щиру, бурхливу мову, що так бентежила, й хвилювала, і, проникаючи в саму душу, торкалася там у ній чогось ще дівочого, найніжнішого.

— Вас дивує, до чого я все це веду? Так знайте,— він вхопив її за руки,— я кохаю вас! Кохаю нестямно! І ви самі винні! Отой ваш спів, оте божественне бельканто... І це тут, це в нас... Ви своєю красою, здатністю чарувати справді приворожили, знетямили мене!

Він потягся до неї, щоб обійняти, але Вутанька, відхилившись, різким рухом відштовхнула його від себе.

— Оце так? — воєнком зблід, зовсім, видно, цього не чекаючи.— Ну женіть тоді! Ганьбіть! Робіть, що хочете! — Голос його бринів глибокою образою.— Накажіть, і я сам...— рука його шарпнулася до кобури,— сам пущу собі кулю в лоб!

Вутанька перехопила його руку:

— Не дурійте.

Було в ньому, в його смертельній блідості цієї миті щось страшне, як у тих, що носять в собі падучу. Від такого справді можна ждати всякого божевілля. І вже з іншим, з сестринським, почуттям звернулась Вутанька до нього, сама підхопила його, як хворого, під руку:

— Ходімте. І не треба більше про це. Я ж заміжня. В мене дитина, чоловік. А вам — вам ще не одна стрінеться на путі...

Вони пішли далі. Левченко ображено мовчав. Вутанька теж не знала, про що з ним зараз говорити.

Так підійшли й до гуртожитків.

На вулицях ще всюди стояв гомін: верталися з видовища делегати. Проходили групою жінки, і чути було між ними знайомий голос баби Келеберди, вона все ще голосно бідкалась за отим конем, що, як людина, плакав над могилою великими конячими слізьми.

При виході з саду Вутанька залишила воєнкома і з чуттям якоїсь полегкості поспішила через вулицю до своїх.

Влаштовуватись делегатам на сон довелося в темряві: місто тієї ночі так і не дочекалося світла.

XV

З'їзд відкрився о десятій ранку в приміщенні міського театру. Холодно було, нетоплено, і делегати, що переповнювали партер, сиділи, не роздягаючись, зігріваючи приміщення своїм власним диханням.

Вутаньці випало місце в середніх рядах, недалеко від трибуни. Поруч неї з одного боку пощипував борідку Цимбал, а з другого знову був... воєнком. Після вчорашньої розмови Вутанька вважала, що він, можливо, й не привітається, а він вранці зустрів її такою дружньою обеззброюючою усмішкою, наче між ними нічого й не сталося. Сидів тепер і невимушено пояснював, хто та хто займає місця за столом президії. Військовий в окулярах — то представник Всеукраїнського ревкому, сива жінка біля нього — то відома політкаторжанка, біля неї в гімнастерці — секретар губкому більшовиків, а в другім ряду...

— Ну того ж ви знаєте?

Того Вутанька справді знала: одутлуватий, з мішками під очима, той самий, що вчора для неї поступився місцем у ложі. Тільки вчора був у пальті з хутряним коміром, а це вже в шкірянці.

— Хто він?

— То ж товариш Ганжа-Ганженко з Губнаросвіти.

— Найгорлатіший з усіх сепаратистів,— неприязно додав хтось іззаду, доповнюючи характеристику.

Вутанька обернулась: молоді робітники у піджаках, серед них всміхається кременчуцька жіночка, її знайома. Спитати б, хто такі сепаратисти...

В цей час по залу пройшов шелест, настала тиша: на трибуні вже стояв доповідач — високий худорлявий мужчина в темній косоворотці й з якимись ненаситними, ніби голодними очима.

Скоро Вутанька, забувши про воєнкома, про сусідів, застигла в напруженій увазі. Далеко не втішну картину малював доповідач. Суворий рік! Щоправда, величезною напругою сил революції денікінську грабармію з її англійськими інструкторами відкинуто до моря, довгождану передишку завойовано, але заспокоюватись не час. Труднощі відбудови, і зокрема продовольчий фронт, продовжують дорівнюватись військовому фронту. Холод і голод. Руїни, спустошення — куди не

глянь. Затоплено шахти Донецького басейну, поруйновано залізниці...

Задумавшись, знов і знов перечитувала Вутанька ленінські слова, що паленіли в глибині сцени на червоному полотнищі: «Великоруським і українським робітникам обов'язково потрібен тісний військовий і господарський союз, інакше Антанта роздушить нас поодинці...» Знала, що це з листа Леніна до трудящих України в зв'язку з перемогою над Денікіним.

А доповідач, розійшовшись, уже суворо, доскіпливо запитував з трибуни:

— Чому Україна? Чому саме вона так розпалює апетити імперіалістів? По-перше, їм хотілось би прибрати до рук величезні природні наші багатства, звести нас з вами до становища своїх колоніальних рабів, по-друге — і це, може, найголовніше,— вони хотіли б перетворити Україну в плацдарм боротьби проти Радянської Росії. Нещодавно прем'єр-міністр Франції Клемансо цілком відверто заявив, що з захопленням України більшовики будуть позбавлені хліба й вугілля, і Радянська влада неминуче впаде...

— Це ж той самий Клемансо,— штовхнувши Вутаньку, промовив Цимбал таким тоном, наче десь уже мав із ним справу.— Отакі там добродійники...

— Питання про нашу єдність з Росією зараз набуває нової гостроти,— вів далі доповідач.— У зв'язку з підготовкою IV Всеукраїнського з'їзду Рад ми, більшовики, ставимо питання на широке, відкрите, всенародне обговорення, твердо сподіваючись, що, всупереч підступам розгромлених націоналістичних партій, трудящі України зуміють зробити правильний вибір...

— Так що вибирайте, чуєте? — нахилившись до Вутаньки, довірливо шепнув воєнком.— Хай уже до мене, але ж до України серце ваше, я гадаю, байдужим не зостанеться?

Доповідач під оплески залу сходив з трибуни.

Оголосили перерву.

Під час перерви Вутанька зустрілася у вестибюлі з кременчуцькою робітницею. Розговорились про се, про те.

— Ви не знаєте, хто такі сепаратисти? — мовби ненароком запитала її Вутанька.

— Чому не знаю: не раз доводилось показувати їм дорогу з нашої фабрики. Вони вже й тут воду каламу-

тять. Отаманщину відстоюють, Червону Армію ладні б поділити. На словах аж надто ліві, а на ділі з махновцями заодно.

— Всіх собак тепер на нас вішають,— сердито кинув котрийсь із гурту чоловіків, що закурювали поблизу.— Для всіх одна лайка: сепаратисти!

Кременчуцька, з підозрою глянувши на курців, взяла Вутаньку під руку, відійшла з нею вбік.

— А чому це вас зацікавило, товаришко Яресько?

— Та так,— почервоніла Вутанька.— Хочеться ж розібратись...

Вони вже повертались до залу, коли Вутаньку несподівано догнав Цимбал. Вигляд у нього був якийсь по-цапиному задерикуватий, гоноровитий.

— Вгадай, Вутанько, де був?

— Скажете.

— В конвенті засідав!

— Що це воно за конверт?

— Не конверт, а конвент! Це таке, брат Вутанько, що ого! Туди тільки наймудріших кличуть...

— Зажили ви, дядьку, шани,— засміялася Вутанька.— Для чого ж вони вас збирали?

— Е, це мовчок. Потерпи, почуєш...— І пошепки:— Бій готується, чуєш? Так що не дрімай, пряди вухом туди й сюди.

Воєнком з'явився, коли засідання вже почалось. Мовчки сів біля Вутаньки, похмурий, чимось знервований.

Вутанька не стала його чіпати.

— Дядьку Несторе,— торкнула рукою Цимбала,— ота жінка, що за столом... нікого вам не нагадує?

Цимбал, випроставшись, став уважно розглядати з відстані жінку: бліде, змучене обличчя, скромна сива зачіска, шия обкинута темним шарфом.

— Не пригадую щось. Тільки й того, що ми з нею разом в Сімеон-конвенті засідали.

— А пам'ятаєте вчительку в Каховці, що ви її від стражників на пристані відбороняли?

— Правдистку? Ще б пак: за неї мені тоді дошкою по плечах попало.

— Ось пригляньтесь: ніби на неї схожа.

Цимбал примружився, як від сонця в степу.

— Навряд, щоб вона. Хоча в житті тепер всього можна ждати. Ми ось хіба думали з тобою, коли по

Таврії поневірялись, що прийде час — будемо в конвентах засідати?

Почалися виступи делегатів з місць. Один за одним підіймалися на трибуну, рішучі, горлаті, забіякуваті, здебільшого у фронтових ще шинелях, і, доповівши про нелегке становище на місцях, про те, як саботує глитайня продрозверстку, тут же грізно клялися, що твердою рукою молота і плуга візьмуть саботажників за горло, ну, а щодо тих, хто спробує порушити бойовий революційний союз України й Росії, то такі — начувайтеся!

Вутанька помічала, як дедалі нижчим стає між тими, що на сцені, Ганжа-Ганженко, все частіше, нахилившись, про щось перемовляється в другім ряду з сусідом. Уже виступили Золотоноша, Миргород, Гадяч, Лубни... Зараз з трибуни саме промовляв, посилаючи нахвалки світовій буржуазії, дзвінкоголосий, зовсім юний червоноармієць — представник Полтавського гарнізону.

— Молодця,— прихвалив Цимбал, звертаючись до Вутаньки.— Ба, як чеше! Ось так би і від нашого повіту.

— А хто ж буде від нас? — поцікавилась вона.

— Збирався Сергієнко, вакулівський, та застудився, зовсім захрип, тільки шавкотить.

— О, йому личило б: бойовик, Зимній з пітерцями штурмував.

— Вутанько, а чому б, скажімо, не тобі, га?

— Ви таке й скажете!

— Єй же єй, га? Ми там уже й між собою прикинули, що добре було б виступити тобі, жінці, за всіх за нас слово сказати.

— Ось перестаньте, дядьку!

— А ти подумай, подумай...

— Чуєте? — раптом рвучко нахилився до Вутаньки воєнком.— Ганжу-Ганженка оголосили!

І, зціпивши зуби, він азартно, наче сперечердя, став бити в долоні.

Ганжа-Ганженко неквапом, з почуттям самоповаги вийшов на трибуну, пригладив рукою свою лобату, наголо вибриту голову. Серед цілковитої тиші, що раптом залягла, голос його пролунав упевнено, гучно. Спершу розповів, як відроджується життя по школах після денікінщини, як пориваються діти до науки, до світла. Потім якось непомітно перебрався на інше, на декрети, на діяльність Всеукраїнського ревкому...

Вутанька слухала: так гладенько, так складно все в нього виходило. Тільки де ж оте, що він їй учора натуркував? Наче переродився за ніч чоловік, наче зовсім інший хтось промовляє з трибуни. А в залі всі слухають, не перебиваючи, і її вже навіть острах бере, що ніхто його тут не розгадає, всіх він задурманить своїми облудними речами. Хотілося встати, крикнути на весь зал: «Не вірте! Не слухайте! Не те в нього на думці!»

— Одначе тепер, коли Україна стає до мирного будування,— лунало з трибуни,— нам саме на часі підійти до справи інакше. Позаяк мова йде про союз із сусідами, ми не можемо не поставити перед собою питання: де гарантії, що союз наш буде справді рівноправним і справді вільним? Слова? Слова — це не гарантії! Різні прийшлі дядьки своїм грубим декретуванням на Вкраїні хіба не сіють у наших душах законні сумніви?

Промовець, примовкнувши на мить, стежив, яке це справить враження на делегатів; в цей час, наче у відповідь йому, десь з глибини амфітеатру — спокійний, насмішкуватий голос:

— Отже: «Геть, кацапи, з наших українських тюрем»? Так, чи що?

Весь зал вибухнув реготом.

Промовця, одначе, це не збило з пантелику. Переждавши, доки знов настане тиша, він далі вів мову про те, що навіть кращі декрети, вироблені для одного народу, можуть виявитись неприйнятними для іншого.

— Інакше кажучи, ленінські декрети для України не підходять? — неголосно, але так, що чути було всьому залові, промовив з президії секретар губкому.

— Ви не зовсім вірно мене тлумачите, товаришу. Я кажу про те, що на терені України...

І тут весь зал раптом завирував:

— Годі! Чули! Геть! — неслося з усіх кінців.— Старі пісні. Петлюрівські!

Промовець, втягши голову в плечі, спідлоба поглядав у вируючий зал, терпляче перечікував, доки вгамуються. Але зал не вгамовувався. Несамовито гупотіли, свистіли, кричали — шум обструкції бурхав уже під саму трибуну:

— Ге-еть!!!

Ганжа-Ганженко все ще стояв на трибуні, роздратовано насупившись, вчепившись в трибуну обома руками.

Вутанька теж щось кричала, тупотіла ногами, не могла спокійно дивитись на нього. Хіба йому ще не зрозуміло, жде, щоб сказали ясніше? Чого він жде?

Щось ніби не її силою звело, підняло Вутаньку з місця.

Воєнком стривожено скинув на неї очима:

«Ви куди?»

Баба Марина, що сиділа через ряд попереду, теж обернулась, і очі їй полізли рогом від здивування: «Куди ти, молодице? Що ти надумала?»

А вона, не відповідаючи, вибралась з ряду і, на ходу поправляючи хустку, швидко, з рішучим палаючим обличчям попрямувала до трибуни.

Ішла, мов по струні. Зал здивовано прищух, застиг, і вже чути було, як дрібно поцокують по паркету її, Вутаньчині, чобітки. Ганжа-Ганженко, не в силі, видно, зрушитись з місця, поглипував на неї з трибуни важким од ненависті поглядом, ніби відчув наближення невідворотного, найнебезпечнішого ворога. Вже коли вона зовсім наблизилась до трибуни, він таки збагнув нарешті, що становище його безнадійне. Сяк-так зібрав свої папери і, горбляючись, повернувся до залу спиною, побрів кудись за сцену.

Вутанька піднялась на трибуну. Доки йшла, голова їй туманіла, все здавалося хистким, а тут, коли стала на трибуні й випросталась, одразу відчула себе певніше. Ніби на високій горі опинилась. Море людей перед нею, ніби всю Україну раптом побачила звідси. Свої, свої! Он здивовано задер цапину свою бороду Цимбал, проплив-ло розчервоніле обличчя баби Марини, кременчуцької жінки і ще якихось жінок та червоноармійців, що дивляться просто на неї, мовби заохочують: говори, говори!

Жінка з-за столу, усміхаючись, щось питає Вутаньку, а вона ніяк не второпає — що саме... Ага, прізвище.

— Вустя... Вустя Яресько із Криничок.

І вже оголошують голосно, мов на весь світ:

— Слово має товаришка Вустя Яресько із села Кринички!

Тихо-тихо стало. Зал напружено жде її, Вустиного, слова. Що вона скаже їм, усім оцим делегатам та делегаткам, як передасть те, що їй зібралось на серці і що, так несподівано піднявши з рядів, вивело її на трибуну?

— Не думала брати сьогодні слова,— схвильовано почала Вутанька.— І не брала б, якби не оцей, що зараз тут виступав. Боялася, що заб'є він вам памороки, спроста й не розгадаєте його...

— Голосніше! — пролунало десь із ярусів, і Вутанька, підбадьорена, зібравшись з духом, вже задзвеніла на весь зал, як дзвіночок.

— Надивилися ми вже їх — то в шликах, то в башликах приходили, а це вже в новій виступають одежі. Міняють личини, братовбивчу ворожнечу між нами посіяти хочуть... Думають, темні, згарячу не розберемось — де згуба, а де порятунок. Скажу про себе. Було сама я ходила манівцями, було, що й у хорі їхньому співала під їхній петлюрівський камертон. Сором палить тепер, як згадаю. Не одна я була такою, на радощах могла й не второпати, про яку Україну пісня! — Передихнула, помовчала якусь мить, збираючись з думками.— Вірно казав тут товариш доповідач, що як за ними піти, то не минути нам невільницького життя або, як ще кажуть — рабства капіталу. А що таке рабство капіталу, по собі добре знаю, бо в минулому батрачка я, таврійська заробітчанка. Ватагами набирали нас свої ж отакі земляки у Каховці, гоном гнали в степи, завдаючи в неволю фальцфейнам. І ніхто тоді з землячків і не соромився, що сестер своїх, українок, в неволю жене. Якби не революція, то й коси посивіли б на каторгах, на чужих токовищах. І тепер ось, коли нарешті розправляємо крила, знову повертати на старе? Силу свою поділяти, рідне червоне військо порвати на шматки, щоб вороги передушили нас поодинці?! Ні, разом досі були, разом і далі будемо — як Ленін нас вчить... А Україна, що все її тут поминають... то Україну, може, більше любимо за всіх отих балакунів, бо як же можна рідної матері не любити? З нашою любов'ю, під нашою обороною живе вона й житиме во віки віків!

Вже не почувалося ні скованості, ні розгубленості. Все пережите, передумане вогнем горіло в ній, рвалось назовні. Напружений зал не зводив з неї очей. Всю свою правду, певно, вирішила висловити молодиця. Стоїть край трибуни, розшаріла, випростана, високочола, не помічаючи в хвилюванні, як хустка поволі повзе, сповзає їй на шию, відкриваючи клубок тугих, блискучих кіс.

— Зливаємо свої серця з серцями героїв Червоної Армії для остаточної перемоги над ворогом! Допоможемо усім, що в нас є, ні хліба, нічого не утаїмо, бо нам, як і російським жінкам та матерям, дорога наша воля, дорогі наші діти, брати й чоловіки!

Коли під шал оплесків сходила Вутанька — сяюча, розпашіла — з трибуни, сива жінка з президії, схопившись, радісно ступила їй назустріч, по-жіночому гаряче обняла:

— Спасибо вам... сердечное спасибо от русских матерей. Мы всегда будем дорожить дружбой с вами... Мы будем уважать вас!

Легко, мов на крилах, ішла поміж рядами Вутанька, повертаючись на своє місце.

— Добре, добре сказала,— вдоволено відзначив Цимбал, коли вона, ще вся охоплена гарячим хвилюванням, сіла біля нього.— Аж той не витримав...

Тільки тепер Вутанька помітила, що місце, де сидів воєнком, пусте.

— Не всидів,— посміхнувся Цимбал.— Спершу слухав, а потім десь як ногу вломив.

Не було воєнкома ні до перерви, ні після перерви. Так до самого кінця з'їзду Вутанька більше й не бачила його.

XVI

— Може, добродій Левченко має щось сказати?

— Ні, я послухаю.

Він слухає. Третя година ночі, а він все ще мусить слухати їхні теревені. Базіки. Балакуни. Пробазікали Україну! Замість того, щоб із самого початку створювати міцну, добре законспіровану військову організацію, на язики понадіялись, язиками все хотіли відвоювати. Ну за те ж і мають. «Поразка, поразка»,— чує кругом. А яка в чорта поразка? Провал, розгром! Ті, на кого розраховували, затюкали, вигнали їх, і вони мусять тепер ось, як хлопчиська, виправдуватись перед щойно прибулим із Києва представником підпільного центру, так званого ЦУПКому [1].

[1] Центральний український повстанський комітет — керівний петлюрівський центр, що очолив підготовку націоналістичних повстань перед наступом білополяків у 1920 р.

Нарада відбувається на квартирі в одного з колишніх викладачів Полтавської гімназії, в його кабінеті, що пишніє в оздобі української старовини. Господар квартири, огрядний дядюга з перев'язаною, набряклою од бешихи щокою, сам розносить гостям чай з дрібками сахарину на блюдечках. В кабінеті — сиво від цигаркового диму, ні на мить не стихає ледве стримуваний гул роздратованих голосів.

Левченко, не беручи участі в розмові, сидить осторонь у кутку і, пірнувши в розлогий шкіряний фотель, стежить, як гарячково жестикулюють тіні на стінках. Над канапою, на завішеній килимом стіні, тьмаво поблискує старовинна козацька пищаль. Непогана була зброя як для свого часу. А ви, панове добродії, сьогодні чи не з такою пищаллю збираєтесь на ворога стати? Чи не з такою застарілою духовною зброєю сподіваєтесь виграти історичний бій за Україну? Недаром же вас б'ють. Не перший уже терпите розгром. І як вдуматись,— то від кого, від кого?

Розшаріла, збуджена Вутанька на трибуні — до неї вертається думкою знов і знов. Як вона говорила, палаючи вся і кожним словом б'ючи, стьобаючи його в обличчя. Що більше розкривалася з трибуни перед людьми, то дальшою ставала для нього самого, недосяжною, непідвладною йому. Де і в чому він схибив, що не міг заволодіти її серцем? Адже правда на його боці, на його?

Біля столу київський цупкомівець — жовчний, присадкуватий, в мишастому френчі крем'язень з галицькою вимовою, ганьбить, розносить Ганжу-Ганженка. Не сконтактувались з рядовими делегатами, не зуміли повести за собою з'їзд. А як було зуміти?

Ганжі, зрештою, видно, таки урвався терпець.

— Годі! — стукнув кулаком по столу.— Досить з мене ваших нотацій! Треба бути залізною людиною, щоб мовчки зносити всі образи, яких завдає мені центр! Ми тут погані, а чим ви там, у Києві, кращі? Чим ви ощасливили Україну, будучи при владі? Гризнею та чварами? Більшовики обіцянок не жаліють, засипали народ обіцянками, а ви? Землі побоялися дати? Трудовим конгресом нагодували селян? Оце ж він вам боком тепер вилазить, ваш конгрес!

Зайшла мова про неї, про Вутаньку.

— Красовита молодиця,— почав худорбастий ліво-

есерівець — інженер з електростанції.— Зверху справжня україна, та в душі, на жаль, комісарка виявилась.

За ним, за лівоесерівцем, навперебій зацьвірінькали і двоє гімназистів, теж учасники наради.

— Темна... обдурена... Недарма ж комісари таких в наложниці собі беруть.

— Комісарська хвойда!

— Ви! Жовтороті! — несподівано подав голос Левченко.— Та як ви смієте про неї?

Задихаючись від обурення, він схопився з місця, і рука його інстинктивно потяглася до кобури.

— Даруйте, даруйте,— забелькотіли з переляку гімназисти.— Ми не знали...

— То знайте: надалі за одне таке слово про неї... кулі не пожалію!

— Ну що ви, добродію Левченко...

Хазяїн, і Ганжа, і навіть цупкомівець кинулись заспокоювати його.

— Молоді, недосвідчені... Ви вже їм даруйте.

— Добродія Левченка ми маємо всіляко оберігати,— звертаючись до присутніх, тоном наказу заговорив представник ЦУПКому.— Левченко — то є людина діла. На нього не мусить впасти найменша тінь більшовицької підозри. Центр покладає на добродія Левченка особливі сподівання в організації нашого руху...

— А зброя? — похмуро запитав Левченко у галичанина.

— Зброя буде, ласкаво прошу. А поки що — рожни, надійні селянські рожни. На них теж можна комунію підняти.

— Крім рожнів та крім оцих ваших пищалей,— Левченко кивнув на стіну,— мені ще сучасна — англійська, французька — зброя потрібна.

— Буде! Головний отаман зараз саме з цього приводу з Ватіканом трактує. Ми їм — кардинальський престол на Україні, а вони за це нас обіцяють завалити зброєю.

— Папського кардинала на Україну? — стривожився раптом хазяїн, однією рукою підтримуючи бешиху, а другою прибираючи склянки.— Ох, нелегко буде полтавців покатоличити. Уперті натури!

Йому нічого не відповіли.

Розходились по одному, дотримуючись всіх правил конспірації.

Ночувати Левченко мав іти в район вокзалу, до інших своїх знайомих. Вийшовши, сторожко пробирався в темряві, прилипаючи до стін, міцно стискаючи в руці заряджений браунінг. Вистрілить по патрулю, не вагаючись, якщо стануть затримувати. А що, якби раптом зустрілась.. вона? Як би тоді він повівся? Не знає. Мабуть, вистрілив би й по ній.

XVII

Виїжджали з Криничок по добрій санній дорозі, а повернулись уже по весняному бездоріжжю: вода підступала з-під снігу, поналивало балки, ледве прохопились додому. Вдома все відтає, оживає, і Данько з Васильком, зачувши весну, повилазили з хати на сонечко, прокопують попід повіткою рівчаки для перших молодих струмків.

Наче вік була з ними в розлуці Вутанька — самий вигляд сина її сп'янив: мале, радісне, підбігло, плутаючись у бабиному лахмітті, тріпотливо припало до колін:

— Мамо! Мамо! А в нас хтось був!

Засміялась, пригортаючи малого:

— Хто ж у вас був?

— А вгадайте!

Хлоп'я по-змовницьки повело очатами в бік дядька. Данько з-під шапки посміхався осторонь, зіпершись на лопату, як дід.

— Гість тут один виглядав тебе, Вутанько.

Вона аж кинулась:

— Який?!

— Татко був,— у захваті випалив Василько.— Татко наш... Комісар!

Вутанька обмерла: не знала в першу мить — радіти чи плакати. Був... Був — і не застав! Був — і не побачились! «Це за гріх мені, за гріх,— прокричало в серці,— за Полтаву, за ніч у поїзді, за того баламутника воєнкома. Але ж не було гріха, не було, не було!»

Все кричало в ній протестом, і жалем, і розпачем. Стояла в болісному занімінні, дивилась, як дно щойно прорубаного рівчака із сивого поволі стає темним, відтає — струмок ледь-ледь пробирається по сивій накришеній кризі, а десь за спиною вже цівкнула птиця веснянка, і наче здалеку чути Вутаньці з брато-

вих уст слова про нього, про Леоніда. З новим бронепоїздом проходив через станцію, зупинка була в них там по якомусь ремонту, чи що, і він, скориставшись цим, заскочив у Кринички побачитись з нею та з сином.

До пекучого щему, до сліз боляче було їй слухати це. Ішов, спішив, сподівався, що вона тут зустріне його, ластівкою кинеться йому в довгождані обійми, а натомість... Де він у цю мить? За балками, залитими водою, за весняними дальніми бродами... Був ось тут ще три дні тому, дихав оцим вишневим повітрям, а коли-то вона знову його діждеться? Весна плющить, струмки клекочуть, садок стоїть у весняній прозорості...

Налетіли табунцем якісь пташки-червоногрудки — снігурі не снігурі — і разом сіли на вишню, виставивши до сонця свої повні, яскраво оперені груди. Наче спілі яблука-обагряночки враз запалахкотіли на голому гіллі! Що за дивні червоногрудки такі, з якого краю налетіли?

Сіли, скрасивши собою весь садок, обернулись всі дзьобиками до сонця і, попробувавши голоси, враз... заспівали! Самої пташки майже не видно було, маленька, сіренька, вона майже зникала за випуклим рум'янцем власних грудей, живих, по вінця налитих, переповнених піснею. Співали сонцеві, співали весні, співали розхвильованій до сліз Вутаньці. «Був! був! був!» — вчувалось їй у їхніх радісних, заливистих голосах. Чи не від нього? Може, він десь із дороги послав їй сюди прощальний привіт з весняними цими червоногрудками?

Поніжились на сонечку, поспівали — знялись, полетіли.

Туга здавила серце Вутаньці.

Взяла сина за руку і з почуттям втрати, гіркоти й розраненості рушила до хати.

Зайшли в хату, і в хаті, де гостював Леонід, ще мовби витав його подих, ще мовби чулись його кроки, танув по кутках його сміх.

— А де ж мама, Даньку?

— Мамі земля спати не дає.— Брат посміхнувся.— Побігла коня домовляти на весну.

Вутанька неспокійно роззиралась по хаті. Стократ ріднішою стала хата від того, що недавно приймала його, живим докором озивалися речі, до яких він

торкався. Ось там він сидів, ось тут він ходив, он з того відра, може, води напився...

— Який же він? Василько, ну розкажи,— затрясла вона сина,— який же він, татко наш?

— Хороший татко... На руки мене брав. А на поясі в нього наган отакенний!

Ловила кожне слово про нього та все уявляла, як би це було, будь вона тут під час його відвідин. Здається, йдучи на перше побачення з ним там, у Таврійськім їхнім степу, не ждала так спрагло гарячих його обіймів, як зараз.

Невдовзі прибігла й мати. З кошиком у руці, схвильована, забродженa, десь, видно, балку убрід перебродила.

— Де це ви так забродились, мамо?

— У полі ж була,— добувши з кошика наповнене мокрою весняною землею горнятко, вона обережно поставила його на стіл.— Набрала оце землиці на пробу, розсаду посію на баклажани. Чуєте, як пахне?

По-весняному прісно, бражливо запахло в хаті свіжим розбухлим чорноземом. Данько взяв із горнятка відталу грудку і, розглядаючи, поволі став м'яти, розминати її в пальцях. Мати не в силі була приховати своєї радості.

— Побігла, думала, одна я така, а там уже й Кравчиха руками сніг розгрібає, додивляється, чи ніхто її землю не вкрав! — засміялась вона, приніяковівши, як дівчина.

Переставивши горнятко на вікно, на сонце, раптом з тривогою поглянула на Вутаньку:

— А ти чого, дочко, така? — Тільки тепер вона помітила, що Вутанька стоїть біля вікна мовби сама не своя, задивившись кудись — на шлях, за річку. Розцвілась, розпаленіла з дороги, мов калина, а на віях... сльози бринять! — Чи в тебе там, у Полтаві, незлагода яка?

— Та ні, все добре.

Данько обернувся до сестри:

— Це правда, що ти там і з трибуни промовляла?

— Правда.

Василько, ставши на лаву, підліз матері головою під руку:

— А що це воно — трибуна? Яке воно?

— Високе таке, синку.— Вутанька пригорнула сина.

— Як говтвянська гора?

— Вище. Як вийдеш, як станеш... всю Україну видно.

— І про що ж ти там промовляла, дочко? Про землю не забула сказати?

— Не забула й про землю... Про все сказала, що на душу лягло.

— А Леонід тут поповиглядав тебе з Васильком... І шкодував дуже, що так вийшло, і радувався за тебе.

Василько, стоячи на лаві, в дитячому чистому подиві позирав на матір, не розуміючи, що їй болить, чому великі сяючі сльози, раптом бризнувши в неї з очей, повільно котяться й котяться двома струмочками по розпашілих щоках.

— Мамо... мамо... чого ви? — заговорило хлоп'я стривожено.

— Не зважай, це я так,— плачучи, засміялась Вутанька і міцно пригорнула сина до себе, осипаючи його спраглими гарячими поцілунками.

XVIII

Швидко одужував Данько в затишному домашньому лазареті. Мати натішитись не могла: на очах оживає син! Став і до людей говіркіший, і до неї привітніший. А перші дні слово від нього, було, рідко почуєш, в рідній хаті, а тримався наче не свій, наче постоялець. Годинами лежав мовчазний, заглиблений в себе, навіть для матері малодоступний. Найбільше тривожило матір, що часто задумується. Сяде біля вікна, стрижений, маслакуватий, довгов'язий після хвороби, упнеться поглядом в шибку, і видно, що думки його вже далеко літають від материної хати, може, знову в степах, може, знову десь із своїм суворим полком.

Святом став для матері той день, коли, повернувшись якось з відрами від річки, зненацька почула, як у хаті хтось стиха наспівує, гуде. Аж сама собі не повірила — чи не вчулося їй?

Одначе сумніву бути не могло: він! Кому ж, як не синові, належав оцей по-юнацькому чистий, задумливий тенорок:

Они ехали молча в ночной тишине
По широкой украинской степи...

Щоб не сполохати співака, стала, принишкла у сінях, схвильовано слухаючи, як озивається він піснею до життя, до своїх далеких товаришів.

З цієї хвилини, безмірно радіючи швидкому синовому одужанню, вже не могла звільнитись і від щемливої, дедалі наростаючої тривоги: віщувало серце, що як тільки зміцніють синові крила,— не втримати його в хаті, знову гайне по світах. Що ж тоді зостанеться їй?

Все життєве багатство її, вся радість у них — у дітях. Двох ще маленькими поховала, троє ж, наперекір злидням та кашлюкам, зосталися жити. Старшою — Мокриною — мати могла не дуже тепер клопотатися. Та вже сама собі господиня, до того ж на стороні живе, тільки й побачиш, як прийде у церкву або до зборні. З чоловіком Мокрина зійшлася вдачею, попався роботящий, сумирний, не забіякуватий та, на щастя, ще з грижею — й на війну не взяли: всі роки лісникує та дьоготь жене, хоч це й заборонено. Звили собі гніздо за річкою, в лісовому безлюдді і, хоч діти обсіли рясно, проте живуть не гірше за інших.

А ці двоє, Данько та Вутанька,— в кого вони і вдалися! Батько, якби встав, то, звісно, тільки б порадувався, побачивши, які повиростали буйні обоє, голосисті та непосидющі, а матері через їхні невгамовні вдачі душа ніколи не буває на місці. Скільки сліз пролила потаємці ночами, коли Вутанька повернулася з Таврії ні дівчиною, ні вдовою.

Багачі своїми поглумками проходу не давали:

— Діждалась? Ждала мати червінців таврійських торбу, а дочка натомість байстря в пелені принесла!

Ще більше перетліла серцем за Данька, доки він там десь з ворогом бився. Всі оті петлюри та царські генерали, всі оті чужоземці, про яких вона не раз чула на сходках, здавалось, ішли всією своєю силою саме на нього, на її сина, намагаючись будь-що вкоротити віку хлопцеві, в молодості погубити його своїми страшними дредноутами та аеропланами. Лише після того, як розшукала його ледь живого в лазареті та забрала звідти додому, відчула, що тепер має все: має землю в полі, має сина в хаті.

Навіть коли був малим, не осипала Данька ласками так, як оце нині. Ночами прислухалась до кожного його подиху, в усіх сил небесних вимолювала йому снаги та

одужання! Коли діждалася в хаті молока, стала щедро, незважаючи на святий піст, відпоювати сина скоромним, беручи весь гріх на себе. І гріх у міх, і спаса в торбу, аби тільки хлопець швидше набирався сил, швидше ставав на ноги!

І ось він став. Вечорами вже молодь забігає до хати, балалайка побренькує, пісні стиха пливуть...

У погожі дні Данько, напнувши на плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по господарству або, вийшовши до річки, подовгу стоїть з костуром на згірбку, уважно приглядаючись до світлої, розблислої на сонці зарічанської далечі, чутливо прислухаючись до молодих бентежливих звуків весни.

Весна наступила в цьому році могутньо, раптово. Не підкрадалася поволі, не висилала з відлигами розвідок, не задкувала перед ударами останніх летючих зав'юг. Розгорнулася враз, прорвалася, натиснула цілим фронтом! Війнули вітри з півдня, пригріло сонце, і вже одна за одною стали рушитись на очах, валитись білі укріплення зими З гуркотом падали кришталеві стріли з-під стріх, задзюркотіли, заграли на всі лади струмки по вулицях, по городах, по підгір'ю. Стала стріляти крига на річці, набухаючи прибутною водою.

За якихось кілька днів усе ожило, овіяне теплим вітром, приголублене всією щедрістю сонця з весняної висоти.

В день, коли затріщала, загула, надимаючись кригою, річка внизу, криничани з усіх кутків висипали на берег. Хоча бачили льодохід щовесни і, здавалось би, давно вже мусили звикнути, але цього дня знову ждали скресання річки, як чогось небувалого. Яресько, озброєний костуром, також стояв на березі між людьми, охоплений загальним настроєм чекання, весь у сум'ятті якихось нових надій і сподівань, немовби сьогодні мало статись тут справді щось виняткове, незвичайне.

Підійшов з групою ревкомівців Федір Андріяка, зухвало скривився до Яреська перерваною губою (це він усміхався):

— Поперла весна, кажеш?

— Поперла.

— Як розіллється, всіх бандюків нам з лісу повиганяє.

— А там — дезертирів з каховських плавнів.

— То це, думаєш, і все? В Криму, брат, ще зосталось

гадів на розвід. Денікіна, ч-чортяку, скрутили, натомість Антанта Врангеля вже відгодовує своїми пишними грудьми. Кажуть, нібито в Севастополі на руках його зараз носять, ч-чортову куклу!

Яресько пригадав Севастополь у дні їхнього кримського буряного рейду, братання з французькими матросами, бурхливі маніфестації, пісні... Як оця весна, що так нестримно рушила трощити всюди залишки зими, так ішли вони тоді вулицями Севастополя з піснями — проти дредноутів, при стягах червоних, збратані матроси, повстанці, робітники. І щоб оцих людей та знов заярмити?

Річка тим часом робила своє. Спершу поволі, мовби знехотя, посунула крига, дедалі дужче, навальніше. І ось уже раптом затріщало все, тісними стали береги, ламались, трощилися брили, лізли одна на одну крижані плахи, здіймаючись буграми, ніби якась сила напирала на них спіднизу, обдаючи темним клекотом води. Наче якесь таїнство вершила природа, і люди, наблизившись до самого берега, схвильовано стежили, як пробиває буйна весняна оця сила собі дорогу вперед, як сунуть і сунуть по бурунливих чорториях крижані брили, відламуючись від рідних місць, з погрозливим шумом та тріском рушаючи в свою далеку весняну мандрівку.

На очах руйнувалося все: розчахувались зимові ополонки, ламались крижані - з водохрещі — хрести, зміщались, пропадали в крижаному кришиві звичні, протоптані криничанами взимку на той бік річки до лісу стежки.

Молодь розважалася. Якісь парубчаки перестрибували з крижини на крижину, з удаваним переляком галасували: «Тонемо! Гвалт! Рятуйте!»

— А он бачиш отряху? – вказав Андріяка Ярескові на річку.

Данько вже помітив, мотав собі на вус .. Дівчина на крижині! Хто ж така? Мовби змагаючись з парубчаками у сміливості та відвазі, забралася з жердиною на крижану плаху і, вправно керуючи нею, пробивається попід берегом по самісіньких чорториях. Видно було, що не сільська: в жовтих чобітках з застібками ледве не до колін, в коротенькій хутряній шубці, що туго облягла її ставну гарненьку постать. Голова відкрита, без хустки, в самих лише косах золотистих, каштано-

вих, що метлялись їй по спині, коли вона орудувала своєю гирлигою. Наблизившись до того місця, де стояв Яресько, дівчина сміливо скинула на нього оченятами і, вихопивши з води жердину, пустотливо простягла на берег:

— Хапай, служивий, бо втону!

— Такі не тонуть.

— Боїтесь? — засміялась дівчина і знов налягла на жердину, і її одразу віднесло потоком далі. Таке кирпоносе, широколице, зрідка навіть покрапане ластовинням, але... гарне! Не дівча, а одна тобі усмішка до вух!

— Чия така? — повеселівши, звернувся Яресько до Андріяки.

— Нонна, попова найменша,— пояснив Федір.— У Полтавській гімназії вчилася, романи крутила з офіцерами.

— А тепер?

— Тепер у відставку вийшла в зв'язку з розгромом денікінщини,— Федір голосно зареготав.

— О, то відчаяка! — загомоніли про Нонну дядьки.— Батюшка, той уже, бідолаха, не знає, що й робити з нею. Вродиться ж отаке: одірви та кинь.

Дівчина тим часом, порівнявшись з іншим гуртом, по-хлоп'ячому обперлася на жердину і легко, одним махом перехопилась з крижини на берег.

Невдовзі Данько забув про дивакувату попівну. Видовище могутнього криголаму заполонило його всього. Вже не криничанські, а чиїсь далекі — з верхів'їв — поламані ополонки, порвані на шмаття стежки та снігові, розкрашені буряковим квасом баби пропливали перед очима. Все, що вляглося за зиму, все, що від самої осені стояло на Пслі непорушно, тепер кришилося, ламалося під могутніми ударами весни, мовби все старе життя з обмерзлими його ополонками, з кривулястими, протоптаними до лісів стежками, з величезними крижаними хрестами, що всюди позоставалися на річці після водохрещі, з незграбними сніговими бабами, що, посірівши й осівши, так нагадували зараз Данькові скіфських кам'яних бабів із степових могил,— все це, підхоплене бурхливою силою прибутної, напираючої з верхів'їв води, тріщало, ломилось, стрімголов неслося до весняних просторів Дніпра.

Скрегіт крижаного громаддя, гул скреслої ріки будили собою все навкруги, віддавалися луною далеко по

той бік, у лісах. Набряклі, осяяні сонцем ліси теж мовби застигли в чеканні весняної повені, що незабаром залле їх, затопить суцільним радісним потопом.

Могутня картина весняного льодоходу, як хмелем, впоїла Яреська.

Всі оці пропливаючі мимо снігові, схожі на скіфських, баби, уламки стежок та ополонок, важкі крижані хрести з водохрещі,— де вони закінчать свій шлях? Дощенту потрощить їх на стрімких Дніпровських порогах, назавше розтануть десь під сонцем південних країв... На південь, до моря! Схвильованим поглядом дивився Яресько на розбурханий льодохід, на рештки розтрощеного зимового укладу, що проносились мимо, і разом з потоком молодих вод, разом з нестримним рухом весни мчали на південь і його розбентежені думи.

XIX

У севастопольському Морському соборі йшла урочиста відправа. Блідим тануним полум'ям горіли численні свічки, сяяло старовинне золото риз та кіотів, ароматний дим, пливучи з кадильниць, зависав у повітрі густою голубуватою хмарою, наскрізь просіченою в кількох місцях скісними мечами денного світла, що пробивалося знадвору через високі соборні вікна. Густі пахощі ладану мішалися з запахом свічкового чаду, оливи та перепрілих у гарячій тисняві паризьких парфумів.

Сьогодні в соборі було повно-повнісінько молільників. Колишні сенатори й колишні міністри, діячі Державної думи й могутні заводчики Півдня, генерали в орденах та сяючі брильянтами аристократки, всі вони, що після новоросійської катастрофи знайшли собі притулок тут, на останньому Араараті білої землі, зібралися цього дня ще раз помолитись за своє майбутнє, за своє воїнство, за свого молодого вождя.

Він, їхній кумир і оборонець, теж був зараз тут, на великій соборній відправі. З часу, як він зайшов, збуджені погляди знатних молільників були вже не стільки звернуті до святих, скільки до нього. Он він стоїть у простій черкесці серед блискучих своїх ад'ютантів, суворий, замкнутий, оповитий легендами витязь-джигіт карколомного білого Арарату.

Сталевий Врангель!

Ніяких відзнак на ньому, простий з вигляду воїн-солдат. Лише на грудях біля газирів темної черкески скромно поблискує платиновий хрест — нагорода, недавно вручена йому генералом Холманом від імені «його величності короля Великобританії та імператора Індії». Висока нагорода, проте ніхто з певністю не скаже, за що саме вона: чи за минуле, за бої під Царицином, чи, може, уже за майбутні перемоги, яких від нього так ждуть?

Ще недавно він був в опалі. Його, рішучого, нетерпимого до промахів ставки, Денікін одсторонив від командування, вижив з Криму, і десь у Константинополі, в цареградському вигнанні він терпляче відточував свій мстивий клинок, очікуючи слушного часу. А що час його настане, не мав сумніву.

Чим нижче падав в очах військ Денікін, тим вище підносився він, Врангель, у своєму ореолі вигнанця. Зневірене, озлоблене воєнними невдачами офіцерство, розчарувавшись у здібностях свого диктатора, складаючи на нього одного всю провину за безславний кінець походу, за ганебний новоросійський розгром, все частіше звертало свої погляди на молодого генерала-вигнанця. Зоря опальника швидко сходила над Цареградом. І, зрештою, той же Денікін, що вижив його з Криму, змушений був власною рукою підписати свій останній наказ, згідно з яким генерал-лейтенант барон Петро Врангель призначався верховним головнокомандуючим збройних сил Півдня Росії.

Ролі помінялися. Після того, як зневіреного в усьому, одряхлілого невдаху Денікіна підібрав до себе на борт британський корабель, по тому ж трапу, перекинутому на севастопольський причал, уже збігав пружною ходою джигіта новий молодий диктатор, щоб прийняти всю повноту влади на себе.

Вибухом шаленого істеричного оптимізму зустрів цареградського вигнанця білий Крим. Після страшних днів відступу, коли червона лава котилася по п'ятах, після кошмарів новоросійської та одеської панік, на смерть нажахана, вкрай здеморалізована біженська маса і товпища втомлених, завошивлених військ з появою Врангеля в Криму раптом підняли голови, заіскрились надіями, побачивши в особі енергійного молодого полководця свого єдиного рятівника, посла-

ного їм із-за моря самою долею. Цей поведе, цей поверне кожному його втрачене!

Уже першими кроками своєї діяльності Врангель показав, що офіцерські полки недаром покликали його сюди в критичний час. Залізною рукою взявся молодий вождь наводити порядок в хаосі свого величезного кримського табору. Не вагаючись, рубав голови ненависній денікінській камарильї, розгодованим тиловикам-казнокрадам, які під час походу цілими ешелонами спускали на чорний ринок армійське спорядження, викликаючи ремствування військ і погрози союзників. Дійшло ж бо до того, що англійські наглядачі, не довіряючи більше денікінським інтендантам, самі змушені були супроводжувати свої поставки безпосередньо на фронт, у бойові частини. Розклад, грабіжництво, продажність роз'їдали армію і тил. Хвороби здавались невиліковними, очманіння після розгрому — фатальним, а ось він прийшов і вдихнув у них нову силу, і, ніби чудом, з розрізнених, розшарпаних у боях частин уже стали на очах виростати першокласні бойові корпуси. За такого варто було молитись їм, вишкребкам з усієї Росії, сенаторам без сенату, губернаторам без губерній!

І різномасті, зайняті щоденно взаємною гризнею, об'єднані лише смертельною зненавистю до тих, які вимели їх сюди, на окраїну імперії, вони, зібравшись сьогодні в Морському соборі, ревно моляться разом за нього і на нього, вождя своєї ненависті і помсти. Усе тут зараз йому: і золото риз, і дим кадильниць, і тануче вогні свічок, і навіть отой невагомий косинець денного світла, що ліг на плече обранця з висоти соборного вікна.

Молодий єпископ, простягаючи руки вперед, урочисто вітає його з амвона:

— Дерзай, вождь!

А він, їхній похмурий довгов'язий вождь, стоїть з камінним замкнутим лицем, в упор пронизуючи єпископа своїми гострими очима, в яких жевріє щось вовче. Всі, хто знав Врангеля раніше, не можуть не відзначити, що зараз у Криму, прийшовши до влади, він навіть помолодшав, почувається, що весь він зараз в пориві до дії, внутрішня нервуюча енергія сповнює його всього.

— Ти переможеш,— упевнено напучує єпископ,—

бо ти Петро, що означає камінь, твердість, опора. Ти переможеш, бо сьогодні день благовіщення, що означає — надія, упования. Ти переможеш, бо всі ми станем з тобою проти каторжників та волоцюг за поругану віру, за рідну землю, за святую Русь!

Грянула півча, всі почали хреститись. Врангель, підійшовши під благословення, опустивсь на одне коліно в суворій спокійній величавості, так, як опускались колись його предки, середньовічні барони-лицарі, благословляючись у далекий хрестовий похід.

Урочиста мить! Крилаті голенькі янголята, злетівшись у світлому кармінно-синьому піднебессі купола, зі щирим дитячим зацікавленням позиркували звідти вниз на рідкісне видовище. Все їх, здавалось, тішило й веселило: і довготелесий отой колінопреклонений диктатор, і блиск генеральських еполетів, і дивне зборисько кокетливих дамських зачісок та полірованих лисин царських сановників, жадаючих влади міністрів та безпритульних губернаторів, які, мов по команді, розмашисто, старанно хрестилися, хоча добра половина з них була переконаними безбожниками.

Просто від собору автомобіль головнокомандувача помчав на вокзал. Там, чекаючи його, вже годину стояло повзводно, вишикувавшись біля вагонів, юнкерське училище, що відправлялось сьогодні на Перекоп.

Скрізь уздовж ешелону з розчинених навстіж дверей «телячих» вагонів були спущені дошки-трапи. З нетерпінням і хвилюванням чекали юнкери приїзду свого кумира, культ якого неподільно панував у їхньому середовищі. Солдат, гвардієць, він будує армію нового гвардійського типу, сміливо висуваючи обдаровану молодь, ставлячи юну доблесть вище сумнівних заслуг астматичних денікінських рептилій. При ньому хоробрі молоді прапорщики стають на чолі полків і, навпаки, ключям летять погони з розжалуваних, отупілих у своїй заскорузлості полковників, які тепер мусять, розплачуючись за минуле, з гвинтівкою — в «безпросвітних» погонах — іти в рядові. Не осуд, а навпаки, щире захоплення викликали серед юнкерів нещадні розправи молодого диктатора над денікінським охвістям, і його суворі заходи проти «п'янства, буянства, окаянства», і навіть його відоме всій армії скажене наполеонівське честолюбство. Ні, це зовсім не те, що стара руїна Антон Денікін, якому по прибутті в Англію англійський

король за вірну службу нібито пожалував титул лорда. Лорд юнкерам не потрібен, їх поведе залізний барон! Коли Врангель з'явився на пероні у своїй молодецькій білій папасі, в оточенні ад'ютантів та численних — в різномасних мундирах — представників іноземних військових місій, начальник училища, бліднучи, кинувся до нього з рапортом.

Перон блищав. Яскравий день сліпив очі. Весняні граки, порушуючи урочистість, гомінливо клекотіли над вокзалом.

Прийнявши рапорт, Врангель обернувся до юнкерів, які, затамувавши подих, пожирали свого вождя захопленими очима. Врангель по-своєму любив цю войовничу поросль донських та кубанських станиць. Безвусі захисники козацьких хуторів та дарованих царями вольностей, нашвидку вихоплені з Кавказу, з палаючої Кубані, переправлені з кавказьких берегів на військових кораблях Антанти в Крим, вони довірливо вручають нині свою долю йому, обрусілому шведові, в жилах якого тече голуба кров вікінгів. І він, вікінг двадцятого віку, поведе їх назустріч славі, звитягам, тріумфам, перед якими померкнуть подвиги його предків.

— Юнкери! — молодо пролунав його могутній голос.— Не на смерть я вас зараз посилаю, хоча твердо впевнений, що лягти кістьми за святую Русь кожен із вас вважав би для себе найвищою честю. Перш ніж підняти меч, мусимо показати Росії, хто ми такі, що ми несемо з собою. Зваживши на трагічні помилки минулих літ, я ставлю собі за мету насамперед навести зразковий порядок у районі, який займають мої війська. Буде введена сувора законність, викорінена всіляка сваволя. Я перетворю Крим у взірцеву модель, у зразкову дослідну ферму майбутнього нашого нового ладу!

При слові «ферма» юнкерам одразу уявились багаті батьківські хутори, запахло кізяковим димом покинутих станиць.

А вождь продовжував:

— Вас, синів козацтва, безперечно, хвилює питання про землю. Так-от: я вже дав наказ розробити проект нового земельного закону. Мені потрібен закон універсальний, такий, що задовольнив би всіх, щоб сама Червона Армія, яка складається переважно з селян, побачивши його переваги, переходила на наш бік.

Досі недалекоглядні наші вожді не надавали цьому значення,— Врангель нахмурився, видно, ненависна тінь Денікіна промайнула в цю мить перед ним.— Їхня незграбна програма погубила нас. А тим часом, якщо з англійськими гарматами наша армія змогла дійти до Орла, то з земельним законом — я певен — ми дійшли б до Москви!

Юнкерам, щоправда, не зовсім ясно уявлявся його новий закон, що одразу задовольняв би всіх: і багате козацтво, і маси одягнутих в червоноармійські шинелі селян, і власників величезних маєтків, що відсиджувались зараз у Криму... Але тут, на пероні, в цю мить вірилось їм, що й такий неймовірний, всеохоплюючий закон вождь їхній дасть.

— Юнкери! — Врангель рубонув рукою повітря.— Ви — надія Росії! Знаючи вашу відданість, я посилаю вас на Перекоп, я довіряю вам головну браму нашого кримського замку. Пам'ятайте: Перекоп — це не лише рубіж двох армій. Це рубіж двох світів, це той мур, об який мусить розбитися і розіб'ється хвиля червоного варварства. Одначе грім ще не грянув. Про марш до первопрестольної поки що не може бути й мови. Ждіть. Недаремно стійте на варті Перекопу. У вас ні в чому не буде нестатку: з Нью-Йорка, Марселя, Пірея та інших портів уже йдуть до нас пароплави. Я озброю вас до зубів, я одягну вас у сталь, якої наші друзі,— він глянув у бік представників іноземних місій,— не пошкодують для нас! Гартуйте в собі дух, готуйтесь, вірте. Прийде час, я кину клич, я поведу вас вперед — з мечем в руці і хрестом на серці.— Він перехрестився.— Всемогутній бог допоможе нам!

Юнкери в захваті прокричали «ура», а представники місій, збившись в коло, жваво про щось заговорили поміж собою.

XX

Ніч.

Шумить розштормоване море. Розгулялась стихія, важко б'є в береги, пробує міць суходолу.

Масивною похмурою скелею темніє палац головнокомандувача. Біля парадного входу чергує команда кулеметників з новенькими «гочкісами». Темно навкру-

ги. Лише на другому поверсі палацу ще горить в кількох вікнах світло: барон не спить.

Випроставшись у кріслі, переглядає папери. Вивчає зведення. Підписує вироки. Ось вирок колишньому начальнику слащовської контррозвідки. Врангель, насупившись, щось пригадує. Це той вішатель, кокаїніст? Через якусь там шлюху застрелив у ресторані свого ж корнета?!

Нервовим сердитим розчерком перекроює вирок: «Вішав інших — повісити і його».

Донесення авіаторів. По всій Північній Таврії натовпи з червоними прапорами ходять по степу: совдепія ділить землю. Вони вже ділять, а де ж його проект?

Сердито став перегортати папери. Взяв у руки зелену оксамитову папку в шовкових шнурках. Ось тут, у цій папці, мужицька земля! Скільки голодних на неї, скільки жадаючих... Завдяки їй приверне на свій бік мужика, підніме до зброї всі оті мужицькі контингенти, якими так необачно знехтував його попередник.

Відкинувшись у кріслі, жадібно став читати цей довгожданий проект. Але чим далі читає, тим більше хмуриться, жовна нервово ходять під сухою темною шкірою обличчя. Одне якесь місце зовсім розлютило його. Вдарив папкою об стіл, натиснув кнопку дзвоника.

На дверях з'явився черговий офіцер в англійському, як з голки, френчі — виструнчився, чекаючи розпорядження.

— Сенатора Глінку!

Клацнули каблуки.

Зоставшись сам, Врангель підвівся, забарабанив пальцями по столу. Йому нетерпеливилось, хотілося швидше вибурхнути своє обурення. Тупиці! Йолопи! Дають і з рук не пускають! Він, Врангель, у цей вирішальний час, не вагаючись, кидає на олтар маєтки своєї дружини — дочки відомого таврійського магната Іваненка, а вони? Кретини! Бестії! Ганьба Новоросійська, видно, нічого їх не навчила! Стоячи над прірвою, ризикуючи втратити Росію, вони все ще не можуть випустити з рук своїх латифундій! Розжене комісію! На гауптвахту засадить їх, хай там йому вироблять земельний закон. Мужика, «репаного лендлорда» покличе із волостей, хай хоч він навчить сенаторів складати закони!

Нечутно розчинилися двері, вкотився круглим своїм черевцем сенатор Глінка — розгублений, посірілий, руки трясуться... Державний муж!

Коли сенатор наблизився до столу, Врангель хляпнув перед ним оксамитовою папкою.

— Зволите жартувати, панове?

— Я вас не розумію, ваше превос...

— Зате я вас добре розумію! Даєте і з рук не пускаєте!

— Ваше превос...

— Мовчать! Хотів би я знати, в якій ролі ви мене уявляєте собі, панове! Чи не в ролі вождя отих поміщицьких синків, що доходили з Денікіним до паралелі свого маєтку, а потім, плюнувши на святую Русь, залишалися вдома шмагати селян?

Мов кролик на удава, дивився сенатор на роз'ярілого свого вождя. А той уже підвівся, широко закрокував по кабінету.

— Не ваші череваті аграрії, а мужики, мільйони дебелих мужиків потрібні мені для армії, яку я створюю, ви це можете втямити? І що ж ви їм пропонуєте? Чим сподіваєтесь привернути їх під мої прапори? Не те що дати, ви навіть пообіцяти боїтесь! Ні, панове, я глибоко обурений вашим недбальством і хочу, щоб ви знали це!

Сенатор нарешті зібрався з духом.

— Ваше превосходительство, дозвольте... Ми з графом Апраксіним наполягали... Але пан Налбандов виявився принциповим прихильником великого землеволодіння.

— Вигнати Налбандова. Завтра ж поповнити комісію мужиками.

— Ваше превосходительство, нема поблизу мужиків: самі татари.

— Викличте з повітів волосних старост. Три дні строку на все.

— Слухаюсь...

Взявши папку, сенатор позадкував від столу, але біля порога знов зупинився в нерішучості.

— Ваше превосходительство, ще мені хотілось би дещо уточнити...

— Уточнюйте.

— Наскільки лівішими бажали б ви бачити основні наші положення?

Врангель замислився. Роздумливо задер голову до стелі, й на всю його довготелесу постать мовби ліг карб державної величавості.

— Гм... Зрештою, я теж проти крайностей,— сказав він згодом.— Одне слово, орієнтуйтесь на щось середнє. Так, щоб — лівіше правих есерів і... правіше лівих есерів.

В очах сенатора на мить промайнуло щось шельмувате, схоже на затаєний усміх, і одразу зникло. Він визадкував у двері, зберігаючи на обличчі шанобливий і серйозний вираз.

Врангель підійшов до вікна, рвучко розчинив обидві його половини. Вологим вітром вдарило з моря, приємно освіжило.

Море, вітер, темрява!

Крізь морок ночі, мов недремні чиїсь зіниці, роз'ятрено червоніють сигнальні вогні на кораблях, що ледь проступають силуетами з пітьми. Он сталевою горою височіє «Гальвестон», за ним дредноут «Мальборо», «Бенбоу»... А біля самої пристані причаївся «Емперор оф Індіа», той історичний корабель, на борту якого сам він, Врангель, прибув сюди з Константинополя.

Пригадались високі береги Босфору, Ая-Софія, мінарети Цареграда, пригадалась дружина, залишена десь там, за морем, на турецькому березі. Як вона зараз? Спить уже, певно, в цей час і в золотих снах своїх бачить батьківську милу Таврiду. Степи, степи, безконечні українські прерії, як любить вона згадувати їх! Степові маєтки, в яких минало її дівоцтво, попалено, розграбовано, землі ділить між собою голота... Чорт з ними, з тими землями, владу б скоріше добути, повну, вінценосну! Дочка войовничого колись роду з розбагатілої української шляхти, вона — дружина, теж хоче ділити з ним усі труднощі майбутнього походу, просить дозволу приїхати сюди, до нього, до «зятя України», як жартома називали колись його в сім'ї. Чому ж він їй не дозволяє приїхати, чому? Чи справді не хоче піддавати труднощам похідного життя, чи, може, десь у глибині душі й сам носить непевність у своїх замірах, в щасливому завершенні того, що йому доля веліла здійснити?

XXI

Чаплинський майдан, як макове поле, цвіте: барвисті хустки, та чабанські папахи, та червоноармійські — з малиновою зорею — шоломи... Якщо свято, то свято для всіх: прийшли господарі, прийшли і їхні постояльці — бійці відведеної з-під Перекопу латиської частини, що стоїть у Чаплинці постоєм.

Гуде, радісно клекоче майдан. Ділитимуть землю. Правда, невідомо ще як: хто каже на двори, хто на їдоків. Розшарілі молодиці-солдатки, зачувши, що землю нарізатимуть на їдоків, рішуче протискуються з своїми виводками наперед, тримаючи найменших на руках так, щоб видно було комісії. Хай бачить вона цих їдоків, хай не забуде і їм нарізати ленінські наділи!

Тут же на видноті перед ганком повиструнчувались півколом ті, які вже недочувають,— старезні хребтисті діди, чаплинські патріархи, що привертають увагу своєю дивовижною в їхні літа виправкою, яка здебільшого пояснюється тим, що після денікінських шомполів діди ще й досі не можуть згинатись. Декотрі з них після екзекуції вперше оце видибали на майдан, щоб особистою присутністю нагадати комісії про себе.

Секретар волревкому — худющий витрішкуватий юнак у студентській тужурці — голосно читає з ганку закон. Слухають його діди, слухають, поспиравшись на милиці, фронтовики, жагуче ловлять кожне слово оклечані дітьми солдатки. Їхній закон, на руку Чаплинці, нічого не скажеш!

Не по нутру виявився новий закон лише відрубщикам-хуторянам, що, позлітавшись на сход зі своїх степових кубел, розташувались возами та бігунками край базару попід гамазеями.

Старий Гаркуша приїхав до зборні разом зі своєю наймичкою: мав намір заодно і олію сьогодні бити. Дивлячись збоку на хазяїна та на його молоду робітницю, можна було подумати, що й на Гаркушиному хуторі стався переворот, що тепер там править уже не Кирило Гаркуша, а оця його струнка та синьоока наймичка Наталка. Сам хазяїн з'явився на люди в якомусь арештантському сіряку та в забитих гноякою шкарбанах, а наймичку вирядив у чобітки та в білу пухову хустку, що їх лише багаті колоністки носять. Як тільки приїхали на майдан, Гаркуша одразу відпустив Натал-

ку в гущу чаплинських її подруг, а сам, зоставшись біля воза, наставив своє хрящувате вухо до волосного ганку, на той новий закон, що його вичитував студентик. Доки йшлося про долю поміщицьких та монастирських земель, Гаркуша тільки збайдужа помахував батіжком, але коли заговорили про таких, як він сам, темна кров ударила Гаркуші в голову: що ж це робиться? Виходить, що і його, Гаркушин, пай візьмуться паювати?

Рука мимовіль потяглася, щоб почухати потилицю.

— Свербить? — проходячи поблизу, насмішкувато кинув якийсь чаплинський гольтіпака.— Хочуть і вам хвоста утнути, пане господарю?

Гаркуша промовчав, понурившись над возом. Ой, утнуть, здається, утнуть по саму ріпицю! Їхнє сьогодні право, що хочуть, те й роблять. Давай розверстку, їдь у хуру, а це вже й до землі добираються. Як від них відборонитися, до кого вдатись, звідки накликати на їхні голови грому? Де ж той Савка зі своєю Україною? Кидається від одних та до інших, у всіх уже перебував, а так досі й не вгадав, під чию руку б стати. Добре десь тим сербам та французам із Британів, вони зуміли влаштуватись — як же це пак? — іноземнопідданими, їм тепер тільки на регістрацію щотижня ходи. Якби б то йому, Гаркуші, здобути яке-небудь підданство! Хоч під турка, хоч під грека, хоч під самого чорта, аби тільки не під чаплинською голотою бути!

А може, ще й не відріжуть? Може, таки визнають і його за трудовий алімент? Хіба ж ні? Із трудових трудовий! По клаптику збирав поле до поля, горбом та кривавицею наживав! Обробляв краще за фейнів, краще за колоністів, сам собі був агрономом, грамоту має від департаменту землеробства за племінного бугая... А тепер ось дожився. Оце збив олію! Тут зараз так, брате, б'ють, так уже того совєцького преса прикручують, що з самого з тебе скоро олія потече! Все їм мало, оцим голодранцям, вже й Гаркушин хутір їм поперек горла став! Пропадом би ви пропали, торбешники вічні!

Душа волала протестом, лютою, переконаною в своїй правоті ненавистю. Хотілося стати, вивернути свої долоні всьому майданові напоказ — гляньте: в мозолях, порепані, чорні, як шкуратки! Наймичку тримає? Ще будуть нею очі йому колоти? За те, що пригрів її, чаплинську безземельницю, від слащовських гвалтівни-

ків у себе на хуторі врятував? Сам у дранті сюди явився, а її, мов цяцю, привіз у чобітках, у доччиній на всю спину шалі.

— Наталко!

Стоїть між подругами, як і не чує. Теж, мабуть, на землю розластилась, витягла за всіма шию туди, вперед. Там уже читають списки. Багато ж їх виявилось, щасливців, яким земля сама пливе сьогодні до рук. Начитують і начитують. Навіть збоку неважко вгадати серед натовпу того, чиє саме прізвище в цю мить оголошується: аж ніби підростає одразу, світлішає обличчя, бо з цієї миті вже він не ніщо, а господар!

— Наталко! — наблизившись до дівчат, старий нетерпляче ткнув пужалном дівчину в спину.

Наталка, ще сміючись очима, з досадою обернулася до нього:

— Що вам?

— Чого ж ти стоїш?!

— А що ж мені — танцювати?

Подруги, що оточували її, пирснули сміхом. Це остаточно розлютило Гаркушу:

— Ви, дурносмішки! — і він сердито шарпнув Наталку за руку.— Ходім!

— Куди ви мене тягнете? — зі сміхом і з обуренням відштовхнула вона старого.

На Гаркушу ніби що найшло.

— Дурна ти! — з побілілими очима захрипів він до Наталки.— Це ж раз буває! Біжи мерщій, кричи, стребуй! Хіба ж ти не їдок? Чаплинська вродженка, потомствена безземельниця, в тебе мати між старцями сконала на каховському лазареті! Твоє право! Ходім, вирвем, бо захарлають! — аж захлипувався він.

— Вгамуйтесь-бо, діду,— весело перебила його одна з дівчат, второпавши нарешті, чого несамовитіє старий.— Ви за Наталчин наділ? Так її начитували!

Гаркуша отетеріло обернувся до наймички:

— Тебе? Начитували?

— Аякже! Наталка Троян — це ж вона!

— Хіба ти Троян? Ну ти диви! А я й не знав...

— Тепер знатимете,— зареготали дівчата.— Ще ось, може, вашої й наріжуть!

Сипались жарти, розлягався регіт, як раптом десь із краю майдану вихопився пронизливий, радісно-тривожний дитячий крик:

— Яроплан!

Усі, примовкнувши, обернулися в бік Перекопу. Незабаром звідти стало чути віддалене дражливе деркотання.

Сходку довелося припинити, проте люди не розходились: розбившись на гуртки, зацікавлено стежили за небом, за наближенням деркотливої залізної птиці.

— На Каховку, видно, летить, туди вони часто літають!

— Переправи розвідують!

— Бач, знайшов собі дорогу — через наші голови навпростець!

Аероплан тим часом уже деркотів над селом, повільно роблячи коло в піднебессі й ніби милуючись звідти залитою сонцем Чаплинкою, її золотистими мазанками та яскравими хустками чаплинських дівчат. В цю мить, коли аероплан так мирно плив по небу, випустивши над головами людей нерухому свою колішню, мало хто вірив з чаплинців страшним отим чуткам, що загряниця нібито прислала генералам у Крим якихось нових аеропланів, які нищать людей не бомбами, не кулями, а таємничим фіолетовим промінням... І лише коли аероплан, ревнувши, шулікою шугонув просто на людей, несучись на них летючим, мигтючим, швидко виростаючим вихором пропелера, не одному з чаплинців майнула думка, що оце якраз воно і мигтить, оте вбивче фіолетове проміння, що несе людині погибель.

— Рятуйтесь! Кар-раул!!!

Чорний гуркіт серед білого дня стрясонув Чаплинку.

XXII

Знетямлений від гуркоту бомби Гаркуша опам'ятався за добрі гони від села, куди він встиг вихопитись на своїй таратайці. Зупинився в придорожніх бур'янах, нажаханий, озирнувся на Чаплинку. Тікаючи, загубив шапку, і кобила харапудливо тепер косилася на старого, чи не впізнаючи його без шапки, чи просто дивуючись, як вітер безборонно бавиться рештками сивої ковили на Гаркушинім черепі.

Десь у центрі села, так як над волостю, вставав дим, Гаркуша аж молодів, дивлячись на той дим. Губами б роздмухував, щоб дужче горіло! Кожною жилкою

ненавидів він їх з усіма їхніми законами, сходками, з їхніми прапорами та святами.

— Ага, поділили? Поділили? — в нестямі вимахував він оцупком свого недобитого на кобилі пужална.— Списки понаписували, а печатку прибити забули? Оце ж він вам припечатав!

На шляху незабаром з'явилась Наталка. Чекаючи її, Гаркуша підійшов до кобили і, зціпивши зуби, взявся міцніше затягувати розсупонений хомут.

Наталка прибігла сердита, задихана.

— Нате! — кинула дідові шапку, підібрану по дорозі.— Тікали так, що й голову загубили.

— А де ж ти поділася? — винувато мовив старий, бо, тікаючи з майдану, чув, як гукала йому вслід Наталка.

— А то ви не чули? Свою шкуру мерщій рятувати, а мене там хай хоч і бомбою рознесе.

— Здорово, здорово садонуло... Ну куди ж влучило? — натягаючи шапку, жваво розпитував старий.— Що то горить?

— Мішки ваші з кабачками горять. Цілився біляк у волость — та в олійницю попав.

— А тих нікого й не зачепило?

— Кого — тих?

— Та тих же, що ділять?

— Живісінькі!

Сіли на воза: Гаркуша в передку, Наталка за ним, спиною до діда.

— Не забув, не забув Слащов про нас, навідується в гості,— обертаючись у бік Чаплинки, знову забубонів старий.— Торік штани шомполами посік, а тепер, як прийде, то посіче вам, громадяни, й підштаники! Заздалегідь нашивайте на задниці лемеші!

Потяглися поля. Вітер повіяв з моря, і, збуджена щойно пережитим, Наталка підставила йому свої розпашілі щоки. Дим над Чаплинкою розсівається, пожежу, мабуть, уже погасили. Не видно й того заморського шуліки в небі,— розполохавши сходку, знову потяг десь на Крим. Доки вони звідти літатимуть, коли нарешті дадуть людям спокій та мир? Здається, тепер би тільки й жити — світ бідноті розвидняється: права дають, землю ось нарізатимуть...

Земля звідусіль підступає до Наталки неорана, несіяна, в кураях та чортополохах, проте рідна до щему, ближча, ніж будь-коли. Земле моя! Хто тільки не

гуляв у ці часи лихоліття по твоїх неосяжних просторах! Вздовж і поперек збито тебе копитами, порито важкими снарядами! Скільки зглянеш, дикі бур'яни по тобі шелестять, останні плями снігу, мов солонці, сивіють де-не-де, однак сонце ходить усе вище та вище, скоро обігріє тебе всю по-весняному — зазеленієш, заквітуєш з краю в край!

Де ж їй, Наталці, випаде серед оцих просторів наділ? Чи отам, де лисиця рудим клубком майнула в кураях, чи ото, може, якраз над її нивою перший жайворонок озвався з вишини?

— Отже, ти, Наталко, тепер із землею,— лагідно кахикнувши, порушив мовчанку хазяїн.— Тільки ж чим ти оброблятимеш свій пай?

— Чимось оброблю.

— А чим?

— Кажуть, он армія допоможе тяглом...

— Ну, з тими хліба наробите. Думаєш, надовго оце ваші ділять? Згадаєш моє слово... Влада ваша не довше, як до п'ятниці.

— Довга буде наша п'ятниця.

— А ось побачимо.

— Побачимо.

Зі степу завиднівся Гаркушин вітряк. Обдертий, обчухраний війною, один стирчить серед відкритого степу піднятим угору недоламаним крилом, марно ждучи вітрів, які б його розкрутили. Хутірські стугонливі вітри, як вони устугонілись дівчині в зимові моторошні ночі! Всіма голосами вили, скімлили в Гаркушинім димарі, з гуркотом рвали по горищах стару проіржавлену крівлю. Собаки спущені, двері на засувах, у хаті тривожний морок. У кутку шепоче молитви мантійна черниця Минодора, Гаркушина свояченица, що, втікши з розгромленого монастиря, осіла на хуторі. Біля вікна всю ніч чатує з сокирою хазяїн, всю ніч йому вчувається зі степу кінський тупіт отих експропріаторів-лопатників, що тільки до вікна і — «подавай, хазяїн, гроші на лопаті...»

А зранку хазяїна женуть у підводу, мантійна черниця береться за писаніє, а все господарство залишається на її, Наталчиних, плечах. Дай лад у хаті та спіши до худоби — понапувай, повичищай, упорай корови та свині... Так іноді й день зійде — нічого, крім свинячого хрюкання, не почуєш.

У свята до Минодори воронням злітаються такі ж мантійні та рясофорні, приносять різні чутки, шушукаються про народження антихриста, який нібито під охороною тридцяти юнкерів Керенського таємно живе в Парижі...

Нудьга, самотність. Живим словом ні з ким перекинутись, сміятись за зиму розучилась. І оце тепер знову туди? Після волі та сонця чаплинської сходки знову в свинюшники, чулани, комори? Роби і роби, а що заробила? Навіть оцю шаль хазяїн видає їй лише видавцем, коли посилає на люди, а потім знову ховає в скриню, замикає на ключ. Та не вічна ж вона йому полонянка, коли-небудь мусить-таки прийти цьому край! Знайомі дівчата сьогодні вже говорили про якусь нову спілку, що нібито об'єднає всіх батраків та батрачок від землі і від лісу, об'єднає і боронитиме їхні права.

— Так-так... З землею, значить,— знову подав голос хазяїн, якому Наталчина земля, видно, не давала спокою.— А може, зі мною в супрягу? З половини, га? Чи справді десь уже собі на стороні сівача напримітила?

— Може, й напримітила.

Вона посміхнулась своїм думкам. О, як часто він приходить до неї в снах, співучий, веселий її сівач! Увечері кине черниця на карти — нема його, а вночі вже він сміється до Наталки, живий, розхристаний, з кримською шабелькою, що так гарно висить йому при боці...

«Ні, не вбито мене, Наталко. Не можна мене вбити».

Найчастіше бачить його таким, як бачила в ту прощальну місячну ніч у Чаплинці, розпаленим, худорлявим, коли, легко скочивши на коня, він востаннє озирнувся, востаннє засвітив до неї своєю білозубою хлоп'ячою усмішкою. Так, жде його Наталка, чує душею, що рано чи пізно повернеться він і визволить її з Гаркушиного полону. Його, веселого свого Данька, ось кого б хотіла бачити сівачем на своїй ниві! Ось, ніби наяву, бачить уже, як пішов і пішов він полем до самого обрію і сіє, сіє... Кудись аж до крайнеба тягнеться, розгортається їхня радісна нива!

Все ближче вітряк. Сторчма стирчить у небо недоламаним крилом, мовби свариться звідти на Наталку, мовби подає якийсь таємний знак.

XXIII

Хто то крок за кроком іде вздовж парующого весняного поля і так розгонисто, старанно сіє з правої руки? Нарівні з досвідченими криничанськими сівачами Яресько вийшов на зорі засівати материну ниву. Ніби просте діло, а проте спершу не давалось, викликало жарти, поки дядьки-сусіди, пересміявшись, не підійшли та не показали кавалеристові, як треба ставати та як руку тримати, щоб зерно рівно лягало по ниві.

Данько сіє, сестра волочить. Волочить позиченою скоропашкою, позиченим у грижуватого зятя конем. Добре йде робота, подобається вона Данькові. Мах — сюди, мах — туди, і півколами лягає в теплу розволожену землю насіння, всюди зостається за сівачем, щоб згодом піднятися тут, зашуміти важким розкішним колоссям.

Людей у полі, як мурашні. На сходках все гули, що не буде чого в грунт кинути, а прийшла весна, кожен звідкись таки нашкрябав то проса, то гречки, то якоїсь іншої пашниці. Снують і снують у мареві по полях, понад большаком, по узліссю. Здається, ніколи не працювали криничани з таким завзяттям, як цієї весни: вперше на власній, одвойованій у паноти землі.

Жінки, проходячи шляхом з вузликами сніданків для своїх господарів, здалеку гукають Яреськам:

— Боже поможи!

І вже далі, через найдовші гони котиться понад лісом це весняне радісне вітання:

— ...мо-жи-и-и!..

У свіжовипраній розстебнутій гімнастерці, з мішком зерна через плече, іде і йде вподовж ниви Данько, ступає статечно, урочисто, мовби кожним кроком його, кожним вимахом руки вирішується щось незвичайне.

Оце посіє ниву матері, а тоді... Днями ходив з комсомольцями у волость на збори, був там Левченко, недавній воєнком, що після пониження став тепер начальником Всевобучу, мав із ним Яресько розмову, розпитував про полк. Виявилось, що Таврійський повстанський полк давно переформовано в бригаду і перекинуто десь на захід проти поляків,— а куди саме, цього і в

військкоматі точно не знають. Дізнавшись, що хлопцеві нетерпеливиться знову сісти на коня, Левченко похвалив його за настрій, але тут же і збив йому запал: сиди, мовляв, поки — і не рипайся. Треба буде — покличемо.

От і сидить. А тут ще секретарем КСМ осередку обрали, циркуляри уже йому йдуть на такому тонкому папері, що й махорка крізь нього пролазить. Сиди і кермуй... А може, отак і замирення наступить на фронтах, і вже на інші, на трудові діла його революція покличе? Там, чуєш, домну пустили, там ще одна десь ластівка електрична сяйнула, сам Ленін з курсантами вийшов працювати на суботник. Усе легшає в Яреська при боці сівацький мішок, все більше насіння в родючій материній землі. Скільки не йде, дзюркоче й дзюркоче жайвір десь угорі над ним, такий же невтомний, такий же завзятий, як отой, що вони торік слухали його разом з Наталкою в Чаплинці. Чи жива? Чи не забула? Чи дзвенить зараз і над нею отаке співуче жайворонятко? Дійшовши до узлісся, Данько скидає з плеча мішок, сідає перепочити. Сонце пригріває, всюди по узліссю лежать купами зимові селянські шкури — в самих сорочках ходять по полю дядьки, тільки латками зблискують. Рілля зверху вже підсихає, легкий клубочок пилюки схоплюється за Вутаньчиною скоропашкою. Наблизившись до Данька, сестра зупинила коня, вибрала із зубків зволіконня і, викинувши його на межу, підійшла до брата.

— Втомився?

— Тільки розпробував,— закурюючи, пожартував брат.— Мабуть, нічого кращого й нема, аніж сіяти.

Вутанька, присівши й собі на межі, знічев'я задивилась на затягнуті маревом хутори, далеко розкидані по той бік шляху.

— Стривожили мене, Даньку, вчора оті співи зарічанські... Як ти думаєш, хто б то був?

Данько мовчки смоктав цигарку. Вчора пізно увечері цілим натовпом вийшли вони з Нардому. Збуджені після вистави, з жартами, з сміхом перейшли греблю, толоку і всі, як були, зупинились на березі над річкою, там, де, як казав дід Харитон, була для них «каша закопана». Місяць світив, внизу тихо вуркотіла вода. Нонна-попівна, притулившись до Данькового плеча, стала упівголоса вірші читати... Так гарно було довкола,

що й по домівках не хотілося розходитись. Стояли, притихнувши, на горбі, як раптом десь за річкою, за лісом хтось розкотисто заспівав, ідучи луками:

Ой яблучко,
Та — ех! — із листочками —
Прийде батько Махно
Із синочками...

Голос був незнайомий, сильний, зухвалий, і, здалеку докочуючись до села, він ніби нахвалявся на криничан своєю піснею.

Яресько під сміх молоді відповів йому за річку тим же «Яблучком»:

Ех, яблучко,
Куди котишся?
Попадешся в руки нам,
Не воротишся!

Потім той знову почав, а Яресько йому знов відповів — дзвінко, задерикувато, голосисто! Так і перестрілювались вони піснею через річку, через ліс, аж доки той і не замовк. Ніхто вчора цьому не надавав значення, а тепер ось Вутанька чомусь згадала про це, заговорила з затаєною тривогою в голосі. Справді, хто б то був, чий то міг бути голос?

— Чого це ти згадала ні з сього ні з того? — підводячись, запитав Данько.— Просто котрийсь із хутірських рота п'яного дер.

— Добре ж, коли просто.

— «Сіємо-сіємо-сіємо!» — весело продекламував «у простір» Данько рядок з якогось вірша, що їх тепер часто читають в Нардомі.

— Сій, сій,— посміхнулась Вутанька й теж піднялась. Тільки вона рушила до коня, як по всьому полю дядьки заметушились, забігали, зчинилась незрозуміла тривога. Ті, що були ближче до шляху, похапцем відчіпляли посторонки і, хто пішки, а хто скочивши охляп на коней, чимдуж гнали до лісу. «Горить щось? Пожежа?» — майнула Вутаньці думка, і цієї ж миті всюди покотилось над полем:

— Банда! Банда!!!

Данько, забувши про свій сівацький мішок, весь враз витягшись і насторожившись, стояв на межі і невід-

ривно дивився, як з лісу — верстов за дві од них — саме вилітав на шлях чийсь пущений навскач загін з чорним прапором на передній тачанці.

XXIV

Після цього вже не до роботи було: покинувши недосіяні поля, люди притьмом кинулись по домівках. Поспішали додому й Яреськи.

Напівдорозі зустріла їх мати — задихана, бліда, губи тремтять.

— А я вже думаю, чи не скоїлось, боронь боже, чого. Та ще Данько в цьому галіфові... Банда ж була!

— Чия? — насупився Данько.

— Та чия ж... Ганнина ватага.

І, перевівши дух, приєдналась до дітей, стала на ходу розповідати. Залетіли зненацька, десь як з Бунякових хуторів, круками впали на голову Ганнині головорізи. Видно, вказано їм було, бо, не зупиняючись ніде, галопом пролетіли просто до гамазеїв, де в цей час саме брали хліб продзагонщики. Трьох порубали на місці, а їхніх товаришів під шашками стали заставляти, щоб зерно із засіків, як із корит, їли. Одначе не захотіли ті, відмовились навідріз, сякі ви, кажуть, та перетакі, бандитня, і по матушці їх! Під гамазеєм ціла купа порожніх лантухів лежала, свіжих, новісіньких, що їх продзагонщики з станції привезли. «Це Москва стільки для нашого хліба нашила? — закричали Сердюки.— Це ви замість мануфактури нам привезли? — І до своїх:— Ану, в лантухи їх, як котів!» Ще й глумитися над бідолашними почали: «Паляниця кажи!»

Котрий, мовляв, вимовить «паляниця» — того відпустимо, а в кого «паланіца» виходить — тому тут і амінь: в лантух та з берега в воду. Всіх до одного показнили, всіх у Псло поскидали.

— А Ганна? — хвилюючись, запитала Вутанька.— Вона... теж?

— А, та Ганна! — Мати на ходу втерлася фартухом.— Дівчиною була, як дівчина, а до чого докотилась, на що перевелась! У шапці кубанській, з нагайкою на руці, закудлана, п'яна... Розляглась у обаянці [1], в бога

[1] Тачанка.

лається, рідну матір насилу впізнала. Тепер он Лавренчиха волосся на собі рве, на все село голосить, каже, якби знала — маленькою б у колисці була задушила.

— Сердюки, значить, орудують? — насупившись, промовив Данько, ступаючи поряд з матір'ю.

— Вони, вони якраз найбільше. Кооперацію розграбували, в сільраді все перевернули догори дном — Андріяку нібито шукали.— Мати, озирнувшись, раптом стишила голос:— В попа, кажуть, переховався!

— Та невже б оце вони й Федора порубали? — мимоволі вирвалось у Вутаньки.— Забули вже, як на каховському торжищі разом перед наймачами стояли?

— Звірі звірми: морди позапухали, очі кров'ю поналивалися. «Всіх комуністів,— кричать,— посічем, одну чисту Радвладу зоставимо!»

Вустя ішла вкрай приголомшена тим, що почула від матері. Що Сердюки несамовитіють, то й не диво, а от бачити Ганну в тім чорторії... П'яна, оточена головорізами, в бандитській махновській тачанці... І це та Ганна, з якою вони вкупі росли, з якою ділили колись і горе і радість! Про таємничу, оспівану куркулями «банду Ганнусі» Вутанька чула не вперше, проте аж до сьогодні якась тінь сумніву — що, може, це не та Ганна! — ще жила у Вутаньчинім серці. Не хотілося йняти віри чуткам, якось не вкладалося в голові, що криничанська співуча її ровесниця і таємнича ота бандитка Ганнуся це одна і та ж людина. Тепер для сумнівів не залишалося місця: сама провідала Кринички рідній матері на глум і людям на горе... Ще ніби недавно поряд з Вутанькою у церкві на хорах співала, чисте сопрано було, а тепер, мабуть, і голос пропила, охрипла від куркульських смердючих самогонів...

— Отак ні за що людей показнити,— бідкалася, йдучи, мати.— Десь їх там дома, по заводах із хлібом святим ждуть, а вони й самі додому не вернуться.

Ще вчора бачила їх на виставі Вутанька, живих, дружних, у кепках фабричних, і тепер ось їх уже нема. Лежать десь отам порубані, в лантухах на дно річки пішли. І це все Ганна? Такого гріха не побоялася взяти на душу? Звалилася, як із неба, наробила горя і зникла знов у безвісті, закручена темними махновськими вихорами!

Вже біля села перестрів їх зять Прокіп.

— А я по коня,— сказав він, витираючи рукою

рясний піт, що виступив йому на лобі.— Як не догадаються, думаю, заховати в лісі — кришка! Прощавай, Гнідко! На Буняках он, кажуть, махновці всіх коней у хуторян позабирали.

— Самі повіддавали,— буркнув Данько.

— Ну, не бачив, не кажи,— застеріг Прокіп, забираючи у Вутаньки коня.— Бо тепер отак необережно десь бовкнеш, а тоді...

— Що тоді? — скипів раптом Данько.

— Ти не кричи, ти собі як хоч,— повертаючи конем у вуличку, кинув Прокіп,— а я в політику не мішаюсь: у мене грижа.

Все село ще клекотіло, розбентежене наскоком. Десь лементували жінки, берегом понад річкою ходили дядьки з довгими баграми — ширяли ними у воду, шукали...

— Тепер найдеш їх,— сумовито сказала мати.— Випливуть, може, десь аж у Потоках.

На повороті розсталися: Вутанька з матір'ю пішли додому, а Данько, передавши їм збіжжя, завернув до річки.

Наблизившись до гурту тих, що, стовпившись над урвищем, мовчки орудували баграми, Данько якийсь час похмуро стежив за їхньою роботою.

Потім узяв в одного з них багор, став промацувати ним дно біля кручі. Витягав якесь баговиння, зачіпав вербове корчомаччя, крок за кроком посуваючись далі: потоплених ніде не було.

А за спиною вже гомоніли:

— От вам і Ганна! Хто б сподівався, га?

— Ганна в них там нібито більше за куклу в загоні, там отой, що в хренчі, всім верховодить.

— Полюбовник він їй, чи як?

— Кий там полюбовник... Просто петлюрівський офіцер, прижився при банді.

— Самому не світить, так він за спідницю сховавсь.

У цей час хтось наблизився до Яреська, зупинився, жарко дихаючи через плече. Обернувся — Андріяка. З наганом при боці.

— А про тебе вони тут, Яреську, теж перепитували,— ворухнув він своєю розірваною губою.— Не забули, видно, Сердюки каховських твоїх насмішок. Ну, та гаразд: побачимо, хто сміятиметься останнім!

До самого вечора каламутили баграми воду у Пслі. Сонце було вже на схилку, коли до села прикушпелила пішки із Хорішок караульна рота з мідними трубами через плече — ховати порубаних.

XXV

Ховали їх у братській могилі, викопаній на говтвянській горі.

Було тепло, весна розливалася навкруги, ліси туманіли понад Пслом, вбираючись у першу зелень. Поволі пливли на плечах дядьків важкі домовини, оббиті червоною китайкою, а за ними під звуки жалобного маршу юрмно рухався й рухався засмучений люд. Ішли селяни, ішли бійці караульної роти, ішла з червоними прапорами молодь, що прибула на похорон з довколишніх сіл. Схлипували жінки. Спотикалась між ними й стара Лавренчиха, Ганнина мати, в чорній хустці, пов'язаній вузликом на тім'ї, і теж схлипувала, як за кимось близьким. Вранці приїжджі чекісти, знімаючи допити з хуторян, брали й Лавренчиху на допит, але відпустили без кари, бо все село було свідком, як повзала вона перед доччиною тачанкою на колінах, коли бандити хотіли запалити з хлібом гамазей, повзала та благала, щоб та не веліла палити святий хліб, щоб не довелось потім другу розверстку виконувати людям.

Пливуть і пливуть домовини, міняються час від часу дядьки, що в мовчазній скорботі, беручись по шестеро, несуть на кістлявих своїх плечах цю нелегку, незвичну ношу. Чим ближче до місця поховання, тим жалібніша музика, тим голосніше схлипують жінки. Була думка, щоб не з музикою — з попом ховати, але волость заперечила, і ось вперше доводиться без попа. Замість нього, коли вже домовини стали спускати на рушниках у яму, над натовпом виріс Федір Андріяка — груди, як завжди, нарозхрист. Метельнувши порожнім рукавом, нагнувся і, гребнувши в жменю свіжої землі, затиснув її в люто піднятім кулаці.

— Ось цією землею клянемося перед вами, браття й товариші: помстимося за вас!

І, закусивши, як вудило, свою перервану губу, скривлений люттю, він посварився кудись у бік хуторів. Хотів ще щось сказати й — не міг.

Зійшов з могили, і одразу запрацювали лопати, загуркотіла, сиплячись у яму, земля.

Цього ж дня в Криничках набирали добровольців до лав новостворюваного червоного полку, що мав завданням боротись з куркульськими бандами, нести внутрішню охорону на терені повіту. Приїжджі з повіту організатори пояснили, що полк буде гостро класовий, створюється він самим незаможництвом повіту з найвідданіших революції людей, а щоб не проник ворожий елемент, запис вестиметься по всіх селах прилюдно, на сходках.

До зборні, до місця запису зібралося старе й мале. Поприходили й зарічанські хуторяни і, затаївши поглумки в очах, зупинилися купою осторонь.

— Радієте? — визвірився на них Андріяка.— Ждете, що шляхта скоро прийде, мануфактури вам привезе? Але знайте, що ми, незаможники, не будемо ждати. Годі вам гнати з хліба самогон та вгощати банди! Від сьогодні червоний терор на вас по всій Україні оголошуєм!

Глитайня мовчала.

А Федір уже, розмахуючи кулаком, звертався до своїх — до незаможників, до матерів, до молоді, що запруджувала толоку:

— Землю маєте? Скільки всяких партій дурили вас, обіцяли дати вам землю, а що дали? Дулю з маком! Ні Петлюра, ні есери, ні меншовицька шушваль далі слів нікуди не пішли. Тільки ми, більшовики-ленінці, розрубали все одним ударом — роздали землю трудовому народові! Ваша вона тепер, навіки ваша. Так захищайте ж її! Беріть зброю і ставайте на чатах!

Винесли стіл, поставили серед майдану, щоб провадити запис. Один із приїжджих — свій же — сухівщанський гольтіпака Іван Шляховий, що з кутузок не вилазив, що в Козельщині на буряках з усіма прикажчиками гризся,— тепер, як начальство, підійшов до столу, взяв олівець, обвів очима присутніх:

— Записую. Хто перший?

Запанувала тиша. Хвилина — мовчать і друга — мовчать. Шляховий, міцно стиснувши щелепи, жде. Видно вже, як злорадно скинулись між собою очима глитаї: тут, мовляв, поживишся! Вже дехто з них ховав насмішки у вусах, як раптом рухнулись передні, розступились, і з натовпу вийшов, прямуючи до столу, худющий,

трохи сутулуватий юнак, міцно перетягнутий поясом у стані. Хто це? Яресько! Син Матвія Яреська, над яким в 1906 році оці ж тутешні глитаї вчинили звірячу розправу... Взявся рукою за стіл, нахмурившись, виструнчився:

— Запишіть.

Андріяка, звеселілий, підморгнув Шляховому:

— Саме таких нам і треба. Хто на заробітках біля батрацьких казанів виростав, кого раніш волоцюгами дражнили та торботрясами.

Коли Яресько, записаний уже, обернувся, щоб іти від столу, то перше, що побачив перед собою, були налиті неприхованою злобою очі Чорнобаби — одного з хутірських глитаїв, з тих самих, що замордували його батька, з тих, що і йому самому в позаминулу ніч погрожували із-за річки махновським «Яблучком». Літні й молоді, різні буняки та огієнки, чорнобаби та лашки... Дивляться, наче копають його очима: ну першим, значить, зірвав? Ми ж тобі цього не забудемо!

А за ним, за вожаком своїм, уже підходили до столу інші сільські комсомольці, удовицькі діти, батрачуки. Тільки й чулося:

— Левко Цимбал!

— Петро Скаженик!

— Самбур Дмитро!

— Касіяненко Костя!

— Іван Колісний!

Розохотившись, за старшим Цимбаловим — Левком, потяглися записуватися й менші: Степан 1-й і Степан 2-й,— але по віку їх, як зовсім неповнолітніх, відсторонили.

Одразу ж після запису в сільвиконкомі всім добровольцям було видано зброю — старі трилінійні гвинтівки та по п'ять штук патронів до них.

Шляховий із своїми незабаром поїхав у сусіднє село, караульна рота, одержавши інше завдання, теж покинула Кринички, а Яресько з своєю озброєною ячейкою зостався вдома ночувати ще одну ніч — назавтра їм було наказано з'явитися в повіт.

Мати хоч і була на толоці, коли Данько записувався, але тільки тоді повністю осягнула, що це значить, коли з настанням темноти син зайшов до хати уперше при зброї — наче всю хату захараздрив своєю страшною з багнетом гвинтівкою. Спершу поставив гвинтівку в

кочергах, а лягаючи спати, переніс її до себе, поставив у головах, біля ліжка. Коли вже був у постелі, мати присіла біля нього:

— Хоч би вам командир там хороший попався, щоб хоч пожалів коли-небудь.

— Не по жалощі, мамо, йдемо.

— Та все ж...

Вона погладила його рукою по шорсткій голові. Зітхнула. І оце все? Піде кудись, а коли то вернеться та чи й вернеться знов? Десь і оцих же, що їх вчора порубано, ждуть, виглядають матері...

Виморений за день, син скоро заснув.

Мати з Вутанькою ще якийсь час поралися: збирали свого добровольця в дорогу. Нарешті, загасивши каганець, полягали й вони.

Розбудив їх страшний гуркіт, здавалось, хата валиться. Гаром звідкись потягло — чи не пожежа?

Не встигла Вутанька з матір'ю отямитись, як Данько, схопивши гвинтівку, вискочив надвір. Шаснув за один причілок, шаснув за другий — ніде нікого.

Біла стіна хати закопчена, поорана вибухом. Позбігались розтривожені сусіди, стали дошукуватись слідів: один знайшов металеву стружку, інший ручку від гранати... Он воно що! Хтось попудив англійську гранату, та не влучив у темряві у вікно, промахнувся.

— Чиєсь щастя, видно, в хаті ночувало.

Сусіди побідкались, покурили й порозходились. Мати з Вутанькою теж незабаром пішли до хати, тільки Данько зостався на подвір'ї — сон як рукою зняло.

Місяць стояв при заході, зоряний Віз у небі круто повернувсь — було вже далеко за північ. Поставивши гвинтівку на бойовий взвід, Данько походив по садку, виглянув на вулицю, потім неквапом спустився городом до річки. Тиша, плющить вода, деркач десь далеко деркоче. Де ж той причаївся, що оце гранату йому послав? Хто? Чия рука? Віку хочуть йому вкоротити чи бодай залякати — надломити дух...

Замах не злякав Данька, він лише посилив у ньому бажання битись, битись з ними незмиренно, на смерть. Прислухаючись до навколишнього, він почував, як росте в ньому те, що Андріяка назвав би класовою ненавистю до ворогів, і все міцніш стискав у руці гвинтівку. Відкрито не виходять, із-за рогу б'ють, і це ж тільки початок! А скільки їх ще буде, ночей зловоро-

жих, скільки ще куль із-за рогу просвистить, поки все ввійде в береги і життя потече, як під сонцем Дніпро серед літа...

Туман стелився по левадах, гіллясті верби брались росою. Спали Кринички. І материній хаті, й рідному селу, і гамазеям з хлібом — усьому потрібна була зараз охорона. Спершись на гвинтівку, так і простояв Данько, як вартовий, над плюскотливою річкою, у віттях плакучих верб, поки не почало й світати.

XXVI

Ще взимку в Огієнкового сина, в минулому петлюрівського офіцера, кременчуцьке ЧК знайшло в окантовці надруковану на шовку українським текстом директиву-пам'ятку, в якій було сказано, що до слушного часу треба не виявляти себе і що клич буде кинуто з центру, коли це визнають за найдоцільніше європейські держави, які дедалі охочіше підтримують український рух.

Тоді шовковій цій пам'ятці не надали особливого значення, хоч молодого Огієнка й пустили за неї в розход. Мало хто підозрював тоді, що такі ж пам'ятки позалишалися в багатьох із тих, хто вже встиг влаштуватись на роботу в різні радянські установи, проникав у військкомати або ж попричаювався по батьківських хуторах. Там, на хуторах, у відгороджених глухими стінами потайних конюшнях, цілу зиму хрумали овес застояні кавалерійські коні, а від батьківських хат були далеко прокопані підземні ходи, в яких, ждучи слушного часу, сиділи петлюрівські кадровики. Не раз траплялося так, що в той час, коли одна невістка ставила продзагонщикам на стіл убогий куліш, друга — за стіною — через ляду подавала в яму бандитам смажену з салом яєчню.

Навесні, в міру наближення білополяків до Києва, тут, у глибині Полтавщини, повітря теж нагрівалося, куркульня всюди заворушилася, стала відкрито бойкотувати продрозверстку, на сходках між хуторянами й комнезамівцями доходило до бійки... Тільки й чути було — там порубали продзагін, десь вирізали міліцію, когось із чекістів найшли посадженим на рожен...

В таких умовах пролунав клич партії: «Незаможник, до зброї!»

Рух за створення незаможницьких загонів перевершив усі сподівання: тисячами пішли. Обшарпані, з торбами, в домотканих сорочках, всі ті, кого хутірські презирливо називали панщуками та торботрясами, піднялися тепер відстоювати свої права та щойно одержану землю, яку банди грозилися повідбирати в бідноти й переділити по-своєму. З усіх волостей всіма шляхами тяглися до повіту сліди босих батрацьких ніг.

Добровольцями бурунив у ці дні повіт. Разом з дорослими натовпами приходили з волостей і зовсім молоді — п'ятнадцятилітні та шістнадцятилітні батрачуки, ставали перед комісіями босі,— ноги величезні, порепані — і, світячи новими латками, домагалися зброї.

— Вас тільки запиши,— жартували на пунктах запису,— то одразу за горло візьмете: галіфе вам давай!

Божились:

— Нарікань не буде!

— Самі бачимо, держава наша бідна. Як уже зовсім обірвемось, листям грішне тіло прикриємо і так будем воювати!

— Груддю та на «вра!»

З маси добровольців приймали тільки найдобірніших — сільських комунарів та тих, хто приходив з волостей із мандатами комнезаму.

За короткий час повітовий загін незаможних, як його називали, виріс у грізну силу. Ніякі регулярні червоні частини не були такими страшними для куркульських банд, як цей незаможницький, справді класовий загін, що виріс тут на очах, сформувавшись із місцевих, своїх же гольтіпак. Якщо регулярну, перекинуту звідкись частину банди тижнями могли водити за носа, то з цими, своїми, було зовсім інакше. Ці знали місцевість, в усіх селах у них було своє коріння, свої очі і свої вуха: в якому б кінці повіту не опинився загін, він знав, хто чим дише, хто де ховається, хто тобі ворог, а хто друг. Біднота вважала загін своїм і, як тільки могла, підтримувала його, при сільвиконкомах були організовані майстерні, де чинили шкури та шили сирицеве взуття для бійців загону, а також робили сідла для коней, як для наявних, так і для тих, що їх загін ще тільки сподівався добути.

— Наш загін,— говорила по селах біднота.— Хоч босий, та наш!

— А що ж, вони наших рубатимуть, на рожни підійматимуть, а ми з ними цяцькатись? — говорили бійці загону.— Ні, зуб за зуб! Кров за кров! Щоб ніхто потім не сказав, що ми, українські незаможники, не вміли своїх класових ворогів загнуздати!

XXVII

У травні через Лівобережну Україну форсованим маршем з Північного Кавказу пройшла на захід Перша Кінна. Не кіннота — живий необоримий ураган нісся в ці дні на захід, навздогін за сонцем. Двигтіли шляхи від небаченої досі сили, з досвіта й до ночі — алюр, алюр, алюр... У Катеринославі міст через Дніпро був зруйнований, ремонтові його не видно було кінця, і тоді за справу взялися самі катеринославські робітники, вони вирішили працювати круглодобово, без вихідних, без спочинків, тільки щоб до приходу Першої Кінної міст був полагоджений цілком. І ко́ли червона кіннота підійшла до Дніпра, міст перед нею був готовий, він аж дзвенів під копитами будьоннівських коней, на арках його кумачем палахкотіли слова привіту, і тисячі трудящих міста вийшли на вулиці, вітаючи легендарних героїв.

Вітали їх міста, вітали незаможницькі села. А війська йшли і йшли в безконечнім кіннім строю, на галопі проходили через вишневі українські села, і все навкруги бралось в ці дні такою курявою, що ні хат не видно було, ні садків, тільки на мить вихоплювались із піднятої куряви розпалені обличчя кіннотників та зблискували підкови їхнім коням услід. Пронеслось, прошуміло, ураганисто віддалилося за Дніпро.

Не встигла ще влягтись пилюка за Першою Кінною, як, скориставшись тим, що руки їй були зв'язані іншими боями, з'явився на Полтавщині Махно. Налітаючи на села та повітові містечка, по-звірячому розправлявся з радянським активом, з незаможництвом, вирубував по сільвиконкомах навіть сторожів та виконавців. На станції Галещина Махно наскоком розбив санітарний поїзд, що належав тилам Першої Кінної, захопив кілька вагонів з озброєнням, призначеним для Південно-Західного фронту.

На станції в цей день панувала повна анархія, все йшло шкереберть. Пальба, свист, мелькають в хижім

пориві постаті, гасають туди-сюди просто через колії кулеметні тачанки, намотуючи на колеса розвіяні по всій станції стружки телеграфних стрічок. Не гукають паровозні гудки, не йдуть поїзди — в обидва кінці семафори закрито. Замість гудків — звідусюди лише п'яні гуки-перегуки. Ще станція не вичахла після бою, ще зяють пащеками розграбовані склади, а населенню вже об'явлено зібратися до вокзалу — промовлятиме сам батько! Нестір Іванович розтлумачить всім вам — що й до чого!

Був час, коли саме ім'я Махна діяло на селян п'янливо, послухати його на майданах, у степах, у лісах стихійно збиралися тисячі — було це тоді, коли йшов із своїми повстанцями проти гетьмана та проти кайзерових австріяк та ще коли трощив у степах денікінські тили. Тепер же п'яним махновцям доводиться нагайками підохочувати дядьків на мітинг.

— Не бійтеся, йдіть! Буде віче з музикою!

— Манухвактуру батько роздаватиме!

— Золоті червінці кидатиме дітям!

На станції, мов на ярмарку,— всюди тачанки, тачанки, тачанки! Півтораста нібито тачанок з Махном тут сьогодні, і на кожній із них кулемет або й два. Хто знає: півтораста чи, може, й більше, бо, як скажені, гасають всюди по коліях, по вулицях, патронів не жаліють,— коли не стало по кому стріляти, то сп'яна відкрили з кулеметів пальбу по небу, по господу богу вогонь!

Клекоче станція. Снують, поблискують рясно обвішані зброєю махновці. Буйні чуби, розгарячілі, розварені спекою обличчя. Хто напівголий, хто в шкірянці, хто в багатій шубі, не по сезону. На тому штани блискучі, хромові, як у авіатора, на іншому — червоне, мов жар, галіфе. В одному місці йде міньба, в іншому — бійка, а біля вагонів здоровезні мордані конвойники з «вовчої сотні», з особистої Махнової охорони, збившись колом, нахильці дудлять з бутлів медичний спирт.

А де ж сам він, їхній найголовніший? Чули про нього дядьки багато, але сам він залетів сюди оце вперше на ресористих своїх, степовою пилюкою покритих тачанках. Цікавість, ясна річ, розбирала, боязко було, але й не терпілось-таки побачити, який він є, отой невловимий, як відьомське наслання, як сама нечиста сила, Махно!

Крізь тини та огорожі, з гущавини садків та з соняшників — звідусіль прозирали, пильнували галещинці, як, наче з пекла вирвавшись, вилетіла на самий насип тачанка, а з неї аж по рейках волочаться у червоних яскравих квітках килими. Обкрутнувшись, віднувши килимами, спинилася з розгону, ніби перед урвищем, і ту ж мить, схопившись, виріс у ній плакатно патлатий, блідий, сердитий чоловічок.

— Батько! Батько наш! — ревнув у радісній нестямі буйний, розхмелілий натовп.— Ура, ура, ура!

— Чого ж ви мовчите? — штурляли махновці дядьків, що стояли як німі.— Оце ж він і є, батько наш, хіба не впізнали?

— Це ж про нього співаємо: «Махно — цар, Махно — бог, з Гуляйполя до Полог!»

Здоровенний, розпалений спиртом махновець у червоному галіфе і високих шнурованих ботинках зі шпорами, приспівуючи, починає в лад собі притупувати ногою між дядьками.

Цар і бог!

А воно, мале, з блискучим пронизливим поглядом, стоїть, розкарячившись, на килимній тачанці, тонкі злі губи міцно стиснуті, тільки шаблюка— більша за нього — теліпається до п'ят.

— Не ждали мене? — хижо перегнувшись, раптом навис він над натовпом своїми чорними гуляйпільськими патлами.— Комісари про мене розпускають, що нема вже мене, що Махнові навіки амба,— обличчя його зіжмакалось у болісній лютій гримасі.— А я ось як є перед вами: живий! Син України, да!

Френч на ньому з нового сукна, карманистий, довгий, мов жупан. Волосся, як у відьми,— до пліч. Обличчя худе, змучене, а очі... о, ці очі, наскрізь проймаючі, повні нестерпного блиску, як вони вміли колись чарувати дядьків! По клунях, по майданах гіпнотично виблискували перед натовпами, запалювали й вели за собою на смерть тисячі. Чому ж зараз дядьки так уперто уникають погляду цих колючих, сповнених негаснучого блиску очей, чи вже твої чари, батьку, на них не діють?

Теліпається шабля, теліпається кобуряка з маузером, бліда рука рубає повітря.

— Вільне, красиве життя вам дам, без царя, без самодержавства і без комісародержавства — хто «за»?

Абсолютно вільні союзи людей! Кінець всякому гніту! Кладу на землі початок нової ери, да! Свобода — і тольки!

Понахилявши голови, слухають дядьки. Босі, в сорочках перетлілих, в декого й мантачка з кишені стирчить — видно, щойно з косовиці. Слухають уважно, а про що думають? Думає кожен, певне, про своє — хто про «свободу личності» та про новітню Січ Запорозьку, яку їм ото обіцяє гуляйпільський батько з тачанки, а хто про те, що робота в полі стоїть, або про коня, що його сьогодні забрали махновці.

Лобуряки з «вовчої сотні» раз у раз легкими стусанами підбадьорюють дядьків, щоб уважніше слухали.

— Чуєте, як ріже? «Монархія або анархія — і тольки! Середини нарід наш не признає: з природи ми такі».

Посоловілі, з сивими туманами в очах, тягнуться звідусіль розвареними відданими ряшками до батька, прицмокують, захоплені самою картиною його виступу.

Наче горить! Наче на багатті стоїть на своїй яскравій килимовій тачанці! Як по писаному чеше, а з простих же простий! На глинищах виріс! Дітлахом уже колоністам свині пас! З отакого — революціонер!

— А в карти! — хвалиться перед дядьками той, що на ньому галіфе як жар.— При гетьмані ще, коли австрійських офіцерів був у полон захопив, одразу їм: «Ану, загрянишники, хто в карти у мене виграє? Хто виграє — живим відпущу!» Дві доби напрольот з ними грав! Нікому не програв! Нікого не випустив!

Не заперечують дядьки. Може, воно й так. Може, воно в карти і в самого чорта виграє.

— Тільки ви он штани пригасіть, штани на вас тліють.

Махновець нагнувся, метельнув штаниною: справді, дим іде з галіфе!

— Цигарку, мабуть, зненароку сунули в кишеню, от воно й затлілось.

Махновці, збившись довкола товариша, гигочуть, радять йому, як гасити:

— Ляж та покачайсь!

— Спиртом туди бурхони!

А Махно все промовляє. Все дужче трясуться патли, розсипавшись на плечах, все несамовитіш б'ється шаблюка біля розкарячених ніг. До тих, що стоять оддалік, долітають лише окремі слова — «продрозвьорстка»!

«свобода»! «смерть»! — а тим, що поприщухали ще далі, в гущавині садків та городів, і зовсім нічого не чути, їм тільки видно, як тіпається, розшаленівши, маленька постать на тачанці. Мале, та зле! Тачанка його, багровіючи килимами, стоїть впоперек колій просто на рейках, не боїться поїздів, семафори закрито. Позагнуздувані коні все нетерплячіш мотають головами за спиною в Махна: дужчає спека полуднева, нещадно овод б'є...

— Продрозвьорстка! Свобода! Смерть!

Далеко блищить на сонці смертельно бліде обличчя в розтріпаних патлах, в болісному пересмикуванні гримас, все вище здіймається затиснута в руці нагайка, і все, що навкруги,— коні, тачанки, толока, запруджена розімлілим народом,— все згрудилось, мовби лише як п'єдестал для цієї маленької постаті, що, рубаючи рукою повітря, нервово б'ється, підстрибує на своїй високій, далеко багровіючій килимами тачанці.

Кулеметники, порозвалювавшись у тачанках, ліниво пришпорюють звідти дядьків:

— Отакий у нас батько. Хоч кого заворожить. Мертвого підніме!

Понуро покивують головами селяни: може, воно й так... може, й підніме. Важко, глибоко зітхнув котрийсь. Ось як зустріли його сьогодні двоє махновців на дорозі, сіно саме віз: «Ану злазь, дядьку!» Підважили воза плечима, перекинули сіно: «Сіно твоє, а кінь — наш».— «Та нащо вам така дохляка? Гляньте — дохляка ж дохлякою! Порожнього воза не тягне! Скільки не бий, не підбіжить!» — «Нічого, у нас побіжить!» І як сіли, як гикнули, як свиснули, так вона, шельма, як метельнула хвостом, як підхопила, кометою понеслась... Так оце, по-вашому, по-гуляйпільському, вона і є «свобода личності»? Спасибі ж вам за таку свободу, тільки на трясцю вона кому здалась!

До самої ночі колотився в Галещині Махно. Відбирав коней, годував дядьків промовами, а після промов край станції з його волі, в його присутності гуляйпільські контррозвідники, горилоподібні брати Задови, порубали захоплених в ешелоні червоних медсестер.

Ні спека, ні спирт не могли в цей день повалити Махна. Ще й уночі то тут, то там лунало поміж вагонами його різке, верескливе: «...і тольки!»

Перед тим, як залишити станцію, Махно наліво й на-

право роздавав із вагонів зброю, яку не міг із собою забрати його загін. Не спали цієї ночі довколишні хуторяни: возами розвозили з Галещини до себе на хутори сотні гвинтівок та запечатані ящики патронів, що ними наділяв їх щедрий гуляйпільський батько.

XXVIII

На згірку в розігрітому сонцем бур'яні — станковий кулемет, націлений від мосту на шлях. Усе приготовлено, стрічку закладено. За кулеметом, теж у бур'яні, пильнує свого діла кулеметна обслуга. Тут, у секреті біля мосту, їх троє: Карнаух Маркіян, кулеметник ще з царської війни, Левко Цимбал, Яреськів односелець, і третій — Яресько.

Посилаючи їх вартувати міст, командир наказав:

— Глядіть не віддайте моста Махнові. На вашій революційній совісті він. Але дивіться, згарячу й по своїх не жарніть: десь тут має пройти кінний загін Червоного козацтва, висланий переслідувати Махна. Одне слово, класове чуття мусить само вам підказати, по кому і як.

І ось мліють вони в гарячих бур'янах, підставивши сонцю свої латані спини, спрямувавши погляди на дорогу. Дорога поміж хлібами, поміж городами через балки та вибалки потяглася ген-ген до самого видноокругу. Безлюдно на ній. Коли-не-коли проїде селянин возом, пастушата переженуть худобу через дорогу, схопиться вихрик куряви. Ще зелено в полях, ще пазолоть літа не лягла на них. Небо світле, безхмарне, тільки низом, по обрію темними тучами стоять вдалині садки хуторян.

Жарко. Втомливо гуде й гуде десь над кулеметом бджола; не вивітрюючись, застоялись у високім бур'яні густі пахощі прив'яленого сонцем полину, розімлілої лободи. Час від часу з-під мосту чути, як схлюпне вода — скинулась риба, і Яресько тоді зиркає в той бік: добре було б, розігнавшись звідси, з головою шубовснути просто в річку, але... класове почуття, як сказав командир, мусить бути на взводі!

— Нудно так лежати,— широко позіхнув Левко.— Розказали б, дядьку Маркіяне, хоч як ви женились абощо.

— Рано тобі ще женитись, підрости трохи.

— Куди вже рости,— Левко невдоволено оглянувся на свої величезні, з потрісканими п'ятами ноги.

Яреська та Маркіян весело оглядали свого товариша. Сімнадцятий тільки минає, а вигнало нівроку: голова біля кулемета, а ноги десь аж за мостом звисають. Чуба на голові — на двох махновців би вистачило.

— Як все-таки гарно в нас тут,— задумливо каже Маркіян.— Ось я на всяких фронтах бував, бачив усякі краї, є моря на світі, є гори, але, їй-бо, ніде нема краще, як у нас. Недаром же кажуть — Полтавщина! Бур'ян ось пахне. Увечері бузком та фіалкою... Солов'ї тьохкають.

— Мабуть, і дівчат нема ніде кращих, ніж у нас,— обернувся Левко до Яреська.— Як ти думаєш, Даньку?

А Данько, нахилившись у траву, де повзали червоненькі сонечка перед ним, лише посміхався загадково. Ех, не знаєш ти, Левку, де дівчата ще такої ж краси. Бачив би ти отих синьооких, що їм таврійська ковила шовками стелиться до ніг. Очі оті, що за тисячу верст світять тобі дівочою ласкою та довірою...

— Бідні ми тільки дуже,— вів тим часом своєї Маркіян.— Хіба що ось як прополемо трохи нашу Полтавщину та заставимо посунутись мироїдів... їй-бо, багатим життям заживем!

— Іч, багатіти дядько надумав,— подивився скоса на Маркіяна Левко.— А на кому ж тоді, по-вашому, Радянська влада триматиметься, як усі багатими станем?

— На нас і триматиметься.

— Ми влада бідних!

— Думаєш, вічні на тобі оці латки? — ляпнув Левка по плечу Маркіян.— Не завжди нам, хлопче, такими нуждарями бути.

— Швидше б тільки диктатурою стати над глитаєм,— сказав Яреська, не зводячи примружених очей з далечини шляху.— А то грозяться, гади, революцію підняти на рожни.

— Та ще Махно, де він в бенері взявся...

— І коли вже його піймають? Ніяк в руки не дається, сатана.

— Це в нього тактика нібито така: налетіти з гвалтом, паніки наробити і далі навскач — доганяй вітра в полі... Більше гиком та криком бере. А як тільки де

на добрий горіх наткнеться, так і назад: навмисне уникає бою.

— Мабуть, і нас неспроста сюди послано,— перейшов раптом на шепіт Маркіян.— У повіті вже, видно, щось прочули, раз дозори оце порозсилали в усі кінці.

— В Соколівці сходку, кажуть, порубав, а в Галещині — сестер милосердних.

— Озвірів зовсім од крові... На жінок беззахисних шаблю підняв.

— Це як ота вчора на мітингу казала,— промовив Маркіян, щось пригадуючи.— «У великих,— каже,— муках народжується новий світ...»

— А той молодший, із полтавських шефів? — ожвавів при згадці про мітинг Левко.— Просто наче за мене сказав: «Я,— каже,— міцний і свідомий. Стою біля ковадла нового життя... Кую і пою пісню Третьому Інтернаціоналові!»

— О, курява знялась...

Яресько раптом підвівся над бур'яном і став пильно вглядатися з-під козирка на шлях.

— Вихор?

— Ні, то не вихор.

Незабаром стало видно, що рухається колона військ. Зникла на деякий час у балці, потім знову вихопилась передніми вершниками на пагорб, і в цей момент — добре було видно — викинула вгору великий червоний прапор над передніми кіньми.

— На-а-аші,— полегшено зітхнув Левко.— Червоне козацтво йде!

Стало чути, як гуде бджола, хлюпає внизу під мостом річка об палі.

Яресько завмер, дослухаючись. Вчулось, чи що це? Як шелест очерету, як перешум колосся, коли ото війне вітерець, ледве чутно долинуло десь здалеку, з поля... Дедалі все чутніш, чутніш...

Чубарики, чубчики,
Ка-ли-на...

Уже видно передніх верхівців, що похитуються на конях, блищать на комусь кулеметні стрічки, а з клубливої куряви все виринають нові верхівці й тачанки.

Горить на сонці в куряві червоне полотнище прапора, в такт пісні погойдуються в сідлах вершники.

Чубарики, чубчики,
Ма-ли-на...

— Ах, як співають, чорти! — захоплено вигукнув Левко.

У зір і слух перетворився зараз Яресько. Вслухаючись, витягся вперед, мовби назустріч пісні, було в ній для нього щось заворожливе, буйне, привільне, таке, що притягувало, і в той же час чимось невловимим насторожувало, будило тривогу. Чимось вони, оці «чубчики», мовби перегукувались із тим «яблучком», що чув у Криничках вночі із-за річки.

Все ближче бурхала пісня, і ось, коли вже на завершення витьохху повітря несподівано розітнулось молодецьким кавалерійським присвистом, Яресько завмер! Це була мить, в яку йому сяйнуло догадкою...

Зблідлий, обернувсь до Маркіяна:

— Стріляй!

Маркіян і Левко витріщились на нього:

— Ти що — здурів? Свої ж!

— Стріляй, кажу!!!

— По прапору?!

Ударом плеча Яресько відштовхнув Маркіяна вбік, упав, прикипів до кулемета. Трясучись, вириваючись з рук, вдарив кулемет, бризнув просто по колоні вогнем.

Оторопілі товариші його з жахом дивилися, як поникло в куряві полотнище прапора, як дибились коні на шляху, де безладною купою збилась колона, з ходу завертаючи тачанки назад, в паніці розсипаючись по вибалках, по хлібах. Уже коні геть далі заносили своїх вершників, зникали в куряві й тачанки, а Яресько, зціпивши зуби, все строчив навздогін. Коли кінчилась стрічка, тільки тоді обернувся до товаришів:

— Пойняли, як з ними треба?

Вони, не відповідаючи, поблимкували на нього все ще недовірливо. В цей час з недалекого вибалку вискочив охляп на коні якийсь дядько і вчвал погнав прямо по мосту. Підлетів, збуджений, босий, з путом у руці, яким він підганяв конячину.

— Ну й дали ж ви їм! — хекаючи, вигукнув він до хлопців, що, вийшовши з бур'янів, стояли вже на видному.— Сам Махно їх вів!

— А... а... хлаг? — розкрив рота Левко.

— Отож тобі й хлаг: з таким вони і в Соколівку

ввійшли,— віддихавшись, став розказувати дядько.— Сходка там саме була, про викачку хліба говорилося. Оточили всю сходку, нібито свої, червоні козаки прийшли, послухали, і всіх потім, хто за продрозверстку виступав, тут же, на майдані,— на січку! Весь комнезам поліг.

— Так це вони й нас на таку приманку хотіли взяти? — не міг все ще повірити Маркіян.

— Я їх одразу впізнав,— сказав дядько.— Найбільше за оцю боявся, що заберуть,— він поплескав кобильчину по шиї.— І забрали були б, якби розгубився. А то як тільки вгледів, одразу в балку, спутав оцим і в соняшниках повалив. Ну ви ж і сіконули по них,— крутнувши головою, засміявся дядько.— Один анциболот, як від вас оце до мене, проскочив конем у чорній бурці, морда кров'ю заюшена: «Засада,— кричить,— біля мосту! Більшовики!»

Вже коли дядько поїхав, Маркіян повільним, повним каятьби рухом пошкріб потилицю:

— Отак можна було і в дурні пошитись,— І зозла сплюнув у траву.

— Якраз могли по наших головах до повіту проскочити,— промовив Левко упалим голосом і, з повагою глянувши на Яреська, запитав, як запитують чаклуна лісового про яку-небудь тайну: — Скажи, ну як ти їх розгадав?

Яресько посміхнувсь.

— А пісня?

— Що — пісня?

— Хіба вона нічого тобі не сказала? Ех ти! А ще «кую і пою»! — Яресько весело штовхнув товариша в плече.

Маркіян, присівши біля кулемета, уже мовчки набивав патронами стрічку.

XXIX

Так почалося для Яреська нове бойове життя. Тривоги вночі, тривоги і вдень. Коли їх нема, тоді навчання та муштра. Яреська, як уже добре обстріляного, в перші ж дні було призначено взводним. Своїх хлопців, з яких декотрі поки що мали одну гвинтівку на двох (загін ще не одержав повністю озброєння),

Яресько не особливо переобтяжував маршировками на толоці, більше дбав про те, щоб стріляли добре та похідних пісень співали краще за інших. Ночами охороняли мости, хлібні склади, різні повітові установи. Коли ж випадав вечір, вільний від нарядів, тоді, вишикувавшись у своїх сирових домотканих мундирах, геройське незаможницьке військо хвацько крокувало з піснями від казарм до повітового Нардому. Там для них час від часу влаштовували різні видовища.

Одного вечора, сидячи з хлопцями в переповненому бійцями Нардомі, Яресько був просто-таки ошелешений несподіваною появою на сцені... Нонни, батющиної отої пустунки. Зовсім іншою, ніж завжди, була вона сьогодні. Вийшла на сцену в українському вбранні, у своїх золотистих косах, перекинутих на груди, і довірливо, широко усміхнулась до публіки. «Ось я така. Я вас розважатиму». Данькові стало раптом так гарно за цю криничанську Нонну, він не зводив з неї очей. Видно було, як хвилюється вона, як розбентежено дихає своїми високими, туго випнутими грудьми. Чого вона тут? Як сюди потрапила? Данькові здалося, що Нонна побачила його в залі й дивиться зі сцени просто на нього і, почавши декламувати, звертається через інших до нього, до одного...

Всі до зброї!
Бийте в дзвони!
Будьте смілі,
Як дракони!

Їй гучно плескали в долоні. Щиро бив у долоні й Данько, проводжаючи Нонну зі сцени. Він пишався нею в цю мить. Така дівчина! І скільки вона віршів тих знає — слухав би її та слухав! І зараз ось наче в думки заглянула Данькові, в саму душу проникла і вгадала, що́ саме йому буде до вподоби. Але як вона сюди потрапила? Чи, може, й справді влаштувалася десь секретаркою при комісарах,— вона якось, жартуючи, говорила йому про це в Криничках. «Піду,— каже,— в повіт і першого-ліпшого вашого комісара обкручу!» Данькові, правду кажучи, вона теж подобалась, химерista оця Нонна, подобалась своїми вихватками, сміливістю та веселістю. Ще в Криничках вони якось тяглися одне до одного, хоч нічого, крім жартів, між

ними й не було. Що ж сталось сьогодні тут? Якоюсь ніби іншою постала Нонна перед ним на сцені Нардому, теплішою, задушевнішою. Оцей її виступ, оце хвилювання, оця усмішка... Чи вона його таки справді помітила в залі й посміхалась зі сцени саме до нього, чи то вона посміхалась загалом до публіки, до всіх?

Коли закінчився вечір, Данько на виході зустрівся з Нонною впритул. Вона, видно, ждала когось.

— Здрастуй, Нонно,— з несподіваною для самого себе теплотою в голосі привітався Данько.— Ти когось ждеш?

— Жду.

— Кого, якщо не секрет?

Нонна усміхнулась:

— Тебе.

І взяла його під руку.

Вони пішли удвох вулицею.

Мусили Яреськові хлопці в цей вечір маршірувати до казарм без свого командира: всупереч всім правилам воєнного часу, пішов провóдити дівчину. Ех, ці ночі, сині, полтавські, хто може встояти перед їхніми чарами! Ночі, коли всюди так п'янливо пахнуть розквітлі бузки і безшелесно стоять в задумливості високі, вищі, ніж удень, тополі, торкаючись своїми вершечками місяця в небі, поблискують в місячному сяйві стежки, блищить річка між таємничими величезними клубками верб, що, посхилявшись віттям аж до води, ждуть наче, що ось-ось вискочать із води білотілі русалки, щоб погойдатись на гіллі, послухати живих солов'їв. Солов'ї, ці невтомні співці весни і кохання, заливисто перетьохкуються у вербах, по садках, і коли вони тьохкають, здається, все на світі стихає, і вся ніч тоді сповнена тільки солов'їним співом — слухають цей спів і замріяні дівчата з містечка, і червоні вартові біля мосту, і зарослі бандити по лісах.

Сам незчувся Яресько, як опинився з Нонною десь у гущавині, в запашних персидських бузках, на які вже впала нічна роса. Старий, похилений особняк весь потопає в заростях запущеного, задичавленого саду.

— Оце я тут живу,— сказала Нонна.— Кімнату наймаю в однієї вдови-офіцерші. Удень мені видно звідси, як ви муштруєтесь та граєте в довгої лози на плацу.

— А біля Нардому це ти справді мене піджидала?

— Ну а кого ж!

— А як ти взнала, що я у Нардомі?

— Серцем відчула,— засміялася Нонна.— На цей раз, думаю, вже не пропущу. Бо тобі-то що, а я, можна сказати, ради тебе кинула Кринички, ради тебе сюди повіялась,— зазираючи йому в вічі, вона усміхнулась відкрито і трохи сумно.

Данько взяв на руку кінець її коси, знічев'я розглядав.

— Гарні в тебе коси, Нонно. Та ще ти їх якось заплітаєш на свій, на особливий манір.

— Можеш розплести.

— Дозволяєш?

— Іншим не дозволяю, а тобі могла б.

— Боюсь: розплету, а знов заплести потім не зумію.— І, в задумі випустивши косу з рук, запитав:— Ти давно тут?

— Та кажу ж: услід за тобою. Як нитка за голкою. Нудно мені стало в Криничках, як ви пішли. Так нудно, що хоч вішайсь. А потім, думаю,— напівжартома вела вона далі,— ще махновці налетять та до себе перехоплять. Тоді, як ото Ганна налетіла, що я пережила! Там лемент, гвалт по селу, а тут раптом — Андріяка в хату! Розлючений, приставляє таткові наган до лоба: «Іменем р-р-революції наказую... заховайте мене!» Куди ж, думаю, його? За руку та в чулан. Штовхнула — сиди! Ще й старою рясою зверху прикрила!

— Ха-ха-ха! Рясою? А мовчав, чортяка... Я ж йому тепер проходу не дам! — Данько голосно реготав.

— Тихіше, а то розбудиш мою офіцершу,— ласкаво казала дівчина, любуючись ним і його щирим сміхом.

— А за тебе я скільки в душі перетремтіла. Ну що, думаю, коли він десь отам їм попадеться, оцей наш комсомолець голосистий,— вона грайливо смикнула його за чуприну, що вибивалася пасмом з-під картуза.

Роса поблискувала на кущах; з глибини садка соловей обізвався. Від казарм ледве чутно долинала хорова пісня — то ще раз хлопці затягнули перед сном. Зовсім десь близько, за парканом в сусіднім садку, пирскав дівочий сміх, чулися смачні поцілунки, і міцний парубочий голос час від часу невдоволено, пристрасно повторював: «Галько, ось ти не строй із себе Івана Івановича!»

Нонна, посміхаючись, притулилась щокою Данькові до плеча.

— Даньку, скажи: я тобі подобаюсь?

Данько чув, як гаряче ходять під мережаною сорочкою тугі дівочі груди, як все міцніше ластиться до нього жарке, вогнем налите тіло, і сам він незчувся, як раптом в якомусь сп'янінні міцно пригорнув, притиснув дівчину до себе і спрагло припав губами до її губів.

— Скажи! Подобаюсь? Подобаюсь? — впившись поцілунком, гаряче, щасливо шепотіла вона.

— Так! — мовби схаменувшись, рвучко відштовхнув її від себе.— Брехати не стану... Подобаєшся.

— Так чого ж ти? Скільки я до тебе в Криничках, а ти все якось боком... Даньку! Милий! — Очі її сяяли до нього віддано, щиро, зазивно.— Полюби мене! Покохай! Куди хоч за тобою піду. Все для тебе зроблю! Скажи: коси обріж — і обріжу! Кожанку одягни — одягну! Ким хоч задля тебе стану!

Запашний бузок дурманив, близькість дівочого тіла п'янила. Данько чув, як паморочиться йому голова. В збентезі, кусаючи в зубах зірваний листок, дивився кудись угору на місяць.

— Чи негарна? Чи що попова дочка? — в нестямі обвивала його шию руками Нонна.— Я й татка вблагаю! Він так любить мене, він все зробить для мене, для мого кохання. Хочеш — бога зречеться перед людьми?

Данько мовчав, і було в його мовчанні щось таке, що мимоволі насторожило Нонну. Зненацька промайнула страшна для неї догадка...

— Чи, може, в тебе... інша є? — запитала голосом зляканим, впалим.

Данько поклав їй руку на плече:

— Ти вгадала, Нонно... є.

На цьому вони розстались.

XXX

У казармі Яресько, як і сподівався, одразу потрапив на очі командирові загону Шляховому. Командир ще не спав, при світлі каганчика вовтузився з кількома бійцями в кутку біля недавно одержаних кулеметів.

— О, взводний наш вернувсь,— витираючи руки клоччям, підвівся назустріч Яреськові Шляховий. Го-

лова наголо брита, сам присадкуватий, міцно збитий, з костистим вилицюватим обличчям. Як завжди, він посміхався, посміхався тією своєю особливою, трохи спідлоба посмішкою, яку знали всі в загоні й перед якою тремтіли хуторяни.

— Не той ти, брат, час вибрав для побачень,— крутячи цигарку і часто зиркаючи на Яреська, заговорив командир.— Звісно, зараз, коли цвітуть бузки, там по садках краще пахне, ніж у казармі,— при цих словах Яресько ще гостріше відчув, яким важким повітрям б'є з-поміж нар.— Але чи личить бійцеві революції в такий напружений мент у дівочі пазухи лазити?

Яресько згоряв від сорому. Він бачив, що своїм запізненням завдав образи командирові, який тільки вчора — після того випадку біля мосту — виставляв перед бійцями Яреська за взірець людини революційної совісті та обов'язку. Для Яреська Шляховий був більше ніж просто командир. Яресько чув про Шляхового ще взимку — він був свій же, сухівщанський, з недалекого села. З захопленням розповідали незаможники, як він, оцей Іван, зібравши в якомусь селі глитаїв, що не здавали розверстки, замість умовляння, поставив на ганку кулемет і так сіконув їм понад самими головами, що ті й у штани понапускали.

Шляховий не набагато був старший віком за своїх бійців, проте життя його було густе, прогартоване, це всі знали, і це ніби надавало йому прав командирських. Змалку, ще й від землі не видно, а вже мусив разом з дорослими йти на заробітки, тільки не до Фальцфейнів доля його повела, а в Козельщину на монастирські плантації, а потім у Карлівку на цукроварню до герцога Гессенського. Звідти так і пішов — по заводах, по тюрмах... Двічі його як забастовщика по етапу приганяли в рідне село, до матері, а пізніше сам повернувсь більшовиком — революцію робити.

На першій же сходці, згуртувавши фронтовиків, місцевим багачам у горлянку вчепився:

— Гади, Установчих зборів ждете, щоб землі нам не дати?!

— Тепер ми рівні,— загули багачі.— Революція всіх порівняла.

— Які ми у чорта рівні,— кричав він їм у відповідь.— Ти столипінець, а я пролетарій! В тебе земля, а в мене що? В кармані — блоха на аркані!

Не раз куркульня влаштовувала на нього замахи та засідки, пробували навіть через вродливих хуторянок перемануги його як-небудь на свій бік, і самі ж потім дивувались, що нічим не могли його взяти: вірним виявився своєму класові до кінця!

І ось тепер він з усмішечками та жартами, але дошкульно-таки відчитав Яреська. Краще б уже стягнення яке-небудь наклав, ніж отак по-доброму, по-товариському... Навіть коли Яресько й до сну вклався, Шляховий опинився поблизу.

— Чув? — присівши біля Яреська на нарах, повагом гуде командир.— З Миргорода передають, знову Христовий об'явився. Там Скирда, там Кіготь...— нахилившись, Шляховий стишив голос:— Пачками Чека бере. Виявляється, багато їх навіть у наші установи поналазило. Ще вчора вони то українські ліві, то незалежники, а тепер, як зачули, що «пся крев» наближається,— одразу носи повернули в той бік! Взимку за Радянську владу розпиналися, а насправді, видно, тільки й ждали, доки ліси листям вкриються.— Затягся глибоко махорчаним димом.— Розгуляється класова ненависть, розгуляється...— Ну гаразд, Яреську, спи, раз націлувався з попівною, а я піду на пости гляну.

Тільки Яресько задрімав, як хтось мовби коло самого вуха роздер казармену тишу:

— До зброї!

Очманіло схопившись, кинувся з товаришами до піраміди. З гвинтівкою, затиснутою в руці, давлячись разом з іншими в дверях, вискочив на подвір'я. Шляховий голосно давав накази командирам рот. Крізь приглушений гомін, крізь брязкіт зброї — десь ізнизу, з темряви далеких околиць, докочувались звуки стрілянини. Вслід за ними то тут, то там за садками прорівалось незрозуміле, виюче, розкотисте:

— ...а-а-а! ...а-а-а!

— Що це?

Лише згодом догадались: «Слава-а-а!» — петлюрівський клич!

Загін поділився на кілька частин. Та, до якої потрапив Яресько зі своїм взводом, одержала завдання: до мосту!

Кинулись бігцем. Від міських партійців, що теж бігли разом з ними, дізналися, в чім річ:

— Куркульня збунтувалась!

— Повіт вирішили захопити!

— А очолив її відомий вам... Левченко!

— Зрадив, сволота! Відпросився ніби у відпустку до батька, а натомість подався на хутори. Куркульню підняв.

Стрільба чулася кругом, то ближча, то віддаленіша.

«З усіх кінців облягають»,— подумав на бігу Яресько, прислухаючись, як в сутіні світання розлягається навкруги оте люте, погрозливе «а-а-а!», пригасаючи в одному місці й знову зринаючи десь в іншому, серед загущавлених садками околиць містечка. Здавалось, якась темна сила, встаючи валом, накочується все ближче, наосліп шукаючи виходу своїй роз'ярілій, розбурханій ненависті.

При наближенні до мосту пролунала команда:

— В цеп!

Розкинувшись цепом, бредучи в росі, як у воді, вони підбігцем наближались до річки, і вже видно було їм крізь імлу світання темні опори моста і кількох своїх вартових, що, залігши зверху на ньому з кулеметом, зрідка давали короткі черги кудись за річку — в шелюги, в ранковий туман. Куди? По кому вони б'ють?

Ще не встигли віддихатись, як просто перед ними, за смужкою води, здригнувся туман, затріщали шелюги і безладно, люто ревнуло:

— Слава!!!

З рожнами, з вилами, з гвинтівками наперевіс вихоплювалися з шелюгів хуторяни і стрімголов кидалися в воду, аж Яреськові чути було їхнє надсадисте дихання, бачив, як гострий рожен з розгону вганяється в живіт якомусь юнакові з міських, вила-тройчаки зблиснули з туману, і вже й себе уявляв нанизаним на тих куркульських вилах. Яресько, стиснувши зуби, випускав з берега по них кулю за кулею, бачив, як падає у воду то один, то другий з смертельних його ворогів, а замість тих, що падали, вивалюються й вивалюються із шелюгів інші, такі ж зарослі, дебелі, і, брьохаючись, бредуть на нього, мов дикі кабани.

За криком, за боєм ніхто й не помітив, як встало сонце із шелюгів. Самозабутньо билися хлопці, уперто билися й хутірські. Коли не ставало патронів, кидалися врукопаш, біднота гамселила прикладами куркулів по набряклих крутих загривках, скидаючи їх назад, у воду, а ті, незграбні й важкі, тягли й цих за собою, і річ-

ка вже аж бурунила мокрими тілами — бились навкулачки, хапались за груди, пізнаючи знайомих, один до одного ошкірювались, хрипіли один одному в лице:

— Ага, попався, мироїд!

— Ага, попався, голодранець!

Вода червоніла від крові, а туман червонів від сонця — пальба не вщухала, бій усе ще кипів. Доки одні билися з хуторянами в річці та вздовж берега, інші з переможним тупотом перехоплювались по мосту на той бік, і їхнє молоде, дружне, дедалі наростаюче «ура!» вже розкочувалось за річкою, за шелюгами. Виявилось, що там, за річкою, в заколотників стоять у шелюгах цілі обози підвід, і, коли Яресько примчався сюди, хлопці якраз хазяйнували біля них, реготали до впаду, знайшовши на одному з возів повно нашитих новісіньких шликів, якими так і не вдалося скористатися заколотникам.

— Даром старались!

— Тільки матерію попсували!

Все ж у метушні бою, доки згасала стрілянина, чимало дядьків-заколотників встигли, відстрілюючись, скочити на вози і вихопитись з-під удару.

— Тікають «добродії»! — реготали хлопці вслід.— Забули й про шлики.

— Що ж, ми так і дамо їм втекти? — вигукнув Яресько, який тут виявився єдиним із командирів.— По конях! Доженемо! Не зоставимо на насіння!

Гнали їх до самого Орлика та Переволочної, гнали тим самим шляхом, що колись ним розгромлені шведи тікали з-під Полтави до Дніпра. Всю дорогу реготали хлопці: великим запасом, видно, було в дядьків-хуторян нашито нових шликів,— всю дорогу трусили ними добродії, до самого Дніпра валялись у пилюці шляху порожні петлюрівські торби.

Упродовж трьох днів після цього в міському саду трибунал судив захоплених левченківців. Понад сто п'ятдесят заколотників було розстріляно, і лише вожак їхній, вчорашній начвсевобучу Левченко, встиг випорснути — цього разу впіймати його не вдалось [1].

---

[1] У 20-х роках Левченка було виявлено в Дніпропетровську. Його судили відкритим судом і засудили до розстрілу.

XXXI

Буває таке лише влітку, після буйної грозової зливи: в той час, як над головою ще висить, розкинувшись, темна хмара, знизу, з-під розкошлано навислих її країв уже світяться всі обрії. Де-не-де прогляне посвіжіле небо, а в глибині заходу, в хаосі хмар усе дужче палахкотить величезна купа вогню, купа сонця. Звідти так і б'є блиском та світлом, обдаючи ним землю і все, що на ній: і щедро скупану зелень дерев, і луки з мокрими копицями сіна, і самотню жіночу постать, що поспішає через луки кудись до лісу. Бреде по траві, високо підібравши спідницю, і далеко поблискують на сонці її мокрі, густо загорілі ноги. То поспішає до сестри Вутанька.

Все більше виядрюється небо з-під навислих туч, світяться обрії, і море світла всюди розлилося в повітрі.

Над лісом теж пройшла гроза. Ще димиться розчахнутий блискавицею дуб, а вже вся буйна зелень навкруги виблискує дощовими краплями та сонцем, і птиці щебечуть, і повно, краплисто падає в свіжу післягрозову тишу лунке зозулине — ку-ку!

Вода тепла, Вутанька бреде, все далі заглиблюючись у ліс, і так гарно, лоскітно їй усій, аж засміятися хочеться, як не раз сміялась вона отут, на цій стежці, коли ще дівчиною бігала з подругами під вечір на Йвана Купала шукати клечання і квітів для вінків. Тепер цією стежкою, видно, рідко хто ходить, кущі порозростались, хапають з усіх боків за одежу, мов живі.

За вічним отим «ніколи» все не могла зібратись Вутанька провідати сестру, що знову жде малого, і лише оце, коли дощ перебив роботу, нарешті вирвалась, майнула лісом навпростець у її віддалену лісницьку оселю. Може, там уже й розродилась Мокрина? Син буде чи дочка? Згадала, як Василько напучував її: «Найдіть і мені, мамо, в лісі малого. Сестричку в ліщині зловіть — я її на возику кататиму». Згадала і посміхнулась ідучи.

Мелькає скупана зливою зелень, сивіють величезні, обтяжені росою листки папороті, низом в'ється колюча ожина, зеленими руками сплітаються між собою кущі — і все це разом з клаптями синього неба химерно віддзеркалюється в чистих, уже заспокоєних післядощових озерцях, наче проглядає з глибини інший, підводний, казковий світ.

Вже крізь віття попереду блиснула їй облита сонцем Мокринина хата, як раптом — що це? На подвір'ї — тачанка, коні! Кури кудкудачуть. Люди якісь метушаться. Вутанька отетеріла. Бандити? Але ж останнім часом не чути було їх поблизу! Порозгонив їх Шляховий!

Прихилившись до куща, вона скрадливо стала відступатись назад. Зненацька кущ десь за нею шелеснув і на стежці виросли двоє рясно озброєних морданів:

— Стій, молодичко, не спіши!

Обвішані бомбами, в ремінні, в заломлених шапках, вони повільно стали наближатись до неї.

— Куди розігналась?

Десь із грудей, ніби не її голосом вимовлене, видихнулось:

— До сестри.

— Ха-ха! До сестри! На розвідини прийшла? Від Шляхового, мабуть, підіслана?

Один із них хотів її схопити.

Вона, скрикнувши, вислизнула з-під руки і знетямлено подалася вздовж стежки, в напрямку до хати.

Мокрина, перевалюючись, як гуска, вже поспішала через подвір'я назустріч їй. Одначе не встигли вони й словом перекинутись, як бандитня оточила Вутаньку п'яним шумливим з'юрмиськом.

— Оце пташка! Ненароком випужали з-під куща наші дозорні!

— Радивоне, ану перевір, що то вона собі в пазуху напхала!

Кривоплечий вугруватий бандит, розпливаючись в масній усмішці, потягся до Вутаньки розчепіреними для обіймів руками. Вутанька відскочила вбік.

— Бач, як вона від тебе,— під'юджували вугруватого з натовпу.— Мабуть, що самогоном смердиш.

— Брехня... Я тепер одеколони п'ю!

В ту мить, коли він знову наблизився до Вутаньки і, вп'ймавши її за руку, з силою рвонув до себе, десь із-за Вутаньчиного плеча несподівано свиснула нагайка і з усього розмаху оперезала вугруватого по плечу. Удар був настільки несподіваним, що бандит відразу ж випустив Вутаньчину руку.

Банда була в захваті.

— Оце по-нашому!

— Ще його, паніматко, ще!

Вутанька обернулась і завмерла... Ганна!!! У френчі, в ремінні стоїть, недбало спершись плечем на тачанку, недобре усміхаючись, грає нагаєм.

— Не сподівалась, подруженько, га?

Вутанька мовчки розглядала її. По-бандитському стрижена — замість кіс чорна куделя вибивається з-під кубанки. Розкохана, аж ніби припухла з лиця, тільки пом'яте воно якесь, з тінями під очима, з слідами п'яних безсонних ночей. Так оце такою ти стала, Ганно? Отак живеш?

— Отак і живу тепер, Вусте,— мовби відповідаючи на Вутаньчині думки, обізвалася Ганна з напускною веселістю.— Дома не ночую, хліба не купую.

— Даром береш?

— Чи нам багато треба? Ми не такі прожерливі, як ота ваша розвьорстка, що ніяк їй люди пельку не загатять. Ти, кажуть, стараєшся там, на собі возиш?

В цей час Мокрина, де не взявшись, підбігла до Ганни, заметушилась:

— Дівчата, які ж бо ви... Не встигли зустрітись, як уже й до сварки... Може, краще до хати зайдете, погомоните?

— Нащо мені твоя хата,— недбало відмахнулась нагайкою Ганна.— До хати я тепер не звична: лісом дишу. Ось вони, мої зелені світлиці...

Вутанька з її зіркістю, бистроокістю мимовіль все тут запримічала. Коні засідлані, мокрі. Три тачанки з кулеметами попід хатою. Біля хліва, оточений бандитами, порається з самогонним кубом Прокіп-зять, якийсь розгублений, розкошланий, схожий у своїй халабудистій сорочці на сердиту квочку, що її щойно зігнали з гнізда.

— Бач, і нейтрал з гилою в пригоді став,— глузливо кинула Ганна.— Воювати не хоче, так хай хлопцям хоч самогон жене.

Там бандитня вже гуляла. Одні смоктали з якихось черепків ще теплий Прокопів первак, інші осторонь розважалися тим, що годували курей хмільними вицідками з браги. Лунали розкотисті вигуки, регіт.

— Де Ганнуся пройде, там і кури п'яні... Ха-ха-ха!

— Гляньте, півень уже заточується!

— Ану, бий тепер, Грицьку! Цілься йому в отой комісарський гребішок!

Мокрина аж руками сплеснула, побачивши, як один з бандитів добуває з кобури наган:

— Єй же єй, уб'ють півня! Ганно, та що ж це робиться? Самогонку заставили гнать, а тут ще й півня! Один він у мене! В селі хоч сусідський прибіжить, а тут ніде й близько другого нема!

— Гей, хлопці! — нахмурившись, окликнула Ганна своїх лобуряк.— Не руште півня! Він — безпартєйний!

У відповідь на Ганнин жарт бандитська юрба аж сколихнулась у дружному реготі.

— Безпартєйний, го-го-го!

— Одстав, Грицьку! Для партєйного кулю побережи!

Вутанька, передавши Мокрині гостинець від матері, нашвидку погомоніла з нею і вже рада була б іти, та не знала, чи відпустять. Стояла весь час, мов на голках. Ганна, видно, помітила, що їй нетерпеливиться.

— Поспішаєш? Швидше, мабуть, хочеш братові про мене передати? Ти б краще передала йому, хай до мене переходить. В мене, бачиш, весело. У них там Шляховий нудьгу розводить, нитку взяти не велить, а в мене в усьому — воля! Хочеш — шубу тобі подарую?

— Не треба мені шуби.

— Тобі таких і комісар твій не дарував.— Ганна недбало стала ритися в тачанці.

— Не треба, Ганно,— настійливо повторила Вутанька.

— Ну, як хочеш,— кинувши ритись у барахлі, Ганна задумливо постукала ручкою нагайки по крилу чорної, зальопаної грязюкою тачанки.— Де оця тачанка тільки не побувала, Вусте. В Павлограді була, в Синельниковому, до Гуляйполя доставала... Ех, і погуляли ж ми, Вусте, за все погуляли!

Сонце, схиляючись, сховалось за верхів'ям могутніх дубів, що обступали галявину. Тіні лягли на забарложене, збите копитами подвір'я. Вутанька з якоюсь злою усмішкою блиснула очима на Ганну:

— Ну, так ти мене відпустиш?

— Стривай, не спіши,— серйозно відказала Ганна.— Може, я ще хочу твоєї червоної пропаганди послухати. Ти ж, кажуть, тепер делегаткою стала, з трибун промовляєш?

— Ганно, відпусти її,— жалібно втрутилась Мокрина.— Були ж як сестри...

Ганна хвилину постояла в роздумі.

— Гаразд, ходім, сама проведу тебе трохи,— ступила вона від тачанки.— Бо в мене такі мордотряси, що спроста не випустять. Незчуєшся, як зроблять наложницею...

XXXII

І ось знову ідуть вони лісом удвох, як колись. Зовсім би, як колись дівчатами, якби тільки на Ганні не чоловічий оцей френч, що ледве сходиться на повних розкоханих грудях, та ще якби не плетена оця нагайка, що, погойдуючись на ходу, весь час ворушиться між подругами, мов жива болотяна гадюка.

Сторожко ступає по стежці Вутанька. Почуття небезпеки, неясної якоїсь тривоги ні на мить не покидає її. Чому Ганна побажала раптом піти її проводити? Чи справді не хоче, щоб п'яні оці мордотряси перестріли Вутаньку на стежці, чи, може, щось інше має на думці? Може, сама без них вирішила звести з нею свої останні рахунки?

— Різних влад за цей час я перепробувала, Вутанько,— розповідала Ганна ідучи.— І сірих знала, і мурих... Я й з вашими червоними була. Доки жива, всіх влад хочу перепробувати. Отак як кислицю в лісі: надкушу, попробую й кидаю геть.

Блискуча, перебризкана червоним сонцем лісова зелень оточувала їх. Десь на верхів'ях дерев, де діждавшись вечора, уже потьохкували перші солов'ї.

— Матір мою давно бачила? — Ганна раптом посмутніла, поникла головою.— Попотягали її там, кажуть, за мене ваші чрезвичайки.

— В чрезвичайках теж люди, розберуться — хто прав, а хто винуват.

— На мене все зуби гострять? Ото якби попалась! Ні, далі, мабуть, я з тобою не піду, Вутанько...— Вона мимохідь попробувала рукою кобуру з револьвером.— Бо, чого доброго, ще в пастку заведеш.

— Якраз, може, вивела б, а не завела.

— Ні, мене вже навряд чи виведеш. Далеко зайшла.

Звернувши зі стежки, Ганна зупинилась, сумовито оглядаючи мальовничу галявину, що відкрилася перед ними.

— Розбігаються звідси наші доріженьки, Вусте. Давай хоч присядем отут, бо коли це ще зустрінемось вдруге...

Призахідне сонце пронизувало ліс, кривавило червоним промінням мокрі блискучі стовбури. Ніде нікого. Птиці та вони дві на весь ліс.

Присіли на буреломині і лише тепер, коли присіли, разом помітили просто перед собою під кущем гуртик білосніжних, збадьорених вечірньою прохолодою конвалій.

— Пам'ятаєш, Вутанько, у мене колись сережки такі були,— дивлячись на біленькі краплинки конвалій, пригадала Ганна.

— Чого ж не пам'ятати. Красувалась у них на каховському ярмарку.

— Ярмарок... Аякже, «панночка в свиті», ха-ха! — невесело засміялась Ганна. Колись було красиве любила, тепер не до краси. Все остогидло. Ти ось і зараз, мов дівчина, а мене, бачиш, як на дармових харчах рознесло! Скоро й парубочих рук не хватить, щоб обійняти свою Ганнусю.

— Справді розігнало тебе,— покосилась на неї Вутанька,— мов куркуленчиху яку-небудь з хуторян.

— І з лиця злиняла, еге ж? Знаю — злиняла, пом'ялася врода, не хочеться на себе і в дзеркало глянути. Спротивіло, остогидло все! Живеш, як травина: сьогодні є, а завтра, може, десь на отакій галявині... шаблями такі, як Данько ваш, посічуть.

— Сама винувата, Ганно.

— Такі, як ми, завжди винуваті. Зате ж погуляла, ох, погуляла, Вусте! Пів-України на тачанці облітала. Знаєш, як ми з буржуями городськими розправлялися? Виберемо найпузатіших, барабани їм в руки, прапор за пояс і шагом арш, по вулиці з піснею «Долго мы в тюрьмах сидели, долго нас голод томил...» Ідуть — животи, як барила, губи трясуться, а вони в сопілки дмуть та про голод співають, розтаку їх мать!

— Ганно! — вжахнулась Вутанька, затуляючи вуха.— Як тобі не соромно!

— Нічого мені тепер не соромно,— з серцем мовила Ганна,— і не страшно нічого. Чекісти ваші? Думаєш, із них ми штопорами кишок не вимотували? Було, все було... Погуляла, а на похмілля тепер хоч і кулю в

лоб! — У голосі її почувся відчай і твердість.— Скажи, Вутанько, ти боїшся смерті?

— Було б за що життя віддавати, Ганно. А так, на вітер...

— На вітер? А може, на бурю? Думаєш, забуде мене Україна? Дарма, думаєш, пісень уже про Ганнусю співають?

— Чи сп'яну бравуєш, чи... не розберу тебе, Ганно. Вони, твої оті розбишаки, хоч знають, проти кого й за що, а ти? За що ти воюєш, Ганно?

Ганна в задумі дивилась собі під ноги, копирсала нагаєм мурашник.

— Правду тобі сказати, Вусте, й сама не знаю, за що. Спершу за «анархію — мать порядку» була, поки з батьком не посварилася...

— А тепер?

— Тепер знову за неньку.

— Знов одурять тебе, Ганно.

Ганна зітхнула.

— Темні ми, через те й дурять. Одне тільки знаю, що коли вже зброя в руках, то не можна не воювати. І воюватиму, мститимусь їм до кінця...

— Кому — їм? Мені та братові моєму Данькові? Чи Андріяці та Цимбалові, з якими разом по заробітках спотикалась?

— Не вам, Вусте, а тим, хто з Москви на Україну по наш хліб внадився. Віднадити хочу! Ото потопила, як котів, у Криничках, передай — і далі топитиму! Топитиму, й тольки!

— Схаменися, Ганно!

— А доки вони нами руки потиратимуть? Ми їх не чіпаємо, ми до них не ліземо, а вони? Що вони з нас кров точать? Чим ми перед ними винуваті? Що хочемо, щоб ненька вільною була?

— Не впізнаю тебе, Ганно! — схвильовано схопилася з місця Вутанька.— За кого свою голову підставляєш під кулі? Сама подивись, хто довкола тебе в'ється. Куркуленки та пройдисвіти якісь обплутали тебе, підняли вгору і крутять тобою, мов куклою: Ганнуся та Ганнуся! Одні пісень про тебе складають по хуторах, інші тим часом всі свої грабежі та злочини твоїм іменем прикривають. І оце на них свою молодість тратиш? Ради них береш на себе клятьбу народну?

Слухаючи Вутаньку, Ганна ішла поруч неї в глибокій задумі.

Вийшли на стежку. Вже вечірньою сутінню виповнювався ліс. Біля лісникової хати чулися гулі: співи, свист...

— Чуєш, як Кирюша мій висвистує? — проказала Ганна з сумом і гордістю.— Ніколи вже, мабуть, після нас не почує Україна такого свисту!

А після того, як Вутанька рушила, кинула їй навздогін:

— Данькові розкажи про мене, щоб і совість тебе не мучила. Передай, що бачила мене й мою розвідку. Тільки скажи, що однаково їм мене не піймати. Хіба, як набридне, сама здамся.

— Думаєш, прогадала б? — пристояла Вутанька на стежці.— Он, кажуть, помилування уже оголосили для тих, хто добровільно вийде з лісів.

— Ох, не для мене то, Вусте. Багато на душу взяла.

— Не все ще пропало, Ганно. Ще не пізно світ собі розв'язати. Пригадай, скільки ми колись думали разом по заробітках про нові щасливі часи. Оце ж вони настають! Земля бідним, влада наша, жінка стане вільною...

— Ой, не ятри ти мою душу, Вусте, бо, їй-богу... Іди! Іди з очей! — і вона з розмаху стьобнула по кущеві нагайкою.

— А то, може, передумаєш? — щиро, по-дружньому сказала Вутанька, відходячи.— Кинула б ти їх, пішли б і пішли б оце з тобою аж під материне вікно.

— А пішла б,— крутнула головою Ганна,— ой, як би ще пішла, Вутанько! Ну та годі, йди. Матір побачиш — кланяйся. Хай не згадує лихом дочку свою непутящу.

І вона, затуливши долонею обличчя, круто повернулась до Вутаньки спиною.

Сама верталася Вутанька — лісом та лісом — до Криничок. Оглядаючись на ходу, деякий час іще бачила Ганну, що, сумовито згорбившись, стояла в сутіні на стежці — в задумі, чи у ваганні, чи, може, в сльозах.

Коли прибігла додому, вже зовсім звечоріло. Мати стояла біля перелазу.

— А я тут перетліла, Вусте... Данько ж забігав! Забіг на хвилину і знову подався.— Мати, озирнувшись, нагнулася до Вутаньки, зашепотіла: — Банда, каже,

Ганнина знову десь поблизу об'явилася...— І, випроставшись, сказала — не сказала — викрикнула криком душі:— Господи, і коли цьому буде вже край.

XXXIII

Ганнина банда не знала тепер спочинку. День крізь день металась знайомими полтавськими шляхами, забивалась в ліси та переліски, шукаючи безпечніших місць, і всюди натикалась на несподівані засади. Танули сили, падали коні, дедалі вужчим ставав для Ганниних тачанок синій полтавський виднокруг.

В одному з боїв Ганну поранило — черкнуло кулею в голову. Рана була неглибокою і життю не загрожувала, проте під натиском бандитської верхівки Ганна змушена була передати отаманування недавно прибулому в загін петлюрівському офіцеру, а сама їздила тепер в тачанці разом із своїми дядьками Оникієм та Левонтієм.

Бездіяльне становище обозної дівки ображало й дратувало її. Доки отаманувала, доки була в силі, знаходила собі забуття в різних командирських клопотах, не мала стільки часу для роздумів, як зараз. Хто вона, куди мчать її оці змилені коні з куцими підрізаними хвостами? Таке враження, що весь час женуться за нею бійці Шляхового і ось-ось наздоженуть. Не минає й дня, щоб десь не перестріли, не обстріляли, і де б не була вона — близько чи далеко від Криничок — не може позбутися думки, що це строчать по ній кулеметами із засідок свої ж незаможники, всюди переслідує її розпалена Вустина кара. Крізь спеку і куряву, через яри та байраки трясеться в тачанці, мов арештантка, з забинтованою головою, що гуде їй і гуде, неначе з похмілля. Дедалі частіше закрадаються в душу підозри, чи не стало оце її поранення для верховодів банди тільки зручною зачіпкою, щоб відсторонити її від отаманства, засадити свою Ганнусю в обоз. Самі звеличували, підносили до небес, самі ж і в тінь відіпхнули при першій нагоді. Невже й справді була вона тільки лялькою в чиїхось руках, як ото говорила їй Вустя?

Після тієї зустрічі з Вутанькою в лісі помітила, що косяться на неї в загоні. Один із бандюків, коли повер-

нулась, провівши Вутаньку, набрався такого нахабства, що при всіх її запитав: «Про що це ви там секретничали, паніматко, без нас? Чи не про ті амністії, що їх Дзержинський всім каяльникам роздає?» А коли наступного дня кров'ю залило їй очі, коли задрижала на ній отаманська корона, якось сам собою виплив на найвидніше місце оцей Скиба, оцей вусатий петлюрівський осавула в штиблетах. Досі його й не чути було, і стріляв мовчки, і рубав мовчки, а тут раптом заговорив, заплакав над Ганною крокодилячими слізьми: «Хто там проти Ганнусі? Ану, заткнись! Не дамо кривдити нашу українську Жанну д'Арк! Берегтимем її! Доки рана не заживе, хай сидить в тачанці й ні про що не думає — наша Ганнуся ще знадобиться нам для тріумфального вступу в Полтаву!»

Гірко й принизливо було Ганні відчути себе відстороненою, нікому вже не страшною, з такими глумливими лестощами скинутою з висоти влади на саме дно обоянки. Чи давно ще падали перед нею ниць, пісень про неї співали, а тепер ось на дні тачанки у юхті та в смердючих смушках втопили свою Ганнусю! І осавула в штиблетах одразу змінився, на зупинках уже обминає її, наче остерігається, щоб зненарока не дістала його з тачанки криничанська Жанна д'Арк міцним своїм арапником по вухах.

Дядьки — Левонтій та Оникій, вважаючи, що винуватцем усьому він, отой гнидюк у штиблетах, беруться іноді розважати Ганну:

— Підожди, ми до нього ще доберемось, доскакається він. У багатьох наших хлопців він уже на підозрі. Не інакше, як польський сищик, з тих, що на потайну службу до Пілсудського повстроювались. Золото все в наших видурює, а для чого б то? Чи не для того, щоб, коли зовсім припече, за границю чкурнути, млина там десь одкрити або шинок? Ні, голубе,— погрозливо хрипіли густо зарослі, посоловілі від люті Сердюки.— Пропадать, так разом усім пропадать!

Повно юхти та смушків у тачанці в дядьків, повно буржуйських куниць та лисиць, а Ганна серед них — в занехаянім одязі, закіптюжена й байдужа до всього, трясеться кудись, як у безвість, з великими, налитими скорботою очима. Все ніби є і нема нічого. Буржуйські хутра під ногами та купа сірої дорожньої пилюки в пелені — оце і всі твої набутки!

Одного разу ледве не пропала заодно з дядьківськими хутрами й Ганна: провалилася їхня тачанка на мосту, разом з кіньми пішла шкереберть із мосту та в воду. Ганна ледве встигла вихопитись в останню мить. Що там коїлось! Дишло поламане, збруя порвана, кінь один тоне, а інший на живіт йому копитами стає, щоб тільки самому врятуватись. Шуби та юхта дядьківські плавають по воді, намокаючи, йдуть на дно. Дядьки рятують, що можна, лементують у відчаї, а їй, Ганні, нічого не жалко, тільки кобилку свою улюблену пристяжну гукає з берега: «Воля, Воля...» Так, не вибравшись із збруї, і захлинулась на Пслі її Воля.

А бої частішають, Шляховий із своїми яреськами дихнути не дає, і все безтямніше — як по замкнутому колу — гасає банда по синьому полтавському обрію.

Після тієї розмови з Вутанькою Ганна все частіше, мовби ненароком, ловить себе на тому, що дивиться на свою ватагу вже ніби на чужу, ніби Вутаньчиними очима. Раніш мовби й не помічала, скільки серед тих, хто її оточує, всякого наброду — то невдоволених розверсткою хутірських синків, то колишніх стражників та тюремних наглядачів, то навіть таких, що вже встигли побувати на службі в Радвлади, але, чимось проштрафившись, змушені були рятуватись від ревтрибуналів у лісі. Пробийголови та пропийдуші, звиклі до крові, до бездомного розбійницького життя!

По-справжньому відкрились Ганні очі на них під час наскоку на комуну. Наче прозріла раптово, наче вперше побачила їх такими, як є, побачила Вутаньчину правду про всіх про оцих, із ким свою баламутну долю зв'язала.

На високому горбі, на тому самому місці, де стояли в давнину хороми панів Базилевських, біліють обсаджені тополями будівлі комуни «Червоні квіти». Перших панів спалили при Катерині турбаївські козаки, останніх — викурили в революцію навколишні села, а в спустілих будинках маєтку цієї весни з почину чекістів було влаштовано дитячу комуну для безпритульних сиріт.

Верховоди банди вже й до цього не раз поривались зблизька подивитись на комуністичний рай та на життя «по потребі», але Ганна, доки була при отаманстві, все противилась цьому, соромлячи своїх пробийголів

тим, що ганебно воювати з дітьми. Тепер же верхівка, видно, таки вирішила зробити по-своєму.

Рано-вранці завернули зненацька в комуну. Нещадно лупцюючи коней, як скажені, мчали по довгій тополиній алеї, що вела до маєтку, тільки й встигла Ганна прочитати на арці, що майнула вгорі: «Юний комунар! Що ти зробив для пораненого червоноармійця?»

Коли Сердюки влетіли своєю тачанкою на подвір'я, там уже йшла розправа — дорубували шаблями вихователів, трощили прикладами вікна, викидали, як цуценят, із приміщень на смерть переляканих спросоння дітей, озвіріло чесали по них нагайками:

— Де каса? Де зброя?

Над матюччям, над хрипінням сп'янілих від крові бандитів то тут, то там зривались дзвінкі дитячі зойки, мелькали заюшені кров'ю личка хлопчиків та дівчаток.

Вихопившись з тачанки, Ганна з затиснутим револьвером у руці кинулась в саму гущу бандитів:

— Не смійте! Припиніть дітовбивство!

Хтось грубо відштовхнув її, вона по комусь стріляла, але за мить її уже й саму скрутили, затовкли обличчям у тачанку:

— Не суньсь, отаманко, не в своє!

Доки й з комуни не вимчали її коні, все чула оті шматуючі душу зойки юних комунарів, доки й житиме, мабуть, не сховатись їй від чистих їхніх оченят, налитих слізьми, засвічених то благанням, то горючою ненавистю.

Цілий день після цього вона не знаходила собі місця, тісно було їй у тачанці, неначе в ямі, не могла дивитись звідти на гладкі, брижуваті загривки Сердюків.

На ночівлю банда зупинилася в лісі за озерами, неподалік од Криничок. Важкий сон звалив цього вечора Ганну, і приснились їй дивні якісь хороми, а вона ходить по них із світлиці в світлицю і ніяк не може з них вибратись. Прокинулась — хтось хропе під тачанкою, надщерблений місяць крізь гілля блищить. Пити хотілось. Встала з тачанки, неквапом побрела до води.

Попадавши хто де, сплять мертвецьким сном її найзапекліші, ті, хто сьогодні ще й дитячою кров'ю руки свої обагрив. Все меншає їх, все менше займає місця під зорями її ватага. Темніє, збившись тачанками та

кіньми по узліссю, мов розшарпаний циганський табір. Де-не-де стовбичать вартові, під кущем біля кулемета чути приглушену розмову — саме, видно, міняється наряд. Здає пост Остапенко, приймають Сердюки.

— Озеро, протоку найбільше пильнуйте — чути грубий голос Остапенка.— Чи туди хто, чи відтіль — наказ — пали без попередження. В селі Шляховий із своїми, так що — не дрімай!

Помітивши Ганну, Остапенко зачепив і її мимохідь:

— Не спиться нашій матусі? Молода кров грає?

І пішов.

Чути, як, покректуючи, зітхаючи, мов воли, дядьки влягаються біля кулемета.

Плесо озера блищить перед Ганною. Зорі над головою, зорі й під ногами — у воді, між кугою та лататтям. Нахилившись, Ганна зачерпнула пригорщею води, напилася всмак. Вода холодна, джерельна, тут безліч родників, і всю цю місцину, розташовану на джерелах, розмережану протоками, озерами й озеречками, криничани здавна звуть — Холодні Криниці...

Освіживши водою обличчя, Ганна присіла на згірку на бережку. Місячно, маревно, ясно. Тануть у нічній імлі за плесом озера, птиця бугай десь в очеретах бутить.

Чомусь пригадала, як все тільки починалось. День залитий сліпучим сонцем, а вона бере плоскінь на хуторі в Лашків, а Щусь на леваді купає в ставку коня. Тоді вона ще не знала, що це Щусь — знаменитий махновський отаман, для неї він був тільки парубок — матрос богатирської сили та вроди, в матроській тільняшці та яскравім малиновім галіфе. Сміючись, пустуючи, купав коня, і весь ставок бурунив під ним, аж з берегів випліскувався. А вночі він нагрянув до неї з дядьками додому. Кажуть, що продали вони її за золото — брехня! Ніхто б її не продав, якби сам він їй не сподобався. До нестями полюбила його. Не те що в Дібрівку та в Гуляйполе — на край світу подалася б за ним! І хоч він потім проміняв її на Таню Карманову в Гуляйполі, але навряд щоб та хвойда-зводчиця любила його так, як вона, Ганна. Може, заради нього й на коня сіла, Ганнусею стала для банди...

Маревно імлиться заплава, темніє край неба говтвянська гора, ховаючи в своїй тіні знайомі припслянські села. Вдень звідси видно було б Кринички. І зараз,

вночі, добра дівка могла б голосом туди догукнути, якби тільки ждав її там милий.

Цікаво, чи глибоко тут? Глибока, як небо, вода, ясні зорі поруч з лілеями світяться в ній. Лежить, не зворухнеться на воді латаття, біліють великі квітки лілей, таємничо принишкли очерети. І безплескітне плесо, і освітлені місяцем шатра плакучих верб та кущів попід берегом — все принишкло, мовби заворожене, все причаїлось в якомусь чеканні, сповнене літніх, як на Купала серед ночі, чарів. Здається, не здивувалася б Ганна, якби раптом збурунилась вода і з-поміж латаття стали вихоплюватись на берег одна за одною голі русалки і, гріючись при місяці, стали б розчісувати свої довгі розпущені коси. Не злякалась би Ганна їхнього товариства, хоч у холодних водяних дівчат розпиталася б, як їй далі жити на світі!

Що на минулому пора ставити хрест — це вона вже почуває всім серцем. Але куди, до кого податись? Якби могла жити зозулею в лісі або русалкою отам під водою! Ні, мабуть, не приймуть її до себе й русалки, бо вони в косах, а вона безкоса, бо вони холодні, а їй у жилах ще б'ється людська гаряча кров! Прощай, бандитське безпутне життя! Але що ж далі? Де та стежка, що назавжди виведе її з бандитських блукань до нового, чесного життя? Може, ото вона стелеться при місяці поміж лататтям через протоку на той бік? Може, знятися і податись отак через воду, через луки — об'явитись, хай судять? Тяжко завинила перед вами, але ж не пропаща я, не пропаща!..

Роз'ятрено сідає місяць в очеретах, бутить бугай десь уже в іншому місці, собаки валують на хуторах. Вогко навкруги, холоднішає ніч, дрож пробігає по тілу. Як там мати? Незабаром ось тройця, дівчата зеленим віттям клечатимуть вікна та ганки, долівки труситимуть луговою травою, а хто матері хату вклечає, хто їй поставить на вікна горнятка з м'ятою та любистком?

Однак що це? Ганна вся аж стрепенулась, потяглася вперед, завмерла, вслухаючись. Десь здалеку, із заріччя, долинули ледве чутні звуки запізнілої гармонії, почулися перегуки, співи. Видно, якраз вийшла молодь із Нардому. Допізна гуляють хлопці та дівчата разом з своїми постояльцями, з бійцями Шляхового. Зітхнула Ганна. Хіба не могла б і вона зараз бути отам, із молоддю, влилася б і своїм сопрано в хор молодих голосів.

Тільки перехопитись через оцю кугу та латаття,— і там уже інша Україна, інший світ, їхній, жорстокий... і такий ваблячий. Наростає пісня, і хоч уперше її чує Ганна — зовсім, видно, нова якась — проте є в ній і для Ганни ота пісенна вабляча сила, що так притягає, до болю бентежить душу і кличе, кличе кудись! Ось чийсь дівочий голос уже виводить високо-високо, неначе Вутанька... А може, й вона? Може, то своїм співом сріблястим вона якраз і викликає Ганну до себе з лісу?

Сторожко озирнулась, прислухалась. Хропе за спиною банда, хрумають коні траву... Хропуть, всі хропуть!

Подумала мить і рішуче махнула рукою: «А! Двічі не вмирати!»

За мить була вже боса, в одній сорочці. Скрутила ременем одяг, взяла в руку наган і, скрадаючись, стала тихо забродити в воду. Ніщо не плесне, не шелесне... Вже не чути було гармонії, а їй ще вчувалась, вже змовкла й Вутаньчина пісня, а їй ще бриніла.

Брела, щоб не хлюпнути, обережно прогортала рукою лілеї та латаття, а місяць вже зовсім сідав в очереті, червоний, мов густою кров'ю налитий...

Сердюки, чатуючи біля кулемета, дрімали навперемінки, але в цей час вони задрімали обидва. Лише коли щось хлюпнулось на озері, мов скинулась велика рибина, Левонтій, кинувшись перший, сердито штовхнув брата в плече:

— Диви-но! Щось біле серед латаття. Чи не русалка? Ану сікони!

Струмінь вогню вирвався з кулемета, зметнулось біле серед латаття, зойкнуло, і нічого не стало — тільки кола пішли на воді.

Так, двічі не вмирати.

XXXIV

На ранок загін Шляхового оточив Ганнину банду і, приперши до води, вщент розгромив. Врятувалося лише кільканадцятеро бандитів, що встигли вихопитися з-під вогню на тачанках. Після цього батальйон одержав нове термінове завдання: супроводити з волостей на станцію до самих вагонів заготовлений по продрозверстці хліб.

Третю добу не спав із своїм взводом Яресько, мотаючись по знайомих місцях.

На тройцю, коли все село в клечанні, коли в кожній хаті від клечання стоїть зелена сонячна сутінь, а долівка потрушена свіжою травою і всюди так пахне м'ятою, полином та любистком, забіг Яресько з кількома товаришами на хвилинку до матері.

— Дайте хоч борщу, мамо, бо скільки гасаємо оце по хуторах, а глитайня й пообідати не дає!

— Хоч би зелену неділю дома перебув.

— Ніколи, мамо, ешелон на станції жде.

— Кого жде?

— Хліба нашого, мамо. Та ще з прямим призначенням: для Петрограда.

— Ешелон... Скільком це сім'ям життя врятує,— задумливо мовила Вутанька.— Бо в них же там, кажуть, голод. По восьмушці на душу.

— Везіть, везіть, синочки,— готуючи на стіл, підбадьорила хлопців мати.— Зате колись, як нам буде трудно, вони допоможуть.

Недовго побув на цей раз у матері Данько. Посьорбав нашвидку з хлопцями гарячого борщу, подзьобав на бігу в садку вишень, що вже буріли, і подався на толоку: споряджена валка вже чекала.

Перед тим, як рушити в путь, Андріяка відкликав Яреська вбік:

— Ти ж дивись, щоб хлопці твої не дрімали в дорозі. Бо вчора отак валка з Манжелії йшла, та не дійшла; у Чорній Балці перестріли, всім хлопцям з охорони животи порозпорювали і зерна в животи понасипали! Тожбо дивись!

Хурщиком на підводі, де їхав Яресько, був давній його знайомий Митрофан Огієнко. Постарів після того, як сина розстріляли, опустив вуса, навіть рожна не здужав узяти, щоб до Левченка йти, як інші хутірські його приятелі робили.

— Все берете, все забираєте, а що ж дасте натомість? — заговорив до Яреська, коли виїхали в поле.

— Нове життя дамо,— хмуро відповів йому хлопець.

— Ех, голубчику... Якщо воно й далі буде таке ваше нове, як зараз, то... не раз ще й самі ви за старим заскучаєте. Бо яке не було, зате з повними засіками.

— Повні, та не в усіх!

— Дивуєш ти мене, Даниле: наш же ти, як є, наш,

наскрізь полтавський, а якою дорогою пішов у житті.

— Тією пішов, на яку такі ж мироїди, як ви, дядьку, й погнали: каховською та заробітчанською.

— Скільки в тобі люті до наших, до своїх же полтавських людей...

— Не до всіх: до таких, як ви!

— А що ж — як ми? Де нам діватись? Хіба ми не люди? Собі ви й землю, й права, і царство свободи, а що ж нам? Тюрми та Чека? Трибунали та розвьорстки? Ох, кипить і наша кров, голубчику, кипить, кипить...

— Докипілась, що з рожнами пішли.

— Що те згадувати... Ми за рожни не брались.

— Зате Левченко — годованець ваш.

— І про Левченка теж подумав би... Чи такий уже він злодюга сибірський... Ось ти з ним на смерть сходився, побив, погромив, а спитати тебе — за що? За яку правду? Україну він любив, а тобі вона хіба не дорога?

— Того й колошматимо вас, що дорога. Досить ви з неї крові попили!

— Оце-то й лихо наше, що самі між собою, як собаки, гриземось. За інших душі кладете, а та, чиї сини ви, знов сама, напризволяще зостається. Сам ось ти хіба ж не орел, на всю Полтавщину б тобі отаманувати, а ти все комусь хліб качаєш.

— А що б же ви хотіли? По ямах гноїти, а революція хай з голоду пухне? Чорта з два!

— Та скільки ж можна качати?

— Всі душі витрясем, а візьмем, скільки революція скаже. Годі з вами цяцькатись! Баста! І не бажаю я вашу агітацію слухати.

Після цього вже до самої станції мовчали.

На станції — як ярмарок: тягнуться й тягнуться звідусіль валки підвід з лантухами, і над усіма гвинтівки стирчать — всі в супроводі озброєних бійців із загону незаможних.

Тільки криничанські почали розвантажуватись, як підійшла валка з Хмариного, і на передній підводі Яресько, вжахнувшись, побачив, замість гори лантухів, щось інше, вкрите попонами. Так і є: босі батрацькі ноги з-під рядна стирчать... Підійшла друга підвода, і її одразу оточили: на підводі лежав блідий, як смерть, Шляховий.

— В живіт його поранено,— стривоженим напівшепотом розповідав один із бійців, що прийшли з підводами.— На хуторі Лашки все трапилось. Їдем, чуємо стрілянина, ми садками туди — нікого вже на подвір'ї, лежать оці двоє біля комори, на рожнах поскручувались, а товариш командир між засіками кров'ю підпливає. Дві години, каже, відстрілювався.

Побачивши Яреська, Шляховий наче всміхнувся:

— Підстерегли вони мене таки. Довго й охотились... Ну що ж, класова війна.

Його взяли обережно на шинель, перенесли під амбари. Побігли шукати лікаря.

Робота на станції тим часом не припинялась. Самі ж бійці-незаможники, що з найглухіших волостей супроводжували хліб до станції, тепер на своїх плечах і носили його просто з підвід у вагони. Доки одні були зайняті цим, інші копали край станції під тополями братську могилу для своїх замордованих товаришів.

Яресько був у вагоні, коли раптом його покликали:

— Шляховий хоче бачити тебе.

Командир лежав у холодку вже перев'язаний. При наближенні Яреська його безкровне обличчя злегка освітилось кволою втомленою усмішкою. Вилиці випнулись, щоки запали, крутий, випуклий лоб мовби став ще крутішим.

— Ось що, брат Яреську... Як загрузять ешелон, бери своїх хлопців і паняй... Правитимеш хліб до самого місця. До Петрограда. Просто в руки здаси пітерським робітникам...— Він передихнув. Помовчавши, продовжував:— Карнауха замордували, Кучеренка, Земляного Юхрема... Передай пітерцям, що кров'ю галещанських... кобеляцьких... криничанських... Що кров'ю українських незаможників цей хліб добувався.

Піт густою росою виступив на його безкровному чолі.

Цього ж дня надвечір навантажений хлібом ешелон вийшов за семафор. На паровозі поруч з машиністом з гвинтівкою в руці мчав у далеку дорогу Яресько.

НА СИВАШ!

I

Опівдні, в пору сліпучої спеки, кілька невідомих суден, з'явившись у водах Каркинітської затоки навпроти Хорлів, зненацька відкрили артилерійську пальбу по маревному степовому безлюддю, по гуртику тополь на косі, по обвішаних рибальськими снастями берегових кручах.

Портовий ревком, вважаючи, що це врангелівці збираються висадити у Хорлах десант, негайно відправив гінця в тил з донесенням червоному командуванню. Доки хорлинський гонець щодуху мчав з пакетом на північ, жменька бійців берегової застави готувалась до нерівного бою з тими, хто явно мав намір вдертись — який уже раз! — до тополиного порту.

А втім, і зловісна поява невідомих караблів у барвінковій синяві затоки, і несподіваний обстріл запущеного, поруйнованого війною порту Хорли — це була тільки демонстрація, воєнна хитрість підступного ворога, цілком розрахована на те, щоб, притягнувши сюди увагу червоного командування, забезпечити раптовість удару в зовсім іншому місці. Справжній десант у цей день — 6 червня 1920 року — висаджувався далеко від Хорлів, у районі села Кирилівки на Азовському морі.

Вдосвіта цього дня берегові села були розбуджені дивним дивом: за туманом коні десь на морі іржали! Зовсім несподіваний в цю пору туман з моря покотив, і коні то тут, то там у ньому іржуть, неначе кавалерія через море йде! А коли розсіявся туман (що так був схожий на кимось пущену димову завісу), видно стало численні кораблі, більші й менші, а з них, скільки зглянеш, вивантажуються на берег війська: з кіньми, артилерією висаджувався тут на сушу білогвардійський корпус генерала Слащова. Саме був шторм, гармати заливало водою, і десантників, яким довелося далеко брести по мілині на берег, нагонило, збивало з ніг водяними валами, кидало сюди та туди, мов п'яних, і коні, яких вони тягли за собою, теж були мов п'яні після тривалої морської хитавиці.

Не встигла схаменутися Таврія, як по її степах — «з мечем в руці і хрестом на серці» — вже маршерували на північ, поблискуючи англійськими гетрами, жадаючі бою офіцерські батальйони.

— Вперед, за святую Русь!

— По трупах комбєдів і комісарів — вперед!

Хто міг їх спинити, завернути, скинути назад у море? Які-небудь місцеві комендантські команди? Мелітопольський малочисельний гарнізон? Головні війська революції були в цей час прикуті до Заходу. Легендарні клинки Першої Кінної мигтіли десь далеко за Дніпром в тилу білопольських армій. Хто міг ждати, що сталевий врангелівський ніж, який Антанта потай відточувала всю весну в Криму, саме зараз з такою силою вріжеться у відкриту спину республіки?

Десант готувався у суворій таємниці. Навіть самі десантники до останнього моменту не знали, куди їх буде послано, для якого удару їх готують. Вночі, знявшись із Феодосії, ескадра в 32 вимпели вийшла у відкрите море курсом на південь. Послано, а куди? Знали про це лише німі таємні пакети, що їх одержала ескадра, вирушаючи з Криму в сліпе своє плавання. Дивно було десантникам почувати себе у відкритому морі у владі чиїхось німих пакетів. Куди пливуть? Куди допливуть? Ніби якась зверхня сила водить по морю їхню сліпу, з нерозкритими пакетами ескадру, ніби сама доля ганяє серед морської стихії їх набиті озброєнням та військами кораблі. Коли зникли з очей контури Кримських гір, було розкрито пакет № 1. Круто змінився після цього курс їхніх суден. Уночі, скрадаючись, мов пірати, набравши розгін, пройшли Керченську протоку при застопорених машинах, щоб не викликати підозри в червоних застав з таманського берега. В Азовському морі було розкрито пакет № 2. Кирилівка!

І ось уже двигтять хати в Кирилівці та інших приазовських селах від гуркоту далекобійних, що весь день ревуть з моря, прикриваючи висадку десанту та розчищаючи йому шлях на північ. Одне за одним беруться вогнем таврійські села, все далі в степ заглиблюються загони закіптюжених, спраглих, охоплених зненавистю фанатиків білої ідеї. Досі вони задихалися в Криму, а тепер то маршовими колонами, то розкинувшись цепом у високих хлібах, все далі пориваються вперед —

«к милому северу» з своїми новими, ще не опаленими боєм гочкісами та кольтами.

Незабаром десантники перерізали залізницю, що вела на Мелітополь, а вночі на станції Якимівка уже був із своїм штабом командир десантного корпусу генерал Слащов. Наймолодший з врангелівських генералів, енергія, жорстокість і авантюрницькі нахили якого були помічені ще Денікіним, він зараз, оточений збудженими штабістами, походжав по перону і при багряному жаркому світлі палаючих пакгаузів диктував свій перший наказ-відозву до населення Північної Таврії.

«Подальший шлях мій і моїх військ оголошувати не стану,— урочисто диктував генерал, заклавши руку за борт френча.— Мій шлях... Ви узнаєте його по заграві пожеж! Моя ніч стожарами палахкотітиме для вас з вечора й до рання! «Заря во всю ночь!» — ось буде наш девіз, девіз героїв слащовців...»

Запис вела жінка-ад'ютант, тендітна красуня в офіцерських погонах, в коштовних перснях, що холодно сяяли при відблисках полум'я на пальцях її руки.

— Ніч-зоря... Як це мило сказано! — захоплено вигукнула ад'ютантка, стенографуючи пишну генеральську фразу, що незабаром стане крилатою у врангелівських військах.

Ніч-зоря! Моторошно ятрилось небо над цілим краєм. Все далі на північ розтікалась по селах тривога, все глибше в степ вставали заграви, освітлюючи путь офіцерським кокардам.

II

На ранок загриміло на Чонгарі, застугоніло на Перекопі. Збадьорений успішною висадкою десанту, Врангель перейшов у наступ ударними своїми силами, пустивши з Криму через перешийки маси кінноти, артилерії, броньовиків. Врангелівська авіація заволоділа таврійським небом. Червоні частини, що стояли на перешийках, чинили ворогові героїчний опір, але й тут, як під Мелітополем, куди рвались десантники, сили виявились занадто нерівними. Свіжі, щедро споряджені найновішою технікою врангелівські корпуси, здавалось, все зметуть на своєму шляху. Розшарпані в боях

червоні війська, стікаючи кров'ю, крок за кроком відступали на Каховку, до рятівних дніпровських переправ.

У третій день наступу Врангель випустив із Криму своїх «чорних демонів» — «дику» чеченську дивізію. Вимчали з Присивашшя справді як демони: чорні бурки напнуті вітром, в зубах кинджали, а перед ними, мов летючі пропелери, мигтить, переблискує сталь клинків.

Не було в ці часи племен однорідних, як і всі інші, чечня теж розкололася: доки одні вихідці з аулів десь там рубали білу кість, ці ось чорним тисячним тупотом прогули по перешийку, по чистих дзвінких солончаках, з незнайомим гортанним «алла!» вдерлись опівдні в присиваське село Строганівку, мимоскач зарубавши край шляху німого пастуха, що не міг слова вимовити у відповідь на звертання одного з їхніх командирів.

Перший наказ по селу був:

— Мобілізація!.. Таким і таким рокам негайно з'явитись...

Ніхто із строганівських селян не з'явився на мобілізацію добровільно. Як тільки зачули, що їм загрожує, одразу кинулися ховатись, хто де, а їх завертали, ловили, збивали кіньми в гурти, турлом гнали на сільський майдан.

До невпізнання змінений військовим мундиром і все ж одразу впізнаний строганівцями молодий Фальцфейн іде понад шеренгою сяк-так вишикуваних селян і, тикаючи в кожного ручкою нагайки, відраховує:

— Один... два... три... Десятий! Ложись!

І знову:

— Один... два... три... Десятий! Ложись!

Кожного десятого тут же хапають, кладуть і вже не відпускають, доки кров'ю не підпливе.

Оленчук не потрапив у число десятих, але це його не врятувало від канчуків. Котромусь із офіцерської комісії при огляді здалася підозрілою Оленчукова шия. Чому не згинається? Контужений чи просто симулює?

Уважно розглядали офіцери жилаву, не згодну на мобілізацію Оленчукову шию.

— Набік поставило? В комуністичний бік дивишся?

І хоч не був десятим, його теж поклали й наказали задирати сорочку.

Як у далекі татарські часи, гасають по селу верхівці з оберемками реквізованих кожухів та сирових полотен у сідлах. Шастають по дворах. Джигітуючи, стинають нагайками голови курям, а коли слащовський аероплан сипнув край села призначені селянам листівки, чечня, розважаючись, на повнім скаку стала ловити їх у повітрі на вістря своїх клинків.

«Подальший мій шлях оголошувати не стану. Ви узнаєте його по заграваах пожеж!..»

Літає пір'я по дворах, всюди лунає дике гортанне «хазайка!». Буйне завойовницьке бешкетування було саме в розпалі, коли до Строганівки похідним строєм при зачохлених гарматах вступив артдивізіон капітана Дьяконова.

Знайоме село край Сиваша, перетоптані кінготою виноградники... Їдучи верхи попереду своїх артилеристів, мовчки роззираючись на метушню по дворах, Дьяконов дедалі з більшою стривоженістю прислухається до лементу збудораженого села. Не хлібом-сіллю, не величальним дзвоном церковним зустрічають білих витязів. На майдані повно людей: крик, плач... Біля одного двору стовпились селяни, а жінка, поставивши відро на глиняну загату, підносить то одному, то іншому кухоль води. Дьяконов відчув, як йому й самому враз пересохло в горлі. Під'їхавши ближче, здивовано розглядав селян. Якісь вони незвичайні стоять перед ним: колись привітні, зараз чомусь одвертаються, уникають його погляду... В перетлілій одежі, в солом'яних брилях, інші й зовсім простоволосі, в декого на сорочках проступає свіжа кров... І раптом... Дьяконов сам собі не повірив: Оленчук! Оленчук бере кухоль тремтячою рукою, пожадливо п'є великими ковтками, і рука, і плечі йому чомусь трясуться. Що з ним?

— Оленчук!

Старий батареєць повільно передав кухоль товаришеві й тільки тоді підвів очі на офіцера, на своє врятоване торік від розправи благородіє. Наче не впізнаючи Дьяконова, селянин зупинив на ньому важкий скаламучений погляд.

— Що з тобою, Оленчук?

Оленчук неквапом став задирати на собі зі спини сорочку:

— Бийте й ви!

Спина — рана кривава... Дьяконов не хотів вірити власним очам... Невже? Невже знову починають те саме? І це незважаючи на найсуворіші попередження головнокомандувача проти безчинств і сваволі?

— Хто це його? — запитав у жінки, що роздавала воду.

— А це ж... ваші. За церквою он свободу роздають. Молодий Фальцфейн за материну землю розплачується...

Дьяконов шарпнув коня, аж він, здибившись, сердито війнув на селян своїм султанисто розпущеним хвостом. Гаряча пилюка вдарила з-під копит, поволі осідаючи на брилях, на посічених сорочках, на плечах. Мовчки ковтали пилюку дядьки, мовчки ковтав її й Оленчук, в похмурій важкій задумі дивлячись услід своєму так несподівано зустрінутому благородію.

За церквою Дьяконов з розгону осадив коня і мимоволі скреготнув зубами: знайома картина! Якісь офіцери, збивши під оградою гурт селян, тут же чинять над ними суд і розправу.

— Глузувати над нами? Тільки криве та сліпе й явилось на мобілізацію!

— А сини де? Де фронтовики?

І вслід за цим висвисти канчуків і приглушений стогін...

Дьяконов, пробиваючись між солдатами, спрямував коня в саму гущу:

— Хто старший?

І одразу помітив його — в нових полковницьких погонах, довгов'язого молодого аристократа з маленьким — з кулачок — перекошеним злобою обличчям у пенсне.

— З ким маю че...?

Він не встиг ще договорити, як Дьяконов, навалюючись на нього конем, з усього розмаху оперіщив його арапником — раз, і вдруге, і втретє! Затоптав би конем, змішав би з землею, якби не стали на заваді оці. Звідусіль кинулись, хортами нависли на ньому, стягли з сідла і за мить уже обеззброїли, здерли погони з плечей...

III

Біла акація стоїть край Оленчукового городу, над самим Сивашем. Ніяке дерево не витримує в цім безводнім солончаковім краю, на палених вітрах, і тільки вона, жилава акація, цупка та колюча королева півдня, веселить людський зір по присиваських убогих селах, щовесни вбираючись в рясні кетяги цвіту, щоліта осипаючись духмяними пелюстками на плескаті, поросліе бур'яном дахи. Як вірну подругу, любить білу акацію степовик. Та й як її не любити! Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона за людиною, заходячи аж сюди, до самого мертвого моря, де, крім солі, вже ніщо не росте...

Ниць лежить у тіні акації Оленчук, поклавши голову на руки. Пробрався сюди, так що й жінка не чула, ліг і як умер у бур'яні. Чув, як посилала вона дітей розшукувати батька, але не обізвався. Чи соромно було в такому вигляді показатися перед дітьми, чи... й сам не знає чому: висічений, поганьблений, лежить, прищухнувши на власному городі, мов злодій або дезертир.

Незабаром — чув — дружина з сусідкою голосно перемовлялася через загату.

— Попало й твоєму, Харитино... Був би хоч десятий, а то тільки за те, що шию скрутило.

— Ой лишенько! — забідкалась дружина.— А ці ж казали, не битимуть! Де ж це він?

— Прийде. Понад Сивашем, бачила, отам крався. А мого так і не найшли. «Де,— питають,— заховавсь?» Дуже ж, видно, їм солдатів прикрутило, якщо вже й за дідами ганяються. «Беріть,— кажу,— тоді хоч мене, коли дід заховавсь!..»

Чув згодом Оленчук — повернулися діти, з галасом притягли на подвір'я підібраного десь коня.

— Відведіть, зараз же мені відведіть! — накинулась на них мати.— Халепи за нього не обберешся!

— Ні, хай, мамо, хай. Нічого за нього не буде,— лементували діти і навперебій кинулись пояснювати матері, що кінь запалений, що його тепер тільки в плуга, бо для кавалерії такий уже не годиться...

— Біляк сам його покинув!

— Що то й за біляк такий?

— П'яне калмича! Зовсім мале, як Грицько сусідський буде,— жваво розповідали діти.— Сидить отам

над Сивашем і плаче, що большак бога в нього вкрав... «Бога,— каже,— нема, земля нема, одна вода, та й та солона, матер-чорт!»

«Бога в нього вкрали, а тут? — думав, прислухаючись до розмови, Оленчук.— З богом оце ви, побожому? Ні за що ні про що отак, як худобину... За те, що шию в боях скрутило за вашого ж батюшку царя!»

До самого вечора вовтузились на подвір'ї його хлопці з конем. То годували його всяким зіллям із рук, дивуючись, що кінь виявився куди перебірливішим за верблюда, то підсаджували один одного й пробували сісти верхи, потім, доп'явши раптом, що кінь коростявий, взялись його разом чистити та промивати.

— Виведем коросту! Відгодуємо! Будемо ним орати, мамо!

Раді здобуткові сини. В кавалерію не годиться, так орати ним думають. І пригадав Оленчук, як починалося, як першу ниву свою обробляв із старшим сином, що з Килигеєм пішов і десь тепер на польському шляхту кремсає... Довга їм випала нива, і так лягла, що позиції білих були на однім кінці, а на другім — червоних. Підходив своїм плугом Оленчук то до одних, то до других і мирно закурював з обома. Дозакурювались! Кров'ю лежить-підпливає! І за що? Уперта шия його їм не сподобалась, на мобілізацію їхню не далась. Усе тут йому склалось докупи: і комнезамство, і повстанство, і те, що в панську землю плуга загнав, людиною себе відчув! І за це — пороти? Та як вони сміють?

— По якому праву? — розлючений, накинувся на дружину, коли вона, нарешті відшукавши його, принесла йому сюди в бур'яни підвечірок, бо йти в хату він відмовився.— Доки вони будуть над нами глумитись? Нічого так і не навчилися більш — тільки шомполами та канчуками!..

— Тихіше, тихіше, Іване,— заспокоювала його дружина,— бо ще почують...

— Хай чують,— обвів скаламученим поглядом навкруги.— Не боюся я їх! При всіх скажу! Далеко на цьому не поїдуть! Кишка тонка!

Покричав, побушував і знову ліг, замовк надовго. Не зважившись на упрохування жінки та дітей, так і не перейшов до хати, так і лежав тут, на городі над Сивашем, на теплій потрісканій землі.

Ропа весь день кипить на Сиваші, росте сіль, за день-два все дно морське до самого небосхилу забіліє нею, ніби снігом забите.

Акація, розімлівши за день на сонці, підвечір густо, солодко запахла, і парка, п'янлива млость, як перед дощем, розливаючись, потяглася понад землею.

Настала ніч.

Нило, горіло побите тіло Оленчукове. Та ще більше горіла йому розбунтована покривджена душа. Тупотом повнилась темрява за селом, ішли і йшли битим шляхом війська — кіннота, артилерія, броньовики, а важко Іванові було так, неначе йдуть, переходять вони цієї ночі по ньому.

IV

Закривались ревкоми. Натовпи біженців, сім'ї активістів, похідні червоноармійські лазарети з'явились на шляхах, звідусіль поспішаючи степами до дніпровських переправ. Видима смерть гналась за ними. Землею чеченські шаблі та броньовики, а з неба життя не давали французькі аероплани. Казали, що під Мелітополем, переслідуючи розсіяну по степу якусь кінну частину, аероплани так низько спускались, що крилами збивали червоним вершникам голови з плечей.

Територія, зайнята врангелівцями, безупинно розширювалась.

День і ніч з жорстокими боями відступав степом до Дніпра загін Леоніда Бронникова, уже в ході боїв сформований з олешківських комунарів, матросів берегових застав та сільських ревкомівців. Відступали крок за кроком, несучи на руках поранених, а вбитих залишаючи пастухам, щоб поховали. Не стільки шляхами курними йшли, скільки брели хлібами навпростець, а коли ночами ворожі броньовики, переслідуючи їх, промацували степ прожекторами, тоді падали у високих житах, і то були хвилини їхнього перепочинку. Гидко було почувати свою безпорадність перед аеропланом, що полює на тебе, ніби на зайця. Моторошно ставало, коли лежиш, а неподалік ворог водить по степу своїми електричними очищами, мов яка-небудь фантастична потвора, що шукає й шукає жертв.

У ці тяжкі ночі відступу, коли ледве не голими руками доводилось стримувати насідаючого противни-

ка, не раз пошкодував Леонід, що нема зараз при ньому отих славних його «сухопутних крейсерів», що з ними торік його колона пробивалась Правобережжям і які так чесно таранили своїми лобами їй шлях вперед. Трагічним був їх кінець. Одначе навіть тоді, коли з'ясувалось, що залізничні мости попереду висаджено в повітря і з бронепоїздами настав час розпрощатись, то навіть і своєю загибеллю вони прислужились рідній колоні. Охоплених вогнем, без машиністів, було пущено їх назустріч ворогові, в саму гущу наступаючих військ генерала Шіллінга. Досі бачить Леонід, як мчать нічними полями його палаючі, без машиністів бронепоїзди, як летять вони на максимальній, уже нелюдській швидкості, наводячи жах на довколишні хутори та німецькі колонії, з дикою силою гнівного, скрегочучого заліза видираючись на зайняті денікінцями станції та полустанки... Тут цього не було, тут відступаючі тільки стіною хлібів могли затулитись від ворога.

Якось уранці, вибрівши з хлібів, загін Бронникова вийшов на Гаркушин хутір. Користаючись тим, що від противника вдалося на деякий час відірватись, на хуторі загін зробив собі передишку. Дозорець подерся на самий верх вітряка, що правив за спостережний пункт для різних ворогуючих між собою армій, які стільки разів уже переходили тут за ці буремні роки.

Виставивши дозорця, бійці розташувалися в тіні під коморами і, зголоднілі, змучені, зажадали від хазяїна, щоб виніс чого-небудь підкріпитися.

— Та воно й нема такого нічого,— зам'явся хазяїн.— Ви ж не перші. Всі йдуть, та всім дай, дай...

— Не скупись, не скупись, хазяїн. Якщо пирогів нема, то подавай сюди хоч хліб-сіль на рушнику, що для Врангеля наготував.

— Та що ви, що ви,— заметушився хазяїн, виправдуючись, а по очах видно було, що й справді вгадали — вже десь тримає у сховку хліб-сіль для зустрічі кримських гостей.

— Знаєм, мітлою промітав би їм дорогу до самого Києва,— спідлоба поблимували на Гаркушу матроси.— Ну, та далі Каховки навряд чи прометеш.

Зголоднілі, з вовчим апетитом, поїли і хліб-сіль, наготовлений не для них, поїли й сало, що з зими ще

ховав у чулані, і воду ледве не всю вихлебтали з колодязя.

«І коли вже ти забудеш дорогу до мене на хутір? — із затаєною ненавистю думав Гаркуша про командира загону, колишнього машиніста з табору Кураєвого.— Тоді все людей баламутив, і зараз ніяк не вгамуєшся. Зібрав усіх своїх анциболотів і знов кудись ведеш, щоб ти ніколи й не вернувся відтіль!»

Уже рушаючи з подвір'я, бійці загону раптом помітили Наталку, що саме вичищала зі стайні, мовчазна і наче заплакана.

— А це дочка? — спитав один із матросів.

— Та як дочка,— поспішив відповісти старий.

— Дочка, що батрачкою зветься,— догадався котрийсь із бійців.

— Дивіться, діду, не обижайте тут її,— серйозно попередив хазяїна Леонід.— Бо вернемось, спитаєм.

Коли загін став віддалятись, хазяїн помітив, як заблищали сльозами очі в наймички.

— Товаришочків стало шкода? Розставатися гірко? — присікався Гаркуша до дівчини.— А не я тобі казав, що так воно й буде, що влада ваша не довше, як до п'ятниці?

Не відповідаючи старому, Наталка все дивилася вслід тим, що пішли, дивилася, доки вони й не зникли за хутором у хлібах.

Пробившись до Дніпра, загін Бронникова одержав завдання зайняти оборону в придніпровських кучугурах, де були вже й інші червоні частини, що прикривали переправу. Бронникову прикро було, що цей наказ — утримувати переправу, він одержує з уст людини, до якої в душі досі не міг перебороти відчуття ворожості. Муравйов. Не той, київський, що про нього пішов уже в армії поговір, як про ката і самодура, а свій Муравйов, південний, той самий приблудний комбриг, що торік під час відступу, розгубивши свою бригаду, прибився був до їхньої колони, але так і не порозумівся з нею. Бронников чув уже, що Муравйов знов виринув тут на півдні з досить високими повноваженнями, але все ж не сподівався зустріти його біля каховської переправи та ще й одержати від нього завдання. Щоправда, в Муравйова вистачило такту вдати, ніби він не впізнав Бронникова чи просто забув його. Жовчний, сердитий, ще чорніший, ніж тоді,

він тепер, стоячи на понтоні, рвучко кидав слова наказу:

— Ідіть. Займайте. Прикривати переправу до останнього.

— Коли зніматись?

— Скажемо. Не раніш, як переправляться всі.

Дивно було: бригади втримати не міг, а тут ще більшими людськими масами розпоряджається. Які в нього права для цього, які підстави? Чи тільки те, що десь там разом з Троцьким був в еміграції і тепер з'явився тут, озброєний всесильними його мандатами? Чи, може, так і треба? Може, має він якісь незамінні якості, про які Бронникову не відомо? Все ж було прикро за його наказом брести в кучугури і вести бійців, може, на їхній останній рубіж. «Та, зрештою, не йому ж, не Муравйову, ти служиш,— сердито подумав Бронников, зайнявши собі позицію в пісках і націлюючи гвинтівку в степ.— І якщо навіть з небажаних уст виходить потрібний революції наказ, ти виконаєш його до кінця».

Біля переправи весь берег загачений людьми, худобою, возами. Вузька смужка наплавного мосту не встигає пропускати всіх, що підходять сюди. Годинами ждуть черги обози, біженці, лазарети, реве стирлована у величезні гурти худоба, що її за розпорядженням ревкомів пастухи безперервно женуть сюди з близьких і далеких маєтків.

Полудневе небо горить.

В кучугурах, у цих сипучих придніпровських дюнах, по налитих спекою піщаних ямах випало бійцям загону Бронникова тримати бойовий рубіж. Спека і спека. І хоч Дніпро під боком, але спрага спалює людей, тільки й виручають діти рибалок, які, незважаючи на обстріл, пробираються в кучугури, приносять воду бійцям. Бронников лежав між розпаленими кучугурами, що були найдалі від Дніпра, проте й до нього забрів водонос, зовсім малий, може, тільки трохи більший за його Василька, білоголовий, лобатий, в штанцях з підтяжечкою через плече. Переднього зуба немає, шепелявить.

— Як тебе звати?

— Шашко.

— Сашко?

— Шашко.

Присівши на дні ями, майже з острахом дивиться він, як жадібно п'є дядько-матрос воду з глечика, і сам якось серйознішає, задумується не по літах.

— Про що думаєш, синок?

— Все війна і війна... Мама кажуть, що скільки я не живу на світі, все війна йде.

— Скоро кінчиться. Розіб'ємо ось їх, і тоді вже буде інакше... До школи підеш.

— За що ви з ними так довго воюєте, дядьку?

Як йому відповісти? Чи тому, що так чистосердечно було запитано, чи що була це перед ним єдина жива душа, яку зустрів тут, у кучугурах, за весь день, тільки захотілося раптом все, все розказати йому, незнайомому хлопчикові, про себе...

— Хочеш, Сашко, я розкажу тобі про одного хлопчика?

І в приливі несподіваної, давно не відчуваної ніжності, уже не як з дитиною, а як з рівним собі другом ділячись найінтимнішим із свого життя, став Леонід розповідати йому про хлопчика з Кінбурнської коси, що, як тільки став на ноги, вже помагав ватазі рибалок, батькові та братам тягати неводи з моря, а потім бачив, як уночі тут же біля рибальського вогнища топтали жандарми батька, допитуючись, де син. А згодом побачив і того, кого вони шукали,— свого старшого брата моряка. Під посиленою охороною вели його разом з товаришами матросами вулицею Очакова, і всі знали, що повели їх на розстріл...

— За що їх? — вжахнувся Сашко.

— За те, що не потерпіли знущань у себе на кораблі, поскидали за борт офіцерів, відреклись від царя і підняли над своїм кораблем червоний прапор революції. Багато днів ходили під тим прапором, нескорими, по морю. Підростав хлопчик став потім і сам чорноморським матросом і теж не захотів терпіти безправ'я й знущань. Все більше ставало їх, таких, що не хотіли терпіти знущань над собою, хотіли кращої долі для себе, для таких, як твоя мама та дідусь, і ось за це почалася й ведеться тепер велика боротьба. І хоч, може, прорвуться до Дніпра кадети і немало поляже відважних бійців на його берегах, але кінчиться тим, що наше, наше буде зверху, Сашко! Коли виростеш, не знатимеш ти вже ні жандармів, ні батрацтва, ні злиднів, життя твоє буде світлим та радісним, ну, як... велик-

день. Може, навіть на оцих ось кучугурах, на гарячих оцих пустирищах, де ми з тобою зараз мліємо від спеки, де росте тільки чахлий молочай, виростуть тоді садки зелені, з'явиться місто чудове, як ото буває в казках...

Зітхнувши, Леонід пригорнув рукою хлопчика так, наче пригортав разом з ним і свого Василька, і свою мрію далеку.

А переправа гула, дудніла під тисячами ніг. І хоч з правого берега Дніпра уже підводили під настил моста бікфордові шнури, бійців, що прикривали переправу, це не лякало: вони знали, що після того, як переправа прийме всіх, перейдуть по гулкому настилу й вони, і лише після того буде запалено бікфордів шнур.

Зі степу дедалі відчутніш насувалась загроза. Кілька разів кінні роз'їзди противника з'являлись на видноокрузі, але, зустрівши вогонь із кучугур, знову відкочувались назад. Надвечір підійшли броньовики, мишасті, пофарбовані в колір бляклого степу, і стали поливати кучугури кулеметним вогнем. Все ближче сичали кулі в розпечених пісках, все частіше то тут, то там хтось скрикував, чиясь гаряча кров втавала в пісок...

Увечері, коли місяць із плавнів виткнувсь і біля переправи не зосталось нікого, Бронников дав команду знімthemся й відступати із кучугур до Дніпра. Відступали останніми. Відстрілюючись од насідаючого ворога, шугаючи по коліна в піску, загін розкинутим цепом спускався вниз до води, до переправи. Уже були зовсім близько, уже перші бійці готові були ступити на гулкий дерев'яний настил, як раптом зблиснуло на річці, загуркотіло громово — чиясь нетерпляча рука з того боку підпалила бікфордів шнур!

На очах гинув міст. Бронников дивився, як тріщиться, розвалюється на шматки остання дорога його бійців на той бік, і кров важко била йому в скроні: що ж це? Як могли забути там про них, про останніх, що, стримуючи ворога, самовіддано захищали весь день оцю переправу? Гади! Якщо стріне — розстріляє на місці того, хто так розпорядився!.. Одначе спершу переберись, доберися туди! Як море, розлився тут Дніпро. Ледве бовваніють бериславські вітряки, вишикувані в ряд по горбах протилежного берега... А ворог тим часом насідає, кулі дзінькають біля вух, цьвохка-

ють у вербах, аж листя обсипається з них на бійців, на залиту місячним сяйвом дніпровську воду...

«Як же тепер?» — мовчазно питають Бронникова бійці.

Він дає команду:

— Вплав!

Ніколи ще, мабуть, не був таким широким Дніпро, як у цю червневу, наскрізь просвітлену місяцем ніч, коли, замість плавучого мосту, лише тремтлива місячна доріжка стелилась перед загоном на той бік! Вхопившись за якісь дошки та уламки, важко дихаючи, пливли люди зі зброєю на шиї, зі зброєю в високо піднятих над водою руках. Їх знесило течією, на версту чи й більше розтяглись перепливаючі по світлій водяній рівнині бійці. А вслід їм десь із кучугур уже строчили ворожі кулемети, і вода навколо скипала, розстрілювана і ніби гаряча. Не один там ковтнув дніпрової води, не один пішов на дно, заплутавшись у верболозах та підводних плавневих корчомаках. Цілу ніч тривала ця нелегка переправа по хистких сріблястих доріжках, постелених місяцем перед Бронниковим та його бійцями через Дніпро.

Порідів після нічної купелі загін, а ті, кому судилось вціліти, задихані, знесилені, до ранку вибродили на берег у Козачому.

Вранішнє сонце зустріло їх на бериславській горі. Звідси далеко було видно таврійські простори, пожухлі степи за Каховкою, а вгору і вниз по річці — буйні плавні, широку синь дніпрову, мов небо розлите по землі. З вербової гущавини каховського берега то тут, то там зблисне раптом біленька рибальська хатина. З смутком і болем поглядав у той бік Бронников, ведучи горою своїх бійців. Як там Каховка? Як там зараз його юний друг, що вчора приносив йому воду в кучугури? Широка течія дніпрова без мостів пролягла між ними, і ніхто не скаже — наскільки?

V

Суд над Дьяконовим відбувся на станції Новоолексіївка, тут же йому довелося ждати й затвердження смертного вироку, сидячи під вартою в духотливім пристанційнім пакгаузі, перетворенім контррозвідниками в місце ув'язнення.

В'язнів з кожним днем ставало більше. Накидали сюди якихось спекулянтів, що сараною налетіли з Криму на дешеві таврійські продукти, щовечора ставав на молитву біля порога старий богомільний татарин, по кутках важкими купами темніли дядьки, мовчазні, уперті, яких ніякою силою не вдавалося затягти на мобілізаційні пункти, незважаючи на всі зусилля врангелівських «мисливців за селянськими черепами».

Цілими днями дядьки тільки те й робили, що смалили цигарки, мовчки підпираючи своїми плечима стіни пакгаузу, і лише ночами починали про щось перешіптуватись по кутках, світячи звідти вогняними зіницями цигарок. У своїх таємницях вони не відкривалися ні перед ким із ув'язнених, в тім числі і перед Дьяконовим, хоч і знали, за що він був засуджений. Для них він залишався все ще десь по той бік, хоч і без погонів, хоч і у вилинялім, потертім, та все ж англійськім френчі. А він думав про них багато, болісно, і в кожному з них — темних, затятих у своїй упертості — для нього було щось від Оленчука.

Відтоді як доля звела його в Чаплинці з Оленчуком, як постояв він разом з дядьками простим молотобійцем біля ковадла і покуштував їхнього хліба, вже не покидало його відчуття того, що якоюсь часткою душі він мовби належить цим людям і не може бути байдужим до них, як раніше. В минулому, доки життя впритул не зіткнуло його самого з Оленчуками, Дьяконов навіть і не підозрював, що і в їхньому середовищі, де руки в мозолях, де хліб добувається так гірко, можуть йому зустрітися люди великого серця, твердого сумління, із справді мудрим розумінням життя. І хоч глибока різниця в поглядах та переконаннях поставила його з Оленчуком в різні табори, він і зараз не почував ні неприязні, ні ворожості до людей цього, Оленчукового, складу, і коли вони отам, сторонячись його, шепочуться ночами про щось по кутках, замишляючи щось своє, йому стає по щирості кривдно за цю недовіру до себе. Хіба він не бажав їм добра? Хіба він їм ворог?

Навесні, підхоплений вихром скаженого врангелівського екстазу, він знову опинився в військах, опинився з твердою вірою в те, що нарешті армія й батьківщина знайшли для себе достойного вождя. З радістю, з повним самозреченням віддав він себе справі, цілком

підкоривши свою волю залізній волі правителя. Поняття вождя й батьківщини для нього тепер злилися в одне. Ще в Криму він не раз чув виступи Врангеля перед військами, сам був у числі тих, хто самозабутньо кричав молодому вождеві «ура», коли той, метаючи громи на денікінську астматичну камарилью, обіцяв створити на нових засадах велику народну армію, яка не знатиме поразок і з допомогою якої він утвердить на рідній землі право й закон за взірцем великих західних демократій. За таким вождем варто було йти. І зараз, коли врангеліада розпростерла свої переможні крила, він, Дьяконов, навіть засуджений на смерть, все ж радується за її успіхи! Ave, Caesar, morituri te salutant! [1]

Щоправда, те, що в перші ж дні наступу він побачив у Строганівці, його різонуло в саму душу, йому здалося, що, всупереч всім сподіванням, знов вертаються кошмари денікінських часів. Досі пече його той сповнений невимовного болю, докору й осуду погляд закривавленого після екзекуції Оленчука, проте у всьому тому — Дьяконов певен — немає, немає провини вождя, всі ті безчинства могли робитися тільки його волі наперекір!

Якось до пакгаузу вартові кинули ще одного офіцера, кучерявого молодця в дзвенючих кавалерійських шпорах, буйного, шумливого,— видно, він був добре напідпитку.

— Встати, комишатники! — вигукнув він з порога, забачивши дядьків.— Васька Лобатий перед вами!

Селяни не зворухнулись.

— Сидите? Ну, то й сидіть! Ждіть свого! Звідси вам дорога одна: в Геніческ, та на баржі, та в море, на дно,— там ваша мужицька правда лежить! Що ж до мене, то я тут довго не затримаюсь,— п'яно пащекував новоспечений арештант.— Кутепія мене не видасть! Сам генкварт поручиться за Ваську Лобатого, будьте певні!

Сонце тільки крізь щілини пробивалося знадвору до приміщення, в пакгаузі стояла півтемрява. Призвичаївшись до неї, Лобатий став ближче розглядати ув'язнених. Незабаром він уже причепився до татарина:

[1] Здрастуй, Цезар, приречені на смерть вітають тебе! (Вигук римських гладіаторів, з яким вони перед боєм проходили мимо ложі Цезаря).

— Перехрестись, мурзак! Ну ж бо, перехрестись, то одразу випустять! Наш бог добріший за аллаха!

— І вас, пискулянти,— пройшовся Лобатий між спекулянтами,— теж повипускають, тільки не поскупіться на хабаренцію.

— А от ви, мужички,— при цьому він, ставши перед дядьками, насмішкувато повів шиєю так, наче вона була в ярмі,— ви ще тут попаритесь! Як не зробите отам підкоп у кутку та не повтікаєте вночі, то з вами в нас ще буде серйозна розмова!

Селяни мовчали. Вони були, видно, нахапані десь просто з поля, від роботи: здебільшого босі, в пропотілих, припалих пилюкою сорочках, при декому були жбаники з водою, а в одного навіть мантачка виглядала із-за очкура.

— Вашу лінію ми знаємо,— скалився до них Лобатий.— Ніяка мобілізація вас не бере. Навоювалися, годі! Сам на одній сходці чув: «До червоних не пішли, що хліб треба вбрати, а до вас не підем, хоч і вберем».

Помітивши осторонь дядьків, під стіною, Дьяконова, Лобатий здивовано перекинувсь до нього:

— О! Здоров, станишнику! За що удостоївсь?

Він присів біля Дьяконова, вгостив кримськими цигарками з портсигара. Дізнавшись, за що співбрат його потрапив сюди, Васька навіть присвиснув від подиву:

— За мужиків заступивсь? Ха-ха! Невже ідейний?

— А ти хіба ні?

— Я свої ідеї, брат, в Новоросійську розгубив. При посадці нікуди брати було. Зайвий багаж! Виявляється, можна цілком обійтися без нього...

— А сюди — за що?

— Самовільні реквізиції, буянство та окаянство і всяке таке інше... Майже за те, проти чого ти збунтувавсь. Ну, та нічого: вийдемо звідси разом.

— Ти так думаєш?

— Не сумніваюсь. Зараз не той час, щоб нами розкидатись. Куди вождеві без нас? Адже ми найнадійніші коні в його колісниці!

— То, гадаєш, попередження верховного проти мародерства, проти безчинств...

— Про людське око! Для преси та для Європи! То лише на початку верховний наш ладен був пускати в розход нашого брата мало не за кожне вибите в ресто-

рані скло. Зараз все піде інакше, бо кожен із нас т а м, у бою, потрібен.

— Мені вже навряд чи бути в бою.

— Смертний вирок? Не хвилюйсь — вождь помилує. Він до нас, до первопохідників, добрий: те, що правою підписує, лівою... отак,— Васька зробив рукою в повітрі хрест.

Такої неповаги до свого кумира Дьяконов не міг стерпіти і тут же висловив Лобатому своє обурення його цинізмом.

Лобатий голосно розсміявся:

— О, та ти й справді витаєш десь там? Святая Русь? Поругані свободи? Та кинь ти всі ці штучки! Живи, поки живеться! Гуляй, поки гуляється.

— Це вся твоя філософія?

— А що? Хоч день, та наш!

— Якщо б тільки для цього, то чи варто й жити?

Лобатий похитав своєю кучерявою головою.

— Отакий, як ти оце, в мене брат був первопохідник. Не думав про себе, все тільки у високих сферах витав, а як тікали з станції Лозової, більшовицьким снарядом йому обидві ноги одірвало. Думаєш, зупинилися, підібрали? Так і покинули в полі воронню на здобич з усіма його ідеалами... Ось воно, наше життя. А інші тим часом не зівають. Знаєш, скільки їх, колишніх вояків, зараз у Криму по тилах поосідало? Доки ми тут степову порохняву ковтаєм, вони собі там по ресторанах шампанське з фунтоловками дудлять. Про фунтоловок чув? Це, брат, птиці ого! З найкращих дворянських родів, вони тільки валютою беруть! За один поцілунок — фунт стерлінгів, і не менше!

Слухаючи Лобатого, його не зовсім тверезе просторікування, Дьяконов мовби поринав у важку, чадливу атмосферу денікінських часів. Не хотілося вірити, що такі, як цей, як чеченці, як ті поміщицькі синки, що зганяють свою злість на селянських спинах, якраз і становлять основу, кістяк споряджених у похід легіонів його любимого вождя. Шомполи... Реквізиції... Валюта... Хоч день, та наш!.. Ні, не про таких мріяв його вождь, сатанинським зусиллям волі виковуючи сталеві свої корпуси, готуючи до нового походу на північ сто тисяч лицарів Білої Лілеї на Русі!

В'язнів весь час підбавляли й підбавляли. Незабаром нагнали ще селян, загорілих, аж чорних. Услід за ними

вартові вкинули цілу юрму жінок, які нібито, будучи між собою в змові, спільно переховували по погребах червоноармійців і допомагали їм повертатися через фронт до своїх. Над жінками тільки що відбувся суд, усі вони були ще збуджені після судової процедури і... явно задоволені своїм вироком.

Одна з них, тітка Варвара, як називали її тут — і в якій колишні фальцфейнівські заробітчани та батраки легко б могли впізнати маячанську отаманшу, стрижійку овець,— опинившись у пакгаузі й по-хазяйському озирнувшись на всі боки, весело кинула перед собою торбу з харчами:

— Оце тут хоч перепочинемо в холодку. Спасибі вам, вартові,— обернулася до дверей.— Спасибі вам, судді!

Жінки, що були з нею, голосно зареготали.

— Чого ви регочете? — запитав хтось із кутка.

— Та як же,— відповіла за всіх тітка Варвара.— Засудили! Дванадцять літ каторги дали.— Вона знов обернулася до дверей, за якими зникли вартові.— Та за дванадцять літ по степу дванадцять трав на ваших кістках проросте!

Дьяконова морозом обсипало від її слів. Їхній регіт, веселість, певність оцих засуджених у своєму майбутньому — це було щось разюче, незвичне і тим страшніше для нього, що було таким природним для них.

Порозв'язувавши свої клунки, жінки незабаром стали підобідувати хлібом та овечою бринзою. Дали по шматочку й офіцерам.

— Їжте, бо, кажуть, ви зовсім там позахлявали на кримських харчах,— пересміювались тітки.— Загрязниця не дуже-то нагодує.

Незабаром зайшов начальник варти, щелепастий здоровило, весь у ремінні, в блискучих крагах. При його появі тривожний шепіт перебіг поміж ув'язненими: «Це той, що на розстріл бере!» Ні на кого не дивлячись, начальник варти байдужим гугнявим голосом викликав на вихід офіцерів — Дьяконова і Лобатого. Їх нібито було наказано перевести в інше місце, піддати суворій ізоляції. Мало побачив втішного у цьому для себе Дьяконов, а Лобатий, навпаки, збадьорився, таємниче шепнув йому на ходу:

— Ось побачиш, це на краще!

Вийшли з пакгаузу, гаряче повітря зі степу обвіяло

Дьяконова, і сонце засліпило його, зробило на мить зовсім невидющим. Небо від спеки було білясте, наче затягнуте полудою, і степ у далечі коливався, як дим.

VI

Штабний поїзд Врангеля стояв у ці дні в Мелітополі, в місті славнозвісних українських черешень, що розкинулось серед приазовського степу, серед різних колоністських дорфів та фельдів, які чимось — чи не голосом предків — відгукувались готському серцю барона.

Врангель переживав зараз медовий місяць своїх перемог. Вся слава його пращурів, героїв рицарських походів, відважних сподвижників шведських королів, меркла перед його власною молодою славою. Звершилось! Одним ударом поклав собі під ноги цілий край... Авангарди його військ уже бачать терикони Донбасу, шрапнельні снаряди рвуться в небі над Синельниковом, бойові полки його вийшли всюди до Дніпра — від дніпровського гирла до Каховки. Ніколи ще, як зараз, не вірив він з таким гарячим палом у своє обранство, у свою щасливу зорю! Так, він народжений бути вождем! Народжений управляти людськими масами, з хаосу яких він викує все, що захоче, як викував із денікінського вошивого зброду залізні оці корпуси. Чи давно лунали голоси, що замишляє він авантюру, що із ста шансів на перемогу у нього не більше одного. Один! Але він вірив у цей свій один і тому йшов ва-банк. Навіть скептична Європа, яка ще зовсім недавно сміливі задуми його називала не інакше як l'aventure de Crimée, тепер визнає його вартим того, щоб на нього робити ставку. Ті, що недавно ще підозрювали його в зазіханні на вакантний царський трон, сьогодні визнають його справжнім і єдиним захисником демократії. Його оголосили непереможним. Вище офіцерство, і своє, і з військових іноземних місій, заговорило раптом про те, що він, Врангель, і раніше не знав поразок і що тільки випадковий збіг обставин перешкодив йому тоді, при Денікіні, вступити з героями первопохідниками у Москву. Зараз вся європейська преса вже пише про нього, стратегічний талант кримського полководця визнають блискучим, з Франції

нібито збирається виїхати в Мелітополь спеціальна комісія, щоб на місці вивчити його оперативне мистецтво по розгрому жлобинської кінноти. Так, це слава, якої він стільки ждав, це та повна всевладність, якої він нарешті досяг.

У незвичайності своєї особи він був певен давно, але тільки Крим, цей запущений, розбещений, розвалений Денікіним Крим, з його хабарництвом і казнокрадством став для нього тим пробним каменем, на якому він перевірив себе, свої можливості, своє, зрештою, право управляти життям величезних людських контингентів. Більшовики щось там базікають про н а р о д о п р а в с т в о. Фікція все це, не більш. Коли вимагають інтереси справи, він сам, не вагаючись, вдається до того, щоб заворожити наївну громадськість звабливими картинами майбутньої демократії. Але в душі він був і є переконаний в іншому: вожді родились і родитимуться, щоб управляти,— це від племен первісних і від тих же племен первісних, від людей неандертальських існує матеріал для творчості вождів — людська маса. Без вождя вона, як глина без скульптора, ніщо. Особливо ж у цій країні, яка почала свою історію тим, що покликала до себе керманичів з півночі, щоб володіли нею і княжили. Протягом своєї історії знає народ цей лише дві крайності: пугачовщину, вибухи розхристаної дикої анархії, яка досягла свого апогею ось тепер у двадцятому столітті, або ж те, що в нього: злиті єдиною волею, єдиній волі підкорені сталеві його корпуси. Пишається ними сьогодні перед Європою, перед Америкою, перед усіма!

Він заволодів краєм, де повно хліба для його армії, союзники вдосталь постачають його озброєнням, отже, лишається тепер одна турбота: поповнитись людьми. Він пошле своїх емісарів у Туреччину, на Балкани, пожене на Мальту й на острів Лемнос з суворим наказом всім отим зледащілим «гостям англійського короля» — евакуйованим туди офіцерам та козакам — негайно вернутися в Крим для поповнення бойових полків. Союзники обіцяють перекинути через Румунію бредовську армію [1], яка зараз десь там формується під польським орлом... Але головна його надія була і

[1] За завданням Врангеля генерал Бредов формував на території Польщі так звану Третю армію.

залишається — на тутешню мобілізацію. Мужики, мужицькі сини — ось за рахунок кого його армія мусить розростися до колосальних масштабів.

Поки що з цим негаразд. «Полювання за мужицькими черепами», як називають у нього в штабі мобілізацію, поки що не дало бажаних наслідків. Звідусіль надходять донесення, що селянство уперто уникає мобілізації, на пункти збору або зовсім ніхто не з'являється, або навмисне посилають таких, що до служби не придатні. Канальство! Хай би вже голота: вона як не в Будьонного, так у Махна, але дивно, що й заможні не йдуть. Чим пояснити? Не мають достатньої певності в ньому, чи що?

Щоб ближче відчути, чим дише селянство, вирішив особисто відвідати одне з сіл під Мелітополем, побувати на мужицькій сходці. Виїжджаючи з міста, мав необережність прихопити з собою в автомобіль і двох місцевих земців, що виявились до нестерпності балакучими і всю дорогу тільки й торохтіли йому про те, як набридла народові більшовицька анархія та як він, народ цей, жадає для себе твердої руки...

При переїзді через якесь село, де він зробив коротку зупинку, щоб показати себе народові, його обступили греки-колоністи, засипали скаргами на самовільні реквізиції коней, на грабунки та беззаконня, що їх нібито чинять його солдати при потуранні старших командирів. Реквізиції, безчинства, грабунки — було гірко й прикро йому це слухати. Та чи ж для того він повиганяв із армії генералів-грабіжників, таких, як Покровський та Шкуро, щоб їх заступили інші? Ні, за це він каратиме нещадно. Він не допустить, щоб повторилося те, що роз'їло денікінську армію!

Перше, з чим звернувся Врангель на сходці до селян, до стовписька пропечених на сонці, темношкірих, похмурих аборигенів, було запитання: чи чули вони про його новий земельний закон?

Селяни загули у відповідь, що не чули, мовляв. Котрийсь бачив нібито цей закон віддрукованим у Мелітополі, але так і не купив, бо дорого коштує: сто шістдесят карбованців за штуку [1].

---

[1] Суть врангелівського земельного закону полягала в тому, що землю селяни могли одержати тільки за великий викуп. Закон був спрямований проти інтересів трудового селянства.

Поставивши селянам ще кілька запитань, на які вони відповідали знехотя, Врангель звернувся до сходки з промовою. Говорив пристрасно, вкладаючи душу в свою промову, щиро вірячи, що він якраз і є оборонцем інтересів селянства, а вони слухали його і мовчали. І коли скінчив — теж мовчали. Щось недобре, грізне, незрозуміле було в цьому мовчанні. «Народ безмолвствует»? Але чому, чому?

Нічого не пояснила йому ця поїздка.

Коли йшов до автомобіля, на ходу вловив кинуте кимось у натовпі мовби ненароком:

— Казав пан — кожух дам...

А в тон йому ще похмуріше:

— Та й слово його тепле...

У пригніченому настрої — вже без земців — повертався з цієї сходки в Мелітополь, у черешневу свою столицю. Чомусь вчепилося в мозок оте незрозуміле: «Казав пан — кожух дам...» — і не покидало його всю дорогу. Що воно мусило значити? Кого стосувалось? Чи не його це якраз земельний закон селяни мали на увазі?

В такому був настрої, коли, повернувшись до свого штабного поїзда, дізнався, що з Севастополя прибув з місією адмірал Мак-Келлі.

VII

Візит глави американської військової місії був несподіваним для Врангеля і, правду кажучи, не зовсім бажаним у цей час. Нанесло їх, опікунів: генерал Монжен, граф де Мартель, тепер цей... Ще все тут не вичахло після боїв, ще стільки скарг, нарікань, а він уже тут, уже примчав по гарячих слідах. Врангель досі не міг звільнитись від того неприємного осадку, що залишився в нього на душі після зустрічі з Мак-Келлі в Севастополі. Це було в той день, коли надійшла радіограма, що червона кіннота на Київському напрямку прорвала фронт польських армій і що становище для військ маршала Пілсудського створилося катастрофічне. Мак-Келлі, прибувши тоді до Врангеля, недвозначно дав зрозуміти, що верховна рада союзників уповноважила його скоординувати дії Криму й Варшави. В досить грубій формі він став вимагати, щоб

Врангель негайно виступив на підтримку полякам. І хоча це цілком збігалося з планами й бажаннями самого Врангеля, одначе Мак-Келлі вважав за можливе вдатися навіть до погроз, сказавши, що коли Кримська армія не виступить негайно, то всім кораблям, які прямують зараз з бойовим спорядженням у Крим, він дасть по радіо вказівку повертати в інші порти — в румунські чи польські. «Виходить, ми для Пілсудського, а не Пілсудський для нас»,— кинув тоді Врангель ображено, і вони розсталися, сповнені неприязні один до одного.

З чим же на цей раз прибув до нього цей заповзятливий, що так далеко забрався на сушу, адмірал?

Врангель, закіптюжений, весь укритий липучим потом, не встиг ще опорядитися з дороги, як адмірал Мак-Келлі вже з'явився у салоні штабного вагона, вільно й невимушено вітаючись, сяючи назустріч головнокомандувачеві своєю простецькою панібратською усмішкою. Врангель не терпів цієї усмішки, як і самого янкі з його недбало-розв'язними манерами й амікошонством, але на те він, Врангель, і вроджений аристократ, щоб уміти при потребі приховати свої справжні почуття.

— Чим можу служити? — з бездоганною чемністю запитав гостя по-англійськи.

Адмірал, ластуватий, свіжовиголений, з рум'яним моложавим лицем здоров'як, запросто всівшись на широкій шкіряній канапі й узявши з кришталевої вази кілька черешень, закинув ногу на ногу, став смакувати.

— Тут чудові черешні, генерале,— сказав смакуючи.— На них міг би бути попит в Європі.

— Чи не любов до черешень і привела вас сюди?

— Не тільки. Вирішив на місці ознайомитись, чи варто нам ризикувати тим, чим ми ризикуємо. І я не розчарувався, генерале: край вартий того, щоб ради нього ставити на карту наш капітал. Таврійські прерії, Донецький басейн, Катеринослав з його промисловістю — ці три штати мають світове значення у виробництві вугілля, залізної руди і хліба. З точки зору транспорту, шляхів сполучення їх дуже легко зв'язати з цивілізованим світом. Усі ці багатства можна кожного року вивозити звідси в сотнях тисяч тонн.

— Це традиційна зона французького впливу, адмірале.

Мак-Келлі посміхнувся:

— Вона легко може стати зоною впливу американського!

Запаливши сигару, адмірал став розпитувати Врангеля, як проводиться земельна реформа та як ставиться місцеве населення до його армії — усім цим, мовляв, настійливо цікавиться Вашінгтон і хоче мати інформацію з перших рук. Потім висловив своє задоволення розгортанням воєнних операцій і навіть відпустив похвалу Врангелеві особисто.

— Тепер нам видно, що ми і наші союзники не помилилися, коли зупинили свій вибір на вас, генерале, розшукавши вас там, у Константинополі, на глухих задвірках подій.

Кров ударила Врангелеві в голову, в очах потемніло від образи. На задвірках подій! Так оце так ви трактуєте його історичне вигнання? З боку глави іноземної місії було грубою безтактністю нагадувати зараз йому, володареві Криму, верховному головнокомандувачеві Півдня Росії, про ганебні константинопольські дні, про тяжку опалу, з якої його вихопив до себе на борт їхній «Емперор оф Індіа»...

А Мак-Келлі, видно, й не помічаючи, якої образи завдав своєю безтактністю співрозмовникові, вже говорив щось про містера Керенського і про те, що не випадково той невдалий прем'єр у скрутну хвилину був вивезений з Петрограда саме на автомобілі американського посольства, під захистом американського прапора.

Врангелеві руки самі стискалися в кулаки. Цей нахабний янкі вмів, як ніхто, роз'ятрити йому найболючіші рани. В ці хвилини Врангель всім єством ненавидів його, одягнутого в адміральську форму генерала, що ніколи не пробував справжньої війни, що нікого не здатен зарубати отим своїм декоративним кортиком. Він знає, що привело цього заповзятливого янкі сюди. На нью-йоркській біржі ще з весни агенти Мак-Келлі скуповують для свого шефа акції на донецькі шахти, на Нікопольські марганцеві рудники, на ті самі рудники, що їх Врангель мусить здобувати для нього своєю кров'ю, кров'ю своїх героїв.

Заклавши руки за спину, Врангель нервово крокує по салону, і самий вигляд гостя дедалі відчутніше дратує його. Розкинувся на канапі, слинить свою сигару, свіжий, рум'яний, як немовля, бо має час подбати

про себе, щодня грає в гольф, а сам він, Врангель, ночей недосипає, ні себе, ні інших не шкодує. Черкеска на ньому забита пилюкою, і весь він обвітрений та почорнілий, почорнілий не тепер, а ще десь там, у калмицьких степах, коли він з упертістю фанатика водив свою кавказьку армію на штурми, на поразки, на загин... А ти? Чи знаєш ти, як ідуть червоні матроси в атаку, як сіють смерть з кулеметів шахтарі, як орудує клинками у вахмістра Будьонного донська козацька голь? Злість спазмами перехоплює горло Врангелеві. Торгаші! Маклери! Баришники! І це йому, витязеві білого Арарату, вождеві, який стільки зробив і який з таким блиском зараз перемагає, вони ще сміють дорікати задвірками подій!

— До вашого відома, адмірале: на задвірках подій я ніколи не був,— зупиняючись перед Мак-Келлі, чітко вимовив Врангель.— Навіть тоді, у вигнанні, коли союзники без всяких на те підстав обвинувачували мене в германофільстві, я був на своєму посту. Саме тому полки покликали мене в Крим.

Мак-Келлі зрозумів, що бовкнув зайве.

— Повірте, генерале, я зовсім не хотів вас образити,— Мак-Келлі окутався димом сигари.— Я ладен вибачитись. Але киньмо це. Надмірна амбітність навіть Цезарям не личить... Розкажіть краще, як ваші легіони? Сподіваюсь, бойового ентузіазму їм не бракує?

— За мої легіони турбуватися нічого,— відповів Врангель, хмурячись.— Єдине, чого їм бракує, пане адмірал,— це тих обіцяних бойових вантажів, яких ми все ще не можемо сповна одержати від союзників.

Мак-Келлі невдоволено поморщився, як завжди, коли йшлося про поставки.

— Генерале, після перших успіхів ви вже стаєте вимагателем. Ми дали вам найновіше озброєння, гармати, снаряди до них, аероплани. Ви маєте їх зараз більше, ніж мають всі червоні дивізії, з якими вам доводиться мати справу...

— І все ж не досить! Ви пам'ятаєте, адмірале, в яких масштабах ішло постачання моєму попереднику...— Врангель примовк на мить. Може, перед очима у нього майнув якраз величезний, яскраво розфарбований плакат денікінських часів: англійський томмі стоїть у Новоросійському порту, широко розставивши ноги, за ним на морі маячать кораблі... Потоком течуть

з них на берег гармати, паровози, різне спорядження... Все це томмі щедро кидає на спожиток добровольцям Антона Денікіна. Так було! — Для мого попередника союзники не шкодували нічого,— вів далі Врангель,— все на нього сипалось, як із рогу достатку, а я за кожен патрон, за кожен снаряд мушу кланятись, пити чашу принижень.

— Кожен із нас що-небудь п'є,— сказав Мак-Келлі, вдоволений власним дотепом.— І не прибіднюйтесь, генерале: те, що вам належить одержати, ви одержуєте. Не далі, як минулого тижня, наш «Честер Велсі» доставив вам сорок тисяч шрапнельних снарядів, «Сангомон» — партію динаміту, навіть наша місія Червоного Хреста разом з медикаментами доставила вам з Нью-Йорка чотириста кулеметів та два мільйони патронів до них.

— Але ж і потреби в мене дедалі ростуть і ростимуть, союзники мусять зважати на це. Мені потрібні будуть танки, мені треба буде вдвічі більше аеропланів, а в мене навіть для тих, що є, не завжди вистачає пального. Зараз двісті моїх аеропланів застряло десь на єгипетських аеродромах, в Александрії та Абукірі, і ніяк їх звідти не вирвеш..

— Ви мусите бути готовим і до гіршого, генерале. Ви знаєте, яка кампанія піднімається проти вас по всьому світу. Нам від власних, американських, докерів доводиться приховувати, які саме вантажі ми відправляєм для вас. Не з добра ящики з кулеметами йдуть вам на суднах Червоного Хреста під виглядом медикаментів. І якщо наші поставки на деякий час скоротяться чи й зовсім припиняться — адже в нас наближаються вибори до конгресу, і на громадську думку ми не можемо не зважати,— то хай все це вас не застане зненацька. Те, що ви маєте, мусите витрачати з максимальною доцільністю.

Що це? Нотація? Попередження? Врангель ладен був спалахнути, відповісти різкістю, але Мак-Келлі, мовби розгадавши його намір, владним рухом зупинив його.

— Будемо одвертими,— обличчя адмірала раптом очерствіло, очі стали колючими.— Ми, американці, не любимо пускати гроші на вітер. Ми бажаємо, щоб кожен наш цент, кожен патрон був під нашим контролем. І хай буде вам відомо ще одне, генерале: ми не потерпимо, щоб нині, як тоді при Денікіні, військове

спорядження союзників наліво й направо розкрадалося вашими інтендантами або — ще гірше — цілими ешелонами потрапляло більшовикам до рук!

Врангель потемнів з лиця.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ви вжили енергійних заходів до припинення тилової розпусти, хабарництва, спекуляції, казнокрадства, всього того, що погубило вашого попередника. Але чи вбито мікроб остаточно? Чи в Новоросійську не захопили ви разом з рештками розбитих військ і той злоякісний мікроб на свої кораблі? Я змушений попередити вас про деякі серйозні симптоми. Ділки, подібні до барона Тімрота, який свого часу обікрав наш американський Червоний хрест, підводять голову знов. Вам уже відомо про цей скандальний випадок з вантажем колючого дроту, призначеного для перекопських укріплень?

Врангель насторожився.

— Дріт, призначений для таких важливих укріплень,— підвівся Мак-Келлі,— ваші інтенданти «забули» нібито вивантажити з трюмів у Криму, відправили назад у Константинополь, і там він тепер розпродується!

Врангелеві, який ще нічого не чув про цей випадок, тільки й залишалося пообіцяти, що він призначить найсуворіше розслідування.

Адмірал міцніше насадив на лоба картуза, поправив кортик, зібрався йти. Врангель провів його до дверей. О, з якою насолодою наказав би він своїм конвоїрам-чеченцям показати дорогу цьому причепуреному вояці, так показати, щоб сторчма летів він з вагона в темряву, але...

— Гуд бай, генерале!

— Гуд бай, адмірале!

І він по-солдатськи чітко дзенькнув острогою.

VIII

На південь! На Врангеля!

Смерть чорному баронові!

Мабуть, із часу Жовтневих штурмів не знала країна такого вибуху повсюдного революційного ентузіазму, як у ці дні літа двадцятого року. Врангелівський удар у спину революції, загроза Донецькому басейну заста-

вили всіх по-новому оцінити кримську небезпеку. З краю в край республіки, від пролетарських центрів до найглухіших сіл, прокотилася хвиля червоного добровольства. З'їзди, конференції в повному складі відправлялись на фронт.

В одному з ешелонів, переповнених полтавською молоддю, відправився на новий фронт і Данько Яресько.

Червоні добровольці!

По дорозі їх всюди стрічали з музикою та прапорами, на перонах станцій стихійно виникали мітинги, що кінчалися записом нових добровольців. З усього перечутого в ці дні чомусь найдужче запали Яреськові в душу слова, сказані під час мітингу на одній із станцій літньою — схожою на матір — робітницею:

— Ми працюватимем для фронту, не шкодуючи сил! А ви мусите повернутися до зими переможцями — інакше трудова республіка вас не прийме!

Переповнений людьми ешелон ледве повзе, йому нараче аж важко перебиратись від семафора до семафора. Паротяги старі, міняються з трудом, вагони подірявлені махновськими кулями... Войовничі, бойові, радісні добровольці купами висять на сходах, юрмляться по тамбурах, хрипнуть від пісень угорі, на дахах вагонів.

Так з піснями, крізь бурю мітингів і проводжань добралися до Синельникового. Тут довелося затриматись більше звичайного: вся станція була забита ешелонами Уральсько-Сибірської дивізії, що після розгрому Колчака перекидалась на захід, на Польський фронт.

Уральсько-Сибірська справедливо вважалася однією з кращих частин Червоної Армії. Батьківщиною дивізії були кизеловські шахти на Уралі, а кизеловські вуглекопи були її першими бійцями, революційним бойовим ядром. Як могутні ріки беруть початок із маленьких струмочків, так і дивізія ця зародилась із малого, із тих перших уральських робітничих дружин та шахтарських загонів, які, знявшись під натиском колчаківських полчищ із рідних місць,— напівроздягнуті, сяк-так озброєні,— змушені були в тріскучі північні морози відходити по старовинному Верхотурському тракту в Уральські гори. Відступали все вище, відступали, як у небо, і там, на скелястих, занесених снігом верховинах Уралу, дали ворогові перший переможний бій.

То стане початком, то буде на зорі їхньої слави. З тих, які були там рядовими, згодом виростуть командири рот і батальйонів, вигартуються в боях політруки й комісари, командири полків і артдивізіонів. У безперервних боях дивізія не раз зазна́є гіркоти найтяжчих втрат, а все ж сили її зростатимуть; ворог не раз вважатиме її оточеною і знищеною, розсіяною в тайзі, потопленою в болотах, а вона виникатиме знову і знову. Фабрично-заводське населення Уралу вважатиме дивізію своєю, Чусова, і Чердинь, і усольські заводи матимуть у ній своєрідні земляцтва.

В усьому почуватиме дивізія нестачу, тільки не в людських резервах. Ітиме Уралом і зростатиме уральцями. Йтиме Сибіром і зростатиме сибіряками, відважними тайговими партизанами. Суворий край, де людина змалку звикає до труднощів, з дитячих літ привчається вистежувати звіра, жити промислом у тайзі, він, цей край, стане для дивізії невичерпним резервом.

Після розгрому Колчака матиме дивізія передишку. Відклавши гвинтівки, бійці візьмуться за навчання. Ремонтуватимуть зруйноване полотно Сибірської залізниці. Добуватимуть вугілля в черемховських копальнях.

Звідти, з вічних присмерків тайги, з шахтових підземель — просто в край сліпучого, небаченої сили сонця! Після суворої природи Прибайкалля, після сутіні вагонів — такий блиск, така розкіш повного українського літа! Все, що виникає навкруги, у багатьох викликає цікавість і здивування. Білі хати? Тополі? Садки? А чому вони в червоному, як ніби в крові?

Були такі з північан, що зроду не бачили кавуна, не пробували на смак стиглої вишні. Незвичними були для них після уральських гірських увалів і вікової тайги самі простори українських степів і це блискуче небо, що все над тобою аж горить від розливу світла, і незвичними були тут ночі, м'які, оксамитисті, сповнені непередаваних пахощів і роздолля.

На паровозах, на дахах вагонів ще видніються непознімані з дороги кулемети — останню добу ешелони рухались при посилених дозорах, було попереджено про можливі наскоки банд.

Уся станція вирує людом. Поміж ешелонами гомін, переклик, пробігають заклопотані політруки з пачками свіжих листівок, побрязкують казанками бійці, ро-

зігнавшись до водопою, когось розшукують вістові...

Де беруть воду — натовп, товкотнеча, не проб'єшся. Яресько з своєю напівбосою командою теж тут. Щоб напитись, спершу треба добре попрацювати ліктями та плечима, і найзапопадливішим щодо цього зі всієї їхньої команди виявився Левко Цимбал: не встигли хлопці озирнутись, як він, мов верблюд, із своєю селюцькою торбою на горбі уже пропхався в саме юрмовище, вже з кимось завівся там, аж на нього накинулись звідусіль:

— Куди преш, махновець?

Затиснутий натовпом, давно не стрижений, він, розпустивши чуба, пробує огризатись, але це тільки піддає вогню:

— Ще він і балакає!

— Прикладом йому рота заткни!

Бачачи, що товаришеві непереливки, Яресько кинувся йому на виручку, поліз у саму гущу.

— Чого на свого напали? Для біляків приклади побережіть!

Коли з'ясувалось, що перед ними свій же, з полтавських червоних добровольців, сибіряки одразу подобрішали, розвеселились.

— Не серчай, товаришок,— стали вони заспокоювати Левка Цимбала.— Це нас чуб твій підвів: дуже на махновський змахує.

— Та десь же тут, кажуть, і Гуляйполе близько!

А за якісь півгодини вони вже разом, і сибіряки, й полтавці, сиділи цілою компанією в тіні пристанційних тополь, дружно вгощаючись запашними динями-скороспілками, що їх звідкись приніс під обома руками взводний Старков — жвавий, моторний юнак.

— Вгощайся, братва! — вивалив він дині між гурт — Це, кажуть, солодке!

Не вміли сибіряки динь їсти, і Яресько, сміючись, мусив навчати їх, як це робиться.

— Насіння вичищайте, шкуринки викидайте — у нас цього не їдять...

Серед тих, що вгощалися динями, особливим апетитом відзначався здоровий кругловидий паруб'яга, над яким товариші весь час підсміювались, що він нібито Гришки Распутіна земляк.

Полтавці глянули на нього зацікавлено.

— Атож,— не став заперечувати боєць.— З одного

села ми з тим святим старцем, із Покровського, що по тракту від Тюмені на Тобольськ. Тільки в мене з ним зовсім різна програма... Я ще змалку і його, і матушку царицю, що до нього приїжджала, натуральною контрою вважав.

— Ну, а ти ж, Ткаченко, чого до земляків не признаєшся? — весело під'юджував взводний Старков іншого свого бійця, небалакучого і вже в літах дядька.— Розкажи їм про свій «курінь».

Ткаченко, розгладжуючи вуса, усміхнувся стримано. Що ж, було. З милості адмірала Колчака випало і йому надіти англійську шинель — після тифу мобілізували, записали в 1-й Український імені Тараса Шевченка курінь. За складом своїм курінь виявився із стріляних хлопців: з фронтовиків, з полонених червоноармійців, одне слово, з людей, чия душа аж ніяк до Колчака не лежала.

— Було це, як зараз пам'ятаю,— спокійно розповідав Ткаченко,— великодніми святами в селі Кузькіно, Самарської губернії. Якраз гробки селяни справляли, і наші хлопці, забігши на кладовище, мов цигани, стали вихоплювати з рук у тіток паски та крашанки. Довелось виставити вартових з гвинтівками для охорони порядку на гробках. За таку послугу піп виділив з панахидних калачів і для наших вартових дещицю; та тільки вони, як стали ділитись, то не помирилися між собою, підняли таку лайку в бога та Христа, що й піп утік з кладовища і всі свої калачі покинув... А ввечері офіцери звеліли нам займати позицію — позицію проти червоних, що стояли в сусідньому татарському селі. Ось тут і показав себе наш імені Тараса Григоровича курінь! По своїх стріляти? Не будемо! Всі сотні разом збунтувались, найлютіших офіцерів підняли на штики, а самі кроком руш! З червоним прапором туди, до своїх.

— Прощай, і Колчак, і його консерва,— засміявся взводний Старков і став пояснювати полтавцям: — Це Колчак все нас консервою американською до себе заманював. Бувало, як сипоне з аеропланів листівок та банок з консервами: у вас там, мовляв, голодуха, «ігого» їсте, а в мене ось життя райське. А ми консерву поїмо, листівки покуримо і знову: «Марш-марш вперьод, робочий народ...»

Яреська вже знає про Старкова, хто він і звідки: поки

десь ото бігав за динями, розповідали про нього товариші. Син шахтаря і сам шахтар із кизеловських шахт, із тих самих, звідки дивізія зародилася. Ще підлітком кинувся в «киплячий казан революції». Розповідали, як він, оцей непоказний із себе Старков, під час одного тяжкого бою в сибірських болотах виручив цілий батальйон, добровільно викликавшись прикривати його з кулеметом... Яресько, поглядаючи на нього, думав: добре б мати собі такого товариша в бою. З усього видно — люблять Старкова у взводі. Навіть старші віком безвідмовно слухаються його, і не тільки, видно, тому, що він над ними командир: міцна, в боях перевірена дружба єднає їх між собою, взводного і його підлеглих. Коли треба по ділу кого послати, то Старков церемониться не стане, а треба, то й сам по дині для товаришів змотається... Ростом невеликий, але такий прудкий, жвавий, що навряд чи й двоє з ним справились би — випорсне, вивернеться з-під рук. Обличчя худорляве, а очі сині, як у дівчини. Просто дивно, як це в людини, що виросла на шахтах під землею, можуть бути такі небесно-сині очі...

— У вас тут житуха,— приязно говорить він, звертаючись до Яреська.— Вишні он там відрами продають. Динь, абрикос, всякої фрукти гори... Все росте, все дозріває: південь!.. А я, віриш, виріс і не бачив, як це воно садок цвіте... Тільки з пісень і чув.

— Так зате ж у вас тайга!

— О, тайга в нас могуча, це вірно. Коли гнали Колчака, в лісових пущах на такі села натрапляли, що тамтешні не знали, яка зараз і влада на світі...

По перону, кудись поспішаючи, йде група військових. По суворій напруженій заклопотаності, що лежить на їхніх обличчях, можна догадатись, що це командири. В центрі упевнено крокує міцно збудований середнього росту мужчина з коротко підстриженими вусами, у військовій фуражці, посадженій на голові якось міцно, по-робочому. Він щось на ходу говорить, раз у раз помахуючи рукою. На грудях у нього, на простій солдатській гімнастерці, далеко пломеніється яскрава червона цятка.

— То що в нього червоніє?

— Орден Червоного Прапора... Першим у республіці начдив наш його одержав.

— Так ото начдив? — наблизившись до гурту чер-

воноармійців, запитує місцевий залізничник в засмальцьованій робі.— А це правда, нібибто він колишній офіцер німецького генерального штабу?

Старков сміється:

— Це скрізь такі брехні про нього пускають, бо прізвище в нього ніби як німецьке: Блюхер. А насправді робітник, металіст він, весь червоний Урал його знає...

— На телеграф завернув...

— Може, з Іллічем про дальшу нашу дорогу розмовлятиме?

— Кажуть, ніби тому й затримали оце нас, що нового розпорядження ждем.

Бійці деякий час мовчки поглядають на ешелони, що застигли на коліях.

— Куди-то нам звідси доріженька ляже? — в задумі каже Старков, дивлячись на мигтючі рейки.— Від суворих берегів Байкалу і до... до?..

Він перевів погляд на ешелон, що тільки-но під'їйшов, прикрашений гілками сибірських кедрів, з плакатами на вагонах, що з землею мішають шляхту та пана Пілсудського.

— Чи не прийдеться нам з цими плакатами та в інший бік повертати? — зауважує Ткаченко.

Розпечені на сонці паровози, рейки, платформи — все пашить вогнем. Дрімає на платформах артилерія. Низькорослі сибірські коні сумовито поіржують з вагонів, зачувши поблизу — за станцією — настояний травами степ, і волю, і простір...

IX

Незабаром і в вагонах запахло степом...

Доки паровози набирали воду та перегукувались, маневруючи десь на стрілках, в ешелонах було влаштовано щось схоже на летючий суботник. Приклад подали синельниковські дівчата, що прийшли до ешелонів надвечір з віниками, відрами та снопами свіжої степової трави.

— Ану, шахтьори! — підступали до вагонів дівчата.— Як ви тут поживаєте? Причепуримо вас трохи ради суботи!

— Щоб згадували нас та злішими на панів були!

— Ну що ж, чепуритись так чепуритись! — широко розсунувши двері вагона, звернувся до своїх взводний

Старков.— За діло, братва! — Вилиняла фуражка вже сиділа на ньому якось комизисто.— Днювальний, швабру сюди, окропу! Смерть блохам і шляхті!

І, засукавши рукава, першим заходився шкребти підлогу в своєму вагоні. Це всіх підохотило. Дивлячись на взвод розвідників, взялись до роботи і сусіди-артилеристи, закипіло в саперів, і за якихось півгодини вздовж усіх ешелонів уже летіло з вагонів сміття, мелькали віники в руках розчервонілих бійців та дівчат. Всюди чувся гомін, жарти, сміх.

Ще не згасла в степу зоря вечорова, а діло вже зроблене, вагонів — не впізнати: сміття повимітано, підлоги вимиті, прошпарені окропом і, як у хаті хорошої господині, притрушені свіжою степовою травою.

Під високими тополями пристанційного скверика цього вечора на всі лади заливалась гармонія. То полтавськими мотивами, то уральськими «страданіями» доймала серця чуйним синельниковським дівчатам, що в замріяності посхилялися одна одній на плече. Бійці та командири, ті, що на шляхту, й ті, що на Врангеля,— всі змішалися тут. За спиною в гармоніста, мовби вартуючи його з усіма його піснями та «страданіями», повиструнчувались щойно прибулі московські курсанти.

Коли ж гармоніст зненацька ударив козачка, з натовпу на середину кола, де не взявшись, вихром вилетів пружинистий юнак з добровольців і, притримуючи рукою картуза на голові, чортом пішов по колу.

— Ширше коло!

І натовп хитнувся, розступаючись.

— Ще ширше!

І коло стало ще ширшим.

Було тут на що задивитись і синельниковським дівчатам, і дебелим сибірякам, із яких не один у цю хвилину відчув свою вайлуватість. Тут і справді сам чорт ішов по колу! Землі не торкався, а земля димилась; сам у повітрі плив, а з-під ніг курява вставала. По чабанській сирицевій обувачці його можна було прийняти за степовика, а по легкості та пружності він більше був схожий на горця. Хто такий? Натовп затамував подих.

— Ух, сатана! Ух, летить! — стежачи за танцюристом, неголосно перемовлялись бійці.

— Цей докаже!

А танцюрист, доказавши своє, стріпнув чубом і вже знову стояв у гурті товаришів, розгарячілий, веселий, і було чути, як взводний Старков здивовано-радісно звертається до нього:

— Ну, Яреська, не знав я, що ти такий мастак... Не козачок — вогонь!

Залізничник, що недавно розпитував про начдива, теж з цікавістю оглядав Яреська, мовби не сподівався, що він таке вміє.

— Та ти, хлопче, всякого махновця перетанцював би!

— А ви що, дядьку, бачили тих махновців?

— Не то махновців — самого «батька» їхнього бачив, як оце тебе.

— Де ж ви з ним здибались?

— А тут, у себе на станції... ще коли він у червоних комбригах ходив.

Сибіряки зацікавлено обступили залізничника.

— Який же він собою, той Махно?

— Та такий... Крутий... Робітники наші та телеграфісти саме без платні кілька місяців жили, сім'ї голодують, пайків ніхто не дає. Залізницею всі користуються, а робочим платити нікому. Давай, думаєм, звернемось до Махна. Послали до нього цілу депутацію із скаргою: «Батьку, поможи! Розпорядись видати продовольства, чи що. Вся залізниця голодує...»

— Ну й як, видав?

— Аякже, наставляй кишеню!.. «Ми не більшовики,— каже,— щоб годувати вас від держави...» — «Але ж залізниця, кажемо, телеграф...» — «Ну, так ви з тих і вимагайте, кому служать ваша залізниця та ваш телеграф... А мені ваша залізниця ні до чого: мої тачанки і без рейок пройдуть, куди захочуть...»

Десь близько запахло офіцерським тютюном.

— Славний тютюнець... Кримський,— повів носом Яресько.— У кого це там?

Молодий червоноармієць з перебинтованою головою охоче пригостив Данька своїм запашним тютюнцем. З усього видно було, що боєць цей із тих, хто вже встиг понюхати врангелівського пороху. Таких тут уже було немало. З лазаретами чи по якій-небудь іншій оказії прибувши з півдня, вони принесли з собою гарячий подих недалеких боїв, курили офіцерське куриво,— таких навіть у темряві впізнавали ось так — по

запаху диму: не ядучою батрацькою махоркою чадили, а пахкали через губу пахучим димом дорогих кримських тютюнів.

Яресько розговорився з цим пораненим. Солодко затягуючись, все розпитував, у яких боях був, де поранило, що там та як там. Хоч і смішно було сподіватися, але серце все ж сподівалось: ну, а раптом щось перечує-таки про знайомі степові місця, про близьких людей і про найближчу з-поміж усіх — його синьооку любов... Одначе від бійця тільки й чув, що про атаки, броньовики, аероплани, відступи та наступи.

— То ми від них тікаємо, то вони від нас. Під Оріховом по дванадцять разів на день ходили в атаку... Броньовиків у нього тьма! Кінноти чорно! Та ще французькі аероплани з неба помагають... Під Мелітополем, кажуть, нашим кавалеристам крилами збивали голови з пліч...

Невеселі речі розповідав поранений, і хоч не всьому йняли віри бійці, проте почувалося, що там і справді пекло.

Та хоч було там пекло, і все небо було в шрапнелях, і на кожному кроці підстерігала людину смерть, ніхто, одначе, про неї тут цього вечора не думав, навпаки, всі поривались якраз туди, де вона гуляла, де весь степ кричав боєм та криком атак, і коли пізно вночі подали нарешті в той бік ешелон, червоні добровольці кинулись брати його штурмом.

Яресько зі своїми хлопцями роздобув собі «плацкарту» під зорями на даху вагона.

— Ви не дуже там скучайте за нами,— гукнув йому знизу Старков, що стояв на пероні в натовпі проводжаючих.— Ви одною дорогою, ми — другою, а там, дивись, де-небудь ще й зустрінемось.

— Щасливо ж вам!

— І вам теж!

За бойовим маршрутом іде ешелон, бойовим непримиренним криком кричать у темряву паровозні гудки. І вже нову, від уральців почуту пісню, заводять десь на тендері кулеметники:

Белая армия, черный барон
Снова готовят нам царский трон...

Вітер свище в вухах, врізнобіч розлітаються дерева, а підхоплена цілим ешелоном пісня могутньо б'ється

під зоряним небом, все далі вриваючись у степові простори.

...от тайги до британских морей
Красная Армия всех сильней!

X

На дахах вагонів цієї ночі ніхто не спав. То співали, то гомоніли, то дрімали тривожно, весь час остерігаючись, щоб, заснувши, не вилетіти, як то кажуть, за борт.

Що далі забиралися в степ, то тривожніше ставало навкруги: ешелон проходив махновськими краями. На одному з перегонів із степової темряви несподівано виринув загін якоїсь кінноти і, не відстаючи від ешелону, навскач помчався наввипередки з поїздом — не наближаючись і не віддаляючись. Хто вони, оті чорні далекі верхівці, що пролітають по обрії? Махновці? Чи, може, місцева батрацька молодь, що на куркульських реквізованих конях теж поспішає на південь бити барона? Про всяк випадок по ешелону було виставлено посилені дозори. Московські курсанти, які їхали на тому ж самому даху, де й Яресько із своїми полтавцями, виставивши кулемет, весь час не відривали очей від степу.

Високими снопами іскор паровоз пробиває тьму, і все далі в степ за тим вогнистим летючим стовпом — темні вагони з купами людей на дахах і далекі невідомі вершники, що простяглись по горизонту в тому ж напрямку, що й ешелон. Глибокою була ніч, зовсім не такою, як ті білі, схожі на світання петроградські ночі, що їх недавно бачив Яресько, відправляючи пітерцям ешелон з хлібом. І зараз, хоч степ був повитий тьмою, однак за її розливом десь там попереду почувалось ще не народжене, що ось-ось затрепеще, світання.

Перед світом повіяло прохолодою, і люди, щоб зігрітись, стали щільніше тулитись один до одного. Левко Цимбал полами своєї свитки старався прикрити одразу кількох сусідів, що вирвались у дорогу в самих сорочках. Поруч з Яреськом, нацупивши капелюха до самих вух, горбився в пальті сухорлявий пасажир похилого віку — один із тих цивільних, що їх при посадці в Синельниковому хлопці прийняли було за мішечників і ледве не спустили з даху назад. Уже тут, в дорозі,

з'ясувалось, що ці пасажири зовсім не мішечники, а столичні інженери, які з мандатами від Леніна їдуть в Олександрівськ обстежувати Дніпро та його пороги. Дивно було серед добровольської та курсантської молоді бачити цих зовсім мирних, заглиблених в себе людей. Видно, від самої Москви добираються ось так поміж військовими до порожистого Дніпра шукати місце для майбутньої електростанції. Дивлячись на інженерів, що наїжачились під своїми пом'ятими капелюхами, здумав чомусь Яресько про того катеринославця-продзагонника, що ночував у них взимку в Криничках. З якою вірою та переконаністю говорив він тоді про появу перших електричних ластівок у республіці та про велику електричну весну, яка рано чи пізно наступить... Електрична весна! Тоді це звучало казкою; одначе не казка, видно, то була, не пуста вимрійка, якщо ось у такий грізний для республіки час їдуть люди від Ілліча, щоб під самим носом у Врангеля обстежувати та обмірювати Дніпровські пороги.

— І ви самі бачили його? — ожвавівши, розпитували бійці інженерів.

— Який же він, наш Ілліч?

— А із здоров'ям у нього як?

Після пострілу есерки Каплан це турбувало багатьох.

Один із кремлівських курсантів розповів, що він теж бачив Володимира Ілліча. Разом з ними, з курсантами, Ілліч колоди носив на суботнику.

Про це хотіли знати докладніше: як же воно було?

— А було так: навесні вирішили ми очистити кремлівський майдан від усякого брухту — купами були звалені там дошки, колоди, каміння. Влаштовуємо за прикладом московських робітниць суботник. Тільки вишикувались уранці на майдані навпроти казарм, як бачимо — прямує до нас Володимир Ілліч. Підійшов, по-військовому віддав честь і звертається до командира: «Товаришу командир, дозвольте приєднатись до вас для участі в суботнику». Командир ніби аж розгубився на мить, а потім каже: «Ставайте, Володимире Іллічу, на правий фланг». Володимир Ілліч швидко пройшов на наш правий фланг і став у шеренгу... Вже як носили з ним хлопці колоди, то все намагались більше на себе брати, щоб легше було Іллічу. Він це помітив і посварився на них пальцем: «Ви,— каже,— не хитруйте».

— А то ще був такий випадок,— втрутився в розмову інший курсант.— Коли один із наших раптом занедужав на посту, Ілліч, помітивши це, сам виніс йому з кабінету склянку гарячого чаю. «Випийте,— говорить,— це допоможе».

Прилігши між товаришами і слухаючи їхні розмови про Володимира Ілліча, думав Яресько про нього так, наче й сам близько знав його в житті, наче й сам не раз відчував теплий погляд його на собі і, занедужавши, приймав оту склянку гарячого чаю з Іллічевих рук. Як просто, з якою ласкою в голосі називають його хлопці: Ілліч! Наш Ілліч! Коли всі голодують, то й він на восьмушці живе. Коли всі на суботник, то й він нарівні з курсантами йде колоди тягати. «Якби всі люди були такими, як Ілліч,— думав про себе Данько.— Чи будуть коли-небудь?»

Все помітніше світало. Світлішали, ширшали степи навкруги. Давно вже відстала, залишилась десь за обрієм кіннота, що пробувала обігнати ешелон. Пахне степом літнім, пилюкою, стернями... Сивіють тумани по балках, все вище розжеврюється небо на сході...

Ранок республіки!

І хоч попереду була невідомість, хоч десь там, у степах, він, криничанський комунар, може, й голову свою складе, проте в грудях билася радість і повним життям жило те хмільне, окрилююче чуття, від якого хотілось співати, і здавалось, що ранок цей ніколи не скінчиться, що доки й житиме він на світі, навкруги все буде отак, як зараз, коли над степами все більше світає й світає.

XI

Південна небезпека щодалі дужче привертала до себе увагу країни. Політбюро Центрального Комітету партії винесло спеціальне рішення про виділення врангелівського фронту в самостійний фронт. Незадовго перед цим Центральний Комітет у листі, розісланому всім партійним організаціям країни, попереджував, що увага партії в найближчі дні мусить бути зосереджена на Півдні, що маси добровольців і мобілізованих повинні відправлятись насамперед на Кримський фронт, хоча б навіть на шкоду іншим фронтам.

Значна частина прибуваючих на Південь свіжих сил скупчувалась на правому березі Дніпра в районі Берислава — Каховки. В ці дні на селянських подвір'ях тут можна було бачити і червоних латиських стрільців, і щойно прибулих по партійній мобілізації комуністів десь з Вітебська чи Орла, і тільки-но сформовані свіжі частини з робітничої та батрацької молоді, яка прибувала сюди з усіх кінців республіки з таким настроєм, що хоч небо штурмувати. На станції Апостолово вивантажувалась артилерія і, роблячи напружені переходи, швидкими маршами теж поспішала до Дніпра, щоб окопуватись по бериславських висотах, націлюючись жерлами на той бік у зайнятий біляками каховський степ.

Ще біляки проривались в усіх напрямках, намагаючись розширити зайняту територію, а партія в цей час уже розробляла далекосяжний план контрнаступу проти Врангеля. Реввійськрада республіки дала директиву про перехід правобережної групи військ у рішучий наступ, про форсування в ніч з 6 на 7 серпня Дніпра на великому його протязі.

Звечора перед форсуванням тисячі розбитих на команди бійців запрудили бериславський берег, роблячи останні приготування. Перевіряли зброю, всі кишені й підсумки набивали патронами, припасовували на ногах щойно одержане взуття, а кому не вистачало казенних личаків, той тут же дошивав собі постоли із кінської шкури, щоб не порізала ноги цупка таврійська трава. Армійські понтонери готували засоби переправи. З настанням темноти до берега табунами стали прибувати в'юнкі душогубки, рибальські дубки та байди, що їх підганяли з плавнів на поміч військам дніпровські старожили.

Комарі тучами висіли над людьми, димом би їх розігнати, проте на дим була в цю ніч заборона — не палили цигарок, жодне рибальське вогнище не спалахнуло на Дніпрі, як це раніш звичайно бувало в такі серпневі ночі. Нічим не вияви себе, ходи тихо, як лин по дну! — такий тут був кожному наказ у цю ніч. Дзвенять комарі, риба скидається, тихі розмови течуть. Розмовляючи стишеними голосами, наче ворог через широчінь дніпрову міг їх почути, прибулі бійці розпитують рибалок про тутешні місця, вперше дізнаючись, що отут, де Берислав, була колись турецька фортеця Кизикер-

мен, а весь Дніпро був перегороджений залізними ланцюгами, щоб запорозькі чайки не могли вийти на простір у Чорне море. Підійде, дзенькне носом об ланцюг, і вже у фортеці тривога, вже палять турки по всьому Дніпру із фортечних гармат. Та якими ланцюгами не замикали вони Дніпро, все ж гуляли запорозькі чайки й по Чорному морю, і в Стамбулі з'являлись, у султана під вікнами...

— А що ці башибузуки нам приготували? — поглядали бійці в темряву на протилежний, зайнятий противником берег.— Теж, мабуть, пальнуть з усіх батарей, як тільки почують.

— А ми постараємось, щоб не почули...

Опівночі стала вантажитись на пороми піхота. Не ждучи, поки рушать пороми, сплеснув веслами легкий рибальський флот, і, відірвавшись від берега, беззвучно шугнули, понеслися в темряву легкі душогубки, байди та дубки з бійцями-розвідниками та з кулеметами на носах. Серед тиші нічної, серед таємничого мовчання плавнів тільки чути було, як порипують весла в уключинах.

Врангелівці, не підозрюючи про наступ червоних, цієї ночі якраз вислали з лівого берега свій десант. Обидва десанти — і врангелівський, і червоний — зустрілися в плавнях. Зав'язався жорстокий бій. Дружним натиском перебивши та перетопивши зустрінутих зненацька білих десантників, червоні штурмовики незабаром досягли каховського берега, по дорозі очищаючи плавні від ворожих застав.

Доки в плавнях точились бої, понтонери лагодили постійний міст, притягши катером наплавну, заздалегідь заготовану його ділянку і вводячи її замість тієї, що була зірвана під час відступу. Невдовзі по мосту вже пішли піхота, кінні частини, артилерія.

Цієї ночі форсування Дніпра велося на широкому фронті — від Берислава й до Херсона. На ранок херсонська група зайняла Олешки, інші частини, форсувавши Дніпро, зайняли Козачі Табори, Британи. Одночасно врангелівців було вибито з району Великої Каховки.

Надвечір Леонід Бронников, комісар новосформованого полку, був із своїми бійцями уже далеко в степу за Каховкою, перешугавши через ті самі піщані кучугури, в яких він два місяці тому тримав свій останній на лівому березі рубіж.

Квапливість, з якою відступали в степ врангелівці, здавалася Бронникову підозрілою. Він остерігався пастки. Чи не заманюють навмисне, щоб оточити й потім вирубати на відкритому? Думка про це весь час непокоїла Бронникова, тим більше, що високі соняшники та кукурудза в полях заважали вести спостереження. Стерні, баштани, соняшники — і знов те саме: баштани, соняшники, стерні... Щоб не бути застуканим зненацька, Бронников іще в селі розпорядився запастися бійцям лопатами — на випадок чого в степу можна буде окопатись.

Ворога, однак, не видно було, і бійці вже стали заспокоюватись, коли декілька передніх раптом вклякли на місці.

— Гляньте, товаришу комісар!

Один із розвідників передав Леонідові бінокль. У соняшниках за вибалком виднілись замасковані бронемашини. То тут, то там серед соняшників поблискували офіцерські кашкети. Зненацька бронемашини відкрили вогонь. Кулемети їх, як ножем, скошували стебла соняшників та кукурудзи, в якій залягли наступаючі.

З настанням сутінків під зливою вогню декотрі стали подаватись назад.

— Ні кроку назад! Окопуватись! — скомандував Бронников.

І ось у той момент, коли перший боєць загнав свій заступ у землю, тут, у степу під Каховкою, зародився Каховський плацдарм.

XII

Звістка про створення Каховського плацдарму застала Врангеля в Керчі, куди він прибув, щоб особисто керувати підготовкою десанту на Кубань. Високу постать головнокомандувача щодня бачили то в порту, то — ще частіше — на горі Мітрідат, коли він у бінокль розглядав синіючий вдалині за протокою кубанський берег.

Кубань, Кубань... Та сама, що вважала його найзапеклішим ворогом своєї самостійності, та́, яка не могла простити йому того, що він ще при Денікіні розі-

гнав її козацький парламент,— тепер вона вабить його, мов земля обітована, породжує в серці найпишніші надії. Щодня по обіді дивиться на неї в бінокль із гори стародавнього Боспорського царства...

Людей, поповнення, солдатів! Живих багнетів, живих шабель — ось чого йому зараз найбільше бракує. В пошуках людських резервів послав на Дон загін полковника Назарова, щоб спробував підняти по станицях козацтво. Послав гінця в Гуляйполе до батька Махна, пропонуючи свій союз українським повстанцям, а їхньому бандитському батькові на вибір — генеральський чин або гетьманську булаву. Тепер ось за настійливою порадою американської військової місії готує десант на Кубань. Для нього не є таємницею, чому американці так зацікавлені в цій операції: з захопленням Кубані вони сподіваються заволодіти Північним Кавказом, де найбільше зосереджено капіталовкладень їхніх монополій. Глава місії адмірал Мак-Келлі натурою оптиміст, він, як і Врангель, цілком вірить в успіх і жартома вже величає себе на банкетах «почесним козаком станиці Старочеркаської».

Дванадцять тисяч десантників під командуванням генерала Улагая перекине Врангель туди, на Кубань. Десантні війська складаються в основному з офіцерства. За його, Врангеля, задумом війська десанту мусять стати лише кадрами для нових формувань, для тієї великої «народної армії», про яку він мріє з першого дня приходу до влади. Він все зробив, щоб помиритись з кубанцями. Те, за що вчора вішав, сьогодні сам пропонує, роздає широкою рукою. Автономії? Дасть автономію! Парламенту? Дасть козацький парламент! Щедрий вождь, він зараз дасть вам усе, аби тільки прихилити до себе ваші контингенти, аби лише стало козацтво під його прапори! Він знає, що погубило Денікіна: тупе великодержавництво, «єдина, неділима», невміння порозумітися з окраїнними народностями... Він, Врангель, не повторить цієї фатальної помилки. Вже уклав угоду з козачими отаманами Дону, Кубані, Тереку... Пообіцяв їм цілковиту незалежність внутрішнього життя. Одначе п'яниці отамани — це лише верхівка козацтва, з нею сторгуватись не важко, головне, як поведуть себе оті жилаві, прості рядові. Адже не з отаманів, а з них, з рядових, мусять,

зрештою, вирости його легіони. Агентура віщує неминучий успіх: Кубань жде його. Передають, що досить буде висадитись його військам, і станиці зустрічатимуть їх церковним дзвоном. Твердо вірячи в успіх справи, він, головнокомандувач, вже наперед призначає отаманів у ще не завойовані станиці, адже вони будуть завойовані! Йому подобається, що й вищі його офіцери теж не мають сумніву в щасливому завершенні операції і, відправляючись у десант, забирають з собою навіть сім'ї. Туди йдуть рядовими та командирами рот, а мине небагато часу, і вже вони розгорнуть свої роти у полки, батальйони в дивізії... Те, чого не дала йому Таврія, чого не дали облуплені українські села, дасть багата, вкрай невдоволена більшовиками Кубань!

Серед таких думок застала Врангеля на горі Мітрідат звістка про те, що червоні частини, несподівано переправившись через Дніпро, зачепились на шматку землі під Каховкою. Це було як грім серед ясного неба... Якщо інші, здається, ще не встигли оцінити всю міру небезпеки, то сам він одразу збагнув, що це значить. Тет-де-пон. Більшовицький плацдарм на лівому березі, в сімдесяти верстах від Перекопу! Трамплін, з якого червоний тигр зможе в будь-який момент стрибнути на самий Перекоп! Це ж просто жахливо, це могло порушити всі його плани. Доки плацдарм не буде знищено — армія його лишатиметься зв'язана, скута, не кажучи вже про те, що нема чого й думати про з'єднання з військами Пілсудського... Знищити! Знищити негайно, будь-якою ціною!

Він став швидко спускатися з гори, похмурий, розлючений, не знаючи, на кому зігнати свою злість. Тет-де-пон! І хто допустив? Слащов? Цей невизнаний геній, цей давній його суперник, що під час падіння Денікіна теж цілився в диктатори — серед військової верхівки його ім'я тоді називалося поряд з Врангелем... Досі Врангель терпів його. За рішучість, за порив прощав йому й пиятику, й скандали, і навіть те, що разом із своїми кокаїністками він нібито возить у штабному вагоні бразільського папугу, якого сам навчив кричати: «Бар-рон дур-рак». Ніхто не скаже, що Врангель мстився йому. Він дав йому корпус, послав у десант, довірив нарешті Каховку,— і ось тепер має від нього сюрприз...

— І як же він міг допустити?

Начальник штабу Шатілов, що ледве встигає по стежці за Врангелем, знизує плечима:

— У Слащова був намір навмисне заманути їх далі в степ, щоб потім відрізати від Дніпра й винищити.

— Лаврів захотілось? Чому не винищив?

— Коли кинувся, вже було пізно.

— Що значить пізно?

— Окопались.

У голосі начальника штабу йому вчуваються нотки виправдання Слащова, і це його ще більше дратує.

— Змістити! — нервово кидає він на ходу.— Вигнати в резерв!

Вигнати Слащова, того самого, який девізом своїм проголосив ніч-зорю і який має стільки прихильників серед офіцерства... Шатілов дозволив собі висловити подив:

— Незважаючи на його популярність у військах?

— Плювати на його популярність! У військах мусить бути одна популярність — моя!

Того ж дня броньований автомобіль виніс їх за місто. Мчали на Сімферополь. Врангель наказав гнати чимдуж. Треба було швидше гасити допущену Слащовим пожежу. Вискочка! Молокосос! Полководських лаврів закортіло, дограв ся з вогнем. Однак нема лиха без добра: з'явивсь у червоних тет-де-пон, зате Слащова тепер без усякого вижене з військ, оголосить психічно ненормальним. У тил, в Константинополь, зажене! Військам двох вождів не треба! Те, що історія доручила йому, Врангелю, він не бажає ні з ким ділити!

У Сімферополі настрій головнокомандувача остаточно був зіпсований незначним на перший погляд інцидентом. При виході з машини випадково зустрів знайомого ще з минулих літ жандармського полковника під руку з якимось священнослужителем. Полковника цього, пригадує, недавно було направлено на позиції. Запитав, де служить.

— Перебуваю в розпорядженні генерала Слащова.

Саме ім'я Слащова розлютило Врангеля. Ледве стримуючи нерви, обернувся до Шатілова:

— Є така посада — перебувати в розпорядженні Слащова?

— Поки що не було,— відгукнувся Шатілов.

— Крім того,— забелькотав розгублено полковник,— я ще перебуваю і в розпорядженні єпископа Веніаміна.

— В такому разі, де ж кадило? — звів брови Врангель.— Вам треба кадило в руки! — І, обернувшись до варти, додав: — Зняти з нього погони! Кадило йому!

Навіть і в штабі довго не міг заспокоїтись.

— Подумати, яке нахабство... Дворянин, нащадок старовинного роду отирається по тилах!

Зате потім душу відвів розмовою з Струве, з цим, як завжди, неохайно одягнутим стариганом, своїм міністром закордонних справ. Білий дім вирішив нарешті відкрито подати Кримові свою енергійну підтримку. Щойно передано по радіо ноту Кольбі, державного секретаря, в якій перед цілим світом засвідчується, що США ніколи не визнають Радянського уряду. Як це до речі саме зараз!

— Доручіть нашому представникові у Вашінгтоні висловити американському урядові щиру вдячність за цей крок... Що з Парижа?

— З години на годину чекаємо офіціального підтвердження: Франція визнає наш уряд де-факто.

Усе це було втішним, важливим, союзники вірять йому, вірять у нього, жаль тільки, що ця каховська дірка, небезпечна пробоїна, так не до речі з'явилась...

На подив своїм штабним Врангель тут же наказав усю кінноту Барбовича — п'ять тисяч шабель — негайно зняти з-під Олександрівська і кинути на Каховку, на ліквідацію плацдарму.

XIII

Оборонні роботи на плацдармі були саме в розпалі, ще тисячі людей, зблискуючи голими спинами, тільки рили траншеї та окопи, ще з плавнів тільки везли та везли свіже вербове пакілля для дротяних загорож, ще все тут було недокінченим, тільки розритим, схожим на величезний суботник,— коли зі степу раптово налетіла на плацдарм врангелівська бронекіннота.

Поєднання першокласної кінноти з великою кількістю бронемашин створювало таку силу, перед якою, здавалось, ніщо не встоїть, здавалось, все буде зметене з лиця землі вихром отих виметнутих для рубання ша-

бель, сталевим ударом броньовиків... Проте оборонці плацдарму не здригнулися перед цим чорним шквалом.

— По кавалерії противника залпами! Плі! — покотилося з краю в край по плацдарму.

Відбита, розсіяна тут лава атакуючих кидалась на інші ділянки, шукала стиків, слабших місць і, видно, знаходила їх, проривалася в тил, бо гуркіт та гамір бою вже здіймався за спинами в тих, які незрушно стояли в траншеях.

Бій почався до схід сонця і тривав до очманіння довго, сонце підбилось і випило по степу серпневу скупу росу, а коні все тупотіли, клинки перемигувались, снаряди шматували землю, і кров лилась.

Становище для оборонців плацдарму складалося дедалі гірше. Танули патрони. В траншеях повно поранених. На руках у Яреська вмирав його товариш Мишко Перелаз із Хорішок, поруч бійці ділились останніми патронами, і сам Яресько вже не мав чим стріляти, купи порожніх задимлених гільз валялися під ногами, а боєві не видно було кінця — весь плацдарм наче горить, застелений димом. Тупоче десь уже позаду ворожа кіннота, пролітає через окопи з роз'ярілим криком: «До переправ! До переправ!»

Зійшов кров'ю, востаннє зітхнув на руках у Яреська товариш, промовивши лише одне слово:

— Передай...

Що він хотів передати? Кому?

Яресько з Левком Цимбалом обережно кладуть його на дно чадного солдатського рову, де немало лежить сьогодні таких, що відстрілялись назавжди.

Зі степу, то зникаючи в складках місцевості, то знову з'являючись, наближаються броньовики. Ось один виліз уже на окопи першої лінії, поливає кулеметним вогнем, кулі вганяються зовсім близько перед Яреськом. Хтось скрикнув, посунувсь на дно траншеї... Убитий чи поранений? Чути, як неподалік перекликаються між собою суворими голосами латиші:

— Патронів!

— В кого є патрони?

Закурене боєм небо, розігріте повітря від сонця чи від пальби, купи порожніх гільз під ногами... Так оце він і є, край-кінець усьому? Отут, у вигорілім степу під Каховкою, серед бойового ревища, серед розритої гарячої землі плацдарму?

Яреськo дивиться на свій багнет. Блискучий тульський багнет — це все, що йому зосталось тепер на світі. Залишається їм тепер тільки один голий відчай — удар у штики, а за ним майже певна загибель під шашками, під копитами, під важкими броньовиками. І ось у час цього, здавалось би, вже зовсім цілковитого безвихіддя раптом пролунало десь з боку Дніпра, стоголосим криком пронеслося між бійцями, як поклик рятунку:

— Сибіряки!!!

— Сибіряки на плацдармі!!!

— Блюхер привів!

Здавалось, одна ця звістка здатна була подесятерити їм сили, одна вона вже здатна була б врятувати оборонцям плацдарму життя.

Бойовий натиск уральців та сибіряків вирішив долю плацдарму: бронекінноту було відбито.

На підтримку артилерії, що била й била по противнику, із-за Дніпра — чи не вперше за час боїв — піднялися в небо червоні аероплани і, доганяючи розсіяну в степу врангелівську кінноту, висипали їй на голови безліч гострих металевих стріл, накованих у недалекім тилу на катеринославських заводах спеціально для боротьби з кіннотою противника. Ці летючі стріли при попаданні ранили на смерть і людей, і коней. Переслідуваний вогнем артилерії, метаючись під залізним дощем стріл, що зі свистом сипались на кінноту з неба, противник швидко віддалявся в степ.

— Вперед! Крий вперед! — лунало над всіяним стрілами степом, по якому наступала червона піхота.

Яреськовим хлопцям з поповнення та й йому самому здавалося, що тепер уже — все, гнатимуть до безпам'яті, заженуть на край світу. Одначе в першому ж селі довелося затриматись: назустріч під натиском білих відступав якийсь полк, з тривогою передавалося, що один з батальйонів цього полка щойно було оточено ворожою кіннотою в полі і вирубано до ноги і що біляки, підтягнувши значні резерви, знову намагаються зайти в тил, відрізати червоних від плацдарму.

Всім, хто при зброї, незалежно від частин наказано було негайно займати оборону по околиці села. Після вбитих залишилось чимало гвинтівок, і їх запропонували місцевим селянам, багато з яких нарівні з червоноармійцями незабаром уже лежали обороною по го-

родах. Зі степу, відстрілюючись, весь час відходили до села то більшими, то меншими групами червоноармійці різних частин, приносили жахливі вісті: поранених добивають... броньовиками нашу піхоту давлять у степу.

Надвечір із степової могили перебрались до села кулеметники з двома гочкісами, прийшла пошарпана піша розвідка якогось полка, прискакало на маленьких сибірських конях кілька верхівців. В одному з них Яресько впізнав взводного Старкова, окликнув.

Залягли поруч. Коня свого Старков прив'язав тут же, неподалік під деревом, щоб весь час бачити.

— Гарний коник,— підхвалив Яресько.— Пофортунило тобі такого роздобути...

— Це мого товариша кінь, він у кінній розвідці був,— з сумом пояснив Старков.— Отака доля: Сибір пройшов, ні разу ніде не черкнуло, з Байкалу аж ось куди, і тут... — Він тяжко зітхнув.— Картеччю отам за курганом... У серце, наповал. Ми з ним ще з Уралу були дружки, разом воювати починали. Ще наче вчора, пам'ятаю, хуга, заметіль, а наш робітничий загін відступає по тракту в гори, до вершин Уралу, щоб Колчак не дістав... Які холода стояли! Вітер б'є, мороз обпікає, а ми — напівбосі, в шахтарських курточках на риб'ячім пуху...

— У нас кажуть — вітром підбиті.

— Во-во! Вітром підбиті, на риб'ячім пуху...

У цей час під посвист куль із степу прискакало ще кілька верхівців, прибіг табун розжаханої піхоти, яка, погамувавши спрагу, приєднувалась до тих, що вже лежали в цепу. Серед тих, що, надбігши, займали неподалік оборону, Яреськову увагу привернув маленький легконогий китаєць, що, пробігши перед Яреським, упав у картоплищі лицем до степу і одразу ж став заряджати гвинтівку. Заряджаючи, весь час жваво поводив очима, мовби роздивляючись, куди, в який бік краще буде пальнути.

— Цей китаєць теж із нашої дивізії,— промовив Старков.— Дарма що таке ото мале, а в бою ніколи не підведе.— І звернувся до китайця: — Жарко, товаришу Лі?

Не встиг той відповісти, як по селу вдарила з степу артилерія. Влучило снарядом у чиюсь повітку — моторошно заревла худоба.

— Це вони нас у чисте поле вибити хочуть,— промовив котрийсь із бійців.

— А шиш з маслом! — зауважив на це Старков і обернувсь до Яреська.— Як це по-вашому буде «шиш з маслом»?

— Не знаю,— потер лоба Яресько.— Мабуть, дуля з маком.

— Ну, от ми їм шиш з маслом та дулю з маком,— сказав Старков і раптом примовк, дослухаючись.— Чуєш?

Десь на протилежній околиці села шалено застрочили кулемети, почулось віддалене, приглушене відстанню «ура»... Хто кричав, не розбереш: і ті, й ті мали звичку при найменшій нагоді кричати «ура».

Кілька снарядів — один за одним — грякнули на городах, зовсім уже недалеко від цепу залеглих. Загорілась солома, під якою лежали поранені. Санітарки, що були при них, кинулись відтягувати поранених у городи, подалі від соломи, від пожару.

Вибух грюкав за вибухом. Густо задзижчали кулі в повітрі. У вечорію чім степу з'явились зловісно шмигаючі сюди й туди силуети броньовиків. Зблиски, спалахи пострілів змигували все ближче. З глибини городів, наче з самої палаючої соломи, вихопивсь зовсім молоденький, без кашкета, боєць-татарчук і прожогом кинувсь до сибірякового коня.

— Стій! Ти куди? — окриком зупинив його Старков.

— Товариш командир... Біляк уже в селі... Бронемашин гуляй по дворах... Всю нашу восьму роту біляк рубай-рубай!

Страшенний гуркіт заглушив його: снаряд ударив просто в палаючу скирту, полум'я, розметане вибухом, знялося, пахнуло на весь куток, і разом з клубками полум'я, разом з заметіллю іскор, що гасли десь, хто зна й де розкидані в повітрі, зник безслідно й він, оцей нажаханий татарчук, що вперше, мабуть, потрапив у бій. Втік? Загинув? А втім, думати про нього було ніколи. Яресько, Старков і всі, що лежали з ними в одному цепу, дружно відкрили вогонь по вечірньому степу, по його м'яких попелястих сутінках — там помітно було, як за броньовиками, пригинаючись, перебігають біляки. Стрілянина чулась десь уже і в селі, кулі поджвікували з усіх боків.

Яресько саме заряджав гвинтівку, коли за спиною

в нього в картоплинні щось зашелестіло. Оглянувсь — підповзає навкарачки дядько, захеканий, закошланий,— мабуть, господар цього двору.

— Не турбуйтесь, хлопці, коли що... У мене потайний погріб є... Сам від кадетів ховавсь і вас переховаю! А поки що ось візьми котрий тикву оцю, може, знадобиться... — І, пошарудівши в огудинні, простяг Старкову велику, справді схожу на тикву, бомбу.

Старкова це, видно, схвилювало.

— Скажи ти,— промовив він, звертаючись до Яреська,— а нас усе лякали, хахли там, мовляв, сякі-такі, одна махновщина, а я бачу — добрий, душевний у вас народ!

Кулі задзижчали ще густіш, кільце, видно, змикалося, і чийсь командирський голос уже віддавав наказ — перебіжками пробиратися на західну околицю, можливо, звідти під покровом ночі вдасться проскочити до своїх.

— Стривай же, браток, у нас ще з тобою кінь,— кинув Старков Яреськові і, схопившись на ноги, розігнався городом до коня. Але не відбіг він і десятка кроків, як із-за палаючої скирти соломи просто на нього вилетів броньовик. На якусь мить вони мовби закам'яніли одне проти одного, освітлені відблисками загравн,— людина і броньовик. Потім Старков, якось дивно нагнувшись, мовби вирішивши просто головою нанести удар в броню, рвонувся вперед, у руці його зблиснула бомба... Ось він розмахнувся, з силою кинув її. Вибух зірвав зі скирти цілу шапку вогняного кушпелива... Коли воно розсіялось, броньовик уже стояв якось сторчма, а Старкова не видно було зовсім, лише потім помітили його — він лежав темною купкою у картоплинні серед розвіяного попелу, серед гаснучих на картопляному листі іскор.

Яресько з місцевим дядьком підбігли до нього.

— Вмираю... Вмираю!.. — звивався він, хапаючись за груди, і, помітивши над собою Яреська, раптом викрикнув з силою: — Бери коня! Рятуйсь! Передай... за революцію Старков...

І затих — затих назавжди.

— Біжи! Я поховаю,— гукнув селянин Яреськові, і Яресько, підлетівши до коня, швидко відв'язав його, скочив у сідло.

Вже він був за садками в степу, як перед ним

зненацька, ніби з землі, виріс знову той, спантеличений боєм, татарчук. Щось кричав, махав руками. Яресько притримав коня.

— Що тобі?

Боєць підбіг ближче:

— Візьми мене!

Їх, видно, помітили, звідкись сіконули по них, кулі заджвікали біля самих вух. Роздумувати було ніколи.

— Хапайсь за стремено!

Боєць вхопився.

— Не відставай!

Данько пустив коня повним кар'єром.

Захід ще не зовсім згас, було видно, як і там, на краю землі, по ще жевріючому небу розгулюють броньовики. Кулі з дражливим звуком пронизували степ в усіх напрямках, і, може, тому він, оцей рідний чабанський степ, здався якимось незнайомим, Данько міг би навіть заблудитись, але по відсвітах ще не згаслого заходу неважко було визначити найкоротшу путь на плацдарм.

Товариш, що висів на стремені, біг швидко, та без нього можна було б помчати удвічі швидше, можна було б уже вискочити з-під куль, що дзижчать і дзижчать у повітрі... Одначе ж — не кинеш його, Яресько з прикрістю усвідомлював це.

Час від часу нахилявся до нього:

— Витримаєш?

Той у відповідь тільки кивав головою: витримаю, мовляв, жени.

Мчали прудко, але кулі мчали ще прудкіше, весь час то нижче, то вище цівкали над степом.

Під виспів куль, під свист повітря майнула чомусь Данькові в уяві Каховка, залитий сонцем ярмарок, і посеред людського натовпу сліпий лірник співа-оповідає «Думу про трьох братів Азовських»... Як тікали степами від татар до річки Самарки і як покинули в путі найменшого брата, що чіплявся отак за стремено...

А менший брат, піша-пішаниця, за кінними
братами вганяє,
Коні за стремена хапає,
А словами промовляє:
— Не хочете мене між коні узяти,
Возьміть мене постріляйте-порубайте
І звіру та птиці на поталу не подайте.

Ніколи більше відтоді не чув тієї думи і сам її не співав, а зараз у цьому вечірньому степу, серед розгулу врангелівських броньовиків, вона чомусь пригадалась і не відстає, нею тут мовби саме повітря гучить,— задумлива далека легенда, вона, здається, собою виповнює весь цей повитий вечірньою млою степ...

— Будемо тобі верховіття у тернів стинати,
Будемо тобі на признаки на шляху покидати...

— Витримаєш?

І знову кивок головою.

Яресько притьмом зупинив коня:

— Поміняємось!

— Я ніколи не був у сідлі...

— Побудеш!..

Тепер уже той трясся над кінською гривою, а Яресько біг поруч, вхопившись за стремено.

Так, не спіткнувшись, і промчав він до перших окопів плацдарму.

А на світанні знову була атака, ішли лавою на схід сонця по скупих серпневих росах і, вибивши врангелівців із села, оборонці плацдарму принесли порятунок тим, кого ще можна було врятувати. Приховані населенням поранені червоноармійці по всьому селу групами видобувалися з погребів, спускалися з горищ, вилазили з соломи, яку врангелівці, дошукуючись червоноармійців, вночі промацували шашками та піками. І навіть коли кого, заритого в солому, натрапляла гостра піка чи шашка — мусив терпіти, мусив мовчати, зціпивши зуби, щоб не видати себе й товаришів.

Врятовані, визволені, з обіймами кидались тепер своїм назустріч. Не з'явився назустріч Яреськові тільки взводний Старков, синьоокий уральський шахтар, що, вмираючи, передав йому коня і тим, може, врятував його від біляцької шашки... Там, де впав Старков, на завіянім попелом дядьковім картоплищі, тільки кров утанула в землю та похмуро чорнів на видноті цілого степу обгорілий, здиблений на погребищі броньовик.

XIV

Бої в цьому районі тепер не припинялись: то ворог кидався штурмувати плацдарм, то, навпаки, оборонці плацдарму, вирвавшись на простір, відгонили

противника далеко в степ, повертаючись потім знову під натиском його переважаючих сил в траншеї та окопи плацдарму, під захист укріплень, які тут весь час будувались і будувались.

Виникнення Каховського плацдарму, цієї постійної загрози Перекопові, змусило Врангеля припинити наступ на Донецький басейн і кращі свої сили кинути проти Каховки. Але хоча він і перекинув сюди, знявши з інших ділянок фронту, вслід за бронекіннотою Барбовича, знамениту свою корніловську дивізію та інші частини, проте ліквідувати каховський тет-де-пон так і не вдалося. Втрати були загрозливі. Зараз, як ніколи, відчув він потребу у великій, справді невичерпній армії. Але де ж вона?

Кубань не справдила його надій. Спочатку все ніби віщувало успіх десантові генерала Улагая. Висадившись під прикриттям корабельної артилерії у станиці Приморсько-Ахтарській, війська його десанту, розбившись на три колони, повели енергійний наступ в глибину Кубані. У перші ж дні були зайняті станиці Тимашевська, Брюховецька, відкривались можливості йти на Катеринодар, що був недостатньо прикритий червоними військами. Однак, здійснюючи тверду вказівку Врангеля, генерал Улагай змушений був тимчасово припинити наступ, щоб провести мобілізацію серед населення захоплених станиць. Але тут, як і в таврійських селах, кримських пришельців ждало гірке розчарування. Трудове козацтво не захотіло визнати Врангеля своїм вождем, не побажало йти поповнювати катастрофічно поріділі в боях білогвардійські частини.

Десант кінчився нічим, задум операції провалився, його, кримського стратега, по суті, перехитрили тамтешні комісари! Як це могло статися? Перед самою висадкою улагаєвського десанту по всій Кубані й Північному Кавказу була оголошена одноденна відкрита перереєстрація колишніх офіцерів білої армії. Нічого не підозрюючи, з'являлись вони на пункти, тут їм чемно веліли почекати, а увечері — ваші благородія, звольте строєм на вокзал, та в ешелони, та... в північному напрямі, в краї ломоносовські! За три дні з Північного Кавказу було таким чином вивезено близько 40 тисяч білих офіцерів та різних тих, на кого розраховували в Криму, споряджаючи десант.

Так і не розгорнулись роти в полки, а батальйони в дивізії. Під ударами червоних військ, які незабаром перейшли в наступ, десантники змушені були здавати станицю за станицею, щодень швидше відкочуючись до моря, до своїх кораблів. У кінці серпня останні кораблі Улагая, покинувши кубанські береги, вирушили знову на Крим. Кубань не прийняла їх, відвернулась від них. Весь білий Крим уже визнавав це, не хотів цього визнати тільки сам Врангель. У той час, як у Керчі з суден вивантажувались рештки його так безславно прибулого назад десанту, він у своїх інтерв'ю іноземним кореспондентам терпляче, з внутрішньою переконаністю пояснював, що десант його не розбито, а що він сам відкликав його з Кубані, бо цього, мовляв, вимагають інші, далекойдучі стратегічні задуми. Після невдачі на Кубані, після того, як на Дону така ж сама доля спіткала полковника Назарова, що був посланий туди з великим загоном, а повернувся в Крим лише з своїм ординарцем, проблема поповнення армії людьми постала перед Врангелем ще гостріше. Голодний погляд його в пошуках живої сили звернувся знову на північ, на Україну. З почину самого Врангеля в Криму в цей час дедалі ширше рекламувався його нібито вже встановлений дружній контакт з повстанською армією батька Махна. А втім, з усіх гінців, яких він одного за одним посилав у Гуляйполе, жоден ще не повернувся. З Парижа, з Лондона, з Вашінгтона могли б повернутись, а звідти... В чім річ? Де вони там застряють? З Парижа швидше доходять вісті, ніж із Гуляйполя!

XV

Серед сліпучого степу раптом — садки у вишнях, наче кров'ю облиті.

Плесо води блищить у широкій балці.

Соняшники вище стріх та черепиць...

Це Гуляйполе.

У проходку ходять, як пави, по центральній вулиці містечка дівчата в рясних стрічках, лускають насіння та жартують з чубатими махновськими «синочками», що не скидають хромових своїх шкірянок навіть і в таку спеку. Зброя поблискує, всіма кольорами горять стрічки, широкі гармонії то тут, то там наярюють «Яб-

лучко» — махновський гімн... Відколи стало Гуляйполе махновською столицею, «степовим Махноградом», розучилось, відвикло працювати, на легкий хліб перейшло: немов контрабандистське кишло, живе тепер військовою здобиччю своїх «синочків», п'є, прогулює набарахолене добро та щотижня справляє гульби-весілля.

У кого ж це сьогодні весілля таке бучне? Бубни бубнять на все передмістя, співи розлягаються по садках — женить батько Махно одного з найближчих своїх охоронців, взводного з «вовчої сотні» Огея Шинкаренка.

Подвір'я двигтить від каблуків. Коло, де танцюють, весь час зливають водою, гаряча земля парує, але незабаром з-під каблуків уже знову б'є курява, хмарою окутуючи танцюристів. Обличчя розпарені, чуби мокрі, проте ніхто не здається: хто потрапив сюди — танцюй до впаду! Важко, як збруя на конях, дзвенить зброя на танцюристах, далеко квітують вишивками широкі, з тонкого полотна, рушники на боярах...

Таким рушником пов'язаний через плече і сам батько отаман. Проте він не танцює, сидить у хаті, мовчки п'є. Світлиця — багата, колись би його, глинищанського голодранця, сюди й на поріг не пустили, а зараз посадили на покуті, під весільним гільцем, і сам хазяїн у маніжці квітчастій метушиться перед ним запобігливо, з власних рук підносить закуски:

— Кушайте, кушайте, Несторе Івановичу!

Хазяїн із тих спритних гуляйпільських хурщиків, що розжилися до революції на торгівлі хлібом і які перед війною вже настільки вбилися в силу, що не дозволили навіть залізничну станцію будувати в самому Гуляйполі, відсунули її від містечка подалі в степ, щоб, як і раніше, заробляти на перевозках хліба.

— Кушайте, кушайте, Несторе Івановичу!

Чимось він схожий, оцей жмикрут-хурщик, на іншого такого ж жмикрута, кугутяру — Кирика Васецького, що після 1905-го видав на розправу жандармам гуляйпільських юних анархістів...

Повернувшись з каторги в сімнадцятому, Махно насамперед пожалував у гості до того Кирика, вивів його на вулицю і тут же перед хатою й поклав назавжди носом у пилюку.

Сам він собі подобався таким: прийшов із каторги,

розметав ворогів, упень повирубував кругом Гуляйполя колоністів, у яких змалку попихачем був, телят та свиней їм, босий, до снігу пас. О, те жалив'яне сирітське дитинство — без болю отаман не може згадати його! Голова впала на руки, схилився над столом у глибокій задумі. Свинопас по колоніях... Ще й від землі тебе не видно, а вже ти свинопас, уже ти в неволі, уже ти в когось попихач! Усе літо б'єш ноги по чужих стернях, і, як ноги, що все літо кровоточать у виразках, так дитяча душа кровоточить від щоденних кривд та образ. Чи не вони, оті кривди дитячі, й скалічили тобі душу, чи не там ще збиралась гірка оця невситима помста, що й досі тобі всередині пече?

Юним терористом бачить себе на суді — підліток, засуджений до повішення. Сумніву не мав тоді, що повісить його цар, не простить йому відчайдушних, бездумно-сміливих його експропріацій... Виручила молодість: замінили довічною каторгою.

Кайданник. Вічна каторга, вічна неволя... Темінь і сморід в'язниці, де запахи духмяного степу та блиск гуляйпільського сонця йому тільки снились! Чи не там — за одинадцять літ — сміятися розучився, всі радощі людські розгубив, що й на оце махновське весілля не зосталось? Згадалось, як кайдани перегризти хотів в Акатуї. Мов зацьковане вперте звіря, забившись у куток, зубами залізо кайданів ночами гризе. Аж товаришів дивувала ця гуляйпільська пристрасть: цілісіньку ніч молоді зуби по залізу скрегочуть. Коли спроби втекти не вдалися — захирів, занепав духом, пропав би, якби не революція...

Сімнадцятий рік! З карцера просто в Гуляйполе! Свобода — як степ!

Чи можна від неї, від вільної волі, коли-небудь відучити людину? Не за одинадцять — за сто одинадцять літ? Щоб зовсім забула про це, щоб перестала й прагнути до цього, до повної, як небо, свободи?

«Нема такої сили, щоб від цього відучити,— сказав йому одного разу в степу старий пастух.— Як орла не відучиш літати, так людину не відучиш прагнути цього...» Так, до неї, до свободи, завжди пориватиметься людська душа! За свободу, ні за що інше, він зі своїми «синочками» б'ється,— так принаймні вважає він. Але чому ж так тяжко стає іноді на душі? Чому й зараз починають раптом виникати перед його зату-

маненим зором то продзагонщики з перекошеними зненавидою до нього обличчями, то селяни-комбєдівці, порубані десь на сходці, то галещанські оті червоні медсестри, що й досі виразно чує їхні передсмертні крики: «Так оце така твоя свобода? Будь же ти проклят з нею, кат!»

Але геть, геть з-перед очей гнітючі, як маячіння, картини!

Ура, ура, ура!
Ми підем на врага!
...За матінку Галину,
За батька, за Махна!

Звик уже, що батьком звуть його всюди. Пригадує, як уперше в Дібрівському лісі повстанці цим іменем його нарекли. Було це одразу після того, як він з першими своїми партизанами розгромив у колонії Блюменталь гетьманську варту та батальйон кайзерівських військ. Із захоплених гетьманців не залишив живим жодного. З австрійськими ж солдатами, що здалися йому в полон, повівся інакше: напоївши п'яними, відправив усіх пішки на станцію з наказом, щоб негайно вимітались з України геть. На дорогу кожному з австрійців видав по п'ятдесят карбованців грішми та по пляшці горілки, щоб і там у себе, у Відні, згадували вони Гуляйполе.

То — він зараз почуває це — була найкраща пора в його житті. З кожним днем росло його військо, до визнаного всіма батька — якому ще й тридцяти нема — приєднуються загони Щуся, Білаша, Удовиченка... На підступах до Катеринослава його багатотисячна повстанська армія вступила в бій з петлюрівцями і разом з робітниками катеринославських заводів вибила «добродіїв» з міста.

Це принесло йому чи не найбільшу славу в народі. Незабаром він уже комбриг Третьої Задніпровської. Дибенко від імені червоного командування тисне йому руку, поздоровляє з одержанням високого революційного чину... Але в місті грабунки, «синочки» перепились, розперезались. Ревком катеринославський хотів пригнуздати їх, та де там!

— Вуздечку?

— Ми — стихія!

— Ми по вашому ж гаслу: «Від кожного по здібностях, кожному по потребі», ха-ха-ха!

Йому, Махнові, було наказано вгамувати свою орду, свою буйну степову вольницю. Та хіба міг він її вгамувати, та чи й хотів? Що зосталось би від нього самого, якби пішов насупроти цієї розбушованої сили-стихії, котра зробила його отаманом, поставила верховодою над собою? Уперше тоді закрався в душу сумнів: хто кого веде? Чи він її, чи вона, буйна оця стихія, веде його, затягує в чорториї своїх пристрастей? Мабуть, таки вона, бо не зміг протистояти їй: посварившись з червоними, знову пішов з тачанками лякати дітей по селах чорним вихром своїх прапорів... «Комісародержавству смерть! Грязь роби з комнезамів!»

Розтанула тоді його армія. Не раз ще потім буде з нею таке: то раптом здійметься буруном до неба, то осяде, розтане до жменьки найближчих прихильників з кільканадцятьма тачанками...

Ура, ура, ура!
За батька, за Махна! —

аж хрипнуть за вікном брати Задови, «королі сифілісу», верховоди його махновської контррозвідки... Коли треба когось тихо прибрати, «вкрасти» — саме їм доручає це. На Єлисаветградщині, об'єднавшись з Григор'євим, прибрав Григор'єва. У Жмеринці, укладаючи угоду з Петлюрою, мав потайний намір розправитись і з Петлюрою, та, на жаль, не вдалось, хоч для цього й була ним створена особлива терористична група. Суперників-отаманів він мати на Україні не бажає, досить буде з неї його одного. Його теперішня коханка, гуляйпільська вчителька, каже, що він останнім часом став занадто недовірливим, на всіх у нього підозри, всюди йому ввижаються підступи чекістів, всюди вчуваються інтриги та змови суперників — претендентів на його отаманську владу... Може, й справді він перебільшує небезпеки, що його оточують? Але якби не був сторожким, як звір, давно б уже його з'їли! Раз назавжди взяв собі за правило не довірятися до кінця нікому — ні мрійникам набатовцям, ні найближчим бойовим сподвижникам, з якими разом уночі закопував барила з золотом у Дібрівському лісі. Особливо не довіряє жінкам, усяким приблудним повіям, яких завжди повно в Гуляйполі. Ворожка-циганка, зустрінута в степу, недавно сказала, що загине від жіночої руки, отруту подасть якась підіслана чекіст-

ка-актриса в келеху з вином... Актрис тепер в зашийок жене з Гуляйполя, жіночі ласки приймає підозріливо, в їхніх медах вчуває отруту.

Хочеться ще пожити. Цистерни спирту стоять на станції, підходь і пий всякий... Сто вагонів збилися по тупиках, навантажені різним добром: цукор, сукно, мануфактура... Здається б, тільки веселитись. Чому ж отут у грудях усе млоїться? Смерті, кінця боїшся? Доки не був отаманом, доки не мав безмежної влади в руках — ніколи не думав стільки про себе, не тремтів за своє життя, не знав страху за нього. Тюрма навчила не дорожити ні своїм життям, ні чужим. А зараз, коли лягає спати, посилену варту виставляє, вірний Алі цілісіньку ніч, як пес, невідлучно сидить на порозі, ока не склепить. Чим далі, все густіше обставляє себе частоколом донощиків, все пильніше підбирає коханок, суворіше одбирає тілохранителів до складу особистої охорони — до своєї довіреної «вовчої сотні»... Бо як же інакше? Адже він тепер батько, отаман, проводир! На нього полюють, да! Він величина, да! Життя його, Махнове, тепер варте, може, тисяч простих, звичайних, рядових життів. Славетне, гучне, як буйний свист у степу, воно набуло і слави, й ціни світової, воно до зарізу потрібне масам таких... таких, як хто?

— Кушайте, кушайте, Несторе Івановичу!

Хто це? Знову цей хурщик, цей кугутяра з своїм смаженим поросям на тарілці, з масною усмішкою на губах...

— Брись!

— Кому це ви?

— Тобі кажу: брись!!!

Гади, подумати не дають! Їм весілля, а кому вже, може, й похмілля... Чогось марудно так, може, замість актриси-чекістки самі тут йому сьогодні вже отрути подали? Коли згине, пропаде, яким словом згадає його Україна? Чи, може, життя твоє — як чорний метеор, як лакована ота чорна тачанка, що степом промчить, і вітер за нею куряву розвіє? Бубон гуде на подвір'ї, дрижить земля, гуляють його «синочки». Сто двадцять верстов перед цим зробили, щоб тільки встигнути на суботній вечір додому. Це вже так у них повелось: де б не були, в яких би краях не гасали, а на свято, на неділю хоч каміння з неба, а хлопці його

мусять бути в Гуляйполі. Ворожі застави прорвуть, коней позаганяють, щоб тільки примчати на вечір під віття рідних садків — ті до дівчат, ті до жінок, ті до гуляйпільських проституток... А до кого він сюди мчить, до кого поспішає?

Душно стає жити, все душніше йому. Куди не мчить, всюди женуться за його тачанками ті, що сокирами їх рубано, руки повивертано, ті, що їм виделками очі видовбували його «синочки»... Діти замордовані вопіють, дівчата збезчещені, лежать поперек дороги незаможники та продагенти з розпоротими животами, в які насипано «синочками» зерна... Бої, грабунки, розгул. Усю весну й літо в рейдах, кочує, як половець, ніколи не знає сам, де ночуватиме, куди сягне завтра й позавтра буйна його тачанкова республіка. Раніш хоч у гуляйпільських гульбищах знаходив забуття, тепер йому вже тоскно й тут. На чужому весіллі гуляє, чужу горілку п'є... Ні рідних нема, ні близьких. Пусткою стоїть подвір'я, де він народився, на тім місці, де стояла батьківська халупа — одна жалива вища за нього, за Махна, росте!

Руки вганяються в патли, застряє в горлі гарячий клубок... Одначе к лихій матері всі ці гризоти! Махно не здається, вам понятно? Да! З гуркотом валяючи посуд, встає і, ступаючи твердо, щоб не схитнутись, виходить на подвір'я. Сонце — аж сліпнеш. П'яні морди, мокрі чуби, рушники на плечах, барвисті стрічки на дівчатах...

— Батька просимо!

— Батькові грай!

А він, не звертаючи уваги на музик, уже зустрівся поглядом з сивим худющим вовкодавом, що лежить під коморою на цепу. Пес, а як людина, розумними очима світить, наче хоче щось сказати Махнові. Отаман неквапом іде до нього.

— Батьку, порве!

Змовкла разом музика, завмерло подвір'я.

— Батьку, не жартуйте! Не підходьте!

— То такий — людину роздере!

А Махно наче не чує застережень. Заклавши руки за спину, крок за кроком наближається до вовкодава. Присів перед собацюрою, і так сиділи якусь мить, один проти одного — очі в очі — наче радились мовчки про щось. І той, що іншого на шмаття б розніс, горлянку б

перегриз, тут навіть не загарчав. Прищух, мов загіпнотизований... Махно неквапом одчепив його з ланцюга, взяв за ошийник і, ні на кого не дивлячись, повів до хати.

Посадив його за столом поруч себе:

— Частуй, господарю, і його: я вам... свободу стережу, а він — комори.

Так і сидів понуро з худющим цеповиком, аж поки не затупотіло раптом попідвіконню — в'їхали на подвір'я тачанки.

XVI

Там, де щойно танцювали і земля гула від каблуків, вже стоять кілька тачанок з кулеметами, націленими в усі боки, навіть у вікна хазяїнові. Закіптюжені хлопці з польового дозору саме вивалюють з передньої тачанки скрученого віжками офіцера. Товстий, бритоголовий, очі зав'язані, рот заткнутий якоюсь онучею... На плечах френча поблискують полковницькі погони. Густим натовпом оточили його гарячі з гульби махновці. Що за птах? Яким вітром занесло його сюди? Не чув хіба, що в Гуляйполі таким, як він, погони вухналями на плечах прибивають? Махновська республіка без погонів живе!

Так із зав'язаними очима його випихають в коло:

— Танцюй!

Офіцер опирається.

— О, ще й не хоче,— котрийсь із махновців піддає йому ногою під зад.— Спотикаєшся? Підкуєм!

— Вухналями йому оті погони на плечах пристебніть, тоді затанцює!

В цей момент із хати вийшов Махно.

Старший з дозорців — рудобровий матрос з вилинялим, ледь помітним написом на безкозирці «Дерзкий», вхопивши офіцера за рукав, потяг його до Махна.

— Гостя вам, батьку, привезли! Від чорного барона посланець.

Рот заткнутий,— не наказав відіткнути. Очі зав'язані,— не наказав розв'язати.

— Що йому треба?

— Врангель, каже, хоче союз із Гуляйполем укласти. Україну, каже, вам віддасть.

— Нам дарованої не треба,— скривився Махно.— Вона й так наша.

— Не з руки нам, батьку, з біляками союзитись,— загули в натовпі.— Не раз уже бачили, що вони з Україною робили.

— З генералами підемо — відсахнуться від нас дядьки!..

Відсахнуться — це він добре розуміє... Доки проти Денікіна йшов — мов на дріжджах росло його військо, як тільки проти червоних повернув — розтануло враз, лише «гордий район» оцей гуляйпільський ще вірним йому зостається...

— Батьку, може, пельку йому відіткнути? Послухати, може, бажаєте?

— А що мені його слухати? — Махно сердито стріпнув своїми маслянистими патлами.— З Григор'євим в союзі був, з Петлюрою був, з червоними був! З біляками ж — не був і не буду!

— Вірно, вірно! — вирвалося з міцних горлянок «синочків».— Не хочемо за барона свої груди під кулі червоних підставляти!

Вхопивши за віжки, якими був заарканений офіцер, Дерзкий глянув на Махна:

— Куди накажете, батьку?

Махно рвучко вказав рукою вгору, на гілляку.

— Туди.

Махновці зареготали:

— Угору! Поближче до пророка Іллі, що по небу на своїй тачанці розкатує!

За хвилину на подвір'ї вже знову вдарили бубни: весілля продовжувалось.

XVII

У степу під Каховкою під палючим сонцем тисячі людей вергають землю, будують плацдарм.

З кожним днем все більше розритої землі по степу, все густіше колючих дротів, якими оперізують цей шмат відвойованої у ворога землі.

Зовнішня лінія оборони тягнеться степом верстов на сорок, глибина плацдарму — від зовнішньої його лінії до Дніпра — сягає дванадцяти верстов. Уся ця відбита в біляків територія з селами Софіївкою, Люби-

мівкою, Великою і Малою Каховкою, з нивами й придніпровськими виноградниками, степовими могилами й то тут, то там розкиданими по полю снопастими полукіпками — зветься тепер плацдармом. Усе це треба захистити, втримати, відстояти будь-що. Як тільки перестрілка вщухне або відсунеться далі в степ, так і закипає робота: риють окопи, траншеї, вовчі ями для танків, підвозять колючий дріт, тешуть нарубане в плавнях вербове пакілля. Від синяви дніпрової, де зводять додаткові переправи, від парких плавнів, де рубають дерево для плацдарму, і до просторів сухого, з гарячим повітрям степу — всюди напружено трудиться люд. Працюють бійці, працюють командири, все населення придніпровських сіл піднято на ноги і теж кинуто на будування оборонних укріплень червоного плацдарму. Проходячи степом крізь розвирований людський мурашник, вже й не розбереш, де бійці, а де місцеві селяни — однаково зблискують, лисняться потом оголені спини, однаково заповзято орудують лопатами огрубілі натруджені руки. Чоловіки вергають землю, жінки розносять їжу, і навіть дітвора цілий день тягає понад окопами відра з водою.

Всі п'ють, п'ють, п'ють...

— Ну як: «Кую і пою»? — жартував Данько над Левком Цимбалом, що, гехкаючи поблизу, прокладав траншею в сухій, ніби зцементованій землі.— Не вгризеш? Тут, брат, земелька тверда: це ми з твоїм батьком колись її втоптали... Отим он шляхом Гаркуша нас із Каховки на Асканію гнав.

Не розгинаючись, гехкає молодий Цимбал. Здається, вся його лють на світову буржуазію та її чорного барона повернулась тепер в роботу.

— До води докопаєшся, доки вириєш «для стрільби стоя з дна рову»,— підшпиговують хлопці Левка, маючи на увазі його здоровенний зріст.

Росте хлопець, як із води: чи давно з дому, а вже й рукава короткі, і з штанів виріс — холоші до колін. А ноги... Товариші запевняють, що на таку лапу, як у Левка, по всій Червоній Армії обувачки не знайдеш. Не раз уже земляки під'юджували його, щоб спробував свою силу з латишами, які люблять у вільний час боротися французькою боротьбою, збираючи біля себе натовпи глядачів.

Усе глибше вкопується в землю Левко, не дає ру-

кам гуляти. Тільки тоді й дозволить собі випростатись, коли зачує веселі голоси каховських молодиць, що з кошиками наближаються до окопів.

— Ось цього латиша почастуємо... Хочеш квасу? — звертається до Левка одна з молодиць, чорнява, жаркоока, і подає йому першому кухоль з холодним квасом. Чомусь вона вважає, що Левко латиш, може, що високий такий та суворий.

Хлопці жартують:

— У нашого латиша тільки зуби та душа!..

— А що ж іще треба,— захищає Левка молодиця.— Аби душа, аби серце... Хоч під лободою, аби серце з тобою, еге ж? — І сміється до Левка так, що в нього аж вуха червоніють.

З розмови дізнаються хлопці, що вдовичка вона, сама й хліб косила, ото її полукіпки ген-ген по той бік шляху стоять... Жаліється, що ні з ким їх перевезти та змолотити.

— Стільки солдатів, а снопа не піддасть ніхто!..

— Ось як плацдарм добудуємо, тоді підемо й вам допоможемо,— обіцяє їй Яресько.

— Добре, ждатиму,— каже вона, усміхаючись знов до Левка.

— Єй же́ єй, накинула оком на нашого Цимбаленка,— перемовляються хлопці, зоставшись самі.— Ще, чого доброго, й червоне весілля отут, на плацдармі, згуляєм.

Данько в короткі часи перекуру задумливо поглядає в степ: зовсім недалечко ж звідси до Наталки. Десь вона там і не догадується, що він так близько, що вже ось під Каховкою — день ходу від Чаплинки — землю довбе, оборонні позиції зводить проти ворога. Це ж уперше й побачив колись Наталку в цих місцях, на тому каховському диявольському торжиці, коли вона сиділа над вмираючою матір'ю, худенька, сумна, з кухлем у руці. Ярмарок... каруселі... лазарет. Далеко те все, аж не віриться, що все те було. Трудно, звичайно, й зараз, але трудно зовсім якось по-інакшому, бо знаєш тепер, заради чого доводиться скруту переживати, знаєш, що незабаром кінець їй і зовсім інше жде тебе життя в завтрашньому дні...

Одного разу Данькові довелось бути на великих червоноармійських зборах, що проходили якраз на тому місці, де колись відбувалися каховські людські ярмар-

ки. Присівши з хлопцями на піщаній кучугурі, Яресько уважно слухав промовця. Виступав перед червоноармійцями Леонід Бронников. Говорив він про минуле цього краю, про тисячі й тисячі заробітчан, які щовесни йшли сюди на каховські людські ярмарки продавати поміщикові свої мозолясті руки. Про чорні бурі говорив. Про летючі піски, що все живе замітають... Про панські здирства. Нічого не варта була людина, всюди безправ'я, знущання і глум переслідували її...

— Треба було змінити самий хід історії, і знайшлися люди, що його змінили, і ці люди — ви!

Мовби іншими очима дивився зараз Данько на своїх бойових товаришів, що порозсідалися на кучугурах, інакше глянув і на себе, на все своє пережите...

— І хоч гримлять ще ото в степу бої і рвуться снаряди,— говорив Леонід,— але, думаючи про завтрашній день, ми вже й тут, на плацдармі, мусимо вчитися. Революції потрібні свідомі бійці, революція — це не тільки визволення з-під класового гніту, це велике світло для трудової людини, і тому ми сьогодні кидаєм клич: «Терор темноті!»

«Терор темноті!» — під цим гаслом ближчими днями було розгорнуто на плацдармі роботу по ліквідації неписьменності серед червоноармійців. Не вистачало зошитів, не було грифельних дощок, то писали крейдою на лопатах. Оголосив терор своїй темноті і Левко Цимбал. Змалку, завжди босий, він жодної зими не зміг вирватись до школи, навіть прізвище не вмів накарлякати, як і більшість Цимбалюків. Зате зараз на плацдармі Левко накинувся на абетку жадібно, зголодніло.

— Не я буду, коли не зірву полуду з очей!

Він виявився одним із найщиріших учнів у тому гуртку, яким стала керувати молода вчителька Світлана Мурашко, недавно прибула на плацдарм з херсонською агіткультбригадою. Незвичайні були перед нею учні.

— Учіть нас, учіть! — вимагали завзято.— Хоч лінійкою по вухах, аби вивчили! К чорту темряву! Грамотними хочемо вдертися в Крим!

— Штиками розпишемось на бароновій шкурі!

Нелегко давалася хлопцям наука, нелегко було їм гризти абетку серед цього неспокійного степу, де й шальна куля джвікне під час занять, і бойовим триво-

гам немає кінця... Вчитися в цих умовах випадало лише уривками. Одначе не кидали, ревно бралися до занять червоні бійці. Вгризалися в абетку з такою ж щирістю, як щойно вгризалися в тверду неподатливу землю плацдарму. І чи не найщасливішим днем у житті їхньої вчительки Світлани Іванівни був той день, коли одного разу при наближенні до свого окопного класу вона зустріла таку сцену: над окопами зненацька виросли перед учителькою в ряд підняті вгору лопати і на кожній із них було написано велику літеру, а разом вони складались в єдиний, міцно виведений крейдою на лопатах девіз:

МИ НЕ РАБИ!

XVIII

Артилерія б'є під Каховкою, а на Гаркушинім хуторі шибки деренчать. Протягом літа на хуторі товчуться різні штаби. Одні з двору, інші в двір. Та, незважаючи на війну, що гримить довкола, незважаючи на те, що не ясно ще, чия візьме, робота на Гаркушинім хуторі не припиняється: цілими днями з Наталкою старий гарманує хліб на току.

Хлібом-сіллю вітав Гаркуша прихід кадетської влади. На самий верх вітряка вилазив, виглядаючи із-за Перекопу кримчаків, а як прийшли, та, не вдовольнившись хлібом та сіллю, з'їли ще й кабана, та поїли індиків, заплативши за них якимись папірцями, що нічого не варті,— помітно охолонув після цього старий. «Мабуть, таки правду каже Савка: не наша це влада... Поки не буде своєї Вкраїни, обдиратимуть хутір звідусіль».

Хотіли настановити Гаркушу волосним старостою — відмовився, пославшись на немічність, вже ноги, мовляв, не носять. А насправді інші були причини. Не довіряє старий цій кадетській владі, якоюсь недовговічною вона йому видається: «Про Москву балакають, а Каховку ось під боком не можуть узяти».

— Коли ви вже з цією каховською болячкою розквитаєтесь? — не раз докірливо звертався до штабників, маючи на увазі плацдарм.— Охвицерські полки, а з якимись голодранцями не впораєтесь.

Штабний писар, якому відомо, що Гаркушині сини теж ховаються десь від кадетської мобілізації, не пропускає нагоди вштрикнути старого:

— А сини ваші де? Хай уже голота мобілізацію нашу бойкотує, а ви ж — столипінці. На ваших синів, можна сказать, вождь усі надії покладав...

І починав нудно й довго перераховувати все те добро, що білий вождь дав або дасть для таких, як Гаркуша. «Поки що він більше бере, ніж дає,— думає, слухаючи врангелівця, Гаркуша.— Підводу дай, хліб віддай, кабана з'їли, індиками закусили. А що ж Гаркуші за це від вашого вождя?»

— А Вкраїну він нам дасть?

Врангелівець починає розповідати про те, що з Парижа в Крим цими днями на запрошення головнокомандувача прибули представники якогось «Українського комітету» і що нібито сам вождь особисто веде з ними переговори.

— Та й на чому ж вони там сторгувались?

— Ну, про це ще рано...

— Глядіть, щоб не було пізно.

— Рано, рано...

«Ну, а коли рано, коли Вкраїну не даєте, то й вам же не дам ні синів, ні коня, ні сала!»

І ховається відтоді старий Гаркуша від них з усім не згірше, як від червоної продрозверстки ховався. Все, що вдень згарманує на току, вночі позакопує. Позакопував десь і Наталчин хліб, що на її ревкомівському наділі виріс.

— Твій? А навіщо він тобі? У мене житимеш, у мене й їстимеш.— А помітивши, що наймичка невдоволена, знущально додав: — Чи, може, побіжиш у батрацький союз на мене наскаржишся?

Ні до кого дівчині бігти. Далеко той, що міг би її захистити від Гаркушиних кривд... Уже більше року ні звістки, ні чутки не було від Данька. Ворожка, кидаючи на картах, говорить, що нема вже його, проте не хоче вірити дівчина цій чорній зловісниці Минодорі, не хоче змиритися дівоче серце, що «кості його — он бачиш — вже біліють десь у степу!».

А коли стало відомо, що червоні, переправившись через Дніпро, закріпилися на цьому боці під Каховкою і врангелівці ніяк не можуть їх збити назад, Наталка мовби ожила, тільки й прислухалася тепер у той бік. Як

гримне під Каховкою, так що аж шибки на хуторі задеренчать, здається дівчині, що це він, Данько, їй звідти вістку подає: прийду, мовляв, прийду. По настроях штабників безпомилково догадується вона, що там діється на плацдармі. Скільки перемліла душею, коли одного дня знялися в небо аеростати, і броньовики помчали трактом на Каховку, і штаб, знявшись із хутора, покушпелив на конях та автомобілях туди ж. «Завтра, папашо, будемо в Каховці,— прощаючись, запевнили хазяїна штабники.— Більшовицькими трупами перегатимо Дніпро». Та не минуло багато часу, як стали повертатися звідти біляки, з'являлися самі на себе не схожі. Туди йшли, як на прогулянку, в англійських новісіньких френчах та французьких галіфе, а звідти брели пошарпані, пониклі, в пилюці, в крові... Добре, видно, їх там пом'яшкурило. На сибіряків усе звертали. Сила-силенна нібито прийшла їх на підкріплення плацдармові.

— Газів би ви на них із загряниці попросили,— радив білякам Гаркуша, якому чутки про безстрашних сибіряків тепер не давали спати.

Бої під Каховкою не припинялись. Мчала кіннота туди з жовтими стрічками навскіс на кубанках, знов ішли броньовики, тягли артилерію... Різні чутки доходили звідти: то червоні цих розженуть, розжахають по степу, то, навпаки, ці оточать червону піхоту десь на відкритому і шашками порубають, броньовиками подавлять.

Бувало, приводили на хутір захоплених червоних бійців, мордували їх тут, допитуючи, ножами — до кістки — вирізали їм зірки на лобах. Вночі відводили в степ (хазяїн просив, щоб у дворі не розстрілювали), і тоді долинали звідти далекі передсмертні вигуки розстрілюваних: «За нас відомстять! Хай живе комунізм!»

Якось по заході сонця привели на хутір кількадцятеро їх, захоплених у бою, в запечених кров'ю ранах, і хоч вони вже ледь трималися на ногах, вишикували їх під вікнами штабу.

Конвоїри говорили перед тим, що є тут нібито між захопленими важливий комісар, тільки не знають — котрий.

Молодий однорукий генерал з осетинів вийшов до них, скомандував:

— Хто з вас комісар, три кроки вперед!

І після хвилинного роздуму раптом уся шеренга хитнулась і... твердо зробила три кроки вперед.

На ніч їх кинули в сарай, бо зараз офіцерам було не до них. У хаті цієї ночі йшло гульбище — офіцери обмивали чин, щойно одержаний одним із їхньої компанії. Вшанований чином герой (бронегерой — називали його товариші) сидів за столом на почесному, поруч з одноруким генералом, місці. Бронегерой був ще зовсім молодий, кучерявий, булькатий, і з обличчя йому весь час не сходила урочиста напруга, наче ось-ось він рявкне «ура» і просто з-за столу кинеться в атаку. Був тут серед офіцерів і полковий піп, червонощокий дядюга в рясі, над яким офіцери весь час потішаються, хоча він приймає їхні кпини, не ображаючись, і перед боєм кожному з них дає цілувати руку. Зараз ця рука звично і вправно розливала по склянках ігристе кримське вино, що його спеціально для обмивання чину привіз щойно прибулий з Криму вояка, котрий, хоча в боях ще й не був, але поводився, як людина стріляна і впливова. Лисуватий, з неприємним, ніби в слідчого, прижмуром очей, він і за столом тільки те й робить, що на кожного тут накидається з незмінним своїм запитанням: «Як мужики? Головне — як мужики до нас ставляться?»

Подаючи на стіл, краєм вуха уважно прислухалась Наталка до їхніх розмов, хоча не все в них і розуміла. Батюшка, підпивши, говорив про якесь чудо, що нібито мусить статися з волі всевишнього на поміч білому воїнству. Прибулий з Криму доскіпувач розповідав, що там, на жаль, неспокійно, робітники в Севастопольському порту висадили в повітря склади з американським спорядженням, а двом американцям просто серед білого дня на Графській пристані якісь матроси натовкли морди. Ставши потім перед військовим судом, вони виправдувались тим, що потовкли цих двох помилково, прийнявши нібито американців за англійців, одначе за свою помилку зовсім не шкодували.

Уже після того, як випито було чимало і осоловілий батюшка завів старовинних козацьких пісень, а бронегерой вступив з військовим прокурором у запальну суперечку про новий, щойно встановлений Врангелем орден Миколая-чудотворця, було запрошено до столу

й Гаркушу. Запросив його лисуватий, щоб почути від старого, як він висловився, «мудрий голос самого населення». Найбільше цікавила кримчака справа з проведенням у цих місцях врангелівського земельного закону.

— Закон? Це ви так величаєте отой кніксен, що його зробив наш вождь у бік селян? — з посмішкою зауважив однорукий генерал.

Кримчак ждав відповіді від Гаркуші. Гаркуша ж, хоч добре знав, яким обуренням зустріла Чаплинка врангелівський замах на її земельні наділи, вирішив краще бути обачним.

— Про це ще нам рано говорити,— запихаючись власною індичиною, відповідав він кримчакові тими самими словами, якими відповідав йому штабний писар на запитання про Україну.— Ось ви краще скажіть мені, як людина бувала, чи можна такому простому хуторянину, як би й я, та в яке-небудь іноземне підданство пристати? Як ті он колоністи: на нашій землі живуть, а закони над ними не наші...

— Куди загнув старий,— засміявся, наливаючи склянки, молоденький офіцер з вусиками в одну волосину.— А в яке б же ви підданство хотіли?

— Та нам хоч би яке-небудь,— хихикнув Гаркуша,— аби тільки не чаплинське та не каховське.

— Отець Пансофій! — раптом звернувся з кутка до полкового батюшки похмурий, геть зовсім сп'янілий офіцер.— Ви добре пам'ятаєте апокаліпсис?

— Пам'ятаю...

— Чи не правда, вельми точно там наша доля визначена? — Офіцер підвівся і глибоким нутряним голосом проказав: — Прийдуть з півночі стовпища варварів і заженуть нас на півострів, схожий на Сінайський, і то буде кінець усьому, кінець двохтисячному царству Христа...

— Такого нема в апокаліпсисі!

— Нема? — здивувався офіцер.— А могло б бути! — І він якось важко зареготав.

Зайшла мова про червоних, що боронять плацдарм, про якийсь містичний екстаз, що нібито охопив їх, про поширену в червоних військах зовсім дивовижну пристрасть самопожертви в ім'я своєї комуністичної ідеї.

— Надвоє розрубаний лежить,— розповідав бронегерой,— ногою на груди йому стаєш, а він тобі: «За

революцію вмираю! Рад умерти за неї...» Ви розумієте, рад!

— А з оцими, що в сараї,— вибравши момент, обережно нагадав Гаркуша,— ви їх у Крим відправите, чи як?

— Так у вас тут здобич є? — зірвався з місця лисуватий.

— Та ще й неабияка: комісари...

— Накажіть привести котрогось. На живого хочу зблизька подивитись!

З наказу генерала привели в хату одного з полонених. Високий, немолодий уже, сивина на скронях. Видно, робітник. Сутулячись, став біля печі. Наталка з сіней із жахом дивилась на його руки: нещадно скручені за спиною колючим дротом, аж чорні в запеченій крові...

Лисуватий вискочив наперед:

— Ти хто?

Полонений мовчав.

— Хто серед вас комісар?

Обшерхлі, попечені смагою губи полоненого ворухнулись ледь помітним усміхом.

— Посміхаєшся? — істерично вигукнув лисуватий.— Але ти ще не знаєш, яку ми тобі ціну запропонуєм!

— Яку?

— Твоє власне життя! Хіба дешево, га?

— Життя комуніста не купується й не продається. Воно належить не йому.

— А кому? — батюшка зацікавлено наставив вухо.

Полонений обвів поглядом присутніх.

— Тим усім, хто проти вас піднявся.

Лисуватий вихопив револьвер, але генерал не допустив розправи.

— Виведіть! Ми ще з ним поговоримо. Ще він накреслить нам схему каховських укріплень.

Одначе вранці їм поговорити так і не вдалось...

Офіцери спали цієї ночі, як убиті. Спали, де кого зморив сон: той на лаві, той схилившись на стіл, ті хропіли по кутках на збіжжі.

А з Гаркушиної комори зникло тим часом дещо із запасів: не дошукається вранці господар бутля самогону...

— Старші п'ють та гуляють, а ви ж чим гірші? —

сказала Наталка, вгощаючи самогоном вартових біля сарая.

Вартові попались не з тих, що відмовляються від частування. І темрява ще стояла глибока, як вони, пообіймавши свої гвинтівки, вже п'яно хропіли під зорями, а з тихо відхилених дверей сарая, обережно переступаючи через поснулих стражів, виходили і нечутно зникали один за одним у степу ті, після кого край хутора на ранок знайде старий Гаркуша лише обривки колючого закривавленого дроту, що ним були поскручувані їм руки...

Цього ж дня степом на Чаплинку кінні конвоїри гнали взяту під арешт Гаркушину наймичку, на яку впала підозра, що це вона повипускала з сарая вночі бранців.

XIX

Як морські вали під час шторму розбиваються об скелю, так розбивались одна за одною білогвардійські атаки об непорушний Каховський плацдарм. На інших ділянках фронту від Донецького басейну і до Дніпра бої відбувались з перемінним успіхом, що можна було виставити перед союзниками за неабиякі перемоги: було взято Олександрівськ, на кілька днів було захоплено Синельникове, передові врангелівські роз'їзди бачили з високих степових могил труби катеринославських заводів.

І тільки цей каховський тет-де-пон висів на Врангелеві, як прокляття. Невдачу атак на плацдарм Врангель боляче переживав. Він сам ревниво стежив за всім, що діялось тут. Не раз серед ночі вдирався до телеграфістів, приголомшуючи їх своїм роздратованим:

— Що в Каховці?

Після невдалих атак на плацдарм та тяжких втрат настрій у білих полках був гнітючий. Не одному з білих лицарів цей широкий степ український з прадавніми скіфськими могилами здавався в ці дні тим останнім полем бою, на якому поляже й він.

Щоб підтримати підупалий дух військ, Врангель ввів новий орден Миколая-чудотворця, чи не першими удостоївши цієї нагороди «ратних орлів своїх» корніловців. З цього приводу корніловським полкам вирі-

шено було влаштувати парад, місцем для якого командування обрало велике прифронтове село Чаплинку.

Корніловці знали, що Врангель не байдужий до них, сам з гордістю носить звання почесного корніловця, але нащо йому був цей парад — парад змучених, розшарпаних на каховських дротах героїв? Щоб підтримати настрій поріділих офіцерських рот? Чи є у вождя якісь інші, свої, потаємні, міркування й розрахунки? Судячи з усього, парад мав бути урочистий, помпезний. Ходили чутки, що з головнокомандувачем прибудуть у Чаплинку, крім вищих чинів ставки, також усі акредитовані в Криму іноземні військові аташе — представники місій Америки, Англії, Франції, Сербії, Японії, Польщі...

— Інспектувати їдуть? — озлоблено говорили в полках учасники каховських атак.— Що ж, підемо пропарадуємо перед ними. Хай бачать, чого нам коштувала Каховка.

У полку, в якому після помилування служили розжалувані в рядові Дьяконов та Лобатий, звістку про парад було зустрінуто як насмішку.

— Підемо покажемось твоєму цезареві,— говорив Лобатий до Дьяконова, знаючи, як він, Дьяконов, після скасування йому Врангелем смертного вироку, став ще з більшою відданістю служити своєму кумирові й жив відтоді ніби дарованим від вождя життям.

Полк їхній в упертих неодноразових спробах заволодіти Каховським плацдармом порідів ледве чи не наполовину. Не раз і не два кидались офіцерські роти на щодень зростаючі укріплення ненависного тет-де-пону і, нічого не досягши, порвавши руки на колючих дротах, ні з чим відкочувались назад. Багатьох втратили назавжди; були випадки, що поранених не встигали підбирати і вони потім цілими верствами відповзали степом у напрямі на Перекоп. Нарешті ці безплідні вимотуючі атаки було припинено. В полку з цього приводу поговорювали, що Врангель вирішив нібито зачекати прибуття танків.

— Давно б пора,— сказав на це Васька Лобатий.— Бо щось надто дешевими стали під Каховкою ландскнехти її величності Антанти.

Він був у ці дні не в дусі, взивав себе і всіх батраками Антанти, і коли поріділий після боїв полк, за-

йнявши позиції в степу, став окопуватись, Васька хоч і взяв лопату до рук, проте більше збивав нею головешки з соняшників і, слинячи навиминане насіння, похмуро потім знущався з тих, хто невміло й уперто вганяв офіцерськими руками заступ у затверділий протягом літа таврійський грунт.

— Рийте, рийте, ваші благородія,— глумливо кидав він Дьяконову та іншим.— Тільки чи довго тут будете володіти і княжити?

Дьяконов волів би краще не слухати похмурих його пророкань, бо, як не дивно, але Васька Лобатий, цей п'яниця, скандаліст і цинік, не раз уже виявлявся правим, так само як і тоді, коли, сидячи під арештом в новоолексіївському пакгаузі, запевняв Дьяконова, що Врангель неминуче повипускає їх, бо без них йому ніяк не обійтись: «Ми ж коні для його колісниці!»

Справді, не минуло багато часу, як вони опинились обидва в піхоті, хай і без офіцерських чинів, хай і рядовими, але рядовими в якому — в «першому з перших», в овіяному славою білому корніловському полку!

Тепер ось їх мають вивести на парад. Щоправда, після безперервних боїв полк їхній за своїм зовнішнім виглядом менше всього підходив для того, щоб марширувати по плацу. Одначе, коли спеціально прибулі інтенданти спробували заради такої причини по можливості причепурити білих героїв, то Лобатий навідріз одмовився міняти бойове своє дрантя на щось інше.

— Хай бачить вождь, як общипали під Каховкою ратних його орлів!

І навіть звичайно стриманий Дьяконов приєднався до невдоволених:

— Без комедій! Вийдемо — які є.

— Тільки так, у чому є,— підтримали й командири.— Хай бачить її величність Антанта всі наші дірки та проріхи!

— Не нам червоніти за них!

І коли настав той день, корніловці, зняті просто з окопів, з'явились на чаплинському майдані такими ж, як були там, у боях: обірвані, брудні, позаростали, озлоблені на всіх і на все. Були не схожі на самих себе у своїх розшарпаних на каховських дротах мундирах, проте йшли чітким строєм, з високо піднятими головами, які вони з гідністю несли своєму вождеві

та чужоземним місіям напоказ. На місце корніловці прибули в точно призначений час — на четверту годину дня,— проте тут їм довелося чекати: головнокомандувач з гостями ще був десь у дорозі. Попередили, однак, що він може бути з хвилини на хвилину, і вишикувані полки, не розходячись, стали ждати його приїзду на чаплинському ярмарковім майдані.

— Чим не Марсове поле, га? — обертаючись до Дьяконова, скалить зуби Лобатий.— Колись тут ярмаркові прасоли баранів торгували, а зараз ми парад триматимем перед вельмишановними панами аташе... М-да.

Обвішаний зброєю, зачубатілий, він стоїть попереду Дьяконова, мов якийсь розбійник, у своєму строкатому вбранні: кашкет з переламаним козирком, на плечах картата ковбойка з чорними погонами корніловця, на ногах — ні чобіт, ні краг, замість них — ніби навмисне — поверх холош галіфе натягнуто драні англійські шкарпетки... Всю дорогу від окопів до Чаплинки Дьяконову осточортіло миґкали перед очима в куряві ці сірі англійські шкарпетки, і він уже не міг на них дивитись без роздратування.

Ждати довелося довго. Коли йшли зі степу, ще їм яскраво світило сонце, а тут уже й тучами небо стало заволікати, і вітер, знявшись, куряву над майданом погнав...

XX

Приїзду головнокомандувача ждали в цей день і на Перекопі. Тут, на Турецькім валу, за вказівками й під наглядом французьких військових інженерів все літо провадились роботи по зміцненню фортифікаційних споруд. На Заході писали, що на Кримському перешийку, на цій ключовій позиції, може бути зведена фортеця, не менша за значенням, ніж Гібралтар чи Суец. Спішним порядком будувалася спеціальна залізнична вітка, щоб можна було доставляти по ній з глибини Криму будівельні матеріали, сталеві балки та кріпосну артилерію до самого Перекопського валу. Будівництво залізниці тяглося вже багато тижнів, проте роботі не видно було кінця.

Серед маси людей, нагнаних сюди для робіт, був і Оленчук з підводою. Кілька разів пробував відпроси-

тись додому — недалеко ж! — не пускають навіть і в неділю. Вже й коняка впала, а він тягне, вже й сорочка на ньому зітліла, а перемінити не пускають, хоч гинь.

Насипають насип для залізниці. За старшого над людьми тут ротмістр Гессен, крикун і грубіян з німецьких колоністів. Оленчукові він вночі привиджується з ошкіреними зубами. Здається, він всі слова людської мови забув, окрім лайки та окрику: «Пшов!»

Залізниця має пройти по перелогах степу, що одвіку не орався. Земля — як камінь. Для насипу вибирали грунт з боків лопатами, розорюючи його перед тим плантажними плугами. В плуги запрягали по дві, по три пари волів. Одного дня волів не стало — їх послали на станцію возити якісь термінові вантажі — колючий дріт прибув, чи що. Роботи, проте, не припинились.

— Линви! — наказав Гессен.

З'явилися линви.

— Хто вміє з вас плугом управляти?

Плугом управляти? Себто плужити? А хто з них, хліборобів, цього не вміє?

Наперед вийшов якийсь старовір агайманський з розкошланою бородою, упевнено став до чепіг, дарма що плуг новий, загрянишний, з тих, що землю під виноградники перевертати. Одначе кого ж запряжуть? Волів досі нема зі станції. А Гессен уже, тикаючи нагаєм, відраховує, відділяє з гурту кільканадцятеро найкрутов'язіших, шикує в два ряди... Що він надумав?

Оленчук опинився попереду, за ним дядьки, далі татари з Армянського Базару, старообрядська молодь, що їм віра забороняє зброю в руки брати... Переминаються з ноги на ногу, нічого не розуміють. Вірніше — розуміють, але ще не вірять, навіть у думці не можуть допустити таке...

— Линви на плечі!

Як сновиди, як оті, що їх примушують самим собі рити ями перед розстрілом, нагнулися, беруть на плечі міцний манільський канат.

— Пшов!

Вони ще стоять якусь мить незрушно, мовби не чують команди, мовби не в силі збагнути, що це стосується до них, що це їх, людей, впрягли в плуга і збираються ними орати!

— Синів червоним повіддавали? Щодня їх сюди ждете? — І виляск нагайки.— Пшов!!!

Мов бурлаки, понагинавшись, пішли. Лобами вперед, зуби зціпивши до потемніння в вічу. Наче й не важко було для плечей та для рук, але для серця... Клубок вогню перевертався в грудях Оленчукові, болем і жагучим соромом палив. Краще було б убило десь отам в Карпатах, ніж до такого дожити. Доживись, що, як худобиною, орють тобою. Вити, звіром вити хотілось від болю, від кривди, від образи. Не зглянулись на літа його, не посоромились вірьовку накинути на цю контужену, за батюшку царя скручену шию. Не боявся в житті найтяжчої роботи — гори труда витрудив, гори солі із Сиваша на собі виносив, а тепер ще ось так... І не тяжкість оцієї єгипетської роботи гнітить його, гнітить те, що за людину тебе не вважають, для них ти був і залишився бидлом. Декотрі з молодших пробували жартувати, але і в жартах чулася більше гіркота. Хтось лаявся понуро, хтось кляв Гессена, що вигадав на них таке, а Оленчук тільки сопів, ступаючи крок за кроком попереду, і сльозу за сльозою ронив собі під ноги.

Під час перепочинку з обуренням стали говорити між собою, що Гессен не має права так з ними поводитись, що треба виділити депутацію й подати скаргу по начальству. Депутацію виділяти, одначе, не довелось: пройшла чутка, що сам Врангель незабаром має проїхати тут з іноземними гостями, отже, все побачить в натурі.

З того моменту, коли з боку Сімферополя з'явились на шляху автомобілі, ротмістр Гессен міг уже не підганяти своїх орачів, мовби хто їх підмінив одразу: самі тягли, аж жили в них тріскались, усю силу своєї злості вкладали в цей напнутий манільський канат. Хай бачить білий правитель, ким тут орють, кого тут, замість худоби, запрягають у плуги.

Розкошланий, в перетлілім лахмітті, випнувши кістляві загорілі груди, ішов Оленчук просто на Врангеля, ішов, згоряючи від кривди та приниження, і всім своїм страдницьким виглядом волав до правителя: «Дивись, дивись, як тут будується для тебе дорога!»

Врангель сидів у передній машині, автомобіль його летів, здається, просто на Оленчука. Ось він зараз зупиниться, Врангель підкличе старшого, може, навіть

нагаєм усмажить, щоб знав, як глумитися над людьми. Проте автомобіль так і прошугнув не спинившись. Пролітаючи мимо бурлацької ватаги орачів, вождь ковзнув по них поглядом суворим, хазяйським, кинув якесь слово сусідові в кокарді...

І це все?

Потім, коли вже верховний вийшов з автомобіля і в оточенні своїх блискучих гостей та ад'ютантів стояв на валу, покликав Гессена до себе. Ротмістр кинувся бігцем. Добра ж, видно, була йому там прочуханка, бо повернувся ще лютіший звичайного.

Спинившись, орачі ждали, що́ він скаже, сподівались, що аж тепер нарешті почують від нього наказ випрягтись, кинути линви геть... А замість цього — аж вухам своїм не повірили! — знову почули знайоме, тільки ще скаженіше:

— Пшов! Саботажники! Риєтесь, риєтесь, а роботи не видно!

Виявилось, що таки була йому прочуханка, та тільки не за те, за що сподівались орачі, а за те, що повільно посуваються роботи. Всього треба двадцять верстов яких-небудь залізниці прокласти, а досі й половини не прокладено. «Швидше! Ніяких зволікань! Хвилини не гайте!» — такий наказ із уст самого верховного.

І знову струною напнулася линва, знову ступає попереду продублений сонцем та вітром Оленчук.

Чимала відстань лежить між ними — між селянином та правителем — величезні купи колючого дроту та скиданих під валом будівельних матеріалів розділяють їх, а так, ніби нема між ними нічого, ніби сходяться вже обидва впритул, очі в очі — селянин і диктатор,— і німа, недобра між ними зав'язується розмова.

О л е н ч у к. Високо стоїте, ваше превосходительство, на весь край аксельбанти ваші поблискують, але не буде вам у ваших замірах добра.

В р а н г е л ь. Чому?

О л е н ч у к. Ось ви прокушпелили мимо нас, навіть не помітивши нашої кривди та горя. Ми темні, ми грубі, одіж на нас потліла, і воші з нас капають, але невже вам ніколи не спадало на думку, що ми... теж люди?

В р а н г е л ь. Я знаю тебе, Оленчук. З таких, як ти, завжди виходили добрі, витривалі солдати, артилеристи, сапери, пластуни. Можливо, ти навіть був у мину-

лу війну серед тих, якими я командував. Я бачу, що зараз тобі нелегко, тягнеш, аж ребра тобі тріщать, і повір, якби не такий час, я охоче полегшив би твою долю.

О л е н ч у к. Щось дуже вам заважає?

В р а н г е л ь. Так. Іде двобій, в якому все вирішується, і думати зараз я можу лише про один обов'язок, про одну відповідальність — про свою відповідальність перед історією: я син її і її обранець.

О л е н ч у к. Ти син, а ми, виходить, пасинки? Нас — у плуги?

В р а н г е л ь. Даремно хвилюєшся, Оленчук. Згодом я обіцяю подумати й за вас.

О л е н ч у к. А може, годі, щоб хтось — за нас? Може, пора, щоб самі ми про себе подумали?!

В р а н г е л ь. Без таких, як я, вам нічого не досягти. Вас безліч. Вас цілі туманності. Але ви тільки тоді чогось варті, коли чиясь могутня воля об'єднає вас, чийсь розум викує з вас полки та корпуси й поведе за собою. Запам'ятай це собі, Оленчук.

О л е н ч у к. Нас безліч — це правда, і ви звикли лічити нас тільки по шинелях та онучах... А чи думали ви коли-небудь, правителю, що під кожною шинеллю — серце, а під кожною солдатською шапкою — розум людський?! Та ще, може, й не дурніший за ваш?

В р а н г е л ь. Що за тон, Оленчук? Я тебе не впізнаю. Комісарів наслухався? Не забувай, одначе, що я можу тебе, як комаху оту... І сучасне, й майбутнє твоє — в моїх руках!

О л е н ч у к. А ваше?

В р а н г е л ь. Моє — в божих!

О л е н ч у к. Ось як? Чув я, ніби у вас там мода тепер блюдечка ночами крутити, різних духів на пораду викликаєте. Наполеони нібито до вас з того світу озиваються. Не знаю, що вони вам пророкають, а я хоч і не дух потойбічний, хоч і не чаклун, що вміє майбутнє пророкати, проте скажу: не вічно вам стояти на отім високім валу Перекопським. Зазнаєте ще всього ви — і гніву народного, й вигнання, й чужини...

XXI

Перед полками навпроти церкви в Чаплинці поставлено аналой, підсвічники, все необхідне для молебня. Численне духовенство, роблячи останні приготування, теж, видно, хвилюється за успіх параду: то один, то інший з церковнослужителів неспокійно поглядає на спохмурніле небо, що швидко заволікається хмарами.

— Бояться наші благочинні, що ризи їм промокнуть,— злорадно каже Лобатий.— Хоч би добрий дощ ушпарив на їхні мундири!

— З цього дощу не буває,— чує раптом Дьяконов неподалік десь позад себе спокійне, розважливе.— Суха гроза...

Озирнувся: якийсь дядько в чабанській шапці, накульгуючи, пішов з хлопчиком поза спиною вишикуваного полку. Обидва на ходу поглядають кудись угору до розвированих туч, до далеких надвечірніх блискавиць.

Суха гроза... Далеко на обрії вже кілька разів зблиснуло справді якось сухо, безгучно: блись-блись! Як віддалені небесні батареї...

Хотілось би знати Дьяконову, хто він, оцей дядько, що пройшов накульгуючи. Здається, знайоме щось: чи не Кулик? Чи інший хтось, з ким закурював тоді, коли стояв молотобійцем — у парі з Оленчуком — біля ковадла... При згадці про кузню хвиля якогось далекого тепла наринула на Дьяконова, і стало раптом ніяково, сам не знає, за що й перед ким. Здається іноді, що він там когось одурив, ошукав, але кого? Чи не самого себе найбільше? Он там, за церквою, десь кузня, в якій він грів чуба молотобійцем торік навесні. Чи не тоді якраз і був ти найближче до істини, коли стояв молотобійцем біля ковадла в повсталій Чаплинці та коли копався з Оленчуком на його присиваському винограднику? Скоріш-бо не офіцер з підлеглим, а людина з людиною там пробували порозумітись, дійти тієї простої справжнісінької правди, яка ще й досі малюється йому то в одному, то в іншому образі. «Наймана ваша армія». Чий це голос? Оленчуків? Різко він тоді йому заперечував. «Ми не від Антанти, ми самі. Хочем такого життя добитись, щоб і на минуле не схоже, і на ваше теж...» І що ж зосталось відтоді, чим

озброєна зараз його душа? Святая Русь? Широка демократія, якою спокушав їх вождь у перші дні приходу до влади?

— Демократія, ха-ха! Ти й повірив? — регоче Лобатий, цинічно знущаючись тепер над крахом його весняних ілюзій.— Штик, а не демократія! Штик та намилені вірьовки для всіх, хто не згоден, хто сіє крамолу!

Що ж зостається? Голос честі? Доблесть стояти до кінця, не кидаючи борта палаючого «Титаніка»? В усякому разі, думати про щось інше, шукати чогось іншого зараз уже, видно, пізно...

— Р-равняйсь!

Пружиною скинулось тіло.

Завмерли вишикувані полки.

По шляху з Перекопу, розтягнувшись довжелезною низкою, мчать автомобілі. Мчать назустріч тучам пилюки, назустріч розвихреній соломі та листю, що вітер жене степом на них.

На повній швидкості автомобілі влітають у Чаплинку, полохаючи людей різким металевим криком сирен. Попереду мишастий «фіат» головнокомандувача. Вся низка машин зупиняється біля церкви. Дьяконов, виструнчившись, бачить, як із переднього автомобіля виходить головнокомандувач, з ним генерали Шатілов, Кутепов, ще якісь незнайомі чини в іноземних мундирах... З інших машин виходять переважно гості, обтрушують із себе пилюку ті, кого доля змусила покинути непробійні каюти своїх дредноутів, змусила нарешті всерйоз зацікавитись якимись там Чаплинками, Каховками, Олешками... У неблизьку пустилися путь і, вдосталь наковтавшись степової порохняви, витираються тепер хусточками, причепурюють мундири, збившись біля церковної паперті.

Тим, хто ближче до автомобілів, чути, як представники місії, вітаючись з начальником дивізії, голосно називають себе:

— Адмірал Мак-Келлі!

— Полковник Кокс!

— Полковник Уолш!

— Капітан Вудвард!

— Майор Етьєван!

— Майор Такахасі!

І ще, і ще... Самовпевнені, незалежні, з виразом — на обличчях, у рухах — якоїсь спокійної зверхності до

всього навколишнього, до вишикуваних полків, до корогов, до чаплинської церковці, яка, видно, здається їм дуже екзотичною.

Якесь недобре почуття підіймається в душі Дьяконова проти цих вилощених аташе, проти їхніх елегантних, таких недоречних серед обдертої Чаплинки мундирів і навіть проти їхніх фотоапаратів, так безцеремонно наведених на старі добровольські полки. Лобатий, коли на нього наводять апарат, навмисне починає відчайдушно чухмаритись. Дьяконов його розуміє: зараз він і сам більше, ніж будь-коли, почуває себе отим самим... ландскнехтом.

Врангель, оточений густим натовпом мундирів, російських та іноземних, прямує до аналоя. Починається молебень. Урочисті речитативи молитов раз у раз порушуються сухим клацанням фотографічних затворів. Не лише іноземні кореспонденти, але й самі представники місій жадібно ловлять на плівку то похмуро застиглі перед ними полки — «старовинні російські полки!»,— то в мальовничих уборах духовенство, то народ. Народ представлений головним чином чаплинською дітлашнею, що, як горобці, позасідавши на деревах, стежать за церемонією звідти, з висоти колючих чаплинських акацій.

Молебень наближається до кінця, хор корніловців співає «Многії літа», всі присутні опускаються на коліна. Дьяконов чує, як схлипує в нього за спиною старий корніловець Млашевський, весь у ранах ветеран полку. Дьяконову теж до нестерпності здушує в горлі. Така мить! Весь майдан наче спорожнів одразу, наче виліг під шашками — всі стоять на колінах, покірно схиливши голови, мов перед неминучістю власної долі. Чути, як вітер шумить коругвами та виймає душу хор корніловців трагічною своєю молитвою.

Представники місій, як і всі інші, теж стоять навколішках з пониклими головами. Он Мак-Келлі... Поводить окулярами японець... Яка сила, яка неминучість, мов підкосивши, поставила їх навколішки отут, у пилюці ярмаркового чаплинського майдану? «Стійте, стійте! — з болем, з надривом озивається Дьяконову якийсь недобрий внутрішній голос.— Уперше стоїте ви навколішки на цій нещасній, так густо политій кров'ю землі...»

— Диви, диви, Ванько, на того японця,— здивова-

но-насмішкувато долітає десь згори із акацій.— В окулярах, а не добачив! Коліньми коров'ячого кізяка роздавив!

— Ось кого я хотів би зараз зняти в оцьому вигляді... В науку потомкам,— глумливо шепоче Лобатий, звертаючись до Дьяконова, що невідривно дивиться все туди ж, у бік понуро пониклих, колінопреклонених серед пилюки та кізяків чаплинського майдану генералів та високих гостей — представників «її величності Антанти».

XXII

Небо темнішає, все нижче нависає звированим темно-бурим лахміттям хмар над майданом, над випростаним перед полками вождем. Що ближче вечір, то чіткіше, погрозливіше на скаламученім обрії прохоплюється оте німе, небесне: блись-блись!

Врангелеві імпонує ця урочиста церемонія при бурих тучах пилюки, що вітер жене по степу, при виблисках далеких блискавиць, імпонує вождеві й цей хор похмурих корніловців, випростаних у своєму трагічному молінні під темним, низько навислим небом. Вождь майже певен, що це сама природа, прагнучи взяти участь в його церемонії, зводить над ним і над його військами свій грізно-величавий храм...

Врангель час від часу почував якусь потребу в парадах. Вони зміцнювали його дух, він молодів душею, коли повз нього проходили, рубаючи крок, повернувши до нього рішучі, отуплені напругою обличчя, людські маси. На плацах він більше ніж де відчував своє обранство, своє життєве призначення бути вождем. Одначе на цей раз влаштувати в Чаплинці, у прифронтовій смузі, корніловський парад Врангеля спонукали й цілком практичні мотиви. Привернути до своїх військ увагу союзників, підстьобнути всіх тих, від кого залежать поставки — ось чого насамперед хотів досягти головнокомандувач своїм незвичайним парадом. І те, що розшарпані в каховських атаках «ратні орли» корніловці вирішили вийти на парад просто з окопів, вирішили в своєму нужденному вигляді з'явитись перед очима іноземних аташе та представників іноземних газет,— це не лише не зустріло заперечен-

ня з боку головнокомандувача, навпаки, це якраз відповідало його власним задумам і могло тільки сприяти досягненню поставленої мети. Чим гірше, тим краще!

Річ у тому, що останнім часом поставки з-за кордону військового спорядження помітно скоротились. Причини... Головна з причин — дружний, дедалі зростаючий міжнародний рух протесту робітників та докерів проти воєнних перевозок, проти будь-яких воєнних поставок у Польщу та Крим. Вся Європа бурунить. По містах барикади, в Ірландії — Червона гвардія, в Лондоні робітничі лідери погрожують, на випадок інтервенції проти Республіки Рад, створити Ради в самій Англії. На американському континенті становище ускладнюється ще й тим, що в Сполучених Штатах якраз у розпалі передвиборна кампанія, конгресменам доводиться маневрувати між двох вогнів... Але ж він, Врангель, не може ждати! Кажуть — завтра. А йому не завтра, а зараз, негайно потрібні танки, побільше нових могутніх танків, щоб стерти ними з лиця землі ненависний отой — що може виявитись смертельним — каховський тет-де-пон! Не тільки нових не дають, навіть для тих танків, що є, не вистачає газоліну, аероплани його теж стоять без пального, припнуті канатами в степу...

Розмови з Мак-Келлі стають дедалі гострішими. Остання — напередодні від'їзду сюди — була просто нестерпною. Як запевняє глава американської місії, робітники Чікаго, Сіетла та інших міст обурені нотою Кольбі, загрожують страйками та створенням — як в Англії — комітетів дії, вимагають не посилати жодного патрона в білий Крим.

— А оті відозви до моряків усього світу чинити опір перевозкам зброї? Гадаєте, нью-йоркські докери зосталися до них глухі? — зі злістю говорив Мак-Келлі.— Вони цей опір чинять незгірше інших, запевняю вас! «Вестмаунт» був розвантажений від боєприпасів уже перед самим виходом в океан, а «Істерн Віктор» зможе вийти в Крим лише наступного тижня...

— А прийде коли? — не втримавшись, вигукнув Врангель.— Коли мене вже розгромлять?

Мак-Келлі на цей вигук лише знизав тоді плечима. Так хай же дивиться тепер, хай з перших рук дізнаються заокеанські його товстосуми, в яких умовах б'ється тут жменька білих лицарів, стримуючи небезпеку, що

загрожує всім. Дивлячись на своє вишикуване мовби назустріч суворій невідомій долі військо, дивлячись на іноземців, що хазяйськими очима озирають його вкриті бойовою славою полки, Врангель не міг спокійно думати про Мак-Келлі та всіх тих, що стоять за ним. «Огидні, тупі баришники! Торгуються за кожен патрон, за кожну пару чобіт. А хіба тільки за себе, хіба й не за їхні зиски ходять тут в атаки і вмирають на каховських дротах його доблесні воїни? Так хоч озбройте ж їх, не торгуючись, спорядіть по-королівському! Шкода гаманів? А нашої крові не шкода? Чекайте, панове! Ще, може, віч-на-віч зведе вас судьба з розбурханим на півсвіту червоним потопом! Не раз ще тоді згадаєте мене і оцей мій останній білий Арарат!»

Церемоніальний марш відкрила знаменита полурота — офіцерська. Так оце вона? Врангель мало не скрикнув від болю при її наближенні. Як поріділа! Ще ж недавно бачив її повністю укомплектованою, а зараз... оце вас стільки зосталось для всіх моїх майбутніх атак?

Чітко, струнками рядами проходять обірвані, нахмурені полки. Дивляться спідлоба! Чомусь не стільки на вождя спрямовують погляди, скільки на іноземних аташе, котрі обступають його. Проходять, як інтерновані, як арештанти, мовби навмисне хизуючись своїм упослідженим виглядом, мовби відчуваючи якусь хворобливу насолоду в тому, щоб на очах у всіх — як оті юродиві на папертях в часи великої смути — роздирати свої рани та струп'я. Хай кровоточать — дивіться! Не ховаємо своїх болячок, своєї озлобленості, свого зневір'я і відчаю...

— Парад приречених,— хтось кидає по-англійськи між журналістами.

Врангель чує це. Парад приречених? Помиляєтесь, панове! Ще не все пропало, ні! Він ще вирветься за Дніпро, вдереться в тили червоним, піде на з'єднання з Заходом, він ще здивує світ блиском своєї стратегії.

І знову чує, як хтось між журналістами по-англійськи відгукується про оці його славні офіцерські роти: є нібито щось антиприродне в них. Нонсенс. Офіцер, мовляв, тому й офіцер, що він оточений в бою солдатами, що він в центрі їх. А ці безсолдатні офіцерські роти, вони несуть в собі щось трагічне, приречене... Справді, де ж його армія? Та велика н а р о д н а армія,

яку він сподівався набрати отут, в українських степах? Україна навідріз відмовила йому в цьому, донські станиці не відгукнулися теж, не піднялась на голос його і Кубань... Їдучи сьогодні сюди, зробив страшне для себе відкриття: порожній тил! За всю дорогу від Джанкоя й до Перекопу і від Перекопу сюди майже не зустрів живої людини. А це ж головна дорога до його передових позицій. Якби це колись, в ту війну, на такій дорозі з військами не розминувся б: скачуть, було, без кінця вістові, стрекочуть мотоциклети, тисячами кушпелять резервісти, новобранці... Зараз пусто, безлюдно за спиною його військ. Лише вихор через дорогу проскаче та пастухи де-не-де бовваніють по степу, але ти не їхній вождь, і вони не твоє військо.

Зате Червона Армія, таке враження, не знає, куди дівати свої поповнення. Скільки вже їх перебито, скільки перемелено, а вони все йдуть і йдуть. Падає сотня, а родить тисячу. В чім річ? І все ж для зневіри ще немає підстав, панове. Ще побачите, що станеться з червоними, коли він почне трощити їхні тили. Зрештою, хіба справа в кількості? Армії їхні перетворяться в натовпи, в табуни охоплених панікою втікачів, коли пустить на них танки, з якими вони ще не вміють боротись...

Через майдан уже йде на рисях кавалерія, та улюблена його кавалерія, що ходить в атаки, як на свято,— з цигаркою в зубах. По традиційному звичаю вона й зараз мчить через майдан з цигарками в зубах, з чубами навипуск, тільки чому ж в очах верхівців, замість молодецтва й веселості, якась важка, озлоблена каламуть?

— А броньовики де? — підступивши до Врангеля, холодно запитує полковник Кокс, недавно прибулий із США.

— Які броньовики? — удав здивованого Врангель, хоча ждав цього запитання.

— Маю на увазі ті броньовики, що разом з кінною брали участь у штурмі каховських укріплень. Чи, може, встигли вже їх розгубити?

Дивізія справді мала на озброєнні чимало броньовиків, але їх, як і артилерію, корніловські командири за згодою головнокомандувача вирішили навмисне на парад не виводити. В їхні розрахунки зовсім не входило

показувати тут усе те краще, чим спорядили їх союзники. Навпаки: чим гірше, тим краще!

— Броньовики ремонтуються,— стримано відповів американцеві Врангель.— Сьогодні ви їх не побачите, як не побачите й тих давно обіцяних танків, що ми їх так терпляче ждемо.

— Танки будуть,— сухо запевнив полковник.— Були б екіпажі.

На завершення параду іноземним гостям був приготований сюрприз: джигітування з «умиканням» козаками дівчини-нареченої.

Чаплинські хлопчаки, які ще вище повилазили на дерева, щоб видніше було, незабаром загукали звідти на весь майдан:

— Дівчат ведуть! Наталку, Гаркушину наймичку! І тих, що за частівки в буцегарні сиділи.

— Козаки вже он ставлять їх у хоровод!

Нервово заклацали фотоапарати. Козаки-джигіти, промчавши майданом, на повнім скаку підлетіли до поставлених у хоровод дівчат, і вже один із них, перехилившись, на скаку вихоплює дівчину з хороводу і мчить далі, в степ.

— Наталку вхопив! — гукає з дерев дітвора.— В кучугури помчав!

За викрадачем навздогін з диким гиканням, свистом помчала, стріляючи в небо, погоня. А вслід їм — і викрадачеві, і викраденій, і верховій погоні — стріляли з фотоапаратів приведені в захват іноземці, стріляли, доки козаки й не зникли десь у потемнілім, завіянім курявою степу.

XXIII

Плацдарм жив своїм життям: будували, вдосконалювали лінії оборони, вчились читати й писати.

Користуючись передишкою, червоноармійці добровільно взялись допомогти селянам швидше впорати урожай, що через безнастанні обстріли так, здебільшого неприбраний, і ждав дощів у полукіпках по нивах плацдарму.

— Всі на суботник допомоги селянинові!

І вже високо на гарбі бачиш латиша, що старанно вкладає снопи, бачиш сибіряків, що подають йому, на-

низуючи одразу ледве не по півкопи на вила, бачиш, як котрийсь, у минулому, видно, городянин, сміючись, везе перекособочену, криво накладену гарбу, а цілий взвод червоноармійців, ідучи по боках, дружно підтримує її плечима. Всюди по дворах, по околицях Каховок, Великої й Малої, червоноармійці вивершують вдовам стіжки, по токах гупають ціпи, а коли десь гупання змовкло, то це може означати, що дядько-селянин, підкликавши свого токового напарника, якого-небудь металіста чи рудокопа, котрий зроду ціпа в руках не тримав, повагом розтлумачує йому, як треба цим інструментом орудувати, щоб влучати по снопу, а не дядька по лобі.

Діждалась допомоги і та молодичка, що в перші дні будівництва плацдарму все приносила хлопцям холодного квасу та, прийнявши тоді Левка Цимбала за латиша, чомусь найбільше відзначила собі його з-поміж інших. Дуся звати було молодичку. І цій ось Дусі в одну з ночей криничанським хлопцям випало возити снопи. Полукіпки її стояли далеко в степу, в такому місці, що вдень весь час простріловалось, і навіть уночі сюди під'їздити було не зовсім безпечно. Сприяло те, що ніч була хмарна та вітряна, з запізнілим громом та блискавками звечора. Сподівались, що вітром нажене дощу, а його так і не нагнало, тільки завіями сухої куряви переповнило степ. У таку ніч за шумом вітру ворогові не чути було ні клекотливого постукування коліс, ні схрапування коней, і можна було, підкравшись непоміченим, вихопити полукіпки у врангелівців з-під самого носа.

Снопи на воза клав Данько, Левко з Дусею подавали. Накладали не по багато, бо вітер рвав снопи, і Дуся побоювалась, що як рвоне, як пужоне, то й воза їй із снопами перекине.

За першу половину ночі встигли зробити дві ходки, і все поки що йшло гаразд, якщо не зважати на те, що Дусі поривами вітру кілька разів високо задимало спідницю, і Левко, дивлячись на її жарти з вітром, реготав на весь степ. А вже після півночі в степу помітно посвітлішало,— певне, місяць з-за хмари піднявсь, і навкруги одразу стало видніше.

Одначе не вертатися ж було назад... Тільки вони зупинились возом біля полукіпка і почали накладати, як раптом десь зовсім близько зі степу озвався куле-

мет, джвікнула в повітрі куля, друга, третя... Чи шальні, чи справді їх помітили звідти і стріляли по них? У всякому разі, довелось припинити роботу і перечекати. Всі троє вмостились тут же, під полукіпком: Яресько з одного боку, Левко з Дусею з другого — через сніп від нього. Біля себе вони притримували за віжки й коней, щоб, схарапудившись, часом не втекли.

Стрілянина зривалась то в одному, то в іншому місці в степу. Незважаючи на пізній час, Данько знав, тисячі людей зараз тут не сплять, чатують біля кулеметів, лежать у дозорах, прислухаючись крізь бриніння сухих стебел, чи не двигтить від Перекопу земля під вагою отих нових таємничих страхіть, що звуться танками і що біляки все погрожують пустити їх на плацдарм... Шумить вітер, роздимаючи на гарбі снопи, а небо все в летючих хмарах, то сивих, то аж голубуватих — крізь них все дужче просочується світло місяця, який вгадується десь там, по той бік хмар.

Через сніп Яреськові виразно чути схвильований, пристрасний шепіт Дусі, що, зрадівши, видно, цій перестрілці, вирішила сама нарешті відкритись Левкові у своїх почуттях. Данькові подобається відверто щирий вогонь жіночого серця, оця жагуча закохана сміливість, з якою молодичка лине до свого обранця.

— Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину,— аж співає вона напівпошепки за снопом.— Я тобі й голову змила б, і чуба оцього розчесала б, невмивака ти мій хороший!

Чути, як Левко вдоволеним баском заперечує: ведмідь, мовляв, ніколи не вмивається, а здоровий...

Сміються обоє.

— Сунься ближче до мене...

— Та я ж близько.

— Ще ближче!

— Ха-ха! А не боїшся — як обніму?

— Обнімай!

Захоплені своїми жартами, вони вже, видно, зовсім забули про Данька, про все навколишнє, не чують, як постріплюють біляки. Пустують, сміються, граються, як діти. «Обніми мене, обніми!» — чути її безсоромний, жадібно-радісний голос, і вогонь її тіла мовби пашить, б'є на Данька крізь снопи; і вслід за їхнім куйовдінням — смаковитий звук поцілунків, що обриваються невдоволеним Левковим: «Тпру, са́тани!» Це він на ко-

ней, що ніяк не звикнуть до стрілянини і, харапудячись, раз у раз смикають віжки і заважають їм цілуватись.

Потім чути — закохані домовляються про майбутнє. Тільки білякам кришка — так і поженяться. Дуся готова б і зараз, не відкладаючи ні на день, проте Левко дуднить заперечливо:

— Поки Перекоп не буде наш, ти про це й не думай. Інакше світовий пролетаріат мені цього не простить.

— Простить, простить,— сміється вона, і знову тріщать снопи, граються, куйовдяться, борюкаються, весь полукіпок аж ходором ходить не так од вітру та бурі, як від їхніх пустощів, і все знову завершується звуком поцілунків, і знову коні, харапудливо смикаючи віжки при подзенькуванні куль, не дають їм доцілуватись.

Нестерпно солодко слухати Данькові, як вони радісно казяться, чути їхній закоханий шепіт, сміх, борюкання, пестощі й особливо оте жагуче: «Обніми! Не бійся!» Нестерпно було це, і в той же час слухав би й слухав оці буйнощі чужого кохання, їхню розпалену пристрасть, від якої і своє власне кохання стає ще дорожчим, ще жаданішим... Де Наталка? Здається, встав би і крізь дзизкіт куль, крізь колючі дроти й окопи, крізь кордони воюючих армій пішов і пішов би розшукувати її, свою синьооку... Ніч стугонить вітром, хмари над степом летять, із-під їхніх розбушованих сивих туманностей місяць так ні разу й не пробився. І як він, що десь тільки вгадується по той бік хмар, так вгадується Данькові десь там і Наталка, і здається іноді, що ось-ось вона вже з'являється із-за світлого бушовища хмар і, на якусь мить застигши на їхньому тлі, всміхається звідти йому.

Стрілянина тим часом вщухла, і вітер ніби поменшав — над степом наступила безгомінь; навколо потемніло, як буває це вже перед світом; Данько піднявся з-під полукіпка.

— Годі вам куйовдитись,— окликнув своїх закоханих.— Пора за роботу.

Дуся підхопилась жваво, як дівчина, і по-змовницьки щасливо посміхнулася до Данька, а за нею повагом вибрався із снопів і закудланий Левко.

Не встигли вони вкласти й десятка снопів, як знову знялась неподалік пальба, заспівали кулі, і всі троє, попадавши в снопи на гарбу, вдарили по конях.

Зупинились у вибалку, де кулі вже не могли їх дістати.

Стрілянина не вщухала.

— Знову хтось через фронт переходить,— висловив догадку Левко, прислухаючись у той бік.

Останнім часом рідко минала ніч без того, щоб хтось не з'являвся звідти, з біляцького боку, на плацдарм. Приб'ються або незаможники, що їх невідкладне якесь горе пригнало сюди, або зв'язківець від кримських партизанів, або кілька червоноармійців із захоплених у полон, яких не встигли розстріляти... Хтось, певне, спробував щастя і цього разу.

Зі степу, з боку позицій наближався гомін. Незабаром із сутінків світання вибрела чимала група червоноармійців, селян, жінок з кошиками, як на базар... Попереду когось вели попід руки. При наближенні їх Яресько розгледів, що ведуть дівчину, видно, було її щойно поранено, обличчя бліде, голова знесилено схилилась на плече якомусь селянинові з сивою розкошланою бородою.

Ось іще ближче. Але що це? Данько подумав, що він божеволіє...

— Наталко!

Вона скинула до нього очима, великими, нажаханими.

Бліда, обірвана, коси теліпаються. Чому вона така? Звідки?

— Намучились ми з нею,— промовив старий, зупиняючись біля воза.— Просто під кулі йде, хотіла, щоб убило.

— Оце ж джигітовка їхня все,— додав інший селянин.— «Умкнули» для розваги іноземців Погрались та й кинули в кучугурах...

Очі в неї — повні страждання. Губи обкусані, в запеченій крові... Доки жінки перев'язували Наталку, Данько дивився їй в очі, де, крім горя, не було зараз нічого, дивився, і отака змучена, нещасна, вона ніби ще дорожчою ставала йому! Коли перев'язали, сам допоміг вмостити її на возі, сам уклав на снопах і, ставши в передку, взяв віжки до рук.

Коли в Каховці здавав її в лазарет, його запитали — хто вона.

Відповів незвично для самого себе:

— Дружина моя.

XXIV

Меншали дні, холоднішали ночі. Все частіше осінніми хмарами стало заволікатися таврійське небо. Сиві заморозки на світанні, подуви північних вітрів нагадували обом воюючим таборам про невідворотне наближення зими. Ще одна воєнна зима? З голодом, холодом, тифами? Ні, це було понад силу розтерзаній, розруйнованій громадянською війною країні. Народ, Ленін вимагали від своєї армії покінчити з воєнними фронтами ще до зими.

Південний фронт весь час одержував нові поповнення. На Каховському плацдармі було вже тісно від військ. Масами прибували червоні добровольці, прибула на плацдарм сформована в Казані Ударна вогнева бригада, добре споряджена, добре оснащена, з мінометами, вогнеметами, яких досі тут не було. Восени червоні війська Південного фронту вже мали значну перевагу проти врангелівців у піхоті. Одначе, як і раніш, Врангель ще зберігав перевагу в кавалерії, в броневійськах, зокрема в танках, цій новітній і грізній зброї, якою він сподівався, зрештою, зламати каховські укріплення. Щоб ліквідувати перевагу врангелівців у кінноті, в кінці вересня було прийнято рішення перекинути з Польського фронту на Південний Першу Кінну армію, оскільки в цей час з Польщею вже велися мирні переговори.

Тринадцятого вересня Перша Кінна вирушила походом на південь. Їй належало подолати відстань майже в сімсот кілометрів, пройти цю відстань по розбитих осінніх дорогах, з розруйнованими мостами, на втомлених від безперервних переходів конях, до того ж пройти якнайшвидше. Сам Ленін у ці дні стежив за переходом Першої Кінної і закликав для прискорення переходу вжити всіх заходів, «не зупиняючись перед героїчними».

З того дня, як Перша Кінна вирушила Правобережною Україною на південь, тривога не покидала білі штаби. Врангель і його генерали добре розуміли, хто йде проти них: ішла краща кіннота світу. Не важко було розгадати, чим стане для Першої Кінної Каховський плацдарм, якщо до її приходу він не буде ліквідований. Врангель не гаяв часу. Користуючись тим, що держави Антанти знов посилили йому в цей час під-

тримку поставками новітньої бойової техніки, а також поповнивши свої корпуси переправленими з Франції військовополоненими, Врангель сподівався одним блискавичним ударом покінчити з червоними на Півдні, розгромити їх раніш, ніж тут з'являться передові ескадрони Будьонного та Ворошилова.

Оскільки неодноразові спроби взяти Каховку в лоб не увінчалися успіхом. Врангель вирішив знищити Каховський плацдарм іншим способом. Задум його полягав у тому, щоб повторити маневр червоних і створити в їхнім тилу по той бік Дніпра свій плацдарм. У гарячковій напрузі розроблявся білою ставкою план задніпровської операції, що був визнаний справжнім стратегічним шедевром Врангеля. План удару, розроблений в усіх подробицях, не залишав місця для сумнівів в його успішному здійсненні: першим ударом відрізають Каховський плацдарм від його тилів, а потім подвійним натиском — з тилу і фронту — роблять з нього суцільне кладовище. Оточивши і знищивши червоних біля Дніпра, врангелівські корпуси з'єднуються в районі станції Апостолово і розвивають звідти удар на захід, в глибину Правобережної України, назустріч західним союзникам — Пілсудському, Петлюрі чи кому б там не було.

Осінь тим часом брала своє. Зблякли степи. Пожовкли плавні Дніпровські. Дніпровські плавні — це цілий край з низовими лісами, з намулистими лугами, з тихими озерами, заводями та протоками, де ще запорожці тягали волоками рибу, і від самих назв яких — Скарбне, Підпільна, Базавлук — віє таємничістю давніх запорозьких легенд...

Широкий та чистий тут Дніпро, справді, як небо, розлите по землі. Море близько, і він тече повільно, величаво, розливаючись безліччю рукавів, застоюючись у лиманах, затоках, омиваючи плавні, піщані обмілини та в кучерявих столітніх вербах острови. Піски улітку тут такі білі, що колись і весь цей край мав назву Білобережжя. Повно тут риби, повно дикого птаства. До півліта стоїть у плавнях дніпрова вода, а коли спаде, родючий плавневий мул селяни обробляють під городи, і ростуть тоді тут картоплі по відру під кущем, наливаються гарбузи, що людина не обійме. Осінь у плавнях тиха, спокійна. Прозорість повітря. Задума озер. З безмовною музикою облітає

листя, лягаючи на чисті застиглі плеса води. Густо синіє небо вгорі і внизу. Не чути ні голосів людських, ні пташиного співу в гущавині урочищ, хоча птахи, обважнілі за літо, спускаються тут цілими табунами, щоб перед відльотом у вирій перепочити на плавневих, далеких від гулу війни озерах.

Та ось і сюди вдерлася війна, на десятки верст затріщали понад Дніпром плавні, серед ночі піднялося птаство, сполохане гомоном людей, кінським іржанням... В ніч на 9 жовтня в районі Ушкалка і Бабине через Дніпро несподівано переправились два врангелівських ударних корпуси — кінний і армійський — і одразу ж повели наступ у напрямі на станцію Апостолово. Днем раніше в районі острова Хортиці на правий берег переправились три білих дивізії і, відкинувши виставлену для перекриття червону стрілецьку дивізію, стали розвивати наступ, згідно з поставленими їм завданнями. Незабаром на правому березі Дніпра, в тилу червоних військ, врангелівці вже мали плацдарм глибиною понад двадцять верст.

Два плацдарми створились тепер: один — на лівому березі Дніпра — червоний, другий на правому березі — білий. Приблизно рівними були по значенню, бо кожен з них загрожував усьому тилу свого противника. Чий вистоїть, чий довше втримається? Це вже залежало тепер від того, чиї нерви виявляться міцніші... Кровопролитні, жорстокі зав'язались бої. Над плавнями, по всьому Задніпров'ю від Хортиці до Нікополя й нижче не змовкав гул канонади.

Одночасно з ударом по Задніпров'ю врангелівці повели наступ і в лоб на Каховку, пустивши на оборонців плацдарму свою найгрізнішу ударну силу — танки.

XXV

Грізно йшли танки по цій землі. Ішли старовинним Перекопським трактом, тим самим, що по ньому гнали колись невільників з України татари; кошовий Іван Сірко з запорожцями визволених бранців по ньому виводив із ханської неволі; чумаки тут по сіль ходили у Крим і, скошені чумою, вмирали край цього битого шляху з очима, відкритими в небо, до орлів.

Цим шляхом старовинним гуркочуть тепер танки від Перекопу на північ. Сталеві, повні гуркоту потвори, вони посуваються в степ як уособлення самої війни, її сліпої, всепідминаючої під себе сили. Стороняться їх чабани в степу. Нажахані їхнім гуркотом, чабанські собаки люто гавкають на них. Увечері танки входять в Чаплинку, і гуготить під ними земля, і деренчать по всьому селу шибки, і, сполохано виглядаючи у вікна, матері відхрещуються, як від нечистої сили, від насланих панами сюди сталевих оцих страхіть. У Чаплинці танки роблять зупинку. Зупиняються біля церкви, на тому самому майдані, де нещодавно відбувався парад, правили молебень і в тучах піднятої вітром пилюки стояли навколішках корніловські полки, врангелівські генерали та іноземні аташе. Молились і вимолили: сталеві гори стоять на майдані — така як тернеться об хату, то й хату розвалить, не то що солдатський окоп.

Екіпажі, всуціль з офіцерів, одягнуті в хромове, тримаються самовпевнено, пиндючливо. Перед тим, як вирушити далі, розпивають шампанське, весело чаркуються між собою:

— До завтра — в Каховці!

Розпивши шампанське, розбігаються до танків, зникають у броньованих їхніх нутрощах і вигаровують знову на шлях, щоб, нестерпним скреготом проскреготівши через село, смердючим чадом прочадивши нічні поля, з'явитися на світанні в осіннім, першим інеєм посрібленім степу під Каховкою...

На плацдармі, незважаючи на ранній час, ніхто вже не спав. І хоч танків було не видно, але по тому віддаленому грізному гулу, що все чутніше накочувавсь з глибини повитого світанковою млою степу, тисячі принишклих в окопах бійців догадалися: це вони!

— Танки! Танки! — тривожним клекотом пронеслося від передових позицій до запасних, від запасних до Дніпра, до самих переправ.

Чорні дні переживав плацдарм. Кожен з бійців знав, що небезпека тепер подвоїлась. Ждати нападу доводиться ж не лише з боку Перекопу, але й звідти, із-за Дніпра, де зараз ведуться запеклі бої з врангелівцями, що кілька днів тому переправились через Дніпро і ріжуть червоні тили. Звістки, одна тривожніша за другу, доходили звідти. Частину військ, зокрема Лати-

ську дивізію, вже було знято з плацдарму й кинуто аж під Нікополь на підтримку військам, що вели боротьбу з врангелівськими, переправленими через Дніпро корпусами.

Між двох вогнів опинився плацдарм.

Про можливість танкової атаки на плацдарм бійці були попереджені заздалегідь. Командири та комісари, які здебільшого ще й самі ні разу не бачили тих танків, розповідали про них бійцям, вчили боротьби з ними. Всемогутня потвора, це так, але сліпа. Броня на ній в палець чи й більше, але і в броні є щілини... Та хоч знали бійці і про товщину броні, і про вразливі місця, і про «мертвий простір» поблизу танка, де вже тобі його вогонь не страшний, проте, коли ці сталеві страховиська з'явились зі степу перед лінією укріплень, не одному з них мурашки побігли по тілу.

— Спокійно, товариші, спокійно,— почув позад себе Яресько голос одного з комісарів вогневої бригади, що, проходячи траншеєю від бійця до бійця, мовби залишав кожному з них частку свого спокою й певності.

А танки вже гуркочуть і там, і там, вже видно, як один із них, перевалюючись, прасує окопи першої лінії, давить, підминає під себе, як павутину, дротяні загорожі, ведучи по плацдарму скажений вогонь з кулеметів. За танками йде піхота. Один з танків бере напрямок сюди, важко перевалюючись на нерівностях, по хвилях землі, як наземний небачений дредноут.

— Товаришу взводний! — палким напівшепотом звертається до Яреська боєць-новачок із останнього поповнення.— Ганьба мені!

— Що таке?

— Страшно! Подавить він нас!

— Без паніки, товариші! — Знову чути десь за спиною той же впевнений, хоча теж мовби не вільний від остраху комісарський голос.— Відступати нам нікуди. Перемога або смерть!

«Перемога або смерть!» — кричить усе в Яреськові крізь намертво стиснуті зуби.

Танк іде на нього. Вже видно, як працюють його сталеві м'язи, як гребе перед собою землю, гарчить, мов живе створіння, все підгрібаючи під себе, підминаючи траву, дріт загорож, землю окопів... Долаючи бруствер

перед Яреським, танк усією своєю тисячопудовою масою сталі здибився над ним, затулив усе небо... Моторошна мить! Це ж бо не лише над його, над Даньковим, життям здибився він, але й над Наталчиним, і над цілим плацдармом, над Каховкою, над Дніпром здибився він! Сліпа, чорна, дихаюча чадом залізна гідра! Вдарила гарячим чадом, заскреготіла сталевими зубами, і посипалась земля, і вже не стало Яреська, і лише через якусь довгу мить неіснування знову блиснуло світанкове небо над ним — танк пройшов через окоп... Незчувсь Яресько, як разом з натовпом бійців, що кинулись ззаду на танк, кішкою вихопивсь на сталеву потвору і він... У безстрашній ошаленілості гамселили прикладами, рубали лопатами, заганяли багнети в щілини, стріляючи крізь них туди кудись усередину, в мотор, чи що там у ньому є.

Уже не було страху, було тільки люте бажання швидше розпотрошити цю гору стріляючої сталі, яка ще мить тому стояла, здибившись, нависнувши над цілим плацдармом, а зараз уже була під ними, під бійцями, що осідлали її майже голіруч. Почували тепер у собі таку силу, що, здавалось, можуть розтоптати її ногами, розгризти зубами цю, десь на заводах Рено викувану на їхню погибель, сталь. Били, кричали, сміялись від лютої радості. Нарешті обліплений бійцями танк, несамовито скреготнувши, смикнувшись вперед-назад, ніби в судорогах, раптом спинився, заглух. Стало тихо одразу: понахилявшись до люків, бійці прислухались, що там, усередині.

— Вилазь! — раптом стукнув прикладом у броню той самий боєць, що ось тільки признався в окопі Яреськові, що йому страшно.

— Вилазь! Здавайсь! Нічого не буде! — загукали й інші.

Сталь біля самих Яреськових ніг розчахнулась, і з'явилися звідти, з броньованої ями, спершу руки — загрубілі від роботи на важелях, а потім очі, побілілі від страху, і по-офіцерському підкручені вуса...

По всьому степу на десятки верст точився бій з танками, з білою піхотою, що йшла вслід за ними. У пориві безстрашшя, з гранатами в руках кидались з окопів бійці на танки, що розстрілювали їх впритул. Скрегіт залізних гусениць над окопами, здавалось, викрешує іскри. Кілька танків, що прорвались на внутрішні лінії

аж до Каховки, були незабаром підбиті вогнем артилерії, яку солдати на руках перекочували, щоб зручніше було бити по рухомих цілях. Від гулу артилерії, що палила з обох боків, не чути було людських голосів, дрижала земля.

Десь у другій половині дня плацдарм уже не можна було впізнати: дротяні укріплення порвано, поламано, окопи порозвалювано... Суцільна руїна, столоченість, по всьому плацдарму сліди від гусениць танків. А танки, де вони? Той провалився в баню солдатську, інші темніють то тут, то там, розкидані по плацдарму, застиглі й уже не страшні.

Через кілька днів їх постягують волами зі степу в Каховку, і бійці на дозвіллі будуть фотографуватись на їхній броні, то стоячи, то порозлягавшись у вільних позах людей, що відпочивають після тяжкої роботи, і серед інших зніметься там на карточку для Наталки і Данько Яресько.

XXVI

«Доктор індуської філософії і єгипетських таємничих наук!

Могутній радник і повелитель духу після поїздки по різних країнах повернувся на останній острівок білої землі. Він не дилетант — зістарівся і посивів, пророкуючи долю людини і націй. Він пропонує відкрити вам минуле, сучасне й прийдешнє!»

Дочитавши об'яву, Врангель відкинув газету вбік, склепив у задумі очі. Минуле, сучасне й прийдешнє... Найбільше його цікавить зараз прийдешнє. Що сказав би йому, що пророк би отой «могутній радник і повелитель духу»? Штабний поїзд повільно рухається нічними полями на північ. Знову безсонна ніч, сповнена гризот, недобрих передчуттів і чекань... Що за Дніпром? Як під Каховкою? Чи прорвались танки до переправ? Досі нічого певного, досі там гойдаються терези. Не один день виношував він ідею цього комбінованого удару. Від того, чи впаде під його атаками Каховка, від того, як розгортатиметься операція за Дніпром, кінець кінцем залежить його прийдешнє. Останні повідомлення, що надходять звідти, поки що зовсім не такі, на які він сподівався. Не може ніяк збагнути,

в чому причина його останніх невдач, хоча, власне, й невдач нібито ще не було. Дивне складається становище: весь час він наступає, щоразу нібибто перемагає, і в той же час сили його відчутно тануть і чорні хмари згущаються над головою.

Досі йшов у житті упевнено, цілеспрямовано. Ще в молодості на великосвітських балах у Петербурзі він виділявся з-поміж ровесників не лише своїм ростом та бравістю, але й тим поривом до дій, величезним запасом енергії, що завжди носив у собі. Може, й справді то кипіло в ньому безмірне честолюбство, як говорили декотрі? Але хіба воно не допомагало йому рухатись уперто, щабель за щаблем угору, до мети? Молодецький естендартюнкер кінної гвардії... Потім, не вагаючись, їде робити кар'єру в Іркутськ. Там надів згодом чорну папаху забайкальського козака.

Але вершиною, його апофеозом став, звичайно, Крим. Після новоросійської катастрофи маси розгромлених денікінських військ з допомогою флоту союзників були переправлені в Крим, куди ще раніш через перешийки відступили рештки слащовського корпусу. З Кавказу в ті напружені дні було перевезено тисячі офіцерів, козаків, шкуровців... Усе вирішувалось в ті дні на морських шляхах: одні кораблі звозили у Крим живу силу, рятуючи її від остаточного розгрому, інші кораблі тим часом везли в Крим із-за кордону бойове спорядження. Але якщо Антанта могла врятувати своїм флотом армію від фізичного винищення, то врятувати її духовно, перетворити здеморалізований набрід у першокласну сучасну армію могла тільки людина з задатками полководця, вождя. Ось тоді ті можновладні, хто все вирішував, звернули свої погляди на нього: молодий, сповнений енергії генерал, що з своїми козаками не знав поразок, тільки він здатен у цей критичний час заступити старого і засмученого невдачами Денікіна. Щоправда, глави іноземних місій, від яких, зрештою, найбільше залежало його призначення, з самого початку вбачали в ньому не стільки цезаря, скільки відважного авантюриста. Та дарма! Бо хіба всі великі полководці не були якоюсь мірою авантюристами? Скільки віри мав він тоді у собі! Сам вірив і вдихнув цю віру в інших, яких готував у похід. Пригадує той білий екстаз, що охопив тоді війська. В церквах проголошується многоліття болярину Петру

й армії. Огляди, молебні, трубний глас Веніаміна в севастопольському соборі: «Ти переможеш, бо ти — Петро!», «Прав нами, бо ти божою милостю нам даний в диктатори!» За короткий час перетворив Крим у баронський неприступний замок. «Я тут викую вам прообраз сильної оновленої Росії». Тридцять тисяч штиків! П'ятдесят тисяч шабель! Броньовики! Аероплани! Для першого удару це був такий кулак, перед яким не могла встояти ніяка сила. Досі бачить перед очима щити з величезними написами, на перекопських валах, коли оглядав війська перед наступом: «Перекоп — ключ до Москви!»

І хоч не раз його владолюбству дошкуляло те, що його регламентують, що його підганяють, що виступи його ставлять в пряму залежність від ходу справ на Західнім фронті, в Пілсудського, проте, вирвавшись з військами на простори Північної Таврії, упоєний радістю перших перемог, він уже був певен тоді, що сам є господарем становища, що сила його зростатиме в боях і влада ширитиметься без меж! Першим розчаруванням була відмова таврійських селян поповнювати його війська. Другим розчаруванням була Кубань. За ним не пішли. Йому не відгукнулись. Але чому, чому? Це лишилось для нього загадкою.

За літо в боях корпуси його було знекровлено. Наступи його були сильні, але сильні, як судороги. І зараз оця задніпровська операція, що вона йому принесе? З останніх сил простягає руку на Захід, невідомо тільки, чи зустріне вона там дружній потиск, чи так і повисне в повітрі?

Зменшується, тане день відо дня кількість його військ, а тим... числа їм нема, безконечним їхнім поповненням. Перша Кінна на нього йде. А що буде, коли прийде і двадцять тисяч шабель її замигтять в оцих Таврійських степах? Невже на зиму відтиснуть його знову за Перекоп? Ну то й що? Сидів же хан після розгрому Золотої Орди століття в Криму, живучи набігами. Чому ж нам ні?

Дивно, що досі їх не вдається зламати. Невже й справді більшовиків силою меча не зламати, як недавно висловився Ллойд-Джордж? Союзники останнім часом, особливо Америка, різко посилили Кримові допомогу. Найгірше було місяць тому, коли в Сполучених Штатах саме точилася передвиборна боротьба

ба, і шефи його під тиском робітничих мас змушені були тимчасово відмовитись поставляти зброю в Крим. Проте він і сам добре розумів, що від нього відхрещуються лише тимчасово для декоруму, запобігаючи ласки перед виборцями. Зараз справа налагодилась, вантажі йдуть повним ходом. На його боці наймогутніша техніка, блискучі стратегеми, його оточують першокласні фахівці військової справи, а в них? Вахмістри та вчорашні каторжники командують арміями! І все ж, як не б'ються офіцерські його полки, яку зброю не пускають у хід, досі нічого не можуть вдіяти з тією незрозумілою живучою масою сірих та босих армій.

Усе літо верховний працював з колосальним напруженням волі, заганяв себе і всіх, хто його оточував, і які ж плоди? Чи далеко пробився із своїми військами? Чи досяг тієї безмежної влади, якою так спрагло марив? Що далі, то все ясніше стає, що події розгортаються незалежно від його бажань і прагнень, що влада його як вождя, замість того, щоб ширитись, навпаки, звужується, все менше залишається людей в її орбіті. Ще навесні був певен, що він — серце й мозок незліченних людських мас, що він, і тільки він, управляє ними і що без нього вони ніщо. Одначе останнім часом іноді здається йому, що коли він ким і управляє, то це, скоріше, штабами, а не масами, чи, може, навіть і не штабами, а лише найближчим своїм оточенням — ад'ютантами та конвоєм. До чого ж так можна дійти? Ось зараз десь там б'ються його корпуси, історія робить своє, і він «божою милостю диктатор»,— чим може він змінити хід подій? Чи не більше зараз там вирішує справу багнет рядового червоноармійця, аніж його цезарська воля?

На столі перед ним поблискує амулет, одержаний сьогодні при таких таємничих обставинах. Під час зупинки на одній із станцій увагу його привернув гомін на пероні. «Я той, кого ждав світ! Я — месія!» — чув вигуки якогось невідомого, що, стримуваний ад'ютантами, намагався прорватись до штабного вагона. Наказав з'ясувати, чого він хоче. Доповіли, що невідомий має для нього, главкома, якусь передачу. Досить загадковою виявилась вона. Невеликий замшевий кисетик, з якого добули оцю золоту, схожу на мініатюрний глобус, кульку з чотирилисником зверху. При натиску на її пелюстки вся кулька, мов помаранч, розкривається-

ся на декілька дольок, і на кожній із них ізсередини на тлі воронованої сталі видніється зображення якогось знака. Можливо, це був якийсь масонський амулет. Аж дивно, що верховний ніяк не може відірватись від загадкової цяцьки. Натискає пальцем на пелюстки і, коли кулька розкрилася, знов починає уважно розглядати оті таємничі знаки, яких удень так і не розгадав. Що вони мають значити? Єпископ Веніамін, що теж їде з ним у штабному поїзді, запевняє, що це наслання диявола і що це яблуко негайно треба викинути геть. Справді, хто він, отой невідомий? Психопат? Маньяк? Чи справді який-небудь провидець? «Я — месія... Я той, кого жде світ...»

Налягає важка дрімота, самі собою склеплюються очі. Зовсім виразно чує крізь дрімоту, як хтось схиляється над ним, шепоче: «Думаєш, ти хазяїн? Ти не хазяїн, ти ландскнехт... ландскнехт, і тільки!» І в той же час чує, що поїзд іде, і вже на весь оцей поїзд, що рухається нічними полями невідомо куди, їх залишається тільки двоє: він та матрос. Де він зустрічав цього молодого матроса? Ага, це той самий, що він випадково бачив, як рубали його козаки під Мелітополем. З розрубаним плечем, заюшений кров'ю, гукав тоді козакам і йому, Врангелеві, до автомобіля: «Рубайте, так вашу перетак, все одно заженем вас у землю! Комунізму вам не стримати!»

Стріпнувся, намагаючись розігнати кошмар, але за мить той самий матрос знову був перед ним. Відчував уже, як сам його рубає. Тільки зарубати ніяк не може — шабля наскрізь проходить через тіло, мов крізь повітря, а матрос знову перед ним живий...

Удар буферів. Поїзд зупиняється. Де це вони? Якась глуха степова станція. Схопившись з місця і ще пригнічуваний кошмарами, главком поспішає в оперативний відділ. Тут чомусь збилися всі: генерали, радисти, навіть єпископ Веніамін, цей «розбійник у рясі», як його охрестив Денікін... При появі Врангеля всі раптом змовкають, мимоволі виструнчуються перед ним бліді.

— Що сталося?

— Ваше високопревосходительство... Щойно одержано трагічну звістку з-за Дніпра. В бою під Шолохово загинув генерал Бабієв...

Бабієв! Майнуло на мить смагляве обличчя цього безстрашного осетина, однорукого витязя, що зовсім

недавно на іменинах верховного з таким вогнем танцював лезгинку. З його смертю, як передають звідти, «кіннота втратила серце...»

— Війська наші змушені залишити правий берег, зараз відходять назад...

«Відходять». Він добре уявляв собі, що значить відходити в такій ситуації: не відходять, а тікають, панічно біжать до переправ, кавалерія давить піхоту, кидають артилерію в плавнях...

— А під Каховкою? Танки як?

— Ваше высокопревосходительство... Їх у нас більше нема...

Танків нема... Кіннота втратила серце! Та хіба тільки кіннота втратила його?

Усі, хто стояв тут перед ним, бачили, як раптом поник головою їхній вождь, погорбився, постарів на очах...

XXVII

Немов по мосту в майбутнє, ідуть вони, спускаючись з бериславських висот, по понтонах через Дніпро на лівий каховський берег. Іде найкраща кіннота світу, якій після семисотверстного тяжкого переходу, після лісів та боліт Замостя, після мурів Дубно та пагорбів Новограда-Волинського нині стелиться попереду в осіннім світанні рівний, як море, Таврійський степ.

На каховському боці біля самого мосту, оточені командирами, стоять Ворошилов і Будьонний. Обидва в кожушках: холодно. Уважно стежать за безконечним рухом кінних полків, що течуть і течуть через Дніпро по вузенькій смужці понтонного мосту. Ось пройшла четверта дивізія Тимошенка. За нею до мосту наближається славна чотирнадцята на чолі з Пархоменком. Попереду молодий начдив — у бекеші, з вусами запорожця, на тонконогому, схудлому за час переходу скакуні. Слідом за ним під кумачем бойових прапорів їдуть герої червонопрапорники. Нещодавно під час маршу з Польського фронту в селі Знам'янці дивізію зустрів Михайло Іванович Калінін і за перемоги над білополяками вручив оці бойові прапори й нагороди найвідважнішим.

Озираючи червонопрапорників, Ворошилов зустрівся з кимось поглядом, усміхнувся.

— Дома, значить, товаришу Килигей?

— Майже що так, товаришу Ворошилов,— обізвався з колони смаглявий червонопрапорник у високім шоломі. В нього, як і в багатьох інших, рани ще, видно, не загоїлись і з-під шолома біліє пов'язка.

Проходить кіннота, займає плацдарм, про який вона не раз уже чула в дорозі і який такою дорогою ціною втримувався для неї тут протягом майже двох місяців.

Усе більше розвидняється, і небо, низьке, осіннє, в степу за Каховкою стало мовби підніматись над Килигеєм, одкриваючи очам широкий, з дитинства знайомий простір. Війська вже заглиблювались у степи.

Лущать закуті ожеледдю бур'яни, стугонить земля під копитами кінноти, якої тут стільки ще ніколи не було.

Їде Килигей знайомими місцями, де промайнула молодість, де в бурях революції гуртував повстанців супроти Антанти. По всіх селах тут знають його, «захисника праці», як знають і багатьох із його бійців, з якими він ходив штурмувати грецькі кораблі. Немало колишніх його повстанців і досі з ним — з якою гордістю повертаються вони зараз у рідний край! Тоді відступали партизанським загоном, в кучмах чабанських,— тепер повертаються у високих будьонівських шоломах. Більше року їх ждали тут матері, жінки та наречені й нарешті діждались, хоча ще й не зовсім: діти по селах ще не знають, що батьки їхні вже так близько...

— Товаришу командир, може, й справді сю ніч дома ночуватимем? — весело звертається до Килигея його вістовий, син Оленчуків.

— Ні, хлопче, дома ще підождуть. Більше ждали...

Весь степ озивається до нього і вітром, і хмарами, і давніми могилами, і порваним колючим дротом та розритими траншеями з слідами танків, що так і повмерзали упоперек них.

Кіннота йде на схід, а очі Килигея весь час звертаються праворуч, де лежать, сховавшись за обрієм, Чаплинка та Хорли, рідний тополиний порт. Як шарпали цей край, як накидались на нього за ці роки! Дредноути та наддредноути підходили з моря до цих узбереж, палили з гармат багатодюймових, висаджували десанти... Мінялись мундири, мінялась подоба, замість обдурених Антантою чорношкірих сенегальців та

дрібних, схожих на підлітків греків, до бою ставали інші — чорні барони та блідолиці юнкери, одначе зміст боротьби залишається й досі той самий: проти найманої, проти чужої армії іде зараз оця народна озброєна сила, оця улюблена кіннота республіки, під копитами якої гуде Таврійський степ.

Пригадує Килигей, яке гаряче хвилювання охопило його, коли вперше дізнався, що Перша Кінна перекидається на Південний фронт. Перед виходом на марш цілу ніч розмовляв із кінармійцями-земляками, і найбільше бажання, яке їх об'єднувало, яким вони жили, зводилось до одного: швидше розквитатися з фронтами! Не допустити ще одної зимової кампанії!

І вже в дорозі, коли на одному з мітингів Калінін передавав їм привіт від Леніна, вони почули те ж саме: не допустити ще одної воєнної зими! Килигей аж переглянувся з товаришами при цих словах: як він, Ілліч, угадав їхні думки, їхнє бажання? Угадав саме те, до чого вони прагнули найбільше... Здається, весь час, що були на марші, за кожним їхнім переходом, за кожним їхнім кроком невідривно стежили зіркі, примружені Ленінові очі. Неймовірно важко було їм іти. По осінніх дорогах із зруйнованими мостами, на конях, що падали від виснаження та втоми. Все ж, навіть і в путі, використовували кожну нагоду, щоб учитись, долати неписьменність та хоч будь-як допомагати населенню, зокрема тим, хто влаштовував суботники на залізницях.

І ось тепер з полками Першої Кінної Килигей знов у тім самім степу, що залишав його з невеличким партизанським загоном. Тільки було тоді літо раннє, а зараз осінь глибока. Рубців на тілі побільшало та сивини у вусах, зате душею мовби молодший став. Скільки б'ється, не покидає його віра в те, що кожним ударом шаблі він наближає щось довгождане, віками омріяне, прекрасне. Що то буде? Мир? Щасливе життя народу? Кінець неправді у світовому масштабі? Знає тільки, що те прекрасне, яке він так уперто наближав кожним ударом своєї шаблі, зараз ближче від нього, ніж будь-коли. Між думками не забуває окинути командирським оком товаришів, внутрішньо перевіряє й себе, чи все гаразд, чи все готово до останнього бою. Так, все. Кінь міцний, шашка відточена, в серці сила духу й відчуття правоти.

XXVIII

Шаленіє вітер у голому вітті асканійських парків. Нужденно одягнутий, похилого віку чоловік стоїть край парку, сумовито схилившись, щось розглядає у себе біля ніг. Що він розглядає?

Ще вчора, видно, було тут дерево, гуло віттям на вітрі, а зараз лише пеньок, з прожилками-кільцями відкладених літ.

З степу мчить група вершників. Кумачевий значок, розвіваючись, майорить над ними вгорі на кінці піки.

Наблизившись, верхівці поздоровкались, загомоніли до запечаленого чимось чоловіка:

— Асканія-Но́ва?

— Так.

— А ви хто?

— Садівник тутешній, Мурашко. А ви?

Передній, що вів з ним розмову, відрекомендувавсь:

— Ми — кінармійці. Це ось товариш Будьонний. Це Шпитальний — мій ординарець, а я — Ворошилов.

В очах садівника не зникала зажура, і Ворошилов, помітивши це, кивнув на свіжий пеньок:

— Шкода?

Мурашко, піднявши голову, спокійно глянув йому в вічі:

— Шкода.

Він ще не розповів їм, яким трудом був викоханий цей єдиний живий оазис серед відкритого степу. Ще не чули вони від нього про тисячі батраків, що копали тут ставки, саджали та поливали оці дерева, своїми тілами прикривали їх від ударів чорних бур. Про це Мурашко розповість їм згодом, але зараз по самому його тону, по одній отій зажурі в очах вони мовби відчули, що йому болить і чим він опечалений. На дрова, на багаття, видно, дерево пішло якому-небудь ескадронові, що грівся тут уночі.

— Хтось із наших? — осудливо запитав Ворошилов.

— Тим-то й кривдно, що з наших. Про тих би й говорити нічого, після них — хоч потоп, а це ж хазяїни, мусили б задуматись спершу, ніж рубати.

— Звикли хлопці, що панське,— зауважив ординарець.— Пощади не дають.

— А звикати треба до іншого,— суворо глянув на нього Ворошилов.— Пора звикати, що наше воно

тепер... Спадщина народна.— І обернувсь до Будьонного: — Я гадаю, добре буде, Семене Михайловичу, якщо Перша Кінна візьме шефство над цим таврійським оазисом?

— Сам степовик,— кинув Будьонний,— знаю, що значить виростити деревце в степу.

Вже від'їжджаючи, Ворошилов обернувсь до Мурашка, сказав підбадьорливо:

— Сьогодні ж видамо охоронну грамоту на Асканію-Но́ва. Гіллячки ніхто не злама. Шумітимуть тут ваші парки ще не одному поколінню...

Пустивши коней навскач, вони всією групою помчали до центру маєтку.

А зі степу, з боку Каховки знов уже тріпотіли в повітрі кумачеві значки на списах — звідти йшли нові й нові війська.

По всьому Таврійському степу зблискували в ці дні шаблі кінармійців: розгорталась битва, рівної якій ще не бачив цей край. Завдання полягало в тому, щоб відрізати білі війська від перешийків, оточити й винищити їх ще тут, на просторах Північної Таврії. Виконуючи це завдання, дивізії Першої Кінної навально просувались на схід, прориваючись на Новоолексіївку, на Генічеськ.

Ударні сили врангелівських військ у цей час зосереджувались в районі Сірогози — Агайман. Поява Першої Кінної за спиною у них була несподіванкою: багато хто в білих військах вірив чуткам, що Перша Кінна загинула в боях з білополяками, потонула в болотах Замостя та Волині. І ось знёнацька пронеслося серед військ:

— Будьоннівці в тилу!

Спершу не вірили:

— Звідки? З неба?

— Не з неба, а з Каховки!

Білому командуванню вдалось, однак, уникнути паніки. Більше того, дізнавшись, що дивізії Першої Кінної, йдучи на схід, все більше віддаляються від Каховського плацдарму, Врангель вирішив був навіть захопити Каховку, відрізати війська Першої Кінної і знищити її, користуючись своїми перевагами в озброєнні, зокрема в бронесилах та аеропланах, яких Перша Кінна не мала тут зовсім.

У надзвичайно важких умовах кінармійцям довело-

ся вести бої. Ударні частини врангелівських військ, пробиваючи собі шлях броньовиками, весь час підтримувані аеропланами з повітря, з озлобленістю і впертістю приречених рвались до кримських перешийків, намагалися то тут, то там оточити червоні кавдивізії. Неможливо було розгадати, в якому місці навалятьс, на кого обрушать свій броньований удар.

Один з найупертіших боїв червоним кіннотникам довелося витримати в селі Отрада, куди з Асканії-Нова перемістився польовий штаб Першої Кінної. Хмари ворожих військ при підтримці артилерії та броньовиків, несподівано посунувши з півночі, стали обходити село. Створилась загроза повного розгрому частин Першої Кінної, що перебували тут. Бої зав'язались на вулицях села. Частини Окремої кавбригади та дивізіону Реввійськради Першої Кінної, що їх особисто водили в атаки Ворошилов та Будьонний, до пізнього вечора стримували в нерівній боротьбі навалу все більш насідаючих з півночі ворожих військ.

Нікому в цих боях не було пощади. Зійшлася сила на силу і, здавалось, доки не вирубають один одного впень, ця січа не скінчиться. Рубалися в степах, рубалися на вулицях сіл, який уже день не розсідлуючи коней, не випускаючи шабель із рук. Начальники і комісари дивізій нарівні з рядовими бійцями ходили в атаки, щоб тільки втримати щойно здобуте, перетнути ворогові шлях відступу до перешийків.

Нарешті перший етап боротьби було закінчено. Вся величезна територія Північної Таврії, захоплена противником протягом літа, після кількаденних боїв була очищена від його військ, лише частина яких встигла прорватися й заховатись за перешийками. Противник зазнав у цих боях величезних втрат. У нього було захоплено близько двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, майже всі обози і величезні запаси спорядження з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів. У районі Геніческа і Салькова передові частини Першої Кінної, захопивши армійські тили противника, разом з ними захопили й кількох чинів американської місії, що перебували при білих військах нібито «для боротьби з мародерством».

XXIX

Невдовзі після того, як біла гвардія відступила в Крим, збираючись там зимувати, Врангель у супроводі представників іноземних військових місій інспектував укріплення Турецького валу на Перекопі.

Величезний старовинний вал, зведений у сиву давнину руками рабів і згадуваний ще Геродотом, зараз весь був начинений бетоном і сталлю, а глибокий рів-канал перед ним, по якому колись нібито ходили навіть кораблі, був замінований фугасами, переплутаний хащами колючих дротів. У дротах було все поле перекопське. Розтягнувшись майже на одинадцять верст у довжину, вал перетинав перешийок від моря до моря, наглухо закриваючи північні ворота Криму.

Кілька годин високе начальство обстежувало свої могутні укріплення. Завбачливо пригинаючись, нишпорило по ходах сполучень, старанно оглядало численні кулеметні гнізда, бійниці бліндажів, артилерійські площадки... Грізні жерла гармат, установлених на самім валу, були спрямовані на північ, у відкритий Таврійський степ, по-осінньому сірий і непривітний. Колючі дроти темніють по всьому перешийку від заводей Сиваша і до Перекопської затоки, що сталево поблискує на заході. Там ряди колючих дротів із суші переходять у море і зникають десь у воді. У відкритім степу ні душі, лише де-не-де бовваніє похилена вітром тичка з соняшничини, і артилеристи пояснюють: «То — для прицілки... Ми їх звемо «віхи смерті».

Під час огляду обслуги стоять всюди на місцях у бойовій готовності. Дивні були це обслуги! Обов'язки рядових кулеметників виконували тут юнкери та ротмістри, а наводчиками біля важких гармат можна було бачити навіть дебелих ветеранів у полковницьких погонах. Похмурі, зарослі, стояли, виструнчившись по-солдатському, всім своїм виглядом показуючи, що вони тут не командири, а лише прості номери. Щоб запитати їх про щось, не треба було кликати перекладача: майже всі вони могли вільно відповісти по-англійському або по-французькому.

Дивними були й гості. Більшість із них зовсім не почувала себе тут гістьми. Екзаменували, як дома. Не церемонячись, відстороняли офіцерів-рядових, ставали

самі до бійниць, приміряючись, випробовуючи, як і куди буде вестись звідси вогонь. То тут, то там влаштовували проби батарей, і тоді важко гехкали багатодюймові гармати, і далеко на обрії — в степу або на Сиваші — здіймалась високо вгору буро-чорна суміш із вогню, багнюки та диму.

Оглядали все по-хазяйському, хазяйський тон чувся навіть у похвалах заморських гостей, у коротких репліках, з якими вони звертались то до обслуг, то до Врангеля, то — ще частіше — до французьких військових інженерів, що керували тут всіма фортифікаційними роботами.

— Оце, панове, наш вал смерті,— промовив Врангель, коли гості, облазивши вал і добре-таки намерзнувшись, зібрались нарешті в бліндажі командного пункту.— Тепер ви самі бачите, що ключ порятунку від більшовизму не в Парижі, не в Лондоні, не в Нью-Йорку, а ось тут у нас, на оцьому валу. Маємо намір тут зимувати.

— Під таким дахом, чорт візьми, можна сто зим перебути! — вигукнув адмірал Мак-Келлі, задерши голову і вдоволено розглядаючи сталеві балки перекрить.— Вас захищає найкраща в світі американська сталь! Б'юсь об заклад, панове, що таку сталь не перегризуть найзубатіші армії більшовиків, незважаючи на весь їхній фанатизм...

Користуючись нагодою, Врангель звернувся до сивого, вже у літах генерала Фока — керівника фортифікаційних робіт — і висловив йому від імені білих військ щиру подяку.

— Я вважаю, що для захисту Криму зроблено все, що в силах людських,— закінчив він трохи сумовито.

Принесли коньяк. Мерзлякувато потираючи руки, представники місій цілою групою збилися біля полковника Уолша, глави англійської місії, що сам взявся розкорковувати пляшки.

Коли келехи були наповнені, Врангель перебрав ініціативу на себе.

— За вашу найкращу в світі американську сталь,— підіймаючи келех, похмуро звернувся він до Мак-Келлі. Потім блимнув на інших: — За вас, панове. За здоров'я тих, чий невтомний розум втілився в нездоланній могутності цих укріплень: за адмірала Сеймура, за генерала Кейза, за графа де Мертеля і особливо

за вас, наш дорогий Фок... Росія ніколи не забуде, чим вона зобов'язана своїм вірним союзникам.

Після того, як випили, розмови одразу пожвавішали.

— Новий Верден! — чулися вигуки серед гостей.— Оці форти, блокгаузи, бетоновані бліндажі — це ж чудово!

— А непроходима сітка дротяних загорож? Фугаси! Скупчення артилерії! Тисячі самих тільки кулеметів на валу!.. Ні, панове, ніколи їм цього муру не взяти!

У жвавих розмовах участі не брав лише начальник японської військової місії майор Такахасі. Він був тут уперше і зараз, згорбившись у кутку, саме записував щось до свого блокнота.

— А ваша думка, майор? — підходячи до японця, запитав по-англійськи генерал Фок.

— Те, що я тут сьогодні побачив... колосально,— закриваючи блокнот, відповів Такахасі.— Це справжнє чудо воєнного мистецтва. Серед відкритої рівнини такий вал, така сила вогню, першокласні фортифікаційні споруди! Ніякій армії в світі — і навіть більшовицькій — не під силу їх взяти,— і, якусь мить подумавши, додав: — Принаймні в лоб...

— А обійти їх неможливо,— зауважив Врангель, що, видно, прислухався до їхньої розмови.— На Чонгарі в нас укріплення не гірші або навіть кращі. Єдине, де противник міг би прорватись у Крим — це Арабатська Стрілка. Але, як ви знаєте, Арабатська Стрілка...

— Хелло, джентльмени,— перебиваючи Врангеля, весело гукнув від столу Мак-Келлі.— П'ю за новий Верден! П'ю за нашого новітнього хана!

Врангеля пересмикнуло. Груба нетактовність цього нахабного янкі різонула його, вразила в найболючіше місце.

— Хоча, правду кажучи,— просторікував тим часом адмірал,— я й досі гаразд не знаю: хто вони були, оті самі хани?

— Це колись так звались місцеві кримські васали турецьких султанів,— байдуже промовив полковник Уолш, сам собі наливаючи з пляшки коньяку.

Врангель ледь стримувався. Виходило так, що й сам він зараз, зайнявши на Турецькім валу колишні позиції кримського хана, поділяє разом з ним і його васальну холопську долю!

— Одначе за Арабатську Стрілку ми теж спокійні,—

роздратовано вів далі Врангель, звертаючись головним чином до Такахасі, який слухав його з явним інтересом.— На всьому своєму протязі вона надійно прикрита вогнем з моря...

— Там і миша не пролізе,— прохрипів полковник Уолш, потягуючи коньяк і прислухаючись одним вухом до розмов.— Кораблі Британського королівського флоту мають щодо цього твердий наказ. Стрілка — під нашою опікою.

— Але є ще Си-ваш? — протираючи окуляри, японець запитливо глянув угору на довгов'язого Врангеля, потім на Мак-Келлі.

Мак-Келлі навіть усміхнувся при цьому: яка необізнаність у цього жовтого самурая.

— Варіант із Сивашем безумовно відпадає,— недбало махнув рукою Врангель.— Тільки армія, яка задумала б кінчити самогубством, полізла б у його трясовини...

— Але, кажуть, що іноді Си-ваш замерзає? — доскіпувався японець.

— Якщо це й буває, то раз у сто років,— заспокоїв його Врангель.— Сама природа тут помагає нам.

Вийшли з бліндажа і стали в біноклі дивитися на Сиваш, покритий сталево-сивою гладінню води. Де-не-де темніють кущики комишів, обмілини, коси... Море! Гниле непроходиме море... Безкраї трясовини, твань, багнища... Ледь мріють по той бік за сиваськими водами злиденні села, розкидані по узбережжю, облиті холодним вечірнім сонцем. А за ними — від перешийка і до самого крайнеба — степи і степи. Немов полігон, рівні, безлюдні, загадкові...

— Прерії... — промовив Мак-Келлі, передаючи бінокль японцеві.— Так і жди, що вилетять звідти ватаги червоношкірих.

Такахасі дивився довго.

Червоно, роз'ятрено сідало сонце в степах. Японцеві не сподобалось те сонце і розвихрена палаюча корона круг нього.

— Ждати циклону,— сказав японець, коли корона сонця вже торкнулася землі.

— Вітер! Скіфський вітер! — сердито сказав полковник Уолш, підіймаючи комір шинелі.— Чи не досить з нас на сьогодні, панове?

Уже смеркалось, коли учасники інспектування спустилися вниз, до своїх автомобілів. Звідси, з відстані,

ще раз окинули поглядами могутній темний вал, що таємниче витягся через увесь перешийок... П'ятнадцять метрів у ширину, двадцять — з дна рову — у висоту... Сімнадцять рядів колючого дроту, безліч кулеметів, гармат, бомбометів... Дещо, звичайно, треба ще тут доробити, треба, нарешті, залізницю дотягти до самого валу, в цілому ж оглядом усі залишилися вдоволені.

Грандіозно. Неприступно.

Вал смерті.

Ол райт!

XXX

Звичайно, ні генерала Врангеля, ні його високих іноземних радників не могло цікавити, що думає про Сиваш та про укріплення Турецького валу Іван Іванович Оленчук, строганівський житель. Смішно було б у колі визнаних військових спеціалістів зважати на думку та й на саме існування якогось там Оленчука.

А втім, Оленчук існував. Хай не якийсь відомий стратег, та все ж старий солдат і активний діяч строганівського комнезаму. Той самий, що віддав сина в червоне військо і якому за це біляки, вдершись у Строганівку, вважали за потрібне нагаями розписати спину.

Все літо врангелівці ганяли присиваських селян з підводами в Крим. Ганяли й Оленчука. Годуючи бліх по татарських хуторах, самотуж тягаючи плуга на будуванні залізниці від Юшуні на Перекоп, він мав змогу спостерігати за всіма готуваннями, що велися на перешийку. Бачив, як підвозили та встановлювали на валу велетенські гармати, попи їх потім кропили кропилами, освячували кожну, бачив, як, знімаючи куряву, гасали туди й сюди в блискучих автомобілях різні заморські гості та спеціалісти. Якось під Армянськом, зупинившись край шляху, вони клацали на Іванове лахміття апаратами, зблизька розглядали чабанські зашкарублі його постоли і навіть збрую на його коневі, що здавалася їм чудернацькою.

З реготом допитувались:

— Кажи, «експропріював експропріаторів»! Ну? Кажи, не соромся!

А ще частіше минали його байдуже, бо таких, як він, обшарпаних, густо загорілих підводчиків та грабарів, було тут багато. Аборигени. Корисні, як худоба,— такими були вони для панів на Перекопі. Вважалось нормальним, що ними орали. Але й орючи, кожен із них спідлоба позиркував на вал та окмітовував про себе, що там робиться.

Усе на Перекопі було ретельно розміряно, все передбачили стратеги та фортифікатори, все врахували. Забули тільки, що є ще на світі Оленчук, продублений, пропечений сиваськими вітрами селянин, який виріс на цій землі, зросив її своїм потом і вважає себе законним господарем цього краю. З ним стратеги мусили б рахуватись!

...Невдовзі по тому, як червоні частини вступили до Строганівки, Оленчука було викликано в штаб.

Всякі догадки робив Оленчук, крокуючи вулицею за штабним посильним. Не знав ще, в якій справі кличуть його до штабу, але передчуття чогось значного, незвичайного уже бродило в ньому, збадьорливо бентежило душу. Може, з сином зустрінеться? Переказували знайомі люди з Асканії, що вже бачили його там, пройшов на коні з кінармійцями. «Передайте батькові,— гукнув,— що живий я, на Чонгар іду!»

Сувора присиваська осінь стугонить вітрами. Як величезні протяги, свистять ці вітри зі степу і, влітаючи в розлогу западину Сиваша, на всім його просторі зганяють воду в море, все далі від берега, оголяючи розбагнене дно. Небо клубочиться хмарами, земля під ногами затвердла, скована раннім морозом. Гуркочуть, немов по граніту, обози та гармати, лунко виклацують підковами коні.

У селі вже повно військ. По городах зв'язківці, перегукуючись, поквапливо тягнуть кудись у бік Сиваша проводи. Всюди по дворах стоїть гомін, з димарів валить дим — по хатах готують бійцям вечерю. Одні вже гріються по строганівських затишках, понабивавшись до хати по цілому взводу, а зі степу все йдуть і йдуть нові піхотні колони — обмерзлі, закуті в ожеледь, з розгорнутими червоними прапорами.

Ніколи ще Строганівка не бачила такої сили військ, радувалось серце Оленчукове на таку силу. Одначе для чого ж все-таки його викликають оце до штабу?

Пробував дорогою розпитати посильного, але той виявився неговірким:

— Там скажуть.

Штабні вартові розступилися перед Оленчуком, без затримки пропускаючи його в приміщення.

Зайшов, поздоровкався з порога:

— Добрий вечір.

— Вечір добрий.

У кімнаті в напівсутінках видніються постаті військових. Певне, йде якась нарада. Кілька військових сидять довкола столу, інші стоять біля них, посхилявшись над розстеленою на столі картою. Прибули сюди, видно, зовсім недавно, обжитись не встигли: шинелі не вміщаються на гвіздках, лежать просто на підвіконнях.

Переступивши поріг, Оленчук відчув, що всі погляди разом звернулись на нього, на його незграбну постать у нових постолах, у баранячій шапці, в кожушку. Запанувала коротка мовчанка.

— Проходьте сюди,— почувся густий, спокійний голос.— Ось стілець, сідайте...

Оленчук, скинувши шапку, мовчки сів на вказане йому біля столу місце.

Внесли лампу, велику, з чисто протертим склом. Стало видно серйозні зосереджені обличчя. Котрий же із них старший? Чи отой худорлявий в окулярах, чи оцей, що сидить навпроти,— широколобий, смаглявий, з русявим пухнастим вусом?

— Оленчук... Іван Іванович? — першим порушив мовчанку широколобий.

— Вірно, Іванович.

— Я — Фрунзе, командувач Південного фронту.

— Чув про вас,— сказав Оленчук.

Фрунзе нахилився над картою.

— Скажіть, Іване Івановичу... ви добре знаєте Сиваш?

Оленчук ніби ждав цього: жоден мускул не поворухнувся на його широкому, поораному зморшками, густо загорілому обличчі. Чи добре він знає Сиваш? Усе життя його пройшло на Сиваші, вздовж і впоперек сходив він оте мертве Гниле море... Ще малим бігав з хлопчаками на той бік дерти качині гнізда по пустинних кручах кримського берега, на так званій Турецькій батареї. Пізніше, дорослим уже, не раз ходив через Сиваш у Крим на ярмарки та на підробіт-

ки по тамтешніх маєтках. Усе життя потім збирав сіль. Наскрізь прокипів сиваською ропою, згрібаючи ночами соляну шершень — скупі, нужденні дари Гнилого моря...

— На Сивашах народився, на Сивашах, мабуть, і помру, товаришу Фрунзе.

— А як зараз Сиваш? Води нібито меншає в ньому?

— Ще вчора був повен води, а зараз вітер із заходу піднявсь, потроху зганяє. Такий ніч як подме, на ранок одна тванюка зостанеться.

— До речі, скільки верст, ви вважаєте, в цьому місці через Сиваш?

— Верстов... не міряв, не хочу брехати. Думаю, що верстов десять буде.

Фрунзе, висипавши на стіл кілька сірників, схилився над картою, взявся міряти.

— Не вгадали. По прямій вісім верст.

Оленчук не став заперечувати: вісім так вісім.

Фрунзе в задумі злегка постукував пальцями по карті.

— Ви знаєте, товаришу Оленчук, що перешийки для Червоної Армії в Крим закриті,— сказав він і глянув на Оленчука серйозно й довірливо, як на людину, цілком здатну зрозуміти його задум і перед якою нема потреби з чим-небудь критися.— Ми могли б провести наші війська ось тут,— він вказав на карті,— через Арабатську Стрілку, як це зробив уже був колись російський фельдмаршал Лассі. То був блискучий маневр. Лассі, зовсім непомічений, в 1732 році вийшов з російськими військами через Стрілку у тил кримському ханові, який стояв з головними силами на Перекопі. Але для нас і Стрілка закрита: на всьому своєму протязі — а довжина її більше ста верст — вона прострілюється з моря кораблями противника. Отже, перед нами залишається,— додав він, все ще пильно дивлячись на Оленчука,— ви самі розумієте що.

Оленчук кивнув: так, він розуміє.

— Нас цікавлять броди через Сиваш, ви їх знаєте краще за інших — це правда?

Оленчук не спішив з відповіддю, розуміючи, що від його слова, від його поради зараз багато що залежить. Кому вже, як не йому, Оленчукові, було краще знати потайні сиваські ходи, ніким не досліджені, не нанесені на жодній карті. Треба справді вирости на Сиваші,

щоб якимось найтоншим чуттям вгадувати їх у найтемнішу ніч, ідучи з мішком солі на плечах, поміж трясовинами, поміж острівками чахлих комишів на обмілинах, крок за кроком пробираючись серед незліченних прогноїн, піщаних наносів та чорних прожерливих ч а к л а к і в. Уперто, протягом життя вивчав Оленчук норови дивовижного моря. Іноді воно радувало його сіллю, біліючи до самого обрію, сяючи під сонцем, чисте, ніби забите першим снігом. Іноді ж, у спеку, всі узбережні села проклинали сиваське безмежне болото, задихаючись від нього, від гарячого смороду мертвих, гниючих у ньому водоростей, нагнаних вітром з Азовського моря...

Тисячами капканів, безліччю трясовинних пасток чигає Сиваш на людину. Найнебезпечніші з них — чорні, гнилі чорторії, так звані чаклаки. Ледь помітні серед комишевих заростей, киплять і киплять вони день і ніч, вічно бурунячи підземною водою, невтомно виганяючи з таємничих глибин багнюку та пісок і знову втягуючи їх у свої хлипкі, прогнилі безодні. Вночі — без звички — чаклаків не помітиш. Горе тоді тому, хто зважиться іти через Сиваш, не знаючи бродів! Не один уже пішов з головою в смердючу трясовинну твань. У таку пору, як зараз, Сиваш іще небезпечніший: коли вітер воду зжене і тванюку зверху прихопить морозом, здається, можна по ній пройти, а підеш — підеш з головою. Немає дна чаклакам, їхнім ненажерливим пащам: попадись один — проковтнуть одного, попадись армія — проковтнуть і армію... Було над чим задуматись Оленчукові, перш ніж відповісти на запитання командувача.

— Чи, може, Сиваш і справді непроходимий, як це вважає біле командування?

— Це як для кого: для одних непроходимий, а для інших...

Десь під самими вікнами протупотіли коні. Ад'ютант, з'явившись на порозі, доповів, що прибули Ворошилов і Будьонний.

Незабаром зайшли й вони і, привітавшись з усіма, теж присіли до столу.

— Нараду продовжуємо,— з відтінком жарту промовив Фрунзе.— Є від інфантерії, є й від кавалерії... Це ми ось тут з товаришем Оленчуком про сиваські броди радимось.

— Так броди є? — приязно, з задушевністю в голосі звернувся до Оленчука Ворошилов.

— Як пошукати, то є,— посміхнувся Оленчук.

— Кінь пройде? — запитав Будьонний.

— За коня не знаю, а людина пройде.

Фрунзе без слів переглянувся з Ворошиловим.

Худорлявий, в окулярах, повільно водив олівцем по карті.

— До чого ж бездарний царат: навіть путящої карти Сиваша нам не зоставив.

— На карті все не вміститься, товаришу,— зауважив Оленчук.— Дуже їх там багато, гиблих місць.

— Карта, навіть найкраща, не замінить собою практичного досвіду самого народу,— задумливо заговорив Фрунзе.— Нам, товаришу Оленчук, зараз потрібні люди, які досконало знають Сиваш, вміють орієнтуватись на ньому не тільки вдень, а і вночі, у цілковитій темряві. Одним словом, нам потрібні провідники. Кого б ви нам порадили в провідники?

Замислився Оленчук. Колишній солдат, він розумів, що значить взятися провідником, яка відповідальність ляже на людину, що згодиться на це. Не одного, не двох переводитиме — мусить переводити армію. Долю стількох людей, життя тисяч і тисяч синів революції муситиме взяти на свою совість.

— Тим, що в Криму, допомагає буржуазія всього світу,— підвівся з-за столу Фрунзе.— На них працюють найкращі військові спеціалісти. Весь величезний досвід імперіалістичної війни вони вклали в укріплення Чонгара та Перекопу. Врангель усі свої розрахунки будує, спираючись на них. Наша ж армія, армія робітників і селян, розраховує лише на себе, на підтримку самого народу, в даному разі для нас багато важить думка, розум, досвід простої трудової людини, досвід таких, як ви, солевозів, батраків, чабанів. Тим-то саме до вас ми звертаємось за порадою: хто б міг? Кому можемо довірити перевести наші війська на той бік?

Оленчук теж підвівся, крутоплечий, настовбурчений, мідно-червоний від лампи.

— Що ж: якщо треба, то... я поведу.

У кімнаті ніби полегшено зітхнулося всім. Повеселішали, загомоніли.

— Одразу видно солдата,— зауважив од вікна котрийсь із штабних.— Ви ж, здається, були свого часу на фронті?

— Та був. Усі Карпати облазив.

— Сім'я велика? — запитав Ворошилов.

— Повна хата тарасів... А старший десь у вас, у Першій Кінній.

— Значить, орел,— сказав Будьонний і засміявсь. Фрунзе наблизився до Оленчука.

— Вважаю зайвим попереджувати вас, Іване Івановичу, що розмовляли ми тут про справи цілком таємні.

— За це будьте спокійні, товаришу командувач... Самому ж попереду йти.

— Вірно. Отже, домовились. Будьте дома й нікуди не відлучайтесь.

Уже надіваючи шапку, Оленчук раптом схаменувся:

— Записку б мені яку-небудь... Щоб у підводу не погнали.

— Гаразд,— посміхнувся Фрунзе.— Це я вам зараз зроблю.

Присівши край столу, написав:

«Іван Іванович Оленчук зайнятий по справах служби.

Командюж *Фрунзе*»

XXXI

Зосереджений, замислений вийшов Оленчук із штабу. Вже була ніч. Вітер розгулювався холодний, пронизливий. Налітаючи поривами із-за будівель, підпихав Оленчука в спину, і ноги самі вже несли його в напрямі Сиваша.

Село повнилось гомоном військ. На повитих мороком вулицях не припинявся рух: гуркотіли патронні повозки, проскакували кудись верхівці, обминаючи щойно прибулі піхотні колони, які зупинялись тут же, просто на шляху, чекаючи, певне, дальших розпоряджень. По всіх затишках темніли стовписька людей, зблискували вогники цигарок. А шляхи, що розходились із Строганівки на північ, у розвітрені темні поля, двигтіли невтомно, повні клекоту коліс та важкого руху маршируючих зі степу колон,— звідти прибували й прибували маси нових військ.

Повагом, упевненою ходою ішов Оленчук повз колони, прислухаючись до гомону червоноармійців.

— Казали, море, а де воно? — чувся з темряви молодий голос.

— Де ті золоті пляжі та буржуйські палаци?

— Зуб на зуб не попаде, а йому пляжі подавай,— сміючись, відповідав інший.— Спершу Сиваш перебреди.

— А що таке Сиваш?

— Трясовини, болота безкраї — оце тобі Сиваш...

Якийсь боєць, ховаючи вуха в комір і пританцьовуючи на місці, попросив в Оленчука прикурити.

— Дозвольте, папаша...

Оленчук посміхнувся в темряві: «Ех, не знаєш ти, синок, що за папаша стоїть перед тобою...»

На всіх і на все Оленчук зараз дивився очима провідника. Перед ним були не просто маси бійців, а близькі, дорогі йому люди, яких він поведе через грузьке трясовинне дно нічного Сиваша і поруч з якими, може, й сам накладе головою десь там на кримському березі. Ніхто ще не знав про його призначення, про історичну нараду, в якій він за одним столом з народними полководцями щойно брав участь; для всіх оцих бійців він був ще тільки звичайним селянином, місцевим жителем, вусатим «папашею» в чабанській шапці, а він тим часом уже був у владі свого майбутнього подвигу, і все довколишнє сприймалось ним якось по-новому, і всі оці тисячі бійців, скупчені зараз у селі, були вже для нього як власні сини, яких він поведе. Чи думав він, сиваський соленос, що його буденне, протягом десятиліть назбируване для себе знання Сиваша виявиться таким потрібним для всього народу?

Незчувся, як опинився на березі Сиваша. Вдень, коли немає туману, звідси видно — праворуч Перекоп, а по той бік Сиваша — смугу далеких круч кримського берега. Зараз простори Сиваша були поглинуті туманом, мороком, обкладені з неба важкими осінніми хмарами. Шумлять на вітрі знайомі острівки комишу. Оленчук спустився в берег: тьмаво сіріє під ногами рівне оголене дно. Звідси воду вже зігнало, зверху твань встигло прихопити морозом, одначе, коли ступиш, нога провалюється, глибоко грузне в багнюку... Важкою буде дорога на той бік, навіть якщо знаєш усі ходи й виходи з Сиваша. Але ж не відмовлятися було

йому там, у штабі! Звісно, дома жінка та купа дітей, яких не хотілося б сиротити, але хіба ж не за їхнє щастя він і поведе військо через Сиваш?

Піднявшись на пагорб, пильно вдивлявся в той бік, у нічну темряву, куди вітер гнав низьке клубиво хмар. Іншою, новою мірою вимірював він зараз нічну просторінь Гнилого моря, його коси, обмілини, плутані броди, сходжені-переходжені за життя. Відтепер не знайомим соляним промислом лежав перед ним Сиваш, а лише величезним бродом для його армій.

Думка линула знову і знову до тих, з ким він назавжди зв'язав свою долю, з ким розділить свою прийдешню путь. Повністю, до кінця належить віднині їм, а вони — йому. Де по хатах вечеряють зараз червоноармійці, веселі, жартівливі, нічого не підозріваючі,— там він уже є поміж ними. Де обшарпані, напівбосі пританцьовують, гріючись у колонах, і там він є, у колонах. І навіть з тими, що наближаються зараз гулкими мерзлими полями до Строганівки, уже йде він, Оленчук, холодним вітряним полем.

XXXII

Передові частини сибіряків та уральців ще кілька днів тому, переслідуючи противника, з ходу атакували перекопські позиції, намагаючись на плечах біляків вдертися в Крим. Атакуючі прорвались до самого Перекопського валу. Було це вночі, місцевість навкруги незнайома. Про укріплення противника ніхто не мав точного уявлення, але, незважаючи на це, війська з ходу пішли на штурм, настільки великим був їхній порив, бажання не дати ворогові укріпитися в Криму на зиму. Одначе цієї ночі вихопитись на вал не вдалось, і коли стало ясно, що такими силами його не взяти, війська, залишаючи завислих на дротах убитих, змушені були відійти назад у степ.

Санітарні пункти і польові штаби збились на хуторі Преображенському, в кількох верстах від Перекопу, недалеко від затоки. Колись тут була одна з резиденцій Фальцфейнів, стояв поміщицький палац, оточений сріблястими тополями, горбились під важкими черепичними дахами саманові батрацькі казарми, за якими до самого моря стелились виноградники. Знаючи,

що хутір переповнений червоними, противник з Перекопської затоки нещадно громив його тепер вогнем морських гармат. Падали дерева, валились будівлі, давлячи під руїнами поранених.

Безугавно молотила ворожа артилерія і по містечку Перекоп, дарма що воно було знищене, власне, ще раніш, кілька разів за ці роки переходячи з рук до рук,— зосталась тільки величезна купа руїн, що біліли в степу перед валом, немов гора перемитих дощами кісток. Міста нема, все розтрощено, розруйновано дотла, однак артилерія б'є і б'є, адже ж на Турецькім валу знають, що й там, у руїнах знищеного містечка на перешийку повно сміливців розвідників. Із-за дене-де вцілілих димарів, із-за кожного каменя сторожко стежить чиєсь око, вивчаючи хмурі, навислі над степом укріплення «останнього Арарату».

З півночі тим часом прибували нові частини, ішли поповнення, підтягувалась артилерія. Присиваські села в ці дні були забиті військами. Та не тільки села повнились ними, і у відкритім степу перед Перекопом були всюди війська, війська. Одні, відтягнуті на північ, за сферу артилерійського вогню противника, готуючись до штурму, терпляче вчилися брати з ходу дротяні загорожі, різати та рвати колючий дріт, інші, притиснуті вогнем ворожої артилерії до землі, лежачи розкидані по всьому степу перекопському, цілими днями не мали змоги підвести голови і тільки тисячами зірких очей стежили за ворожою, ощетиненою безліччю стволів твердинею, яку їм належало взяти.

В один із цих днів червоне командування запропонувало білим військам здатись і вислати для переговорів парламентера. У відповідь на це біляки відкрили з Перекопського валу ще лютіший вогонь, одначе в призначений для переговорів час вогонь раптом було припинено, і з валу, в супроводі солдата-сурмача з білим прапором, рушив, прямуючи в степ, висланий для переговорів офіцер.

То йшов нещодавно поновлений у своєму попередньому чині капітан Дьяконов.

Назустріч йому зі степу — теж із сурмачем — наближався червоний парламентер.

Перед тим його викликав начдив Блюхер. Пояснивши суть справи, одверто попередив про небезпеку.

— Скоріше всього тебе уб'ють ще на півдорозі. Підеш?

— Піду.

Дві людини зближаються серед перекопського степу на виду двох причаєних, приготованих до взаємного бою армій. Два смертельно ворогуючі стани тисячами очей стежать за кожним їхнім кроком, доки вони сходяться на порослім бур'янами пагорбку. Зійшлись, зупинились один проти одного з сурмачами, що стали віддалік.

Здається, ждали війська від них чогось надприродного, більшого, ніж спроможна зробити людина. Може, й справді домовляться? І не завиють більше снаряди в повітрі, не витатиме смерть над цим полем, не стогнатимуть поранені, не поллється більш людська кров? Хіба не може такого статись? Може, оті сурмачі з сурмами, що поблискують їм у руках, тільки й ждуть, щоб обернутись і сповістити кожен своєму війську радісну вість?

Похмуре поле під низько навислими тучами. Дме різкий вітер із Сиваша, розвіваючи білий прапор парламентера.

Про що вони там розмовляють? Розмовляють чи, може, зупинившись, лише розглядають один одного?

А вони й справді розглядають один одного. Йдучи сюди, Дьяконов ждав грізного комісара з залізною робітничо-селянською щелепою, а до нього легкою ходою наближався худорлявий юнак у благенькій шинельчині, в сукняному шоломі з малиновою зорею на весь лоб. Хто він? Латиш чи полтавець, вятський чи, може, туляк? Що привело його сюди, яка сила втягла його у могутній вир революції? І які в нього є підстави, яке в нього є право диктувати зараз свою волю їм, останнім захисникам білого Арарату?

Кепсько, майже по-літньому одягнутий, в розбитих на маршах ботинках, юнак намагався не виявити, що йому холодно, але тіло, пронизане стужею, саме щулиться, обличчя до сліз нахльоскане вітром, і все ж якесь веселе воно, весь час здається усміхненим, хоча насправді й не посміхається. Що в нього на думці? Що означає ота внутрішньо прихована усмішка — усмішка молодого сфінкса?

— Хто ви?

— Я — червоний парламентер? А ви?

— Я — білий парламентер. Що ви маєте передати мені?

— Ось наказ: гарнізонові Перекопу здатись.

Дьяконов мовчки прийняв наказ.

— Ми не кровожерні,— продовжував юнак у шоломі.— Червоноармієць страшний ворогові в бою, а лежачого ми не б'єм. Якщо здастеся, ми даруємо вам життя.

Він говорить голосом твердим і впевненим. Обличчя його відкрите і викликає довіру. Дьяконов ловить себе на тому, що в ньому росте якась майже хвороблива цікавість до свого супротивника. Дивна ситуація: за спиною Дьяконова височать найкращі в світі укріплення з тисячами бійниць, з сталевими бліндажами, укріплення, в яких втілилась думка найдосвідченіших військових інженерів Європи, втілився досвід нездоланного Вердена,— а що за ним, яка сила підпирає його, цього пронизаного вітром червоного парламентера? Голі степи за ним, ніяких укріплень, і все ж не Дьяконов йому, а він Дьяконову диктує тут волю свою і своїх військ.

— Не секрет, крові пролито багато, але то необхідність змушувала нас, більшовиків. А тепер, якщо складете зброю, то всьому шабаш!

Де його військо? Жодної душі не видно в степу, хоча їх там, Дьяконов знає, безліч. Сірі, непомітні, лежать у сірих відкритих для ураганного вогню просторах перекопських рівнин. Поки що нічим не виявляють себе, не підводять голови перед націленими на них жерлами гармат з валу і тільки безліччю очей сторожко стежать за оцим своїм одним, що відкрито стоїть перед валом, говорячи від імені їх.

— Революція великодушна. Не війни наша мета, а мир, щоб нове життя будувати.

Уже можна було б іти, пакет був у Дьяконова, в кишені, одначе він все ще не знаходив у собі сили рушити з місця. Йому хотілося ще щось почути від цього обшарпаного юнака в шоломі, хотілося запитати про щось дуже важливе, може, найважливіше в житті.

Одначе не Дьяконов, а він перший звернувся до Дьяконова з цим найважливішим:

— А ви? Ви знаєте, за що воюєте?

У пристрасній його інтонації Дьяконову виразно

вчулося наївне бажання тут же на місці розпропагувати його, білого парламентера, не чекаючи капітуляції Перекопу.

— За що, за чиї вигоди кров свою ллєте? — запально повторив він.

— Я не уповноважений вести з вами розмови такого характеру.

Червоний парламентер усміхнувсь.

— А я з вами уповноважений говорити про все, що є в душі моїй більшовицькій. Поб'ємо ми вас, що б там не було, а поб'ємо до цурки, якщо не здастесь! — сказав він з гордовитим радісним викликом і, перевівши погляд на вал, продовжував: — На що надієтесь? На укріплення оті? Неприступні, думаєте? Нема для нас неприступного!

— Чому? — мимовіль вихопилось у Дьяконова.

— Народ за нас. Сотня впаде, а піднімається тисяча!

Дьяконов дивився на нього і почував, якою силою, якою завзятою нездоланною вірою б'є від цього юнака. Майже босий, напівроздягнутий, грудьми стоїть один перед усіма військами «нового Вердена», і хоч беззбройний, а, видно, почуває себе дужчим за всіх отих, що на валу.

— Можна вбити мене, а ідею нашу, все, що отут,— він стукнув рукою там, де серце,— не вбити нікому!

Вечоріло вже, ще нижчим стало осіннє небо над Перекопом, коли парламентери під звуки сурм рушили кожен до своїх військ. Ішли й, приклавши сурми до вуст, на ходу сурмили сурмачі кожен у свій бік, і напруженим слухом прислухались до їхнього сурмління війська, намагаючись по тембру його розгадати, що воно значить. Може, й справді не поллється кров? Непотрібними стануть одразу ні колючі оці дроти, якими перевито все поле, ні закладені в землю фугаси, ні жерла гармат розставлених по валу батарей?

Усе далі один від одного парламентери, усе далі один від одного танучі в вечірній імлі сурмачі. Вже майже не видно їх у раннім осіннім смерканні, і звуки сурм ледве чути над великим перекопським полем, де крізь вітер уже й не розбереш: чи сурмлять то ще, розходячись в різні боки сурмачі, трублячи кожен своєму війську свою сувору й тривожну правду, чи це сурмить та свище замість них пронизливий вітер,

женучи поміж військами перекотиполе кудись у темні безодні Сиваша?

А коли звечоріло зовсім, зблиснули вогнем батареї з Турецького валу, і могутні прожектори, розтинаючи простір, сягнули з-під хмар голубими мечами у глибінь принишклих, переповнених військами степів.

XXXIII

7 листопада, в третю річницю Жовтневої революції, у всіх присиваських запруджених військами селах і розкиданих у відкритім степу червоноармійських частинах відбувались летючі червоноармійські мітинги. Виступаючі одностайно давали клятву відзначити славну річницю новою перемогою, підняти червоний прапор над Кримом. Всюди у військах панувало піднесення.

І хоч бойові накази ще не були обнародувані, кожному бійцеві була ясна стратегія і напрямки наступних ударів: одні штурмуватимуть твердиню в лоб, інші брестимуть через Сиваш, в обхід,— третього шляху нема.

— Ми це Гниле море своїми тілами вистелимо, а Крим буде наш! — погрожуючи кулаком у напрямі Сиваша, запально вигукував на мітингу в Строганівці молодий боєць з перебинтованою рукою, котрий, як і багато інших поранених у ці дні, відмовився йти в лазарет.

Після мітингу до самого вечора в селі грали гармошки, лунали пісні, вирувало народне гуляння.

Оленчука з Фрунзе бачили в цей день над Сивашем. Спершу стояли біля узвозу — спуску до Сиваша, а потім під'їхала до них тачанка, сіли обидва в тачанку і поїхали понад Сивашем кудись у напрямі Владимирівки.

Про що між ними могла бути мова, які були між ними таємниці, між простим таврійським чабаном і відомим усій країні полководцем червоних військ? Може, Оленчук ділився із своїм співрозмовником думками та згадками про своє життя, убоге радощами, багате горем, трудне й трудове життя простої людини. Може, навпаки, Фрунзе розповідав йому, Оленчукові, про себе, про юність, що минала на барикадах

та в царських тюрмах, про безсонні ночі в миколаївському каторжному централі, і заслання, і втечу потім через дрімучу тайгу...

Фрунзе був одним із тих нових народних полководців, що їх висунула революція і які, опинившись на найвищих постах, весь час пам'ятали, що передусім кожен із них комуніст, революціонер. Свою військову роботу Фрунзе не уявляв без найтіснішого контакту з трудовим населенням тих місць, де доводилось діяти його військам, у найскрутніший момент він шукав підтримки насамперед звідси, із рідного народного середовища. Так було на Східному, коли в критичну мить усе трудове населення тамтешніх губерній було піднято на захист Волги. Так було в Туркестані. Так і тут. Саме ця риса, властива не стільки полководцям, скільки революціонерам, і звела його в присиваському селі з Оленчуком.

Їдуть вони в тачанці понад осіннім Сивашем і, не думаючи про свою різницю у званнях та чинах, про умовну ту далеч, що нібито мусила відділяти селянина від полководця, почувають себе рівними, як людина з людиною, і серйозна, вдумлива тече між ними розмова.

Розповідав Оленчук, а Фрунзе більше слухав, лише зрідка перепитуючи то про те, то про інше з неквапливої Оленчукової сповіді.

— З дитинства ми, було, ростемо, як трава, мремо споловини, а коли підростаєм, цар охоче забриває нас у солдати, і ми стаємо вже тоді пластунами, гусарами, артилеристами, кавалергардами... Нам не жаліють «георгіїв», нам не жаліють хвальби, але найдорожчого... волі-свободи... цього вибачайте. Бо для ярем наші шиї, кажуть, дуже підхожі... Так, було, засмикають, так затовчуть тебе, що навіть орють тобою, а ти тільки сопеш — ніби вже й не людина. А потім розігнешся, оглянешся — та ні, таки ж людина! А вийшли ми, строганівські, з козаків Січі Запорозької. Як роздавала землі Катерина, нам Гниле море оце віддала, і ми назвали його С и в а ш а м и, бо все воно сіллю сивіє, коли вітер із нього воду зжене. Ось тут і живем. Хату мою ви бачили — з лободи та з глини, ніби той чабанський курінь на самім березі Сиваша. Так і живем з роду в рід отут, на белебні над Гнилим морем. Вітром оплітаємось, небом укриваємось...

Як пісня, як дума тужлива, тече розповідь, а Фрунзе слухає, і вже не полководцем армій стає він тут у ці хвилини, а рядовим бійцем великої Ленінської партії, революціонером, що життя присвятив боротьбі за щастя народне. Тюрми, заслання, каторжні централи — все було задля цього. Пригадав останню свою зустріч з Іллічем у Кремлі. Зустрілись на сходах, Ілліч саме кудись поспішав. «Значить, їдете, молодий комфронту? Щасливо! Щасливо!» Міцно потиснув руку на прощання і, вже спускаючись по східцях, Ілліч ще раз обернувся, примружився: «Радьтесь з народом! Радьтесь частіше, прошу вас!..»

Це глибоко запало в душу, вкарбувалось у ній, як пам'ятка: «Радьтесь з народом».

— А яким було наше життя, товаришу Фрунзе... Повезеш сіль, було, в Чаплинку або в Каховку, продаси, вип'єш добре — натовчеш комусь морду або тобі натовчуть... Оце і вся була наша радість. І чабанував по маєтках. І колодязі бив. І сіль збирав. З літа в літо ноги в ранах — бродиш, босий, в ропі по солоних лиманах...

— Соляні промисли були тут?

— Головні промисли — це туди, далі, їх кримські мурзаки орендували. А ми в себе — більше ночами та потай, бо й за сіль стражники ганяли... Каторжний промисел. У спеку ропа, як у чані, кипить. Ноги тобі пороз'їдає, руки пороз'їдає, а ти все бродиш, лазиш по багнищах та лиманах, бо це твій хліб.

Лллється й лллється тужлива дума Оленчукова, і співзвучно їй озивається в душі Фрунзе все пережите в тюрмах, виношене на етапах, передумане на засланні. Ніколи не був у цих краях, не знав, як жили тут, збираючи сіль, оці люди — вигнанці на рідній землі, але, здається, й не знаючи їх, вже не раз він думав саме про них, про гірку їхню долю...

«Радьтесь, частіше радьтесь з народом».

Уже тут, на Південнім, одержав від Леніна телеграму: «Пам'ятайте, що треба, що б там не було, на плечах противника ввійти в Крим. Готуйтесь грунтовно, перевірте — чи вивчені всі переходи вбрід для взяття Криму...» Ленін, вождь світового пролетаріату, серед безлічі найважливіших справ непокоїть зараз там себе думками про те, чи вивчені броди через Сиваш... Одної червоноармійської рішучості, готовності йти на

трясовини та багнища Сиваша тут недостатньо. Тут треба поставити на службу революції всю силу народної мудрості, весь життєвий досвід таких ось, як він,— Фрунзе глянув на Оленчука.

— А у Владимирівці, в інших селах, як ви гадаєте, вдасться знайти нам провідників?

— За це не майте сумніву, Михайле Васильовичу. Для Червоної Армії провідники всюди в нас знайдуться — від Чонгара й до Перекопу. Якби для білих довелося, то для тих у нас — нема. Торік, ще як тільки почали їм французи перші укріплення зводити на перешийках, цікавились їхні специ Сивашами теж. Перепитували селян: чи не замерзає, мовляв, узимку та чи є надійні броди, по яких можна було б військам пройти... Знизують плечима наші, чухають потилиці: хто зна...

— Таємницю не видали, значить? — посміхнувся Фрунзе.

— Для синів своїх, для свого, для народного війська таємницю люди берегли.

— Виходить, багато хто знає?

— Старі люди розказують, що броди ці сиваські ще запорожці знали. Від них, мабуть, і нам у спадщину перейшло. З коліна в коліно передавалось, аж поки не дожило до сьогоднішнього дня, щоб синам нашим, щоб війську народному послужити... Так що в провідниках, Михайле Васильовичу, недостачі не буде.

— Але провідником ми не кожного візьмемо. Тут нам потрібні люди особливо надійні,— і, близько нахилившись до Оленчука, Фрунзе запитав: — Знаєте, кого поведете?

Оленчук здвигнув плечем:

— Бійців, звісно...

— Не просто бійців. Довіряємо вам найдорожче, що в нас є: цвіт Червоної Армії. Найкращих поведете, штурмову колону комуністів.

Оленчук помовчав.

— Що ж, товаришу Фрунзе, що вам дороге, те й нам дороге. Як і ви, ми теж твердо за Леніна стоїмо. Вперше, можна сказати, рідної влади зазнали і «щастя людських прав», як ото в «Інтернаціоналі» співається.

Усе далі й далі в степ котиться понад Сивашем тачанка. Вода зійшла, і Гниле море оголилося дном, си-

віє, покрите соляним нальотом, під яким застигла крута в'язуча твань. Слухаючи Оленчука, Фрунзе в той же час не відриває погляду від просторів Гнилого моря, в яких зараз є щось тривожне. Безкрає поле нерозгаданих загадок і нерозкритих таємниць, до самого обрію розкинулось воно. По прірвистому гнилому дну цього моря мають піти його дивізії на той бік, а що там? В живій уяві Фрунзе розгортаються береги Литовського півострова, обплутані дротом, все літо укріплювані противником; постають високі земляні бруствери; і, повернувши жерла, цілять назустріч його штурмовикам батареї з усіх отих далеких, уже кримських, горбів та пагорбів...

XXXIV

Смерком Оленчук повернувся додому. Зайшов у хату і, дивлячись на дружину, найперше спитав:

— Де діти?

Дружина саме рилася в скрині. Обернулась здивована, насторожена:

— А що?

— Та так... Нічого.

По голосу його, глухуватому, суворому, дружина одразу догадалась: щось трапилось. Щось важливе на серці приніс. Допитуватись, одначе, не стала.

— Побігли до сусідів на гармошку,— сказала про дітей і, лишивши скриню відчиненою, взялась готувати на стіл.

Іван, скинувши кожушок, опустився край столу на ослін.

— А постояльці де?

— Теж там... Веселяться, аж хата ходором ходить.

Поставивши вечерю, дружина знову повернулась до скрині.

— Буде ж у нас лазарет, Іване.

— Лазарет? — перепитав він, видно, думаючи щось своє.— Який лазарет?

— Вдовченко з ревкому прибігав, сказав, щоб хату готували... Так я оце на полотно дивлюсь. Як ти гадаєш, Іване: згодиться на бинти?

Стоячи біля скрині, дружина розпустила через плече сувій домашнього сирового полотна.

— Збиралася дітям сорочки к великодню пошити, та де ще той великдень? А їх треба ж буде чимось перев'язувати. Правда, грубе, шкарубке, але зате чисте...

У суворій задумі дивився Оленчук на полотно в руках дружини, з якою стільки літ ділив і горе, й радощі життя. Не знаєш ти ще, Харитино, кого будеш перев'язувати... Може, сповиєш у чисті свої полотна і самого хазяїна, порваного кулями, посіченого картеччю... А може, й зовсім зостанешся з дітьми на старість удовою...

— Та чого ти мовчиш, Іване? — підійшла до нього дружина.— Вчора мовчав і сьогодні сидиш, як туча! Що вони там поробили з тобою в штабі? Чого ти такий?

Іван мовби прокинувся, посміхнувся до якихось своїх думок.

— Ні, ні, не знає ще фон барон Оленчука,— заговорив, ніби сам до себе.— Думає, мабуть, що Оленчукова спина — це йому грифельна дошка... увесь вік щоб по ній шомполами писати... А може, годі? — І додав, збадьорено потираючи руки: — Давай-но вечеряти, Харитино...

Він і не помітив, що куліш давно вже холонув перед ним на столі.

Блимав каганець. Вітер бринів у шибки. Тоскно співала в димарі осінь.

Тільки взявся за ложку, як з гуркотнявою відчинилися двері і цілим веселим юрмищем, разом з постояльцями, ввалилась до хати й малеча різного віку — своя і сусідська.

— Тату, а ми вірш знаємо! — підлетів до столу Мишко, середульший.— «Ми стали волі на сторожі, її не зрадимо ніде!»

— «Тремтіть, недобитки ворожі, Червона Армія іде»! — одним духом випалив десь з-поміж червоноармійців Кирилко, ще менший.

Сміялися постояльці, всміхалася й мати від печі, не зводячи щасливого погляду з хлопченят, що так і літали по хаті в своєму крилатому лахмітті.

Не встиг Оленчук ще й кількома словами перекинутись з постояльцями, як у вікно хтось гучно, настійливо постукав.

— Хто там? У хату заходь!

Забіг штабний посильний, жвавий хлопчина з карабіном на плечі.

— Пішли, батя! Ждуть вас!

Усі, примовкнувши, шанобливо й здивовано стежили за господарем.

Повагом піднявшись, Оленчук надів кожушок, натягнув шапку, взяв у кочергах костур.

Діти, відчувши якусь тривогу, обліпили його:

— Тату, куди ви?

Він поклав долоню на голову найменшому.

— Не закудикуйте.

— Вас не можна питати?

— Не можна, діти.

З порога обернувся ще раз, зустрівся поглядом з дружиною. Вона, зрозумівши все, мовчки перехрестила його на дорогу.

Біля Сиваша уже стояла штурмова колона. Лопотів у темряві розгорнутий прапор. Вгорі темніли над головами бійців довгі, обкручені комишем, ще з дня заготовані віхи.

Було близько десятої вечора. Сиваш потонув у густому холодному тумані. Сікло в обличчя дощем чи крупою. Де-не-де в суцільній стіні штурмовиків, якій не видно було краю, жевріли вогники самокруток, раз у раз освітлюючи худі обличчя, підняті коміри, натягнуті на вуха шоломи.

— Товаришу комісар! — дзвінко доповів посильний.— Провідник прибув!

Десь з-під прапора назустріч Оленчукові шагонув високий мужчина, в шкірянці, в будьонівці.

— Здрастуйте, товаришу Оленчук... Бач, де довелося зустрітись. Не впізнаєте?

— А хто ж ви?

— Я Бронников Леонід, старший колони. Ви готові?

— Готовий.

Комісар обернувся до колони:

— Кидайте курити, товариші. Передати по колоні: рухатись без вогню, без шуму. Поправити на собі ножиці, гранати, щоб ніщо не стукало, не бряжчало... — І, звертаючись до Оленчука, скомандував йому: — Провідник, вперед!

Оленчук рушив уперед. Чув, як зовсім десь близько над ним лопотить на вітрі прапор. Чув, як раптом, десь

ніби з-під землі, глухо й могутньо почав наростати знайомий урочистий мотив:

Это есть наш последний
И решительный бо-ой...

З цим співом колона стала спускатися з берега на дно Сиваша.

XXXV

Скільки разів Леоніду Бронникову доводилось чути «Інтернаціонал», але зараз, коли його — в темряві, серед посвистів вітру,— вирушаючи на Сиваш, співала хрипкими простудженими голосами штурмова колона комуністів, пролетарський гімн зазвучав для Леоніда якось особливо проникливо, схвилював його, як ніколи в житті.

З ним, з «Інтернаціоналом», з юних років зв'язав Леонід неспокійну долю свою. Від підпільної матроської групи на кораблі з нічними потаємними перешіптуваннями в кубрику; від зв'язків з хорлинськими портовиками, які врятують його від неминучої каторги, відправивши свого юного друга в далеке плавання, звідки він, очаківський хлопчина, біглий воєнний матрос Леонід Бойко, повернеться уже професіональним революціонером Леонідом Бронниковим; через службу кочегаром на іноземних суднах; через водяні страйки в фальцфейнівських степах; через революцію і фронти — до цього останнього вирішального штурму.

Ні, за таке життя соромно ніколи не буде...

Відгучав спів, і вже чути, як шумлять від ходи шинелі, як глухо шерхочуть у темряві тисячі ніг по вичавленому морозом морському дну.

— Тут і артилерія пройде,— каже хтось із передніх.— Твердо.

— Поки що твердо,— відгукується на голос провідник,— а далі захлюпає.

— Рибачили?

— Риба тут не живе, товаришу. Сіль збирав. Ніщо не витримує, одна сіль тільки й родить. А вже як і вона не вродить та хліба не наміняєш, тоді зуби на полицю.

— Нелегко, видать, і вам тут шматок хліба діставався.

— Ой, нелегко, товаришу. А ви самі звідки будете?
— Я пітерський. Путіловець.
— З дому — давно?
— Третій рік не бачу сім'ї.
— Тепер уже скоро...
— Мусить бути скоро. Якнайшвидше мусить бути.— Оленчуків співрозмовник, нахиляючись на ходу, приглушено, застуджено кашляє.— Сьогодні листа одержав, товариші з заводу пишуть: «Сподіваємось на зиму тебе додому, товаришу Капітонов» (це прізвище моє Капітонов). На зиму... Тут, брат, догадуйся сам. Розруха, блокада, а коли до всього тягар ще однієї воєнної зими...

Ні, пора кінчати!

«Пора, пора!» — відгукується в душі й Леонідові. Це бажання, яким живе тут кожен у колоні, було найпалкішим бажанням і його, Леоніда, бо знав, що за цим останнім боєм відкриється зовсім нове життя, вільно дихнеться людям, і для нього теж настане можливість зустрітись нарешті з дружиною та сином, щоб уже й не розлучатись... Кринички! Весняні, у вишневім цвіту Кринички — як вони далеко звідси, від цього осіннього, тривожного, чавкаючого під ногами Сиваша...

Усе меншими стають далекі вогні багать, розкладені на покинутім березі. То — маяки. Знає Бронников, що їх розіклала армія спеціально для них, для червоних своїх авангардів, щоб легше було їм цієї ночі орієнтуватись на Сиваші. Знає, що не одній строганівській колоні світять у цю ніч маяки, запалено кострища і в сусідніх селах, бо, крім штурмової колони, що вийшла оце із Строганівки, зараз паралельно з нею нечутно рухаються в пітьмі Сиваша штурмовики інших червоних дивізій, і попереду в них, палицями промацуючи дно, ідуть такі ж, як і Оленчук, провідники з місцевих жителів. Майнули в пам'яті Леонідові трагічні картини херсонського відступу минулого літа, розтягувані колоністами залізниці, невдоволений гул та бродіння розбурханих повстанських натовпів... Чи міг думати тоді оцей Оленчук, трясучись непомітним обозним у відступаючім війську, що мине рік, і стане він уже провідником для залізних регулярних частин і першим піде з ними через Сиваш?

Ідучи попереду, Оленчук дедалі частіше зупиняєть-

ся, щоб зорієнтуватись. Потім, мовби виправдовуючись, звертається до Бронникова:

— Вірите, товаришу комісар, ніколи ще так не боявся схибити, збитись у Сивашах, як оце зараз... Сам заблудишся, то сам і загинеш, а заблудишся з вами, коли тобі довірено таку силу вести, то не простять цього промаху ні діти, ні внуки, весь народ тебе прокляне.

Уже розтанули, зникли в тумані строганівські вогнища-маяки, холодний морок огортає колону з усіх боків. Під ногами щодалі дужче чвакає, все дно вгинається, наче дихає під ногами Сиваш.

Третину шляху пройшли вони майже по твердому, і тільки тут ось починається те, через що Сиваш, власне, й названо Гнилим морем. Здається, вся земна кора тут ще нестійка, несформована, готова щомить проломитися, поглинути... Мулисте дно запружинило під ногами, з хлипом вгинаючись верхнім пластом у прогнилу підґрунтову порожнечу і знов підіймаючись. Дихає трясовина. Захлюпала мертва, ніколи не замерзаюча твань; густо затемніли по сірому дну чорні, як дьоготь, таємничі вирви чаклаків.

— Обережно! — кидає раз у раз Оленчук, петляючи поміж чаклаками і пробуючи палицею дно, і його «обережно!», глухо повторене іншими, передається далі по всій колоні.

Рухаються тепер значно повільніше, забираючи то вліво, то вправо. Ноги все частіше провалюються, в'язнуть до колін у густій холодній багнюці. Чвакає і чвакає важка твань. Кожен крок дається з трудом, коштує напруги всього тіла. Бронников уже чує, що в чоботях йому повно крижаної води, багнюки. Змулені, потерті ноги нестерпно щемлять від соляної ропи. Штани, шинель — усе намокло на тобі, обважніло, липка соляна ропа повзе по тілу все вище, навіть чуб злипається на голові.

На холод, на мороз, від якого обмерзає, дубіє одяг, уже ніхто не зважа.

Бійці поморозстібалися, бредуть, обливаючись потом, важко, надривно дихаючи. По́ двоє, по троє несуть на руках кулемети.

Через кожні сто кроків лишають віху. Все меншає віх у колоні, все більше стає їх на пройденім шляху. Віхи — це для тих, хто незабаром вирушить через Сиваш услід за ними, за висланими вперед бійцями штур-

мової колони, що складається з найвідбірніших, найвитриваліших, з гранатометників та різальників дроту, які мають бодай ціною власного життя прокласти проходи для головних сил. Бронников почуває за собою всі ці віхи, розставлені по дну Сиваша, уявляє, як підуть по них — чи вже, може, і йдуть! — артилерія, кіннота, маси військ, що запруджують зараз Строганівку та інші присиваські села. Усвідомлення того, що він із своїми товаришами прокладає зараз дорогу для цілої армії, весь час тримає Бронникова в стані збудження, в стані гострої напруги і крайнього піднесення фізичних і душевних сил. Попереду невідомість, обплутаний колючими дротами півострів, злива вогню, під якою, може, й поляжуть вони всі, оці, що йдуть першими. Це все йдуть товариші його по партії, йдуть ті, в кого є щось дорожче, ніж власне життя. Каторжники в минулому, підпільники, пролетарі, селяни, матроси, вони присвятили себе єдиній справі — добути народові щастя. Звідси їхнє безстрашшя, сила духу, готовність до загину брести через оцей нічний розбагнений, ніким не переходимий Сиваш. Усе літо билися в степах, і страшними були для ворога їхні багнети, але ще страшнішою для ворога була і є їхня віра, цілеспрямованість, бойовий порив їхніх сердець!

— Товариші, яма!

— Тону!

— Затягує!

— Руку, товариші!

Когось витягують, когось уже не вдається дістати. Варто лише комусь збитись убік на кілька кроків, і вже він провалюється, дехто й скрикнути не встигне — уже його нема, поглинуло, чорний булькоче на тому місці чаклак...

Довелося побратись за руки і рухатись далі щільними рядами, підтримуючи один одного.

Зненацька десь праворуч зловісно майнув у тумані голубий невагомий меч прожектора. Черкнувсь об хмару і одразу згас. Після цього навколишня темрява стала ще густішою.

Невдовзі прожектори розітнули темряву одразу в кількох місцях, ліворуч і праворуч, нервово перебігаючи в тумані, нишпорячи по самому дну Сиваша.

Штурмовики були до цього підготовлені. Миттю попрісідали, завмерли групами хто де. І коли один з прожекторів сягнув аж сюди, блукаючи, вимацуючи живу людину на Сиваші, купи бійців при його моторошному світлі могли здатися острівками комишу та темними плямами чаклаків.

Прожектор переметнувся вбік, і знову з уст в уста передалася команда:

— Вперед!

Наступило несподіване безвітря, але, крім Оленчука, ніхто цього не помітив. Провідника затишшя стривожило: «Не обернувся б вітер після цього, не погнало б воду з Азова...»

Було вже за північ, коли їхня колона, минувши смугу трясовин та чаклаків, зморена, облипла багнюкою, видобулась нарешті знову на тривке, загускле дно.

Пішли майже бігцем, беручи гвинтівки наперевіс.

— Чи скоро ж нарешті? — нетерпляче питали Оленчука.

— Вже близько...

І враз, мов при спалаху блискавки в горобину ніч, людей осліпило гострим вогнем прожекторів, наведених звідкись просто на них — блідих, заросліх, забризканих сиваською багнюкою. Темрява геть розступилася, далеко відкривши контури берегових круч, і — зовсім близько — густе пакілля численних дротяних загорож, що покривало все узбережжя. Це вже був Крим.

— В цеп! — пронеслось по колоні.— Різати дріт!

Комісар Бронников з гранатою в руці, обганяючи Оленчука,встиг помітити його:

— А ви вертайтесь! Вам ще інших переводити!

І побіг. Завертаючи Оленчука від небезпеки, комісар, видно, і в думці не припускав, що сам він теж не заворожений від куль, що небезпека поширюється й на нього. Не обертаючись, подався вперед. І — дивно — Оленчукові в ці напружені секунди справді вірилось, що всі вони, яких він вів і які в повний зріст тепер кинулись бігти вперед, так в повний зріст і пройдуть під прожекторами крізь дроти, крізь вогонь Литовського півострова, і ніщо їх не зачепить.

Зливою вогню ударило з круч, все густіше дзизкають кулі в повітрі, шугонув перший снаряд, вирвавши

з дна Сиваша гору багнюки, але ніяка сила вже не могла стримати їх, штурмуючих, що могутньою лавою викочувались з моторошної видноти освітленого прожекторами Сиваша й навально неслися вперед.

Оленчук не впізнавав своїх штурмовиків. Замість виснаженої, смертельно втомленої колони, що тільки-но знемагала в багновищах Сиваша, пролітали перед ним зараз лави інших, неприродно блідих, проте мовби окрилених людей. У довгих шинелях і високих шоломах, вони й самі були зараз якісь незвичайно високі в цьому страшному, мертвотно-голубому сяйві прожекторів...

— Вперед! Вперед!

Падають під кулями і знову зводяться в повний зріст, кидаючись на штурм берегових укріплень, гранатами пробиваючи проходи в колючих дротах:

— Дайош Крим!

XXXVI

Звістка про те, що колони комуністів, перебрівши вночі Сиваш, прорвали берегові укріплення Литовського півострова, зчинила тривогу по білих штабах. Перебрели море, заходять у тил! Щоб ліквідувати прорив, Врангель змушений був обернути лицем до півострова дві дивізії з-під Перекопу, кинув сюди кращі свої резерви. Жерла гармат з перекопських позицій теж було повернуто на Сиваш. Червоні полки, що пішли вслід штурмовим колонам, могли вже рухатись по відкритому дну лише перебіжками, глухнучи в пекельному гуркоті важких снарядів, що рвались і рвались по всьому Сивашу, викидаючи в небо величезні стовпи багнюки. Навряд чи хто знав і коли-небудь узнає, скільки їх, безіменних героїв, у ці штурмові години разом з артилерією, кіньми, разом з гвинтівками та кулеметами назавжди пішли в прогноїни Сиваша.

Настав день 8 листопада — перший день, коли червоні бійці вели бої по той бік Сиваша, на кримській землі.

Данька Яреська цей день застав у відкритім перекопськім степу, на запустілому чабанському стійби-

щі, де, чекаючи атаки на вал, знайшли собі затишок бійці однієї з штурмових хвиль 455-го стрілецького полку.

Холод проймав до кісток: при цілковитому безсніжжі мороз досягав кільканадцяти градусів. Багато в ці дні було обморожених. Тисячі тих, кому випало гибіти у відкритім степу, з заздрістю поглядали на далекі, обшугані вітрами присиваські села: там було людське тепло, там можна було б обігрітись. У степу навіть бійці-сибіряки, звиклі до суворих сибірських зим, найбільше потерпали не від чого іншого, а саме від лютої цієї холоднечі, від безсніжної таврійської зими, що наскрізь тебе пронизує своїми буранистими вітрами.

В таких умовах напівзруйноване чабанське стійбище стало для червоноармійців просто знахідкою. Яреськові тутешні місця знайомі давно, знайоме йому і це стійбище, що серед чабанів звалося колись табором Пекельним. Ще чабануючи у Фальцфейнів, не раз він, рятуючись від буранів, заходив з отарою аж сюди, на віддалений степовий табір, де були тоді величезні загорожі для худоби, були й теплі печі в напівземлянках для батраків та чабанів, щоб вони могли перегрітися тут після цілоденних блукань на відкритій степовій стужі.

За роки війни табір розруйнувався, перетворився в пустирище: кошари порозтягувано, землянки порозвалювались, тільки й зосталися купи глини та решткі плетених загорож, під якими позбивалися, тулячись один до одного, Яреськові однополчани.

Хоч би вже швидше атака на вал! — цим зараз тут живуть. Знають бійці, що вся країна в ці святкові революційні дні дивиться на них, чекає від них останнього удару. Знають, що товариші їхні, перебрівши вночі багнища Сиваша, вже б'ються на Литовському або, притиснуті до землі ураганним вогнем батарей, лежать перед самим валом.

— Товаришу комісар, коли ж ми? — нетерпляче звертаються червоноармійці до свого комісара Безбородова, в минулому івановського ткача.

— Витримка, витримка, товариші,— каже він і, переходячи від бійця до бійця, перевіряє, чи наточені ножиці, чи зброя в належнім порядку.

Присівши неподалік Яреська, комісар деякий час

уважно стежить, як Данько, оточений товаришами, мовчки викладає невеличке вогнище з кізяків та наламаного бур'яну.

— Одразу видно чабанського умільця,— зауважує комісар, тепло поглядаючи на Яреська.— Немало, видно, товаришу Яресько, степових вогників отут попорозкладав?

— Та було,— відповів Данько і, прилігши, став дмухати в ледь живе багаттячко.

— Тільки дим розганяйте руками, щоб ворог не помітив,— порадив бійцям Безбородов і першим став розганяти рукою дим.

Виметнулись перші язички полум'я, і вже на нього звідусіль навалились тремтячі від холоду бійці, хапаючи тепло.

Жартуючи, стали пригадувати, де й коли найжаркіше кому з них було, і котрийсь з ветеранів полку розповів, як вони ще в Оренбурзьких степах на охопленім полум'ям поїзді з Блюхером між білокозаками пробивались. Рухались так: попереду платформа з тюками вати, за нею паровоз і позаду теж платформа з ватою.

— А біляки б'ють, вата загорілась, вітер роздимає вогонь — що робити? На ротному одежа затлілась, а він: «За мною, товариші!» — і на повнім ходу з вогню та під насип, а ми всією командою за ним. Блюхер теж недалеко від нас у цепу з «гочкісом» лежав. Відбивались, доки й допомога не підійшла.

Декотрі з бійців тим часом, примудрившись, стали смажити над вогнищем десь роздобутий ячмінь.

— Бери! Чорний рис! — трясе біля Яреська жерстиною з підгорілим ячменем червоноармієць-китаєць.

Ділячи, як в аптеці, китаєць насипав ячмінного смажива у жменю Яреськові, насипав підряд другому й третьому.

— Бери й ти! — каже китаєць, звертаючись до комісара, що, намагаючись не видати голоду, якось зніяковіло ждав, поки черга дійде до нього.

Весело стало від цього вгощання, позаїдались, ґуби чорні, хрумтить у кожного на зубах чорний перекопський рис.

Одначе недовго розкошували вони біля тепла. Почався обстріл, стали лягати снаряди по степу, і вогнище довелося загасити.

Зіщулившись, лежить між товаришами Яресько на холодній, мерзлій землі, що аж двигтить від канонади. Ще рік тому, коли він гасав по цьому степу з килигейовими повстанцями, була тут у них лише одна гармата з трьома снарядами, і вони, мов великі діти, що граються в війну, били з неї по отій он перекопській дзвініці... То була пристрілка. І Хорли, і перший тодішній — з «волячими батальйонами» — штурм Перекопу, і кримський рейд — усе то була тільки пристрілка перед незрівнянно тяжчими боями, які ось тепер почались. Дивно складається його, Яреськова, доля. Стільки пройшовши доріг, знов опинився віч-на-віч із Перекопом, тільки все тут тепер якесь мовби інакше: і степ, і хмари, і Турецький вал, що по-тигриному витягся на обрії через увесь перешийок. Є в ньому щось таємниче, щось таке, що притягує, приковує до себе погляди бійців. Коли після запеклих боїв за плацдарм, крізь степи, що все літо й осінь кричали суцільним бойовищем, полки вперше підійшли сюди і сталево блиснули їм попереду оті он осінні води Перекопської затоки і стало видно вал, Яресько душею відчув, що звідси вороття не буде, що тут можна тільки вмерти або перемогти.

Клякнуть руки, дубіють ноги, кров застигає в жилах. Здається, що й земля тут мерзне, що і їй холодно. Весною тепла, у квітах, зараз вона аж тріскається, скута раннім сухим морозом. Пролітає сніг. Пригадались Яреськові чомусь квітучі степи ковилові, весняні, і ще гостріше відчув, як холод голками проймає його наскрізь. Чи довго ще мерзнути? Хоч би вже швидше атака!

Встануть і підуть вони сірим осіннім оцим степом, що стелиться туди он до моря, а туди — до самих Сивашів. Попоходив з чабанською гирлигою він по цьому степу — і в спеки гарячі, і в бурани осінні, коли перелітні птиці, замерзаючи в небі, падали просто на голови чабанам. Чорні бурі пригадав, коли з корогвами ходили удень, при сонці, а так, наче в присмерк. Тоскні висвисти сиваських вітрів, що стільки їх переслухав по отаких стійбищах чабанських, і ось знову коцюрбиться від стужі у ріднім степу, у своїй вітром підбитій шинелі. Та дарма! Холод? Перенесуть! Голод? Перетерплять. Адже це востанне!

Хоч би вже швидше... Ніяка сила не спинить їх

у цьому вирішальному штурмі. Неначе з усього світу зійшлися такі ж, як і він сам, гнані й безправні в минулому, а тепер готові все перенести ради іншого життя. Мужні сибіряки. Івановські ткачі. Червоні латиші, яких революція привела сюди від берегів Балтики. Китаєць, що побратався в боях з такими ж, як і він, полтавськими бідаками. Це все ті, в кого не було життя. Не тому, що вони його не любили, а тому, що їм не давали жити. Терпіли довго, але насточортіло, і тепер ось піднялись, щоб здобути все, що належить людині, і ніщо їх не зупинить на цьому шляху.

Посинілі від холоду, вони, коли обстріл припиняється, схоплюються на ноги, починають грітися, хто як уміє. Той притупцьовує на місці, той, розганяючи в собі кров, б'є-махає руками, неначе крильми. Декотрі зовсім без шинелей — плечі прикриті мішковиною, на ногах — понамотуване ганчір'я...

Свище і свище вітер в Яреська над вухом. Чи вітер крізь кураїну свище, чи тоскно хтось наспівує поблизу? Ні, це хтось гострить залізо об залізо. Оглянувся — то, напнувшись свиткою, Левко Цимбал з Єрмаковим гострять мовчки той сокиру, а той — лопату — рубати вночі колючий перекопський дріт. То тут, то там зрідка перемовляються бійці, обмінюються адресами між собою. Той, чуєш, з Уралу, той із Іванова, той із Чернігова... А чому ж китаєць сидить такий зажурений, ні з ким не обмінюється домашньою адресою?

— А тобі куди?—звертається Яреська до нього.

— Про мене, коли що,— обличчя китайця споважніло,— товаришу Леніну напиши.

І знову настає мовчанка.

Уже сутеніло, коли в розташування полку приїхав Фрунзе.

Здоровкаючись з Безбородовим, він раптом затримав його руку в своїй, пильно глянув йому в обличчя, мужнє, з глибоко запалими щоками, з сивиною на скронях...

— Ванюша?

— Товариш Арсеній?

Вони міцно обнялися.

— Аж де довелося зустрітись,— з хвилюванням промовив Фрунзе.— Не близька дорога від івановських підвалів до твердинь Перекопу.

— Від перших барикад до штурму останньої цитаделі контрреволюції...

І одразу ж вони перейшли до справ насущних.

— Як бійці, товаришу Безбородов? Як настрій?

— Люди на взводі. Рвуться в бій.

— Багато обморожених?

— Процент невеликий, одначе є... Обносився народ. Бачите, в рубищах.

Для Фрунзе це не було несподіванкою. В інших частинах, де йому довелось побувати сьогодні, становище теж не краще. Всюди в руб'ї народ. Напівбосих бачив, обморожених, посинілих від холоду, як і оці. Навіть те, що є, й того підвезти ніяк. І все ж не чув ніде жодної скарги. Масово подають заяви в партію, горять бажанням негайно іти на штурм, щоб взяттям перекопських укріплень порадувати своїх рідних в тилу, переможним боєм відзначити третю річницю революції.

Бійці обступили командувача тісним колом.

Фрунзе дивився на них, і тепле братнє почуття переповнювало його.

— Як життя, товариші?

— Добре. Живем, не горюємо!

— Холоднувато ніби?

— Та бере. Якби дрижати не вміли, то вже позамерзали б.

І сміються. Зуб на зуб не попаде, а сміються. Дивно було чути сміх оцих напівбосих, погорблених холодом людей, що, пригортаючи до тіла гвинтівки, прикацуючи зубами, шукають один біля одного затишку...

Що міг їм сказати командувач? Чим міг прикрити від лютого вітру, що тне, як бритвами, в цьому відкритому приморському степу?

— Нелегко. Важко. А треба, товариші...

— Розуміємо, Михайле Васильовичу... В зиму затягувати ніяк не можна. Поспішити треба!

— Чуєте? Клекоче Литовський півострів. Ще з ночі там б'ються ваші товариші, щоб легше було вам штурмувати укріплення звідси, в лоб. Сподіваюсь, до ранку червоний прапор буде піднято на валу!

— Підніметмо, товаришу комфронту!

— Так і Леніну передайте: хай хоч грім з неба, а вал буде наш!

Уже прощаючись, Фрунзе знов підійшов до Безбородова.

— Ну, Ванюшо, бажаю успіху. З таким народом... нам ніщо не страшне.— І, звертаючись до бійців, голосно промовив: — До завтра! До перемоги, товариші!

XXXVII

Уночі, після об'їзду частин, командувач прибув до Строганівки в розташування 15-ї дивізії. Край села над самим Сивашем приліпилась оббита вітрами мазанка. Гудуть голі акації, походжають у темряві, коцюрблячись від холоду, вартові. Раз у раз хряпають перекошені двері; всередині мазанки, як у вулику, гул голосів. Численні телефонні дроти,— тягнучись одні десь зі степу, інші знизу, із Сиваша,— сходяться жмутком біля освітленого віконця, зникають у ньому.

В хаті повно військових, очі в кожного червоні від безсонних ночей. Чадять каганці, долівка розбагнена сиваським мулом, нанесеним чобітьми штабників.

Фрунзе присів край столу, вислуховуючи інформацію начштабу про становище на Литовському півострові.

Становище тяжке. Противник насідає. Втрати величезні. З штурмових колон загинуло більше половини. Частини 15-ї і 52-ї дивізій, які вдень просунулись було вперед, зараз знову притиснуті до самого Сиваша. Не вистачає патронів, нема навіть прісної води для пиття. Ні патронних повозок, ні кухонь переправити на півострів не вдалося: усе грузне в болоті...

Ще не встиг начштабу закінчити свій рапорт, як на порозі несподівано виріс блідий, весь забрьоханий сиваською багнюкою боєць-телефоніст.

— Товариші... Море! Море затоплює нас!

Фрунзе підвівся, окинув суворим поглядом телефоніста:

— Без паніки. Викладайте, в чім річ.

Зв'язківець, видно, тільки зараз помітив Фрунзе.

— Вітер обернувся, товаришу командарм... Вода піднімається, заливає броди!

— Негайно туди. З'ясувати.— В супроводі працівників штабу Фрунзе вийшов з приміщення.

Сліпа темрява висвистує вітром. Як над кратером

вулкана, червоніє небо над Перекопом. Лівіше десь на Литовському теж стоїть заграва: здається, горить Караджанай. Сиваш тоне у мороці, не видно, є там вода чи нема, але по великій морській вільгості, якою задимає звідти, можна догадатись, що вода справді наближається.

— Спершу було по кісточки,— схвильовано розповідав на ходу телефоніст,— потім по коліна, а зараз декотрі вже по пояс стоять у воді, тримають провід на руках.

— Чому на руках?

— Вода солона, роз'їдає ізоляцію... Весь час доводиться тримати на собі.

Уявив Фрунзе, мовби сам себе поставивши на їхнє місце, як годинами стоять його телефоністи через весь Сиваш у прибуваючій крижаній воді, тримаючи в задубілих руках нитку провода, що єднає цей берег з отим, де б'ються його авангарди.

У супроводі штабників Фрунзе спустився на дно Сиваша. Там, де вчора ще було сухо, зараз хлюпає вода. Десь у темряві, за комишами, чувся гомін, зривалася лайка. Артилеристи витягували загрузлу в багнюці гармату.

Фрунзе, взявши праворуч, незабаром вибрів з товаришами на ще не залитий піщаний островок. Тут було видно, як наступає вода. З кожним подувом вітру хвиля заходила все глибше на захід, водяні язики шурхотіли по мерзлому піску все далі й далі. Якщо так прибуватиме, на ранок вода покриє Сиваш до самого перешийка.

Тамуючи тривогу, штабники ждали, що скаже командувач. Кожному було ясно, чим це може скінчитись. Незабаром заллє всі броди, полки 15-ї, а потім і 52-ї будуть відрізаними по той бік на Литовському. Без патронів, без їжі, без води... Який же вихід запропонує комфронту? Може, дасть наказ рятуватись, поки не пізно, переправлятись через Гниле море назад?

— Ні, тільки вперед,— промовив Фрунзе, мовби розганяючи власні сумніви.

І тут же розпорядився:

— Підняти всіх жителів узбережжя для рятівних робіт на бродах. Викликати кавалерію! Кинути на Сиваш повстанську групу. Хай — поки ще можливо — не-

гайно переправляються на той бік, на підтримку товаришам...

— Що передати 51-й?

— 51-й ще раз підтвердити наказ: негайно атакувати Турецький вал в лоб, взяти будь-якою ціною.

За кілька хвилин від штабу уже мчали в усіх напрямках верхівці, летіли по дротах, обганяючи наступаюче море, накази командувача на Перекоп: «Сиваш заливає водою. Становище вкрай загрозливе. Негайно іти на штурм!»

XXXVIII

У Строганівці ревком вдарив на сполох. Все село було розбуркане, підняте на ноги.

— Всі на Сиваш! Море гатити! — лунало з краю в край села по нічних вулицях, по дворах.

Зривали двері з хлівів та сараїв, валили паркани, ворота, хвіртки. Все складалося на вози, нічого не шкодувала Строганівка для рідного війська. Незабаром, спускаючись до Сиваша, загуркотіли в темряві численні підводи, навантажені деревом, соломою, комишем, хмизом, камінням; загомоніли, поспішаючи з усіх кутків села, чоловіки, жінки, підлітки з лопатами в руках.

Іван Оленчук прибув до броду на чолі цілої валки, підняв усіх жителів свого кутка — від старого до малого — рятувати броди.

Другу ніч уже не спить Оленчук, другу ніч не висихає на ньому важкий, просякнутий сиваською ропою одяг. Кілька колон перевів він за цей час на Литовський півострів, перетинаючи Гниле море під артилерійським вогнем туди й назад. Коли переводив останніх, Сиваш уже наливало водою, більшу частину путі довелося брести, і великих зусиль коштувало йому вгадувати в темряві позатоплювані броди. Якби не віхи, розставлені штурмовою колоною, то й самого, мабуть, уже проковтнули б чаклаки. В селі багато поранених, переправлених з того боку. Несуть і несуть їх на носилках через Сиваш. Мимовіль приглядається до них Оленчук: чи не сина несуть? Знає, що пішов на Чонгар, а виглядає звідси. Нема серед поранених і тих, що переводив: ні комісара Бронникова, ні путіловця, ні

інших з комуністичних колон. Кажуть, що більшість із них полягла на дротах, а які поранені, то не хочуть повертатися в тил, зостаються на Литовському до останнього.

Небезпечним, згубним став зараз Сиваш, коли броди позникали під водою. Скільки йдеш, тільки й чуєш у темряві тривожні крики людей, що, позастрявавши з гарматами та патронними повозками, силкуються біля них, витягують з трясовин коней. А там, ще глибше десь у темряві, теж мучаться люди. «Тону, братці! Рятуйте!» — скрикне якийсь і вже провалився, пішов у багнисту прірву, уже його нема. По силі вітру, що дедалі розгулюється, по тому, як напористо прибуває вода, бачив Оленчук, що це не край, що загроза не тільки не минула, а навпаки, з кожною годиною збільшуватиметься. Вже вибродячи з Сиваша, поділився своєю тривогою з телефоністами, сказав, щоб негайно доповіли в штаб, що справа кепська, мерщій треба рятувати броди. І ось тривога...

Тривога застала Оленчука босим, біля печі. Забовтаний, виморений далекою ходьбою, він саме просушувався біля вогню, коли в селі зчинилась оця, піднята ревкомом завірюха: всі на броди!

Маючи на руках довідку від командувача, до того ж тільки-но повернувшись з Литовського, Оленчук міг би залишитися вдома. Поранені бійці, що покотом лежали на соломі через усю хату і для яких дружина гріла і гріла воду в казанах, так і вважали, що господар не промине скористатися своїми провідницькими пільгами, але, на їхній подив, Оленчук, зачувши тривогу, теж став одразу збиратися.

— Куди, хазяїне?

— А туди,— він намотував на ноги ще вогкі онучі.— Чуєте: море прудити.

— Ви ж щойно повернулись... Обсушіться хоч, перегрійтеся в хаті.

— Ой, не кажіть, товаришу,— втрутилася Харитина.— Ви ще його не знаєте. Хіба в таку ніч він всидить у хаті? Інший би отам щуром принишкнув, а цей...

— Годі, стара,— підвівся Іван.— Чия стежка, той мусить її й рятувати.

І вже рятує. Дубіючи в крижаній воді, забиває обухом кілля, розпоряджається, старшинує серед строганівців.

— Дядьку Іване, чи це не те дерево, що ви готували на крокви?

— Те саме. Давай, клади його сюди.

І кленове брусся, яке роками беріг для нової хати, лягає вподовж гаті на дно Сиваша.

Всі узбережні села вийшли цієї ночі гатити Сиваш. Розтягнувшись далеко в темряву, працюють пліч-о-пліч селяни й армійські сапери, риють вподовж бродів канави, нагортають дамбу з багнюки, втрамбовуючи її соломою, комишем, камінням... Робота ще в самому розпалі, а по незакінченій гаті, по настелених через Гниле море селянських хвіртках та дверях уже починає йти кавалерія в нічну розвітрену темряву, де живими віхами стоять через увесь Сиваш мовчазні зв'язківці, тримаючи провід в закоцюблих руках.

XXXIX

Зі степу насувається низом якась чорна туча. Ні, то не туча — рухається маса кінноти. Ось уже чути брязкіт уздечок, дзенькіт шабель. Темніші за ніч лопотять прапори. Стугонить від кінського тупоту степ. Розлютований вітер нещадно тіпає буйні, роками не миті махновські чуби.

Махновці теж ідуть на Сиваш [1].

Хто з них забажав цього походу? Кого з них обрадував той лютий отаманський свист, умовний знак тривоги, що підняв їх з теплих хат і вивів ось, як на добровільну розправу, в нічне стугонливе поле? Ні батько Махно, що стрибає зараз на милицях у своїй гуляйпільській столиці, ні Каретник, який їх зараз веде, ні самі хлопці — ніхто з них не хотів цього походу. Не

[1] У вересні, коли врангелівцями були зайняті Олександрівськ, Синельникове та Гуляйполе, махновці, що розташувались у цей час в районі Старобільська, вирішили запропонувати Українському Радянському урядові свої послуги по боротьбі з Врангелем. Із Старобільська в Харків урядові була надіслана телеграма про бажання махновської армії припинити воєнні дії і укласти з Радянською владою угоду. Пропозиція була прийнята. Махновці в оперативному відношенні підпорядковувались червоному командуванню. Сім'ї махновців у пільгах прирівнювались до родин червоноармійців. Згідно з угодою, махновська кіннота мусила взяти участь у штурмі Сиваша.

хотіли — і все ж ідуть. Щось є на світі таке, опиратися чому понад їх сили. Як оту людину, що потрапила на саму бистрінь і — хоч як борсається — не в силі її перебороти, так і їх підхопило якимись могутніми вирами, якоюсь нездоланною течією і тягне-тягне кудись, тягне навіть туди, куди й не хотіли б! Чи не вперше, пригасивши в собі дух розхристаної вольниці, яка, крім своїх бажань, не рахувалась ні з чим, йдуть воювати за те, що їм не любе, йдуть штурмувати холодний осінній Сиваш, це безкрає Гниле море, де, може, й коней своїх потоплять і самі з головами підуть у трясовину...

Стужа осіння б'є їм в обличчя. Ніч розстилається перед ними, ніч, якій, здається, не буде кінця.

— Ей, Каретник, куди ми йдемо? Може, вернутись, поки не пізно?

— Вернутись? А куди?

«Куди-и-и?..» — розносить вітер над степом, над темною масою кінноти.

Через якийсь час уже в іншому місці чути перегук:

— Сотник Дерзкий, це твої, здається, краї?

— А що?

— Чортам та відьмам тут тільки жити... Вітрюга який...

— Ох, вітрюга!..

А сотнику Дерзкому, що їде, напнувши на себе волохату кавказьку бурку, і час від часу вдивляється в темряву, цей край постає в іншому образі — у сонці сліпучім, у весняному цвітінні, у сміливім та радіснім, як сама молодість, рейді на Хорли... Які то були дні! Як трясло степове повстанство «ішаків Антанти» за їхні продажні душі, в якому захваті ішли тоді — голіруч! — на дредноути, не підпускаючи їх до тополиного порту, до світлих таврійських берегів... Чому жаль йому зараз усього того, чому смуток і туга весь час млоїться у грудях тупим нерозгаданим болем? Тисячу разів ризикував головою, а що здобув, крім однієї наповненої вітром бурки? Може, надаремне відсахнувся тоді брата при відступі з бронепоїздами на північ, може, брат вірнішу дорогу обрав? Як далеко розійшлися відтоді їхні дороги, а зараз ось ніби зближаються знов, на багнистому сходяться Сиваші: перечув уже, що брат Дмитро в складі 1-ї Кінної знову з'явився в рідних степах... Що сказав би батько, старий

Килигей, якби раптом побачив їх оце перед собою обох! Де був ти, а де ти? Доки шабля одного десь аж під Варшавою зблискувала, ти в Гуляйполі тим часом самогон дудлив та з п'яними повіями на тачанках катавсь!

Куди ж тепер? Вину спокутувати йдеш? Після гуляйпільських гульбищ на вічну, може, купіль в невилазне багно Сиваша? А як перебредеш, то там, за Сивашем, що? Що далі очам відкриється? Кому — рай комуністичний, а кому — Крим з тютюном та винними складами?

Над Перекопом не вщуха канонада. Небо то пригасне, то знов спалахне, як над пеклом, як над розверзнутим кратером вулкана. Могутні прожектори то впираються у хмари, то нечутно промацують Сиваш. Свище вітер, і коні, запрудивши степ, наче самі — всупереч волі верхівців — тисячотупітно мчать у ті багнисті простори, далі за якими — невідомо що...

XL

— Товаришу комфронту, повстанська група прибула!

У підкреслено чіткому, фельдфебельському рапорті чується насмішка. Фрунзе уважно розглядає прибулих. При тьмавому світлі, що йде з вікон штабної хатини, видно виступаючі з темряви запінені кінські морди, що гризуть і гризуть вудила, намагаючись виплюнути їх. Угорі з темряви де-де проглядають непривітні, сторожко недовірливі, здебільшого молоді обличчя. Чуби, рясна зброя, блиск шкірянок, напнуті вітром бурки — так оце вона і є, ота неприкаяна, куркульська вольниця, ніким ще не прибрана до рук степова махновська стихія?

Той, що привів групу, віддавши рапорт, так і продовжує сидіти в сідлі. Один з ватажків, права рука Махна.

Папаха хвацько заломлена набік. Покручуючи вус, жде, яким буде наказ, і в півтемряві здається, що губи його весь час ховають під вусами розумну глумливу усмішку.

Звертаючись до нього, Фрунзе чітко викладає завдання. Негайно — поки ще можна, поки не зовсім за-

топило броди — всій групі йти через Сиваш на той бік...

Передні вдають, що за вітром не розчули:

— Куди, куди?

Фрунзе повторює голосніше:

— На Сиваш!

І, як від пострілу, разом збурунилося все:

— Що ми там не бачили?

— Ми стихія!

— Нас сюди революційна мечта привела, а ви нас на Гниле море загнати?

— Не буде цього, не буде!

Гомін пішов у темряву. Лайка, матюччя...

— Чуєте? На море женуть!

— Женуть, де море найглибше!

— З кіньми, з тачанками на трясовину!

— На прогноїни!

З темряви, з вітряниці накочується обурений протестуючий гвалт:

— Потопити хочуть!

— Дурних знайшли!

— Своїх спершу хай пошлють!

Фрунзе ждав цього. Стримуючи себе, повідомив, що кращі його частини вже там, що вони другу добу вже б'ються на Литовському.

Махновці на мить притихли. Нарешті котрийсь знайшовся:

— То піші!

І знову загули в темряві:

— Пішим можна! А кіннота через Сиваш не пройде!

Фрунзе передбачив і це.

— Півгодини тому,— твердо заперечив він,— через Сиваш пішла сьома кавалерійська. Пішла і пройшла. Чи, може, в них коні не такі, як у вас?

Цього вже, видно, ні Каретник, ні інші верховоди не сподівались. Сьома кавалерійська пішла, отже, Сиваш для кінноти проходимий, відбалакуватись їм більше нічим... Фрунзе тим часом ще енергійніше наполіг:

— Востаннє пропоную, вибирайте: або ламаєм угоду, або... на Сиваш!

Запала раптова тиша. Темні дула кулеметів, принишклих на тачанках, дивилися з темряви просто на Фрунзе. Чути було, як лопоче вітер башликами та по-

лотнищами анархістських приспущених прапорів. Потім разом люто рвонулися вгору оскалені, роздерті вудилами кінські морди, і, пересилюючи вітер, розкотисто, безшабашно пролунала серед ночі команда:

— Прямо на море — арш!

З важким тупотом проноситься мимо Фрунзе гуляйпільська вольниця, щезає, ніби назавжди провалюється в темний таємничий пад Сиваша...

«Чим, якою силою ти змусив їх іти? — напружено дивиться Фрунзе махновській кінноті вслід.— Сталевою волею своєю? Але воля в них теж така, що й вудила перегризе! Не цим ти їх узяв, не цим... Правда революції на твоєму боці — це вона їх здолала, вона змусила їх іти штурмувати цей гиблий, ненависний їм Сиваш!»

Від Перекопу докочуються гарматні гули, все частіше змигують на Турецькім валу вогні батарей, гарячково нишпорять по степу та вгорі по звированих хмарах прожектори, наче вишукують і там бійців... Значить, знову пішли на штурм. По всьому степу перекопським ідуть зараз хвиля за хвилею, тисячами живих тіл кидаються на колючі дроти...

— Товаришу комфронту! — покликали його.— Важливе донесення.

Фрунзе повернувся до штабу.

— Полки 51-ї і Ударна вогнева бригада,— доповідали йому звідти, з Перекопу,— під ураганним вогнем противника, несучи величезні втрати, прорвали всі 17 рядів дротяних загорож і навіть вилетіли в кількох місцях на вал. Проте закріпитись не встигли. Суцільним кулеметним вогнем, шаленою контратакою свіжих офіцерських частин були знову відкинуті назад. Залягли перед валом. 152-а бригада загинула майже вся. Більшість командирів та політпрацівників, що, ставши в цеп, вели атакуючих, полягли смертю героїв.

Фрунзе потемнів як ніч. Ціла бригада полягла, яких людей втрачає, а скільки ще їх поляже до ранку? Кращими своїми синами жертвує в цю ніч партія, аби лиш не допустити ще однієї воєнної зими. Але що ж робити?

Важко зітхнувши, передав:

— Іти на третій штурм!

XLI

Непроглядна темрява степів перекопських, де під кожною куряною жде поклику до атаки боєць, утретє розтинається суворим:

— На штурм!

Підіймаються, розгортаються в хвилю, йдуть.

Подавшись проти вітру вперед, напружуючи зір, вглядається Яреська в зловісну темряву перед собою. Що там у ній? Неприступна твердиня, кажуть? Безліч кулеметів на валу? Гармати з дредноутів? Що ж, він піде й на це. На гармати, на кулемети, на колючі дроти, якими там перевите все поле.

Постає в уяві згорьована мати, що з далеких Криничок ніби дивиться зараз на нього, як він піднявсь оце і йде, може, в свою останню атаку. Наче щось хоче сказати йому скорботний материн погляд. «Що ви кажете, мамо?»

Ідуть швидко, але команда — ще прискорити крок.

— Швидше! Швидше! — лунає в темряві голос комісара Безбородова.

Кожен розуміє, чому — швидше. Сиваш заливає водою! Товаришів їхніх відрізає на Литовському!

Ліворуч і праворуч свистять на вітрі багнети. Не видно в темряві Яреськові, скільки їх іде, але почуває, що їх іде безліч, що весь степ переповнений ними, тими, що йдуть штурмувати. Нема вже для них ні холоду, ні голоду, є тільки одне бажання негайного шаленого натиску: «Дайош вал!»

Почуття гордості проймає Яреська за ці невідпорні лави людські, наче він сам їх зібрав, сам підняв і сам веде штурмувати ненависну твердиню горя, глуму й знущань. З кожним кроком уперед росте своєю силою, почуває, що навіть коли куля його пониже і він упаде, то мертвий підніметься і мертвий ітиме вперед. Адже це йде він війною на саму неправду людську. На батрацтво своє гірке. На каховські невольничі ярмарки й на чорні бурі, що вдень заступають сонце!

Враз попереду все освітилося — від землі й до неба. Десятки прожекторів з валу вдарили промінням, засліплюючи наступаючі війська і водночас освітлюючи їм дорогу. Довжелезні язики полум'я вирвались з батарей на валу. Важкі снаряди з гуркотом рвуть мерзлу землю. Купа вогню зметнулась перед самим Яреськом,

осліпила нестерпним блиском, і вже з лютою силою відкинуло його кудись назад, уже його нема. Вбитий чи живий? Поранений чи контужений? Ще в голові дзвенить, і все тіло немов не своє, а він уже, схопившись, підібравши свою чи чужу чиюсь гвинтівку, знову наздоганяє хвилю атакуючих, займає місце між товаришами в ряду.

— Дайош вал!

Весь освітлений, як удень, степ клекоче лавами наступаючих. Хвиля за хвилею йдуть за броньовиками, зблискують багнетами, скільки видно, скільки засягає в степову просторінь світло прожекторів. Передні хвилі вже досягли валу, вже десь там чути їхні несамовиті крики: «Дайош!» — і видно, як згори ллється на них струменями вогонь. Зненацька і з землі, наче із самих клекочучих надр її, виривається полум'я, каміння,— то перші атакуючі натрапили на закладені в землю перед валом фугаси... Туди, туди! Бачить Яресько, як, скидаючи на бігу шинель, кидається вперед комісар Безбородов, біжать бійці, зриває з себе шинель і Яресько, й легко стає йому, ніби вітром несе його вперед. Добігши до плетива колючих дротів, кидає на них шинель, і по ній перескакує далі, і знову натикається на дроти. Навкруги суцільне ревище, стогін, передсмертні крики і невщухаючі заклики: «Вперед!» Плутаючись у дротах, бійці рвуть їх багнетами, рубають лопатами, рвуть руками, зубами. У Яреська вже руки заюшені кров'ю, колючим дротом порізав їх до кісток, усе тіло, здається, порване на ньому, пече, горить, але, прориваючись крізь дроти, по купах трупів, він разом з живими рветься все далі й далі.

Ось він уже на дні рову, де з кожною хвилиною більше й більше набирається атакуючих. Звідси, з дна рову, стрімка стіна валу жахає своєю високістю, здається, йде вона, обледеніла, стрімка, угору до самих хмар.

Ще не встигли передихнути, як знову:

— Вперед, товариші!

Безбородов чи це хтось інший уже командує штурмовою хвилею, яку привів сюди він? Кидаються дертись по крутизні на вал. Порізаними, липкими від крові руками Яресько хапається в темряві за мерзлу обледенілу землю, за якесь виступаюче каміння. Зривається,

скочується назад, щоб одразу ж з іще більшою люттю кинутись на обледенілу стіну, здираючись по ній вище і вище. Вся стіна обліплена людом. То тут, то там спалахне короткий бій — атакуючі багнетами вибивають із гнізд валу противника. Поранені з передсмертним криком звалюються назад на дно рову, звідки назустріч їм піднімаються інші,— бійці різних рот, різних полків, всі перемішалися тут між собою. Хтось подає думку спробувати пробратись по дну рову праворуч. Десь же там вал цей кінчається і починається море, може, по морю вдасться вал обійти? Нашвидку підбирається група охочих і вже вирушає по дну рову туди, де мусить кінчатися вал і де він незабаром справді кінчається, але за ним починається інше — колючі дротяні загорожі, що тягнуться кудись далеко в темряву, в море. Бредуть. Море стає бійцям по пояс, а колючі дроти не кінчаються, вже крижана вода по груди, а в ній усе ще тягнуться в море колючі дроти. Не спиняючись, бредуть бійці, десь таки ж буде край цим укріпленням, треба їх обійти, щоб з моря, з тилу, кинутись на тих, що ведуть зараз вогонь з валу, стоячи біля численних його бійниць.

Усе вище забирається Яресько з атакуючими на вал. Чи буде коли-небудь край оцій обледенілій височизні? Де її вершина? Здається, до самих хмар сягає вона, але він вибереться й туди!

Ще з глибини степу йдуть і йдуть освітлені прожекторами хвилі атакуючих, ще все поле перед валом горить вогнем, кричить криками зависаючих на дротах, а десь згори, ніби з темряви самого неба, уже лунає, передаючись по фронту:

— Рота чотириста п'ятдесят п'ятого на валу!

— Рота чотириста п'ятдесят шостого на валу!

— Ударники на валу!

І так через увесь перешийок, крізь гуркіт битви аж до штабної мазанки командарма, що всю ніч світиться віконцями з розвітреної темряви над Сивашем.

Штабні працівники стоять довкола Фрунзе, доки він напружено слухає донесення звідти.

— Так... так... так,— промовляє він, вислухуючи 51-у, і втомлене обличчя його дедалі світлішає. Ось уже трубка падає йому з рук, він аж похитнувся, ніби падаючи з стільця, але за мить рвучко піднявся, помолоділий.

— Товариші, поздоровляю вас, — голос його зривався від хвилювання,— передати всім... полкам на Литовський півострів... селянам на броди... товаришу Леніну передати: ворота Криму розчахнуто. Плани Антанти бито. На Перекопському валу піднято червоний прапор!

XLII

Звістка про падіння Перекопу приголомшила весь світ. Неприступний білий Верден, який, сподівались, зможе триматись роками, упав протягом трьох діб.

Події після цього розвиватимуться з навальною швидкістю. В наступні дні 30-а Іркутська прорве чонгарські укріплення, ворога буде збито з юшунських позицій, і в прорив ринуться героїчні полки Першої Кінної та інших з'єднань червоної кінноти, які поженуть здеморалізовані білі війська шляхами Криму до південних портів.

Чорна паніка охопить відступаючих, вони побіжать у безтямі, хаотично, втративши волю до опору, кидаючи зброю, зриваючи з себе погони. Буде віддано наказ топити в морі все — техніку, артилерію, обози, коней, і полетять з кримських урвищ у Чорне море нікому не потрібні тепер автомобілі, величезні обози разом з кіньми, грізна антантівська артилерія. Козаки в портах пристрілюватимуть своїх коней.

Так, зрештою, настане той день, коли капітан Дьяконов, опинившись на борту одного з численних, переповнених розгромленими військами кораблів, бачитиме, як уже похапцем прибирають трапи, ці останні містки, що єднали його з берегом рідної землі.

Повалений, агонізуючий Крим, краще б не бачити його! Розгублено офіцерський гонор по кримських дорогах, скинуто в море грізну артилерію, з розчавленими душами підбирають вас на борт похмурі кораблі. Бродять по всьому узбережжю змучені, багато днів не розсідлувані коні, тоскно іржать до тих, що, кинувши їх, знайшли собі останнє пристановище на суднах. Численні судна, незабаром вони відчалять і підуть холодним осіннім морем невідомо куди. Далеко не всіх могли вмістити кораблі. Сірі стовпища озлоблених, зневіре-

них лицарів білої ідеї вирують по берегу, у збуреному відчаї посилають своєму вождеві прокляття. Дьяконов чує всі ці прокльони, адресовані тому, хто був його кумиром, і вже й сам не знаходить у своєму спустошеному серці нічого, крім тупого відчаю, зневіри у всьому й прокляття. Крах. Потерпіли крах усі його пориви, його відданість, його беззавітне служіння тому, кому так вірив і хто його так жорстоко ошукав. Чи міг думати, що все так трагічно скінчиться, коли в бурхливому натовпі офіцерства, підхоплений хвилею білої істерії, зустрічав ось на цій же пристані нового, щойно прибулого з Туреччини обранця! Ось він, думалось, той, хто воскресить у військах білу ідею, очистить її від тої ганьби, від злочинів, якими вона заплямувала себе в руках Антона Денікіна. І що ж? Ким він виявився, цей їхній новий диктатор? Рубаючи голови денікінській камарильї, не помічав, як з-під ніг у нього ще буйніше росте уже своя, врангелівська, камарилья, цей смертоносний мікроб найманих приречених армій. Кричали за святую Русь, а виявились просто ландскнехтами, знеславленим військом, що з чужою зброєю в руках, з чужими радниками при штабах складали свої голови в боях за чуже... Скільки таких, як він, лежить зараз там на Перекопі, на Юшуні, де збиралися зимувати. Стримували до останнього, але яка сила могла стримати оті розвировані людські лави, що при світлі прожекторів неслися зі степу без числа, без ліку, в фанатичному своєму екстазі, мовби й справді охоплені отим містичним революційним ентузіазмом, що про нього зараз трубить Європа...

Один за одним відчалюють кораблі, виходять у відкрите море. Поступово віддаляються, тануть у холодній осінній імлі рідні, так безславно кинуті береги. Ніколи вже тобі не бачити їх. Для чого ж були роки, наповнені солдатчиною, окопами, кров'ю, за що згоряв ти серед спеки степових атак і гинув у ночах запеклих самовідданих штурмів? Щоб пилом розвіятись усім твоїм ілюзіям, щоб отак у безвість відповзали морем каравани твоїх приречених безпритульних кораблів? Що ж тепер? Цей холодний вітер осінній, куди він пожене твої кораблі, які гавані приймуть їх? Пустельні острови Егейського моря? Бельгійські шахти? Чи знов з гвинтівкою в іноземні легіони усмиряти непокірні племена десь серед африканських пустинь?

Чути, як хтось істерично ридає в гурті офіцерів. На нього не зважають. Усі проводжають очима рідні береги.

Прощай, прощай усе. З трюму передають, що застрелився якийсь юнкер, застрелився прапорщик з кубанців... Що ж, може, це вихід?

Присмерк спускається над морем. Зникли, розтанули береги. Не відходячи від борту, Дьяконов намацує в кишені револьвер. Рука сама підносить його до скроні...

Лунає ще один постріл.

XLIII

Яреська з наступаючими військами дійшов лише до Сімферополя. Там довелося затриматись, розброюючи махновців, а потім життя його й зовсім зробило крутий розворот: в числі кращих бійців-перекопців Яреська було відібрано в Харків, у школу Червоних старшин.

Рано-вранці їде з хлопцями, майбутніми курсантами, дорогою на Перекоп. На узбіччях дороги покинуті гармати, зарядні ящики з перерубаними посторонками, розбиті артилерією бронемашини... По полях вкриваються інеєм задубілі закривавлені трупи. На погонах у багатьох ще можна розібрати то «М», то «Д»: марковці, дроздовці... В декого з рядових погони попришивані до шинелей дротом, щоб не зривали в паніці, коли червоні натиснуть...

Шляхом Перекопським без кінця рухаються червоні війська — ті сюди, ті туди. Кавалерія, обози, піші. В усіх, як і в Яреська, піднесений, радісний настрій. Зламано останню барикаду білого світу. Те, за що так довго билися, нарешті настало. Мир! Завойовано змогу мирно жити, не буде ще однієї воєнної зими. Як отоді на початку боїв, коли все небо співало жайворонками, і вони, таврійські повстанці, гуляли з Килигеєм по степах, викурюючи інтервентів, і була, здавалось, на світі тільки воля та весна,— так гарно було Яреськові на душі зараз. Наталка вже в Чаплинці, жде його. Він їде вчитися на командира. Тільки влаштується — і її в Харків забере. Яке просторе, велике життя відкрива-

ється попереду! Там, чуєш, пущено ще одну домну, там задимів трубами ще один завод... Незабаром ось і по селах щасливі матері зустрічатимуть бійців-перекопців, що героями повернуться додому. Заживе народ! Терпко-радісне відчуття ранку життєвого, його безконечності обіймає, бадьорить Яреська.

На Перекопі, там, де дорога прорізує вал, червоноармійська застава перевіряє проїжджих.

З підозрою вчепилися й до Яреська та його товаришів, під якими ледве плутають ноги ще забагнені сиваським болотом махновські коненята. Біля сідел у хлопців приторочені величезні папуші жовтого кримського тютюну — це, видно, найбільше насторожило бійців застави.

— Хто такі?

— А ви не бачите, хто? — Яресько торкнувсь рукою шолома з червоною зорею.

— А папуші?

— А що папуші? Далека дорога, то й запаслися. В Харків відбуваємо, в школу Червоних старшин.

Десь згори зненацька пролунав вимогливий голос:

— Хто старший?

Яресько задер голову і очам своїм не повірив: у довгій кавалерійській шинелі з малиновими петлицями на всі груди стояв на валу Дмитро Килигей. Ще більше почорнів, засмаг на вітрах, брови розкошлатились...

— Дмитре Івановичу, не впізнали?

— О! — Кущуваті брови Килигея здригнулися в подиві.— Ану, мотай сюди!

Передавши коня товаришеві, Яресько за хвилину вже був на валу. Наче батько на сина, дивився Килигей на свого колишнього повстанця. Змінився, змужнів, лише по оцій усмішці, відкритій, сердечній, і впізнав.

— Яким побитом?

— Відібрали вчитися на краскома,— схвильований зустріччю, не міг приховати своєї радості Яресько.— А ви?

— А мене тут комендантом Перекопу поставили, махновців виловлювати.

— Ми з ними в Сімферополі теж клопоту набрались. Склади грабувати почали...

— Отож «борці за мрію». Безчинствують, мародер-

ствують. У Саках комбрига Латиської зарізали. Ну, ми з ними ще поквитаємось...

Вони повільно йшли по вершині валу. З дзвоном розповзались під ногами кучугури вистріляних задимлених гільз. Пащі розвернутих бліндажів шкірились бетоном, оголеним металевим пруттям. Всюди в безладді валялись уламки зброї, порожні пляшки, консервні банки та трупи заросліх, покритих інеєм офіцерів у закривавлених англійських шинелях. Неподалік селяни присиваських сіл вже розбирали укріплення валу на паливо та на будівлі: такий мали дозвіл від командування.

— На совість потрудились інженери Антанти,— промовив Килигей, з силою відгинаючи вбік оголений сталевий прут, що заважав їм пройти.— Все своє вміння застосували, все в них було пристріляно та розміряно, в одному тільки промахнулись...

— В чому?

— Не врахували, на що здатен народ, коли він за права свої піднявсь.

Наблизившись до північного краю валу, Килигей кивнув кудись униз:

— Ба, які он індики!

Яреško теж глянув туди. Там на самому дні рову поміж купами колючого дроту під охороною червоноармійських багнетів юрмились затримані махновці. У червоних башликах, у чорних кавказьких бурках, вони й справді були схожі на індиків.

— Коли ви їх стільки?

— Та оце вранці вже. З годину тому.

Яреськові стало раптом якось не по собі. Відчув, що чийсь недобрий погляд обмацує його. Що таке? З дна рову, з гурту махновців на нього пильно, похмуро дивився Дерзкий.

— І цей тут?

— Та отож і його по-свійськи заарканив... Пороздимало всіх від барахла, що вже й не підлетять. Через барахло не встигли й за своїм вожаком випорснути.

— А були такі, що й випорснули?

— Переді мною, кажуть, прослизнуло їх тут через перешийок чимало. Пристроїлись уночі до наших обозів і — доганяй їх тепер.

Ніби відчувши, що про них іде мова, махновці поглипували на них знизу неприязно, звіркувато, немов

із клітки. Курили. Декотрі зрідка пересміювались невесело між собою, видно, перекидаючись похмурими жартами. І знов опускали голови в задумі. Про що думали вони зараз, збившись під Килигеєвим конвоєм на дні колючого перекопського рову? Про те, мабуть, що не доведеться вже їм гуляти по степах у невловимих тачанках, як отим, що встигли проскочити через перешийок знов на Україну, до свого гуляйпільського батька.

В одну з найглухіших осінніх ночей, вислизнувши з Гуляйполя крізь кільце червоних військ під викраденим чужим паролем, піде він у свій останній розбійницький рейд. Рік ще кружлятиме він по різних губерніях, поки в серпні наступного року не проб'ється з жменькою своїх найзапекліших до румунського кордону, щоб схилити буйні свої чуби на милість румунського короля. На цьому не кінчиться їхня путь. Бачитиме ще їх Сахара, оці чорні махновські тачанки, на межі африканських пустель гасатимуть вони, вкриваючи себе ганьбою служби по іноземних легіонах, під чужим небом б'ючись... За кого? За що?

— А це, Яреську, запам'ятай...

Уже вони обидва — Килигей і Яресько — були поглядами там, де перед ними стелилася вдалеч безкрая перекопська рівнина. Вперше спокійним було таврійське небо, яке ще кілька днів тому свистіло снарядами, кулями та шрапнеллю. Спокійно, непорушно лежать по степу полеглі герої. Купами висять на дротах. Десь там і комісар Безбородов, і Левко Цимбал, і тисячі інших... Як поривались вперед, так і висять у вічнім пориві, замерзлі, задубілі на колючих дротах. Кінця не видно розкиданим по полю сірим шинелям. Скільки їх тут? Мабуть, за всі три революції російські не проливалося крові стільки, скільки пролилося її за три доби тут, під Перекопом. Свідомо, майже на вірну смерть ішли вперед штурмовики-комуністи — різальники дроту, гранатометники, які мусили прокласти дорогу іншим. Не злічити, скільки їх тут полягло. Ті, що підіймались їм на зміну, бачили їхню смерть, але це їх не страшило. Не тому не страшило, що не дорогим було їм життя, а тому, що бажання перемогти було в них сильнішим за смерть. Ішли на багна Сиваша, брели в темряві у солоних крижаних лиманах, безконечними штурмовими лавами рвалися вперед по

твердій, шматованій снарядами землі перешийка. Ніхто їх не гнав, ніхто не заставляв — самі шукали атаки, щоб згорати у ній, шукали дроту, щоб перегризати його, ступали на фугаси, щоб злітати на них у повітря, беручи штурмом обледенілий, неприступний вал! Був він для них мовби останньою перепоною на шляху до чогось незвіданого, неймовірно прекрасного.

«За щастя народне...»

Безкрає перекопське бойовище під небом осіннім з безліччю полеглих товаришів, назавжди закам'янілих у штурмі,— все це, зараз побачене з валу, крізь ціле життя пронесе Яресько в своєму серці.

ПАНОРАМНА ЗЕМЛЯ

(ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ)

Велике тут небо над людиною. І чи не воно своїм вічним простором схиляє людину на роздуми, чи не тому якась сувора мудра задума все життя стоїть в очах степових чабанів?

Саме вона, оця задума, вразила мене в погляді Оленчука, коли, готуючись до роботи над книгою про Перекоп, я поїхав у Строганівку і там уперше зустрівся з ним.

Був літній погожий ранок. Ми сиділи з Оленчуком на березі Сиваша, поблизу того самого місця, звідки він в далеку осінню ніч 1920 року вирушив у свою історичну путь, ведучи через Сиваш штурмову колону комунарів.

— Отут шикувалась вночі колона... Туди он спускались... А далі — то все була темрява, баговиння, морок...

Яскравий день сліпить очі. Сухо на Сиваші. Весь його рівний відкритий простір, стелячись у далечінь, сліпуче біліє перед нами: росте сіль. Незадовго перед тим зігнало вітром воду в Азовське, швидко перекипіла на сонці ропа, і тепер в усі краї забіліло сіллю сиваське дно, лише де-не-де темніють по ньому плями таємничих морських прогноїн, ніколи не висихаючих чаклаків.

Тихо, пустельно, мов на краю світу. Ні птиці в повітрі, ні коника в траві. Ледь видніється на обрії смуга Литовського півострова, та далеко праворуч сяє на Перекопі високий обеліск — пам'ятник загиблим героям.

Серед цієї великої рівнини обеліск видно на весь край, і, куди б не дивився, поглядом знову звертаєшся до нього.

Повагом, спокійно, ніби про когось стороннього, розповідає Оленчук про себе, про своє життя.

Понад три десятиліття минуло відтоді, коли він з колоною червоних бійців вирушив через нічний розбагнений Сиваш в осінню розвітрену темряву, під прожектори Криму. Промайнули літа — незчувся й коли. Жив, трудився в колгоспі, городи та виноградники

розводив — ото вони розкинулись понад Сивашем... А в цю війну знову випала йому щаслива доля послужити великому ділу народному: навесні 1944 року вдруге повів через Сиваш червоних бійців — полки 4-го Українського фронту — у тил фашистському війську...

— І тепер, коли все вже відшуміло, скажу вам по щирості: ті, як леви, йшли, а ці теж не гірше. Як сини на батьків, були схожими. Наче одна велика колона пішла вперед: то був початок її, а це продовження, і розриву між ними нема.

Обгорілий на вітрі, продублений сонцем, він сидить, спершись на гирлигу, і, мружачись, дивиться на Сиваш. Що він там бачить? Чи не оту штурмову безконечну колону, що пішла й пішла вперед, в мерехтливі, залиті сонцем простори?

— Отак і мені судилось... Разом з ними теж у велику історію зайшов.

Від села до нас прямує через вигін якийсь чоловік.

— То хто?

Оленчук, глянувши в той бік, нахмурився.

— А то ж він і є, наш колишній голова... Не в миру я з ним, хоч і племінник він мені.

— Чого не в миру?

— Самі ось побачите,— буркнув Оленчук і відвернувся, не бажаючи навіть дивитись у той бік, звідки наближався племінник.— Після нас він у районі по різних хапсоюзах промишляв, а це й звідти викишкали, нової посади жде. Замість того, щоб вила в руки взяти, никає отак цілими днями... лободзвон.

— Як, як?

— Лободзвон!

Неквапливо ступаючи, підійшов племінник — чолов'яга гвардійського зросту, у запилюжених чоботях і в тій напіввійськовій формі, що її так полюбляють деякі працівники районного масштабу. Темний суконний кітель — дарма що спека — застебнуто на всі гудзики. Обличчя в густій щетині, непривітне, холодне, з виразом якоїсь затаєної образи у глибоко посаджених сірих очах. Похмуро поздоровкавшись, племінник глянув на нас обох пильно і, як мені здалося, навіть з підозрою.

— Гомоните?

— Гомонимо.

Племінник присів збоку, і губи його раптом рухнулись в усмішці:

— Все дядько Іван на мене, мабуть, горне?

— Чого мені на тебе горнути,— спокійно заперечив Оленчук.— А що пустий ти чоловік — це я тобі казав і кажу.

Племінник, криво всміхнувшись, кивнув мені на Оленчука з критичною і трохи навіть зневажливою зверхністю: «Оце він, мовляв, у нас такий... Всіх критикує».

— Чому ж це я, по-вашому, дядьку Іване, пустий? — неквапом діставши коробку «Казбеку» і постукуючи по ній пальцем, запитав племінник.— Чи не тому, що позикою вас обкладав та гайку іноді прикручував? Так на те ж ми й керувати поставлені.

Оленчук промовчав, тільки суха, густо поморщена шия його якось ніби ще дужче зморщилась і ввійшла в плечі.

— Керував... Ви спитайте, як він тут нами керував,— заговорив Оленчук після мовчанки.— В тридцятому — шмаркачем він ще тоді був — з залізною штричкою никав від хати до хати, і в моїй всі запічки переколупав, дошукуючись затаєного хліба. І це в Оленчука! Не так, скажеш?

Племінник пихнув димом цигарки.

— Було.

— День крізь день на всіх зборах тільки й трубить, бувало: «Завтра вранці — червоною валкою — вивеземо, громадяни...» А що вивозити? Горщик з квасолею у рідної тітки з-під печі вихопив і ото хоче його червоною валкою везти...

Племінник голосно, вимушено зареготав.

— Ну далі, далі, дядьку Йване... Кажіть ви, а потім я скажу.

Оленчук раптом круто обернувся до нього:

— Що ти про мене можеш сказати? Життя моє, все ось воно, як на долоні! А що шани в мені до тебе не було — так її й не буде!

— А я за вашою шаною не женусь...

— Ну звісно! Ти тільки шаною тих дорожиш, хто вище тебе сидить, а хто нижче... Що тобі Оленчук, що тобі інші, такі, як він?

— О, вже й накинулись. Ну чого ви? Що я вам, дядьку, такого лихого зробив?

Оленчук деякий час мовби прислухався до чогось далекого.

— Ти й сам, хлопче, не помічав, як часто глумивсь наді мною, в душу старому плював. Зі всієї країни до Оленчука школярі листи пишуть, полковники з Генерального штабу приїздять, а ти? Хіба не ти в тридцять третьому змусив мене жаливу їсти, а в тридцять сьомім ледве на той світ не загнав? Тільки про що спитаєш на зборах, уже тебе й на замітку: «Ну-ну, акуратніш запитуйте, дядьку!..» Акуратніш. Яку безладь не побачиш — мовчи. А хіба Ленін учив нас мовчати?

— Це все дядько на мене за те, що ми його свого часу від бригадирства відсторонили,— холодно осміхнувся колишній голова.— Чабаном до отари послали. Таж не пропали, дядьку?

— Отара не кара,— буркнув Оленчук.— Знаю тільки: навмисне в степ спровадили, щоб рідше на зборах бував.

— Чабан усім чабанам був,— насмішливо прискаливши око, вів далі племінник.— От тільки поточний момент дядько до ладу ніяк второпати не міг. Ти йому одне, а він усе тобі: «Ми з Фрунзе» та «Ми з Фрунзе...».

— А то хіба й не ми? — суворо запитав Оленчук.

— Ніхто не каже, дядьку, ви в нас вроді-ніби Сусанін степовий, але ж відстань від вас і до командарма... Ні, нема, нема у вас розуміння дистанції між людьми. З великим полководцем, з пролетарським стратегом зовсім себе на рівній нозі почуваєте! ...Запанібрата...

Оленчук, видно, хотів чимось різким відповісти на це племінникові, але, глянувши на нього, зітхнув і похитав головою.

— Ех, ти... Дивлюсь оце на тебе, Миколо: і в школі ти вчився, і комсомол пройшов, а де твоя наука справжня, людська? Гучніше за всіх в долоні плескати — ото тільки й навчився.

— Долоні мої ви облиште,— вимовив племінник сердито, ображено і покосився на мене так, ніби закликав у свідки.— А щодо труднощів усяких, то ми їх теж бачили.— Він підвівся насуплений.— І зараз все, що доручається, виконуєм і перевиконуєм.

Затоптавши цигарку, він, не прощаючись, рушив від нас в напрямі колгоспних городів, де, видно було, працювали жінки.

Віддалявся не озираючись. Темна постать його чітко виділялась на тлі Сиваша.

— Отак воно й складається,— дивлячись племінникові вслід, промовив Оленчук після паузи.— Один як добрий сівач по життю пройде, а інший мов тінь промайне: ніякої за ним призна́ки.

І вже погляд його був знов у далечі Сиваша, і думка теж, видно, витала там.

Того ж дня ми поїхали з Оленчуком на Перекоп.

Бура перекопська рівни́на, лежить вона між морями, як величезний, вигорілий на сонці полігон. Пашить спекою земля, пропалена, порита норами, густо начинена смертоносним залізом осколків. Безлюдно, безвітряно, мертво. Чадний дух воєн ще й досі наче стоїть тут повсюди, не розвіяний, не вивітрений за роки.

Земля вічних побоїщ... Не раз могутні армії сходились тут у смертельних поєдинках, не раз історія ставила на Перекопі свої терези. Похмуро тягнеться через увесь перешийок Турецький вал, віє від нього диханням століть. Хто й коли насипав його серед цього рівного степу, чия титанічна каторжна праця безплідно залягла в ньому? Римський воїн у міднім шоломі, і розбійний турок, і дикий татарин з сагайдаком стояли в різні часи на цьому валу. Потім старий приречений світ обрав його своєю останньою барикадою.

Неподалік валу нас зустрічає давній друг Оленчука — рослий літній латиш на скрипучім протезі, охоронець перекопського обеліска. Учасник штурму Перекопу, він, вийшовши на пенсію, вирішив назавжди поселитися тут і вже багато років живе отак на відлюдді, ревниво охороняючи перекопський обеліск, найбільшу святиню свого життя.

Йдемо утрьох по тих місцях, де точились запеклі бої, лилася кров. Ледве помітні окопи, зарослі бур'яном вирви, перегоріла земля вперемішку з залізом осколків та патронних гільз. Скільки не йдеш, все валяються вони під ногами, стирчать із землі, потемнілі від часу, з'їдені іржею, нелегко вже й розібрати — чиї? З якої війни?

Тиша — первісна, непорушна. Аж не віриться, що колись тут строчили кулемети, йшли лави за лавами атакуючі, лунало могутнє: «Дайош Крим!»

Полин, солончаки, жорства. Сухі будяки в червоних шапках.

Оленчук повагом бреде поміж бур'янами, оглядає перед собою бурий вигорілий степ.

— Повесні все тут цвітом береться... Дикі тюльпани червоним та білим цвітуть. Є така в нас прикмета чабанська: де падали білі — там розпускаються білі, а де полягли червоні — там зацвітають червоні.

Я уявляю собі цей степ весною, в квітуванні диких тюльпанів, коли, скільки зглянеш, на цім неосяжнім просторі горять і горять їхні налиті сонцем чашечки... Так, тільки цей степ, що бачив стільки воєн, міг породити цю сумовиту чабанську легенду.

— А звідти он, з флангу, ми були для них відкриті,— каже латиш, вказуючи на застиглі край степу води чорноморської затоки.— Звідти нас безперервно обстрілювали військові кораблі Антанти.

Йдемо все далі в степ. Гаряче повітря обпікає груди. Сонце в зеніті мовби плавиться, стікає на землю зливою вогнистого проміння.

Серед безгоміння й спеки раптом схопився вихор-смерч величезної сили і, закрутивши до неба пилюку, пішов десь на Армянськ.

— Ото й курку підхопить, а то й теля і, як у трубу, потягне вгору,— пояснює Оленчук.— Сатанинська сила.

Пройшов, пролетів вихор — і знову тиша. Потріскують під ногами кермек, солянка, барвінок. Обвіяна сухим духом степів земля перешийка все ширше розгортається перед нами.

— Всю оцю землю,— звертається до мене з поясненням латиш,— ми тепер п а н о р а м н о ю звемо.

— Чому панорамною?

Латиш глянув на Оленчука, мовби питаючи в друга дозволу розголосити якусь спільну важливу таємницю.

— Таку ми думку ось з Іваном Івановичем багато літ уже виношуєм... Щоб на зразок Севастопольської тут Перекопську панораму створити. На всій оцій рівнині, звідки вони, бойові товариші наші, на повний зріст вирушали... у вічність.

Я відчуваю, як нелегко йому вимовити ці незвично урочисті, ніби до наступних поколінь уже звернені слова, що він їх, може, роками виношував у душі.

При боці у ветерана потерта польова сумка. Пришкандибуючи, він на ходу дістає з неї поруділі від

часу фотографії своїх бойових товаришів, знімки англійських танків, захоплених на Каховському плацдармі, вирізки з газет, різні креслення та плани панорамної землі. Вказуючи на креслення, він помолоділим голосом розповідає, де який полк наступав, і по збудженому блиску в його очах видно, що далекі ті події для нього ще зовсім свіжі, що лави атакуючих проходять в цю мить перед його схвильованим зором.

— Усе це треба зберегти для потомків...

І знову порипує протез: ідемо далі.

Духота, духота.

Неподалік затоки, на землях, що належать радгоспові «Червоний Перекоп», видніються кілька розкинутих наметів. Чиї вони? Наблизившись, бачимо команду бійців, що з міношукачами йдуть крок за кроком нам назустріч. Молоді смаглюваті хлопці в тропічних панамах, у просолених, вигорілих на сонці гімнастерках, вони рухаються на певній відстані один від одного, уважно прислухаючись до землі, тримаючи, як вудлища, міношукачі перед собою. Обличчя у всіх зосереджені, серйозні. Піт градом котиться з них.

— Цієї весни сюди трактори з плугами були пустили,— говорить латиш,— так один тракторист на міні підірвався: руку відірвало, і ногу скалічило... Тепер ось викликали хлопців.

Знайомимося з саперами. Командир — юний чорнявий лейтенант — запрошує до табору. Один з бійців приніс воду в бурдюку,— попили, розгомонілись. Розмови точаться все довкола неї, цієї панорамної землі, що стільки перетерпіла — на метр у глибину вся згоріла, запеклась.

— Наче по ній атомні смерчі пронеслись,— каже лейтенант, оглядаючи пустельну безрадісну землю з купами знешкоджених мін.— Наче ніколи вже на ній ніщо й не родитиме...

— Оживе.

Хто це сказав? Озираюся: Оленчук. Поклавши вузлом руки на гирлигу, він сидить серед саперів під наметом і дивиться кудись у бік степу, у бік ледь помітного степового шляху, що ліг на Каховку.

— Тоді, в дні штурму, найближчі наші лазарети були в Чаплинці та Каховці,— пояснює латиш,— і весь оцей шлях туди буквально був политий кров'ю, що

стікала за бійцями з підвід... Тепер звідти по цій трасі проляже канал від Каховки.

Бійці розповідають, що вже сьогодні мають прибути сюди перші розвідники дніпровської новобудови — геодезисти, топографи.

Якась вишка з'явилася в степу, здається, її раніш не було. Машина промчала степовим шляхом, на кілометр здійнявши за собою пилюку. Чи не каховські то землепрохідці вже наближаються?

Надвечір справді прийшли вони — ті, що розвідують шлях у степи для води дніпрової. Робітники, молоді інженери, дівчата в комбінезонах. Веселі, завзяті, вони мовби принесли з собою сюди бадьорість і енергію сучасної Каховки. Доки одні розбирали інструменти та встановлювали приладдя, інші, перекидаючись жартами, вже звично розбивали намети, розгортали свій легкий похідний бівуак.

Оленчук з латишем взялися їм допомагати.

— Мої діти теж у вас там десь на новобудові,— каже Оленчук.— Сам уже не маю тої сили, то хай вони. Хай моїми руками будують.

Увечері біля розкладеного вогнища зібралися всі: і ті, що прийшли, і ті, з ким вони зустрілися тут. Притомлені за день каховські землепрохідці, і латиш-ветеран, і сапери, що працюють для миру,— всі вони намагалися якось виказати шану Оленчукові, знаному на весь край провідникові червоних колон. Цього вечора він не був говіркий. Згорбившись над гирлигою, подовгу непорушно дивився на червоно жевріючий перед ним вогонь. Усе думав про щось, потім поцікавився в інженера, де саме пройде траса каналу, чи захопить вона Перекоп.

— Ще не вирішено остаточно,— пояснював інженер.— Чи через перешийок пустимо, чи по дамбі через Сиваш...

Оленчук глибоко зітхнув у темряві:

— Не було б тільки війни...

І всі мовчки мовби відгукнулись йому думками: тільки не було б!

Зорі зоріють; безкрайо розливається цвіркотлива ніч степова.

Поснули зморені денним переходом топографи, поснули сапери, заснув і латиш-ветеран, підклавши під голову свою кирзову, набиту паперами сумку. Лише

Оленчук довго сидів, схилившись на гирлигу, і в темряві ночі корчувата постать його нерухомо темніла під навислим зоряним небозводом.

Не знав я тоді, що бачу Оленчука востаннє.

Наступного дня я був уже в Каховці, на славній дніпровській новобудові.

Все небо — у стрілах кранів, весь берег — у двиготі машин та механізмів. Відтиснувши могутню течію річки вбік, відгородившись від неї сталевим бар'єром, людина стала на відвойованому, споконвіку неторканому дніпровському дні, розгорнула тут свої великі роботи. День і ніч гудуть навкруги котлована мотори насосних станцій, день і ніч земснаряди женуть по трубах розмиту гідромоніторами землю...

Вище по Дніпру корчували плавні, розчищали дно майбутнього Каховського моря. Прийшли тисячі карпатських лісорубів у чорних гірських капелюхах та киптариках, і пронизливо завищали скрізь електропилки, одне за одним падали правічні урочища Темне, Вовчиха, Кушугум... Могутні осокори, козацькі родові дуби, старезні корчуваті верби, що їх тут називали вербоматками, плавневі непроходимі шелюги — все стояло в якійсь заціпенілості, ждало свого кінця. А коли якась величезна, в три обхвати вербоматка не піддавалася лісорубам, тоді з будови приходили потужні трактори і, зачепивши вербу сталевими тросами, з корінням, з тоннами грунту вивертали її з землі. Надвечір над усіма плавнями, як над величезним бойовищем, стелився дим: палили хмиз, палили корчомаччя, дощенту спалювали все, готуючи дно майбутнього моря. Назавжди відходили в минуле розкішні Дніпровські плавні — Великий Луг запорозьких козаків,— і не одному тут щеміла душа болісним щемом прощання...

День за днем на березі Дніпра, на горючих його пісках зводився новий молодий електроград, а на плавневих винищених лісах будувалося (може, аж надто розгонисто) море, необдамбоване, розілляте по плодючих землях величезним дзеркалом води; звідси згодом візьме початок магістральний канал, що поведе дніпровську воду в степи, через Перекоп до самої Керчі.

Була рання весна, коли я знову поїхав у степи з наміром ще раз побачитись з Оленчуком. Сумна звістка зустріла мене: строганівські діти-пастушата розпові-

ли, що нема, нема вже діда Оленчука! Пішов під Новий рік на Перекоп до свого друга, латиша-комісара, повертався вночі додому через Сиваш, а ніч була заметільна, буранна, застудився, зліг і... вже нема.

Степ саме квітував — була пора цвітіння диких тюльпанів.

Нестримно сяяло сонце у весняному небі, сяяв далекий обеліск над степовим роздоллям, а вся вона, панорамна відкрита земля, весь цей ковилево-піоновий степ, як його називають учені, горів-палахкотів у яскравім розливі першого весняного цвітіння. Дивився я на цей буйно квітучий степ і чув як живого Оленчука, чув оте його передостаннє, сповнене мужньої віри й задуми:

— Оживе...

1953—1957

Примітки

До другого тому ввійшли романи «Таврія» і «Перекоп». Друкуються за виданням: О л е с ь Г о н ч а р. Твори в шести томах. Тт. 2, 3. К., «Дніпро», 1978.

ТАВРІЯ

Вперше був опублікований у журн. «Вітчизна» (1952, №№ 10—11). Перше окреме видання його з'явилося друком у вид-ві «Радянський письменник» (1952). Роман виходив у республіканських видавництвах у 1956 (серія «Бібліотека українського роману»), 1957, 1972 рр. («Шкільна бібліотека»), у вид-вах «Таврія» — 1974 і «Дніпро» (з гравюрами художника В. Лопати) — 1980 р. Ввійшов до 2-томного (1954), 4-томного (1959), 5-томного (1966) і 6-томного (1978) видань творів письменника.

Російською мовою вперше опублікований у 1952 р. у вид-ві «Радянський письменник» (переклад Л. Вишеславського, Р. Скоморовського і М. Строковського). Окремими книжками у перекладі Л. Шапіро виходив у вид-ві «Молодая гвардия» (1953), у «Роман-газете» (1954, № 1), у Кримвидаві (1954), «Воениздате» (1958), «Советском писателе» (1959), в «Известиях» («Библиотека исторических романов народов СССР», 1963). Ввійшов також до 5-томного зібрання творів (М., 1973). Перекладений М. Сілабрієде на латиську мову, вийшов у Ризі 1956 р.

У Радянському Союзі роман видавався 21 раз.

1955 р. надрукований чеською мовою у перекладі Рудольфа Гулки (Прага, «Чехословенські спісовател»), польською — Ч. Ястжебєц-Козловські (Варшава, «Чительнік»), німецькою — у перекладі А. Больтц (Веймар, «Фольксферлаг»). Двічі виходив у Китайській Народній Республіці у перекладі Фан Юй (Шанхай, «Сінь веньї чубаньше», 1958, 1959). Болгарською мовою надрукований у перекладі Івана Добрева (Софія, «Народна култура»).

ПЕРЕКОП

Вперше побачив світ у журн. «Вітчизна» в 1957 р., у рік 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (№ 3 — «Дредноути на горизонті» № 4 — «Пісня і хліб», № 6 — «На Сиваш!»). Разом з романом «Таврія» у республіканських вид-вах виходив у 1957, 1959, 1966, 1972, 1974, 1978 рр.

Російською мовою уривки з роману друкувалися у газ. «Правда» (1957, 23 січня), «Красная Звезда» (1957, 17 лютого) та ін. Повністю російською мовою був надрукований у журн. «Октябрь» (1957, №№ 9—10) та в «Роман-газете» (1957, №№ 22—23) у перекладі І. Карабутенка і А. Островського. Окремим виданням вийшов у видві «Советский писатель» (1959). Разом з «Таврією» виходив також у 1958, 1963, 1973 рр. У перекладі М. Сілабрієде латиською мовою виданий у Ризі 1960 р.

Болгарською мовою «Перекоп» вийшов у перекладі Івана Ніколова (Софія, «Народна култура», 1958), німецькою — у перекладі Г. Лінке (Берлін, «Культур унд фортшрітт», 1960).

На роман «Таврія» за півтора року після виходу в світ у всесоюзній та республіканській періодиці було опубліковано близько 40 рецензій. Про нього писали Л. Новиченко, А. Тарасенков, О. Дроздов, Ю. Збанацький, Н. Рибак, П. Мисник, В. Речмедін, В. Козаченко, О Левада, Г. В'язовський та ін. Один з найстаріших письменників Д Лукіянович звертався до автора: «Прочитав я Вашу прекрасну «Таврію». Не міг налюбуватись і збираюся вдруге перечитати. У Вас, крім сили слова,— краса і невичерпне багатство мови. З Вас вийде перший сучасний епік...»

Критик Л. Коваленко вважав «найбільшим творчим досягненням О. Гончара у «Таврії» послідовне, багатопланове і художньо переконливе відображення швидкого зростання класової свідомості в широких народних масах».

«Перекоп» є другою частиною степового епосу. «Хоч ця книга і може читатися як окремий роман,— писав німецький критик В. Леман,— проте для розуміння суспільно-історичного змісту твору дуже важливе значення має знання першої частини».

Одну з перших рецензій на «Перекоп» опублікував тоді ще молодий поет Василь Симоненко, який назвав роман «значною подією в українській радянській літературі», «своєрідною епопеєю громадянської війни на півдні України» («Черкаська правда», 1957, 1 вересня). Про роман писали М. Негода, М. Левченко, Б. Буряк, А. Хижняк, В. П'янов, Й. Кисельов, А. Первенцев та ін. Було опубліковано 36 рецензій.

У романах «Таврія» і «Перекоп», як писав Л. Коваленко, «вперше в українській літературі так розмаїто і широко оживають картини життя й боротьби трудівників південного степу за визволення з-під ярма поміщиків і сільської глитайні, за повалення влади визискувачів, за молоду Радянську республіку».

Російський дослідник творчості Олеся Гончара М. Пархоменко відзначав: «Глибоке знання безмежних багатств національної поетичної мови з великим і точним чуттям художньої міри викори-

стання їх у цих творах — все це ті першорядні достоїнства стилю історичної прози Олеся Гончара, якими вона завойовує і полонить серце читача, розповідаючи йому ленінську правду про нашу революцію... Дилогія Гончара — твір глибоко народний за задумом. І насамперед тому, що її головний герой — український народ — показаний на головних магістралях історії, в революційному розвитку національного характеру».

«Містка історична пам'ятливість,— писав російський прозаїк Г. Коновалов,— водила гостро відточеним пером митця, коли створював він першокласні книги «Таврія» і «Перекоп».

«В історичних романах «Таврія» і «Перекоп»,— писав Г. Ломідзе,— Олесь Гончар постає перед нами епіком, художником, що вміє створювати об'ємні, насичені конкретними обставинами широкі картини народного життя». Ю. Барабаш відзначав, що «Таврія» і «Перекоп» знаменували появу нової якості у творчості письменника, вони свідчили про поступ від знахідок до нових пошуків... Старанно розробляються соціальні й психологічні мотивування, досліджується весь комплекс факторів, що визначає вчинки та дії усіх персонажів, лінію їхньої поведінки. Простежується історія того чи іншого характеру, процес формування його типових рис. Письменник широко користується внутрішнім монологом як засобом психологічної характеристики, причому цікаво, що особливо ефективний цей прийом при змалюванні негативних персонажів... Велика увага надається портрету, в якому Гончар прагне до максимальної повноти, вірогідності, не задовольняючись окремими виразними деталями. Зображувальна палітра й інтонаційна гама автора збагачуються за рахунок сатиричних засобів, сарказму, іронії. І поряд з цим у дилогії живе й виконує важливу естетичну функцію характерна для письменника типово «г о н ч а р і в с ь к а» ліриko-романтична стихія. Вона проявляється то в пейзажі, то в авторському відступі, то в символічному образі чорної бурі, то, нарешті, в структурі, в ритмомелодиці фрази. Стримано-суворі барви, підкреслена достовірність описів сусідять з експресивними, метафорично насиченими картинами, що набувають майже символічного звучання. В дилогії перед нами і колишній, і водночас, без сумніву, «новий», у чомусь змінений Гончар».

ЗМІСТ

Таврія
Роман 5

Перекоп
Роман 291

Примітки
Віталій Коваль 714

ОЛЕСЬ
ТЕРЕНТЬЕВИЧ
ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

Таврия. *Роман*

Перекоп. *Роман*

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н. М. Кравченко*
Ілюстрації художників *І. В. Лопати,*
С. Г. Якутовича
Художнє оформлення *І. М. Гаврилюка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *В. П. Іванченко,*
А. В. Кудрявцева

Інформ. бланк № 3449

Здано до складання 12.09.86.
Підписано до друку 03.03.87.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$. Папір друкарський № 1.
Друк високий. Гарнітура балтика.
Умовн. друк. арк. 37,8. Умовн. фарбовідб. 37,8.
Обл.-вид. арк. 38,956. Тираж 100 000.
Зам. 6—2950. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ-МСП, вул. Довженка, 3.

Гончар О. Т.
Г65 Твори: В 7-и т. Т. 2 : Таврія: Роман; Перекоп: Роман / Приміт. В. Коваля.— К.: Дніпро, 1987.— 717 с.

До другого тому ввійшли романи «Таврія», дія якого розгортається на півдні України напередодні першої світової війни, і «Перекоп», присвячений подіям громадянської війни на Україні.

Г $\frac{4702590200—224}{M205(04)—87}$ передплатне 84Ук7

Pratt Institute